ACC. No. 44510
(46)

ZZ-a-7

सिद्धान्तकौमुदी of भट्टोजि with
तत्त्वबोधिनी by ज्ञानेन्द्रसरस्वती
(3 parts)

1)	पूर्वार्ध	ff 185
2)	कृदन्त	ff 65
3)	तिङन्त	ff 77
		327

ROLL NO: 275

The Asiatic Society Of Bombay
THIS MANUSCRIPT HAS BEEN ADOPTED FOR
MICROFILMING BY :-
SHREE . P. H. KARANI
Date 17.10.2008

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

अथतत्त्वबोधिनी प्रारंभः ग्रंथसंख्या ११८००

3177

LIBRARY OF THE BOMBAY BRANCH OF THE ASIATIC SOC.

ZZ a 7

5
1982

श्रीगणेशाय नमः॥ नत्वा शिवेश्वरं साम्बं कृत्वा च गुरुवंदनम् सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या क्रियते तत्त्वबोधिनी॥ विघ्नविघाताय कृत
मंगलं शिष्यशिक्षायै निबध्नन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते मुनित्रयमित्यादिना त्रयोऽवयवा यस्य तत्त्रयं संख्याया अवयवे तयप्
द्वित्रिभ्यां तयस्यायच् मन्यते वेदशास्त्रार्थं न त्वाकर्णयति संगृह्णाति च मनेरुच्चेत्यौणादिकसूत्रेण मनेरल्कारो मनेः परस्मैपदस्य
त्र गुणस्तेनैरभ्यवाति किदि स्वतुर्यन्तार्थपरकरणात् तपाणिनिकात्यायनपतंजलीनां त्रयं मुनित्रयं नमस्कृत्यैव तनम
स्यत्वस्य सक्ते वाचापि नमस्कृत्येत्यादिना चतुर्थी स्यात् ४ मैवं उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति स्वस्य माणता
नमस्करोति देवानितिवद्द्वितीयायाप्रवृत्त्या लिंगजत्वाथार् इति पक्षे नमश्चस्यात् निरर्थकत्वात् योगे चतुर्थीति
मत्स्यर्थं बहुरणपरिभाषायाः प्रवृत्तेः स्वयं प्रवृत्तनमस्तेत्यत्र तु स्वयं प्रवृत्तमस्तु यितुमित्यर्थे विवक्षायां क्रियार्थोपपदस्य स्था
निना चतुर्थी नियम एव वक्ष्यति नन्वेवं नमः स्वस्तीति सूत्रे नमःपदं व्यर्थमिति शांकर्यं हरये नम इत्यत्र हरिमनुकूल
यितुमित्यर्थः विवक्षितेऽर्थे सामान्यपरत्वाध्याहार्यातदपवादतयातस्यावश्यकत्वात् ननु कृतीरिति तेषां पाणिन्यादीना
मुक्तीः सूत्रवार्तिकभाष्याणीत्यर्थः तत्र सूत्रं निचयस्यान्नारीति व्यारव्यानेऽपि सूत्रसमुदायेन सूत्रं वार्तिकं भाष्यं चानेन मिति समु
दायितां मुनीनामेवोक्तिरिति पर्यवस्यति परिभाव्येति पर्यालोच्येत्यर्थः नच परिपूर्वकस्य भवते तिरस्कारार्थकत्वात्कथमय-
मर्थ इति वाच्यं परीत्यस्य समर्थादित्यादिनिर्देशेन योगाच्च विरचनवति नायोगमभ्युपेत्याप्याहुः परौ भुवोऽवज्ञाने इति
चेपरौ भुवः स्यत्या अवज्ञाने विशेषणान्न तिरस्कारार्थत्वनियमः मनसा परिभाव्य क विदित्यादिस्थले प्रयोगाच्च अत एवात्र
प्रयुक्तत्वादेतेषां कापि नाक्षति अन्यत्र अनादरः परिभवः परिभावस्तिरस्क्रिया इति कोशात्परिपूर्वकस्य त्यर्थसंतादेवतिर
स्कारार्थ इति नान्वरकादिस्वार्थं के वाचनारत्याहुः तन्मंदं परिभवपरिभवतीत्यतोऽपि तिरस्कार प्रतीतेः वैयाकरणेति। व्याक
रणमधीयते विदन्ति वा वैयाकरणाः तस्मिन् सिद्धान्तानां कौमुदी प्रकाशिकेत्यर्थः निर्दिष्टसकलजनाह्लादकत्वसाम्येन कौमुदीया
त्ययोगः तरिष्यमाणाया अपि कौमुद्याः बुद्धिस्थिताः पितत्वादियमित्यं संयुत्या निर्दिशः विरच्यत इति मयेति शेषः स्वपति य

न॰ प्रि॰ मे प्रतिषक्तो गुणा धात्मस्य विपर्यादस्माद् वर्तमानसामीप्ये भविष्यदर्थे वर्तमानप्रत्ययः अइउण् णानुबंधोः णसंज्ञार्थः ऋऌक् इति
ककारस्यक ऋऌक् संज्ञार्थः एओङ् इति ङकारएङ् संज्ञार्थः ऐऔच् इति चकारस्य ऐच् ऐच् संज्ञार्थः वर्णानामसंहितयैव
चोपमाय संहितया भवि वक्ष्यमाणादेशस्य संधिः स्वराणां नादि पृथगुच्चार्यतोऽस्येति निपातसंज्ञायां निपात एकाजनाङिति
१ प्रकृत्यैव भवति प्रगृह्यसंधिरित्यर्थः स्यादेतत् अकाराद्युपदेशेन यथा तत्तद्वर्णानामाकारादीनां सामान्यतः पृथगकारादयो
नोपदिष्टास्तथा ऋऌवर्णयोरपि सावर्ण्यात् ऋकारोपदेशेनैवाभय सिद्धेः किं पृथगुपदेशेन न च जातिपक्षे ऋऌवर्णयोः पृथगुपदे
शः आवश्यक स्यादिति वाच्यं सावर्ण्यविवेकज्ञानायुपदेशो जात्यंतरस्यापि लाभात् ऋऌवर्णयोः प्रत्येकं विधानतः
संज्ञासिद्धये अणुदित्सवर्णस्येति सूत्रे अण् ग्रहणस्थजातिपक्षेप्यावश्यकत्वादिति चेत् अत्राहुः ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यस्या
नित्यत्वात् ज्ञापयितुं पृथगुपदेशः न तु लृकारशिक्षायाः वक्ष्यमाणसिद्धये एव तु पूर्व ह्स रयवरवरयोर् संज्ञार्थः हनि ति लकारस्तु
अनुबन्धत्व लण् स्वल्पाल् संज्ञार्थः पुनर्लकारोपदेशस्तु वलरल् स्वल् शल् अष्टकारग्रहणार्थः इदानीं यत्ने कण्ठ्यशिवेति
सूत्रः ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यस्य नित्यत्वं तु अन्नरङिति पर्युदासात् ऋकारस्येव लृकारस्यापि भ्रुतेनस्यादिति समाधानं तरमध्ये
णः स्य मंदस्येपि चितेस्य वरटानुबंधोः ऋ संज्ञार्थः हकारोपदेशस्तु अट् अश हश इण ग्रहणेषु हकारस्य ग्रहणार्थः अर्हेणअर्ह
वायेप्यति मत्वं हेवाद संविहं स्वम्मो अमोपदिशे स्वं हेवोस्मिन् ईति हिनेस्त्वात् हि हि हिहेलि हि हिप्पेति भाषेदरति ब्रवः लण्
णकारानुबंधः अण् इण यणर संज्ञार्थः नन्वाणिनिषु चिस्पृष्टे णकारं अग्रत्येनेषु चिनुपरणकारेण इणिनिषु परणकारेणैव तथापि
निःसंदेहाय अनुबंधांतर मेव कर्तुमुचितम् अस्य व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति परिभाषावृत्ता सत्
यपुनर्णकारानुबंधः इति स्थितमाकारे अमङणनम मकारः अम यम ङम् अम् संज्ञार्थः झभञ्ज कारोयञ् संज्ञार्थः घढधष्
ति षकारस्तु झषभष् संज्ञार्थः जबगडदशिति शानुबंधः अश हश वश झश जश बश संज्ञार्थः खफछठथ इति सूत्रेव कारस्तु छव
संज्ञार्थः कपयिति यकारोपयम यय झय खय चय् संज्ञार्थः शषसरिति रकारस्तु रफिरिति हलादिभ्यः सार्वधातुक इति चसा

7/1982

क्षरस्य हलिति लकारो हि स्यात स्थानसिद्धिनिमित्येयं वाधित्वात्स्यो स्युपच्यादिति वाक्यं अराग्याम् यत्नस्यासिद्ध्यत्वे पिहकारस्यम
कत्वात सकारौ लोपि संलोपः अविस्मृतरात्र्यवृत्तिकः नतु पुनर्हकारोपदेशस्यावश्यकत्वे पिवामध्य एव हकारं पठितान् अत्रोच्यते
स्वरस्यांतराः संयोगः हलोऽनन्तराः संयोग इति यत्र प्रथमं स्यादिसूत्राणि यावत्साधनुबंधानि तानि अपेक्ष्यस्य हल्लोपेनैव स्यात्
पंचानुबंधान्येव न कृतात्हलि तिपृथकस्थस्यान्तानां मेवं तथाहि सहिता हिते सतिहरिर्हिरिस्यादिनसिध्येत् तत्रपूर्व
नकारान्पठितं सर्वत्र यो वा वार्ता स्यादिप्रसंगाद् तां हलि ति सूत्रमावश्यकमेव एवं च हलिति सूत्रे अस्यमिति वक्ष्यमाणं ग्रंथापि
स्वरसतः संगच्छते अणादिसंज्ञार्थानीति अणादिसंज्ञा अर्थः प्रयोजनं येषां तानीति विग्रहः अणादिसंज्ञाप्रमाणस्य
स्थपदविग्रहोवा अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिंगता चेति वक्ष्यमाणत्वात् एषामंत्याइतइति एषां सूत्राणामंत्याः णाद
यालं स्यमिस्यनुपदं वक्ष्यमाणेन संज्ञकाइत्यर्थः मकारस्येति अनंत्यत्वान्नपृथक् निःवचनयि परिणामेनइहितिसंबंध्य
नेइत्संज्ञा वास्याः पदेशजननासिकइत्यनेन एवं च णादिभिरिद्भिराविदिस्येतेनिवक्ष्यमाणेनप्रत्याहारग्रहणादणादिसंज्ञा
र्थानीति यदुक्तं तत्संगच्छते इति भावः अकारउच्चारणार्थ इति तु हणसूत्रस्याकार इव प्रयोजनार्थ इत्यर्थः हलंत्यं अं
तेःवसांतभवनं स्यं हिणादिसाधनरूपदेशेइति नित्या चानुवर्त्तते आदिरंत्येनेति सूत्रेण सर्वांत्यान्यास्यमाधंक्षमारद्या
नंपरिगणि हलिति सूत्रे स्यमिति हलित्यस्यमिति विग्रहे सप्तमीति योगविभागात् सुप्सुपेति वा समास इति भावः यद्वा षष्ठीत
त्पुरुषोऽयं हलिति सूत्रस्यांत्यमित्स्यादिति व्याख्यानसंभवात् आदिरंत्येन सहेता अंत्येनेति हि सः इति प्रत्याहारलक्षणं कथ
नायथमेव ण्याः भविष्यति काशिकान्तरयत्रापिटकारांतसंपदस्यहारकारो प्यस्यो भवति तथा प्यस्यतेतिग्रहणसामर्थ्यादंत्यत्वमपु
नायस्य संज्ञानेनैव प्रत्याहारः नहिटकारेत्यं स्यमितिसंज्ञा प्रवर्त्तते न चैवं रप्रत्याहारोसिद्धिः लणसूत्रस्थावर्णस्यानुना
सिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादनांत्येनापिद्वता प्रत्याहारानसिद्धाविकाशिकाकाराशयः निष्कर्षस्तिहसौजरंभो इति सूत्रेदर्शयि
पिष्यत्वाविस्तरस्तु यत्र यांस्तु मेः तु संशयः इते नि कि मरप्रत्याहारो यथा स्यात् सत्रानुनासिकत्व प्रतिज्ञासामर्थ्यादनंत्येन

स·त्रि·

विगृह्यते इत्युक्तं अनेन हि हित्यस्य स्थिरदेशेभ्यो न इति कोस्तुमे स्थितं अन्ना ग्रंताभ्यां मत्वपयाभ्यां मध्यवर्ती समुदायउक्ष्यिष्यते स
स्य च युगपद् इत्यां प्रयोगाभावात् वयवप्रयवत्वदंत संज्ञामध्य गे तु विश्राम्य भिनत्ताग्रंतयोः संज्ञास्वरूपं तर्मार्थं च पतयोः धरा
र्थ्यं नि र्णया दित्याशयेनाद मध्यगानामिति स्वस्य चेति स्वं रूपमित्यनुवर्तते इति भावः स्वं रूपं नादेरे वर्ग इत्येतेनास्य स्य अं
स्येतस्य प्रधानत्वं नित्यानिर्देशात सर्वेषामात्मसंज्ञकत्वतः प्रधानपरामर्शित्वात् ननु स्वमित्यस्यानुवृत्तौ कः संज्ञी स्यात् कांक्षा
याः शांतत्वादत्र य क्षांक्षेपात स्यात् तथा चेकायणन्वीस्यादावि कारस्य स्थाने यकारः स्याद्कारे परे इत्ये व मर्थः स्याद् मेवं अ
देरेवसंज्ञित्वे त्वादिरं स्येतेति संज्ञाकरणस्यैवैयर्थ्यापत्तेः किं च अण अक अच् अट् अम् अणादीनां पृथक् निर्देशोपि व्य
र्थः स्यात सर्वत्रा कारस्यैव संज्ञित्वादिति दिक् यत् कौस्तुभे तु आद्यंतावयवद्वारा समुदायानुकरणतासिद्धेः अंत्यस्यात्र स्यर्थी
त्रिदं सूत्रमिति स्थितं तत्पदेशो ञंत्यांत इति तत्पदेशो किं अग्निचित्सोम सुदिति काशिका अत्रे संज्ञायां लोपः स्यात् तन्त्र कौ स्तु
र्थ्यं आगसेत्स्यादेव चरितार्थत्वात् न चाक्षिपः पित्वस्य वैयर्थ्यं अग्निचिताविध्यादौ चरितार्थत्वादिति ररइत्तः अंत्यं किं म
नित्ते मकारः स्यमामत संस्थां शंसंज्ञायाम् स्यादत्र परः स्याद् वेश्मस्य सर्वधातुभ्यो मनिन्नत्रेति किं श्मसतायां भवितृ
नत्र प्रयोजनाभावान्नत्त मिति वाच्यं स स्यामित्संज्ञा यामदित्वप्रतिहि किस्यापत्तेः अन्ये तु शिरिणा दि शिरि णादि इत्यामोरस्य
स्यमानसस्यामितसंज्ञायामि दित्त्वमिदुभ्यादिस्यात् आद्योच्चारणमिति आद्योच्चारण विपर्यीभूतो यः या इस्वस्यांत्य इति स्मा
दि मिपरिलिंगार्थः उपदेशोऽनुनुपदेशान मुपदेशाः भावे घञ् उपदेशो किं अभ्यञ्जा आपः सत्यस्यर्थे यान कोन्नाठ ·अा ञ्·नुनासि
कः छंदसीति आकाशेऽनुनासिकः पृथ्वपरितिज्ञअं इस्येवानुनासिकविधान सामर्थ्यान्नेत्त मिति सुवचं तथा पुनरा २
मत्स्यं कर्तव्य मुपदेशग्रहणं स्यष्टप्रतिपत्त्यर्थ हैव इत्तं अक्रिम मनितोमकारस्य भासत् नत्र लंस्यामित्संस्य ग्रहणसाम
र्थ्यादतं स्यस्यमकारस्य नमसते दिति वाच्यं आलच्या प्रत्ययादावपि प्रसंगवारणेन तस्य चरितार्थत्वात् अनुनासिक
इति किं इक्षु ईत्तर्ते क्षितः सत्यांसिंगसंज्ञायां सदीदितानि त्यास्यामितीरत्त स्यात् यद्यप्यचो यत्सात्यत्वादनुनासिक संज्ञाप्र

9 / 1982

संवर्तत्वात्तिमितानया पिनाक्षिका मन्तुगनाइति योगाभ्यपणेन गमार्थत्वादनुनासिकसंज्ञा सूत्रं मन्दप्रयोजनमिति ध्वनयितुं ने
तोमन्त्रं तत्तेवं यदादनुनासिकत्वस्यच परः पदांत स्यानुनासिकवार्द्धे परे अनुनासिकः स्यादित्यर्थः प्रसज्येत स्वं रूपमिति प
रिभाषा परस्थानात् संज्ञाकरणं तु अयाच संज्ञेति पक्षान्तांर्दास इति वाच्यं उच्चपरिभाषायाभाष्ये प्रत्याख्यानात् उपान्तं च
चरणे पृष्ठभाषात्स्त्रीयगणिडः ऽःमृणिसमित्यादि निर्देशात स्वं रूप मिति परिभाषाया अनुपस्थिति कल्पनात् सूत्रमते पि
देपाभावात न नन्द निर्देशाक्षयणे प्रति पत्तिगौरव मिति चेत अत एव तिप्रयोजन मित्यनुत्त्का मंदप्रयोजन मित्युक्तं प्र
तिज्ञायत इति प्रतिज्ञा अनंत्रोपसर्गा इति कर्मण्यङः अनुनासिकस्य भावः अनुनासिकत्वं गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति ष्य
ञ् प्रति ज्ञान अनुनासिक्यं येषा मिति विग्रहः केचित्तु प्रतिज्ञानं प्रतिज्ञा सा अस्यास्तीति प्रातिज्ञं अर्शआद्यच् प्रतिज्ञमनुना
सिक्यं येषामिति विग्रहः तियग्रह पिस्त्रकारस्य ञ्नुनासिक पाठइदानीं परिभ्रष्टस्तथापि शक्तिकारादिव्यवहार वलेनयथा
कार्यं प्राक्स्थितं इत्यनुमीयते इति भावः पाणिनीयाइति पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं वृद्धा च्छः तदधीयते विदंति वा पाणि
नीयाः नदर्थानि स्वाः प्रोक्ता लुगिति लुक् तदुरमृस्याविति स्वनंटकारस्यापि मध्यगत्वादनआह प्रत्याहारेष्विति अनुना
सिकस्यादिति आदिरंत्येन पापाणवक्रु स्मितेरुः इत्यादिग्रहंप्रत्याहारशब्देनेति प्रत्याहृयंते संक्षिप्यंते वर्णा यत्रेति
प्रत्याहारः करणाधिकरणयोश्चेति ल्युटि प्राप्ते बाहुलकात् घञ् इतिवृत्तौ करणादधिकरणे च घञ् यद्यपि योगमात्रम
का पादि संज्ञास्विति प्रसक्तं तथापि योगरूढि रिति भावः ऊकालोज्झस्वदीर्घप्लुत इति समाहारद्वंद्वे सौत्रं पुंस्त्वं ऊ इति च याणां
पुंस्त्वेन निर्देशः स्यात् उ ऊ ऊ३ इति भावः प्रत्यामिति च याणां सवर्णदीर्घे कृते ऊजसि परतो यणि वः आमिति वा कालः यस्य
कालो यस्येति फलितार्थकथनमिदं विग्रहस्तु वः कालो यस्य तिनो ध्वः उशब्दनस्योच्चारणकालोलक्ष्यते अक्रिमसंयोगस्य
प्रमत्त प्रतःस्वप्रत्ययकत्त्वयोरेकमात्रत्वेन ह्रस्व संज्ञायां ह्रस्वस्यपिति तस्तीति तुक् स्यात् आयेइति निपाता आशुद्धात्ताइत्या
चारान्ते नः यत्र ह्रस्वपि स्वरत्वं तादृनः ततः परस्य ञसः सुप्त्वादनुदात्तत्वं स्यादायत्वे परस्वेशीभावो आङुणेनसस्थे

न.प्रि.

३

[illegible]

२

11/1982

[illegible]

व॰ सि॰

साऽस्फोटा अघोषाः संवारनादघोषाश्च वर्णानां प्रथमतृतीयपंचमा यणश्चाल्पप्राणाः वर्गाणां द्वितीयचतुर्थौ शलश्च महाप्राणा इ
ति एते श्वासादयो बाह्यप्रयत्नाः श्वासप्रयत्नकार्यं स्पर्शः विवृतवर्तेकण्ठमिति विचारणीयं प्रयत्न इति भावः अन्ये त्विति तथोक्तं यस्य अ
नुस्वारस्यान्तः इति नादमात्रमिति नादप्रयत्नवत्त्वं तः अयुग्मा इति प्रथमतृतीयपंचमाः वर्गेषु अयुग्माः वर्गयमगा इति वर्गाणां यमगा
४ स्पर्शः अस्येति अल्पासवोः स्यप्राणाः पुंसि भूम्न्यसवः प्राणा इत्यमरः अदुपधत्वादिति अन्यथा कखगघादीनामपि स्वरं सावर्ण्यं
नस्यादिति भावः आनर्तन्यपरिशिक्षायां तपयोक्तमिति परिशिक्षा च अघोषस्य महाप्राणस्य सस्थता दृष्टा एवं थकारः घोषवन्नादव
तो महाप्राणस्य सस्थता दृष्टा वर्गचतुर्थः इत्यादि स्फुटमेवेति ध्वनि कादम्बरी लोकप्रसिद्धपाठ पक्षमिदं चतुर्दशसूत्र्यां माव
कानत्वायोगात् कथाभ्यां प्रागिति एतच्चोपलक्षणं खफाभ्यां प्रागिति अपि बोध्यं अर्द्धविसर्गेति सादृश्यमुच्चारणे लेश इति बोध्यं
ऋलृवर्णयोरिति ऋ ऌ इत्यनयोः इति भावः विशेषस्तु आच ऌवर्णस्य ऋऌवर्णौ तयोरित्येके मनोरमायां तु आच आच रलौ तौ च बो
धौ चेत्यादि स्थितं नाक्षलो आकालस्थित इति कालसमयवेला स्थित्यादि निर्देशात् आकार प्रश्लेषेऽपि लिंगं यथा दिकमिति शब्दितस्थ
के सवर्णेदीर्घं आदित्यश्चार्थः इत्यसंध्यक्षरेत्यादिसंज्ञासिद्धत्वं नेत्यपि सुवचं इति रस्य सत्त्वमपि नेति तु न सुवचं तत्वं प्रतिपत्त्या
सिद्धत्वादिति दिक् अन्यथेति नास्मत्ताविस्त्यस्थानां संग्रहणं कथास्यवलादिति अयं भावः दीर्घादीनामिव ऌकारादीनां नाम्यकारा
दिनाच्चवस्तु परन्तु सवर्णत्वं स्यात् प्रत्याहारेषु तद्वाच्यावाच्येति निरूढलक्षणाभ्युपगमादिति अविधीयमानो णित्तिनः इदमिदं
तः इ स्यन्नविधाचः कालनभवति इदि चेनिरतः विधीयमानः इति संबध्यते उदित्करणसामर्थ्यात् विधीयमानोऽपि दीर्घसवर्णानग्
हात्येव कुतोऽश्रु अणादि अपरे परे णणकारे णित्या स्थानतो विशेषप्रतिपत्तेः अत उदित्याहेतपरकरणलिंगाच्च यदि पूर्वेण स्थाने दि ४
नपरत्वमिति नर्थकं स्यात् अकारस्थाने एत्वेन सवर्णग्राहकत्वात् एवं च तपरत्वाद् दीर्घेण कार्यितिस्यादि वक्ष्यमाणग्रंथः सं
गच्छते एवं ऌकारस्यापि त्रिंशतः संज्ञेत्यनुपपन्नमेतच्च न्यायसाम्यादुक्तं वस्तुतो ऌकारस्य ऋकारग्राहकत्वं न तु चायुपलभ्यं
ते समाप्तं समाप्तसामर्थ्यादिति सतितु सावर्ण्ये एकारेण ऐकारग्रहणाद् ओकारेण चौकारग्रहणाद् ऐ औ जिति सूत्रारंभो वृथा स्यादिति भावः नाप

13
1982

ज्झलाविति नेनज्झलं ज्झावस्य अ इ उ ण ऋ ऌ क् एओ ङ् ऐ औ च् इति न प्रत्याहार इति यत्न एव स्फुटीभवति ध्यानीयं पतितिरित्यणोकशात्वस्थात्यायति
स्थते इति भावः एतच्चाकः सवर्णे दीर्घः इत्यत्र स्पष्टं स्यादित्याशयः आक्षरेति अक्षराणां समाम्नायः उपदेशः सूत्राणि तत्र भवाः आक्षर
समाम्नायिकाः चतुर्दशानाद्यन्तादि निरुक्तो दीर्घ इति भवतीति मध्यस्थाकारप्रश्लेषाभावे संयोगान्तलोप एव प्राप्तोऽतिनलत्वं त
स्यासिद्धत्वात् तेन संयोगान्तलोपो न भवतीति वन्तु सूचितं तथापि कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति पक्षे त्रैपादिकेऽन्तरंगे बहिरंगप
रिभाषायाः प्रवृत्तेरन्तरंगत्वे वर्त्तव्ये बहिरंगः संयोगान्तलोपोऽसिद्ध इति मत्वेदमुक्तमिति केचित् अन्ये तु संज्ञापूर्वको विधिरनित्य
इति लोपस्य नारम्भं कथं चित् नं शक्यमित्याशयेनेदं त्वनेनोक्तमित्याहुः विश्वपामिरित्यत्रेत्युपलक्षणं विश्वपाः विश्वपाभ्यामि
त्यादावपि न भवति तेन इत्युपलक्षणं पृथगायुरित्यादेरोर्यो इति आकारस्य घकारोनेति दिक् यदि तु वि हनमुत्पन्नामित्यत्र ईष
त्स्पृष्टमिन्यतः ईषद्विवृतमूष्मणां विवृतं स्वराणामिति प्रयत्नभेदो व्याख्यायते तदानान्नं
पाविति सूत्रं स्वल्पं शक्यमित्याकरस्थितं अनन्तत्वासिका सेत्येत्याक्षर समाम्नायिका अणन्त एव सवर्णानां संज्ञा भवंतीति भावः
एवं चरेफादकारस्य अणघत्वादनन्तर्गतो यदि नकस्य चित् संज्ञात्वसवर्णस्थान्यस्याभावादि त्यवगंतव्यं सच्चतात्पर्यतोऽपि न चाहितानाइम
यं विवक्षितमिति भावः रहितरे च आचारं चेति तदनयोर्गहं दः सुपां सुलुगिति ओः सुडुग्वा यद्वा समाहारे द्वंद्वः नचैवं द्वंद्वस्तु
इष्यमाणानिष्पन्नमिति च स्यादिति वाच्यं समासान्तविधेरनित्यत्वात् तच्च प्रमाणं समासान्तविधिस्थानः अथवा आदित्यस्यास्मिन्
वासुरादिषु पाठः स्यादायात इयः अथस्मा इति समासान्तोः कृतेऽपि इति द्विमात्र एवतास्यरत्वात् नन्वङ्कालमित्यत्र
त्रिमात्रेऽनवधि प्रदेशा इति रेफादयः अदेङ्गुणः तपरकरणमिदमर्थं तदगंगोदकमित्यत्र त्रिमात्रोऽनन्तरतौ स्यात्त्वकारए
वानन्तरत्वादिति ककाराः नच प्रमाणतोऽन्तर्येण नियमसिद्धिः रपरत्वे एकस्यार्द्धमात्रत्वात् अपरस्यार्द्धतृतीयमात्रत्वात् गुणप्रवे
शात् आद्गुणः अतो गुणे स्यादयः भवादयोऽभ्यसवाच्च भवा इति विग्रहः आदिशब्दयोर्यत् स्याप्रकारवाचित्वे रेवर्णयाक्ष आदिश्च
आदिश्च आदीनां आदिश्चाद्यनाद्यविति विग्रहः भ्वादयो यथा सदृशाः सादृश्यं च क्रियावाचित्वेन स्वभिमत्वात् क्रियावाचित्वादिति वि

न॰वि॰ यावियमित्थं घः तथ्यसौत्यादौ धातुत्वं माभूत् सति दिन सिन्नातो धातो रित्यालोपः स्यादिति स्थितं मनोरमायां त्वादयः किं दिदकपथक
स्नन्ताद्येनामुद्दिलत्वेन सोचा णाधातुसंज्ञा घते शुशुंपादीनां च हूहूमेतन्निदर्शनमिति गणसूत्रेण संग्रहः प्राग्गीश्वरात्रेपादिशिष्य
यत्वात्किं ईश्वरे तोसुन्कसुनावित्यस्य स्थानि स्यादेनावधित्वं माभूत् यदि तु प्रत्यासत्त्यैवार्थे च्चारूढस्य त्वाधित्वसिद्धिरिति उच्यते त
२ दिस्यप्रतिपत्त्यर्थं सेवा त्वचादयः अद्रव्यार्थाः किं पशुः लिङ्गसंख्यान्वितद्रव्यं द्रव्यत्वादेवलोप इत्ययाति पशुमन्यमानाः पशुरिति स
स्नयोगे गतिश्च उपसर्गसंज्ञया समावेशार्थश्चकार अन्यथा आकडारादिति पर्यायः स्यात् फलं तु प्रणेयमित्यादौ उपसर्गाद् समासेऽ
निणसंगतिकारके तिकुत्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धिश्चेति दिक् निस् निर् दुस् दुर् शृति उपसर्गस्यायतां विति निर्दुरो र्लभत्तं निलयते
दुलयते निसादुसमवेदकत्वस्थासिद्धत्वात्त्वस्यादिति भावः निरयतः दुरयत नचेति निषिद्धा धातेति प्रतिषेधो वेति विकल्पसत्तात्वनिषे
धविकल्पयो रिति विभाषाश्लेषेत्यादि पदनिषेधविकल्पात्तु पत्तिः तत्र प्रतिषेधेन सम हृते विषये पक्षा हिकल्पः प्रवर्त्तते
गःगावगिस्या पे यथा प्राप्तो विकल्पः गृधः वत्सः शिम्शयितु रित्यादौ तु वा चिरस्थपीति नित्यप्राप्ता विधिर्विकल्पः अन्ये द्वाव्यं इतिया
न्तः कावास्थित्यायेनो माध्यं संवध्यते स्वपदार्थविपर्यासरूपत्वं नेन निषेधो विकल्पश्चन वा शब्दार्थः संज्ञी विभाषा शब्दार्थो विक
ल्पः संज्ञा यत्र यत्र विभाषा शब्दस्तेदं सत्वं मा प्रविभाषा या यमप्राप्तविभाषा यां च नास्यो पयोगः प्राप्तविभाषायां मा वाधस्य सिद्धत्वेन विभा
षास्त्वा पक्षे भवती विभा वांधामन त्वपक्षेन भवति यि भावमावकरणात् अप्राप्तविभाषायां तु अभावस्य सिद्धत्वेन पक्षेन भवती
त्यभावां शामतु प्रपक्षे भवती ति भावं धमावकरणात् विभाषाश्चेरित्युभयत्र विभाषे यांतु यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पितृ्वे संप्र
प्रसारणविकल्पः स्यात् किंस्तु यजादित्वा द्वित्वेर्षीति नित्यमेव स्यात् अथप्रति षेधमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि कित्त्वप्रवृत्तिः स्यात् ५
नतु पिसुनत्वपिक्ष विधिमुखेन किंस्तु निषेधमुखेनेत्युभयथा पिप्रवृत्तिरस्तितिवाच्यं वैरूप्य लक्षणा वाक्य भेदप्रसंगात् सं
ज्ञाकरणं तु स्तुतत्वमात्रं तु गं धनं नेति प्रति षेधप्रथमं विकल्प प्रवर्त्तन ततः किदविद्धे सर्व स्मिन् हि दि एकरूपं प्रापिते सति पक्षे भवती
त्यकरूपेण विधिमुखेनैव प्रवर्त्तनेऽदिति हि किं शुसंज्ञावत्स्वं रूपमिति वचनाच्छब्दस्य संज्ञा माभूत् तथा हि सति विभाषाश्चेरित्य

15/1982

स्वं नाशब्दः स्वयमेवोदेशः स्वर्थः स्यात् प्रतिपादेत्तु सति अर्थः संज्ञी तिलक्ष्यतेतथा हि लोकेऽर्थप्रधानः शब्दः गौरित्युक्ते सास्नादिमानर्थः
स्वरूपपरः संपद्यते व्याकरणे तु स्वरूपमिति विधिविभाषणान्स्वरूपपरत्वमोक्षार्थं चेतिति शब्दस्य मन्त्रियाहारस्यार्थपरत्वेति विशेषः इ
इमेवेति शब्दस्य पदार्थविपर्यासरूपत्वं नाम संज्ञात्वप्रर्थस्थेवन तु विभाषा शब्दस्येतिव्याख्यानस्यदृढोऽन्यतरस्यामित्यादावेवस्पष्ट
तरः फलं तु अथवा विभाषार्येति तत्त्वं अस्थवचर्वस्य रतेर्भक्षणार्थत्वा द्विकारार्थस्य वरोतेरव मकलाद्यागति तु इत्यादिना अयेति च
गुणौ कर्मत्व प्राप्ते अर्थान्तरत्वा प्राप्ते तदा भाव उदाहरणं माषाप्राप्ता वत् अभ्यवहारयति सैन्धवात् अभ्यवहारयति सैन्धवैः विकार
यति सैन्धवात् विकारयति सैन्धवैः अप्राप्ते तु उदाहरणं भारं देवदत्तः हारयति भारं देवदत्तं हारयति भारं देवदत्तेन करोति कटं देवदत्तः
कारयति कटं देवदत्तं कारयति कटं देवदत्तेन इति दिक् स्वं रूपं शब्दस्य अग्नेर्ढक् आग्नेयं आग्नेय सूक्तः आयच्छते आहुतेः हुतं अग्निश्च
इ यमस्तन्त्वं स्वसंज्ञितः ननु अग्न्यादिश्च यादिंगारादेर्ढगादि प्रत्ययान्तसंभवतीति स्वरूपादेव स्यात् प्रातिपदिकादित्याद्यधिका
रात् किमनेन सूत्रेण तिंवत सत्यं अग्न्यादिशब्दपर्यायेभ्यो वह्न्यादिभ्यो माभूदिति सूत्रस्यारंभः तत्त्वरूपग्रहणं विनापि स्तातेन
रूपत्वप्राप्त्यनं प्रतीत्वात् पदेषान पक्षत्वात्साधारणत्वादं तरंगत्वाच्चित्यनायमितिकल्पात् अर्थो हिप्रतीतोस्य संवधगमय
भतयर्थे परवित्प्रसा यता साधारणः शब्दानुस्तव्यो थविषयसादृश्यलिंगः अनुकरणशब्दायां सप्रती नैयानियता पस्थितिकरेति किमते
न रूपग्रहणेन इत्य वेद स्यात्स्वे अर्थो पितिवक्षितारूप वदि विज्ञापनार्थं रूपग्रहणं तेनार्थे च रूपेण तात्पर्यतः स्वे सूपपन्नं भवति तथा
न सापवादोयो शब्दः स्वमिति वचना स्वरूपं चेति सामर्थ्यादर्थे वतारूपस्यग्रहणं तेन क्वाथे कथेद्यवधुयात्स्य परस्य संज्ञा न भ
वति प्राह्यतेऽर्थः स्वयं तु तस्य ग्रहणं न क्लांतमेव गदितेन तुल्यं वचनं स्थवदे शास्त्रस्यान्यत्र विस्तरः अथाश्रसंज्ञेति किं उपसर्गयोः किं ग्रा
धाम्नो यथा स्यात् शुधातो शब्दार्थं कान्मा भूदनत्वदा द्विति विसंज्ञाकरण सामर्थ्यादेव दायास्यः किः स्यादि विचाश्यं शुमारयेत्यादि
ना आदर्शत्वविधो संज्ञाकरणस्यावश्यकत्वात् सामर्थ्यापक्षयात् इत्थं शब्द संज्ञाशब्दसंज्ञेति न षष्ठीसमासः कर्मकरणमित्यादिस्वर्थः सं
ज्ञा सुस्वरूपग्रहणा छन्नः विंतुया कः शब्दशास्त्रं व्यवसंज्ञाशब्दसंज्ञेति सप्तमीसमासस्तदाह शब्दशास्त्रे या संज्ञेति यत्नाविशिष्टः विधि रि

न.चि. स्यचोपसर्गेभ्यो: क्रिमिनिकर्मणि किमस्यय: येनेतिकरणेन तीयानु कर्त्रीरितस्या: स्वयोगमुद्या साध्यात न चोभयप्राप्तौ कर्मणीति नियम
मेननिवारः कर्मण्यक्तेतेनोभयप्राप्त्यभावान्तथा चाचकरणे तृतीयैव करणं च परतंत्रं कर्त्रापेक्षितस्यैव करणत्वात् एवं चेद
न तस्य पर्यायत्वं चास्य स्थितेनच एराजि स्यादाविकारादीनां पारतंत्र्यं थालादीनां च स्वातंत्र्यं वा स्यादीनामिव नक्षादीनामिव संभव
६ ति किंतु वैवक्षिकं तेनापि योक्षण मयथादंतस्यात्मात्मस्य संज्ञेति फलितं नदेनदा विधेयं तदंतस्येति स्वस्य वेति स्वं रूपमित्यत्र
वचने तदृक्थंते एतच्च इकारांतादिकाररूपाच्च धातोरच्च य: जय: जय: अय: समासप्रत्ययविधाविति क्ष्व स्थित: स्वक्षिप्त: नेत
क्षस्थितेः सुपं न्यादिभ्यः एकवचनस्थणो चायत्वं न अयन: नेदसौ स्वनादि: अनुथानिक्रादिलाद्भयपदवृद्धि: रागिद्वर्णेतिरागिद्वर्ण
ग्रहणं वर्जयितास्मागिद्वर्णग्रहणे वर्जे द्वितीयायां चेति णक्षुल्स्म हांतमाति कांता आतिमहतमिन्छ ब्रस्थणोरादिते स्तुपसर्जनेपिस्थो
शेनि ङिक्षोप्रवृत्तेरगित्स्य स्तुगिदंतान्तेष अतइन्नदाक्षि: नचेदसामर्थ्यान्त दंतविधि: अस्यापत्यमि: कामदस्यच्चनारितार्थत्वात्
नचैवमिच्चाभिरंथ्यर्यमिमिनान्त्यं वाक्यादिस्य स्थ स्यसयथा यथेदं स्याणुद्वान्ताम्यांचरितार्थत्वात् नचैवमपि औ षगाविरित्यादावेव
अ नइ स्यादन तृहाक्षिरित्यादौ अकारस्थसनर्थक त्वाविनिविन्न वर्णग्रहणे अर्थवद्ग्रहणपरिभाषायाअप्रवृत्तेः विरामो वसानं वि
रमणं विरामः भावेघञ्ञ धात्स्यादुपासन प्रसाधाद वर्णानाभिति संज्ञाप्रदेश यावसान इत्यादय: अभावस्यापि बुद्धिकृतं पौर्वापर्यं
मस्त्येव यथोच्चरितप्रध्वंसित्वात्सि स्ववितृं नावर्णानां यद्वा विरस्यते: नेनेति विरामः वाद्भुलकात्करणेघञ् यदुच्चारणानंतरं वर्णान्तरो
च्चारणं नसो: स्यवर्णः अवसानसंज्ञः स्यर्थ: अस्मिन्स्तुपक्ष स्वरयसानयोरित्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते रवसियोरेफस्य विसर्गः अ
वसाने रेफस्याशिता मिसुमिरेंद्रपदं अत्रां नग्रहण प्रत्ययसंज्ञा विधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं नास्तीति ज्ञापनार्थं तेन ईदूदेद्द्विवच ६
नं प्रगृह्यमिति न द्विवचनांतस्य प्रगृह्यत्वं अन्यथा कुमार्योरगारं कुमार्यगारमित्यत्र प्रकृतिभावः स्यात् कथं तर्हि पामिपद्वि संज्ञायां
नहिमाभ्यां नदं तग्रहण मितिचेद्वाह्य: रुचन्ति ईतिस्ये अर्थवद्ग्रहणमनुवर्त्तित सामर्थ्यान्नदं तग्रहणमिति हलोनंतरा: संयोगः सम
र्थमिकाक्षरायां संज्ञायां कर्त्तव्यायां संयोगइतिमहासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञा विज्ञानार्थं संयुज्यंते अस्मिन्समुदाये वर्णा इति तेनाचस

17
1982

मुदायेवाक्यपरिसमाप्तिर्नतु गुणवृद्ध्यादिसंज्ञावत्प्रत्येकं संयोग इतिमहासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञा विज्ञानार्थं संयुज्यंते अस्मिन्समुदाये
वर्णा इति तेनाच समुदायेवाक्यपरिसमाप्तिर्नतु गुणवृद्ध्यादिसंज्ञावत्प्रत्येकं तथाहि सतिद्वयाद्विभक्तिरित्यत्र वकारसन्निधौ दकारस्य
संयोगसाद संयोगांतलोप: स्यात् निर्यायादित्यादौ यकार: संयोगइतिवान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं स्यात् सिद्धांतेत्वोरहाभ्यामितिद्वि
त्वस्य धितस्यापि इत्यादेरसम्भवनप्रसनिसल्पइतिजातावकृव वचनं ज्ञात्वा व्याख्यायामेकस्मिन्निति वचनात् तेनद्वयोरपि संयोगसंज्ञा
प्रवर्तते ति शिक्षे स्यातो गुरोष्मतश्च: स्यय स्यय: सि अति यच वदयोरल: संश्लिष्टा स्सयद्वयोर्व ज्ञाना विशेषणं संज्ञेति स्थितमाकरे यदितु
सन्तामेव स्यान्तर्हि गामान्तरोर्मी स्वयमदुपरसकारस्य संयोगान्तलोपनस्यादिति दिक् हल: किं तितउभ्यां अचतनोतेर्डन्: सन्वन्ते
तिउप्र स्यय: सन्त्वज्ञाघ्यित्वं सन्यनइमिइत्वंच यस्ताच्चारणसामर्थ्याद्गुणाभावः यदित्वयोरप्यनंतरयो: संयोगसंज्ञास्यात्तर्हि संयो
गांतस्येत्युकारलोप: स्यात अनंतरा इति किं पनसं पर्दति सकारमकरयो: संयोगसंज्ञास्यात्तर्हि स्कोरितिलोप: स्यात् इति संज्ञाप्रकर
णं इकोगुणवृद्धी यत्रसाक्षात्स्थानीनानिर्दिष्ट: सार्वधातुकार्धधातुकयो: सिचिवृद्धिरित्यादौ तत्रैवेयं परिभाषा प्रवर्त्ततेनाचोञ्णिति
त्यादौ स्थानिनिर्देशात् गुणवृद्धिभ्यामिति पतच पूर्वसूत्राभ्यांगुणवृद्धिपदे अनुवर्त्त्यगुणवृद्धीरीतियोगुणवृद्धीइति योजनयालभ्यते
तेनदनस्यदीनाम: स्वंदि वैसोस्रो: विधीयेतइतियत्वत्तनुवादोत्वृद्धिर्यस्याच्चामादिरित्यादौ नचैव इति नोपतिष्ठते अनुवादे परिभाषा
णामनुपस्थितेरितिभाव: अनुवादे परिभाषाणामित्यस्यानुमानविशेषणेत्वित्यर्थः अनुपस्थितौ तिर्यं फलं चार्दच्चामात्स्यानेइत्यत्र
स्थराद्विधायिकस्वंतमितिसूचेपस्यं तस्थानुकरणात शब्दस्वरूपपरत्यात इत्संज्ञकत्वाभावात्कि अत्वसंतस्य निर्दिष्टत्वेनेतिभाव: पदमि
ति तद्यसंभवति सामानाधिकरण्यइतिस्यात: स्थित्यादिक्रमेण संबध्यते मिदेर्गुण: मृजेर्वृद्धिरित्यादौतु सामानाधिकरण्यासंभवात्
मिदि मृज्योरवयवस्येक इति संबध्यते अचश्चह्रस्वदीर्घस्यादि एतच्च ऊकालोज्झस्वदीर्घप्लुत इत्यनुवर्त्य ह्रस्वोदीर्घ: प्लुत:
इतियोजनयालभ्यते तेनस्यादिर्दि दिव्यत्युभ्यां अम्बत्रआविसन्तौ अंजौ अस्याम्यसौ शियत्रकृतानिर्दिष्टयादस्यापका ज्झस्थासोर्दि
र्घ प्रवर्त्तमानस्याप्यन इत्यान्तस्यान: स्थानिवत्त्वे सतिनित्वविध्यादिति दिक् पस्थंतपदमिति तच्चसति संभवे सामानाधिकरण्येनैव संब

न॰ शि॰

ष्यतेनवेत्यधिकरण्येन नेन द्वयोनपुंसकद्व्यक्तमापि पठितस्यैव द्रसःश्रीयं नेदमुच्यते यास्येण कृत्स्नंशास्त्रमस्थानादीर्थेद्व्यत्रनुणस्या
मानाधिकरण्यासंभवात् यथादिनामव्यहति संवध्यतेतेन शास्त्रपीत्याहि सिद्धं वा वत्स्यते स्तुतइत्यत्र सामानाधिकरण्यसंभवे पि दे
र्यत्वसामर्थ्यादिरयवयस्थानः स्तुवइति व्याख्यायते अन्यथाभस्तोस्य स्थानश्चेति परिभाषया स्यामेहि क्षेत्यादि वाक्यां स्वस्थानः स्तु
११ न सिद्धो किं स्तनेतदर्थं ग्रहणं नेतेनाग्रुग्मनेर्थोद्वकर्मां धृनृद्व्यादिसिद्धमिति दिक् आर्थमेदकि नेभविता आर्द्धधातुकस्येट्पाययति
याच्याराद्वा दिन्त्ययुक्पुरस्तादपवादन्यायेन स्थाने योगत्वस्याप्यपवादः प्रत्ययः परश्चेत्येनतु परत्वादयं वाध्यतेन चेरट्ःमापोस्तु
इत्यादयः पराण्वमवंति मिदचोत्यात्परः स्थानेयोगत्वस्यापरश्चेति परत्वस्यचायमपवादः यथास्थिवनीमिनपुंसकस्य झलचइतिनुमर
णादिरुत्वादिस्यः श्रमन्नुपर्वयोगवदयमपि पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगमात्रस्यापवादो स्ति तिन्न वाध्य सामानर्थिता माभि
दस्त्विषयप्राप्तं सर्वं वाध्यते इतीत्यभ्युपगमात् अन्यथाभमोमित्करणं व्यर्थं स्यात् नचश्रवणार्थ एव मकारः स्यादिति वाच्यं तत्र
त्र मिमितिर्देशात् अन्त्यं सम्य इति सूत्रे ज्ञात्वभिप्रायेणान्वयस्यैक वचनमिति भावः अचोमध्य इति किं संचातिषु पति अन्त्यादचः परो
मित्स्यादिति व्याख्यानं तु न किं त्वनयोमुच्यादीनामि स्वत्र अंत्यस्याचो संभवेन मित्परिभाषायाअनुपस्थितिप्रसंगात् अन्त्येत्वचो न्त्यस्यरो
मित्स्यादिति ज्याख्यानं तु ज्ञापिता चाचो व्यर्थ्यसमपि न कथं चि समर्थयं ते पूर्व सूत्रादंतइत्यनुवर्त्तते एकदेशेस्वरितत्वप्रतिज्ञानादन्तो
स्यावयवं नावयवप्रमिति न वा शिणि स्याद्वाच्यस्यमां नेसन्दीर्घः सिद्धः परादित्वे सन् सिद्धेत् अमन्तसे तु इदं सिद्ध्यत्वनवनाम्ने लिर
इतिवाधिअसर्ईत्यादि सिद्धमितनुस्वारोनस्याद्धवानस्यादिनिभावः यत्तुकेश्चिदुक्तं लेवारिणीति अमन्तद्वीर्घोनस्यादिति तद्
रिग्रहणंस्यादित्यर्थमिति अनु संज्ञासूत्रस्थवार्त्तिकेन वस्थितप्रायं षष्ठीस्थानेयोगास्थानेनयोगोः स्यादितिषिग्रहः तु याथानादे
त्वंषष्ठ्याः संवन्धमात्रवाचित्वर्थाद्युक्ते या षष्ठी सा स्थानेयोगा वोध्यादिकमविर्यो ग्रहणेनस्यात् अनिर्द्धारित संवंधविशेषेतिअनि
र्द्धारितनिर्देशं ऊं इत्पाशाणोदः शासइदङ्कोरित्यादनु पथा सन्निधानेनावयवषष्ठीत्वे निर्णीते गोदः शासइदङ्हलोरित्याही सामर्
न सा नदित्वापि स्थाने योगत्वे गोरित्याहिस्थानेयादुमात्रस्यापयायाश्वस्थानेरदित्वेः स्याम्रामितिदिक् स्थानेन्तरप्रसंगइतिवाय्य्म ११

न॰ शि॰

रुपर्ने मात्यस्यातः स्थानेस्यादित्यर्थः यदार्दीनामः सः यः स्थानषष्ठीनिर्दिष्टं आ ई धातुकस्येट् न चम्नकारा स्त्र्योम्न स्त्वइत्यं च षष्ठी स्थानन्
यतुरुत्साकृत्येतेप्रत्ययानिर्दि पदस्य — स्यपिनुत्स्वविषयमात्रं यसु स्वं शि रिदत्वं परमानइच्छामिस्यादावंत्यस्यमाभूत्तदिष्य अथ
मर्थानि प्रयङ्स्यात्स्य वनस्य गवाग्रं भवइ मोस रत्वा पर स्यपदि ति तस्मादिस्तुत्तरस्यादेरिति तु न सूत्रितं आदेरित्यस्यास्य सर्वादेशा
८ वाधकत्वापत्तेः सिद्धान्ने तु परत्वात्सर्वादेशत्वं वाधकमिति पदमेवचस्वमिति आदेर्वोध्य मिति आदेरलो पो ध्यमित्यर्थः अलइत्यनु
वर्त्तते अनेकाल्प्रसंगः वसवतु निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीत्यनेकाल्देशस्य सर्वादेशत्वं सिद्धमिति तत्किमनेकाल्ग्रहणेन
नचाल्यस्यस्थानस्यत्विति नियमार्थत्वाभ्युपगमात् उच्यते अनेकाल्ग्रहणाभावे रामेरित्यादावेसादेशः आदेः
परस्येति मकारस्थवस्थाने स्थानन्तु सर्वस्य स्थाने इति दिक् शितइत्युदाहरणं इदमः श इतः इत्यादावि ति आदि शशेनातो मिसऐसि
स्यादिनस्थेतपरत्वादितिभ्रमत एवाहः परस्येति एयाश्चि यत इत्युक्तं नन्वनेकाल्शित्सर्वस्येत्यत्रः प्रागेवतस्मादित्युत्तरस्यादे
रिति पठ्यतां किमनेन पृथक्सूत्रकरणेन नचैवं तस्मिन्निति निर्दिष्टइत्यनेन निर्दिष्टग्रहणं नानुवर्त्तेतेति वाच्यं तस्यापि सू
त्रस्य प्राक्पठने वाधकाभावेनानिर्दिष्टग्रहणानुवृत्ति सिद्धेःमेवं ब्राह्मणाअरोइत्यत्र अप्राप्यः पूर्वयोरपि जश्शसोरोशप्रसंगा
तदवधास्तु नसवाभ्युपगमेनत्तरस्यैव तयोः प्रवर्त्तनएवेतिनायंदोषः प्रसज्यत इति दिक् अचकेचिन्निष्कर्षमाहुः अनेकाल्शित
सूत्रमागेवचैनपाचतस्मादित्युत्तरस्यादेरिति सूत्रितेपरत्वात्सर्वादेशेन आदेरित्यंशवाद विशेषादुत्तरस्यैवं शस्यापिवा
धितत्वात् तत्र सस्कारपरे ब्राह्मणअस् अस्त्रन् असइति स्थिते अष्टाभ्य इत्यस्य दित्या गपंचमी ता ह्या सिन्यायेन अष्टनो गात्सुरं
योरपि जश्शसोरोशस्थाने व्याप्तिन्यायस्तु प्रायेरवतान्तिपातादिति पठितेपि प्रत्यासत्तिन्यायेनाधिरवत्तरइति सूत्रावधिकत्व ८
मिस्त्वं चायवत्तराशुन्निति सूत्रावधिकत्व निराकरणायरेफविशिष्टग्रहणं कर्तव्यं स्यात् तेवत्ता पितःतत्स्त्रसर्वादेशेनोत्तरस्य
त्स्यावाधनार्थं निर्दिष्टग्रहणानुवृत्त्यर्थं च तस्मिन्निति सूत्रात्परत्वात्तत् आदेरित्यस्यसर्वादेशवाधकत्वे स्यात्तथाचातो भि
संऐस्स्याद्वादेशः आदेरेवस्यात् अनेकाल्शित्सूत्रस्यास्तत्सर्वे रित्याद्यैन रितार्थत्वात् यथान्यासे तूत्तरस्यैवं शः प्रवर्त्तत एवे

संज्ञार्थं कृते विवदिनस्थं वर्णानांस्थानेचारैः प्रसारितत्र मितस्थ केवर्णानां प्रसंग इति मतीतिः एवं चइको यणचीत्यादौ विशुद्धारण प्रसक्तौ र
शुद्धारणाय इस्यार्थं स्ते षष्ठीतस्थाने सदृशतमसृति अर्थात्स्था पमाणानां मध्य एव अन्तरतम एव गंगोदकमित्यत्र विमात्र ओकारोऽन्तरत
स्थाने इत्यनुवर्त्तमाने पुनः स्थानग्रहणाद्योपि यत्रार्थः सभंतः तात्वादिरूपे स्थाने यो अन्तरतमस्तस्य सुक्तानर्थ वानि नि त्रियावत्प्रस
क्तानामनोमध्ये स्यादिति मदेतदाह यत्रानेकविधमिति स्थानार्थगुणप्रमाणतस्त्रिविधमित्यर्थः स्थानतो यथा दध्यत्र तालुस्था
नस्येकारस्य तालुस्थानो यकारः अर्थतो यथा वातंडच्युवतिवतंडच्युवत्याद्वतंडश्चेति गार्ग्यत्ययस्य लुक् स्त्रियामिति लुक् शार्ङ्गर
वादि सार्ङ्गरववतंडचोतो ङीष् इति ङीषि विवक्षे पोटायुवतीत्यादिना समासः पुंवत्कर्मधारयेत्यति दिष्टपुंभावे पुंवद्भावे ऽपत्यवा
चिनोवतंडीयब्दस्य वदपत्यवाचीवातंडशब्दः तत्रापि नतु वतंडादिः गुणतो यथा वाग्घरिः घोषवतो महाप्राणस्य नादवत एव
घकारः प्रमाणतो यथा अमुं अमू अमुदः अदसः असेर्दादुदोमः इत्यनेन इस्वस्य उस्वस्य दीर्घस्य दीर्घो ऊकारः तत्र प्रदत्तं किं वाग्घरिरित्यत्रस
कारोऽन्तरतम इति रूपं सवर्णो किं प्रमाणो मत्त प्राणत्त्वादि हि तीयादनादवत्त्वं साम्येऽपि तदपि धास्ति त्रिसवर्णे तदा नाम प्राणश्चतु
र्थः तत्र यथास्यादिति वर्ण्णाप्रत्ययेन वेलास्ते चतु प्रमाणतः अंतयां वानकारो निमात्रः तस्मिन्नित निर्दिष्टे सत्यां तदनुकरणमिदं मि
तास्वानेन तरः इधिकास्यारणं यः अचि यणि इको अच्यवहितस्य व्यवहिते च सति प्राप्ते व्यवहिते पूर्वस्य परस्य च प्राप्ते स
स्य बालिश्रानिवन्ने तथा व्यवहितस्य तु कार्यं कथं पूर्वस्यैवेति किं दध्युदकं अचो अकारस्य मा भूत् अव्यवहितस्येति किं अग्नि
चिदग्रं अचो अकारस्य स्थाने अवर्णे अपि अति स्थित तु काले इति संहिताधिकारात् ज्ञापकात् अन्यथा निर्दिष्टग्रहणादेव
संहितायां यणादयः संज्ञा किं तेन संहिताधिकारेणातोऽध्याहृत वर्णान्तरेणापि एवं च संहिताधिकारे बहिरंगत्वात्...
निपातवर्णितस्यापि कुइत्यादि द्वितीया द्वितीयस्थाने द्वृतापि तदादिः इत्यादिनापि अन्तरपदे परतोऽपि विहिता आमन्त्रितस्य
अत्र विचिदिकल्पनादि नि इत्यनर्थाकः किं निः कृतिः प्रतिनिधानस्य उत्तरस्यैव प्रथमायाः अग्निमीळे होतारं अग्निं अव्यवहितस्येति एत
च्चानिर्दिष्टस्यग्रहणात् स्यादस्य तेन युक्तं स्यात्तं तुकं सन्मतमित्यादेः इत्यस्य सवर्णान्तरप्रवर्तनं अन्तोऽयस्य स्थाने षष्ठीनिर्दिष्टस्य प

त॰चि॰ अस्य परस्य वाधित्वा निरादित्यः अपि सहितास्य तदपि परस्य चाधिपत्यर्थो अयमपि सो अर्थ इत्यस्य सामिद्रकारलोपं बाधित्वा निरत्यादाद्यु च परस्येसा
दु पदादेर्नरुं यथा स्यपदे वत्सतृप्याः स्वप्रथमस्य चरस्येति परमपि विकल्पं बाधित्वा सवर्णदीर्घो सर्वनामसंज्ञा विभक्तिनिरपेक्षत्वेन
तदेतस्मात् तथा सर्वेदर्णि मीमिच्च इति इत्यस्य पंचाग्रुणादेतरंगत्वाच्च अकः सवर्णे परादपवादो यथा परमप्यनेकान्ति निरपवादेषां
१ वाधित्वाडिच्छेकादेः रमादित्यत्र अस्थिदधीत्यनङ् इति स्यादेतत् यथा अग्नमणीनां कुछेनि स्यमपि इकोऽचि विदुमं बाधित्वा इत्यत्र
संज्ञायाम् कृत्सः कृते नुडपि अन्तरंगत्वात् सवर्णस्थान अंतरंगादपवादः यथा देखा दिश्रीशः परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा अंतरंग
त्वाद्गुणे प्राप्ते च प्राप्तत्वादं त्वाच्च सवर्णदीर्घः तथा च मानस्य सम्बोधने इत्यत्रादेशेन गत्वादियणिडुवङिनिप्राप्ते अपवादत्वादेर
वेबावत्वाः सर्वाणि च लक्षण यद्यपवादः अयचारितार्थस्मर्ते परां तरंगा स्थानात्वात् एव तथा हि डिच्चेत्येतदनन्यार्थं ङकारस्येत्स
दकारादिषु चरितार्थं सामानाडिन्प्रवर्तते किं तु पंणं तदेकाचो दिस्थतेन वाध्यते तच्च नाद भवान अथ जडङ्कामेरस्त्वे इत्यमयथ प्र
यजइडिंग्रामस्य मर्ये इत्यमिति स्थिते अंतरंगः गुणं तत्र सवर्णदीर्घो वाध्यते तस्य समानाश्रयेदेत्यादिः श्रीशः इत्यादौ चरितार्थं
त्वात् अभिश्रमिति तत्र चावदमित्यादौ एतत्स्यैकेन अवतत्त्युगतौ अव तत्कार्य इत्यर्थ एवं तदि सर्वत्र स्थानस्य स्थाने यथैस्या
इत आसनि मित्ते विनाशोन्मुखं दृष्टं निम्नानिमित्तार्थं कथनमेतत् यद्वा अन्तरार्थेनापि तत्कथनं उत्पत्ते इत्यर्थे उपः कार्यं विशिष्टो
यदि तत्र आदिनामुरूपं निमित्तं कार्यं अवतोत्पत्तौ येऽस्ते अवतनत्त्युतो इत्तियद्यपि तत्रमपि यथा स्थानिवत्त्वं तीति परिभाषांतरं प
ठ्यते तत्र तुल्यस्य तथापि अस्तन्त्यवाद्य स्य वक्ष्यति प्रक्षालनादित्यं वक्ष्य इत्यादस्य यदन्तरमिति न्यायादिति भावः न कुर्वन्तीति यथानि
षद्ग्रीमित्यादाबकारस्येदसंप्रसारणं संप्रसारणे स्वीकृते यद्वा विदा संप्रसारणेन यस्यादित्वं तस्यती त्या लोपन कुर्वन्तीत्यर्थः हतिपरि
मात्राप्रकरणं इकोयणचि प्रसारणं प्रत्याहारस्य पूतस्य वाच्य प्रसिद्धार्थलक्षणा पृष्टधारयोः त्वादिष्वयइत्यच्चनिर्दिशात् देन इकश्र १
चेत्स्वप्रथमं स्थाने पञ्चमवत्तत्वाकारः मात्रमातस्माणः सवर्णाश्रा इत्ता दवत्त्वेद्यापि तद्वाच्यवाच्यलक्षणानुनयार्थ स्वैव भावमाम्न
स्थाणः सवर्णावाच्य कलाभावेदयणवाच्ययकारादि वाच्यानां प्रभाववादतानास्ति यथा संस्थान चलस्यार्थ तो यो सर्वमाविश वद्यार्थता

H 19

श·षि·

प्यतेनत्वेवधिकरणेनतेनह्रस्वोदपुंसकह्रस्वअंतमादिपदिकस्यैवह्रस्वःश्रीयं नेदसूचाग्रामणिकुलंशमामस्वानांदीर्घइस्यचतुणमा
मानाधिकरण्यासंभवात्‌यामादिनामवृत्तिसंबध्यतेतेनयामध्यनीत्यादिसिद्धं वाक्यस्थःप्लुतइस्यचसामानाधिकरण्यसंभवेपिदे
श्रीणांसामर्थ्यादेरवयवस्थानःप्लुतइतिव्याख्यायते अन्यथाभलोंत्यस्थानश्चेतिपरिभाषाभ्यांमेतिह्नेत्यादिवाक्यांत्यस्थानःप्लु
१ तसिद्धौकिमनेनतदेकदेशेनतेनआयुष्मानेधीह्वर्मा घृतइत्यादिसिद्धमितिदिक्‌ आद्यंतौटकितौभवितामाद्यंताद्युक्तस्येदूपायत
ष्ठासाक्ष्यादिन्यायुक्तपुरस्तादपवादन्यायेनस्थानेयोगत्वस्यायमपवादःप्रत्ययःपरश्चेत्यनेनतुपरत्वादयंबाध्यतेनचरेदःपाफोरुक्‌
द्रस्याद्यःपाएवमंतानिमिदंचांत्यस्यरःस्थानेयोगत्वस्यापरश्चेतिपरत्वस्यचायमपवादःपश्चांस्त्रिवर्तीमितिपुंसकस्यक्षल्नइतिनुमस्
णाद्विरुधादिभ्यःक्षमनदुर्वर्योगचदयमपिपुरस्तादपवादन्यायेनस्थानेयोगमात्रस्यापवादोस्तितिनिन्नबाध्यसामानाधिकारमाप्नि
त्यस्यावित्यर्थप्राप्तेसर्वेबाध्यतेइतीरात्मपुगमात्‌ अन्यथाप्नमोमित्करणंव्यर्थस्यात्‌तेनचश्चवणार्थएवमकारःस्यादितिनाचंतण
रसिमितिनिर्देशात्‌ प्रत्ययांशस्याइतिकृत्जात्यभिप्रायेणात्वइस्येकवचनमितिभावःअत्रांमस्यइतिनिर्दिशंस्चान्तिलुपतिअन्त्यादचःपरो
मित्स्यादितिव्याख्यानंनमित्स्वरचेपुचादेनामित्यत्रअंत्यस्याचोसंभवेनमित्करिभाषाथाअनुपरिस्थितिप्रसंगात्‌अन्येत्वचोस्थाने
मित्स्यादितिव्याख्यानेयोवजमितापाचाध्यास्थानपिवकर्थंचित्समर्थयंतेपूर्वसूत्रादेतइत्यनुवर्तनेएकदेशेरम्यरितत्वमितिज्ञानादेतो
स्थानेषुअंनावयवकृमितेनचार्मिस्नादावंगस्यनांतस्येनदीर्घःसिद्धःपाइतित्वेस्तनसिद्धःअमक्षसेदुषंसिद्धइत्यन्वचनाग्नेस्नि
।र्गतिरचिअसर्द्धिकादिनिकुमिमादुस्वरानस्यादपदांतस्यादितिभावःयत्तुदेक्षिदुष्टंत्वेवारिणीतिअमक्कर्दीर्धानस्यादिमिलचद्रा
दिपरत्वंस्यादिनुमर्थमितिअत्र्‌संज्ञासूत्रस्थवार्त्तिकेनैववक्ष्यतिप्रायं प्वष्ठीस्थानेयोगास्थानेनयोगःस्यादितिषिप्रहरः निपातनादि १०
नंप्रकृताःसंबंधमात्रवाचित्वेर्थकथाञ्चेयामष्ठीसास्थानेयोगानाध्यादिमथियांयणनेस्यात्‌अनिर्हीरिलसंबंधविशेषेतिअनि
र्हीरितनिर्विंडइपयायागोदःशास्हर्द्रकोविस्यात्नुपयासंनिधानेनावयवषष्ठीत्वेनिर्गतिगोदःधासहदकूढलोरित्यादेमाष्
नसामदितआपिस्थानेसागत्वेगोदियामिस्थानेधातुमात्रस्यापयायाध्वस्थानेरादितोस्यामामितिदिक्‌स्थानेचप्रसंगइतिनवास्थप्र

19/1982

संगार्थकतेविवदितस्त्रंद्भीणांस्थानेत्वारेःप्रसक्तिस्थामिस्त्रांकद्भीणांप्रसंगइतिप्रतीतिः एवंचइक्लोयणचित्यादाविशुञ्चारणप्रसक्तोर
भुञ्चारणीयइस्याध्यर्थसूंपष्ठीतस्थानेसद्वयतप्रागितिअर्थोस्यापमाणानामध्यएवअंतरएवगंगोदकमितिस्यचविभाचओकारोनइस्
स्थानेऽसकृवर्तमानेपुनःस्थानग्रहणादस्यापिवाक्यार्थःसमंततःतास्वादिरूपस्थानेयोनरतमसत्तमसुक्तांतर्यवानितियावत्स
पमाणानामध्येस्यादितिनत्ददात्‌यथानेकविधमितिस्थानार्थागुणप्रमाणात्स्वतुर्विधमित्यर्थःस्थानतोयथादृथ्यवतालुस्था
नस्यकारस्थलातुस्थानोयकारःअर्थतोयथाद्यातंत्रपुनातिवतंउत्थात्‌तंउच्चारितिकन्थेयत्नास्थातुकस्त्रियामितितुकथाङ्ग
वादितालीनवर्तउत्रोसापुवनिश्रीतिविशंपीतापुवतीस्यादिनासमासःपुंवत्कर्मधारयश्चत्यतिदिश्यमानपुंथान्नीवतंऽधस्यचा
चिनोवतर्दाष्ठस्थपदपस्यवाचीनानंस्यगाश्रामथविनतुत्वतंउदिःगुणतोयथावाग्घरिःघोषवतोमहाप्राणस्यतादृशएव
घकारःप्रमाणतोयथाअमुंअमूनअमुदअदसारिस्वतंनफस्यस्थफस्यादीर्घस्यदीर्घउकारःतमरप्रहणं
यादेस्यतरस्पामितिवत्तेसवर्णेकिंप्रमाणमसप्राणत्वसाम्यतहितीयानादेवत्वसाम्येनततीयश्वमाभूत्‌ किंतुनादवान्महाप्राणश्चतु
र्थोंष्ठएवयथास्यादितिवर्ली यइतितदचेतास्तिनस्यचप्रमाणतआतर्यवानकारोनेतिभावःतस्मिन्निविस्तमर्थंवानुकरणमिदंमि
याग्रानंतर्यपरःदधिरत्त्वारणकिमःअचियणिसूंकप्रत्ययालितस्यवदिति
स्थवदिवानिवत्यानअव्यवादितस्यादिनुफहिनार्थवचनंपूर्वस्थेवेति
विदश्रामस्पृदश्चव्यवधानंवावरणेकनपेवतिपिप्पतनतुकालकृतंसंहिताधिकारात्ज्ञापकाद्‌अन्यथादिदिंष्यग्रहणादेवा
संहितायांयणात्वप्रसंगान्निदिनसंहिताधिकारेणानोघाचष्टुवर्णांतरेणापिप्यवंचसंहिताधिकारवाहिर्भूतेनविषयःकाक्स्यवा
सोपमदक्षितनाप्मादिकृदइरुप्मादिकृदत्यासावयवध्यानक्लृप्तादंडदवताद्दइत्यादिनाऽस्यतरपदेपरतोपिविहिताआनङदयो
भवंतीतिदिकतस्मादितिउत्तरस्यदिं निर्दिष्टइतिनिर्धारणउत्तरस्थकप्रथास्यातआग्नीकेतदर्थकेअग्निंप्रव्यवहितस्यतिएत
स्मिन्निर्दिष्टप्रहणादुवस्यानस्यानतदुत्तरस्थानंउच्चारसमनमित्यादावदःस्थानिपर्वस्यवर्णान्तरव्यवहितप्रसंगोस्यस्यस्थानेषष्ठीतिनिर्दिष्टस्यप

न॰ पि॰ उच्यते सोऽन्त्यस्याल्लः स्थाने स्यादित्यर्थः सदादीनामः सः यः स्थाने षष्ठीनिर्दिष्टं आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः इत्यादौ इकारादेः सर्वस्य न स्यादिदं च षष्ठी स्थाने
स्वतन्त्रस्याल्लक्षणे प्रत्ययमिति पदस्य स्थानिनः इति विधीयमानं वस्तु स्थानिनिर्दिष्टं परमानन्तर्यमिति स्यादाद्वलस्य समाप्तं किंच अथ
सर्वादेश इत्यत्र स्थानेऽन्तरतमः शब्दस्य गवाग्रं अनङ् सौ सख्या परस्य यदि हि तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति तु न स्यादिदं आदेरित्यं शास्त्रस्य सर्वादेश
८ बाधकत्वात् अन्तः शिष्टान्तु परत्वात्सर्वादेशत्वं बाधकमिति स्यात् पदस्येव वक्ष्यति आदेर्वा ध्यक्षिति आदेरलो पो ध्यामित्यर्थः अलस्त्वन्तु
वर्तते अनेकाल् अस्य सर्वः वक्ष्यवदत्र निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्यनेकाल्यादेशस्य सर्वादेशत्वं सिद्धमिति किमनेकाल्ग्रहणेन
न चालोऽन्त्यस्येत्यनेन स्यादिति शंक्यम् इदं च स्वस्य नियमार्थत्वाभ्युपगमात् उच्यते अनेकाल्ग्रहणाभावे रामैरित्यादावैस्यादेशः आदेः
परस्येति प्रकारस्यैव स्यात् स्थाने तु सर्वस्य स्थाने इति दिक् शित् उदाहरणं इदम इश् इतः इत्यादावपि आदिशब्देनालोऽन्त्यस्येति
स्यादिग् स्यादेव परत्वादित्यनपवादः परस्येति पृथक् यत उक्तं नन्वनेकाल् शित्सर्वस्येत्यलः प्रागेव तस्मादित्युत्तरस्यादेः
रिति पक्षान्तं किमनेन पृथक् सूत्रकरणेन नैवं तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्यतो निर्दिष्टग्रहणमनुवर्तते इति वाच्यं तस्यापि स
त्रस्य प्राक्पठने बाधकाभावेन निर्दिष्टग्रहणानुवृत्तिसिद्धेः सेवं व्याख्यानात् अलोऽन्त्यस्येत्यत्र अष्टाभ्यः पूर्वयोरपि जश्शसोरौश् प्रसंगा
न पर्याप्तुं स चाभ्युपगमेदुत्तरस्येत्ययः प्रवर्तत एवेति नाशंक्यः प्रसज्यत इति दिक् अन्यके चिन्निष्कर्षमाहुः अनेकाल् शित्
सर्वस्य प्रागेव पठितव्यं तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति स्थिते परत्वात्सर्वादेशेन आदेरित्यंशबाधे यथा उत्तरस्येत्यंशस्यापि बा
धितत्वात् कस्कारपक्षे प्रासणसः अष्टन् अस्य इति स्थिते अष्टाभ्य इत्यस्य दिग्योगपंचमीत्वाद्धाप्तिन्यायेन अष्टनो गात्रयोः
योरपि जश्शसोरौश् स्यात् न स्यादिति न्यायस्तु प्राप्तिस्थले न प्रायादिति पठितेऽपि प्रत्यासत्तिन्यायेनाधिकरणे इति स्थाधिकरण ८
सिद्धम् अधिकरणात्तु नेति समाधिकरणे नियतकरणाय परे कोऽपि विशेषणं कर्मतां सूत्रकृतैवत्तापितः तत्र सर्वादेशेनोत्तरस्य
त्यस्याबाधनार्थं निर्दिष्टग्रहणानुवृत्त्यर्थं च तस्मिन्निति निर्दिष्टे स्वरचरणं तु आदेरित्यस्य सर्वादेशबाधकत्वं स्यात्तथा चाता भि
सऐस्मिस्याद्यादेशः आदेरेव स्यात् अनेकाल्शित्सर्वस्येत्यस्य सर्वं इत्यादेव इति तात्पर्यतात् यथान्यासे तु उत्तरस्येत्यंशः प्रवर्तत एवे

A २०

सप्ताभ्यः परयोरेव जश्शसोरौश् स्यान्न तु पूर्वयोः तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति न सूचितमित्यादि मनोरमाग्रंथस्याप्ययमेवाशय इति ये
अन्ये तु यथान्यासे चानियम एव परतयैव मनोरमां योजयंति न यथान्यासे सूचितमित्यस्य अनेकाल् शित्सूत्राकारेण सूचितमिति
नार्थः आदेरित्यंशस्य सर्वादेशबाधकत्वापत्तेरित्याक्षिप्तमर्थं यदि रोधात् किंतु तत्र्यादुक्त्या यस्त्वं रूपमिति सूचनाप्रकरण
सूचितमित्यर्थोऽभ्युपेयः एवं चानेकाल्शित्सूत्रारम्भात् स्थिते तु नास्य वैदाय इति मनोरमाग्रंथाशय इति एवं स्थिते निर्दिष्टग्रह
णानुवृत्तिसामर्थ्यात् तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति सूत्रं तस्मादित्युत्तरस्यादेरित्यस्मात्प्रागेव पठनीयम् अष्टनो गा [illegible] पूर्वयोरप्यौशः स्या
दित्युक्तदोषस्तु स्वयं परिहरणीयः तस्मादित्युत्तरस्यादेरित्यस्यादेरिति ध्यान्वाचकं तच्चोत्तरस्येत्यत्रत्वं न सा च स्थानषष्ठीप्रयुक्तस्या
नः इत्यस्य प्राप्तेः तत्र चायमर्थः पंचमीनिर्देशेन यत्कार्यं तदुत्तरसंबंधि उत्तरस्य स्थाने यद्विधीयते तदादेर्भवतीति इत्यत्र च क्रमे
रेव च्यानाश्रयणादनंतरस्येति न्यायेनादेरित्यंश एव सर्वादेशेन बाध्यते न तूत्तरस्येत्यंशः ततिनास्येव पूर्वोक्तदोषः वाक्यभेदे तु व्या-
ख्याने तूत्तरस्यादेरित्यत्र सप्तम्यन्तासत्करणेन ज्ञाप्यते अन्यथा उत्तरादेरिति न सूचितमित्येव वदेत् किं च अष्टाभ्य इत्यस्य दिग्योगपंचमी
त्वेन पूर्वपरसाधारण्यं तथा अष्टनो गात्रयोरशसोरिति सूत्रे पाष्टनो गसंज्ञानिमित्तभूतयोर्जश्शसोरानादेवशाप्रोक्तस्थितिका विस्तरस्तु
माकूकरणोऽन्यज्ञायस्यान्न तु पूर्वयोरिति दिक् स्वरितेनाधिकारः अर्थसंकेतलक्षणेनाधिकारो विनियोगः किं यद्रूपं
षिकारः स्वरितत्वातुल्यात् परेण यथा आसमशाध्याय परिसमाप्तेरंगाधिकारः ननु प्रागभ्यास विकारेष्वपवादेयादि यावत्स्वरि
तः तेन समभ्यंतस्थस्य स्वरितत्वप्रतिज्ञानमधिकारार्थं निरर्थकं इत्यर्थः वः स्वरिताः धिकारार्थवद्भ्रंतान्निवृत्यर्थः इति अनुतुल्यास्यानमेवशरणमते
देवं व्याख्यानादेवानुवर्त्तनदर्शनात् किमनेन सूत्रेणेति चेदनाह अर्थान्तरसंग्रहार्थमिदं सूत्रं तथा हि अधिकः कारोऽधिका
रः अधिकं कार्यं गौणपि यागाच्च प्रवृत्तिरित्यर्थः तथाचगौणमुख्यन्यायोऽपन्नतेऽध्यत अपादानाधिकरणादेनतः स्वरितः पाक्यः सिं
च अधिकः कारः इति सिंयत्पूर्वस्मात्परं बाधते तथा च तुमर्थिरतज्जत्वेऽप्यातृड इत्यादिवक्ष्यमाणपूर्वविप्रतिषेधाः सर्वे संगृही
ताः भवंति न चनतस्य शिद्धपादेन वगतार्थत्वादिति परनित्येति परान्नित्यं यथा तुदादिभ्यः शः तुदति इत्यादिभ्यः श्नमः णद्धि परमपि

न.चि. तरसस्पञगुणं बाधित्वा निपातात् गः श्मो नथा पिन्न वानधिनवामपरमपि ढोपक्ष्माप्याल्यतस्या मिरुत्कारलोपं बाधित्वा निसलादाइ नमस्येया
रु परादनरंतं यथा उभयेदे वमनृष्या : इस्ययमन्चरमेति परमपि विकल्पं बाधित्वा सर्वादीनीति सर्वनामसंज्ञा विभक्ति निरपेक्षत्वेन
नरंगत्वात् यथा सर्वे वर्णाश्री भिन्नाद्धि : द्वित्वस्य पाया गुणादेन्तरंगत्वाद्वत्व अरक्षस्तु वत् परात् पवादो यथा परमप्यने काल्हि निसर्वादेशं
३ बाधित्वाद्वि त्वंत्वं नादेशः दश्माद्भे अस्थिदर्धीस्यन हु निस्यादन्तरंगं यथा ग्रामणीनां कुले नित्यमपि द्वन्द्वांतिदुर्मं बाधित्वा हस्वानत्
संकुशिद्वस्त्रः र्हतेनुतृमि अननंदवाद्वस्थानस्यात् अंतरंगादपवादो यथा देया शिः श्राशिः परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा अंतरंग
त्वाद्गुणे यणिच प्राप्तेनपवादत्वाक्सवर्णदीर्घः तथा उ ओ रस्यः स्यो स्त्वः इत्यत्रांतरंगत्वाद्यङ्गुणवृद्धिप्राप्ते अपवादत्वा देर
वेकानदत्वोः सर्वानिवयवय य इप वाप्तेः न्यचचारितार्थस्तर्हि परां तरंगा स्यां वा ध्यत एवतथा हि डिद्वे त्येतदनन्यार्थं ङ सारसु नेष्व
दङ्गादित्वचरितार्थसाभानाडिन्द प्रवर्त्तते किं तु पेणनेकाद्यि दित्यनेन बाध्यते जा चि ताद् भवान् उथर्जइङ्इश्रामे इत्स्सर्वे इत्यमृचश्र
यज इ इंश्राल इत्स वर्णइत्यामितिस्थिते अंतरङ्गत्वाद्गुणनसवर्णदीर्घो बाध्यते नस्य समानाश्रयेदै त्या शिः श्रीशाः इत्या दो चरितार्थ
त्वात् असिद्धमिति मितपन्वादेदसि स्यादो णनेण्ड्स्यतेन अकृतव्यूहाइति परस्तनकार्यांइत्यर्थं एवं तर्हि सिद्धस्यशास्त्रस्याने यथे स्था
दन आसनि मितं विनाशो न्तुरुं ट्टूतिलोकसिद्धार्थकथयदमदद् यद्वा अक्ष रार्थेनाप्यनलक्षणं इष्यते इति कथते ऊदः कार्यं विशिष्टो
यङ्गलन्यूलादिलापोन्मुखं निमित्तकंकार्यं अस्तायुले येस्तु अकृतव्यूहा इति यद्यापि कृतमपि था स्थानिवर्त्यंतीति परिभाषांतरं प
कथनेन कुर्वंतस्याधिप्रकृत न्यायइत्येवल्पुः प्रक्षालना हिंवकस्य इराद स्यर्थं वरामिति न्यायाद्धि निभा दः नकुर्वंतीति यथानि
घट्टर्थामि स्यादाकस्थरिःसंतरंगत्वात्समपिमाविला संप्रसारणेनस्या हि लंतं स्थती त्या लोपवत्कुर्वंतीत्यर्थः शमिपरि ४
भाषाप्रकरणं इकोयणचि प्रत्यासारप्रहणेपूतद्रा स्यद्यान्यप्रसिद्धालक्षणा धृत्स्यारथ्या त्वादिस्यइदिच निर्देशात् तेन इकश
देलस्य पष्ठिर्यो सा न यणपदं नचत्वारः भा स्थमानस्या णः सवर्णाश्रा दलादेवन्च इयाणितदा चवान्च लक्षणानुनयां केयव भावमान
स्याणः सवर्णावाचकस्ता भा वेनयणवाच्यपकारादिवान्यानासमावादतो नास्ति यथा संस्थंत चलक्ष्यार्थं तोः धानदर्शमाविश स्यार्थहा

21/1982

नसा ताघ यथा संस्थमस्मि नि ता नं ण्वमपिदतीयचतुर्थां स्यां ञ कारयुकाराभ्यां प्रस्येकं त्रिंशद्वस्थितौ ऋवर्णानां रेफाद्याश्च सवर्णा
नांस्तां दसस्थन्च प्रसंगात नस्याद्विस्थानं नरनमस्व वेर्ण वृत्सि द्विरिस्यभिप्रेत्यान्तुपदं वक्ष्यामि स्थानत आंतर्यादिति अन्वितिकस्मा
दविपरस्या कांक्षायामर्थादिव इति संबध्यतरं रिताथा विषयस्वितिदष्य श्रस्यादेकार्थिं निमित्तयोर्यदा अभिघायित संनिधिर्विध
स्थेनतदेव यण भवतीति भावः अलविन्च यरां दैवाति परांतुनावि वृरुमि रस्थान यरो वेति चानुवर्त्तते अचो रहाभ्यामिति रद
आद चाद्वे इनिचनदाद अचः पर स्यस्यादि ण्वं चाचच सापूरणान् र स्थे वस्ति इत्स्निप्रमेति सुशाक्टा यन स्य सर्वथा कस्यस्य
दीर्घादाचार्याणामिति वसदन्चयं नारंभूर्ण्यामिति भावः अचञति किं तदा स्य —— मिस्यादो मस्याह्रिलं माभूत् अनचीतियदि
पर्युदासः स्यान्नदा नञिवद्युक्तमन्यस्मादृशा तथा चार्थगतिरिति न्यायादचभिन्ने अचसदृशे वर्णे इत्यर्थः स्यात् ततस्ताय वाड्
स्थितं वदेत नस्माप्रसज्यप्रतिषेध इत्याचनचीति एवं चाचसानेपि हित्वंभवति वाक् वाड्स्थानिवदादेशः आदेशः स्थानरूप
मेदास्थानि प्रसुन्तकार्यं भाम प्रवृत्तावतिदेश्या आरभ्यते अत्र सर्गः आर्द्धधातु केपि वक्षित धाता देशो धातुवत् तेन चोयतित्यादि
तुपस्याः प्रस्थंवम धकिमः कः अंगादेशात् वनेदनेनइ तादेशादौ सभावः केनकाभ्यां के आदेशग्रहणं किं स्थानिवादित्यता
वतेव संबंधिशब्दसामर्थ्यान्नब्धात् यथापितृवदधीनइत्युक्ते पृच्छइ मिंत्यत इति चेद् चाङ्गः द्विविध आदेशः प्रत्यक्षः आनुमा
निकः मानि प्रसंगार्थिस्यादिः प्रत्यक्षः सं स्तुरित्यादि स्त्वानुमानिकः एतरि स्यन्च हि इकारं णकारांतस्थानेः अनुमीयते इकारेण चाक्ष
गंत आदेशः तथा चमस्त्रुणिति वृद्धितार्थस्त्वा यस्यादेश प्रदृणुप्रत्यक्ष स्यैव ग्रहणं स्यान्नानुमानिकस्य आदेशग्रहणसामर्थ्यात्तस्य
यत्र स्थितस्त्वन पञ्चमित्यादेसिङ्तता सदसंज्ञासिद्धतीति नत्र करित्यादि यथाश्रुतमेवास्तु एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्सदस्तंभ
विष्यतीति चेन्न अर्थवत्स्वरस्यान्यादेयाभावविधानि लोच राप्त स्थवप्रसंगसंभवात् तथा हि प्रध्यित्याने योगे सुक्तं स्थानेचध
संगस्य चार्थवतः अर्थ प्रत्ययार्थं यान्च क्रयाजानय ग्रपिङ्गः सिद्धादावसंभवादितं तथापि सतिसंभवे अर्थप्रयुक्तं एवं प्रसंगाश्रयत्य
यनेन नादयसणनदाथंतरक्तंचसर्वं सर्वपदादेशादाक्षीपुत्रस्यपाणिनेः एकदेशविकारादिनिस्यतेनायपप्यतइमि यदमितार्थवत्

प्रत्यंतेनेनेति सूत्रेण: यत्रापि सर्वधिकारे सत्यनंतरानि स्यात्तानुपपत्तिः स्यात् पालिविकार एव तस्मात् तावता सर्वं एतच्चरात् केनो सूत्रेस्यहं
अनन्विधानिमिति यथात्रामिविधिः यथास्मात् परस्य विधिः यस्मात्तो विधिः यस्मान्ति विधिस्तत्र मा भूत् न चात्राविशेषो यथा स्यात्
रसेन अन्तस्सकारस्य स्थानि वत्वेन विसर्गे उदूत्त्वमापि स्यात् स्थानाय इति णत्वं प्राप्तं अल्लः परस्य यथा द्योः पंथाः इत्युल्लेख्यादित्वे
१० पोनअल्लो विशेषणकामः लोपो व्योर्वलीति लोपो नानन्तरयुक्तविधिरस्मत्स्थानेष्टो यात भवेदिति तदां करे स्युयालि स्यादेव तस्य साव
काशत्वात् अल्लि विशेषो यतः न: कदूएः रविचे सुत्वेनन्वंचे स्थानिवद्भाव न जाते सुत्वे आद्गुणे अवादेशे तत्र लिस्वर्त्रेष्वापि
निरत्वं लोपं तत्कृत्वा इति रूपं सिद्धं स्वेनेति वा ध्यं कविरूपाति रूपांतरासिद्धि प्रसंगात् सिद्धं तेनु कदूएः कपिरूपमित्ति वरूपद्रव
मत्युपरमं व्याख्यात अलंचे स्थानीवयवत्वव्यस्थत्तेन रामायं स्यादौ सरूपविधिदर्वेः सिद्धमिति द्वितीयो द्विय आदित्यमाश्रित्यं यत्र चा
देशावयवालानु स्थान्यवयवस्त्वाऽरविदामिस्यादौ रुद्रादिष्विति वृद्धादिलक्षणश्च सिद्धमिति दुर्वचात् ननु स्थान्यत्वाश्रय
मतिमाश्रयणं वदयथा कथंचिदत्र अन्तरप्राधान्येनैवेत्याप्त रसेन यत्र त्वत्र वस्तादिलक्षणइति च: परस्मिन्नुर्विशेषो अनः
दिं भागस्वयम् स्पर्शी स्युरनासिकास्त्ययं किं कर्तव्यनस्थानिवत्। परस्मिन्निं आदीयमिति स्वरादिद वृत्तं लूप्तं नपरनिमित्तंतेन
यत्वणं यानिलोपकर्तव्ये तत्स्थानिवद्भावो विधानिति किं नेयः नियूर्तः द्य: उपसर्गयोः किः आतोलोपः उत्प्रवृत्तत्वामि
त्रयनियक आकारस्य स्थानि वत्तेनु तत्ख यपदे येन प्रत्रत्नंकिर इत्याहा ध्येतन हि चिकुचादि पुत्र स्यपदेशे लभते नल्वेषमापिति
धियत्णं यथं परस्थानिवत्स्यात् कार्ये कर्तव्ये ध्य: स्थयस्या क्रिया कतवाद्विति चेन्न पूर्वस्य विधिः पूर्वस्माद्विधिरिति समासाद् यस्य
अर्थविधिरवर्णात यत्र द्विपंचमीसमासपक्षो नृत्सेनोक्तस्यापि पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाववृत्तिपक्षेत्र अद्याचा य इत्ये १०
वाचणत्वमिति यदूतादि प्रयहके स्यं इन्द्रस्य: अर्त्त्य पार्यमिति नेतवत्यं ते स्य च व सम्प्रसारणं तपर इस्य स्थानिवत्तेन
संप्रसारणमयाम संप्रसारणादिति निषेधात् न चारद त्वं परनिमित्तेनेति वाच्यं अग्ना क्षिप्रयथेप रनादि था नालपूर्वस्माद्विधिः
पर्वविधिरितिपंचमीसमासपक्षस्यनुप्रयोजकं तवंतितन्वते इदृयणादेशस्य स्थानिवद्भावात्वेदू अत्र हि तन्निस्वंगनिमित्तं

23/1982

तयोः स्थानिवन्मात्रुकारसवर्णमिति नात्ववेतप्रयोजनं वाहिरंगस्य यणो असिद्धत्वादित्यागमस्याचाप्रसक्तेः नचवालानं तयोरिति निषेधः
यत्रांतरंगे वहिरंगेचा: चाराननं तयेमिति ररत्त्वादिमामेनिवेधप्रवृत्तावपि इन्नरकार्येय आच आनं तथा साश्रितं तत्रव दिवु प्रत्यक्षपि
नैतिके प्रदश्यमन्तराभावात् नरेशयमपि अर्थवचनमिति प्रयोगनं भवस्येवपूर्वादि अंते रकारस्य च उकारस्य च तोगुण इति परस्वतत्वे
तस्य च पयादिवद्भावात् इयरणच्छणमपि सिद्धस्य सेनिजु स्माप्रोमिणिलापरस्य एकादेशस्य वा स्थानिवद्भावान्न भवतामिति वाच्यं
वेनर्हितृस्त्रोवानंतराद्विसंभवतीति न स्थान चर्यादस्य स्तादपिल ङ एव वक्रं स्यविधानात् तरिचा सानुचर्या क्रुडः एवमहंणमस्मिन्नि
पंकंविप्रतिषेधस्मिनि रेपेसाहचर्यस्य वलीय स्त्वात् नं त्वेव मध्यद्व्यर्शादि स्य दादेशस्य निरूपणाय पंचमीसमासपक्ष आय
श्ययक इति वाच्यं च उकारस्य अंतरकारस्य चांगगुण इति पररूपवते क्षस्या भावादद्दादेशाप्रसक्तेः अवृत्ते कादेशस्य परादिवद्भावान्नक्ष
यणत्वप्रदणं तम वति अस्मिन्नेवांशं नादिवद्भावप्रवृत्तेः अन्यथा अयजइंद्रमित्यादौ सवर्णदीर्घो दुर्वार एव स्यात् अस्तु वा परादिव
द्भावः तथापि सकारस्य अस्यादिय यदेशे कर्तव्यं नादेयोन स्थानिवद्विति थित्वान्न तस्मात्संचमीसमासपक्षो निरर्थक एवेतिवेद
त्राहुः पंचमीसमासपक्षयोजनमथो अर्थविचाल्पि स्थानेरत्नोपगवस्तुतेन साहचर्यनियामकं यथा समस्मात् हितिगाम्यहुरिति सूचेन्न
लोर्थग्रहणात् आपकात् साहचर्यं न सर्वत्राश्रयितं एवं च अवंदेयउ सूचि समस्य साश्रयस्य तु सः प्रच स्यासवो नृ इति रूपसिद्ध
ति आनर्इमिमिथम स्थमिचः परत्वमाश्रित्य याजू स्थासयस्थाच परतया माथवादिसिद्ध्यर्थो व्याख्यानात् अत एवाप्यस्माश्रयो अनु स्ययनितस्य
त्वाद्वृद्धि अ शोधविमिमलेयपगुणेनवृत्तं तथा च सति चलि स्वेतत्सिद्धेः पंचमीसमासपक्ष आश्रयणीय इति अप्येताहुः पंचमीसमास
पक्षाप्रयोजनमयामाप्येवेमिति नामा थिति कद्दस्या पुनरादेन सान्नत स्थैवेयर्थ्यं यं का कार्याय द्यापियरो कारलोपस्य स्थानिवद्भावि
नापि एकाचपदे यतु दान्तादिस्य च विहित विशेषणा श्वयणादेवक्ष्यिते येथा प्रवृत्तो मिद्देर्घे दुंना भाविवेमिदितेतिरूपं सुसाधं तथा
पिसांधिति कद्दस्येन न क्षिप्र्यर्थ समपक्षो पुपगलस्थः न च नमथितं पथ्यमस्य माथिति कद्दस्य चाथित दस्य पथ्यमिति ठक्ति कादेशेन
तन य स्थमिवेति कोपादि सुसन्त्वांना हिति द्वकस्याभे प्रसज्यमानोयः कादेशाः सोप्यतो परस्य स्थानिवद्भावं विदे वसुपरिहरः ढस्येद:

न॰शे॰ स्यचस्थान्यादेशयोरकारस्योच्चारणार्थं इत्यप्युक्तमेव अल्विधित्वेन स्थानिवद्भावप्रसङ्गात् स्थानिकार्यादेशयोरान्नभवतीति कादेशा
प्रसङ्गे माभूदिति चन्द्रमतिरूपसिद्धौ किमनेन पञ्चमीनिर्देशमासपरस्यैवमुपमेनेति वाच्यं मयि तद्यतेः क्विपि टिलोपविशिष्टो यथोर्देशेरेकस्तोपे
समर्थितं तेन चरितमात्मीयमिति कार्यस्य चचरतीति गर्हितस्य काद्यासिद्ध्येत रयस्य स्थावरस्य कलात् नत्वेच स्थानिवद्भावं विनाइका
११ देशापवादः कादेशः स्वपरिहरः नाप्येतादृशाक्षयताया मानाभावः शंकयो माधिनि कदृति माप्योदाहरणस्यैव मानत्वादिति स्था
देशत पूर्वस्य समासवर्धित्वेन सन्निहितस्य वाच विज्ञप्तिं सन्निहितं चेद्द्वयं स्थानी आदेशो निमित्तं चेतच्चतावदस्थानिअ
वधित्वस्यादेशं तापवादात् नाप्यादेश निमित्तं वेयाकरणाइ स्यच्ऐकारस्यायादेशापत्तेरित्याशंक्याह अत्रः पूर्वस्येत्यस्येति
पूर्वत्वमुपलक्षणं तद्विशेषणमिति भावः नपदान्त पदान्तादीनां चरं तानां द्वंद्वः ततो विधिराद्ये न कर्मषष्ठ्यन्तस्य समासः
विधिराद्धत्वभावस्याघर्त्ता विधाने विधिरिति सच द्वंद्वान्ते श्रूयमाणसात्त्स्यैकं संबध्यते पदस्य चरमावयव इति स्वखं च्चीति
स्वस्वीः स्वस्वं वार्तानि स्वस्वाः तमाचरे स्वस्वयतितत्तो विच्सुखव्यूहलोपो व्यो रिति यलोपो न टिलोपस्थानिलोपस्यास्थानिव
त्वात् नन्वस्कं वंतातो निमित्तश्चादि मने अंतर्वर्तिसुपा पदत्वात्पदांतेति मित्ति चेदधः शंक्यः विधेयस्य लोपस्य पदान्तवयव
त्वात् पदांतस्य स्थाने विधानं नेति व्यास्यातं तु नपदान्तेति स्थानिवत्वनिषेधाइलोपः स्यादेवेत्यादिमनोरमायां स्थितं द्विर्वचनादौ
चेतियलोपादय आदिरार्थ्यः वैरुमितृ चरे योजादेशः सतस्थानिवदिति स्यात्स्ययं स्वरविवक्षाभावेपि नियामता द्वंद्वः स
मभ्युस्तन्न अंत्यास्वरणामिपदान्तेकानि संति कास्तः इत्य गावादेशयो र्कर्त्तव्ययोः श्रसोरल्लोपात स्थानिवत्वं न स्वरौ रा
रयोः स्थानिवत्वादचः पूर्वत्वाविरहाद् वाल्लोपात स्थानवदिति वाच्यं वायादयोर्हल्यपरानि संज्ञे यत्नइति पक्षे स्थानिवत्वाद ११
नः पूर्वस्य सत्त्वात् यद्गोगोत्वः ओ नेत्याद्यकारस्यावति कर्त्तव्ये अन्त्यइत्यल्लोपात स्थानिवदिति सुक्तायं अत्रादिलोपस्थान्य
कारासर्वस्येत इत्यस्यैकारस्यद्विर्वचने सुधुपास्यः नालानं तत्रविधिमिति नियमदृष्टिंगपरिभाषा च न प्रवर्तते स्थानिवद्भावनि
वेधसामर्थ्याच्च एवं सुविदन्यत्रापूर्वत्वं बरेयायाकयः यात्वे यः तात् यच्छ्रय इति वरत्वं अनेनलोपः सच अंतोलोपइति स्याल्लोपे

25/1982

कर्त्तव्येन स्थानिवत् यलोपो यातिः यातेर्यः तात् क्विन् अतोल्लोपः अल्लोपस्य स्थानिवत्वात् तोल्लोपः यलोपः नन्वयुवतालोपः शंक्यः
विणाल्वुक्त्यादेन आलास्यापि इत्वात् स्थानिवद्भावाच्च नतु यदि यलोपविधिं प्रति स्थानिवत्वं निषेध स्तर्हि कथं वा द्यौरिति उच्यते अ
सिद्धं बहिरंगमिति पणोः सिद्धत्वात् यलोपः चननाता नंतर्य इति निषेधः उत्तरकार्ये प्रवर्त्तमानं तर्थयत्तेवतद्भूपगमात्
किं चात्र स्वरदीर्घयलोपेष्वल्लोपात् आदेश एव न स्थानिवदिति वार्तिकमस्ति तेनान्य स्थानिवदेव भवतीति नलोपः स्वरे यिर्कार्थि
कः इकारस्य कितीपुदान्ते कर्त्तव्ये सन्तापोन्तस्थानिवत्वनास्ति तीर्थांरभ सामर्थ्यां स्वरवत्र इत्यादौ साव काशत्वात् सवर्णानुस्वारयोः विधि
मन्त्रसाल्लोपात स्थानिवत्वं यच्चतु स्यादान्त स्थानिभूतादचः पूर्वत्वितस्य परसवर्णे कर्त्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवत्व प्रसंगः एवं नारित
थापि स्थानिद्वारा अनुस्वारोपि इति इत्यस्य प्रसवत्व प्रसंग इत्याहुः ननु सवर्णग्रहणमात्रेण अनुस्वारो याज्ञस्त्वं तु धकार इति किमनेन पृथ
गनुस्वार ग्रहणेन सत्यं पृथग्ग्रहणाभावे यत्र परसवर्णस्तत्रैवेति संभाव्येत तथा च यत्र न परसवर्णप्रसंगः शिं षंति त्यादौ तत्र स्थानि
वद्भावं निषेद्धुमनुस्वार ग्रहणं एवं यच्चरे अन्नादेरस्य प्रसंगो नास्ति यानिरित्यादौ तत्र यलोपस्थानिवद्भावं निषेद्धुं वरेयलुकास्त्यक्
प्यग्रहणं स्वर्गमिति पंदिर्घ प्रतिदीव्रः प्रतिदीव्नामिति दीर्घविकर्त्तव्ये अल्लोपात स्थानिवत्वयणादेश लुस्यादद्ववस्य लोपादादेश
एवं न स्थानिवदितिसूक्तत्वात् तेन किंच उपधायामिति दीर्घोपरस्यापि कित्यो र्नियोर्दीर्घ्येत्युदरित्यादि सिद्धं जसक्ष्विश्वसे अदलोपः अदः
क्विनिवह्नं तं स्वर्णानिधरस्यादेशः धसिभसोर्हलिदिलुपधालोपः स्वसोः प्सतीति सलोपः स्वपरस्यो रितिकित्वं घस्य स्वरूपं जश्विति ज
श्न कर्त्तव्य अल्लोपात स्थानिवत्वसमानस्य छन्दस्यमर्दु अभूत्युदर्कैः ध्विति सः समानात्धिः न चात्र सलोपे घत्वे च कर्त्तव्ये पूर्वस्माद
पीति स्थानिवद्भावापत्ति रिति स्वरं स्थादिति वाच्यं पंचमीनिर्देशमासपरस्य स्थानिवत्वात् निमित्तं तत्सर्वमिति लिंगात् तथा हि तत्र सर्वमिति
इतत्तावदिनि याद्यर्थोनिर्जुमानन्तरं संभवात् ननु संज्ञाविधिः पराविषयस्य विभागे निरूपिते वै संभवत्येव नित्वं सत्वं वितरिति
नव्यितं तावदिति चन्द्रयस्य विभागे यत्र एकादचद्यतूक्तेः अन्यथा हि इति नयतिः इत्यस्यानन्तरं निपातितं विद्ध्यमित्यर्धमार्तिके
नसतोविकल्पितत्वादत्र नासायादत्राणार्थं संप्रसारणमितिके लोपान्त्वतः प्रागिति अन्यथा काशिरि सिध्यादेशिलोपस्तदेव

१.शि. कार्यपदेशोऽन्तिमविप्रतिषेधः स्यादिति यदि तु पूर्वस्मा द्वितीयो स्थानिवद्भावो नार्दित इति वाच्य तथापि नातिप्रसङ्गः आशिरे बभासे इति मेदंदित्यनर्थकं स
त नस्थानिवद्भावस्तावद्वर्णाश्रितत्वात् स्थितं ननु अन्तरङ्गस्य यदि स्थानिवत्त्वनिषेधस्तर्हि पठयतीत्यत्रान्तर्निर्दिष्टं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वात् स
ग्रहं स्यात् मैवं तत्र उपवादिस्यानिदिश्यमानसंज्ञायाम् दसंज्ञायाबाधात् अस्मात् प्रवृत्तेः चरितार्थत्वात् उक्तं च पक्षे इति अन्तु स्वरकाण्डपञ्चस्वपि पथ्या
१२ लोपः स्वादेश इत्यत्र तु प्रतिषेधस्यानित्यत्वात् भाष्ये तु पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवद्भावः स्यादेव पूर्वाद्विर्वचने सवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याहाराः
नर्देत्यादौ सकोऽपद्युक्ते च कर्तव्ये स्थानिवद्भाववर्णितेनास्तीतीत्यादौ अचः परस्मिन् लोपः अपवद्वाभि ज्ञातेतं सामान्यवचनं दर्शितं ज्ञातं नादितोऽल
दुगागमस्य परस्तादेव स्वरितत्वात् सह अपवर्णं संपद्यते तत्र श्रान्त्यापारस्तन्निषेधः अवर्णान्तेनैव लोपो योर्वल्यित्येव कारोऽपकारेण
यागस्याविनिश्चयात् स्थापारप्रत्यानिदिश्यते तथा कस्यापारउच्चारणमनिमित्तं स्यात् अयाकः अ मतिच अवर्णउच्चारणमनर्थकमेवेति स
मर्थ्याच्च वर्णनिषेधेन इत्युभयत्रोच्चारणमपि निमित्तं भवतीति प्रसक्तस्येति इत्यस्थाने इत्यत्र वर्तमाने दत्त इत्यन्येन प्रसक्तस्येति किं दधिम
ध्वित्यादौ तु गागमे नाभवत् अस्तिदिवाद्विधयोः दर्शनं तच्च लोपस्तु विप्रसक्त विशेषणामावे यस्य यत्लक्षणं तदकस्मादेवेति दिक संयोगां
मध्यमत्व न स्थानि अत्रां स्वरविभावधनिभावः वधपिविधिसत्यनन्तं नदिधित्वाभावं संयोगसंज्ञैव स्वरपि तुल्यवित्तं तथापि प्रत्ययकं संयोगसंज्ञैति
वत्सरूप्य स्यानीत्यादौ लोपं वारयितुं संयोगान्तं तो यस्य विद्धि वचनस्मार्थ्याभावमतप्रसक्तं णमिति मन्त्रोरभायां स्थितं यणः प्रतिषेधः प्रति
षाचनिक मिदं यहा वास्त्रो व्याख्येयः व्याख्यावद्द्याक्लोपल्युपेतान्त पूर्वणमपकल्य अप्वेव लोपोविधीयत यदि अन्तरङ्गे लोपे कर्त
व्ये नादिति स्यपर्णामिद्धत्वमिति वान वत्वाद्व्यतिभाषाथेधादिक संतरङ्गे लोपं नपस्यतीति वाच्यं कार्यकाले पक्षाभ्युपगमात् नच ना
ज्ञातं तथ्य इति निषेधः इन्नरकाल्प प्रवत्ते लोपे प्रज्ञानं नर्थाभावात् तदुक्तं संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः नचाप्रसो लोपाद् हिरुक १२
लक्षणहेतिवचादित्याणीति इत्युक्तापरस्याद्वित्वे नैलेचवने पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वइतिज्यो सिद्धत्वाभावेन लक्ष्यासत्स्वनर्द
कारद्वित्वप्रवृत्तोरूपसिद्धस्यममिति अत्र चैवाविदाकः उकारान्तरस्य परोद्विर्वचने पुनरुकारान्तरस्य परो द्वित्वं अथापि निमित्तभेदाभा
वादित्यापायेनैतदुक्तमिमितेषां तु दृशादिगणे वृत्त अस्य च उरदत्व स्य अवः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावान्न संप्रसारणमिति वस्यात्

27/1982

तेनि समाधानमयोग्यत्वस्थाविरुद्धन तन्निमित्तस्थितो प्रत्याभावादिति दिक् अल्पत्तु च कारस्थ अनेन स्वे तु पूर्वथासिद्धत्वेन इतिज
यासिद्धता भावाद्वक्ष पुनरदिद्वित्वं भवत्येव स्थानिभेदात् अनन्त्यस्य यपतेस्यादौ परसवर्णा द्वित्वं भाष्य वृत्तावुदाहृतं सर्वत्र इत्यत्र
कारद्वित्व सिद्धये मिर्हे यमद्वित्व प्रतिमतोरमायामप्युक्तं यवं यकारे पि द्वित्वस्य पुनः प्रवृत्तोऽक्षत्यभावः आश्रमिवाद्विर्वचनस्य
स्थाने द्विवचनरूपता तस्थान्यादत्वन्तो अभेदात् यदुक्तं मनोरमायामेकस्यां द्यकारेकं लक्षणं स कृदेव प्रवर्त्तत इत्येकः पूर्वथा
रितिलक्ष्य भाष्यसिद्धं तित्वात् कथं पूर्वाद्वित्व प्रवृत्तिरन्यथा द्वित्वानं स्थापने रित्यादि तदत्रत्या न नियं यत्नतन्त्राथान हिरास्य दृष्टं
तेनत्वावि ववं व क्विप्रयोगलगुणादिशास्त्रस्य तु शापकत्वं स्थात् तप्रयोगान्तरस्यास्य वदज्ञाति स्यादिया स्यादृष्टान्तेन प्रयोगान्तरापि
गुणादिशास्त्रप्रवृत्ते रथसिद्धामित्वात् तत्सन्त्यात्प्रवृत्तेः अनस्य पतितिरिप्रवृत्तेनतद्योः स्यादि अतं तत्कार्यस हित प्रयोगस्य
परिनिष्ठित्वे नत्वनैव वाच्य स्वरूपनार्थत्वात् द्विविधात्रीतिद्वित्व स्थातुमिच्छ्यान्त स्थपतेः कचिद्विपालोक स्यनित्या यालाथवा
स्वयमप्रयोगावेवादिर्घ्रानिक अभावादनभ्यास प्रगणे प्रत्यास्यातं अन एवसर्वस्थ इत्यस्थापित पुन प्रवृत्तिरित्याकः तन्वत्यद्कोस
वर्णद्वित्या करवतकृतानस्मस्त्रितिविद्वेदं समासे तन्नि पथादतनानि स्वसमासएवतन्निषेधइति वाच्यं स्मिन्नि स्वसमासयोः शाकल्ये
प्रतिषेधइति वार्त्तिकस्यानित्यप्रकाशस्य भाष्यप्रत्याख्यातत्वात् मनोरमायां तु जश्त्वेन दकारेकृतेन स्याद्वित्वं तेस्या प्राथमेन सकारादि
तेन पोवि सर्वस्य द्वित्वेन पो—ड्यो स्यन्तं द्विधामिति यद्यपि यस्थ जश्त्वेन दकारे च दयंता स्तितथापि भृतपूर्वगतिमाश्रित्य एवं पुतेसु
सुपास्य धीनि कस्य कर्णं क नाव कु लमिति नतद्या समासः नलिट यणाव इयुः सुधी स्वस्थायने संप्रसारणेन निष्पन्नतेन
संप्रसारणान्नेति पूर्व रूपापत्त्यागीतेन्द्रनं संप्रसारण पूर्वत्वे समानाङ्गः प्रत्यणवाशि काकेः नन्वेवमपि तत्र सुधियो रियणित्यध्यः थां
कः आङ्गत्वन्यस्य यपरत्वमप्यत्र निषेधस्य प्रवृत्तेः सुधिस्यदुव स्थ सुधिपरत्व एवयाधिकृत्या बाधाचं इतिअसरक स्याद्वित्वेन द्वित्वम
करणे रसास्या मि ति माक्षादुतेन निमित्तमादेनरफस्य कार्यित्वविधानात् कुशुपास्य इत्यादौ तुस्यानित्वेन निमित्तत्वमिकानव
ध्यन्तस्मादिस्यन्तरस्यवा पदुपिद्मपत्यादिनिर्देशाल्लापकात् तकारस्थनुद्वित्वं भवस्येव तत्र चवेत्यतारूपद्वयं नादिति स्थाप्या

न॰ चि॰

[illegible]

१२ [illegible]

[illegible] १२

[illegible]

29
1982

[illegible]

न.वि.

गत्वान्ता आदन्तर्थ इति निषेधाद् उरण् रपरः अनुवादे षष्ठी स्थाने योगेति परिभाषया अनुपस्थिता वपि स्थाने ग्रहणं ततोनुवर्त्तनादस्याप
येनाह नस्थाने योगिति स्थानेंतरतमइत्यत्रापि स्थानेग्रहणमित्यनुवर्त्तते तेन प्रसंगावस्थायामेव अपरपरो भवति तदेतदा
चष्टे रपरः स्थानेष्वप्रवर्त्तत इति उः किं इंद्वानि गेयं देअणकिं मरील्यदेन्तां परत्वं माभूत् शीङ्कमाचारियामिति किं क्रियते आंतरतम्या
१४ दिति रंफाणिरस्नर्थ आरित्यस्य स्थरे फलाना स्वकारेण स्थानस्यादि त्यर्थः पक्षोद्दित्वामिति स्रधेर्घ स्थितिभावः स्वरादेः रायस्मा मित्य
तोह्लइत्यनुवर्त्तनं न दाः हलः परस्थाति हलः किं मत्तं स्वर इति किं शार्ङ्गः मस्वरीति किं प्रियपञ्चा अलोपो च पूर्वेचासिद्धेः स्था
निवन्नभवतीति वकारस्थ ककारे परे लोपः स्यात् सवर्ण इति किं न सांसवर्णग्रहणसामर्थ्यान्नि ग्रयानंरत्यमचनभवति तेनाधि
णदीत्यत्र इस्थाविकल्पेन लोपःप्रसक्तातिदिक् लोपोधेति क्षया इति स्वादन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः असति लोपे इति हिलाभा
वेइत्यनुवर्त्तमाने हल्लोपयोः सतो रित्यर्थः त्रिधामिति यणाम् यइति लक्षणांतरेण पुनर्द्वित्वं चतुर्धमपि तो ध्यं वद्धिरेव पूर्वे स्वात्
दित्यनुवर्त्तने तद्भावः आदेर्चा निवृत्तेः कलामिति व्यवस्थितसंबोधने पृथक्पदं एवं द्वित्वेस्यापि ह्रस्वंचात्र षष्ठी समासत्वमप्युपेरण
गुणेति निषेधार्थं कथं संज्ञाप्रमापत्वादित्यादिनिर्देशात् गुणेन निषेधो नित्य इति केचित् हारव्यादनात्यंतान्वयक्रमिति यः एत
यस्य रक्षः अन्नत्वेदित्यनुवर्त्तते तन्न रस्य यस्य विशेषणं तद्वः असंभवात् आद्गुणइत्यत आदित्यनुवर्त्तते एवात्रोच्चारणे अवर्णादेजाचो
रिति प्रश्लोकइति प्रष्ठवाहतीति प्रष्ठवाहः क्षौहिणिः ननरासिवादक उयुणापवादतया अनेन वृद्धिः प्रह्नियत इति प्रपूर्वेस्थैषत्वेण
यंतस्य ऋहिरूपं नमास्कोगोइत्यत्रासामभावः पुरस्तादिति पुरस्ताद्यवादा अनंतरान् विधीन्बाधंते नोत्तरान्मामिति न्यायेनेस
र्थः अक्षादिति आदित्यनुवर्त्तत अचीति चतेन पूर्वपरयोर्वर्णयोरेवभवति एवैयन्यत्रापूर्वं अक्षौहिणीति उ दः समूहः सोस्यास्त १४
उर्णी अक्षाणामूहिनीति विग्रहः परिमाणविशेषविशिष्टा सेना अक्षौहिणीति पूर्वपदात्संज्ञायामगइति णत्वं अक्षाणामि
त्यस्य कृत्यष्टेन समासेन तद्गतो अक्षौहिणीत्येवभवति ननु तत्र वृद्धिः अंतरंगेण गुणेन बाध्यात् अपवादस्तावापि ह्रस्व
हिनीत्याद्येनाविग्रहेत्तारितार्थत्वात् यथासंख्यपाक् यद्यपवादोऽन्यत्र चरितार्थस्तर्हि परांतरंगाभ्यां बाध्यत इति स्वादीरेरिणोः इरि

31/1982

ण्वारिति वाविलोः पपाठः स्वैरीति णिन्यंतस्य अभ्रियाद् स्वाभावप्रसंगादीरिन ग्रहणस्य फलमाह सेनईरितुमित्यदाल्तिरिणमिरि
तिष्ठतेन स्वशब्दस्य समासे स्वादिरेरिति स्वैकणायांमत्वर्थीयः इतिपदावामत्वर्थीये इतिप्रत्ययांतेन ईरिन्समासेनस्वशब्द
स्यसमासः तदापितदेकदेशाईरयाम्नोस्वे येति स्वर्गारिन्ग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः स्वैरीति कथ्यजाना विकिणि निरूपपद सम
मः स्वैरिणीति ङीपः प्राप्भागमरिनग्रहं मादायवृद्धिः केचित्तु लिंगविशिष्टपरिभाषयात्र वृद्धिरित्याहुः स्वान्तिफलं नानर्थकस्य
ति उपस्थितस्यार्थस्य शब्दं प्रतिविशेषणात् संभवेत्यागायोगादिति भावः मैथ्यइति एषसाहचर्यादेधो थन्वयंगृह्यतेतेनएधंता
दिधत्वोत्यपि परत्वमेवतत्तु वृद्धिः प्रष्ठगतः लघुपधगुणमाशंक्याह नयोर्दीर्घोपधत्वादिति प्रवक्षतरेति इहकेचिद्वत्सत
ऊवक्षरथत्वच्चप्रक्षिपंति तन्नप्यादावद्वृत्ता उपेस्य वत्सतराणमिति तकारमकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि रेफाक्षरस्य
तु अचोरहाभ्यामिति द्वित्वे यणोमयइति वचनांतरेण पुनर्द्वित्वे एकणं द्विणं त्रिणमिति द्वादशरूपः शरदिति सकार द्वित्वेचतु र्विंशतिः
नवेत्यारचीति द्वित्वनिषेधः शंकात स्यमोच्चाद्वित माचविषयत्वात् अत एव रूपः शरइति वार्त्तिकस्यवत्सर अक्षरादेत्सुदाहरणम
धेदत्तं नचवदेः स्वरप्रत्ययेपरतश्चत्वेकतेतस्यासिद्धत्वास्यस्वरूपः परत्वेनेतिशंक्यं पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इत्युक्तेः अत एवम
नोरमायां यद्वत्इत्यत्र टकारात्सरस्य सस्यद्वित्वं सद्विनतामिति दिक् उपसर्गादिति उपसर्गात्किं सवृच्छति स्वतिक्रिम् उपेतश्चपर
करणकृत्तरार्थम् इहदीर्घकारादेर्धातोरसंभवेनव्यावर्त्त्याभावात् धातोः किं उपकारिः नन्वत्र उपेत्यपसर्ग एवनभवति क्रियायो
गएशोपसर्गत्वात् उपगतऋकारइतिविग्रहे क्रियायोगत्वसंपादनेपियत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येवगत्युपसर्गसंज्ञाइति ऋकारंप्रति
अनुपसर्गएवतथाचरत्वेपिधातुग्रहणं ऋकारादिधातावेववृद्धिर्विध्यस्यपसर्गेणचातोराक्षेपान्नत्वेयदि चेत्सत्यं अत एवधात
विभागेन पुनर्विधानार्थमिति अनुपदमेवस्थतादिति वा यदुपपत्तिः अंतादिवच्च इह एकः पूर्वपरयोरित्यनुवर्त्ततेयथासंख्यंचाश्री
यतइत्यभिप्रेत्याह पूर्वस्यांतवदिति स्थानिवत्सूत्रेऽर्थगतार्थमिदं नचातिव्यर्थमिदमास्तितिशंक्यं अस्यान्यान्निषधविधित्वात्
अन्यथासमर्थंइदमित्यत्र सवर्णदीर्घात्परत्वेः नविसर्गइति एतच्चरूस्त्वात्स्यादादावपित्वाच्चसुमस्ताविति स्कंदाद्यवन्वकेइत्यर्थः स्

त॰बो॰ वंत स्यथा मोरस्मभवा न य स्यपि सजगता वि स्यार्दा नां क्लिपि शाद्युत्वं रूपं तत्वेन संभवति तथापि तत्वाद्वो ऽच्युत परत्वाव र्यत्वं प्रति सिद्धं नाम
धातुष्वेव तत्संभवतीति तदेवं प्रयुक्तेन इति भावः प्रार्थमीयतीति यारोची तिवक्ष्यमाणेन द्वित्वनिषेधः एङि पररूपं एङोङित्येव सिद्धे
१८ पररूपं प्रवृत्तरार्थं स्वरूपत्वंतु स्वरार्थं अमि पूर्वं वदे ङि पररूपे यासिद्धेः ध्वेजन इति एतदभिप्रेतं प्रार्थस्तु परस्मैपदं ध्वेजति
नियोगावधारणमिति निर्धारणमित्यर्थः तदुक्तं नावद्धस्यै पदस्य पर रूपस्योपचारः एवस्तु विपर्यो वस्तु नियमेयं यदाभवेदिति अ
स्यार्थः भवत एव तो भवति भवेपदा एवकारो ऽयं सः परस्य स्योपचारः यस्तु नियमेनिर्द्धारणे यदाह दुः मयूरे विमयत्वेति नियोगे तदे
वगच्छेति प्राचार्यं यस्तिंतस्य प्रसुप्रसारणस्य अनुगुणत्वा नियोजनं क्रियो ज्ञो व्यापारइति व्याचक्षते तेषां यदेवमूर्द्धेन्वत्वे शरीरे
समेवतन्मांतरपातकाना मिति तौ किक प्रयोगाः तपस्तप कर्म कस्यैव तु ऊः शाकटायनस्यैवेत्याचौत्र प्रयोगाश्च न सिद्धेयुः इत्या
दन तन्नियो कर्तिरोधयत्र स्यात् अवधारणमिति व्याकृत्वे तासर्वस्य सिद्धिः उभयं व्यादिरिति स्ववृत्तिरिति सूत्रेण पर्यायाना वेकत्वचनं
तस्मात् अत्रांमध्यस्तिथाकं ध्वादि स्वितिशकंधादि विषये तान्निरुद्रगुणाधिरूपं वाच्यमि त्यर्थः अत एव तन्त्रे रीति यादिषु आदिस
धिकारादकारस्यैव वेद्यतेतासिनत्वाः पतंजलिरिति ताश्रिसेन केचित्तु मतः पतञ्जल्यो पक्षेस्वादिता रंध्यलोपे अकारस्यैवपररूप
माहुः शकंधादयाशियोपाणा संज्ञुः कस्यः शकंशुः कर्कोणी राजा संज्ञुः कर्कंधुः अटतीत्यटापचाद्यचि टाप् कुत्सस्याटा कुलटा यदितु
कुलमटतीति विग्रहे तत्तदा कर्मण्यणि ङीपि कुलाटीति स्यात् ईषद् ईषगस्थादिषु आमयां पुरीषां अलच्ययस्यायं ईषामनसा
यादेस्यई षाद्यैका लांगलेदंडः लांगलस्य ईषा लांगलीषा पतंतंजल्यायश्चिन्नमस्कायेरादितिपतंजाद्यिः मार्तण्डमिति पररू
पेणातेन स्वेतं इति सिद्धिरत मण्णादिन्दिः परमाकीमस्थत पूर्वमांचौड मारभदित्यादिषु दुर्दविंशाद् सुमनिभावः केचित्तुस १८
वर्णार्द्धर्घिमेवमाहुः पर्वोल्लतेदिक यथा गाप्मथा मनु कल्पः म्रात्ती रुथ्या शिति अकारस्य प्रोता रुथ्या भ्रष्टकत्वसमासेस्थितौ सख्यानि
रंधवत्ते तेन कृतवन्तः कृतोऽयं प्रथणस्मशीति शिवेदीनि तेन शिवभारयवस्य वर्णदीर्घेत्ते पश्चात्यगुणोऽवसिरभिरंतश्चिमाङुप
दशेन सत्वं पूर्वं धातु रूप सर्गेण युज्यते इति रस्मिन्दध्यादेए सर्गयोः कार्यमंतरंगमिति पूर्वं गुणेकृते रुद्धिः स्यात् तन्मात्रमुपदिष्टाकूप्र

33/1982

णं अथकानुकरणस्यात तौ य ग्रभ्यतौ गुण पूर्व स्वाद मत्स्यदुत्वर्यं भतो ग्रहणमिदस्य तुं शकंतं तथापि पूर्वसूत्रे अत इति पर कार
ण इस्याकारस्य ग्रहणमितरुपाद्यारिकार पर्यं श्रवणात् अभ्यग्रहणमिति व्याख्याने श्रे यः स्यादिति पुनरत्रांतो ग्रहणं स्वसं अ
व्यनशब्द व्याचण्टे नरीति अनुकरणस्येति परिस्फुटाकारादिवर्णस्येति भावः तस्य चानुकरणत्वं किं चित्सामेतच्यो ध्य परस्पसा
स्यनियमेपि सांहितायामपि यक्षितायां तदभावादाह परतः तीति नाऋकारादित्यादि अयंभावः धिये यमेदेवाक्य भेदासंभव
त्यामेक वाक्यतायांतदर्थो गान्तुव्यास्यमित्यस्य ता ऋकारादित्यस्यच एकवाक्यतालाभाङ्ग ऋमिंतुव्यास्य प्रयत्नं सवर्णमित्यर्थो भु
पृयते अमेसमिलेस्यच परस्परानिरूपितत्वयत्वाथिकास्य प्रयत्नकौयाव प्रस्तौ तदुभयमिल्लत्वं विवक्षितं तथाचयोऋस्वरी
योग्रान्सकोवर्णो येनतातुस्येनतु व्यास्य प्रयत्नस्तदुभयं मिथः सवर्णं भवतितथायेनतु व्यास्य प्रयत्नकं यस्तत् तदुभयं मिथः सव
र्णं यथा दीर्घप्लुताभ्यां वर्णा येन तत्तादु व्यास्य प्रयत्नस्तदुभयमपि मिथः सवर्णमित्यर्थः फलितः तत्श्चाये दर्शसूत्र हृयेन सवर्णसंज्ञा
यां सिद्धायां अणुदित्सवर्णस्येतिग्रहणकशास्त्रं प्रवर्त्तते ननु मन्नप्रागतो ता ऋकारादिसूत्रेण आक्षरसमाम्नायिकानामेवसावर्ण्यं स्यू
दस्थते ननुसवेषां तेनात्र दीर्घपकारयोसावर्ण्यमस्त्येवेतितन्निवारणाय अकः सवर्णे इत्यत्रा चीदनुवर्त्तनं युक्तमिति सदातु स्पण
माथ्याद्विरत तत्वं परिकल्पना ऋकारादिति स्वसंप्रत्याख्यायते तदेतत्सवर्णसूत्रे भवतितिनानुवर्त्तनीयं हेपियात् शा इत्याद्धौगुरो
रनृत इत्याकारस्य प्लुते कृते ततः परस्य सस्य इणः परत्वेन षत्वं स्यात् ना ऋकारादिपट्टाकार मर्वेकैणदीर्घताकारयो सावर्ण्याभावे
पितु नाकार स्यऋकार सावर्णत्वेन इणत्वादित्यांक्यतयाभावात्मात्रर्थमात्र इतिर्द्धं कृत्वा सवर्णदीर्घेण दीर्घो स्वरचक्लृते
पि प्रक्रिया नेहमिति कृ व्यारव्यातनापिदाक्षय णीयं निश्चपाभिरित्याहेतत्वादेरथप्रसक्तिः स्वराणामूष्मणाञ्च प्रयत्नभेदेनसा
वर्ण्यभावादिति सन्समाविशयाः भ्रकोर्दीर्घेरितिभकोदीर्घेइत्यवेद्यर्थः कृत्यमितिप्रवाससंख्य संदेशेनदर्थे स्याद्वाक्ति
स्रंसगाभावादृइतिविचारितः सवेऽनुषु ऋत्वादो ऋत्वकारदुस्य कृत्करारस्यऋकार परत्वमस्त्यैव द्यमसंज्ञाभावादीकारस्याकारस्या सव
र्णसंस्वच्यचीत्यनुवर्त्तनादिद्धेनसमासिद्धरूप सिद्धिरिति भावः नेति ज्ञरा ऋतिल्लवेति वा नि कंसूत्रस्थेन सवर्णपदेनयोजयित

म॰ टि॰ पञ्चानि ऋ।नि सवर्णा इत्यादिवन्त्येवमकः सवर्ण इति सवर्णे परतः केणवानिर्देशोः सवर्णग्रहणं कर्तव्यं स्वेत्वकांनिकर्तव्यमितिविपरी
तनोरथान्कृ यमस्कोर्वकीयेन सवचामिस्यन्त मितिवेद चाहुः भाष्यकारैरेन द्युर्निकद्दयस्य प्रत्याख्यातत्वात्स्येवगोरथमिति प्रत्या
ख्याते नपपन्नि: स्वकारांते नुविचारयिष्यंते वर्णद्वयं द्विमात्रमिति एतेनदीर्घमाये कस्य त्वकार द्रुस्वल्कारस्याविधीयत इति
१६ प्राचो व्याख्यानकारविरुद्धमितिध्यानितं एङः पदांतात् अथ ओ एव वाद ङसिङसो स्वस्यारंभा दस्य पदांत विषयत्वे लब्धेऽत्र
पार्थं पदांतादिति स्पष्टप्रतिपत्त्यै इहैवकृतमिति मनोरमायां स्थितं केचित्तु पदांतादि त्यत्र दिलाप्या वस्यकमेतान्यथा पदांता
दपि स्यात् ङसिङसोश्चेति सूत्रं तु सन्नं वधित्यानित्यतः पूर्वरूपं न तङसिङसोरे वाति परत इति नियमार्थं स्यात् तस्मसूत्रं तु स्वयः श्रु
रत्वः दः स्पर्शो ये स्त स्पदव्य स्यादो पूर्वे प्र वा निरि स्याद्वः एङः किं दध्यत्रः पदांतात् किं चयनम् सवनं अचि वेति अति किं हरयि हविस्त हविस
परः किं वाय वाया दिसर्वं च विभाषाय ख्यर्थादि ओंद सीतितप्रत तं तथापि यतुष्पुरदस्यादि प्रक्रमात छंदसि वेति संभाव्येत् अतस
र्वेषि स्वरं नयानरे को ऽवंदेवानि एङः एङ इ स्यनुवर्त्य एङं त स्थगोरिति व्याख्येयं तेते वेचित्कृतमं प्रकृतिभावइति एतच्च प्रकृ
त्यांतः पादमिति सूत्रा स्वरक्ष स्यनुवृत्याख्यातेतो नः पादमिति पाठे तु सर्वत्र विभाषेति सूत्रेण पूर्वरूपमेव विभाषा लिपि स्यत्त
इ स्यवधेयं निषेधादिक स्यगोर्विधि विकल्पः फलितः स्यात् यत्र पूर्वरूपमेव कस्यात इति मनोरमायां स्थितं अवङ् स्फोटायनस्य
स्फोटो ऽयनं परायणं यस्य सः स्फोट प्रतिपादनपरो वैयाकरणः तस्य स्फोटायनस्य अत्रापि एङं तस्य गो रिति व्याख्येयं अभियेत
सत्रापि नु चितं विभाषानुवृत्तेः स्फोटायन ग्रहणं पूजार्थं अतो नित्य नाप्रि अन्यथा गवेशः गवं षष्ठ्यादि सिद्धो दिति भावः गु
शिपरइति अचा शियनुवर्तते अर्ताति वृत्ति कृत्तु मिरवन्याख्यानमेव शरणं य थाक्र इति गवां क्रियणाम सक्ष्योपी निविधः अस्वर्णा
र्णनादिरवं स्मा सांतः वाता यते सूत्रं पुंस्त्वं लान्यादिदं यश्ञारंभ सामर्थ्यान्नियमिदं दृढ़त्व स्यं स्वनुः शाकां अन्यार्थी स्यद्धि
तेन स्पवस्थित विभाषाग्रहणे तेन दूर सिद्धे रिस्याहुः पुनः प्रगृह्याणमि ख्यादव्यव हित पूर्वार्थ प्रकृतिभावः इति पाठो मस्तु उपस
केतु प्रायेण दृश्यते स्त्रा पपाठ एव सर्वत्र विभाषा गोरिति प्रकृतिभाव स्य भाग एवं अव्ययादिस्येके अन्ये तु अवङ् स्फोटायनस्य इ

इंद्रेति इत्यत्र सूत्रं प्रकृतिभाव प्रकरण पाठितमपि तत्र इति र्माता विरखदस्य बंधकत्वं नाप्यां नद्विधानात् न च अवङः सत्रं संप्रकृति
भावापवादत्वेनो त्कर्षाय वाद रूपत्वात् प्रकरणस्थत्वं सपवाद प्रमत्तन् देशात् तदर्थं नद्दंतर थपितस्ये इंद्रेति सूत्र स्थापीति वाच्य
पूर्वल सापवादतस्या प्यवङ् सूत्रस्य तु यत्र तात एतत्प्रकरण पाठस्य गोशब्दात् इ स्वर्थं तस्याचरितार्थतात् एवं च इदं स्य म
तिभाव प्रकरणात् इदि सत्वन्त्र इदं दिचिवि तन्न इतु ह्र रहतेन सर्वं च विभाषेति सूत्रमपि नचैवेति स्थितस्य गति शेषे स्याद्धः पुन
प्रगृह्या प्रकृतिभावं प्रतिषु नोनासिद्धः पुनमत्र ह्यप्रकृतिभाव विधान सामर्थ्यात् अपि किं मातु उभयस्य हस्ते पीह सवर्णदीर्घः
अवीस्यनुवर्तमाने उत्तरार्थं ग्रहणमवंद्यमिति न एवा विप्रकृतिभाव स्तेन इहाप्येकादेशः स्यादेव जातु अस्य अतिजातु अस्यत
जमिप समय प्रमाति पाक्षि ऋ वकारे तु जान्व स्य जाति एहि इति इरासूते चेति पुनः प्राचातुस्रा एहि स्यत इतं मूर्च्छत् पाकय
प्लुते: शिस्यपि वारान्त इहस्य मपुचि तो माप्य दिति अचं भावः हरि ह्याचि ष्यो वेष्ठ पञ्चम्य स्येन स्माक्वाय चक्री अत्रस्य वतुर्थो
सवर्णंप्रति तत कृ रल्लि ता विस्यच परता इहस्य सप्तुचित एवस्यात् नित्यग्रहणेन तेन तु न सामर्थ्या स्वरमपि नाधनइति चक्रेचेति
ह स्को रिति कल्प्येन यणः कार्यं कालः पक्षे वानि रेय परिभाषया असिद्धत्वात् स्थानि वद्भाव च्च पूर्वत्रासिद्धीयेन स्थानिवदिति तु ना
लितस्य शो पः संयोगादि लो पलक्षणं ते यि नि वक्ष्यमाणत्वात् पार्श्वमिति पर्शूनां समूहः पश्चाण सदब्द्य सत्यगतिणस औशुणस्तु
नविति निर्वेति पदलस्य मसपवादत्वात् त्रः स्व कः ऋस्त्रसपि रिति नतु श स्य स्यैव स्वरमस्तु इति इति स्यादौ इको सवर्ण इत्यने
नैव प्रकृतिभाव सिद्धेः मैवं तेन हृक्कार इस्य प्रकृतिभावार्थम क्षरत्व स्थावयावत्वात् एवं ना शोसवर्ण इत्से कृ मे व सद्मम लि
नि यां कायापिर वकाय एव उभ सपानतिवृत्तेः समसंप्रपीणामिस्य चन समा सइति निषेधापत्तेश्च नसमा सइति निषेध वार्तिकं
हि इको सवर्ण इति सूत्र एव तत्र तु सू स्य कृ स्य च्चेति सिद्धान्तः अत एव वाह समासेप्यप्रमिति एवं चस्य वर्णवादिति पूर्वोक्त निर्देशाः
संप्रच्छे न पुत्स्यभिवादे इम स्याभिवादस्यां सवनाशीर्वचनस्यते अयं तु इति अभिवादयतु पसेको भो आयुष्मानेधिनु पसकः
आयुष्मानेधि इति अन्तः स दिः प्लस्तो रियोलं उभप्लुतो दीर्घः अस्यो रत्नो पः नामगोत्रं चेति गोत्रस्या दाहरणं अभिवादयेगोग्यांद
सो आयुष्मान त्विराधिइ रादि दत्तास्तेन कृतमात्रं तत्र संबोधनमात्रो लक्षणमित्याहुः दशम्बोधनइति उपलक्षणत यात्यान

35/1982

न॰ छि॰ स्य प्लुतस्य दूरात् इति सन्ध्यक्षरे स्यादित्युक्तं तेन अतं स्यस्यापीति अत्र चरं त्रि य स स्य गुरोरप्लुतार्थोऽपि शब्द इति व्याख्यायेत तर्हि गुरुस्था
नित्प्लुतानामेव पर्यायनात्स्यात्तथा च इदं सूत्रे इति लक्षणं तरेण नरो येः स्थानि यि दिले न प्लुतेन स्वर् युगपत्प्रयोगप्रसङ्गेन तस्मा
दपि शक्षः गुरोर् गुरोः शब्दः प्लुतार्थ इत्येव व्याख्यानं तर्द्धे ति प्रकृतत्वादिति दे वदन्तो ति या क्षयतु संपन्नये अस्यादि रेति शब्दो वो
१० ध्यः एवमपि सर्वः प्लुतोऽपि कस्य न इति एतेन दैपायनोऽपि रद् कामर् आक्तु हा वसु चेति भागवतं व्याख्यानं प्लुतस्यैव कस्येत् त्वा
त आर्षप्रयोगत्वमिति पर्यायवाचार्यो नि सुनादर्न्यव्याविस्तरस्तत्र मनोरमायामनुसंधेयः पणादिकं करोतीति अत्रत्याः यत्नेवमप्री
इति विसूत्रति इत्यत्र प्रगृह्यो प्यय न व्याति भावं साधित्वादनेन यणादिकार्यं स्यात् तत्र प्रवत्करण प्रयोजनं यणादिकमेव स्यात् तस्मात्प्लु
तकार्यं ग्रहं तिभावं तक रो इत्यर्थ इति प्राचा व्याख्यातंत्येव स्यात् सीं एवं चेत्कोऽयण ची दित्यत्र प्रग्रहणस्य वैयर्थ्यं शंकापि नास्ति तस्माद्
तत्रे प्रग्रहणाभावेऽपि प्लुतस्यापीति प्लुतिनु क दीर्घादि स्यतो प्लु स्वदीर्घस्य प्लुतत्वात्तयोर्व्यवधायानान्तं व्यंजनस्य मध्यस्थ ति
प्लुतस्य तु प्रकृतिभावेन तमपि तत्र प्रेचांस प्रादयो पया दारयः इत्यादौ उपेंद्र इत्येकल्पमित्यादौ ता प्लुत वृद्धिरेवेति बाधकोऽपि मवि
ष्यतः यथा स स्यापि इकयपरं प्रथिव्यादौ सवर्णदीर्घत्वं बाधकमतोनात्र प्रग्रहणेन तथापि लोडिकरमास इति सततं इति
चित्तु दीर्घश्चेदं स्यादतः प्लुत व इ प सि ये इ चात्र वर्णसंधौ प्रकृतिभावमिथ्यापि आन्यायणादिकार्यविधानात् प्लुतस्या स्वयण्
नस्थानस्य दीर्घस्यानुवृत्तोऽन्तु व्यंजनस्य स्यात् तस्मादि क प्रग्रहणं व्यर्थमिति तपरकरणेऽर्थाधिक्ये तु मिरा ऋः प्रन्ये त्विग्रहणस्य प्रयोज
नानरमप्राप्तः इको यणचकृति प्रथा स्यात् यदन्यस्मान्नोति तस्मान्नित्वात्यस्मान्नोति इको सवर्णे इति शाकल्यं एवं चयइतं तसमा
सिद्धिमिति नेति तदनेन सं यत्नं त प्रव तीति चित्तु दीति चिन्तिनि दिकोऽइतं दीर्घस्यापं अतं स्य स्यापि प्रथम स्यात्तयोरित्यनेनप्लुतः अय १७
त्रविभाषेय मिति इति शास्त्रे परतः पूर्वेण प्राप्ते सत्यन्यत्राप्राप्ते वा रम्भादि ति भावः ईदूदेद्द्विवचनमिति अवधिविशेषणेन तदन्त विध्याश्रय
ति पंचमे इ मा विति यथा स्यात् दधीविकृ इ त्यादिप्रकारेण यस्य परादि वज्ञाय घस्येण इकारादीनां द्विवचन न तादि इदे हंपंइ
वचनमिति सूत्रे विप्रग्रहणं कि प्रतिनिर्योष्य द्विवचनमिति संज्ञाविधौ प्रत्यय ग्रहणे तदंतग्रहणं नास्तीति ऋतिः नमितस्य तद्ग्रहणा

37
1982

तदापकात तेन कुमार्यौ इत्यत्रोप्यागारं कुमार्यगारं वध्वागारमितिसिद्धं द्विवचनं तं प्रग्राह्यं स्यादिति व्याकुर्वतः प्राचः स्तुतेदं सिद्धे
तदरीयं मावि ति इदं स्वस्तपु सिंतप्रकृतिभावेन प्लुतप्रग्राह्य इत्यनि ति त्यग्रहणादिकं न च अत्र कृ ति कारेण मणी वा दीनां प्रतिषेधो
तत्र व्यापित पठि त्वा मणीव रो इसीव ज्ञ्य पतिचि त्स्वरा इतं तत्र मणिचक्रयात् तुक्तत्वाद् व्यमाण क्षितिकैय तादृशः एवं स्थिते मणीवोष्ट्रस्य
लं वे ते पितरौ तत्पतरौ मणीति भावतत्र प्रयोगं समर्थ यंते इ वार्थे वा इ इत्यादि वंमचे तासि ज्ञानयादि वार्थे च तद्व्यय सिति संदिग्नी
वचायथातथैवेव त्वयोः स्यमरः कारं वररं इतिदत्वा नि व पंक ज्ञानतंत्यादि प्रयोगदर्शनाच्चेति भावः अदसो मात् इदु एकारो लाभु
वर्तते प्रस्प्रत्वादि प्रमितेः स्यात् ईदूताविति अदसः किं शम्यत्र शम्य त्रनु तत्ताराद्वति व्यर्था स्त्रियेपरे वा अमू आसने इत्यत्र पूर्वः
णे वासिद्धः प्लुत्वस्यासिद्धत्वे कारं तत्त्वादत आदु रामकृ स्यापि दिद्धसि पूर्वेण न सिद्धं स्योकारां न त्वा दि ति भावः अदसो मादि ति सूत्रं प्र
तिमुत्वमीत्वं च नासिद्धं आरं भसामर्थ्यात् अमुकेऽत्रेति स्त्रीलिंगद्विवचनस्य तु पूर्वसूत्रेण प्रगृह्यत्वे सप्रकृतिभावएव अमुकेऽत्रेति
एकारोऽप्यनुवर्तते इति तया च एकारान्तस्य नास्य प्रश्नपरत्वं माद्ग्रहणमिति भावः शक्तौदसमर्पादि संदुर्भ नायं मुक्तमित्याहुः असंख्ये
ति अस्मत्स्विति सर्वः स्य पां सु लुगिति प्रसः ये आदेशाः शेषे लोपः निपात एकाजनाड् निपातः किं अतत्वे ऽः अः हे अ आगच्छ अत्र प्रपृ
संज्ञामात्रत् एतदप्रगृहणाभावेऽपि न विधिपरिरिति प्रश्नः न इदं न लाभे दाम सिंह स्यात् तदुक्तं मे केचि एकाक्षि तिद्वनयञ्छा प्रिति प्रगृह्य
नाद्यवस्था तत्पुर्वे कालेऽवे ति कर्मधारय एव न दाति पात्रोः ज नाङि स्वन्त इदं तस्य प्रग्रहत्वे स स्यापि प्रयोजनाभावादत्र तं प्रागज
प्रग्रहणसामर्थ्यात्प्रापरसैव निपातस्य प्रगृह्यत्वं सिद्धं किमेकग्रहणेन तच्च पुरोक्षित्योरीव लेत्रस्यसंज्ञायां स्याप्रकृतिभावादतोरोरा
तिरोरलं तस्यादतो प्रहणसामर्थ्यं प्रपक्ष णि मिस्ये कग्रहणमावश्यकमिति वाच्यं प्रगृह्यसंज्ञाप्रकृति त्वस्यासिद्धत्वात्पारेऽपं तस्वेन
स्य प्रगृह्य संज्ञाया वेदनस्या प्रकृतिभावं प्रत्याधिकत्वस्यासिद्धत्वात् प्रकृतिभावाप्रवृत्तेः सकारान्त स्य तु न किं चिदपि सिद्धं काउ स्यंप्र
यो प्लुतं प्राप्नोति प्रकृतिभावेन स्यात् स्वं प्रत्याहरण सामर्थ्याद अन्तस्थे दप्रपरा अपेत्यादिति पातस्य प्रगृह्य संज्ञा स्यात् तु अप्लु
प निपातस्येति रेपरो प्रधं वा निवारणार्थमेकग्रहणमिति वाच्यं अनाङ्ग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेरीषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः इत्यादिनिर्देशाविरो

था सो च यां का या अप्रवृत्तेः किं चा निपातो न ना ऽऽ स्कन्दे व्यनाक्ति निमित्त विशेषणा सामर्थ्यात् निपातस्य विशेषणत्वात् पूर्व परमे तदंत विधय
स्यान्निपातस्य चः च स्त्र प्रत्ययस्य स्वार्थे त्वाभा द स्व स्यैव निपातस्य प्राक् स्थले सि द्धमिति नास्यैव प्रयोजनमेव ग्रहणस्य नन्वेवम
पि समुदाय निवृत्त्यर्थमेव ग्रहणमा वश्यकमेव अन्यथाऽस्य अपि चेदास्य चैकार हि र्व च न व्याख्येन समुदायस्यैव संज्ञा स्यान्ना
वयवानां निपात संज्ञे स्यैव प्रवृत्तिभावः स्यान्नतु पूर्वं यथा गितिवेन्न अजित्येकत्वस्य विवक्षयैव समुदायत्वात् संज्ञा महा
वयवं संज्ञया अवयवानामनतुपत्तेः कृत्स्ने हि र्वच न स्या यस्या प्रवृत्तेरे कस्मिन्निपात संज्ञा विधानसंभवेन निपातसमुदायस्य
निपातग्रहणेन ग्रहणेनाग्रहणाच्च अथा ऽस्मा प्रकाराः अस्मद्दाय ग्रहणशंका निरासार्थमेव ग्रहणं तु वेद नाम पथाति वर्ण ग्र
हणं पृथ्वी संख्यान विवक्षायां किं तुजाति र्धनि र्दिश्यत इति तेन तत्त्वं नास्ति सनः कित्वात् ईम ईम्ब् भिस्तती स्यादि सिद्ध
ह स्व व्यस्थ व्याप्ति परत्वेन य्यायेकः समीपो ह ल् नकारान्त न: परः सन् परस्मात्पर: सन् भकारान्ता मा धिकः समी पदं इति किं ते
न स्यात् तत स्य न तो पैन स्यात् वस्तु तस्तु अस्य त्व संज्ञा या मे कस्य ग्रहणाय कार्यं का पकमि त्या श्रित्य प्रवृत्त सूत्रे एका ग्रहणं स्वत्रे या
त्य मत एव मनोरमा यामना ऽऽ निति पर्युदासादे वा जस्य निपाते लब्धे निपातग्रहणमनर्थकं स्यात् इष्यते पस्यार्थमिदं वक्तव्यमिति
निपातग्रहणस्यैव प्रयोजनमुक्तं न तेन कार्यग्रहणस्य अवचनत्याः यदुक्तं मनोरमा यामना ऽऽ निति पर्युदासादि स्यादिश्च स्यम् आम्
वि भाष्यकारैः प्रसज्यप्रतिषेधस्यैवाङ्गीकृतत्वात् नव त्व स्यमेदाभावात्सो ऽपि वाद स्मा ऽस्माथमिति यान्यं स्मादे वभाष्य वचना त्वस्य
मदो ऽस्य स्मा इति स्वचत्वात् तथा हि अततेर्डः अः अकारो वासुदेवः स्यादिति वचनात् इत्यादौ वा अनेन अथ एन सत् ऽ मर्यादाभि १८
वि धो रि स्या ऽऽत्य यी भावे अवर्णार्थे अत्ययीभावश्चेतिन पुंसकत्व इस्व त्वे सोरम्या मि प्रचेव हृते आमि तिल भाष्यः स्वस्थं मतं न
था इत्यानिपात्या मिति वेद स्तुनिर्दायां संप्रसारणेऽद्रतः अंज्ञ: एतः अंअतः ओतः इत्या समद्धि निवन्मा से स्वंचन ज्ञतं
न च पर्युदासपक्षे आ मिपयो गुणस्य नाम स्पृति अथ वस्था ऽ मिन्नत्वा तस्मानिवद्भावेन निपातत्वात् प्रगृह्यत्वानन्य प्रस ज्यप्रति
षेधया अय तु सि ध्यति न स्या ऽ त्वेन म ग्रह लानि पेथात् न चैता दृ शा प्रयोगो प्रामाणिक इति वक्तुं युक्तं प्रकृत भाष्यस्यैव प्रमाणत्वा

39
1982

त अन्यथा ऽ भिभाष्यकारैरगितमात्र वाक्यं वनेन तत्र तत्र यथा चां ग्रंथा ना म धिक्षेपा पभवतां प्रह न यो स्या र् न्ये स न्नित्या प्रा ऽ ऽः आ ङ्कः अर्
निमानि वेत्यपक्षे तु प्रत्ययः स्यादिक्तेन इच्चतामिदं द्रष्टव्यं वर्ज्यनमिति व जः चजे ण्यं तालमोपि घन्य वर्जनीय इत्यर्थः आजेनभवता
निपात न आ ए वमिति पर्दपक्षं तत्र क्यार्थस्य अन्यथात्व द्योतको यमाकारः पूर्वमिति तामंश्या इदानीं त्वेवमन्यथेत्यर्थः आ एवं
कि नै ति स्मरणा प्रो तको यमा कारः वाक्य स्मरणयो रित्यादि अथात्र माधवः ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः एतमातं ङि
तं विधा वाक्य स्मरण यो र ऽङितमिभाष्य स्याऽऽ ङि इत्युक्तं ईषदर्थस्य क्रियायोगेऽपि स्यादि सेक
इत्यनुवाद: एवं च अभ्यस्थं आप इत्य च समस्थर्थं र चेर त्वा च्या कारस्य ङित्वादाङ्गेनुनासिक इत्युदसीति प्रत्यन्तं तद्रति आ ऽ नि
पात इति द्वितो सिया य तापा दिसं पुर्क: अविर्वेद रून्न पूर्वणो स्यादौ तथा दर्शनादिस्याभिप्रेत्या ऽऽः अचोदिके अति संतुष्टौ
वि अ तत्र अनि प्रश्य त्याहि तत्वो मायत् नन्वा दिति सहस्थति च वाक्य तत्रं शं क्ये अपेक्षया इत्यादौ तस्य साधकायात्वात् इ
ता विनि ति ङि पदोच अनार्थ इति किं च अर्थयोपि स्य च नीत उत्तः निपात एका जिति निर्देशात्प्रान्ते विभाषेयम् प्राक्त्यस्यैते प्रगृह्य
मिति वा चानुवर्तते तद्वाद इत्येता प्रायुक्त मिति इहत्र्य उ इत्येकमेव स्तुतं योग विभागेन व्याख्यातमेव सहते तु उञ इ ऊँ केयात
व्यसेत्य सवर्णा ऊँ इति इत्येव रूपं वा कत्व मते सि स्याति अन्ये वांनुमतेति न्यं प्रगृह्यस्य इति उ इति इत्येव रूपं सिद्धान्तमिति विति नि रूपं
तुना सिक्य स्वेवनिनेयं ऊँ अतुनासिक इति तेना स्मिन्नपि परे तुनासिक इति विद स्य: पदे तद् ऽ इति पठसि यदे तद् ऽ इति वात ऽ क्रि
मि त्यादि एवं सर्वथा या नुना सि क ग्रहणं अन्यथा यतेऽस्य तुनासिको वैस्य या वक्ष्यत् परो अभिन्ने स्यैवाक्यादि सूक्ते तु यथा
सं स्थ म सा अस्मथं त न्न त्यादि सिद्धवत्पि विनष ये अक्षरा विनाशि स्वनक्के मेऽतः इस्वु ष्ठित्या दिनिर्देशाश्च यणादु प्रातिपदिकै
रेवं व स्तु त स्तु य रे तुनासिके अन्वेत्येव स्त्रवाधितुं सूक्तमि त्याऽऽ: प्रगृह्यमित्यनुवर्तनादाद प्रगृह्यमिति नतु दीर्घो च्चारण सामर्थ्या
देव प्रकृति भाव सिद्धो किमनेन प्रगृह्यत्वेनेति चेदत्राहुः प्रगृह्य प्रगृह्याद्दीर्घो र पुक्षो स्तदेशा पन्नो प्रगृह्यदे तो पू प्रकृतिभावादिष्ट
सिद्ध यपि अप्रगृह्यो दिश्यादुनासिकोवकारस्यानुद्धारणाय प्रगृह्यत्वाश्रयणमिति आदेशस्यासस्थानि वत्वेनासत्वादङ्गशति प्र

न॰ चि॰ गत्वाविव स्य श्रान्तेति सार्थकता स्वयमित्यत्र यदि तु प्रयत्नेऽपि स्वस्थस्यापि विशेषणत्वं स्वीकृत्य प्रयत्नस्य स्थानः इमिस्य यादेश इति स्यात्
यावेन महार्थं शांतु नास्ति कोऽपि प्रयत्नस्य स्थितिरपि स्वरूपकथनमेवेति वोध्यं उमित्यत्र यदि स्थानस्य स्थितिनापेक्ष्यते तदा प्रय
प्रश्लेषो नेति समादेशः स्यात् तन्नद्वित्वं इष्टं तेरत्स्यैव स्यात् तस्मात्कारस्य ग्रहणात् रस्यादेशापि ऋ इति इदर्थोपि स्या
१८ णिति स्वर्णादि केयट ल दार अयमादेशो वास्यादिति यस्यास्ति स्वला दिति अम र वे द वत्वं घिणश्चां विधीयते प्रकृतिभावमाच
वाघनार्थं तेः इ इ केऽपि यति स्वमं तरं मन्त्रस्थापि स्वेवावस्थान्तरं वान्तवर्णविधिच्यत् इदन्तेन इदन्तादिति किं प्रियः सूर्यं प्रियो अस्मा
मजादि अस्मिन् व्यास्वरस्याः सप्तम्याः स यांस्यात् तु गिस्यादिना देशः पदकारैः प्रगृह्य तु इतिया इतियोगस्य नियमितत्वेन इत्तापि
र कालेऽमिवास्यप्रयोगस्वंगा: समानिर इति वाच्यं सप्तमीच इति यतिमितरिकृतार्थ इयामत्योरकृत्वा इतिमाप्त नृतीयेकव
चनस्याप्यर्थसवर्णदकारः ततः कसवर्णदीर्घ इत्यकारदेशः नति इ स यांस्तु गिमिति इति स्वप्नवणापन्नः सोमो गौरीति वतप्
मी अव्ययमी आयान् इ या ग्रहण सत्यप्रकारं तस्य स्तो कि कोदाहरणाभावात् उभयोरपि वेद एवो दाहरणमुक्तं मामकी
तनुरिति यत्तु पदत्वसंहितायाम् एषयोजनं नाश्ति तथापि मामकी इति तनूरिति पदकाले तदस्य वस्थायां तन् सत्वेन नाभ्य
नामित्यत्र तु संहिताकाले प्राप्ति तथापि स्वत्वकरणेति पाक्षिक प्रकृतिभावेनाप्यताऽश्चिदं छंदसि सूपांतरस्यापादयि तु मरा च्यलो
दिति नो ध्यं सप्तम्या लुगिति यदि थी स्यात्तदा विधिर्निमत्तः पूर्वसवर्णोऽत्र सवर्णदीर्घ इकारस्य इति व्याख्यायेत तदा एकादेशं वा
थितापरत्वात्तं गत्वा च आ पन्न याद् इ स्यादु इ आमस्यादिति भावः अर्थग्रहणं किमिति वाच्य स्थस्यासत्यपि सप्तम्यर्थी स्येवेति नाथो
थकरणानि मिथः अर्थान्तराण्यस्य कांतेऽमाभूदिति वाच्य स्वइ यन्नयो नार्थियास्कः सत्वावाच्य थिकरण कदस्येव इप संज्ञा तः सामोभे १८
शास्य सोमो गौर्यात्र तु सप्तम्यर्थभावे पर्यवसानं नतु तदधिकरणकद्रव्ये स्वस्माभावादिति भेदः अणोऽप्रगृह्यस्य अण इति किं क
र्तृ तर्ष स संधिरिति कुत्वं तुलं वाचकत्वं तस्य प्राणिप्रत्यर्थं अन एवानु नास्यं चलादिस्यादिस्यादिति दीर्घो युपपन्नः इत्यत्र सं
धिः सोऽः सूत्रात्सुः सो धिति समासात् इ इ सां चं पुल्लं एवं सुतु रिस्यापि वोध्यं सवेति सहसु नेति तथैव तापितथाग
सन्यथेति वक्ष्यमाणत्वात् सत्याय योगे इति एतदस्यासारत्वम्यं अचस्यास्यादेशो योऽर्था संस्थं निमित्तकापिगोरतुन थाश्चिति

41/1982

नापदकाल यथा संख्य सत्येऽपि तो पत्यलं स्थाने तरतमस्तत्त्वेनापीत्वसिद्धौ यं नावश्यकत्वात् इ रिति सतु इति वाथ सीति पाक्षिक
लादिसर्वत्रैनीय स्थस स स्थ पकारे ण योगशः नुवर्गयोग मास्थितो भिन्नवर्गस्य तु च वर्गयोगे सतिदिस्यादि शरयोगेऽनु तत्र रिवस्
या तु तार्थ इष्यति शाब्दो निमित्तादिति वानुवर्त्तते न दाहृते वर्गस्यस्यादि जघृत्स्मिस्यादि व्याख्यात निर्देशेनेतिः संदिग्धोऽवबोधनाय
ग्रन्थे निषधं ज्यं तत्र नहूतं तथास्यूलमपि तस्म तमपि परिहार सं भवा दूर्णी स्यमेवो दाहृते विक्रः पञ्चमइति विष्ठगतो प्रच्छत्तुं स्या
यो यज्ञश्च वेत्या दिनान ङ छुः शरीति स्थ्यत्वं नछोऽपि त्यातु णाभावः मृत्तं नृप श्व चा सत्वकाले इति द्वि देशात्संप्रसारणाभावः मृ
दु चम इत्यनानां नासिका स्थानाधिक्यात् गंधो प्रेक्षतु मिः स इतु त्यस्थानत्वाभावेन सावर्ण्याभावात् सो मृत्ते ति तु या इदन कारो
न गृह्येत हिंदु सवर्णग्रहणात्सार्वेति विग्रः प्रश्नाय इत्यत्र तु सा प्रयत्नः किमनेन निषेधे नेति चेदत्राहुः शादिति निषेधाहिंसा
दि वतु स्यासुप्रयत्नमिति यथा सप्रत्ययेन नासि कास्था नाभिन्नं तात्वादिस्थानं पूर्वेन तस्थानं नत्वन्यसमेयोनिशाल्वेन पञ्चमस्यापि ग्रह
णात् गृहन प्रथ तो निषेधो यमावश्यकः एवं वतोऽस्मीति तु इत्येन दकारस्यापि ग्रहणा हिंस्रा छिरवती स्यादिति सिध्यति न चानिभिन्न को
यिणो यथा संख्य निष्ठ संज्ञाय कमित्यत्र तान्नेनैव चार्थवत्वेन थसुत्वार्थं ज्ञापकं भवे दिति वाच्यं नु थादन्न कारग्रहणे सिद्धे इ प
था संख्या निरचनि रतेन ज्ञापनीये सम्भय ज्ञापने वाधकाभावात् नापि तुल्यास्यमित्यत्र युक्तिं चित्स्थानतुल्यत्व विवक्षायां वर्गेषु
पंचापि वर्णाः परस्परसवर्णास्युरित्युक्तास्त्वा हरणे स्तु प्रथमो शादि स्यादिभ आवश्यक इत्येतद्ज्ञापकाश्रयणं किमर्थमिति वाच्यं
तथा हि सति समृङ णतानां परस्परसावर्ण्यापत्यात् नयशीयास्त्रेऽत्र स्वारस्थ यञ्जि परसवर्णः वा पदान्तस्य सत्र स्वारस्यन्नादयो
पिस्युः तात्वादिस्थानसाम्याभावेपि नासिकारूपस्य युक्तिं शिस्थानस्यतुल्यत्वात् नापि तुल्यास्यत्वमन्यूनानस्थत्वमिति व्याख्याया
मादीनां परस्परसावर्ण्यं भवेत्तेषां नासिकास्थानस्याधिक्यात् ताल्वादिस्थानसाम्याभावेन न्यूनस्थानकत्वाभावान् तनयसदिया दिश
नाति प्रसंगः स्ववर्गीयैः सह दुत्रादीनां सावर्ण्यं स्यादेव नासिकास्थानाधिक्येपि तद्व्यूनस्थानकत्वाभावात् इति विद्वान् हि स्वतद्या
दि इ वं सि स्थानि वर्गा स्थानां दुना सिकास्थानाभावेनव्यतरथा न कृत्वा संबन्ध तत्सावर्ण्याभावे पि दक्षा निरिति ज्ञापकाश्रयणं शिनैव श्च
सि द्विमितिवाच्यं इगो रि एदीत्यादौ सवर्णदीर्घः पञ्चे विकोः सवर्णधा कृल प्रदृति भावाना पत्नेश्च इकारान्यूनस्थानकत्वे पि तन सवर्णत्वा

देकारस्य स्वराणामस्पृष्टत्वेऽपि विवृतं करणं स्पृष्टं तेभ्योऽपि विवृता वे ऐनाभ्यामैचौ ततोपिन्नेति वचनात्प्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावमप्यु
पगम्यो नानिरूकारणोपि न दूष्यन्तु न दूष्यमिस्यच तोल्लृं निषरस्य वर्णो विधिना दकारस्य वकारापत्तेः वकारस्य ओष्ठस्थानाधिक्येऽपि
न दंतस्थानसाम्येन लकारान्यतनस्थानकत्वात् यदि तु वकारस्य दंतोष्ठमिति सूत्रकारनिर्देशात् ओष्ठस्थानदंतस्थानभिन्नमेव दंतोष्ठ
स्थानमिति नकारस्य लकारस्य सावर्ण्याभावान्न ह्रस्वस्यादेनानिधिसंग्रह इति ब्रूयतार्हि लुप्ता हुहे स्याद्दिनाद्येतादि विधीयमानायः क्ष
स्य तु क अ कूर्धा स्यच न स्थान किं तु अनुग्धे स्यादेव स्यात् तथापि स्वर्णः पि पुरतौ स्यादौ विधीयमानस्य स्वपूर्वस्य स्तुत्वं सुस्थर्थ
दीस्यादौ न स्यात् उच्चारिस्या वकारस्यो व्यलाभावात् न च वस्थोऽस्य त्वेदं स्यच मतिस्वेक रूपंचि निषेप देशालक्षणोऽस्थिदादीना रथ
कग्रहणं व्यर्थं स्यात् तेषामपिदं स्यान्तरादित्या दितिष्मितव्यं दंत्यः केवललदंत्यः ननु दंतोष्ठजो पीत्या देस्तल एव वक्ष्यमाणत्वात्
येनु नाणि निर्धारस्यां यमानुस्वारयोरेव नासिकास्थानत्व कथनादन्येषां स्थानं नासिका न भवति किं त्वनुनासिकत्वं गुण एव
नासिकाव्यापारेणोच्चार्यमाणत्वमाचेणनासिकास्थानत्वकथनेत्वकारादीनामप्युच्चारस्थाननासिकास्थाननिरूपणे तेषां तदेव
यनान्यत्नेत्यादि यदंतितेषामत्रोन्नञापकाश्रयणं विनैवष्टसिद्धिः अन्येत्वकारादीनां नासिकयासर्वदानुच्चारत्वेऽपिदनुनासिक
त्वं गुणः सत्वेमिति यत्वे पंचौ स्यादौ त्वक्षणाल्लक्षितत्वात् अमङ्णनानां त्वनुनासिकत्वं नापेति सर्वदैव तथोच्चारणादिति दगुणः किं
नु पमादनुस्वारयोरिव स्थानमेव नासिकेति स्थाननिरूपणे ञमङणनानां नासिका वेत्यनंतलकारादीनां नासिकाचेति यत्नोक्तु
त्यास्य त्वमन्यनास्थत्वाभिति व्याख्यायां तद्वस्तिस्या देतादौ निरकारस्थवकारक्षसंग इति तदापातत ना सर्वस्य च लकारद्व्य
मिर्दघाः इति सन्धि स्वलकारस्वेत्वलकारेपर सवर्ण इति व्याख्यायामुक्तदोषापत्तेरित्याहुः एतान्तुः इत्यपिकारी नैमित्तिका
यथासंख्यं नताः पाति ज्ञापकात्सार्थवृथिमिति कृस्यात्मादौ नहि ते इति पदं यरो पदान्तस्येति किं वाग्निरत्नमित्यर्थेन्न रितार्थत्व
मिप्रक्षिरूप कागाक्षिप्रायेण रुमुन्नः कमत्यस्तुपारिः वक्षरत्नताहृस्यादे तकारवकारयोरनुनासिकप्रसक्तौ बाधकाभावात्स्थर्वा
स्थवेत्यत इति प्राचां ग्रंथानुरोधेन स्वर्णाभिन्नेषु अनुनासिकविधिर्न प्रवर्तते अनभिधाना दिति वायोज्यं रेफेनप्रवर्त्तते इमि
तिय अपि वान्निः पदार्थइति पक्षे लक्ष्यभेदक्षणभेदान् अस्थां व्यन्त्ये लक्षणस्यानरितार्थत्वादेषेपिप्रयुनिर्देशोरेव तथापित्व

43/1982

स्यादयोऽधेन ज्ञापिपक्षमाश्रित्येदमुक्तं दकारनिपातनादिति ननु यथा द्विगुणे कक्तु दिश्ये व पकृत तेन तु ककुत सं तइति मतुपि घिथि
नयान्नयरोनु नासिको दुर्वा यः ननयरो नुनासिक प्रवृत्तो ञ्जनताभावेन ह्रयइति मतुपो मकारस्य वत्वा प्रवृत्त्या स्या द्विगुणे व कुहि
तिपाको निरर्थकः स्यादिति वान्थं अनुनासिकविधेर सिद्धत्वेन प्रयत्नत्वान पाथाङ्गणतस्थाठस्य सार्थक्यादिति चेदत्राहुः यद्यच
ककुद्दकारस्य नकार इष्टस्यात्तर्हि गणे ककुत् निष्यवपदे त्वतु ककुदिति मतुपः प्रकृतिस्वत ककु न्न स्यनंत लनिपातनेऽपि अस्य
च दकारान्ते प्रयोगस्य निर्वाधत्वात् तस्मात्परोनुनासिकोऽत्र न प्रवर्त्तत इति अन्येत्वाहुः यांचिअंतरोमत्वर्थ इति संहितया पाठेन सा
विनितान्तं सर्वदकारं प्रश्लिष्य मत्वर्थता थेनु वक्षमाणाद्दुरा कंजनसाविति हि वं चवानिर्देशस्तुनदयोः समाहारद्वन्द्वलाइत्यर तरयोगाहं
द्वन्द्वे पक्षपदवन्वेमिति इदः स्या अनुस्वारस्यैरे पर्यायस्य चवस्सुरत्नमपि सवर्णग्रहणमिति पुष्प्यसंबध्यते एवं देशेरत्रेरितस्य पदित्वा
नादिस्थमिश्रियात् पूर्वस्वसवर्णःस्यादिति याण्डादि इह पदान्तादित्यनुवर्त्यपदान्तादु इयइन्या स्येय पंतेनट्नमध्यश्च्योतं त्यमितानि
यथार्थं विवर्णापूर्वो णादिक्षः याः छन्नपद्मा तियन्दोटीनि सुत्रं याश्च्योमतिहि पठन्ति त्यमिस्यर्थः न चौ केने निन न्तमङ्गुण्यायपुरा
न नेंच्छ मादुपस्त्या न्यनुवर्त्तं मपदस्योमिच तदात् प्रांतस्यत्यादित्याल्पितितिकिं लमन्वबिमचनश्च पदान्तस्य अपदान्तस्येतिकिं राजन्या
हि भाच स्थ नयाति आ ड दुक्रमन्निति तङस्चंमत्तोरितितद् अनुस्वारस्य अच्यय यति स्य गार्थम् अचिपरे अनुस्वारामावात् शाहिदुय
रस्वर्णो तु यत्रा संतरत्नसान्तसंप्रवृत्तीति कुंडरथ दे श्यत्वं दंपानामित्यत्रापि परस्सवर्णो विकल्पप्रसक्तेः अत्र पदांतिर्इ यद्दि वृतमस्म
णाविरत स्वराणामिति भाष्यमते यथोक्तस्यार्थवत्सं सूत्रकारमतेतत्रावश्यक मे वाऽन्यथा दंशानमित्यादावनुस्वारेत्तरत मः
पर सवर्णादुनासिक ईकारस्यादीर्कार याकारयोस्तत्समे सावर्ण्यस्य सत्वात् तथा चुं दृधे ते इत्यादावनुस्वारस्य वा पदांतस्येति स्मा
दिति अः किं नः इति अंक पदे लक्षणे च निगुरादिणि जं तानू नः निष्ठायां सेटि पिलोपः परस्सवर्णे नङः अन्ति लक्षणइत्यस्माद्वा
नः कुंच्यनुस्वारपरसवर्णेनङः शारंगति यामर्थ्यादनुस्वारपरसवर्णेनमः मेरा लिसम ङ्गा राजा निति किं संयम सम इति किं इदं रा
दुङ्गा दिति किं संराजितुं संराजितव्यं मकारस्य मकार वचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं ततश्च मरवस्यादिति सम्राजिति राजदीर्घसं
पर्दास्त्म्मानस्त्राद्धि पे स्वादिनाद्धिः प्र अथ्वादिनामत्वं जश्चत्वेंऽस्मपरे वामपरइति यङ्यादिः यवलेषि यवलाः परा यस्मात् यवल

त॰ प्रि॰ परत्वन्निमित्तकार्ये परस्मिन्स्वरूपवत्तवाभवतीत्यर्थः यथासंख्यमनुदेशः समानां अन्त्यस्य तद्व्यवनुदेशः पश्चादुच्चार्यतइत्यर्थः सम
नामिति संबन्धेषष्ठीतिश्वात् समसंबन्धीविधिरिति समकर्मकं विधानमिति तुलोक्तं तथाहि सति यत्रोद्देशिषु समेषु समानां वि
धानं पाघ्रादिषु पिबादीनां प्रियस्त्विरादिषु च प्रस्थादीनां चैव यथाक्रमं प्रवृत्तिः स्यान्नईष्यसेतु अनुवादपरपियथासंख्य
२३ नासमत्वात्तद्धत्तविषु [illegible] लक्षणेत्यभूतेत्यत्र लक्षणादयस्त्रयोर्थाधस्तपादयस्तुच
यस्तत्र सर्वथा सर्वकर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथास्यात् नपरे अयमपिवत्ऋधीहरिवत् इतितु अनुवर्त्तते नत्वाह नएरुह कारइति
[illegible] चस्य द्वितीयाऽपि एतच्चनादित्याचार्याइति तत्रेमाथोस्थितं अतएवमतोरभायाङः सीतिसूत्रे तुडि सुच्यमानेचयो द्विती
याऽपि पक्षे यकारायन्निरुक्ताः यदितु [illegible] रिति स्वस्थं स्यात् नहि तु उच स्वरच स्यात् तुयेस्सिद्धलेन चयो द्वितीयाइत्यस्याप
वृत्तेः यो वस्वादेरिति पुच्छे तत्र्यो विधीयते सहितानि पुच्छस्वरस्य तस्याप्यस्ये यो वस्वादेरा चार्थः वाङ्गदित्वादिन् अनुशातिका
दित्वाद्भयपदवृत्तिः उक्तिरुद्भयपदेर्योपंचमीनिर्देशोवलीयान् परत्वादित्यभिप्रेत्याह सस्येति स्यादि सपर्मानिर्देशा
नुलाघवार्थः पदक्षेतदपि पुनरुक्तेन तकारः चयो द्वितीयाऽपि नस्ययोमचर्थस्यासिद्धत्वात् अतएवचरुडभावेपद संतस्स
चतस्थदोनमलादि नन्वेवमपिउः सिश्यगिति थवित्थिन्तांउकारस्थस्कारेश्यगिति स्यात् संभवात् किमतेन यतः परादि
त्वात्स्यत्मेतदेवं पूर्वान्तत्वेतु नपदान्ताड्डेरिति निषेधात्वात्स्यन्तकारस्य तुलसंगात् अतएव वक्ष्यमाणस्तु गोहेवतदृतउ
स्मत्वं क्रिवृत्ते तस्य सिद्धत्वेन चयो द्वितीयाइत्यस्यापि प्रसंगाच्च तुकष्टिकद्येदस्तुत्वं समतिटकारतकारविसर्गाणां द्वित्वाधि
रस्यास्या उधास्वाणिरवयः यतः इति द्वित्वे द्वादिंशत् यरोऽचीतिनिषेधो न प्रवर्त्तते तस्य सोऽचमाचद्वित्वविकल्पस्य स्यात्स्यात्
नचच रस्यासिद्धत्वा यरः परत्वमेवनास्तीति यं कं पर्व त्रासिद्धीयमद्वित्वइत्युक्तेः धिहुक् सतिसप्तमीपूर्वेच कृतार्थीया २३
नहिपंचम्याप्यदीर्घं स्यचतास्यादनस्येति चसोपदतिस्त्रोस्त्रीत्यत्र सवर्णसामर्थ्यात् यथासंख्यं न प्रवर्त्तत इति भावः सं
[illegible] भुरिति इदस्तुन्तदुकोरसिद्धत्वामाधिश्यतश्च्छवीति स्तवं तारं वंच्छत्वस्यासिद्धत्वात् चतुष्टयमिति अचतुर्थस्वत्वथा
द्वितीयाऽपि पक्षेचस्य छत्वे तस्यापि छत्वविकल्पात् सम्नन्छेत्तुः सन्नछे थंभुरिति स्तुवटुत्वहरिशी स्याननचशस्यछत्वपक्षेश

45
1982

यंस्यात्रायाचयो द्वितीयाऽपि पक्षेच स्यछत्वेति थं खं पक्षेश्चोर्दादिति छत्वस्यासिद्धत्वादित्याह उभोऽस्वात् उ-मम स्याहारः संज्ञायाञ्च
नहित्वं सामर्थ्यात्संज्ञिभिः संबध्यते तेन यथासंख्यं कुङ् णुङ् नुद् प्रवर्त्तत इति दिक्प्रहणं विस्पष्टार्थम् ह्रस्वपरत्वेमयउञो वावा
नित्यविकल्पाद्वयस्य मध्यपातादेवनित्यत्वलाभात् नच्छतिस्पष्टग्रहणाभावेह्रस्वपरे वेति वाग्रहणमुत्तरसूत्रेकुपंचम्यापि अनु
र्वर्तनेयनित्यं कस्माद्विति चेत्सत्यं अतएवविस्पष्टार्थमित्युक्तं ननुव्यर्थमिति तस्मात्पूरस्याच इति नतूञम् इत्यस्यायद्यंतनामा
धिस्याचिपरं पूर्वस्येव विधीयतां को दोष इति चेन्नैवं तथाहिसति उक्तं तस्यपदस्य पूर्वावयवस्थादित्वनिष्टं प्रसज्येत् पदां
तस्याऽन्त्यतरेति येयधिकरण्येन व्याख्यायामपिद्धतेच्छात्वं ह्रस्वाणं तं प्रसज्येत पदांतस्येति निषेधाप्रवृत्तेः यद्यपि वाहि
रंगपरिभाषयाऽसिद्धत्वाद्धित्वं सिद्धं तथापि यथोद्देशपक्षेवैयादिके तत्तरंगे वहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्तेः प्रसज्येत
एवणत्वमिति यथान्यव्याख्यातमेव साधिति रिकरणस्यायइति ण्यलोपोनस्थानिवत् पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् नतुपर
मटाइनाविस्पष्टं वर्णर्विसिकमन्त्रायद स्यात् दुष्यादिति चेन्न उत्तरपदस्य पदादिविधिना विति मत्यपलक्षणप्रतिषेधात्
अतएवपरस्यवाचोपरस्मो द्वेो परमलिङ्गोऽपि स्यादेकुत्वपलदत्वादीनि नप्राप्नोतु उञिन्चपदइत्यत पदइत्यनुवर्त्य अचादेः
परस्येति व्याख्यानात् उञ्गुणेनस्यन्नं तदनेनप्रश्नपक्षमिहेवनलोपं वारयितुं मन्त्ररीतिरे यतेताच्यत्सत्तव्यसाव अत्रानुना
सिकः अयमपियतोपि च्छिर्वेतिपक्षद्वयमाद्ये अन्यग्रहणमनर्थकं आधिकारादेवरूपकरणलाभात् तृथाच्स्तु अधिका
रपक्षेपरस्मात्तवकारार्थिनाः पूर्वकार्यस्य विधेयत्वात्तनार्थः परस्यानिसंशत्वं पूर्वस्यतु वानुनासिकइति विधिपक्षे व्यर्थं वाग्र
हणं स्पष्टार्थं अनुनासिकास्वरइतिज्ञापकादेव सिद्धेः नहि विकल्पं विना अनुनासिकं विहायत्यनुनासिका भावः क्व संभवति
इदमेव च्छ्वनापिद्ध [illegible] पूर्वस्यानुनासिकः स्यादिदयोवान्तं रोः पूर्वस्येति उपलक्षणमेतच्छोपस्यापि अ
स्वरूपकरणे वा विधिस्ततः पूर्वस्येति निष्कृष्टार्थः एवं रोः पूर्वस्मात्परइत्यस्यापि रूपकरणे योधिधिस्ततः पूर्वस्मात्पर
स्यर्थोमाध्यः अनुनासिकात् त्यक्षोऽपि पंचम्याह अनुनासिकं विहायेति अनुनासिका भावपक्षे इत्यर्थः पूर्वस्येति प्रकृत
स्यतु विभक्तिविपरिणामेन पंचम्यंततेत्यभिप्रेत्याह रोः पूर्वस्मादिति संसर्गं वाहि प्रयोगस्यापि विशेषाद्यगति हेतुत्वाद्वत्सा

न·धि· ध्येदृगर्नीयत्वमसि स्पष्टैव संभाविता नुनासिकत्वगुणक एतोपस्थितित्वादाकांक्षतत्वान्नवयितेनेन संबध्यते इत्समिवेत्यात् रोः सुपीत्यादिति
तुमतेरम्यायामव नास्तित्वनुपूर्वस्य स्यनुवर्त्ततेति भाक्ति विपर्यिणामंत्वामपेक्षत्वोक्तिक स्यायेनैवे रिसि सूत्री स्यायायेनोक्त मिस्यादुः अ
नुरागमक्रमेत्याद्यागमशं च परशब्दे नैवन्त्यते यथा पूर्वोन्तुनास्यामैत्र इत्य च पूर्वशब्देनैवेत्तोरागमत्वमिति भावः विसर्जनीयस्रतिव
२९ र्गानि पत्त च स्वरवत्सात्तोरिति सिद्धेत्रात्वमंपूक म्हस्यादुवर्त्तते संस्कर्त्तेति संपरिष्माविति करोतेः ॥ ननु अनुस्वारस्थाने च त्वात्ततः पर
स्यादित्वं तस्यावेति अनुस्वारपक्षे विसर्गकर्तं रूपं कथं स्यादित्याशक्याह अनुस्वारविसर्गस्यादि अकारोपरीति यदि त्विकारो
परिपत्वरत्वार्दिपयः सत्पदाः सद्यस्यादेत्र णः परस्यामिपत्वं स्यादिति भावः अपत्नादिति नवेवं हरिः कर्त्तो हरिः स्फरं क्रमः पातो
स्यासेत्यणादिप्रसंगः विपादिस्यतेन विसर्गादिना मासिस्त्वात् अनुस्वारस्यापि हि तस्मृति अविशस्त्वकारस्य व वचनांतरेण तिस
र्गोरत्वस्याभिति न्न देपियणामय इति भवत्येवेति भावः पुमः स्सरवयि पुंसः संयोगांतस्य पेथवशिष्टमागस्थेत्मनुकरणं अस्थर
इति वकुचोक्तिः परसुदास्यादिति इत्दुपधस्य तिमत्वं विधाय केसके इति भावः स्वाश्रादेश इत्येतिचासिद्धः स्यामित्यच स्वरादिर
यमादेशः असिद्धको एकणसानंतरं शस्यस्ये वेति स्थितमिति वक्ष्य एवं च यत्त्वस्यासिद्धतया अमरत्वाभावात् पुमः स्वयीति सत्वं नेस
यः पुंस्यानमिति न्त्वसिद्धेत स्युदृचेति स्युदिस्यानादेशः नन्विह आदेशादुर्लभः वर्जते प्रतिषेध प्रसक्तयोक्तिरिवानिंका दिति चेत्स सं
यद्भूतंत ण्यन्तवथकाथरि चक्षणा निरा ख्यर्थमिति वार्त्तिके वकुलथद्रणा क्षमाधेयं विस्तरास्तिद् मनोरमायामनु संधेयः चायसे
ति चकूपाठ एतेलो दिशाव्याख्यादेयः प्रशानिति प्रसूर्वो णस्यतेः हि प अनुनासिकस्येति दीर्घः मो नो धातो रिति नः तस्यासिद्धत्वान्न
लोपो नन्वयपकारोपरि अकाररुच्चारणार्थं नेन नु पुनाति त्यादि सिद्धं उभयथाक्षितं स्यतः उभयथे स्यनुरन्नेविकस्यफलितः इत्या
शंयनाह कस्यारितिकुःवाः कः अवकुःपाविति रे फस्य विसर्गः जिह्वामूलीयस्य सर्वत्र स्वरपरत्वेयावीति विसर्गस्यास्य लोपः जिह्वामूली २२
यस्यापवादत्वं च नाथारीति विसर्गस्य विसर्ग एव वा अदंधयोर्क पाश्चारणार्थौ चाहि सर्ग इति याचात्तु चाहिक स्य इत्य नत्वदसन् कः
पान्याशुनः विसर्जनीयस्य सत्वप्रसंगात् कानाम्रेडिते कान्कानिति वाच्ये आम्रेडितेपरे पयच क्रिकति सतेचवयथास्थान इत्याभ
त कान्कान्यस्य सति अथ पक्ष किंपत्व प्रश्ने द्वितीयस्येपेकानृ हिता म्यरूपी पर्यः वार्त्तिके कान्ग्रहणाभावे पिसत्वं सिवृतीस्याश

47
1982

येनायं यद्येत्तिसंपुंसो नु वार्त्तिके नेव सत्वं कस्कादिषु संस्कर्त्ता संस्कर्त्ता पुंस्कोकिलः पुंस्कामः इत्यादि बहूनां पाठेनैव च
व कस्कादिषु संस्कानिति पठितात सर्वमपि वार्त्तिकं त्यक्तुं शक्यं पुंस्कोकिलः स्यादा विणः परत्वेन विसर्गस्य सत्व प्रसंगात् किं
तु रूपग्रहणमित्यपि त्यक्तुं शक्यम् स्यस्य कस्कादिषु च अचसो पदाद्यापि स्यतः स इति द्रुणः पत्नी सूत्रं चानुवर्त्तते नदाह
पश्विद्वत्तस्यस्यादि कौत्रस्कुतः कुतः कुतस्त्यादि विग्रहः अव्यया सुपिप्रान्नेण पाठसामर्थ्याद्रा हृति स्यादुः अव्ययानां समा
त्य ननेनात्र हि लोपः सर्पिष्कुण्डिका तिनिस्वसमासेइत्येव सिद्धे इत्य पाठस्य प्रयोजनमसमासे स्यर्थेका विरिदेपि षत्वार्थं इ
त्यादि वक्ष्यति संहितायामि त्यधिकत्यायमि एतच्छेकायणची त्याये च वक्तव्यमपि सूत्र क्रमानुरोधेनात्रोक्तं छे च छकारे प
रि अकार उच्चारणार्थः विदिति दिद्भिर्हि शितिमिर्देशात् तेनाविछिन्नमित्यादि सिद्धं ह्रस्वस्येति एतच्चह्रस्वस्य पिति कृति
मानुवर्त्तेन तु कच च संनाम्सरेतियादि सिद्धस्यत्तु दर्शनार्द्रिछस्यचत्वे सति विद्वयं स्यात् सन्निपात परिभाषया च सौमर्द्दचोछ
काशे पिचकारः श्रयने तिभावः पदांताद्वा पदत्वेन दीर्घेण पद विशेषणात् दंत विधिला भेष्टसिद्धत्वपि अंतग्रहणं पदां
तस्यचतुर्थः यथास्यात् पदस्यमाभूदित्यन्नदर्थं अन्यथा पदविधित्वात् समर्थं परिभोपस्थितौ समर्थे बुलक्ष्मी च्छायादिष्वेव
स्यादिष्टतुकुमारी च्छत्र दरदेवदत्तस्य चन स्याद सामर्थ्याद्द्वंन पदांताद्वाछिति सूत्रेन पदांतो रिति बहत्यां अंतग्रहणादुस्थः
पदृ संतत्त्वयपइत्यचापि तुत्वानि वेधार्थमित्याडुः इति हल्संधिः विसर्जनीयस्येति प्रातिपदिका त्वोजसमौ इतिसप्तम
थे नत्य रत्वे स्वर व सानयोरिति विसर्गत्वहते विसर्जनीयस्य तिसः अस्थचरत्वनाधांक्यं रत्वं प्रति विसर्जनीय सत्वस्यासिद्धत्वा
त् शर्परे विसर्जनीयः शर्परे खरि बहुव्रीहि रनुवर्त्तमान खर स्वरः व्यपदार्थः सत्वादेरयमपवादः यदि तु शर्परे न इत्येव न्ये
व नार्द्दे प्रवर्त्तते सत्वेन किं सिद्धं पितृष्वाः कः पोत्याताम वासः क्षौमम द्भिः ध्मामि त्याहो विसर्जनीय ववनात्तु विकारमात्रं बाध्य
ते इत्याशयेनाह न तत्त्व त्यादि इति तदेवस्फुटयति वृति सोयपदाद्रो अपदाद्यो रिति सूत्रे त्वव्यत्ययेन एकवचनं यदि तु विसर्जनीय
स्य सः शर्परे विसर्जनीयः इत्यच मंडूकप्लुत्यानुवर्त्तेतायरस्वरस्य इत्यनुवर्त्य विशेष्यते अपदादी स्वरीति तदा यथाश्रुतं साधुपरंतु

न·चि· [illegible]

[illegible]

२२

49/1982

[illegible]

न॰सि॰ सिध्यांसु तं साम्यं साम्त्वयोश्च नुः शश्लोपि समंजन एव प्रदीप्यते स्वत्वार्थग्रहणं तु सादृचर्यात् सर्वत्र व्यवस्थापकमिति न ज्ञापकं मे
न ईदृशे त्वेदीर्घविधित्वचादृसाहचर्यस्यागमसंयोग ग्रहणं चतुष्क पाद इदानि चतुष्क पदे मुसंस्कृत इत्यर्थसंस्कृतं भसा इत्यणो
ह्रिंगाल्लुगन्तस्यास्मिल्लुक् अत्र मनोरमायामिदं इत्यत्र स्थानिति स्थापद्यस्तुक्तं एवं चाह्रिक्तं शितामिति चतुः पञ्चाशादिति स्थमूलक्यं
२४ यं प्रयोगश्चितः चतुष्क पादस्य तत्राधिनित्यत याश्वत्वप्रवर्त्ते रतोत्र पतति धारणाया प्रत्ययस्थेत्यस्य स्यो विसर्जनीयान्ताम
वर्तीत्यर्थ एव सर्वविकल्पः चतुष्क पादेयत्यथ दुक्स्कादेरा ह्र निगणलात् पतत्प्रवर्तितिरित्याहुः व्यपेक्षा विरहे पीनि तितिष्ठतु स
र्पिष्कुं इका मानव व्याख्या विरहार्थः व्यपेक्षाया भिति इदं सर्पिष्कुं डिकायाइत्यत्र स्वार्थः अत्र सर्पिरित्यसमस्तं पदं मितित्वाध्यं
समासे तु नित्यं समासइत्यनेन क्षिदुः समासा भावमेवज्ञापयितुमिदमिति सर्पिर्विधेयंमुक्तं निस्वार्थश्चेति अथं भावः
असमासे व्यपेक्षा विरहे अश्यंता प्राप्नोति स्वार्थ तथा परार्थः पाठ व्यपेक्षायां तु समासे इस्तु सोतिरितिवि कस्येन प्राप्नोति स्वार्थ
प्रति अयः सतिरिति त यस्य विकारः जानपदे मितिपूर्व प्रसंगात् अयस्कर्णीति अयः इव कर्णौ यस्याः ना स्विको देवति अ
पदव्यः शिरसोल्लतयोरिति सूत्रे तु पदस्यास्थाने प्रथमान्ता ध्या समस्यत मिति पदस्या धरति विग्रहः मधुर त्यं सकाशि
समासः शिरस्यदमिति षष्ठी समासः शिरइत्यस्याव साने विसर्गान्तस्यार्थ इत्यनेन समभिव्याहारे सस्याभावादुक्ते
सर्थं स्थादि व्याख्या भावात् सोत्ब सत्वो इत्यादि रेनेति एवं चाश्च सत्यमत एव स्मरतीति रस्यादिकं स्यादेव विसर्गस्थितिर्नमत्
ति स्वरव मसाना भावात् भावस्य व साने भेदे न स्वरूपेश्या पत्यास्य यं पद समभिव्याहारात् पूर्व मपि न भवती निबाध्यं स
मस्तु पारः पदस्य त्यद वृत्तं समस्तस्यो विशेषस्य नेति शोपेण न तरं तद्विधिः नच सत्त्वः शब्दाशंग्रहणं वला प्राप्नोति पदितेन तर्द
विधिर्मात्तु निषेधःथं नयः नस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् स्मनंतसत्वपरा स्नातं यस्य इत्तस्यरः स्यात् सन्नालो स्यस्य एवं स्थिते २४
पत्ति नमात् पदांतस्य सस्यति सत्त्वपरस्य स्थितिनंदं तस्य पदस्याभ्यर्थ तेन सत्त्व पः इत्यात्र विभाविति व्याप्तिः नच सत्वरित्य
च व्याप्तिः अपदे शितवक्राचो प्राप्ति पदिकं न भिति विधानादिति वाच्यं तस्यापि प्रत्ययइतिविधि विषयकत्वात् अत एव व्यपदेः
शिवद्भावो: प्राप्तिपदिकेनेति ग्रहणवतो निच परिभाषा इदमपि प्रत्ययविधिविषयकमितिदिग् ग्रउतसूत्रे दरदन्ते नान्तके

51/1982

यद्यप्रदत्ताथ्यामिति तु मनोरमायां स्थितं नत्र्यर्थे नानुक्तत्वालै य दग्रहणे प्रमादात् पठितमिति इत्याः के चितु दिवउ स्वस्थ
सस्युदाय श्वाप्यपदार्थ स्याचादि वृत्तं सूत्रे शब्देनेदं वेतिस स्वस्थापि को ऽर्थ कारान्तश्चेदं यदे नोक्तत्वान्नो कदे ष इति कृ
मितिविकल्पे तेन मनोरमा समर्थयतो यत्व स्यासि दृत्यादु ले स्तो पितस्य स्थाविति वेत्वे तस्त्वाचल स्थाहित्यार्थकाय ष्ट
यत्वस्यापवाद इति रुत्वविधेः सामर्थ्या दिति न च अतो रोरप्लुतादिति सूत्रे परित्यक्तः रोः सुपीति सूत्रस्यानंतरं अभवतदिवे
लाघवात् व्यतो हि सनेन सामर्थ्यात् अयण प्रयासेनेति वाच्यं तथाहि सतिरुत्व स्याशिद्धत्या शिवोच्चे इत्यादावा गुणस्या प्रवृत्ति
प्रसंगात् प्रथमयोः अत्र प्रथमायाः दः प्रथमा द्वितीययोः समुदायोर्मेणः द्विवचनं तु समुदायापेक्षयाइ कार्यणची स्यतो चोत्यर्थे
सवर्णदीर्घः इत्यतो दीर्घ इत्यनुः पूर्वपरयो रिति सूत्रं चानुवर्तते इत्याशयेन व्याचष्टे अकः प्रथमा द्वितीययो रामौ रामादिना अ
चिति रामः अकः किं नौ नो प्रथमयोः किं वृक्षयुगपद्वत् नादिचीत्यनेनैव सिद्धत्वात् तथापि [illegible] तरस्येति चापि
पूर्वसवर्णदीर्घः स्थानद्वारणाद्व प्रथमयोरित्युक्तमिति दिक् पूर्वग्रहणं किं आम्नि इत्यत्र पक्षे परस्य वर्णोत्र दीर्घ ग्रहणं किं
विभाषा स्थानिति विभाषा शासान्नरुणगृहिणि इति भवतेदेति सिद्धे पुनस्तत्स्वरव्यास्याविति रिति न्यायात् प्रतिभाव: अत्र सिद्धौ
ध्यानदेतो सनद्यस्याहि ङिंगम्नाडिनादि चानिपूर्व सवर्णेति सिद्धे पुनरुक्तंस्वरस्त्वत्त: परस्य वा स्विस्मादिना ध्येति नन्वेवं नातः पा
दस्य अपरत्रमिपादे रलाते अन्व सत्त्वनेदुपप्रयं ता अक्षरामित्यादावेऽः पदांता दिति पूर्वरूपमेव स्यादिन तर्निषिध्यते तस्मिन्निति
निर्दिष्टे एतोथवायावइत्सुसर्गो विप्रवर्त्तनमेवं नाथकेति सिद्धेपि वा ध्यमपि कृतिनेति स्वीकारादि सिद्धेः भोमगा असंधि सोत्र इति सू
त्रे ह्रतः सा चः हृत ह्रवे स्यप भगो अघो शब्दस्य रोकारस्याकारस्य च पूर्वरूप संधित्वात्ते त्यर्थः यदि तु भो स भगो स अथो स इति सां
त यात वादु हृ तभाइत्यादिनां चयाणामलो त्यस्य यः स्यात् अपूर्व स्यरो श्रोति व्याख्या येतत् हि असंधिन्याय एवेति बाध्यं न तु रो
रु कारस्यादु संयत्वाई रुमात्रं विसर्गस्या नित्याचालिविधा विदि स्थानिवद्भावेनास्याशंक्यात् नत्यमिति यथा अयंदीर्घस्यदूस
दीर्घ स्वयवतालि हिदीर्घस्य रस्या निवद्भावेन ह्राहि दईदीति प्रवर्त्तते एवमिता पिविसर्गस्थरुत्वा पत्वं प्रवर्त्तते इति भावः यत्र विशे
ष्यतात्र स्यतु वस्यदुव स्यरोर्यो रेफ स्त स्यया दैशइति व्याख्यानेय मस्थिपिरे वतथापि उत्तरार्थं कर्त्तव्य मथिग्रहणे रइत्यस्या

त्वर्थनिर्देशा चास्यार्थमिति वचनं नियमार्थमिति भावः [illegible] निर्दिष्टत्वाद् [illegible] गणत्वाच्च बोध्यः यदि [illegible]
[illegible] स्थाने [illegible] वार्त्तिके [illegible] स्यादत्र [illegible] न दशपुंसि [illegible]
[illegible] स्यादिति [illegible] स्यादिति नासिद्धं [illegible] वार्त्तिक [illegible]
[illegible] इति भावः [illegible] भाष्यस्वरस्तु [illegible] तथापि [illegible]
[illegible] वार्त्तिकारंभ [illegible] स्तुः [illegible]
[illegible] तन्त्रं [illegible] वार्त्तिके [illegible] इति [illegible]
[illegible] किंच आरंभित [illegible] इति भावः आरंभितं [illegible]
[illegible] इति [illegible] यदि [illegible]
[illegible] स्यादेतत् [illegible] प्रतिपदो [illegible]

[illegible]

[illegible]

म.वि.

२६

[illegible]

२६

53/1982

[illegible]

न.वि.

नि नपुंसकनिर्देशस्यानुकरणं विशेषणस्याप्यर्थवच्छब्दस्वरूपमिति अधातुरप्रत्ययश्च लिङ्गमविशेषं लुप्तं च लिङ्गं ह्रस्वः सुपश्चापि सूत्रत्वपदलिङ्ग
व त्वाद्यध्याहारः स्यात्‌। यदि तु धातुभिन्नमिति सर्वं परिशिष्टं आपादितं धातुरधातुरिति व्याख्यायते तदा तत्सूत्रस्य प्राप्तिरर्थके वचना त्तमिति
यं अर्थवदिति किं धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं संज्ञा मा भूत्‌ सत्यां हि तस्यां स्याद्यन्तः स्युः ननु संख्या कर्मादेरभावान्न भवित्री तेभ्य
एकवचनं सुप्सु न च पृथगुत्पत्तिसिद्धान्तात्‌ उत्पत्त्यादिस्य स्वार्थे वर्तत्वात्‌ न चार्थवद्ग्रहणपरिभाषया अनर्थकेन स्यादिति वाच्यं न
स्यादिविशिष्टस्य पाठान्न विषयत्वात्‌ प्रत्ययस्य तदन्तविधिविशिष्टरूपस्य पाठमिति तद्वत्त्वे तेऽर्थस्यानर्थकस्याप्यशब्दस्यग्रहणेनेत्य
न्तं न यत्र तथाविशिष्टस्य स्थापाठानर्थकस्य प्रत्ययस्य धातु रिस्यादिपर्युदासेनार्थवत्त्वं लभ्यते तथा पुनरर्थवद्ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थ
इत्वर्थं नवकान्तद्विवचनस्यार्थवत्त्वेऽपि संज्ञा स्यात्‌ नावयवानां स्वार्थवद्ग्रहणमिति स्वार्थमितिरां वयं समुदायो हि केचिदवयवास
र्थाद्रमानर्थमिति ह्यसः प्रत्ययस्य समावयवेः प्रत्ययसंज्ञाविधानात्‌ इद्दु समुदाये प्रवृत्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायानावयवानां तत्कार्यसिद्धि
रिति वचनात्‌ अनर्थकस्य यावदर्थं तत्त्वः संक्षिप्तः समुदायार्थद्वारा च अविशेषणसंयोगसंज्ञेति सिद्धान्तः संगच्छते अन्यथा तदुपन्य
स्तन्यायेन समुदायपरसंयोगसंज्ञाप्रवर्तनेन अत्र कश्चित्‌ इह वनमित्यादौ प्रतिवर्णमस्यामपि संज्ञायां सुप्स्वपि स्यादिसुपक्षमिति इत्या
दिना सुलोपात्‌ नवनलोपोऽस्य अस्य स्याद्दितिर्यं धातुपाठे धनवने इत्युच्चारणसामर्थ्यात्सद्भव्यञ्जनादि त्याहुः नद सत्‌ अकारान्
तस्य सलोपस्य नलस्य वनः यद्यपि समुदितप्रातिपदिकस्यावयवत्वेन सुपो लुकि सत्यं नम इत्यथापि विसर्गो नान्तविसर्गं स्यादिरेफस्य
वारयोः पदान्तत्वेऽपि स्वरव्यञ्जनयोरिति विसर्गस्य अनुनासिकः अनुनासिकस्य च प्रसंगात्‌ इति दिक्‌ अधातुः किं अहन्‌ वधीः प्रा
तिपदिकसंज्ञायां सत्यां हि तस्याप्यवयवादिभ्यो लुप्ते स्यात्‌ न लिपिलिपि वा इत्येवमेते सिति कारलोपे हल्ङ्याभ्यो दिलोप इत्याकृ
ताप्रातिपदिकसंज्ञायामनन्तमितरः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः स्यात्‌ अत्र असिद्धवत्त्वेन लोपेऽपि तस्य वेदनार्थं यं
व्याख्यानिकत्वात्‌ न च चार्थकाल्पर्षे प्रत्ययानतत्वेन पर्युदासात्‌ प्रातिपदिकसंज्ञाभावेन नलोपानवकाशो इति वाच्यं प्रत्ययलक्षणेन
प्रत्ययर्युदासात्‌ प्रवृत्तेर्दिवः संबुध्योरिति निषेधेन ज्ञापितत्वात्‌ कथमन्यथा राजेत्यादौ नलोपः स्यात्‌ यद्यपि सुस्विपक्षे राजशब्दस्य
कस्य प्रत्ययान्तत्वाद्वृत्तिमिह प्रातिपदिकसंज्ञायां राजेत्यादौ नलोपः स्यात्‌ न तावता ङि संबुध्योरिति निषेधेन ज्ञापकत्वमिति कष्टितार्थता

55
1982

प्रत्ययसंज्ञा तदन्तग्रहणम्‌ यथाश्रुतं पक्षे ज्ञापकं चेति कार्यकाल्पक्षेऽपि तन्न्यायि कृत्तद्धितसमासाश्चेति सूत्रे प्रातिपदिकानुपूर्व्य
पातोऽप्रत्ययान्त इति नियमार्थं पुनर्विधानं पुष्ट्यर्थं यो प्रत्ययान्तेभ्योऽपि ग्रहणस्य चरितार्थत्वात्‌ अप्रत्ययः किं हरिषु करोषि अत्र हरिषु
भूपास्य अप्रत्ययान्तः किं तद्वैश्वदिमन्त्विति इत्यादौ अप्रत्ययान्त न चान्तत्वे परत्वेन कार्यं कुर्यादित्यादौ प्रातिपदिकत्वं स्यादेव तथा च हरिः सोऽयं गुणश
यति कृतः सोऽस्य इति प्रत्ययस्य दिति सामान्याधिकरण्येन तस्यादि निर्देशेन विशेषेण कादेशार्थवत्स्वादन्युपगमादिति प्रतिपदिकमनुप्रत्य
यपर्युदासेन चर्च्यः प्रत्ययान्तपर्युदासेनैव गतार्थत्वात्‌ अपदे विषये केवलस्यापि प्रत्ययान्तत्वादिति वेदसतं प्रत्ययग्रहणेन
स्मात्सविशिष्टस्य तदन्तग्रहणाद्वेदवलस्यान्तयात्वात्‌ अन्यथास्मादि परिषितदं तत्वात्‌ स्वदत्वं स्यात्‌ तथा च हरिषु करोषीत्यादौ पत्वं न स्यात्‌
सम्प्रदायो यत्रिति निषेधात्‌ न च वलादिषेधेनिरवकाशता सर्पिष्यत्यादौ चरितार्थत्वात्‌ अन्ये तु व्याचक्षते कृत्तद्धितेत्यन्तादि तं दिवादिर्थ
वेद्यतं तथा च तदन्तग्रहणस्य नाङ्गितां नान्ते सिद्धत्वस्य प्रत्ययान्तानां संज्ञेति नियमार्थता मासि स्यप्रत्ययान्तपर्युदासोऽसनकर्त्व्यः
अपवादास्य स्वादयो विभक्ताः ग्रहणास्य प्रत्ययान्तप्रातिपदिकमिति सिद्धे प्रत्ययग्रहणं सामर्थ्यात्तदन्तपरं उत्तरसूत्रे तद्धितग्रहणं तु विश्र
र्थमेवास्तु यद्वा सामिग्रहणस्य प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वाभावे तद्धितग्रहणस्यैकान्तरीत्या नियमार्थत्वेऽचार्थवदधातु प्रातिपदिकमिति
समर्थं समितेन प्रातिपदिकोपवर्णितस्वं सर्वं स्यात्‌ तस्मादिदं सूत्रस्य वाक्यानुपिषिद्धं प्रसक्ति निर्देशात्‌ ज्ञापकादिति सिद्धेः नाप्रत्यया वि
शिष्यावाकारमहिताः न आव अनिष्टस्य स्वार्थायमपि विशेषत्‌ कालसमयवेलासु सुत्वादि ज्ञापकादेव तदभावसिद्धेः यदि ज्ञापकेन प्रत्या
ख्यानमप्युक्तमिति यदि आर प्रवृत्ते प्रत्ययलिङ्गमिति तदुपगमेऽस्याः अवयवे प्रतिषिद्धा निषेध चेत्‌ तर्हि अप्रत्यये येन तदन्तग्रहणामन्ययपर्यु
दासेन तु नद्धितग्रहणं नियमप्रत्ययग्रहणमेवात स्वीकार्यन्यायमां किमनयाद्यकुरु इति किं अधातु प्रत्ययाविति सिद्धेन तद्वृत्तोपासानप्रत्य
यान्तपक्षाद्वितीयार्थं प्रत्ययसंज्ञाकरणं स्वदुरोधात्‌ तथा चार्थवत्त्वेनैव कर्तव्ये तन्वाधातुः किं प्रातिपदिकं कः प्रत्ययान्ति उत्थायादीन्य
नुमन्यमाने सैषा तदुपयान्तं अस्य स्वार्थपक्षस्य दुर्वचं ज्ञापकमितिशंका न सूत्रस्य सूत्रपक्षेऽप्यर्थवदधातुरिति सूत्रमेवास्ति मे स्याःतस्मै
दं यत्कृत्स्वर्थः प्रातिप्रातिपदिकमित्येव सत्यन्तामिवाच्यं महत्वेनापदं राममित्यादौ दृष्टान्तत्वेनातिप्रसंगात्‌ गतिकारकपूर्वस्यापि कृदन्तता
न तत्र समासग्रहणं नियमार्थमिति निरासः अर्थवत्सूत्रार्थं विनापि समासग्रहणस्य नियमार्थत्वायोगात्‌ कृत्तद्धितसमासाश्च अर्थव

प्र॰ शे॰ दिस्युस्तु यत्संदंत स्मात्समर्थात्सदंतमिति द्विः ननु पदसंघं वचनात्पारमार्थिकी चिन्त्यस्यते सांपदस्य वाक्यस्य वा अस्मिन्नतु कृत्तद्धितांतस्यार्थवत्त्वप्रत्ययादत्या
यां स्यात्क्वचिन्नास्त्यस्यतेनार्हि कृत्तद्धितांतार्थवत्त्वापि सामस्तिर्तिनि कथमर्थवत्तृकग्रहणात्तु सानदंतग्रहणमिति चेन् अत्राहुः अत एवार्थव
त्त्वग्रहणसामर्थ्यात् सूत्रे प्रत्ययांतेन सहचार्थवत्त्वेन प्रतीयमानार्थग्रहणस्य तेनस्यैव क्रियार्थं प्रतिपत्त्याः सन्निहितत्वात् मतुपः प्राधान्यस्य पर
५८ यानस्येव ग्रहणात् अत एव वचनतुवादादानं सामर्थ्यकं पूर्वसूत्रे अस्यानुवृत्त्या दिपर्युदासस्य वक्तव्यापितत्त्वात् संभवादिति मते तस्याकस्मि
प्रस्यात् कृत्तद्धितानां विधिनिदेशस्यवस्यादाव धातुरितिकं नौपगव इत्यादौ अप्रत्ययांतमिति पर्युदासे प्राप्ते कृत्तद्धिते त्यारंभः नियमार्थमि
तिनच प्रत्ययांतत्वेन पर्युदासप्राप्ते विध्यर्थमस्तिनिती कथं वाक्यस्य प्रत्ययांतत्वात् प्रत्ययग्रहणेयस्मात्स विहितं तदादेरेवग्रहणात्
न चैवमपि अदुपसर्गस्य विप्रत्ययांत तद्वादिनियमाभावाद्राजकुमार्यौ इत्यादौ पि वं ते विध्यर्थमस्तिति वाच्यं अंतरंगानपि विधीन्बहिरं
गोलुग्बाधत इति लुग्विपर्यये लुग्भादितो पाधव इत्याध्वयमाण एवकर्त्रापि समाससंज्ञत्वे: नन्वेव कुमार्या इत्यस्य स्वं वंतलोपि राजकुमा
र्या इत्यत यान्नाथात्वादप्रत्ययांतत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेनाविभक्तिस्तु कथमपि न स्यात्संभवात् अत एव वर्णासारा यदृस्या
दीनुपसादियाभिन्नुक्तः प्रांतरंगस्थस्य इत्यादिकोपस्यपदत्वानुसूत्रे वेतिदिग्नियमपरिभाह यत्र संघात इति नियमस्य चरस्जातत्वापेक्ष
इत्याह पूर्वो भागः पदमिति पदविधिमिनाभ्योपे पूर्वभागस्य पदत्वाव्यभिचाराद्व्यस्य सज्ञानियैः पूर्वभागस्युपलक्षणं उत्तरस्तु प्रत्ययो
नैयापि वाच्यं अन्यथा राज्ञ्या वा नि स्यादौ संज्ञानस्यात् स्वादिष्वित्यनेन पूर्वभागस्य पदत्वात् न च तद्धितग्रहणसामर्थ्यान्न स्यादेवेति
वाच्यं तद्धितग्रहणस्यभावन्वयस्यादौ कृतार्थत्वात् न च हि पूर्वभागस्य भवत्वं न तु पदत्वं न वैव मत्यामियानिस्यादि सम्बुद्धौ पदस्य प्रातिपदि
कत्वं स्यादेव पर्वस्य भागस्य पदत्वे पुनरस्याप्रत्ययत्वात् देन नियमेन वारयितुमशक्यत्वादिति वाच्यं उत्तरस्तु प्रत्ययो नेत्यच्चत द्विति
नप्रत्ययोनेतिव्याख्यानात् पूर्वो भागः पदमिति द्विविं यद्यपि विधिसूत्रस्थप्रातिपदिकसंज्ञा यथा स्यात् तेनमहूपदवद्व्यसौ पोत्तमोत्तम ५८
वं च सूत्रमिति प्रथमजतो न्यूहितिचितः समपदे तेषु उत्कृष्टमिति चित्कृतरे पुनरुक्तस्वत्ते: प्रातिपदिकसंज्ञायामसस्यादुजसयोर्वा
नः स्यात् तथा च तत्र प्रत्ययाभावानापन्न संघातस्य च इ वाति समासस्यैवेति यथार्थं समासग्रहणं तेनगावि स्वयमादेत्याजौ ना
निघसंगतइति दिक् नियम फलमाह तेन वाक्यस्य नेति गामानयाज इत्यादि वाक्यस्य न भवतीत्यर्थः सत्यां हि संज्ञायां सलु

57
1982

गपाव तलोपश्रीपद्मलत्वेनापदं पामिस्यादि वाक्यस्य संज्ञा इत्याह तन्त्रसूत्रे गतिकारक पूर्वस्यापि ग्रहणमिति चेन्नैवं समास ग्रहणस्य नियमेन प
रत्वाद्वा वाक्यात् एवं च कृत्तद्धितेति सूत्रेण तूर्णं परिभाषानि युक्तत्वात्सापेक्षत्वेन स्थानापरिभाषाया अवकाशो स्यावत्रां परिभाषाः तत्र
निदं मे च तितादि गणप्रस्थितयायामितिस्यादाति विभक्तेर्गति पूर्वस्य प्रत्ययांतत्वात् पुनःस्थितियामिति ज्ञिस उपसर्गाकारस्यादिवृद्धि पदोभवतः सु
सूत्रे वाक्यस्य पूर्वादनुपपद्यमान कृत्स्थितमितिधि स्पृभमित्यानि चकार्यदूक समुच्चयार्थः तेनानिपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा
वक्तव्या निवारितं गतार्थं चैव प्राप्त्या यस्तौ नास्तिनदर्थमिदं अवद्यादि अनुकरणे सु तु अनुकार्यणसहाभेद विवक्षायामर्थवत्त्वाभावादेव न
प्रातिपदिकत्वं प्रयत्नाचार्य्यामिति यथा भेदविवक्षायां तु संज्ञा स्यादेव भुवो वुगिति यथा ऋषिकालेयमिति प्रत्ययत्वः संज्ञा तेनाधितिस्यन
यर्थः प्राप्ता प्रातिपदिकत्वात् समासग्रहणं द्वंद्वक चवचनं अतिसंप्रज्ञो सामान्यग्रहणं आदितिचराप रागत्वापम् आर्धसमस्तमासेति नु
पकाल्तन्तेप्विति तापवाक्यं न वाचाद्विताथवार्थस्य प्रयोगतः किमर्थ स्मादिन्तप्रातिपदिकाधिकारइति चेन्न अत्राहुः अस्तानित्यधिका
रे अनर्थन्निस्वरूपं स्वदलन्नुक्तिनास्यैव विधेयपदं स्यात तन्मादस्याप्त्यामित्यचेवदिक्स्यात् नतु दक्षयादक्षामामित्यत्र किं च व्यत्र च्छेद्य
यद् स्मिन्सन्नस्यं तावि यस्यणमास्त अन्यथाजातंदति ताः स्युपर्धोति कः ज्ञानामस्यामित्यत्र सर्वत स्थर इत्याछः स्यात् प्रातिपदि
काधिकारं तु स्वं यस्मा निपदिकं तस्य स्तिकास्म वंता च्छ इत्यर्थत्वाभादित्या तिपदिक स्थार सूत्रात्तनभवातिकिंतु अणेवेतिया इ कौ सु
भेदस्यस्मिन्नधिकारे वाक्यादपिक प्रत्ययादयः स्युः तातो विधिरस्य प्रातिपदिकनाव्यास कल्प स्तो पदस्य इसेवाति इमिति स्थितं किं
गादिविशेष स्थानि लिंगवाचक प्रत्ययविधिषिष्ट स्थापि स्त्यर्थः परिभाषायाः प्रयोजनं स्वश्व: प्रत्ययांतत्वेनाप्रातिपदिकत्वेपि इत्स्यादयः नन्वत्र
स्वः श्व श्राय ति निर्देशादेवसादिसिद्धिर्गतिवाच्यं निर्देशस्यशब्दपरत्वात् विपरार्थोजे: ऽर्थइति वद किं च कुमारीमाचष्टे कुमारयति
णाविष्टवदिति टिलोपः एवं यामिस्य वाचं स्यतानि यामितयंती स्यथा वारीह्रिवापि फलं भारूस्यां प्रागिति तेन प निदा आर्थ कावासिद्ध
मि तथा तितसामिवच्दद इतिज्ञापयिष्ण्यमाणा ऽस्यंतस्वार्थिकः कन् एतार्थयल्लाभ्यां आद्यौवाधेन ततश्च एतिदा आर्दिके स्वे रूपं स्यात् आ
पग्रहणसामर्थ्याच्चकौं ऽवंताद् नित्यदिके स्यपिसिद्धाति वर्णादनुदात्तादिस्य स्ववेदसिपत्वात् आवंतात्वदितु पदानाभाव: स्यादड्
तीत्वत्विक स्यादार्य का आर्थिकेति स्त्व इसंक्षिप्ताति व स्त्रीन स्तु आपा गृहणं भास्म् पत्काल्तनेभिस्तुम्त्वियान सामर्थ्यादकं तान्ताद्धि

कास्ति सिमानिष्प त्वः आसीस्तु एन दि अयमकारादाविस्यर्थः स्यात् तथा च सप्तः मानेव स्थापी प्रवर्त्तेते स्वार्थद्वयलिंगसंख्याकारप्रयुक्त स्या स्वा
नां कासिकत्व स्वीकारादि स्वयर्थे स्थान संभेद समासे उदुः सउः स्येति सोऽस्कारो वर्णस्य सावित्रस्य विशेषणार्थः आसीत् स्वेति ऽप
सकारस्य विस्यर्थः स्यात् तथा च वानसर्वं सार्वनित निस्वेन ऊकारि कारस्यादुङ् ङिस् ङसां ङि ङ्यास्ता विसुना विस्यर्थः अथ सोऽजं कारस्य का
३९ गजसः शीतस्या ङसाद इ स्यदयो विभक्ति विभागार्थः अन्यतरस्यानिर दुर्घत्वमपि शक्तिविचत् न जस्साजकाराभावे ओऽइ स्य स्यआव स्था
न ननश्रापस्थस्थ स्थानकारं तना संमा येन एवं याम्यः शकाराभावे ओऽदो द्विस्वं संमा ये न तथा च तन संदृत्यादो द्विलोपः स्यात् अथवा ढि:ढ
विस्यादौ द्वित्वस्य सम्बध्यादभास्यापि टे लोपः संभाव्येत ओट् एकारः सर्वनिम्नस्थानार्थः टाट्कारस्तु टाङ्ङसिङसां द्वितीयादौ स्येन इति विशे
षणार्थः एतत आदि रंस्थलाति सूत्र कागिकाकारेण यत्तु क्तं अंतेनाति किं सर्वति: तत्रापि च वचनावयवेन माद्दिति तस्याः स्त्रे ओर एका
रस्थानस्यार्थतया तेनैव संभवात् स्त्यास्त्रे अतएव थाद्वै को स्तुमेत तान्या देवप्रयोजनमुक्तं म ध्यमेनैतास्मिन आदि सत्यु तरे साक्षपिया
दके मासादि स्थने ति स्मरणं अंस्थनेता सर्वि तास ऽयम: पूर्वेषामपियाद कोमासादि स्थादि स्मरणमिति श्रप्तमेवार्थं मनसि निधाय आद्यं ताम
यामत्वयश्री स्वस्वाय आक्षिप्य नातिनिष्पत्त संतं प्राक् प्रकृत मनुसरामः ङेप्स्तनां ङकारो घिति ङे शामिति विशेषणार्थः सुपः पका
रस्तु प्रत्याहारार्थः विभक्तिः प्रातिपदिका तिङ् औ णीत्यस्मिन्नपि सत्यं स्यर्थादि तस्यापि स्वारितत्व वलादनुवर्त्तते सुपदनिव संनिहितमपि स्य
मित्रं स्यात् सप्तिकाविनाम संविभक्ति संज्ञाया: प्रत्याहारं मा विभक्तिसंज्ञा ऽपि स्यादनुसरणादेवात्यादि कमपि च कार: पुरुषवचन संज्ञास्वास
मावेशार्थः अन्यथा एक संज्ञाधिकारादेक वचनादि संज्ञाभिरपि वचन इत्यप्रमाण्यासर्वाचः स्यात् तत् स्वरादिभ्यः नमामर इत्यादौ य
पुरुवचनसंज्ञा पक्षविभक्ति त्वामावा नास्य संज्ञास्यात् इत्यर्थीति अस्मिन्नपि तिरिच प्रातिपदिकार्थ लिंग परिमाणे त्यादौ इत्यर्थः सुपः प्र
थमादि ङ्यां एकवचनानि स्वपाची ताणि शीणीति पदं न्यायेन वचने ति स्वरेण ततानीति पदं विभायानुवर्त्तनमित्याह सुपः स्त्री णि चीणी ३९
स्यादित्य एकशः मे एकः त्रिस्वर्था: संस्थितसत्वनादिति तोस्याथा प्रथमा ता ङसम् उकस्याः एक एकशः स्त्रीसंख्यापराभिरामि स्यात्
म द्वित्व स्यादिति संख्या यथा स्मादेव त्वचनं स्यादिति भावः बहुषु बहुवचनमपि संख्यापरत्वेन या न बहुत्वमति बहुवचनं त्वाश्रय दुःख
तबहुसंभ्रम अंतापयतं तस्याद्बहु बहुः पर्व तदिति वेषु स्य मावितो निरयणमिति सूत्र भवबद्धतो स्यर्थंतत पर स्यादि वचनसमता

द्विमिताङ्को स्तुभावेऽस्थितं सर्व बहि सर्वा विति तत्तु सम्यक्स्या विद्वत्ता पुकारस्य संज्ञालो प्रयोगस्याद् स्यातित्व सादेश्याद स्य स्या प्रिधिना प्राप्तम
पुस्त्वांशं नामस्य सति ङं न निमित्तस्य संज्ञाभाव वचन विसर्गो यस्तु स्वसः विधे स्तुपुनः रिस्याद्वाच विनार्थत्वात् इति विन्मेवं नक्षुनङमि सत्रे वेतियोगं
विभज्य अमि ङ्रेतो तस्याः स्त्राः प्रामित्र क्षि द्विरित्यलक्ष्मात् याम इति संज्ञा याच्याय महत्त्वस्त्व इति पक्षे उभयथैःस्तद्वेण प्रातिपदिक संज्ञा कर
णाधिकरणा योऽपि यद्यपि कारे प्राप्यथा इ नदलपथे मिथ्याप्राप्ते अस्मिन्निति स्तु स्यादं नेतु कृन्ताद्विनेति सूत्रेण नि विधे वः अर्थवद्विवर्धि
सदृशीनि नथ इयास्मा आपः समेवोत्ववदःथाथाः इस्यादपारसंग डाघा गवाधाः पश्चात्रयत्र इत्समेसंन्नवा प्रादिवदा विधी प्रसद् अयते
स्वाथ तान्या दः इत्यर्थः वृक्ष धूमाः स्त्रित्वाय तानुमात्र एवं प्रति प्रसङ्गत्येनतद्वारमंतेयो गिनो यस्मिन्निति स्तुसस्याश्या यथात् कृ
नस्येन संज्ञानि सरूपाणामेकशेषः इत्यत्रेति त्वं पूर्वक्रम वस्थाने यायथात्वार्थः न चानिरूपेवैकशेषाः पदस्यापदकल्पना विधिनि इदं प
निशितमिति विरूपाणामिति नार्थं एकस्य यथेयमाणत्वात् यस्तु न स्तुस्याह्रेरिव वा नि क्वार्थे वा स्यने स्यथे वा व्यतेति इति रूपमर्थः समानं
रूपं येषां मिति सरूपाः इत्यति अंत पदे स्यादिना समासाव — भाव: तथा समानरूपं सरूपं प्रातिसरूपाः स रूपाश्च सरूपा सरूपा स्थाभि
दे च विधेयता या स्यानान् न च स्वीकृतस्य स्या धारा या धाताः बा धयाप रिक्षणा विस्याधादि दि यान्धां उ द्वेषतान छेद क रूपा स्यात तथा स्यास्मिन्न
पिपवृत्ते: अन्यथा तुल्यास्य प्रयत्नमपि स्यादा सवर्णदीर्घत्वस्यात् तथा स्थर्थ वक्ष्यत्वात् नगत्वात् प्रातिपदिकत्वं प्रत्ययः परश्चस्थ चस्त्वप्रस्त
यः समस्तु पाद विस्मृतः स्वर स्थान वाक्तिस्वेर्थोपरार्गाहतस्यादिति सर्वोपद्ध्वः स्यात् त्याख्यायेः प्रत्ययास्यस्य नेहनातस्यादि श्रुते स्य
स्वास्मिन्नपि यथाप्रवृत्ति सयादीनां प्रत्येकं तुल्य मकार्याः पद्धेन अयङ्गिरयादौ आङ्पाइत्यादि संधिकार्थकृतीनेस्याशंकायां वर्णाप
देश कालेः नादिसंज्ञाता यमित्या दक्षिणेताति च वा विसर्गा च्यात् पराक्रं वर्णा पदे धाइसंज्ञायामत्र प्रत्याहारे च नित्यत्वे प्रवर्त्तमानानां
णादीना मुपदेशत्यादो न इत्थाद्यतन इत्यनात छेदक रूपाद्वांन वर्णा पदेशात्रादि प्रवर्त्तनाद्युत्तमत्वात् स्यादेतत् सरूपाणामेक एकविभ
क्ताविव सचमस्तु क्रियत शेषग्रहणात् अत्राहुः तथा हि सरूपाणामस्थाने एकोन्तरत मखादेशामयतीत्यर्थः स्यात् तथा चाक्षराश्व रक्षा
त यात्रात्र एकदा: स्थादनुदात्तदयदा नादेशः तथा अनुदात्तो त्य वतः स्यादित्यनुदात्तत्व बाना देशः प्रसज्येतेति एक विभक्तो यावती तिभि
न्नि: सारूप्य पद्मग्रपानत्व कथं धातितिभिन्नं एवं चात्रेति निकल्पेनादर गोयत्रेक शेष ग्रहणमुत्तमः प्रातिप्रवर्तते यथेतत्वारभ्यते ततादि प्रत्येकं

विभक्तिः स्यात् इंद्रस्य प्रवर्तनं प्रसार   लेवगोषेऽवेक्रक्षरांत विरराम इंद्वस्य प्राप्तिरिद्वनाम्निपमित्यत्वः ननु सरूपसूत्रे प्रागेकशेषग्रहणे शिष्य
माणं यस्मामिपदिकं नदं कम्बार्थे बोध्ययदर्तामिद्विवचनात्स्वतुरसंज्ञो समासग्रहणा स्यादि न सिद्ध्येत नैष दोषः शिष्यमाणस्य लुप्यमानार्थाभि
धायित्वात् अतएव द्वन्द्वादिन समासे एकशेषस्य कर्णोपारत्वेयुगप्यंते पयार्थाभिधानं हि वृत्तिः अतएव लुप्तविभक्तस्य लिङ्ग्युक्तस्या
३० शक्तौ प्रमीयितश्चेदिक् सरूपाणमेवेति एतच्च उत्तरसूत्रस्थ स्थेवकारस्थ तानुकर्षणान्न लभ्यते अन्यच्च एकस्यामपि विभक्तौ परतः
विरूपाणि नद्यानीति पर्यवसन्नार्थे स्मनमातृ यद्याजननीयो चिपरिछेद्रवाचिनोर्न एकशेषः मातृभ्यां मातृभिरित्यादौ सरूपेऽपि भो
जनादिषु वैरूप्यात् नन्वेवं पयः पयोनयमिदं वद्वं वस्यादावपि प्रसंगः स्यादिति चेत् उच्यते सर्वविवक्षायामेवैकशेषः प्रवर्तते इतरेतरयो
गद्वंद्वस्य विषयश्च नियावन् यत्रचयेनकस्याक् स्थमिन्नस्य द्वंद्वान्वयस्ससथाभतो विषयः इंद्रतानुक्षधानामितिलिंगाद्दृश्यतेन्यायाच्च तथा
दिर्भाशिष्यते सन्तुप्यमानार्थाभिधार्यानिस्थितंस्य प्रमाणत् शब्दार्थ स्थितं सर्वं प्रतिपादकरूपेणावान्वेतुमर्हति यद्वानिष्यपुनर्वस्यो
रिति सत्रात् द्वंद्वे इयत्नुवर्त्य द्वंद्वप्रसक्ते प्रवर्तीतिस्यास्त्वयं ननु द्वंद्वत्वे सर्वानियंप्रामार्थयानदृत्यादौ सकृदप्रस्थ इत्यादिना समासाना पत्तेः
कगोककृतस्यादिद्वंद्वप्राणित्वं स्यादिना एकवद्भावाप्तेरिति दिक् सर्वेषामनुकूलः वर्मसाधनत्वस्यात् एक एव शिष्यत इति प्रसत्येकग्रह
णं द्विबहुर्योर्निवेशायः स्यादि ये एकग्रहणं नत्वेवमर्थं विभक्ताविस्यत्र एकग्रहणं ययायाभितिरांतर्वं एकस्यामपि विभक्तौ परतः विरूपाणि
द्वयानीत्यर्थलाभाय तत्स्याद्धत्वात् किंचसमासवस्सारो वस्यादौ विभक्तौ परतः पूर्वभागयोर्वैरूप्यदर्शनात् सारद्वस्यैकशेषस्तत्र नस्या
त् तथास्वमस्य स्वसा अस्त्ययं बेरूप्यदर्शनात् स्वसृस्थिमिति स्यात् किंतु कमल्यो कमलद्वस्यादि स्थेव स्यात् कृतेतु एकग्रहणेनायं दोषः प्रस
ज्यते एकविभक्तौ परतः प्रथमं वेरूप्यादर्शनात् यदा तु विभक्तौ विस्यत्र कल्पविवक्षिताभावस्तत्र एकग्रहणमित्युच्यते तर्हि स्पष्टप्रतिपत्यर्थ
मेवास्त्विति केचित् अन्येत्वाहुः एकग्रहणमेकैकविभक्ताविति अर्थलाभार्थं तथाचसकलविभक्ताविस्यर्थलाभादेवकारापकर्षणं वि ३०
नैव सिद्धमिष्टप्रतीतिरिति दिक् एषस्य एकस्य द्वावद्वौ वेस्यादावेकशेषानभवत्स्वमभिधानात् द्वं द्वौ स्थनानभिधाने नववारणीयः उत्सर्गतः संख्या
शब्दस्यैकशेषो बहिंश्यादौ त्वेकशेषमल्वइ एवेति बोध्यं वृद्ध आदिर्गुद्वद्व स्यन्त आदिः स्वः प्रत्ययस्य स्वतः प्रत्ययस्येति चानुवर्तते तदाह
प्रत्ययाद्यार्थविमित्ययाद्याविति किं वाचाटः सं ताविन स्यं नुपूर्वस्य यादिस्यच प्रत्ययाद्ययकारोलुप्तानिर्दिष्टसनन्व स्यनेसंज्ञेति चर्ष्यादि नाविभ

61/1982

क्तात्वं त्यविदीत्वं नाभ्या निषेधात्मः नुद्रस्यास्या दाहरणं राजाम यत्नरत् सकार स्थनु नासमद्द्रस्य विसर्ज्जनादिः अप्रेयत् कर्णोत्तारस्य कथादि
स्थः स्वस्व एतेष्य स्वस्य संज्ञायथास्थान द्वस्य स्थप्रतिस्त्वचमकार परित्राणार्थमुक्ता ननु यथा संजनादि ति स्यायमिति ज्ञायते अन्यथा प्राप्
दिशो विभक्तिरिति प्रसावित्भक्ति स्वाद्वाविलोमकारस्य यावेत स्त्रूयेण इत्यनिषेधप्रसिद्धेः किं तत्रेति नेनकिमात्वेनिमिसिद्धं एकवचनं
संबुद्धिरिति एकवचनं अत्र सप्तम्यास्त्विदु वचनेऽपि प्रसंगः संबोधने प्रथमेस्याधिकारादेव तद्भावादिति न्याः अत्र व्याचक्षुः सः संबु
द्धिरिति वाच्ये एकवचनग्रहणप्रकोर्थद्वच्यते येन तावक्षात्रस्य प्रत्ययस्य संज्ञार्थे अन्यथा सा मंत्रितमिति पूर्वसूत्रसद्दं तस्यायं
चित संज्ञा रूतेमिरुकप्राप्तदायइ यम्भपि संज्ञात द्वंतस्थेव स्यादिति एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः यद्यच्च सदृशात्स्वस्य दस्यतो हलमनन्तुवर्त्य एङ्
ताद्धस्वांता चागारसयाः संबुद्धेलोपइति स्थात्स्योयम रस्नुत्तावपि अंगात्परत्वा संबुद्धि सस्थायाः इलितित्वा उभयथापि सिद्धाने सि
तसिद्धम् लोपास्तरल्वा स्मारानापि अपिपर्वतेत्व कृते एकादेशस्य पराद्दिवद्भावेन स्वान्तात्परत्वाभावात् पूर्वांतवद्भावे अप्प एव आबाधा
प्रथत आश्रयणेन तु नामादिवदिति निषेधादसमाजेष्टु एङ्ताद्विस्यादि नानेदिस्यतेन नदेतस्येव संज्ञाभ्युपगमे तु संबुद्धौ अगमा
पेक्षुं नराकप्रसर्तवाच्या द्वस्वात्परत्वेनानर्थामितथाचसूत्रेएङ्ग्रहणमनर्थकमितिभावः किंच इमां किमस्यामपसेनचक्षुषींद्रिति
भारंपप्रयोगसद्दमिपृथक्कदं सर्वस्त्रीलिंगे स्प्रम यंती त्यर्थइति निगरण चलनार्थेभ्यश्चेति सूत्रेमनोरमायां व्युत्पादितं तत्र स्वत्रापि
संबुद्धिलोपार्थं एङ्ग्रहणमावश्यकमेवस्याद्ननत एङ्ग्रहणस्य संस्त्यत्र सावकाशत्वादेरे इत्यादौ संबुद्धिलोपो न स्यात् सन्निपात
परिभाषाविरोधात् तथाह्रस्वग्रहणस्यापि सावकाशत्वात् हेगौरित्यादौ परत्वाद्धलङ्यादि लोपं बाधित्वा अंगार्थतद्योतितिद्भ
स्वत्वेन संबुद्धिलोपो न स्यात् लक्ष्मीशब्दे तु हल्ङ्यादिलोपस्याप्यभावात् हे लक्ष्मि इत्यत्र सुतरां संबुद्धिलोपो न स्यात् सत्यं गुणात्स्
बुद्धेरिति वक्तव्ये एङ्ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यात् सन्निपातपरिभाषां बाधित्वापि संबुद्धिलोपः प्रवर्तत इति दिक् अमिपूर्वः प्रथमयोरिति पू
र्वसवर्णदीर्घप्राप्तः यमारम्भः इकोयणचीत्यतः चीत्यनुवर्तत तदाह अम्यचीति अमियाचतस्मिन् अमः वयवर्चीति यावत्तेन
मकार स्थानस्य पूर्वरूपं नेति स्थितं मनोरमायां एवमक्षाइदित्यामित्यादाववधितादित्यां याचमस्मिन्नित्यादि बोध्यं पदास्सैरित्वाद्यस्या
दिनिर्देशाच्च अस्मिन्व्याख्याने लिंगमित्यापिस्थितं कथंतर्हि काशिकादावमिपरत इस्यर्थोक्तं तत्स्यचीति चेत् अत्राहुः तस्मादि

न·धि· स्युत्तरस्यादेः परस्य स्यादेरं यादेश इति निर्णीतं एवं पूर्वपरयोरिति स्यादेशः पूर्वपरयोर्वर्णयोरेव भविष्यतीत्याशयेनोक्तं मिति लक्षणं आदि
शिष्टवद्भवत्यत आदिरित्यनेन वर्तनेनः प्रत्यय स्थयतः प्रत्ययस्येति अनाद्विष्टमिति पर्युदासासाद्भवस्यतद्वयादेः प्रत्ययाद्याद इति लक्ष्यशब्द
सू. स्थानिसमाहारद्वंद्वे त्वर्थाद्विति नपुंसकत्वादिनेतरयोगाद्वंद्वेन विरुणाति लक्षकवर्णाद्गिति अनादिष्टयति किं आदिस्यादेशयति
३१ स्वरूपाल्पः लोकादिस्थः लोपगः अत्रप्रथमान्ताभावादेवं संज्ञेति निर्देशस्यासारणमिति ह्याः वर्णलक्षणादेतिप्रयोर्थ्यकत्व क
र्णिकासयादीन्संज्ञायां किमिति नियमिति वृद्धिः स्यात् स्थानवसिद्धेन यथा घाइति किं जन्यमिति मिति वृद्धः पावत् एकः अकृति निर्बाधि
गुणानस्यात् तस्मान्तु व्यक्तान्तु वदने सन्निहितः पूर्वसवर्णदीर्घः परान्दस्य नदीर्घः परासवर्णे तु एतान्नगाः परस्य त्रपिनत्व प्रसंगात्
शास्इत्यवयवयवरवदित्यनादयः एकत्वनिर्देशेन पूर्वसवर्णदीर्घो स्वरस्य स्थानवयवस्येति तदेतदेवं तदाह परोयः शस्य सकारइति परस्
यः शासिमिति नत्वाग्व्यावयव इति पूर्वसवर्णदीर्घस्ततः परस्य शासोऽसंभवात् अद्भुतप्रादुः स्थान्यानामिति पंचम्या निर्देशात् व्यवहितस्याप्राप्ते
वचनमिदं तत्रसर्वस्य स्वायां संभवात् एवं कमात्रव्यवाय इत्यपिनार्थः क्वाप्यादिषु सत्यपात् सामर्थ्यात् सरूपाणामित्यादि निर्देशाच्चेत्य
भिप्रेत्याह स्यस्य पक्षे संभवति लिंगेन क्वापि नन्वेवं सत्तकारस्य क्वादिस्यादावपि व्यवधानाभावाद्गात्वाभावप्रसंगेन त्यादावडव्यवधा
नादीत्यसंगः नच अडादिभिरेव व्यवधानमिति नियमः अप्राप्तिविधिरयमित्युक्तत्वात् सत्यं योगविभागः ततोऽप्यः व्यवायेऽपीत्ये
कोयोगाद्विधर्थः अड्कुप्वाङ्नुमिस्यस्योनियामार्थः छांदसमिसालुक्त अयं योगविभागं विनापि निर्वाहः सकार इति तु नत्वः तथापि
अमितिमत्वेतत्पाम्यामित्यनुवर्तते पंचम्याश्चस्यास्यादि स्युत्तरस्येति परिभाषोपतिष्ठते उपस्थितासा वचनाप्रामाण्यादडापि व्यव
ये न प्रवर्तेत तदन्यवायेतु प्रवर्तते एवं अत एव संख्यनव्यवधानेन व्यवहितपि वचनप्रामाण्यादेकवर्णव्यवहितस्यैव इष्टो गुणनात्
मितिवीत्यादावनेक व्यवहितस्य कृतिपुंगमलदस्थापि सत्रेवस्थिति एवं च वचनादिभिरेव व्यवधाने नेति सोदेत्यसंबन्धत्वं ३१
संयन्त्रव्यवादिभिन्नं न व्यवधानमादर्शेन त्यादौतवत्र अवतिनत्वादिमिपरिभाषायाश्चारुकत्वात् निषेधबाधितुमिति तेन पर्याणद्ध
मित्यत्र उपसर्गादसमासेपीति णत्वं सिध्यतीति भावः उपलक्षणार्थमिति नुमस्थानिकस्य स्वमाविकस्य चानुस्वारस्याप्युपलक्षणा
र्थं नुमग्रहणमित्यर्थः तेनवृंहितवृंहणादि त्वात् तस्यानुस्वारः तदसिंसायां स्वमाविकोऽनुस्वारः वृंहणं तर्पणं उभयत्रापि णत्वंसिद्धं

63
1982

अर्थोपवादानामिति अविद्यमानो योगः प्रत्याहारेषु संबन्धो येषां ते अयोगाः अनुपदिष्टत्वात् परिश्लिष्टमर्दीनित्वाद्यप्रत्या र संबंधशून्या
इत्यर्थः वाहयेति निर्वाहयतीति अयोगाविति वाहाः अयोगास्ते तवाहाश्च अयोगवाहाः अनुपदिष्टत्वे उपदिष्टमदीनत्वेन समिश्रयमाण
इत्यर्थः अत्रस्थितिनिष्कर्षयत्नकाशापर्णाति नतयवः स्थित्यादाविणः परस्थतिसतंभवति अत्र एवान्तःपाठ अनुस्वारविसर्गाविरामवर्ग
योपध्मानीय समानाक्षरताप्रयोगतिमिनत्वनस्यादिभिः अमयस्वरूपं सियत्येवमानस्यानुवर्तनमिति भावः यस्मात् तद्वादीनित स्वरूपमिति पमा
दिर्यस्य शब्दरूपस्येति अत्र कूर्मादिः ननु अस्मादस्य त्यग्विधिस्तदंगमित्येवास्तु किमादिग्रहणेनेत्यत आह भवामिंत्यादि प्रकृतिमात्रस्य तद्य
पदेशिवद्भावेन तदादित्वादिना अंगत्वेन वचनाद्गवयत्वाद्यपि सिध्यतीति भावः अंगसंज्ञायामिति अन्यथाप्रमादेर्घोपशनिर्देशेन स्या
दिविभावः नचादेनसामर्थ्यादेव दीर्घः स्यादिति वाच्यं यथागतान यगतो अस्याऽङ्यलुकि साधारय साधायामि वाद्यस्यादौ चरितार्थत्वात्
स्याद्यर्थातिदेशः परिमाणतनुप्रकिमिदंस्यांशयः इतिपस्तस्य इयादेशः इदंकिमोरिमकंयावस्थाने वेति इंशांशो यः उगितस्थितिरोपस
यादिसंज्ञायां स्थानस्थस्थेति चेति लोपः स्यात् नचेयोरला परस्यादि द्वहत्याभादिस्यसिद्धत्वान्नातिप्रसंग इति वाच्यं प्राग्मादसिद्धमि
ति पक्षाभ्युपगमात् अनित्यत्वाद्विति स्वास्वादारः तन्त्रासनुस्यां अपवादाद्यत्र स्थाशरद्स्यात्रियाइतिइयङ्स्या अकुराद्दिभिक्षेत्स
भिप्रवर्तते वादेशस्य परादिवद्भावेन प्रत्ययत्वात् अनतेऽप्रत्ययादिस्योपेन सत्यकारस्य स्थानेत्वप्रत्ययत्वाच्च विधिग्रहणं कर्तुनायं
दोषः प्रत्युत्पत्त अप्रत्ययस्य अकाराऽप्रत्ययस्य नातेतोर्थरदितस्तत्वपिरुर्ध्वास्यादविधानात्स्यादेतत् स्तुपाऽप्रत्ययस्य नस्थाया
न्याद विधाने पि सोविधिरस्यमेति न दोषः तादृरस्यादिति वेत्सेवं सन्निधानवलेन यस्मात् यः प्रत्ययोविहितस्तस्मिन्नंगमि
तिव्याख्यानात् प्रत्यये किंति तदादि रूपंकिं यद्दिस्थपक्षार्थी यस्मात्स्य यदिति प्रत्ययस्य श्रुतत्वात् तस्य यथेन सबांगभविष्यती
ति पत्वा प्रश्नः प्रत्ययस्याश्रुतत्वेपि प्रत्ययविधिरितं तदाप्यधिकं वानिरवधिकमंगं स्यात्तदादीत्यस्यार्थनिर्णये प्रत्ययस्य ग्रहणस्यावश्य
कादित्याशयेन त्यान्ते प्रत्ययविधिरिष्टस्थपादिना प्रत्ययविशिष्टस्येति किं ब्रूयत्र अत्रविशिष्टस्यांगसंज्ञायासुरदित्यस्य देशस्य
परनित्यत्वाद्भावादयः परस्मिन्निति स्यानिवत्वाद्धस्थानसंप्रसारणमिति निषेधाभावात् स्यात्समस्युस्तरपि संप्रसारणं प्रवर्तेत न तथा
स्वर्थस्वर्धानिस्यन अनिघ्नधातुनुसामिति इयङ्वङ्स्थाने सर्वात्रो अत्रत्यनेनाजादौ प्रत्यये इयत्वाभावात् नतोधिकस्यांगसंज्ञायां नुद

न·धि· वदन्तर्वदनमपार्श्वादित्यत्र देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यां गम्यतां स्यात् देवदत्तयज्ञदत्तयोः प्रत्ययस्यावित्वेन लुङ् : प्रत्ययांतसमुदायस्यागन्त्वात् द्विती
यमत्यय ग्रहणे तु मतुनकोपि दोषः प्रत्ययस्येव अस्मा हृद्धि विधिः प्रत्ययस्यानन्तरोगस्यो दितिं तत्रो प्यधिकस्यैव तदन्तस्ययायुक्तं कि
त्वेन स्यापि प्रत्ययस्य विशिष्टस्यांगत्वयद्भावं तदेवस्याद्धुः दाङसि अताभ्यामिदमस्यद्वत्तेन अतइत्यनेन सामानाधिकरण्येन विशेषणा
३२. दंगस्यैवाधिकृतं यच्चत्तदपि नञ्यां विपरिणाम्यते विशेषणेन तदंतविधिः तदार् अकारांतादंगादिति कश्चित्तु यस्येत्यनुवर्त्तते अलग्र
हणात्तदादिविधिः स्यात् यत्रादेशः प्रत्ययभिया सिद्धिं रामः अमयादिकि अग्निश्च्यां अस्थ्यतो भिस एस नतु एभिरित्यत्र तु न स्यात् गुणइति
परस्य पाश्रमिः एकारोच्चारणं तु सर्थान्तरेः अन्यथा इत्येव विदध्यादिति चेन्न सत्यं एवमतो दिस्यत्ता विशेषणगौरवाभावात् वहुलं छंद
सीत्यत्र अनतो पिभवति नद्यभिरिति यांति दोर्भ्यामदनपद्यागस्येतस्तरणं विनाअनिर्गताच्च केचिदेकरणानिर्जन्ते सेरित्यकारस्य वर्णार्थ
भिसिस्याच्चस्युः नष्टिश्च सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाप्रवृत्ते निर्जरैरिस्य तथाप्यतिदंतानित्यात् ङेरिति चतुर्थ्येक वचनस्यग्र
हणं तत्सप्तम्येक वचनस्य व्याख्यानात् अमन्तर्वृद्धि: रामस्य चास्याग्रहणं समानाधिकरणोस्त्रियामिस्यादिनिर्देशात् तत्स्थानिवद्भावेनात
आदेशात्प्रत्ययविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधाभावादिभावः सप्तिनामिदीर्घ इतिनत्वपरत्वात् तत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घो स्तिविति शंक्यं तथा
यद्धिङ्कृतां त्वन्तः द्विताय्यनुवर्त्तनादन्यथा पूरुष स्यचापि दीर्घः स्यात् ऊरुपाद्यस्वरस्थ दाइत्यस्य सरूपास्त्वगिति यादेशः एतच्च काशि
काद्यस्पष्टं यद्यपि ङ्यादेशा स्याङ् त्वसिद्धन स्यदीनिवार्यत्वात् तत्वार्थेषु अभिधानविस्थानिवत्वाभ्युपगमात् याप्यिशानत्वः शिले
नलिङ्गेन कश्चिदनुबंध कार्येषु स्थानिवत्वानभ्युपगमाद्यादेशाङित्वं तेस्यसुप्स्याविशेषाभावात् परत्वमत्रा किंचित्करमित्यनादरेणव
अरत्वार्धधातुकस्या सिमिदीर्घो नात्रस्यमिस्थितस्य गतिमाहुः सन्निपातेति संनिपातः संश्लेषः लक्षणं निमित्तं यस्यसः सन्निपातलक्ष
णः तं सन्निपातं विहंतीति विहातिः विघातः सर्वत्यलक्षत्वदत्व इत्यजीवक विधिः स्वापजीव्याभिधानत्वविधेर्निसंतत्परवतीत्यर्थः रामः रामस्याति
यद्यपि रामस्येत्यत्र सन्निपातपरिभाषयाप्रत्ययलक्षणापत्तिं न याश्चद: संबंधाभिति निर्देशात्वविधौ सन्निपातपरिभाषानप्रवर्त्तते इत्या ३२
राधेनान्तः क्षिमित्यस्थ तत्स्यगतिः समर्थनमित्याङ्कर्त्तवाच सानइति अत्राहुः जर्त्तवत्तं अवसानत्वमिति नमंतव्यं किं तु येन नाप्राप्तिन्या
येन अवसानत्वस्य जध्वापवादत्वाच्चान्ताभावपक्षे जश्त्वमिति यां त्वमिति द्वित्वइतिअनाचिंत्यनेन अनचीति प्रसज्यप्रति षेधइति

यांगं चांतः परं सुप्तसा भ्युपगमेत्तिरादित्वंन स्यात् नादेशआरभ्यतइति वक्ष्यतीत्याद्येवत्वेन तक्कारोतकभ्यतइति सः स्यादेवातुकमितिनेनस
कारस्य तकारो विधीयतइत्यर्थः इस्वन्ताघोअंगस्येति वर्तते तच्च पंचम्यंतेन सामानाधिकरण्यात् अंगादिति विपरिणाम्य इस्वादिति
विशेषणात् विशेषणेनच तदंतविधिरित्याशयेनाह इस्वांतादित्यादि एतेनइस्वनद्यापइति पंचमीनतु षष्ठीति सूचितं ज्ञापकं लंचनामि
ति नलिङ्ग इस्वागमत्वे अंगसंज्ञानिमित्तंतामसंभवाति एवंचानया पंचम्या अन्यार्थयातस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषोपस्थित्या आ-
मि सर्वनाम्नः सुडिस्यतोनुवृत्तमामीति सप्तम्यंतं षष्ठ्या विपरिणाम्यते आमीति सप्तम्या अन्यत्र इति स्यच्चरितार्थत्वादित्यभिप्र
स्यात् आमोनुडागमः स्यादिति अचनद्याः नुडितियोगविभज्यागात्परस्यामोनुट्स्यत्सर्गावधिं कृत्वानद्यापद्मयेन दीर्घोत
परस्यामोनुडत्र इवति तर्हितथापत्वेति नियमविधिं व्याख्याय इस्वग्रहणप्रत्याख्येयं नचैवं त्रिशतुहामित्यादावपि प्रसंग
इतिवाच्यं हलंतात्वे इवति तर्हिं च चतुर्भ्य एवेति नियमाभ्युपगमात् ध्वैरत्न डुं कतिपयनदुरं सुप्तिङ्न्ता सुनामित्यादिनि
देयाच्चतस्त्रा इस्वग्रहणमत्याख्यातं तत्कोपि दोषइत्याहुः नामि इत्लोपइत्यं दीर्घइत्यनुवर्त्तते दीर्घश्रुत्योपस्थितेनाच
इत्यनेनांगस्येति विशेष्यते विशेषणेनचा तदंतविधि स्तदेतदाह अजंतांगस्येत्यादि अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया नामितितु इत्यादि
तज्जां इत्यवधेनतयानतासंगतामित्यादावभवति तच्चाद्यासादिलक्षणेन प्रत्ययेनापि द्वितीयैकवचनेनचलेतेनयानामपिप्रत्ययानां
प्रत्ययस्येव पितामितिसमुदायस्यानर्थकत्वात् यद्यपित्तलोपस्यासिद्धत्वादनेन यामनामित्यत्र परिहरस्तथापितोपयाइत्यते
नदुस्यादेवि तिवाच्यं दुर्गतिन रचितं सत्रः किंतु नेत्याणादिकमप्यरपातश्चंगराद्येमाभिहितं स्यादतत् नुडागमस्याम भक्त-
त्वादाम् ग्रहणेनसदकारोप्यात्र इप्यतइति आमित्येवरुत्तमस्तुन्नामीतिदीर्घस्य लक्षणप्रसंगिलेनं नित्यत्वात्परमपि नुडं वाधित्वा
अर्हताभिंइतामित्यत्रदीर्घत्वंत इस्वाश्रयोनुडनवकाशमितिवाच्यं इस्वान्तानुडिति वचनसामर्थ्यात् कृतेपि दीर्घैः पूर्वंगत्या श्रये
तत्र यत्तः नापितनाति इस्वनाम्नि निषेधाविरुद्धांवतस्तणामित्यत्र इस्वांतात् नुडिति वचनस्य प्रयोजनमस्तीतिवाच्यं चतस्रणामि
त्यत्रैषट्चतुर्भ्यश्चैवसूत्रेनैवनुटसिद्धेः इस्वनद्यापइति सूत्रे स्याय इत्यत एवोरित्यनुवर्त्तो त्रिशब्दात्परस्यामोनुडिति व्याख्याता त्रिश
णामित्यत्रापि तत्सिद्धः यद्यपि तत्तणामित्र प्रयोजनमस्ति तथापि नैतत्सूत्रोदाहरणं इस्वग्रहणप्रयोजयति अन्यथात्वत्राप्य

65
1982

न॰ धि॰ स्येववदेव तस्मादामीत्युक्तो न दीर्घो विद्वाधकस्य स्याम: स्वनकारस्य ग्रहणं कृत्यर्थमिति चेन्न अन्यो स्यते उच्चारणार्थं स्वनकारग्रहणं कर्त्तव्यं नोपधाया
र्हस्व दीर्घो नामि ग्रहणं स्यात् वर्णानां वर्णानामित्यत्र यथा दीर्घ इति कृतं वार्त्तिककृतां नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात् तेन दीर्घो न तु ह्रस्व इति वचनाद्य
चतस्रान्नामिनोपधायास्य वर्णानामिति अत्र वदन्ति वचना द्रुतपर्व गत्या अथ एतस्य स्वरान्तिरिस्यन्तस्त्रियं गौणत्वे षड्वतुर्भ्य इति नुटो
प्रवृत्त्या पियन्वतसृणामित्यत्र नुडर्थं स्वचवनस्य चरितार्थत्वेन सामर्थ्यापक्ष्यात् न च हितुसाचिरेति शब्दशास्त्रे पूर्वविप्रतिषेधेन नुडि
३३ प्यतस्रीतिनद युक्तं यतस्तावर्णस्य चिन्तेपि स इंनान्तद्विस्थस्य नित्यस्वरण सामर्थ्यं स्यानुपक्षीणत्वादिति दिक् परिभाषाविरोधादि
ति कृताकृतप्रसंगित्वेन नामीति दीर्घस्य नित्यत्वात्स्वरादिरूपेच ति दीर्घो न प्रवर्त्तत इति नोक्तं शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति इ
तिनामीति दीर्घस्यानित्यत्वात् आरंभसामर्थ्यादिति स्यापि वैयर्थ्यस्य तु न सामर्थ्यात् शमाभ्यामित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः ननु कतीनामित्य
त्रपरत्वात् षट्चतुर्भ्य इति नुडि नामीति दीर्घः सन्निपातपरिभाषा बाधित्वैव प्रवर्त्तते स्यात् आरंभसामर्थ्यस्य पक्षस्यात् नामीति सूत्रमपि समाणा
मित्यत्र सन्निपातपरिभाषया न प्रवर्त्तते तथा च आर्यायणामिति निर्देशेन उक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापकत्वे पंचानामिति दीर्घ एव परत्वात्स्यं
चतामिति चेन्न अत्र के चित्समाधयंति चतुर्ग्रहणसामर्थ्यात् अतमपट् संज्ञकादेव परस्याम: षट्संज्ञाश्रयोन्नुडु भवति ननु कतिशब्दात्परस्या
म: स्थाने कृते नामित्यत्र कृतार्थतया अल्पर्वतु डिस्थारंभसामर्थ्यं नोपक्षीणमिति तदर्थे न तत्संमतेरिति यथा अलं संज्ञकस्तथा अस्संज्ञकोपि भव
तीत्यतस्तत्पट्संज्ञकादेव परस्याम: प्रयत्नात् डुर्घति न तु पर्कासंज्ञात् स्वरस्येति वक्तुं शक्यत याषणामित्यत्र नुडमावप्रसंगात् तस्मादिहसाहन्व
र्थनग्रहणेन अन्ये तु पट् चतुर्भ्य इति वहुः वचननिर्देशादन्वेव येषां निर्देशस्तथा चार्थप्राधान्यं यत्र तत्रैव षट्संज्ञाश्रयो नुड्वातिन तु
प्रियपंचानामित्यत्रापि स्यादवकाशिकोनान वहिरंग: षट्संज्ञाश्रयान्नुट् तथा चान्तरंगत्वात् नामित्यत्र कृता अत्र एव नुडिन्नामीति दी
र्घाः सन्निपातपरिभाषां बाधित्वे प्रवर्त्तते न तत्र आरंभसामर्थ्यादिति रूपान्तरं यस्य न काप्यनुपपत्तिरिति समाधेः इतरेषु आरंभसाम ३३
र्थ्यादित्यस्यायमर्थ: नमित्यन्नतन्निमित्तेन धारंभसामर्थ्यादितिनिरूपणामित्यत्र कृतात लक्षणेन नुडि कृते नामीति दीर्घ प्रवृत्तोपि नमित्यत्र
स्निमानिषिध्यमाने सन्निपातपरिभाषया दीर्घप्रवर्त्तेन तु कि मनं न निषेधनिवृत्तये नामीति दीर्घः सन्निपातपरिभाषां बाधते इतियेस्तु
द्रुयन्धयापत्त्यत्र कृत्स्नग्रहणं प्रत्याख्यायते तेस्तु नामीति दीर्घ आरंभसामर्थ्येन अवर्णीयमेव अपदांतस्य पदस्यैव सिद्धे तद्ग्रहणे निष्

प: पीधमिति स्नार्थं वत्यर्थ अदतृष्य इत्यको: समासान्तं पूर्वं धोयं तोः किं गवाक्ष गवाय्सु आदेशप्रत्ययो: प्रत्ययान्त: प्रत्ययाव
यवे स्यादिति विकः कलि सर्वेषामिति निर्देशात् स्यदादेरित्यत्र सामि ग्रहणान्त्वलिंगात् इत्यर्थेन त्यान्ते आदेश: प्रत्ययावयवस्थितियां
दित्यादि यावयवो गृह्येत नर्हि तिस्त्रसिंह णामि स्यादिपदः पस्याहरणं सत्कारोच्चारणसामर्थ्यादत्र पत्वं न स्यात् तथापि विंशतिषु सत्त्वसुपा
त्यपिस्यादि पत्वं कुर्यात् स्यात् आप्तमिकादि त्वं तस्यादेशरूपत्वात् यदि तु प्रत्ययो यस्य कार इति पक्षस्य न तर्हि रासेषु करिष्यति स्यादौ तत्स्या
त विकष्यं तोमापरादि स्यादौ वस्यात् इत्यनेनाप्यस्मिन्नपि पक्षे विषयभेदाद्युत इत्युक्तत्वात् स विवक्षाः सर्वेपि सोत्र स्यादुं इत्य
कं तु प्रत्ययग्रहणे लक्षणापन्नगौरव स्वयथा मूलाप्रियाणां ताहृशमितिवोध्यं विरताधानुस्थितिविरतस्य सस्य ताहृशत्वेव स्कन्च सका
रेति प्रसंगस्योदाहरणाद्यो पस्थाने अंत्याप्रत्यस्य स्यादवश्यमानेकारेति प्रसंगस्योदाहरणार्थमत्र पाठापात्ते ताहृश एव पदति ताहृश: प
एव आदेशाप्रत्यासत्नान्वयस्यार्थ: ननु दधिसेचस्याद्याप्तानुपक्षे सत: समासे पत्वं वाराधितुं पदादादिरिति पंचमे भिस्मासोभाष्य उक्तस्तत
थपि सास्यदादाविति निषेध: स्यात्स्मिस्यते स्यादो पत्वाधिक्ये सुपाव एकपत्तादिति चेत्न मेवं स्यादिविति यापद संज्ञानामापि स्योक्त
निषेधेन प्रवर्त्तते इति सामिग्रहणं व ज्ञापितं स्यात् रामस्येति उटउसिङसामिवान् इति वक्तव्ये सकारोच्चारणसामर्थ्यात् सत्वं न
प्रवेदपि यदि न हिंत आदिषु असंख्यामिति पाणिनीयाचार्यः फणादौ आख्यायते स्यादित्यर्थिते निर्देशाद्यत्र ख्ये त्यत्र तु सत्वं भवेदिति य
दि तर्हि विश्वपास्ति स्यादिप्रत्याहारः सर्वं नवनकाविधुविति वक्तव्ये सति सकारोच्चारणसामर्थ्यादेव न भवेदिति शंक्यं लिङ्गलक्षणया
तत्र इत्यत्राप्तिसिधुद्भवन्तीति धातोः प्रवृत्ते सकारोच्चारणस्यावस्यं कर्त्तव्यत्वादिति दिक् सर्वादीनीति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहि
र्य अद: सर्वेषामिति लिङ्गात् आदिशब्दश्चायमवयववाची सर्व आदिर्यस्य प्रकटे येषां तानीति विग्रहः द्वन्द्वावयवभेद: समुदाय: समासार्थ इति
बहुवचनं तस्य समुदायस्य युगपदकस्ये प्रयोगाभावादानर्थक्यात्तदंगभूतिस्यावयवेषु प्रवर्त्तमानात् सर्वनाम संज्ञा अविशेषात्
सर्वशब्देपि प्रवर्त्तत इत्युक्तं तद्गुणसंविज्ञानत्वं तस्यान्यपदार्थस्य गुणाः वर्त्तिपदार्थरूपाणि विशेषणानि तेषां कार्यान्वयित्वया संविज्ञा
नं यत्र स तद्गुणसंविज्ञान इत्यक्षरार्थः लोहितवस्यादिपि संयोगसमवायान्यतरसंबंधेत्यादिना इष्यासन्निकर्षं तिलकवर्णमानयेत्या
दाधिद्गुणसंविज्ञानं चित्रगुमानयेत्यादो ननु सर्वनामानीत्यत्र पूर्वपदसंज्ञायामिति णत्वं कस्मान्न भवति सौत्रत्वान्नेति चेन् लोकेसर्वनाम

न·धि·

३४

शब्दस्यसाधुत्वायस्यासर्वनामसंज्ञानिस्युरित्युक्तस्यैवंग्रहस्यासाधुत्वापत्तेरितिचेन्नैवं निपातनाण्णत्वंनेतिभाष्योक्तस्यान्यस्याश्रयणादित्यसि
द्धेः अत्रभाष्यानुसाराद्वाधकान्येवनिपातनानिभवंतीतिपक्षआश्रितः अबाधकान्यपिनिपातनानिभवंतीतिपक्षस्तुविभाषाफाल्गुनीति
सूत्रेश्रवणाशब्देनिपातितेपिश्रावणीतिप्रयोगोपिसिध्यतीत्येवमर्थंभाष्यस्थितंविशेषणानुगुणंविशेष्यमध्याहरतिशब्दरूपाणीति
द्वंद्वेचेति सावितिनिषेधः समुदायस्यैवनत्ववयवानामितिवक्ष्यतितन्नतदंतविधिंविनासमुदायस्यसंज्ञाप्रसक्तिरस्तीतिभावः नन्वेगाधिका
रेतदंतविधिनैवपरमसर्वस्माइत्यादौस्मायादिसिद्धेस्तदंतसंज्ञायाः किंफलमित्यतआहतेनेति नचेहापिप्रातिपदिकादित्यनु
वृत्तेःसर्वस्मात्प्रातिपदिकात्तदंतविधिर्भविष्यतीतिवाच्यं समासप्रत्ययविधौप्रतिषेधइत्युक्तत्वादितिभावः अकच्चेतिचकारात्स्वर
मसर्वतइत्यत्रतसिल् जसःशीदीर्घोच्चारणंतुतरणार्थंवार्तिकेप्रथमं अनेकाल्त्वादितिनतुशित्वादितिभावः इत्संज्ञायाएवाभावादिति
भावात्वेकार्थइति सप्तकारस्याथकारग्रंथागौरवरूपत्वतदितिशंक्य अर्थपरस्यैवनित्याइत्युक्तंनतानुस्वरूपानुकरणपरस्येत्यभ्युपगमा
त् अथसर्वादिषुउभशब्दपाठात्वर्थःसर्वनामादित्वादुइत्यत्रोपदेशात्कालएवसकारस्थत्वंज्ञापकमावस्थतुसर्वादेशत्वानंतरंस्यान्निव
त्वनप्रत्ययत्वेल्यवलंघकंतद्विनर्भिप्रत्ययादःशस्येत्संज्ञेतिद्वयोरितिकर्यार्थेस्यामितिभावः सवर्णान्तादितिअवर्णान्तादंगात्परस्येत्य
र्थंसतयथाभिस्यांदेनाप्यापिसर्वनाम्नोविहितस्थानिसर्वनाम्नःपरस्येतितुनोक्तं वर्णाश्रमेतराणामित्यत्रसर्वप्रसंगात् द्वंद्वेचेत्यनेन
समुदायस्यसर्वनामसंज्ञानिषेधेप्यवयवस्यानिषेधात् विभिन्नविशेषणत्वाश्रयणप्रमाणंतुदक्षिणोत्तरपूर्वाणामितिभाष्यप्रयोगएव
आम्इति सर्वनाम्नइतिपंचम्यामिरवकारागमाआमितिषष्ठ्यास्थानेप्ययंत्वतरसूत्ररतार्थापाः षष्ठीप्रकृत्येत्यस्याइतिभावः पंचत्रिंशादि
तिपंचत्रिंशदितिद्वंद्वः पंचाधिकास्त्रिंशादितितत्पुरुषोवानचसंख्यायाअल्पीयस्त्वेनिवक्ष्यमाणवार्तिकेनतत्पूर्वनिपातइत्याहिमिवाच्यं
तन्त्रवार्तिकः स्पष्टअधिकृत्यपादित्वात्कत्वात् ननुसर्वेषांनामसर्वनामस्यतत्त्वसंज्ञायाः सर्वविस्तारत्वएवसंज्ञितामविष्येतिनान्यइतिकिं ३४
मनवपंचत्रिंशादितिपूर्वगणेननसर्वादीनीतिद्वितीयगणेभावश्च पूर्वगणनाभावःतस्यसमस्तादिष्वपिप्रसंगात् एवंचपंचत्रिंशत्संज्ञाकानि
सर्वादीन्यत्रसर्वनामसंज्ञकानिनान्यानीतिनियमासुसर्वादीनीतिसूत्रमावस्यकंनत्वनुनासिकसंज्ञासूत्रमेवमिदमप्रयोजनमितिवाच्यं
पूर्वापरावरदक्षिणोत्तरापराधराणिव्यवस्थायामसंज्ञायां यानिपूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणानिसर्वादिगणसन्निविष्टानितान्यानीत्यर्थःसर्वनामसंज्ञा

69/1982

तुसर्वादीनिसर्वनामानीत्यनेनैवसिध्यतीति एवमुत्तरत्रसूत्रद्वयेपिबोध्यं अतएवेति द्वयोद्विवचनस्यैवयुक्तत्वादितिभावः नित्यंद्विवच
नांतइतिसर्वादिद्विवचनांतइत्यर्थः नचेवमत्रापुदातानित्यंत्वमस्यसर्वनामकार्याणामयादीनांद्विवचनेसंभवात् नचसर्वनाम्नस्तृतीयाचे
तिसूत्रेणाभाभ्यांतिवृत्त्यंतमयोर्वृत्तोरितिषष्ठीतत्त्वात्सिद्धिरस्यफलमितिवाच्यं निमित्तकारणहेतुषुसर्वासांप्रायदर्शनमितिवार्तिकेने
वगतार्थत्वात् नचएतिद्धतासर्वनाम्नस्तृतीयाचेतिसूत्रेपितत्त्वादिरूपमपिवार्तिकंसर्वनाम्नएवसर्वसक्तिप्राप्तकंनान्यस्येतिवाच्यं भा
ष्येदंतावितिसूत्रेतद्वार्तिकस्यपठितत्वाद्दएवान्तिनकारणेनवसतीतिअन्नस्यकारणस्येत्यादौहलंतरइत्तेनैत्याशंक्यात् नस्येहपाठ
स्थितिनिनुकथमस्यप्रनार्थोपसिद्धः किमनेनावकर्जर्थपाठेननचकाकचोःस्वरेविशेषोस्तीतिवाच्यं प्रत्ययस्वरेणचित्स्वरेणवाअंतोदा
त्तत्वविशेषाभावादित्याशंक्याह नचेतिउभयशब्दस्यद्विवचनपरत्वप्रकल्पप्रत्ययोनास्तीतिसिद्धेः प्राग्ज्ञापकमत्राचन्त्रप्रत्ययस्थितस्यत
दूरेणेनग्रहणात् कप्रत्ययस्तुविनैत्येवप्राप्तिपदिकात्स्वरेजायमानत्वादित्याशयेनाह द्विवचनपरत्वाभावेनेति अयच्प्रसंगादिति
उभशब्दाच्चतसोःपरतःस्वार्थेयथाअयचभवतिमथाकप्रत्ययेसतिस्यादितिभावः यद्यपिस्वार्थेऽयच्दृष्टांतेपिदुर्लभस्तथाप्युभाद्दुदा
त्तइतिसूत्रेनित्यमितियोगविभागात्स्वार्थेएवभवतीति उभाद्दुदात्तः द्वित्रिभ्यामितिसूत्राद्देतिनानुवर्ततेअसंबंधित्वात् अयचश्चेत्ते
संख्यावाचिनउभशब्दाद्वयाद्यर्थेअयच्स्यात् उभयोमणिःउभयःपाशः नतोनित्यंउभशब्दाद्वृत्तिविषयेनित्यमयच्स्याद्वस्वार्थेअनेन
प्रयतःउभयतःउभयत्रउभयपक्षादिनिर्तितिद्धाइत्यादिसिद्धं नन्वेवमकचिरितपायचडुर्वारः इतिविषयेस्वार्थेनित्यमयजितित्येव
वोक्तत्वादितिचेदेवंतर्हियोगविभागविभागस्थेरसिध्यर्थतयाउभौसाभ्यासस्थितिनिर्देशेनचयत्द्विवचनंनस्यूयतेतदेवयवामिति
व्याख्यायमननुदृत्तिविषयइतिदोषःनदुक्तमिति वार्तिकव्याख्यानेयःउभयोःअन्यत्रेतिउभयेतियः स्वार्थिकोयजंतःसोन्यत्रप्रयुज्य
तेनतुद्विवचनपरत्वइत्यर्थः नचाप्त्वित्यादौद्विवचनपरत्वंत्वरूपपादश्मयतआश्रयणेअंतादिवद्भवविरत्वाद्दितिवाच्यं उभशब्द
इत्यन्नद्विवचनंसुकालापदेतयवाताव्याख्यातिनितिविवक्षितोऽर्थइतिमनोरमायामुक्तत्वात् एवंचसर्वादिपुउभशब्दपाठोकजर्थइति
स्थितं भाष्येतुकप्रत्ययस्यस्वार्थिकत्वेनअर्थाभिधानसमर्थत्वाउभशब्दस्यस्यद्विवचनपरत्वमस्तीत्याभिप्रायेणोभयस्यपाठःसर्वादिगणे
प्रत्याख्यातःमनोरमायांतुभाष्यप्रत्याख्यानंप्रौढिवादमात्रं इतिमस्थंबहुद्विवचनस्थेन्ग्रहीतुमनिहितत्वात्अन्यथानामासिमात्रादिमस्त

न॰ चि॰ त्वादिमित्यितं उभयथाप्यस्मि उभौ अयथयौ ऽयस्य उभयः उभाद्युदात्तो नित्यमिति प्रिमिति तयपोः अयच् नास्तीति ज्ञपमित्यानादिति भावः तथा
चोभयशब्दस्य द्विवचनाद्यभावात् सर्वविभक्तिष्विना प्रयत्ने प्राप्ते नद्धि तथा सर्वविसज्ञितिति सूत्रे वृत्त्यादिनां ग्रहणं च यातोऽस्ति भाष्ये के
यटेना बाताविं अस्मिन्निपक्षे च स्थंप वचितरूपमित्यादि वारणाय पाठस्या पक्षीणत्वाद् नमित्यादौ प्रमाणं नास्तीति भावः तस्मादितिअ
३५ यशब्दादित्यर्थः नयप्रत्ययांतमयं प्रि उभयशब्दस्थानियेषः यदि तस्य शब्दस्य स्व संज्ञः नतु तयप्रत्ययादेशार्थनिषेधः स्यात् किं यतेत
सत्र प्रथमचरम अयमिति व्याख्यातप्रसिद्धाभावात्त्वयेविभाध्यं निषेधेति उभयापिचाद्गतिः तु छांदसत्वा ठोध्यं उभयउभयावितिति किं सत्यदो
निर्देशेण द्वयोरेकस्य तयस्य ग्रावस्थाज्ञानिविरिष्मिष्केतत्वमव एकाच्यप्राचाम्मितिविहितो अच्युसंज्ञाविति एतच्च यस्य शब्दांके यदेस्पष्टं
एवं ऽमिकाशिकाकाराः एवं त्वमन्यत्र स्याद्व्यस्य उभत्वः पश्यन्ति यनु ददान्यस्य चर्दर्थता दितिभावः एकइतिप्रथमसंस्थर्थः संहितयापाठे
तंतन्नस्यास्त्वकृत्वेपित्वादितिमांमध्येन्नर्थः अन्यथा एकश्रुत्या सस्वद् वपठेन नचतां तत्त्वेषि पाति पत्तय्य त्वन्न त्वसमासिमेययनुचानीति
किंदूपत्वात् तथा वसकस्य च सर्वतन्त्व द्वचासिस्तदुत्वादितिजयदं वापि प्रायुक्तत्वद्धरमप्तुरमयामिति चंतमिनित्ततो ऽन्यस्याऊ
धस्रवतितद्ग्रहणत्त्वाधरद्वनिपक्ष्यमिति दिशि दिशिरस्तिमध्वंतमिपूर्वशब्देदश्यद्ग अनन्वयापत्तेः समइति तथाचस्त्रयतेमानोद्ग
कायकृत्व समस्तदुत्ताससि ग्लिम्रादिसिद्धः स्वोक्तवचत्नेन स्यान्मर्यादावस्द्वयोः गण सूत्रइति सद्गपिमाख्यः श्राद्धयासिसर
च्यपूर्वाति वन्दक्यामिति वार्तिके च पठितं तथापि तद्गणस्य च स्थैरा याल्लदुजासि विभाषा विधायकस्य अनाद्व्ययिद व्यजर्थाविधाना
सावमाप्यास्यभावात् अंतरशब्दामिति प्राकाराद्यान्त्रायां तदंत वर्तिन्यां वस्त्यर्थः लिंगविधिस्त्वाभिसंख्याया एकादेशस्य द्वांतवन्न
स्त्वाद्या सर्वनामतायाः प्राप्ति विद्याप्यास्त दत्र एगोऽवक्त परामर्शो नन्नाप्रस्थादस अपि गणरत्नकारो न्निनादर्श्याद्यस्य स्थाद्वस्तिव ऽस्य
क्षितिसंबंधं ग्रहणं वयथापत्तेः पदेति एकाच्यार्थं प्रधानेन प्रथमेकवल्लं तथासाधारणसमानेः स्वसंख्याया च प्रयुज्यते इत्यंस ३९
र्वादिगणव्याख्यातादृतिरं तन्तिस्वर्थं समातकासस्त्वाधायां स्यांमिरच्चीत्यात्वं एवं वापरे त्यादिना सामिध्येयमिं स्वस्वप
र्यादिगाव्यामिषेधयतापक्ष्याणास्या वधोर्निर्यमद्वस्त्वर्थः अपेक्ष्यतद्व्यपेक्षः वर्णव्ययप्यकथंतर्हि दिशः सपत्नी भवदक्षिणस्याः
मिअत्राहुः अस्यवाचापि व्यवस्थापसिद्धत्वात्व वधिवाचीभाद्धः प्रयुज्यते नवसंज्ञात्वान्निषेधः आधुनिक संकेतातिसंज्ञानव

71/1982

दिक्शब्दात्र्याविदिक्षा चिरंतनः नतु कप्तुत्वाधुनिकः संकेतः इत्यत्र तुव्याख्यानं वचनमेव प्रमाणं एते नचिरंतनसंदेवाना मिति व्याख्याने थे
देश्ममित्यद्भुत्वादेवगणाविंशयोविहितयाद्व्यस्याधमिक संकेतासाभावात् दक्षिणा गायकाइति गरस्थकन्निविधिस्त्वितिस्यशब्द इत्यायुकस्मात्
कुशलाद्व्यय वध्यन्नस्य संबंधविनत्रियसंदस्तीतिभावः एवमधरेतां सूत्रनागः इतरे प्रस्तुतरे शास्त्रेऽस्यपिमत्कसाप्तेत्वं उत्तराः कुर
वदृति समेरुसपाधिसंपद्यात् कुरयुत्तरधात्वं वर्त्तत इत्यसौ दिव्यवस्था वित्वाधमिक संकेतायमित्याहुः स्वमज्ञातिआत्माऽत्मीयज्ञाति
धनवाची स्वशब्दस्यज्ञातिधनयोः पर्युदासादात्मात्मीयोपर्यरिशिष्टाद्व्यापार्यत्वाचेष्ट आत्मीयाइत्यर्थः आत्मनइतितियलाहुः
आत्मनित्वशब्दान्न पुंसकमनत्वस्यादइत्युदाहरणं मयायुक्तमितिरिहप्रभस्मात् स्वोज्ञातावात्मनितिदित्वात्मीये स्वास्विभवे इत्यम
सिंहोत्तेरात्मनिअपिस्वशब्दस्य पुंस्त्वात् नचस्वोज्ञातावित्यमरकोशे आत्मनीत्यस्य रत्रमिस्यन्तरेणान्वयात्स्वचास्त्रिषत्वेन पुंस्त्व
एवेतिवाच्यं स्वः स्वात्मसंस्यात्मनिज्ञातौ त्रिप्वात्मीयेः स्त्रियां धनेऽपिंदिवं त्रिषात्मीयेधनास्त्रतिविष्वादयपिनतु सरान्वयातिव्या
ख्यानुक्तचितत्वात् किंचविभावानर्थाति प्रकरणे स्वमात्मीयेइत्यवक्तव्ये पुरुत्वनिर्देशा कुर्वक्ष्यकारोपि आत्मवाचि स्वशब्दस्य पु
त्वपुंस्त्व प्रमाणं तस्मात्स्वस्यादव्यस्य आत्मनइतिविवरणं सम्यगवेतिस्थितं ज्ञातिधनवाचिनस्तितिना ठोत्वेनाणि निनाज्ञातिध
नयोरप्यात्मीयत्वं पुरस्कृत्यप्रवृत्तो सर्वनामतास्यंतविधिमवस्थात एतदर्थमेवादिसूत्रे आत्मग्रहणं कृतं स्वमात्मात्मीयास्वयायामि
तिवक्तव्ये ज्ञातिधनयोः पर्युदासाश्रयणं माचात्मायव्याप्यजन्म स्वमात्मीयमित्यच्यमाने आत्मग्रहणं नापेक्षितमितिवाच्यं वस्तुत
स्तु आत्मीयस्यापि ज्ञातित्वविवक्षायां सर्वनामसमाभदिति तस्यावस्यकत्वात् अंतरंबहिर्योगोपसंव्यानयोः बहिरित्यनावत
देशावाह्यंवाच्यंतत्राप्रसर्थं यद्धीत्वात् बाह्यस्त्यर्थं प्रसिद्धिवैधेत्साम्यंतराइत्यर्थोबोध्यः बाह्यंनद्योऽर्थतरस्यायोगोस्ति अर्थद्वयम
पाकरोस्थितं इदमेवार्थद्वयमनसिनिधायसंतरायां पुरीत्यत्र प्राकाराद्यायांतदंतवर्तिन्यां चेति व्याख्यातं उपसंव्यानशब्दो
पिकरणव्युत्पत्त्यान्तरीयः परः कर्मव्युत्पत्त्यान्तरीयपरः एकशब्दस्यार्थ्यावर्थो उक्तासन्नाचियोसमात् संख्यायामिति अन्ये
तुस्वमसर्वेषु वचनांतरमपिस्यात् वल्केकेषामितियर्थभावः नवकृथोदो इतोयद्गृथादोनिषेधो अर्थः उपसर्जनमित्यात्
सर्वादयइतिवक्ष्यमाणत्वादत्ताह चिकीर्षितइति बहुव्रीहिर्विधस्यविषयसप्तम्याश्रयणादयमर्थोलभ्यते तत्कृमिति आज्ञा

न·धि·

नकुर्मितवाः व्ययसर्वनाम्नामित्यकच् नवमत्त्वमित्यत्रापि प्रवृत्तिः यावान्स्यति आस्तोद्दिकविग्रहवान्को इत्यर्थः तत्र पुंस्वदस्यापित्वस्याद्याका
रणं ननु तत्राकच्प्रवर्त्ततां कोऽत्र दोषः स्वदन्नाद त्वं चेति मत्वानिमित्तस्थानुपसर्जनत्वस्यापि नाशोन्मुखत्वाद कृतव्यूहपरिभाषः यास्यमानस्यागापिस
र्वनामसमानभविष्यत्त्वतीति वाच्यं तस्या अनित्यत्वात् तथा चेत्तत्स्वरूपस्थापकत्वात् अनित्यत्वफलमिति इदं सर्वनामत्वफलमितिभावः अस्यादयः
३६ ऊंनाद्यर्थे हितीयथीतिसमासः प्रत्यान्तरस्यामिति स्त्रेः शक्तिमतुम्ग्रहणाधन्ति प्रत्यापन्निवचनं वा अनित्यत्वज्ञापकं तस्यानुरोधान्न व्यवस्थे
तिभावः यथानगरीमिति तथान्वस्य प्रतिभाष्यकारो वेद वस्य वस्त्विति भावः गणसन्निवेशादिति एतेन पूर्वपरावरेति गणसूत्रे असंज्ञायामिति ग्रहणं
दृष्ट्वापनतामिति ध्वनितं संज्ञायां स्थानित्वादिति तथा गणसन्निवेशाभावात् व्यवस्थाव्याख्यायास्य पूर्वपरेतिसूत्रेष्व संज्ञायामित्यनस्यनुं शक्यं
ननु तद्भावे अतिपरः संज्ञायामस्त्वनः कृत्य इत्यनाम्नाप्रायिकत्वेकः स्यादितिवाच्यं सर्वनामसंज्ञाया अन्वर्थत्वेन संज्ञायामप्राप्तविधेरसंवादसं
ज्ञायां सर्वपूर्वपणप्राप्तासंज्ञाजस्विता स्यादिति चेन्न सुचिसत्त्वात् संज्ञाकार्यमिति सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तस्मायादिकमित्यर्थः अंतर्गणकार्यमिति अ
द्वन्द्वादिस्यमस्यदादिनामस्त्वदास्यत्वात्स्यादिकमित्यर्थः अतिकतरमिति अन्नादउदं शादअतिमात्रित्यन्तु त्यदाद्यत्वं नदोः सः सावितिस
त्वं नेतिभावः मनित्यासमासे अन्यविभाषादिकस्मात्स्यइत्यतः समासइत्यनुवर्त्तमाने पुनः समासग्रहणं गौणार्थस्यापि संग्रहार्थमित्याभिप्रेत्या
ह तर्दाग्नसमासार्थानि इत्यपर्वसइ याविविदितः समासोसमत्वन प्रतिपदोक्तत्वात् ननु बहुकरणमिति समासः तेनत्वयकारूतामित्यत्रनिषेधान
भवति आकार सकारभक्तादेपुणातिन्यवस्थापि विषयमागत्वादिरूपपतेः प्रागकच् समकारार्थस्येति तत्रैव द्वंद्वस्य समस्य त्वात् ननु द्वंद्वेपि
सर्वादीतिसंबन्धः सारकाणां तिर्यथैवान्वयात् न तु द्वंद्वे विद्यमानानियानीति संबंधः त्रियामिति याध्युतारेणार वात् निषेध्यायाभवतिति
शयाएवशाधान्यमनदन्यथैवन्यायत्वा ज्ञितिभावः कृद्वसंगतमिति च द्वंद्वेचेति निषेधसामर्थ्याद्वन्द्वाश्रमेतराणामित्यादौ स्फुटं न प्रसक्त्य
तयमितात्त्वं अनंगोस्य न्वतमित्यादेर्थीश्वस्यानन्यासमर्थस्यापर्यालत्वात् जसाधारमिति शिभावेनजस्यपत्वेपि औपचारिकमाधारत्वमत्रबो ३६
ध्यं यद्वा तत्सर्वै दीर्घेस्थानित्वभावः समस्याल्लिगि स्यर्थं तोद्यान्वेष्टे जसाधारमिति अन्यथासत्यद्वन्द्वे जसः शीत्यस्य प्रवृत्तौ वर्णाभेतरके इत्यपिरूपं
स्यादितिभावः यदा अन्नादः कुत्सितो वा अल्पः अकः इत्यकजन्तरूत्वा वर्णाश्रमश्चेतरस्मै इति द्वंद्वः स्त्रियां तदा स्यप द्वयं स्यादेव परं तु इतरशब्देन
द्वंद्वः त्वात् जाता वर्णाश्रमेतराइत्यत्र जाता द्वार्थयोगायदाक्षियत्र तदा वर्णाश्रमेतरकाइत्येक मेव रूपं साध्विति बोध्यं ननु द्वंद्वार्थे वयवस्यतत्र

शब्दस्यापि अवयव जर्वीरः अवयवत्वस्य सर्वनामतानपायात् द्वंद्वेचेत्यनेन दिसमुदाय स्यनिषेधेनत्व वयवानामित्यत्वाह मितिचेत् अत्राहुः सिद्धांते
ति जसत्वार्थाविवर्तिमिति पक्षान्तरत्वमप्तस्मिंस्तु पक्षे अवयवानां निरर्थकत्वात् ज्ञाता द्वार्थयोगाद्यभावेनाकचः प्राप्तिरेवनास्तीत्यस्तु द्वंद्वेचेति वकारे
णवावयवेष्वपि संज्ञानिषिध्यते इत्यक्षतंतेषामजन्त्वार्थान्तरिपक्षाभ्युपगमेपि न दोषइति प्रथमचरमतयाल्पार्द्धकतिपयनेमाश्च अन्येयामप्राप्त
नायमारंभः तयः प्रत्ययइतिसंख्याया अवयवेतयप् विहितः तायस्थानि द्वत्याधेः चैः संप्रसारणं चेति विहितस्य यद् जातीयायेतिप्रकारवचनेजा
तीयर् जरायाजस् अष्टनआविभक्ताविश्वतावि्भक्तावित्यनुवर्त्तं अचिरसतइत्सवातेत्तनार्थात्वेनविशेष्यं तनि विशेषणेन हतदादिविधिः यस्मि
न्विधिस्तदादावल्ग्रहणइत्यस्य तदंतविधेरपवादेनादित्याशंकनात् अत्रादो विभक्ताविति अत्रादौ विं जराभ्यां अत्रिविभक्ताविति विं जरायाइ
द जारम न चजरायाअस्फोः वाशिनिवास्यं जराशब्दान्तरान्तानि त्रीणिचिणा विशस्ते ह इति लोपेतः तिपितिलोपे चक्रदेशविकृतस्यान न्य
तयाजसिनिस्यरस्थजराशब्दत्वादस्य ङिसिमि ङिश्च स्यंस्वस्थप्रवृत्ताजसोजस्सइतिरूपापत्तेः इष्यते त्वचापिजसौजरसइतिदचापिलोपस्थानिवद्भा
वाद्विभक्तिपरत्वाभावेन जरस्याविस्यादितिसिद्धंतीतिवक्तुं डेति मन स्यानिवदितिनिषेधात् यद्यपि द्वौ लुप्तनस्थानिवदितिकात्तिकं तथा
पितदाश्रयणेजरसितिगुर्वादेशकरणाक्षमानमित्यवधेयं पदांगाधिकारइतिपरिभाषयेंऽनाविधिरित्यस्य प्रवृत्तत्वा अतएवमनोरमा
यांपदमंगंचविशेष्यं विशेषणेन तदंतविधिरित्युक्तं विशेष्यमिति तु प्रायेणानिवोध्यं मेनाह्लोपानत्र दिरक्षेत्रेअंगावयवेषानीति वक्ष्य
माणग्रंथः संगच्छते अत्रनव्याः नत्वादेनस्थानेतु उत्तरपदस्थं चेति प्रत्युरः पाठः तदंतस्यचेतिपाठेतु वर्ऊत्तरकेष्वपि पदांगाकारकार्याणि
प्रवर्त्तेरन्नित्याशंकसमादधुः अनभिधानात्पदांगाधिकारापिवकृत्स्नवंकेषु न प्रवर्त्ततेइत्याशयेन फक्किनार्थकथन परत्वयानुत्तरपदस्य
चेतिपाठेंतना विदमपूर्ववचनाम्निति सोपसर्गस्वरार्थस्थस्थाने जरसादेशसाधार्थान निर्दिश्यतिन तु तदंतविधिनापिजरशब्दांतपदंगतत्रैव
निर्दिश्यमानजराशब्द जरसादेशनभावितत्यंतत्वंथत्यनआह पदांगाधिकारइतिनस्थाति पदाधिकारेपितदंतविध्यात् ग्रहणं तदंतस्यापित्वर
वेदाचोत्वानिदाघइत्यादि वक्ष्यति अत्रयुत्तरपदे इत्यधन्नत्तरपदाधिकारोपिपदाधिकारपृथक्ष्णानगस्थाते तत्सत्वं तुमच्च वस्फुटीकरिष्यते
पक्षं इति जरसादेशाभावेनदनुसारि सिमिरिति धेतु निर्जरसिने स्यादिव्यावसते तन्मतानुसारि सिमिरित्यर्थः निर्जरस्यस्येवाति पूर्वविप्रतिषे
धेन स्यादेशे कृते जरसादेशोनप्रवर्त्ततेइत्येवमेवरूपमितितेषामाशयः अतएववर्त्तितजन्मजरसः परस्पविप्रत्वभाः स्वदर्शितिमालवि

73/1982

न·धि·

प्रयोगमप्रमजरांक्षितिप्रसक्तावीतजरसश्रित्पवर्गाक्षिनिमित्तेरुक्तं एतच्चेति भाष्यकृतमाहि टाङसीतिसूत्रे इनातौप्रत्याख्यायनादेशमदादेशं च चि
धायनादेशएत्वमाङ्ङित्वात्पदसंज्ञाङि चेति यो गविभज्यसाधितं तथाचनिर्जरमिन निर्जरसादिसिद्धं भाष्यविरुद्धमितिस्पष्टमेव न च नादेशे कृते
हलिलोपप्रवृत्त्या अनेनैकस्यैव सन्निपातपरिभाषया शंक्यं नशब्दे परतो विधिधानादेश विधानात् तथाहि अनाप्यक इत्यत्र अननार्पातिपदछेरः

३८ नपुंसकत्वात्स्वमोर्लुकि नलोपः नार्थातिसमासात् द्वंद्वात्स्वसंबंधि वचनं नन्वङसेरदादेशे कृते पररूपं स्यादित्यपिशंक्यं अकारोच्चारणसामर्थ्या
दीर्घसंभवात् तथाजरयाजरसन्यतरस्यामित्यस्मिन्नेव सूत्रे भाष्य उक्तमतिजरेरितिभवितव्यं सन्निपातपरिभाषयेति ततश्च निर्जरसैरित्य
पिभाष्यविरुद्धमेव एतेन अतोभिसऐसित्यत्रेणेति वक्तव्ये गरूकरणं निर्जरसैरिति रूपार्थमिति केषांचिद्व्याख्यानप्रामादिकमितिस्पष्टमेव
पद्दन्नोमास्तशसादौ विति अनुदात्तस्यनर्दुपधस्येत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तत इतिभावः अत्रशसप्रभृतयो निमित्ततयोपात्तास्तेन पदाद्यादे
शानुरूपान्यप्रकृतिविशेषानाक्षिपंतीत्याह पादइतेति यद्यपि शसि छंदसीत्यतश्छंदसीत्यनुवर्त्तते तथापि भाषायामपि क्वचित्पदादयोभवं
तिप्रासच्छंदसीति वार्त्तिकं छंदोग्रहणस्यासामर्थ्यादिति वक्ष्यति प्रामादिकमिति तथाहि आह्लो एकस्य वार्त्तिकमिति मंत्रेष्वेकवादित्यर्थे आ
चिस्यात् एकस्यचिद्वार्त्तिकासंतमस्यादिति मंत्रांतरसंवादाच्च तथाहव्यानुष्ठान आसन्नं मंत्रमुखे इत्यर्थः एवमासमन्यंप्राणमुत्पुरित्यादाव
पिबोध्यं ककुदत्वंपुंसकस्य ककुदः स्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये अनपुंसकस्येति वचनं ज्ञापकं प्रसज्यप्रतिषेधेपिनञ्समासोस्तीति के यदः तेनासर्वं
नाम्न्यानिक्करवार्दित्यादि सिद्धं स्वादिष्वसर्वनामस्थानइत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधेपिनञ्समासस्तु बहुवचनं भिनत्तीति शंक्यं किंत्वसर्वनामस्थान इति पर्युदासात्सर्वनामैकवचनमेवस्या
स्वादिसिद्धं आदिग्रहणं प्रथिकपरिग्रहार्थमित्याशयेनाहकप्रत्ययावधिति न्येवं राजेत्यत्र नलोपोनस्यात्प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानप
रत्वात्पदत्वाभावान्न नलोपः सोपरतः स्यादिष्विति येनेव पदत्वाभावपरिकल्पिशिष्टस्य स्फोटः प्रतिषेधः समिदंतमिति पदसंज्ञायां तस्मादिनाकलोपएकदे
शविकृतमन्यवदिति नवकारांतस्य पदत्वात् यदि तु स्वादिष्विति योगं न स्यादिषु परेषु पूर्वं पदं भवति पदसंज्ञां विधाय यचिभमित्यत्र यचीति छित्वा य ३८
आदौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वपदं नेति निषिध्यते तदा ओजसादिषु पदसंज्ञाभावेपि सोपरतः पदत्वं संनवाद्राजेत्यादौ नलोपकार्येन कार्य
वृपपतिर्यचितं यचीत्येतद्ग्रहणं सप्तमीनिर्देशात्तदादिविधिः स्यात्तत्राह यकारादिष्विति यकारादिषु किं गार्ग्यः वात्स्यः गर्गादिभ्यो
यञितियस्थेति चेत्यकारलोपो यथा स्यात् असर्वनामस्थाने किं रूपादोरूपादः विद्वांसो विद्वांसः हित्यवाहो दित्यवाह इत्यादौ पादः पदवतो

75
1982

संप्रसारणं वाह ऊठित्याद्यो भाष्ववृन्निति आव डारो इत्त प्राक्क डारात्समास इत्यस्यनावधित्वं स्यादित्याशयात् तत्पुरुषो हि गुरुश्चेति लिंगाच्च
संज्ञाद्वयसमावेशार्थाहि तच्च कारमदाह कडारः कर्मधारय इत्यत इति एकस्येवेक्षि उभयोस्सावकाशत्वे विप्रतिषेधेपरमिति परेवगरस्येत
निरवकाशत्वेतु सत्यतत्रपरस्याः उदाहरणं धनुषाविध्यतीति अत्रशाणामपायं प्रत्यवधिभूतस्यैव धनुषो ध्यध नं प्रति साधकत्वमित्यु
भयप्रसंगेपरत्वात्करणसंज्ञा अपादानसंज्ञा बाधते निरवकाशाया स्त्वदाहरणं भवतष्टक छसो भवदीय इति अत्रासिति चेति पदसंज्ञाप
शसपि भसंज्ञा बाधते निरवकाशत्वात् तेन तकारस्य जश्त्वं भवति प्रकृते तु परानवकाशा भसंज्ञा पदसंज्ञा पदसंज्ञा बाधते इति शसादावपि
भवगर्हातुमुचितेत्याशयेनाह यापरे स्यादि यलोपः शतहलि सर्वेषामित्यनेन लोपाव्योर्वलीति तु नप्रवर्त्ततेयत्वस्यासिद्धत्वात् अल्लोपोन
भस्येत्यनेनाक्षिप्तः प्रत्ययविशेषो अंगं चाति द्वयमनो विशेषणं अनस्तु अकारस्येत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे अंगावयवइत्यादि अन्तं तस्य भस्या
गस्याकारस्य लोपः स्यादि प्राचांव्याख्यानं दूषयाति अनोदातकारस्य लोपः स्यात् भस्यांगस्यातोऽकार इति व्याख्यानेतु अनसामनरो
स्यादो स्यात् तंत्रारण्यादिना अन्तं तस्य भस्यांगस्यात्रोऽकारस्येति व्याख्याने प्यनस्तक्षणत्यादावति व्याप्तिरेवेति भावः सूत्रे तपरकरणेन
स्समासभ्रमनिवारणाय कृतमित्येके ननु प्राणितीति प्राणप्रतः शसादिप्रत्यये प्राणः प्राणेत्यादावनितेरिति णत्वं स्यासिद्धतयाऽतिप्रसंगः
स्यादिति तद्वारणाय तपरकरणमस्त्विति चेन्नैवं सवर्णदीर्घेकृतेऽनएवतत्रासत्वात् न च वार्णादांगवलीय इति सवर्णदीर्घात्प्रागेवलो
पः प्रवर्त्तत इत्येवस्यैवानरूपमिति वाच्यं तथाहि सति त्याज्यस्थलाभेन तपरकरणवैयर्थ्यस्यतदवस्थत्वात् वस्तुतो वार्णपरिभाषेह न प्र
वर्त्तते युगपत्प्रवृत्तावेव वार्णादांगस्य बलीयस्त्वात् किंच ननु नासिक्यस्थसिद्धेर्घिसवर्णदीर्घोऽस्त्यागत्येनोभावाच्च तस्मात् भ्रमनिरासार्थ
मेव तपरकरणं न तु प्रासंगस्यादावनाकारलोपवारणार्थमिति तत्वमाशयः वस्तुतस्तु एकदेशविकृतन्यायेन भवत्येवतत्रातिप्रसं
ग इति तपरकरणमावश्यकमेवेति नव्याः एवा प्राणोनाण अत्रापदांतस्यस्य ईन्य इत्यनुवर्त्तं णग्रहणं पदांतस्येति सूत्रं च भाष्यप्रत्याख्या
तं समानपद इति निमित्तनिमित्तिनोरपदस्थत्वासंभवात्पद इति यदेव सामर्थ्यादेकपदस्थत्वे समानग्रहणं य समानमेव पदं नि
मित्तवत्पदन्निमित्तपदत्वाभावयोरिति यावत् तच्चयथास्यादित्येवमर्थं तेन समासेऽसमासे गंधयंगान इत्यादौ भवति तत्र हि न का
रस्यैकपदत्वाभावबहुव्रीह्यान्तः कारस्यमात्रभोगिणी इत्यादावपि नस्य णत्वं भवत्येव प्रत्ययपरनिमित्तनिमित्तिवत्पदभिन्नपदवर्त्तित्वाभावा

म·धि· न एतन्नं समानग्रहणमसंव इयइत्सामर्थ्यमिति व्यस्व्यायनमनोमेस्याद्वविक्यसंगनिवार्तितिपिमाकसोर्गोपाइस्यादावव्याप्तिः स्यादेवेतिकेचित्तु
निः पराह्नात्यानव्याप्तिं सायाप्तिमिव्याव्याप्यमनोमेस्यादावपिपसंगनिवार्तितिपिमाद्यमोर्गोपाइस्यादावव्याप्तिःस्यादेवेतिनपाठिःशुनिउत्तरी
स्यानव्याप्तिशंकाधाप्तिरवक्षाभगात् एतदुक्तमिति यानुडः पूर्वात्मत्वरूपकर्मदर्शितदुपादानविदर्शनात् एवंच्यासिद्धेः नस्थानिवदिति एतच्च
३८ स्यावमिदं तिषा धात्वमिद्धत्वेन नम्रस्वकर्तिः चः पर्यस्मिन्निति अभिदेशोऽस्यापदृश्नः नस्थानितरूपदर्शत्वासिद्धिरेत्वस्थानस्थानस्थलचयस्थानि
वत्वायावनत्वइत्यर्थः संयोगादिलोपवञ्चयइनातः परस्मिन्निति पुणादेशस्थस्थानिवत्वात्सोपिति कत्वापानत्वोनिगात्यते अत्रणिलो
पस्यस्थानिवत्वादवि विभावर्धमित्यत्वं णत्वमापद्यपर्वादिर यस्थानिवत्वत्वलोपस्यस्थानिवत्वेन नकारस्यप्रातिपदिकांतत्वाभावात्स्मर्तनन
वुगर्गन्ति स्येवक्षापवर्णावियवापित्वत्वमप्राप्तिनोस्येवञ्जरपदंयस्थानिपदिकंत्वदं स्थानिवद्यमाणत्वात् अत्राहुः साधनं कृतेमित्यु
इतिनसमाप्तिपूर्वाननियस्थानिवत्वस्थापदंसनकारस्योत्तरपदांतत्वात् णत्वप्राप्तिस्थेवमिस्थादेवत एतदुइत्यादेरपाख्यामित्यस्य
लोपसाम्ः एवंत्वववर्ण्यसिद्धः अतएवपण्णवृत्तरार्थमित्याकरेस्थितप्राप्तिमित्वंनडच्यते उत्तरार्थेनथापीलमयग्रहणेस्थितं ततश्च
एतदुः एतदेस्यादारस्याख्याप्तिमिगत्वस्यपवृत्तिः कृतेवार्थत्वं एत्वंतत्त्विदं नस्थासिद्धत्वात् नचवचनप्रामाण्यात्सिद्धत्वशंक्यप्रपुष्टिः
अष्टिःपक्षइत्यादौवार्त्तिकार्थतानस्थपयोगणइत्यंगोऽचत्मिनार्थइमिवित्वनमस्थपूर्वगनुके इत्यसस्यस्थस्थाकिरवरितार्थस्यस्थापि
नुत्यत्वाच्च एवं चमत्पवृत्तरार्थपक्षस्यणप्रियस्यानगरविरूथ्यमइनिचेत्व आकर्ष्यतिपक्षस्यणविनापुछार्तस्यादिलस्थास्थासिद्धेर्नास्ती
स्यमावदभिप्रेतं ननुपूर्णमान्यादेरपाप्याप्तिरस्यापदनिर्शिमितलोपःप्रातिपदिकपर्वेदिकेअनि सायस्यानुवर्तीतत्युरुषयोः पर्यपद
प्राकेसत्वे समासासंभवाद्याप्रातिपदिकस्यपदविंगपवणत्वाच्चेतिभावः तदंतस्यैव षष्ठीतत्पुरुषायं नस्थप्रातिपदिकसंज्ञकस्यपदस्य
अंतोयानलोपस्थस्यत्यर्थः यदिपुप्रातिपदिकनवंतस्यनलोपिपदेतिशेष्यनतदाविशेषणेनतदंतविधौसानमंतग्रहणंशक्यम ३८
कर्तुमिति तत्त्वेतरथाप्यस्थितं प्रातिपदिकेनिति अत्रपपदादिपमिमिति राजानोगजातः स्त्रियास्त्रि इत्याः शीतितत्पुंसकाच्चेति
विहितोग्रव्यंतनतुजश्शसोशि नस्त्रित्वासंभवात् भस्यत्यनलोपवंनापस्थानस्थेवयदुक्तादेरोक्षेपात्तदंतमदाह असर्वनाम
स्थानेत्यादिकरुहापर्वाससिद्धेदः एकपदत्वं तु पपाठितनुपदमेववक्ष्यतेआसत्याप्तिमिति येचासावकर्मणोगितिपरप्रतिभावात्सा

77
1982

द्विपमिति लोपावअमत्वोति कन्द्धोपर्णानिपयोगोदेवत्यर्थः यथापितृव्यादेश्चतयोः समासःकुट्टिःककुद्दोकुट्टेश्चककुद्दोपणीइत्ये
कमेवकृते भाव्यसकलान्नभिमितेहात्तएवस्यतएवनवंतेनेदं प्रमाणंतथापितकुद्दित्यस्यएवचपदत्वमेवन्याव्यात् अन्यथाचान्तोदुर्बलत्वेपि
ककुदएककृत्वनत्वमर्थंतइतिभावः तत्पुपाद्दवद्पुस्थदक्षिणहोर्निगावरइतिपुः अचदक्षिणदोपपूस्थतत्पुपादविस्वन्स्वःदोषतस्योति
अर्थनश्चलिंप्रयोगःदोषंतस्यनपुमजनःनापस्थानिसंबंधः इत्यादस्कार्यवयतिनष्टितार्थीतिसमासःसजातःसविषयइतिदन्त अङ्गोऽङ्गएव
इत्यङ्गादेशः कान्त्याद्गजःहिंसार्थगतपस्याइतिलुक अङ्गःपापसिद्धिस्थानेर्थःसि अवसानवचनःसापथगतःसंस्थाविसायेति ज्ञापकादेकदेशि
समासः इत्यादेता: विश्वपाइतिविश्वंपातिरक्षतीति विग्रहेपारक्षणइत्यस्मादातोनुपसर्गेकइतिकं बाधित्वा आतोमनिन्क्वनि
ब्वनिपश्चेतिचकारगृहीतेतिव्याख्यानात् इयश्च्छदस्यातोमनिन्निति विच् लोकेवत्वेप्यापिद्धर्थंतइत्यनेनेति विवक्षः दीर्घाज्जसिचच
कारादितीयवृत्त्यर्थेनेनेतिचवर्तमनदाह दीर्घाज्जसिपर्वर्विमिस्सञ्चकारःआवेदस्याकारादिनिर्दीर्घाकारात्तुजसीतिपूर्वस्यसं
प्राप्येतिभावः इत्याद्यर्थमिति ननुइस्यादस्योत्वाहिमस्यइतिनिर्देशाहिकप्रत्याहारवत्पुणासवर्णोरेवनिरुद्धलक्षणमिस्याख्यायते
तथाचदीर्घस्याव्रकावात् गौर्यौवित्यादावर्वसवर्णदीर्घोनप्राप्तोतीतिविशेषणनिषेधस्यवैयर्थ्यंएवं अस्मादेवनिषेधाज्ज्ञापकादिग
जभिन्नेष्वपिप्रत्याहारेषुलक्षणास्त्रीक्रियते अन्यथा गौर्यौ इत्यादौ शसिपरतः पूर्वसवर्णदीर्घोनस्यात् किंच इत्यादौ नीत्यादावुरणरपरः
नेषादकर्षुक इत्यादाविसाम्प्रगिति तस्थकादेशः अणो प्राप्तिस्यादाविणःपरस्य पत्वंचनसिध्यतीति दिक्प्रथमयोरिति सञ्चानंतरंदीर्घाच्छसीत्ये
वमवचनं दीर्घाज्जस्येवपूर्वसावर्णदीर्घइतिनस्यार्थः एवंचचकारोनकर्तव्यः नेतिचतातुवर्त्तनीयमिति मतद्धाघवमित्येकेशसिदीर्घादेवेति
विपरीतनियमवारणायतन्मेक्वाताम्येडिसिइति ईशाश्रयणेप्रतिपत्तिगौरवंस्यादितियथासंख्येवश्रेयइत्यतंतात्पर्निगंधर्ववितेषवाच्
कमव्ययनंप्रातिपदिकमिदं सात्रादुक्तेश्रेवमाद्यगंधर्वाइत्यसरः केचित्तुअकारोवास्फुरेवत्येनससवर्णनेइति सांतत्वात्सांतइतिमत्पुदाह
रंगित्वः अः यद्यपितोत्यइअः शानक्षासक्षस्त्रौतिनिर्देशादनस्यच्चेत्यादिलोपः सिध्यतितथापिस्त्रोत्यवसवतिअः शानजमवतीतिध्या
स्यानेष्वप्रसाधुत्वशंकावारणायदमुक्तं इत्यादेता: स्वच्छेशपदस्यप्रयोजनमाह अनदसिंज्ञातितिसत्व्यस्यादित्यतः शि:

न.भि. लिङ्गस्वरूपस्य नाड्स्वरमिचानुवर्त्तनं" दात इत्योधाविस्यादिमिस्वेमित्तदीसंज्ञा पक्षे पिरिसंज्ञायांस स्यामाणव ग्राह्स्याऽणसेधेर्ऽितीतिगुणे अयादेशे
चक्रमयेऽगिस्यादिमिभावः आङेना पुंसीतिनुम्ना का अमुनाकृत्येनेत्यत्र यथा स्यात् नचनुमारूपसिद्धिः मुत्वस्यासिद्धत्वादिकोचीतिनुमोऽप्रवृत्तेः
नादेशेमुना मित्वनक्षनभमितिषेधात् नचनमुनेऽभिनिषेधोदुर्घटकिंनस्यात् नइत्याकारस्यासिद्धत्वात्दिकान्ये अमुनाघटेनेत्याद्यसि
३९ द्धापत्तेः अमुष्मैकुलायेत्यादौनुस्य संगाच्च नचनत्र यथा यादेशोसमिनुमोऽप्रवृत्तिरिति शं कम्ये स्पाया दृष्टं बाधित्वा परत्वान्मुमः प्रवृत्तेः प्राचामिति
आचार्याणामिति शाप्यः ऽमिङस्मायइत्ऽसिऽऔ द्विगाव्रवद्यितमोर्धृथा संस्थानअस्मान्तिमत्वात् अस्मानन्तरस्वरूपनिपातकरणादिङ्गादस्येर
पर्मर्धोः किरिमिनिर्देशाच्च अस्येः अनङ्गुड्‌धाशोहितिऽ गमिस्यमाऽरिमि चपदत्र यत्रनुवर्त्तते इत्याशयेनव्यावष्टे इदुड्‌धापरस्य ऽगत्या
किमिचेरनस्थानिमानाव्यास्यामितिनुनाक स्वेदेघरित्यस्य पठ्यमत्वात् नचाद्गृहत्यादानप्रमाणाभावात् ओ हितिए वसचे इदुड्‌धामुत्तरस्य
ऽिड्मसंबधस्यागायागाच्च यत्तु व्याचख्युः अरिमिनपरत्वं दृष्टा यित्यादायचक्षितस्थियदार मासिदियत्तदर्थमिमिताश्चे त्यं तपरयरणा
द्दिदावा सहर्दर्घोलाक्षत् टाप्तुस्यादवत्स्लक्षणदृष्टबाधेमानाभावात् अतएव कुन्नेदृतन इति स्त्रेनाष्याद्यौसन्निपातपरिभाषया यद्धातचित्य
त्रदारनेयुक्तं दापाव्यवधानेस्यानं मर्धविघातः स्याहिति तपरकरणा द्वप्लावेसन्निधान परिभाषोपन्यासस्तत्वविरुद्धत्व यदपिव्याचख्युः ओ
मस्कारः स्वरितार्थं इमित्दपिना स्तर्गिवर्दिक्रिसन्निधानेअम्नाचित्यादोस्वरित्वादर्शनात् नयिमक्तो मिमित्रेऽ रोमस्तु तकार उच्चारणा
र्थोनेसंज्ञकभिस्वयमेवोक्तत्वाच्च तस्मादुभयत्रनपरकरणमुच्चारणार्थमेवेतिप्रतीरम्सायांस्थितं अनङ्सौनकारादकार उच्चारणार्थः असं
बुद्धाविमिपर्युदासात्साविमिप्रयोजकवचनमूर्ध्वेनतुसप्तमीतिकृवचनं सोऽस्येवसिद्धेनडःविधाननमन्यनोपिस्यादिति ज्ञापनार्थं तेननुज्ञानसः
मेनुद्धावनङ्सिध्यतीतिध्वनः यद्यपि सोऽस्युक्तं अद्युशनेस्त्यनरत्वे गणापि अस्याव नमश्चउशनेस्यच सर्वत्रामस्थानेनासंबुद्धाविति दीर्घः
स्यात् पुरुदंसस्त्वत्नु सामसदमिस्यात् तथापिसंज्ञापर्वक विधेरनित्यत्वादंगरुतपरिभाषया नलमाधेयमितिनेषामाशयः अलो ख्याव ३९
अलगतिपंचम्यन्तं स्थादिवत्दनविधेर्ष्यतनइत्यात् अन्त्यादल्डति अलःकिंमिदुः मिङ्गवादिस्याबाचंस्यासंघामानुवंधस्यशकारस्यमाय
नसमयोजिनिज्ञायांशासइदङ्हलोगिनिशस्थस्यात् नन्वयमथं स्यादलः कर्वस्यस्थानस्योपधा संज्ञायांशिडुइत्यदोशकारविशिष्ट स्याकार
स्यइत्वं स्यादित्यमि प्रसंगदापन्मदतस्यप्लवग्रतिचेत् उच्यते यथा हिलोके अमीषांब्राह्मणानामं स्यासूर्य आनयितामित्युक्ते यथाजातयिदोः

स्यसवाज्ञानीयिरोः स्यास्वभानीयंमथाज्ञायंतो स्यासकइतितस्वैधवस्वत्स्यतेनदेनदात एवोगर्भइति अत्रापेस्यादिविष्ठियेवअलदृतिनि
र्दिष्टंणुषदोस्यविसवचधिमिदेरु विदाकु अलोन्त्यस्येणोः स्यस्यास्वरवर्णस्यस्थानसंज्ञः स्यादिति व्याख्याय अपिसंनवद्धित्वात् सर्वदाम
स्थानेनापधापाऽमिस्त्रंद्रलोपस्यादि र्थयषणं चानुवर्तनइत्याणयेनाऽनातस्यस्यादिअपत्यए काल्‌ अससाय वाच्येकमध्यः संस्थायावीता
नवसंस्थानाचित्व अप्येत्तीदिस्वस्मस्मैनास्वरस्थसिंवारुक त्वात्लोपः स्यादितिवाच्यं विभक्तिसाहचर्यादिमितेरे चलोपइतिव्याख्यानानप
कालइतिधिं नान्दंविः वरपक स्थानिलोपात इस्ते वे कथअतेगवर्णप्रहणेनानिपरुणंज्ञायवतिइ स्यस्युग्रस्यनिपातएकाजनाङित्यत्र एकाज्य
हणंस्वकु गस्नाधिस्वदोवासरल स्थास्यावादर्धाविदिसंमत स्थापेरवविशेषणं नतुहल्लोः संभवादित्यात् दीर्घायासिनिपरमितिलान्वि दृविहितार
णपणगमप्रमाणाभावात् यासाकाइत्यादावव्याप्तस्यानव्तनयत्कलनादिहितिलिनतिर्दोस्तः यः सप्त्यादावधिव्याप्तः कर्त्तासंस्त्यादाव व्याप्तम्स्वयथा
पिसदाघत्वविधोवीमत्वाविस्नस्थाविषयसप्रमत्येस्वाहिते थासंस्याटेनाकटोप्सविभ कोसंवतादिहितितत्वस्यमेमवात् तथानहिर्यो साधि
त्वस्यविषयसप्तमीत्येकर्त्तास्वत्यादावपिनदोषः तलेनादिहितिनत्वस्यसौः संभवात् तथापि दृष्टत्वप्रसत्यवाव्याप्तिप्रसंगइतिभावः तलिमि
नस्वसमितिसंत्येयरूपत्वंमेकद्भाविक तन्त्यायेनसोध्यं लुप्यतइति यद्यपिलोपोयोर्वत्यिलोपइत्यनुवर्तनेनचतत्रअवसाधनंतथा
पीरवर्मसाधनं कलिविषयत्वमन्तसासानाधिकरण्यादिति भावः मिश्रोयां विरतिवह इतिप्रादिस्मासंगासिचायां रिति कृत्स्नः नविसमस्तस्यस्थाने
मत्वनास्तिनतनन्द्रौ प्रयत्यतदादिनियमोनाप्सीतिवाच्यं अनुपस्सर्जनेति तथाद्वचपस्पसर्जनत्वात्नदादिनियमोस्त्येव अन्यथाअतिकारीषगं
ध्यापुत्रइत्यत्र प्यङ्तप्रत्ययदलक्षणसंप्रसारणप्रसंगात् मत्वं तथाप्युत्तरपदस्थस्याग्रमन्त्वनसोस्तनः परत्वात्पायाद्दीर्घग्रहणाभावेसुलोपः
स्यादित्वनर्हादस्ताप्यग्रहणं विहितविशेषणार्थं स्यधुनेवाक्यं स्यादयत् संगापालनइतिगंरयतितनः हियतोपयलोपत्र संगतिः इन्द्रंकारस्य
स्थानिवद्भावेनस्यार्द्धदीर्घवच्चादिस्यादिः नचाक्कुपरस्यस्थानिवत्वासागयः परत्वेनेमिदं कषे द्विलुगनस्याविरादितिनिषेधादितिवाच्यं ऽई
आपदि निषिद्धिप्यर्दी र्घयरणस्यप्रत्यास्त्यानत्वेनप्रद्वनेआकारस्यस्थानेःप्रवाद्युक्तानिपसंगाभावात् निष्टोरांवीयतेः हिवितुमिष्टौ शवीजतिम
सत्यवईकारूपऽदीर्घनसुलोपप्रत्ययः अपरक्ति सिमर्थानिदइत्यप्रस्तुतकरणाचित्यं विशिष्टस्थानत्वात् सनिसर्नितासंक्ति क्तिदृश्या
स्याधापिप्रसंगा पादस्थानुत्विमत्वात् यत्तुव्याचख्युः स्तुःसकारस्तवतीतिसरातत्वमन्नावरेसमासपदिमनः हिसराः सरातोसरासः इत्यत्रने
मेरप्ययसासस्थलोपं व्याचख्युः पूर्वग्रहणामिति यदपिचिं त्यं परस्परसाहचर्येणसदिसौ नाविभक्तीनामेवग्रहणात अन्यथासितलो

79/1982

न.धि. पापत्तेः कृतत्वात् प्रत्ययग्रहणस्य फलं प्रत्ययस्यैव ग्रहणं यद्यत्र तु निस्वादिविधिविशेषणे तेषां तदन्तग्रहणमिति वचनं परिभाषा वार्त्तिककारास्तामाश्रित्येतेन
इत्यस्मात् अंगस्येति निर्देशेऽपि धातोरेवास्य प्रतिपदिकस्य सौरस्याच्च संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति ननु संयोगान्तलोपोनासिद्धः
४० नङिसंबुध्योरिति सूत्रे संबुद्धिग्रहणात् ज्ञापकात् नस्य वर्णा माभिर्यादा वषित्तो पापत्तिः ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वात् यद्यपि तत्कार्यविषयो
राजन्नयत्र तत्र प्रसिद्धत्वं व्याख्यानात् तथाहुः केचिन्मिति नपुंसककार्यत्वात् ज्ञापकं प्रतिषिद्धं लुका लुप्तप्रत्ययलक्षणाभावात् संबुद्धौ
वा नपुंसकानामित्यस्याप्रवृत्तत्वात् संबुद्धिग्रहणस्यानपुंसकविषयत्वात् संशयोऽस्ति ज्ञापकस्य सार्थकत्वात् सामान्यलोपानप्रयोजनमिति
दिग्मात्रं अभिन्ने त्वस्य न तत्र स्यात् सिधिद्ध्वेति सम्बन्धि सदाप्तस्य संयोगान्तलोपेनस्यासिद्धत्वात् तथा अभिन्नं वा अज्ञाग
र्थं वानित्य चनिल्लोपाद्स्यात् राजस्थाविधिस्यात् तदुक्तं संयोगान्तस्यलोपे हि नलोपादिर्नासिध्यति सर्वेषु नैव लोपस्यादत्तस्तस्मात् इधिय
तइति नलोपादिरित्यादि राज्ञो नानं संप्रत्ययं अचेत्यनवयवं ध्यात्वाहत्योसारं वविशेषणेन तु निस्थाः व्याख्यानात् तेन प्रत्येकेवाचरत अमा
स्यात् गर्णं वा नरत अंगगात् इत्यत्र तु मा निवृत्तसत्या वरलं मात्वं सुमिति अन्तर्दृष्टेः कृत्स्नेलुप्य तदीर्घो यो ह्यापोनाहं मात्वरंतः इत्यपरत्नं हल
वाक्षमिवास्यार्थोऽन्यथार्थं वचनं वचनात्त्वा यस्य ह्यान्यावरित्यरसंयवल्लवति तत्र द्वयं तादृसंभवइतिस्त्यं आरंतानु आवाश्च दित्वं माल्ल
ऽस्मिन् मिथो सतगव अंगगात् अंगगादिति यथान वराणा व्यवधानं लुकादे शास्यक्षीमत्वेन ग्रहणात् न चस्थानिवद्भावः अपूर्वविधित्वात्
अन्ये त्वाहुः ह्यात्यग्रहणमस्तमवादेयविधिस्थार्थविशेषणं तन्न वर्णा मिथ्युक्तं तत्संयोगे च वरच अंगाद्यंगाइत्यत्र संभवोस्तीत्युक्तमित्यास्थ
तत्रस्थानिवद्भावात्: पर्वसाविधिविचक्ष्यादयः परयो स्थिस्थालोपो वक्र्यत्स्थानि समावेनशापा व्यवधाना सिस्थालोपस्याप्रसक्तेः न
च कलाया वाचरस्थाम्पसस्थानसर्वान्यि यत्र इत्यपि वाच्यं तस्य पाठतः स्वभागत प्रदर्शितत्वादिति ४ सर्वेति समानं स्यायत जनेरि
मिस्थवाडिस्य यत्नोपवर्गिवानुवर्तमादि सजामेव स्वः सर्वोपहत्तइति स्यात् त्यजास्तिच्च सजातशब्द स्योदाहः समावस्थनचेह स्याविनक्षिस ४०
ल्लियोगन सस्त्याय्यस्था न ऽत्ते सन्निवास्नविभाषयादत्तथ्या विविक्षयापानसवर्तनिर्दिष्टं वर्ज्य स्वनंत्रः वर्जेत्यादिना देशानाम्स्नल
कान्ता मित्यस्य लोपक्वत्ये स्वनस्विभाषाया अप्रवृत्तेः सन्नुरसंबुद्धौ इतह्तोः सर्वनामस्थान इत्यतः सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तते तत्र संबुद्धे
सुद्धादित्यनेन विशेष्यमेतामाणिदिति सत्वाणिदित्यनुवृत्तं तत्सामानाधिकरण्येन सप्तम्याः प्रथमाकल्पइत्यात संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्था

81/1982

नमिति सम्बन्धसंबुद्धि इत्येवस्य वयित्युसु कनि विवस्ताध्याश्रित्यंनं ननुस वेव स्थवापमादीर्घं वाधिताकरत्वात् नतुपश्यायात् इति राजन्यं सोर्णि वा
दितिं वत अचाहुः सनतन्नसंगितपानामित्यस्येकारान्त अंसगंतान्नसस्त्येत्यवद्धिताधित्वा सर्वनामस्थाने वासंबुद्धाविति पथ दीर्घ
णस्त्वमितत्वं सत्त्वसंबुद्धाविति णिदप्रावसुपत्ना व्याप्त प्रवर्तनसनस्थान पुरुषायाइत्यस्य बलितेंगत्वादिति अचोञ्णिति सूत्रे इष्टिरित्येतत्
ञ्णिरित्यनुवर्तते अंगस्येति चानुवर्तमाना विशेषणेन विशेषणतदं तविधिरित्याशयेन व्याचष्टे अजंतांगस्येति स्यत्स्यात् पंचमीति दीर्घा
व परस्य लाभे परस्थानिष्ठस्य उक्तः पूर्वपरयोरिति निर्दिष्टं तस्मिन्तु नाधिकियत इति ध्वंसनार्थं स्यास्थ स्वस्थानिमाहार इत्येव स्यत्वं तत्रसिद्धं
शब्दयोः रतयणादेशयोरनुकरणं स्थाने एवंविनिविशिष्ट यात स्वरेतिं उभयत्राणुकारउच्चारणार्थी तनार्थ ननु स्थाप स्यादि शब्देन देश्याउ
करणमिदं सर्वः पर्युतं संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्थान आपत्यस्थने आदिति निर्देशादित्यासिथ्यात् विविभाषाप्यामित्यादि एवं नयचयच
यण प्रवर्तितस्य वेच्वोत्वनन्तमिसरेवरिरित्यादौ नवेयणा निर्देशस्थान प्रयातनत्वाद्भुस्थानेऽरे यग्रहणंस्याल्लतु दीर्घोतयो गिनिपार्श्व निर्देशा
स्यपद्धस्यदीर्घ साधारणत्वात् स्थस्यस्थयच्छविषयत्वसंभवतत्यवान स्यात्यापत्ताच्चेति भावः ५ ओत् एतच्च सत्वं ततविसंनगेसु इदु ह्यामिति
वर्णत्रेण वाध्यतेधि संज्ञकं घच्चयारित्युत्तर सूत्रेण तत्रा संज्ञाद्वयस्त्यात्स्थविषयः नचतादृयाद्वयागस्तिस्तत आत् उकारानुवृत्तिरिति मान्त्रात्
घिनदीसंज्ञावर्जितान्याश्रितु ह्यापरस्येत्युक्तं तदसत् लाइशस्याकारस्याप्रसिद्धेः सुसरपतिप्रादिसमासेराजादः सखिभ्यइति चानपूजना
दिनिषेधः शेषाघ्यसखीत्य साखीमिताथं प्रसज्यप्रतिषेधः असमर्थसमासादि दोषापत्तेः किंतु पर्युदास एवेति सुसखीत्यस्य संधि
शब्द भिन्नत्वाद्विसंज्ञास्यादेव न च सक्षदायस्य सखिशब्दभिन्नत्वेपि सखिशब्दांतभिन्नत्वं नेति कथम सखीति निषेधा प्रवृत्तिरिति वाच्य विशेष
यासन्निधानात् असखीत्यत्र कर्मधारयः किञ्चित्रयत्र स्थत्यपरत्वेः तदंतमत्वकत्वमभिप्रत्यात् समुदायस्येत्यादि एवमति सखेत्यत्रापि समासांत
निषेधादिकं वाध्यं गोणत्वेपीति अतिदर्भस्थायास्यास्थायत ह्रस्वस्य प्रतिमानः तथा च तेनाविधिरिति सूत्रे परमसखायाविति बहुव्रीहिः तस्य
कपोदिप्टनाभाव्यमिति वेयटः तथाहि नयाधिकृतेति सूत्रे भासस्तत्रमि प्रतिकापदासस्तु बहुव्रीहित्वान्न समासांतमइति सत्त्वाद् अनुभूतस्येव
तथाइ इसखा आशे वा मिपरमसखा नहि संस्कृतिपि समासस्ता यमित्यादि प्रयोगा श्रेयमेन्नु संज्ञे तंदे तत्र बहुव्रीहिप्रयुक्तस्य सर्वपदद्धस्यह
मिति रसस्वदर्शनसगोणत्वात् एवं नचिसंज्ञा सत्वेपापत्रासस्वा अन्यस्मात्स्यित्यस्यात्मदं तादरं तादरे दत्तन्यास्वकारे तद्वन्नुगामिनसाय
इपेक्षाः अनित्यत्वादिति वाक्तिकारागम्नाकुमारि वार्त्तिकं घटघटीग्रहणस्य चाकिं ६ पतिसमासएवएवकारस्ततवधारणार्थः अन्य

थादि समासे संख्यासंज्ञेति सिद्धम्। संख्याया अव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये इत्यत्र बहुगणादिग्रहणं किमर्थं। ... समुदायस्य
प्रतिरूपकत्वाद्बहुगणवतुडतिग्रहणं ... संख्यासंज्ञा ... सिद्धम् इति बहुगणयोरिति ... बहुगणयोः ... नापि सन्नि
पातलक्षणो विधिरनिमित्तं ... बहुगणयोः ... बहुसंख्याः ... बहुसन्निवेशादि ... आत्मा ... पर्ययेन समस्तेन ...
७१ नियमाः ... पारिभाषिकी ... संख्या ... लौकिकी ... अवयवेत्यादि कृत्रिम
... निर्देशो ... संख्या ... लाक्षणिकस्य ... इति भारते स
... संख्या ... किमः संख्यापरिमाणे डति च ... इत्यादि लोपः बहुगणव
तु बहुगणे ... संख्यावाचकत्वे ... भवति ... संज्ञाविज्ञानात् अत एव डति रपि किमः संख्
यापरिमाणे ... तथापि वतु
... संज्ञाविधाने ... बहुगण ... इत्याद्यपि प्रसंगः
... इत्यादि ...
... संख्याया अतिशदन्तायाः ... संख्याकार्येषु ... कृत्रिमन्यायाप्र
वृत्तेः ... अनियतसंख्यावाचित्वाच्च संख्याकार्यं स्यान्नहि बहुगणयोरेव ... नियमफलकं सं
ज्ञाविज्ञानात् ... डति ... संख्येति ... संख्येति सिद्धं पर
... प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ... संज्ञाकरणसामर्थ्यात् ... विज्ञायते नन सं
... संज्ञासंकरे ... इति ... जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ...
... संज्ञासंकरपक्षे ... ७१
... संज्ञासंकरे ... पूर्वापरलादिविभागः फले लुक् जुहोत्यादिभ्यः श्लुः जनपदे
लुप् इत्यादि ... संज्ञाविज्ञानात् ... सर्वनाम्नः स्मैः ... षडोर्लुक् ... बहुव
चननिर्देशात् ... संख्याविधायिनो ... बहुवचनस्य ... पर्यवसाना

ऽभिधानं ... नाति प्रसंगः ... पदस्य ... प्रत्ययस्य ... संज्ञान्तरेण ... संज्ञानंव
... संज्ञाधिकार ... संज्ञानां ... स्थानिवद्भावेन सिद्धे नियमार्थमिदं सूत्रं प्रत्ययस्य साधारण्येन
... प्रत्ययलोपे ... प्रत्ययस्याधारणं ... ततोऽन्यं
... प्रत्ययः ... नियम ... सिद्धं तेन अत
... इत्यत्र ... आर्धधातुक ... प्रत्ययलक्षणमिति तु वर्णप्राधान्यविषयक तेन गते ...
... स्थितं स्यात् ... प्रत्य
यलोपे प्रत्ययलक्षणमित्यत्र ... प्रत्ययस्य साधारणरूपं ... प्रत्ययलक्षणमिति ८
न लुमतांगस्य लुमतेति किं कार्यं ... अंगस्येति किं ... कार्यस
... पदसंज्ञा ... स्यात् ... लिंग ... पर
न अव्ययामात्रलिंगत्वात् अव्ययीभावस्य ... लिंगान्तराभावात् ... इत्यादिलोपः ...
... प्रत्ययलक्षणं ...
... किमनेन सूत्रेण ... स्थानिवद्भावेन ... अन्यथा ...
... आ ... इत्यादि ...
... बहुत्वविवक्षया ...
... अर्थयाथा
... बहुवचनस्य ... अत्र आ ...
... सूत्रस्य ...
... तथापि ... किमः ...
... सर्वनाम ...

न·धि· रूपं स्यादिति भावः अयं तात्पर्यवृत्तिकारस्यान्ते स्वेद्धेः नागुणप्रतिपत्त्यृवर्णादि र्घिर्घ स्वाला विति रूपं स्यादिति भावः ऊर्ध्वस्य लोमानि यस्य स्यात्
तस्याप्यमो लोमिः इत्याप शादृत्ति तथा व वहुव्रीहौ कार्ये तांब्रदुलोमश स्वः सत्राप्तुलोमिश रद्धाहत्यण्य तस्य चइकारान्ते खुरस्वादानमा स
गिकमिति बोध्यं इति इदमाः ४ इतिदिति तत्रात्ता लापदिव्य स्यालोपदनिभावः कित्यं सवात्प्रसंगिति माड्धातोः कित्विदिं त्यस्य वकार
४३ र्हार्विति निर्धारितत्वेनमिश्रं कार्यान्तरं वक्षितव्यः यद्वा इप्रत्ययान्तरवाद्यमर्थ व्याप्यादिवादाचार्यदिति स्वतो कर्त्तरिति रोष्यः श्रेयस्व्यभिनिप्रशस्य
स्यश्लेषार्थस्य मुनिप्रत्यादेरां शिनत्वात्परिनिर्देशाय बहुव्रीहौ सर्वत्र स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावः इयसवर्णा तिनक एव नाद्युपसर्गसंज्ञस्वः इयतो बहुव्रीहेर्न
निनिर्देशात् पदस्यास्यां इत्युपसर्गस्य ख्यातात् इतिविभागादपरत्वे अविभाक्तिकार्यनिर्देशात् स्वर्णे दीर्घो द्रुतगिनिर्ति निषेधस्यबाधे दस्यती
पाशिकत्वात्प्रयमयोः पूर्वसवर्णोदिति एवं सवर्णदीर्घः इस्यन्ते इत्यत्र स्वयमेव सवर्णमिति वर्णसमाम्नायपाठक्रमे नरकृत्स्य स्थानाववृत्तिरिति निषे
धालिंगात् तत्र प्रधोप्राप्त्याद्यादनर्द लाघवं स्यादिवविधिर्यमानपक्षाभ स्यात् स्तोमविद्युत्तादित्वात्‌ः वक्षितः स्वात्मा आतो लोपइति चेत्या
लोपः ईई इमाविति इयवर्णयोरेव स्याद्वितीयासि आदीन वामितित्यत्रस्यात् नयोः स्याद्वत्वं सु स्यादुपरस्य च मंगंर्थां त्रियोदें तु स्था चानक
वर्णसमुदायघटक तत्रघटनात् तत्र वृद्धमादि स्यादिष्यवकाशेगलविरुद्धयं एवं यथाप्यसवर्णत्स्यनापिइवर्णावर्णयोरेवद्विसंज्ञेतिपक्षोप्यसर्वमिति
बोध्यं तत्र संज्ञा सोपसंख्यातथापचर्यं नषरक्षिति व्यवहारः संगच्छते वर्णसंज्ञापक्ष असवर्णास्यस्थमसिद्धावित्स्याद्वयाइत्यर्थः नतु सवित्र च्वावयवर्ज
पित्वमित्र तत्र समुदायस्य सवित्याद्भिन्नत्वादोमित्रित्यादिनिर्वाधसिद्धमत्वयं स्त्रियास्त्यिवयत्र आल्यग्रहणमनित्यस्त्रीत्वलाभार्थमि
त्याशयेनाह नियस्त्रीलिंगाविति यदि खाचस्याः स्थाविमित्रियासम्बन्धोपसर्जनमिति तत्र भाजित्यर्थः संज्ञायायथा इत्यत्र इत्रीत्यायसिद्धमिदं का
र्यकालपक्षेतु सर्वत्र नित्यापि स्यादुः वर्णसंज्ञापक्षास्य योगात्र तत्र संज्ञानामिति बहुव्रीहौ यस्मादिति इत ह्रस्वविधानसामर्थ्यात् गुणानप्रवर्त्ते न अन्यथा
अंशार्थेन चागुणाइत्येव ब्रूयात् न च लाघवार्थः तांश्चः ह्रस्वप्रकरणमात्राधिकारात् ह्रस्वस्यगुणः इत्युत्तरसूत्रे गुणग्रहणत्यागेन सुतरां लाघव
संभवाच्च अन्यथा ह्रस्वगोरिप्रदृष्टिगुणः इयः स्यात्तथावार्थीता ह्रस्वइत्युक्ते त्वादौ ह्रस्वयोर्गुणः स्वेव ह्रस्वादिस्यादुः नत्रपरपलाघवाभाव ४२
विधानमिति लाघवप्रमिपरन्तु नमिन्नस्य ह्रस्वस्यैवं दीर्घातुरेतो ह्रस्वो भवतीति बोध्यं आण्नद्याः आपनद्याः स्वयमेवं विधानसामर्थ्या
देवगुणाः स्यत्याप्तरंगायथा स्याद्विसर्गोपदीर्घो यथा च बहुश्रेयसीवबहुश्रेयस्यादि रूपसिद्धेः ननुपरत्वादाटा तु बाध्यताम् इत्युत्त
रार्थपद्यानादि चत्वायां गामिकमतस्त्वतु आगमनिवारणार्थमप्रिय घस्वस्य लाभार्थासुपदर्शयामिति चे देवंतर्हि ह्रस्वनद्याप्यदतेत

ह्रस्वत्वस्यात्यनाकाक्षित्वाद्गुरुत्वादिगणानुगतंत्यर्थमाव तस्माद्गतद्वाइति विधानसामर्थ्याद्भगवतीति न प्रवर्त्तते वृत्तिति आट
श्चसवर्णदीर्घाद्यपि वृद्धिर्वीति संभवाद्व इनिष्टं इतिचेद् यहितस्य वर्णदीर्घेणतथापिदिदृश्यादृश्य स्यादित्याप्य त्वादुस्त्व स्वस्त्वाद्धे
नावाप्तवृद्धिः प्रतिविधानाशितत्वाद्वृद्धिरिति न कारस्थाने तु भवेत्यस्यैव वर्णविधानिरावृत्तिस्तोरोधो इत्यादि सर्वस्थाने स्थ
ग्रहणमसमानाधिकरणे स्त्रियामित्यादिनिर्देशात् आदावुत्थाप्यतइति आदिशतनु पुनर्नोपवर्त्तते स्वद्धिति स्यात्स्वयणादिभावः न
स नलोपइति स्वसंबद्धत्वस्यणादिवइयस्वयं तालव्यश्चोशोष्व स्वपश्चालपद्धत्वोत्थितनित्यथं कुमारीति यद्यपिवृत्तिर्यथा प्रतिप्रसंग नस्वैः
नत्वादुस्वत्वप्राप्तं तथापि गौरित्यादौ स्त्रियास्वस्त्रियाप्यस्तुतनत्वं प्रसजेत तत्प्रधानरूपाप्रिनितावद्भूस्वः प्रवर्त्तेत अतएव दर्शनस्याः
पत्नानिर्दिशत वृत्तइस्यचापि इक्ष्वाकुमवमिलुक् स्विमतु वीत्यचयस्य प्रमाणरूपमपरस्यत्वे अत्रवयत्वेन तत्र गौरीमोपसर्जनमसमेत्यादि
मिवस्यासः अनित्युत्पन्नमस्त्रु ग्रितिपरस्युधनल्लान ध्वयाह स्वधातोः एषश्च प्रतिरर्थ अप्येवाह गत्यः क्रोवियस्त्रसंबन्धमाइलामिति
कत्वमितिवादिभिवोधेनुजामिस्रकलापदः कारणेवरतनिस्वनोर्थ ध्वयाह स्वथा वथानुग्रहणेन वसिद्धं प्रयस्त्रणमित्यर्थस्तमिति इणइति यस्ते
यत्नोरिगुणानिर्देशाइत्यप्रत्याहारः परतोऽत एवत्र प्रत्याहारत्वं प्रत्ययइति प्लाथनार्थः इस्त्रोरिति धातोरपरिचयपर्ण तनु स्मृस्तुवोरवसितोपलस्थित्या
द इवर्णोवर्णतथानामिति स्नुधातुभ्रुवामिवर्णोवर्णयोरिति व्याख्यानेनइयङ्उवङौ त्वयर्थं स्यात् तथापि करणं च ग्रसरइत्येनति
भावः ननुसामानाधिकरण्यपक्षेपिदिः त्वयर्थं निर्दिश्यमानस्यादेशस्यैवं तत्रिइवर्णोवर्णतथातोः सर्वादेशत्वनिवृत्तिर्मसंमत्यादि
तिचेन्न सुभ्रुवोरपितिदिश्यमानत्वदर्शनाय ध्वंसगात् इउत्यस्य स्वार्थानां संस्कृतत्वात्ताप्या संध्यमितनप्रवर्त्तते इत्यात् अंतरत
म्यादिति स्थानतम्मातिभावः धीः श्रीः वदतुः वद्धुः अचीतिकिम् आप्नुयात् कुर्वात् ध्वनेकाच इणोयणः इत्येतयापि विरत्तेन अनि
स्नुधानिमित्त्वादिधातुत्वात्तु वर्त्तते नतु सुभ्रुवोरथामिवणोसंभवात् धातुग्रहणं चारमोमद्योर्थिरोपणं संयोगस्यांगस्यवेतित्यावेद्य
धात्ववयवसंयोगस्यादि तथ्यातुनासंयोगस्यविशेषणादित्यणइन्योऽन्यः तेरिं हरि तरीत इत्यादिसिध्यर्थं धातुलिंगविषेधप्रते
ह्रस्वयाश्चध्वंय्यध्यस्यादाविवसवर्णे रूपं एवंसवर्णेदीर्घ चावधिसत्वाय च स्यातावरवससंयोगपर्वक्ताजमसातियद्वर्णस्तुत्वादं
गस्यनर्थागिति घव्यायर्तिनिषेधाः ध्यायतः संप्रसारणं त इतिकिं प्रसारणपूर्वरूपेण हलइतिदीर्घः यद्यानुप्रवृत्ताचार्यवृद्धिर्वय

85/1982

न·घि·

४३

निविगृह्यमंनतदर्थांगस्वस्यनिस्यस्यीत्वात्प्रथमालिंगप्रहणंपार्थानिस्यस्त्री। लिंगाभिदेशायत्वात्संसंबंनदीत्वार्थंसोध्यं प्रथमलिंगग्रहणं चेति
वार्त्तिकस्य प्रथमलिंगं मा भूत् सा द्वयाख्यायिस्यंनत नदीत्वंसत्यमित्यर्थात् एकदेशविकृतमनन्यवदिति यविस्पयसर्वंनदयङुक्षुद्र इति निषेधस्या
प्रवृत्ते श्वश्रूः स्वस्रे अन्ये त्वाहुः एवं यदि यथाहुः प्रधानेन्याय सिद्धमिदमिति नन्दस्यादिग्रंथो विरुध्यते यथोदृश वक्षपि प्रधीशब्दाद्य
र्थं तथा च तस्याद स्यवत्वात् स्त्र्यादिष्वस्त्रेन त्वापि नदीत्वं वक्तव्य मित्युक्तं वृत्तिस्यस्त्री त्वमिति तस्मात् प्रथमलिंगग्रहणमित्येतेन
लिंगप्रयुक्तं यन्नदीत्वं तत्तेन क्षिप्त मदिति मिदिस्याव्धीशब्दे नुनेय ड्वर्ङि निषेधेन नदीत्वाभावात्ता स्येव प्रधीशब्दे नदीति
निर्देशाभिप्रिमित्स्वस्वामिनिर्वस्त्रिकनदीत्वमर्थात् प्ताभिदेश्यान प्रथमलिंगमिव चनं यथाहुः शन्याय सिद्धमिति ग्रंथानुरोधेन च
न्तः प्राग्वस्थायां सत्वस्य त्वेनाभिप्रमंविद्यमानायाम् एव नदी संज्ञायाम् अस्तु दावंव्यभ्युपेयत्वात् न च प्रकृष्टार्थ पियस्य तस्मै प्रध्ये प्रध्यइत्या
दौ प्रथमांतर्धीगद्वस्य अर्तिपरप्रवर्त्तमानानदी संज्ञा स्यात् आत्दक इन्दीर्मिमिम स्त्री हिते स्यादिना छित्वं ङः शमिति अंगत्वान्नीशब्दा
नादपि तावत्कतमितिभावः स्त्रांसंनयानात्र प्राप्तो ऽत्र सामान्यान्यंतःप्रतिपत्तं नीमितिस्यवर्णीतदोः छिप धातोनिकारकेनेतीतिनिकारक
पूर्वस्वव्यमिप्रयमर्थनुनाकं कुमारीमिच्छन्त्याम्मणः कुमारीं कुमार्यस्तु मार्यदरस्यच्छयणाभावप्रसंगात् हृदुधियांनीति यदानुहृदु ब्रह्म
ध्वायनीतिनिस्त्येन तदाभवस्य वर्थरणा ब्रह्मध्याः ब्रह्मध्यः एवंसत्यपि कथं तर्ह्यनिगमिकारकंतरपूर्वपदत्वमितलाक्षतीनियणेवभाष्य
प्रतिपत्त्यः दुर्धियस्तच्यप्रादिभ्यो धातुजस्यमितिवार्त्तिकेनउत्तरपदलोपो वा छ्यस्याशंसेनाद् दुध्यितार्थायां प्रामिति ड्विककशब्दस्यमि भाष्य
कृतादि वृद्धिर्ग्रहीं स्यमपाद्यप्रास्तियर्थाच्चार्थानामिमिकञ्चंप्रश्यारव्यान तत्र ध्ययं संबंधमाप्नविवक्षार्थाप्रश्चर्यंवतिनास्यन्नकारकपर्वत
प्रतिमिताः कृच्छ्रकसंबंधिनामीमिमितत्वंच अथ्याग्रामावाकृच्छ्रिकस्यतापाद्यनकारकत्वमिमितमचस्तत्रापि नदोपर्यनिप्राप्तः ओः सर्वान्यतः
सर्वान्यनुवर्त्तनादार अस्तिमर्यादिसर्वाविदि सर्वधुपास्वः स्वस्तुसस्तुसर्वान्यनुनुरुत्तावपिनस्वतिः अनंतरस्थानित्वायेन एकदेशादेश इति ओः
सर्वानिम सत्वद्वयंतथापितस्य वयणानक्षसाधिगाविर्मतिघाभ्युपगमात् स्थानिवद्भावाप्तिप्राप्तइति एकदेशावस्थयंनननचांतर्वार्त्तिनीति ४३
भक्तिमाप्रियस्यसर्वाशास्यपदत्वान्नपदांतविधिनिषेधेन असंभावात स्थानिवदितिरानयं नः स्थानीतिनियमेन यत्वचिनातस्येव पदत्वात् अतआह
कोन्वप्रतिमिनपुंसके भावतः ह्रस्वोपस्वर्थः इदं सर्वकुमारीमिच्छन्कुमारीयत्यपिवाध्य ह्रस्वो नुमस्थिरमत् ह्रस्वानित्वं ह्रस्वविधिं प्रतिमस्थानिव

दित्यभ्युपगमात् अन्यथा ह्रस्वविधिरित्यात्मणाकुन्त्वानीतिस्यतः नपुंसके वर्त्तमानंसंगच्छेत न वेमिध्यतेः क्विपि अल्लोपयत्वापेक्ष्या लुमत्वेनालोप
स्यस्थानिवत्त्वाभावे ऽलंतलक्षणवृध्यप्रसंगान्नह्रस्वविधिं प्रतिमस्थानिवदित्यस्य प्रत्ययत्वलक्षणाभावो लोः अपत्तिपियपि लोपः स्यस्य
को णिलोपस्त्वयं दृष्टः शुधिमिवकारस्यक्लिन्निमितिउतिकर्त्तव्येन स्थानिवत्त्व एतेन स्वदस्विमिषु इः अचः परस्मिन्नपदांतेनि संच
न्नि लुगुपधात्वचङुपरे निर्ह्रासलत्वे पूर्वत्रासिद्धमिति वार्त्तिकप्रमितदेवंतगांवृत्ताद्वयंनो सुमिस्यादीनि कृत्वा लुंपेन स्थानिवदित्या
दनिमत्युदाहरणमेतच्चं पंचभिः षड्भिः कीतः पंचषट् आर्हादिति ठक् तस्याध्यर्द्धपूर्वादिति लुक् लुक्तद्धितलुकीति ङीपो लुक् तस्य लु
कालुमत्वेन स्थानिवत्त्वाभावादत्र यणादेशाद्यस्य ल्वति नत्र ङीपो लुकः पर्वनिमित्तत्वाभावात् स्थानिवत्त्वं न भवेदिति शंक्य ङीपो लुक्स्थानिवत्वा
नि ह्रासागतद्धितलुकः पस्त्वस्वीकारात्तद्यजाञ्बुद्धिपरिकल्पितयो वा पर्यायप्रसंगात् स्थानितास्य चानुपपत्तिः न च ह्रस्वविधिवदिति प्रस्ताव
शति पं ह्राव्वाद्रुक्तनिषेधं विनवेद्यसिद्धिरित्यपिशब्दः यच्चभाविप्रत्ययंतं वेदपुंवद्भावः इत्यलुगित्यलुकि भत्वाभावात् कुतः पुंवद्भाव इति केयटेनो
क्तत्वात् तथापंचेन्द्राण्यो देवताअस्य पंचेन्द्रः साम्यदेवतेत्यण् द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक् तत्र ङीपो लुकि तस्य स्थानिवत्त्वाभावादङीपो मद
न्तियुक्त आनुङन्तस्य पंचपुंवद्भावस्य च शंका पिनाकि इंद्र इंद्रत्वमिद्वारुण्यांगिंदस्त्रीत्वमिति प्रवृत्तिनिमित्तंभेदेनापि तं पुंस्कत्वस्यानभ्यु
पमात् येतुनपदांतेतिसूत्रे वरे यीति ईकारप्रश्लेषं कुर्वंति तन्मते लुम्मरणं नकार्यं सुपधाल्वरचं च्येन स्थानिवत्त्वेन पश्यप्रशब्दाद्यनु
गर्थिकं अणित न तदा यदके कांमत्यादिनापर्वशब्देत्वापधलक्षणाद्वप्रत्ययस्यायाविर्व्वायिस्यिध्यति अन्यथा उपधासंज्ञायाः पूर्वविधित्वेन
तस्यां कर्त्तव्यायामालोपः स्थानिवत्स्याद् तत्त्वं वस्यपदपदांत्वादो वृद्धिः स्यादिति केचित् यच्छोपधासंज्ञामुपजीव्य प्रवर्त्तमाना विधिरित्यनाते तत्त्वं
निषेधइतिभाष्यस्थितत्वात् तत्त्वत्र परनिर्ह्रासग्रहणाभावात्कं वाड्तिंवे एस्वाः सत्वः परनिर्ह्रासलक्षणस्थानिवत्त्व यदितं वर्तं यथा
ङित् यानवीवदर्हणीपरिवर्दकेन अत्र प्रथमणिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्द्वाकारे नुपधानिर्णात्वङि सुपधाइत्यनेन प्राप्नोति सामान्य प्रत्या
देतसिद्धमिति चेन्नहीव्यद्वृद्धावेत्तत्त्वं यासि आत्स्याद्वीविरत्वतनाल्लोपविर्त्तनिषेधः शंकाः परत्वात् ह्रस्वस्यादिलोपइत्यभ्युपगमे नाल्लोपि
त्वाभावात् अतएव कुंडप्रिश्याभिस्वंचतल्लिकत्यार्दलकत्वस्य दंतनिपातनं तत्सार्थकं कुत्वेन स्थानित्वाभिवत भवंथतेरङ्ः कुडाधाराशित्वं
म्नियः कःपात्र्ययंतः पाक्तिः इत्वोः कुरिति कुर्त्वणिलोपस्थानिवत् वार्त्तिके स्थितनिधित्रदुः परनिर्ह्रासोपधाधलांग्रहरजमावश्यकं लुकार्डग्रारप्रश्लेष्टे

37/1982

न॰धि॰ वेणागमार्यनाव कुल्व स्पर्शे वेञामिर्द्धीयत्वाच्चोरवर्णयं चञेतिनिकुले वाच्यावरणमनेन वर्णायं सवर्णइति तेन सवर्णसंज्ञा इति वकुर्व्रीहि बोधसर्वनस्थितिभावः
सर्वादिस्यादि सत्र आन्तरतः स्यात् स्वानिवंवनतिं दीर्घस्थार्थानि एतदर्थं सूत्रयन्नानिर्दैशत इतिभावः ननु अनिसवर्णे एवं शिनिगुणविषयं स्यादन्न
पिनुं यणानिर्देशस्सितिचेन्न अर्णेवं तथापि दीर्घपहानिः केवलार्थता नदि कृत्स्नपृथणाभाव्यनदीर्घिस्य व्यपणाणस्तिसोन स्थवित्तर्निर्देश
५८ स्वस्या प्रतिव्याप्तुमप्यवारे साय वच्चनात्मेन नमवो चिस्वाद्यार्थस्य वाच्च कृतमिति स्यादित्यत इतिदाननेनाप्नुमिति आयोगविषमः मस्ती
समिति मनस्त्रान्तरस्याभिनिमः स्वः पूर्वसर्वास्तिसंप्रसारणं थुप्यिकयइतिसुषः यदानितिद्यानस्वरः पञ्चमीति पनवादशितः इत्यादिति संयोग
पूर्वत्वादिवर्णस्य वर्णलतिभावः प्रति इ इत्ताः यदि विहितनद्वत्सप्रयस्य थः नञ्च चाकुः कुम आदिनैतनेन अस्मासिनर्निगणिसम सिस
स्यविधानक् शिष्यस्तु निति नुस्व स्वर्थं चापृथक्त्व स्यचितु को पृथक् द्वावविशगारवचनं नत्राविशेषेण द्वयोः प्रयोगप्राप्ते सर्वनामस्थानसिद्धि
यानत जं न एव तर्दथ्यारा वथुस्थयमन्यचनुत्वं न एवं निनियमार्थापि सर्वा आरभ्यते नकोपारीति नुत्वं मास्यपसात् कोदति रतीयातारतिःनि
मिनन्य पद रामादा स्यशाच्च कार्यस्य पति पवह्, तेना निर्देशस्थाने काविधत्वे विप्राधान्या दिरूपसंज्ञाति हिस्यते नन्च नपन्नादेयस्य कस्य
विति नुनु शेरत्व पस्थितत्वादर्थनर्थाच्चिस्यमिपस्य पक्लितमाह कोपृथक् स्थाने को पृथगुपदेशनिमित्तादेशा यथा विकार्यनिनिर्वाम्येन अ
त्र सनं नस्य पूर्वत्वमत इत्यनन्तरित्वानिर्देशरूपे सिद्धार्थ आरम्भं पदसिध्यति मनुकार्यानिर्देशनार्थत्वेन कार्यप्रसिद्धि इति चेन्न अत्राह्ः निमित्तमतिसं
धानपूर्वकत्वात्तत्र स्थानिनिमित्ता निर्देशा: पृथगुक्त इत्यपदेशा निर्देशा यथा आद्यन्तवदेकस्मिन्नित्यनेन कर्तव्य सिद्धान्तो सावकाशप्रत्यया:
सुदान्तवत् कस्य आदित्वव्यपदेश आपगबाधवति दिश्यते तदात्वा निर्देशा यथा स आंचति परांगवत्त्वं इत्यनेन इव स्वार्णाशस स्वर्तार्थ्य
नथा अमन्त्रस्य परांगवत्त्वमितिपारिदेवं कांक्षितस्थं नत्रकारा दुकारस्याद्युदात्तत्वं सिध्यति शास्त्रानिर्देशा यथा कास्याप्रवादित्वेन तका
रवानित्यस्य प्रत्ययस्याधिकारेय स्थाप्यंत माग्यंदुपंनस्यर्थानिदिश्यते तेनसामिकश इतिपद्ध मित्यत्र यथा विधिर्नि कालाकृत्स्न भावन गण्यइति ५४
सिद्धमिक शर्वनिर्देशा अपुंप स्वस्या दतांसकार्यस्यात कार्यानिर्देशा यथा गोतोणित गोः गावो गावः अचणित्कार्य वृद्धिरति दिश्यते शाधान्या
न कनिनिर्निमित्तानिर्देशाया नाणिदिस्युर्दाले सित नां न कार्यामिदिश्य स्यकर्मवत्कर्मणात्मल्यनिय हादश इत्यपहाहर्तव्य रूपानिर्देशा यथा एवं
शिनोसां वैया सिमान वनं ग्र रूं यासिमा प्रकृतवत्तं गोरु यं वत्त्व धायं यस्यनेन वृत्सारूत्वा तन्त्वा शब्दरूपगमिदिश्यते इत्यने तेन आस्त्रा माडिश्य

39
1982

पण्डु पत्वसक अर्थवत्कार्यस्य प्रतिपत्ति त्वार्थवत्वा स्वतमा दात्म्यशब्दिनाः अर्थवदग्रहणे नानर्थकस्येति इत्यस्य वक्षते इत्यत्र प्रतिषेध त्व आहुः अर्थातिदेशास्त्रो
दरणं तु गार्गी च गार्ग्यणो वर्गाः अथर्वी पूर्वन्स्य वत्तं नोचपत्ययान्त स्यानन्तरस्य तु कोसनेन्वदेशेष्यते स्यर्थस्य पुसर्थानि दिश्यते तेनात्रिप
आसवरवन्नवद्भावस्यजाक्ष्यानतुक्ति स्थामि संज्ञाः सन्तु गतंयानकुरणं सकाशं नगुणविशारदा पन्पुवरकरणमिति बाध्यं अतन् तु सिद्धिमेव
सिवितचन तइत्यत्वमिदं त्वर्ननार्थं दोपाशनच्छ चित्ताप्रात्यां कार्याविशेषस्य स्वव्यवत् इतिज्ञापनार्थतेन न काप्या याइत्यत्र सा प्राप्ता काविध्य
कृतादिकृतवार वतोऽयंमनवजाते तत्त्वदंश्व वक्ष्यति कोपदप्रतिषेधं नहि हितनुपदलोसि निनपुपपन्नं भवनीत्येके अन्ये त्वाहुः अतइत्यवन
यत्तत्र त्रिमितिंदेनो पादानसर्वणत्वव्याप्त चयपद्यथर्थं वर्त्यां सिद्धा प्यथा नवीहरतिः सिध्यति तथापि तस्याः पश्चिमायां अनित्यवज्ञापनाय त
योः पृथगुपादानं तेन नित्य मन्त्र स्वरणात्यर्थं वमानार्थं केनवचनदर्शविधि प्रयोजनं यत्नानि सिद्धमिति व्युत्पत्ति पक्षे तत्वेन ला त्व जंतत्वाद्धासिद्धं
नघादिपरणं स्वर्यमित्यत आह नियमार्थमिति आणादिकानाम स्वपां संज्ञा शब्दानां प्रश्रितेन दर्थामित्यर्थः धातुशब्दस्त्वाणादिकः संज्ञाशब्दो
नभवति इति तदर्दीघ्रो भवत्येव धातोः धातारः अत्रृ स्वमित्यत्र दुनस्यादि परत्वविध्य र्थमिति पितृस्वस्तांदर्शिते केवलासीमि बाध्यं तेनेति
पितरो पितरः भ्रातरे भ्रातर इत्यादौ दीर्घो नस्यर्थ: काप्देति अनङ् दत्तद्यादि लोपात्मत्वा दुपधा दीर्घ सर्वनामस्थाने स्यनेन सह पितृस्थाने
थापि परत्वाद सन्निस्येन त्वाप्य: तृतीयत्वन एव देशविहस्थान स्यनेन नत्र त्वान अन्यथा गुणे कृते पिक्रा पादविस्वातो दीर्घीन स्यादिति भा
वः विभाषात् यस्मिन्विधिस्तदादि विधिस्त्वाद अज्ञादिप्विति स्वतन्त्र यथा शकारपरस्ताप्तं सति कृत्स्न पवतावः स्यान्न तु दीर्घ इत्यन दर्थ
केनतपरकरणं नभान भाव्यमांनाण क्लिवर्णन गृहार्थानि ज्ञाप्यते तेन तपरत्व पदेन कोम स्वविधि प्रभानाम व सम्प्रवृत्ता सिक्तम इति गत्व
स्य संयोगान्त स्यलोप इत्यनेन नसिद्धं नियमार्थमित्याह सर्वत्रेति नान्यस्यादि पूर्वं परिभाषित इत्याशंक्य संयोगान्तस्य लोपं तत्त्वर्थः गदे ससस्थानि
विपरीतनियमोत्र न भवति उतः प्रत्ययस्य तत्र संयोगान्त लोपस्य पुमाभियस्थ दर्शनात् पत्त्वादिति तत्र वृद्धिनित्य इति यास्यं नत्वप्रवृद्धे तत्र सन्नि
पातपरिभाषया नुदा पुर्वत्वादिति भाव: गुणवृद्धिरिति अाणांनि सूण कोस्तामिति कर्मणोदाहरणानि नवृद्धिकार विषयप्राप्तं सर्वत्र बाध्यवाध्य
भावान्यचि तास्थयणात अतएवगुणं दीर्घत्वादात्म पवाद इति सत्यमितयाति शिरोपादृ इत्यनेन वाच्यत इतिकृत्यमित विप्रतिषेधः पुरुषार्थापवाद
थोस्तदयोगादिति चेन्न अत्राहुः अतएव तदन्तविधिप्रतिषेधं इत्यपि त्वात्मति स्वतन्त्रमितिज्ञापकान्नुवृत्ति भाष्यकृतान्त एवं चतुमत स्व प्रवाल्यां

स·थि· भित्येवमृवर्णयोरिति ॥ ऋत्युदंतः ॥ ऋ ऌ इति गंधर्वो इति गोत्रवाचकमपस्त्यलं धातिरवादि ऋधिदं ऋद्धादिति दीर्घो ऋतिसिंचेति पूर्वसवर्णदीर्घेनि
षधेसर्वत्र इति यण् चक्षुशब्दे त्विति प्रथमस्त्रिं मध्यणेनेत्स्युक्तः तथा चैवं क्षतिवत्वादय इति प्रतीत्तंनादत्तंव्याप्तिरितिभावः रवलपरमिति स्व
लं पुनार्नाति पूजः क्षित्र ओः क्षपि इणो यणि त्यनायण् एतेन ताच इति स्त्रं तत्सर्वमनुवर्त्तते इवर्णवर्जेन ओरित्युकारस्य कार्यिणो निर्दे
८५ शात् अचि श्नुधात्विति सत्रा ह्यनुः पर्नेन काचव्यन्त्यवसंबंध्यत इत्याशयेन व्याचष्टे धात्ववयव संयोगस्यादिवर्णाभ्वावर्णाभ्वइति अचे काय
णर्वातिपणवाधित्वा प्रत्ययस्याः पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्तः अस्य दीर्घो ऋतिसिंचेति निषेधः पुनः पियणादेशप्रसक्तौ अचि श्नुधातुभ्रुवामित्युवङ्
तं च बाधित्वा ओः सुपीति यण् नस्थनस्त कारवेषां गतिनिषेधः पुनरुवङादेशस्य प्रसक्तौ वर्णाभ्वत्यामि यापानि बाध्यं एवमन्यत्रापवादापुनरुत्सर्गाप
वादविधयस्तु ओः अंक अंदृक वर्धावर्धाभ्रशावस्तुवदेकः स्वसरः अंकणा पुनर्नवाम्यां वर्षाभवः इति पुनरितिषाचः दृभर्वाति दृभोग्रंथेतुदादिः दृंभ
ग्रंथकर्तावक यक इत्यव्युत्पादिनइति उत्तस्वेयानुमात्मप्रात्रनिपातनइत्यर्थः दृशयादि शीतो दृर्भणं दृंभः नुमागमोनुस्वारश्च निपात्यत इ
त्युक्तं अयमर्कारनधातोरिति उवङा प्रसंगादि कोयणर्वातियण् सत्यामि पूर्वइत्यनेन बाध्यत इत्याशयेनाह दृंभ्रमितिशासि दीर्घो ऋति
चेति निषेधान्नरत्या पूर्वसवर्णदीर्घेणापि बाध्यत इत्याह दृंभूनितिदृंभितेति इदं च भ्रश्यामिति सत्रसाधवेन तु अंद्रदंभू इत्यादि सत्रेण दृंश
शिउपपदेत्वः कप्रत्ययः उपपदस्य दृत्वादिशम्भ्रनिपात्यतइत्युक्तं दृन्भ्रंदीनिनरुसर्वज्ञामिभेद इत्येकेकापिरित्यन्य चक्रव्यइतिवर्षाभ्वश्चेति
नकारस्यानुनासिकस्वच्यानेत्यादिनिभावः एवं च ओः सुपीतिप्राप्तस्य यणानत्रसाधितारिनिनिषेधः वर्षाभू दन्करपुनः पूर्वस्यसुचइत्यतादृव्यर्थ
मितिविस्थित अचनत्याः वर्षाइन्करस्त्वस्वानिषपार्थनागर्ह्याहृत्वनत्रसाधितारिस्वत्रस्वरणेन्य स्वत्वशब्दाभिवि दीर्घपाटकमि दन्कारेति पाठश्चय
र्थः एवं च कृत्वथादिकारपूर्वस्यावदू वर्दाधिपादे तु करपूर्वस्यावतित्यवित्व पुनर्भूदीधिधूरूढाद्विरित्यमरोक्तेः पुनर्भूशब्दो नित्यस्त्रीलिं
गत्वाच स्त्रीलिंगप्रकरणावक्रु श्रुचिनातन्त्वेन्यासांकाद्यासाद्धांगिकः पुंसीति पुनर्भूवर्ताभिपुनर्भू शिल्कियाशब्दः पुल्लिंगस्त्रीलिर्धः ५९
स्वयंभुवदितिपाठानुदृष्टकागमप्रशंको वर्षाभूवदुदाहंतान्तउपेक्ष्यमितिभावः ॥ दृस्यदंताः ॥ धातीति रधातोति धाता अन्वयोनिः पुधा च
त्वनत्त्वो अनङ्दीर्घं सुलोपनलोपाः स्युरितिपदइति अत्युरानिषेधर्दाघं धंकेवलास्त्र अवादिष्वपाठना दिति भावः नेतिनयनेऽङ्चेति
नप्रत्ययो तान्तशब्दः अनङादिप्राग्वत् नच इत्स्वंदस्तुनयर्थेनि सत्रा उभयथंयत्नुवर्त्तत इत्यभिप्रत्याह् वार्दीर्घस्यादितिके चिंतित छंदसी

91
1982

त्वथ्यनुवर्त्त्यंनिंतस्यां ह्रिचिंतात्रजत्रैवस्पासंवतरथांकानात्प्रयांगे: कथान्तणामेका गम्यत्वस्त्रर्थात्यादिप्रयोगात्संगच्छेत किंच छंदस्युभयथे
तिपूर्वसूत्रंचेणवन्कांन्तृणामितिसिद्धेन्त्वेतिस्वच्छंस्वैवंयथ्यंस्यात् यदपिपूर्वसूत्रेपि स्वच नस इत्यनुवर्त्त्यंति नद्यायुक्तमविशेषणाविध
त्यदर्शनात् नप्तान्वधातोधात्तृणामितिसंच नादिर्गिष्ट ईस्पस्य: परमंस महत्त्वेस्तु दीर्घनिति किं ॥ इस्त्रदंताः ॥ परस्कातिवदनुकरणमित्यादिप
त्रेदंतस्यइतिनिर्देशो ज्ञापक अवतिदितः न चस्वराद्यत्वकरणादनुकरणस्य प्रकृतिवत्त्वं शाभावदृष्टाद्वा अकारस्य कृतेति इतिपरत्वमिति
र्थ्यमइत्यांतामितित्वि उरण परह्मितिपरत्वं कृतेति कृधातुरित्यर्थः एवं सति क्रंधातुः इत्यादौ तिपमञुह इतिलपरक रणात्तकसिङस्थार
मत्वादेशोत्वः न्नः दीर्घो मत्वादोत्रानवृद्धकां शेतुहि इत्यादौ ॥ इस्तृदंताः ॥ अनाति इति सल्वर्णयोः सावर्ण्याद्युशलेतिस्त्र प्रवृत्तेः गुणविष
यइति सन्ता ईतिगुणविषय गमृल इति स्वर्णस्य दीर्घाभावा स्वप्रत्ययोरितियः पूर्वसवर्णदीर्घः सत्कारलकारयोः स्थाने सकारएवभव
तिनन्वत्र लकारह्रस्वगर्भो लृकार दीर्घो स्त्रिनिचेत् अत्राहुः प्रथमयोः पूर्वसवर्णइत्यत्र स्थाने प्रथमाहितायोरिति पूर्वस्य सवर्णो थार्दीर्घः
सः पूर्वपरयोः स्थाने भवतीत्यर्थो हल्वर्णयोर्श्चसवर्णसञ्ज्ञाबात् कारएवलृकारलकारयोः स्थाने भवति नतु लकार ह्रस्वगर्भो दीर्घस्तस्य
ईषत्स्पृष्टप्रयत्नत्वा स्त्रीयत्न भेदेन लृकारस्वावर्णाभावादिति एवं च ते लृतिस्वादेरेफहृषगर्भो दीर्घः सकारलकारयोः स्थाने न भवत्येवं
ति बाध्य इत्यादौ ति गम्लृत्यां गम्लृभिः गम्लृभ्यः अपितु गम्लृणामिति किं चित्र स्वरमत्र तु लृकार स्थाने लकार ह्रस्वगर्भेणो यदीर्घेणभवित
व्यं स्थानत आंतर्यस्य वर्त्तयितस्यान्ताव लृणामि स्वचन्तु सकारएव भवति स्थान प्रयत्नाभ्यां साम्यात् स्यादेतत् रेफह्रस्वयुक्तस्य लकार ह्रस्वयु
क्तस्य च स्पष्टप्रयत्नास्य स्वयत्नभेदेन अल्वर्णाभ्यां सावर्ण्याभावेनाचत्वाभावाद्धलोन्त्यादिना दीर्घसंज्ञानास्तीति कथमत्र लकार ह्रस्वगर्भे
णभवितव्यं सतिसत्वान्मिन्दर्वेति वार्त्तिकप्रत्याख्यानवाकथं वा कथ संगच्छतामेकः सवर्णइत्यनेन रूपसिद्धेः अत्राहुः उभयोरप्यच्
त्वमिद्दयवर्णसमाम्नाय ऋलृक् ओतेरेषाह् कर्त्तव्यत्वेन स्वरसिद्धिः नचदीर्घत्वसिद्धाय पि विवृतप्रयत्नसाम्यान्न होतृ सकारइत्यत्र
सकारदीर्घएवस्यान्नतु रेफह्रस्वयुक्तोदीर्घोऽन्तिर्यं सकार ह्रस्व स्थानेरप ह्रस्वत्वसाम्येन कदाचित्स्यापि परत्वेः होतृ लृकारइत्यत्र तुल
कारेणा आंतर्याल्लृदाचिल्लृकारह्रस्वयुक्तः कदाचिदकारेणांतर्याद्दकारस्य भवतितत्त्तुवार्त्तिकमतेहोतृ सकार इत्यत्र रेफह्रस्व गर्भोनभवतीप
त्यस्थानपक्षेतुकदाचिद्भवतीति चमत्यमस्मितमेवाफनितोप्रस्यास्थानस्थी प्रादिवातना अभ्युपगमतत्याति अयेदं बोध्यं अकः सवर्णइतिसूत्र

त·चि·

४९

थमाध्येमनि सवा।ल्यमित्यत्वेतस्मन्त्र यस्यास्थानंतु स्थानस्थमिति तत्रस्थमाध्येतुनस्य मत्यास्थानेपिफलभेदं नदयोगात् स्थित्वेतु तस्मिन्नर्थः कौ
स्ववर्णमिति ग्रंथानुपपत्तेः स्थात्वादित्यत्र इतिस्वं वदितवार्त्तिकं उक्तमिति स्वेनेतिपक्षेत्र न तद्वार्त्तिकयोः सवर्णेऽनिपदानुवृत्त्यनपेक्षणात् तत्रसेवा
कार्ये नियमनमनुसरामः उदनुस्वमाद्दिगिति गुणालुप्तः गमलि गम्लः गम्लृधुएवंशब्दस्थानेऽत्यत्र इतिस्तृंदनाः सेरिति अस्मात्परस्येतिः स्मः अ
स्यस्मे ईस्यस्मी स्तनस्थाधास्य वर्ज्जनमिति विग्रह तनसंहितेनुल्यथाग धातिवदवायापसर्ज्जनस्थिति स्तस्थप्राचे आ ङुणः सथइतितु सः स्थे
कास्थानेवहांतन पदांतत्वात्थाद्यंबाधित्वात्सिपरत एङः पदांतादितिपूर्वरूपमेकादेशः स्यात्तथान्वे सेरित्येवरूपं स्यात्तनु सयइतिवत् अत्र
ईकत्रित्व एवं नादित्यास्य सेस्य सेइति विदितेदित्यं स्यादनुकरणत्वात्यसंस्तु नथा इत्यासिपरतोऽस्यादेशस्य निर्देशात्स्थाने स्थानेरिति इः कासः स्थले
यनसः ईस्यसी स्मनानयने मिवा विग्रहः निर्देश निसःनथास्थस्थ एवं निपातः स्मनयइति नन्वत्र एवं तरीत्या एङः पदांतादितीतिपूर्वरूपेणाभाव्यन
तथाद्येतनस्थत्रानुकरणत्वात्तत्स्थनमेविर्तलिस्मनर्गतेत्व अत्रतत्याः अनुस्वदत्वात्पदांतादितिधेत्रामिथाइतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद
ङः पदांतात्त्वस्याप्रवृत्तिः किंत्वस्यादिष्विस्वर्वनामस्थानेपविभाषेस्यत्रभाष्यद्भनासा।दिसुत्वेषदसंज्ञंभवतीति व्याख्यायनतो सर्वनामस्थाने
पर्वातिनिर्दिष्टत्वात्तसंबन्धियथासंवध्यपदांतासर्वनामस्थानेपरतः एवंपदसंज्ञंनभवतीति व्याख्यात् ननस्थानेत्वरूपिद्वंतामितस्यादिविति
त्वतिथिधाविपदसंज्ञा निधित्वनइतिएवं तत्वप्रयुक्ता पदांत नेदं दुर्लभमिति स्मनयइति रूपंनिर्बाधमेव तथासयइत्यत्र इनामहेत्यादिष्वस्य
निपदसंथिनानुपपत्तिः ननेकांदनस्थस्वर्गात्तत्वनाद्ययत्वात्सुपांलुक्यादिनिशंक्यं अव्ययसंज्ञायाअन्वर्थत्वेनापरसंज्ञेतदभावात् ननेकसिपिसह
र्त्तानस्थितभंतंगत्वात्कुणक्कं तत्सल्व्यस्यस्यादेशस्थानस्थादेकादेशस्थपरा।दिवद्भावसत्वान्नाभावात्सर्वांतत्वेन तरपदत्वाभावात् उभयतआ
स्थणभंतादिवद्भावनिषेधाच्च अस्तुवासंज्ञात्वस्थस्थभाव । थापिसइत्यदंतमेवरूपंस्यात्तनुसइत्यदंतमितिशंक्यं नेद्वस्थपरस्थस्तु नरपदत्व
ठिप्रतिषेधनवर्णनरपदयोः प्रथमंकार्यभवतितनत्कादेशइति सामान्यज्ञापनादित्याहुः ओतोणिद इत्यत्र सर्वनामस्थाने इत्यनानुवर्तनसमर्थ ४९
तसर्वनामस्थानग्रहणंपयलत्याविपरिणिस्थतेणिदित्यनेन सामानाधिकरण्यात् नतात्सर्वनामस्थानमिति णित्कार्यं तत्स्यादितिणितिपरेऽर्व
स्थपत्वार्थतक्कार्यात्यथः गोस्त्यादिविद्यसुस्थित्व तुनभवति आमइतिवक्ष्यमाणत्वात् तद्वितीयः शस्य सत्रेकारांतान्तसंभवतिप्राशस्त्यात् श
ला माद्वर्णादिति सर्वत्वन्त्वर्तनाद्विस्पविशाभिदायानुकं केचरस्तुतद्वितापिशसत्वेतिकथनिपादिरसात्वचादितः सुत्वमित्याशंक्य अर्नात्य

73/1982

धिकारादवादिः शसस्कंवव संभवतिनतु तद्धित इत्यात अचिनवमितिचिंतातेल्ड।देशस्यमिपस्यश्चमिपामित्यं ओतोणिदितिवाच्यमिति गोत
इत्यपहाय अत इति वाच्यमित्यर्थः एवंचगामित्यत्रपरत्वा वृद्धिः स्यादितिशंकायाअनवकाशः निरवकाशतस्या आतन वृद्धेरेव बाधात् इत्याद
ताः गयोरलि अष्टन आ विभक्ता वित्यत आ विभक्तौ विति च वर्त्तते तदाह आवगंतादिशाइत्यादिअर्थस्य विभवाअर्वाल्यमरः गायिस्त्रांदस्त्र
विभाष्यं तच्च क्यजंतस्यैरशब्दस्य छांदसत्वमपरं न तु केवलस्यापीति वीतार्थीतिसूत्रेकयटः सएव केवलस्यापि छांदसइतिपक्षांतरमप्याह ॥
इत्येदताः ग्लौर्म्लिगांकः कलानिधिरित्यमरः एवंजनानवतीति जनाः ज्वरत्वर स्रिव्यविमवामुपधायाश्चेति वृद्धिः अन्यादेशः जनावोजनाव
इत्यादि नग्नवर्त्तत इति हेग्लौ इत्यत्र संबुद्धिलोपः ग्लावइत्यत्र इ सांस्थानिपरवर्णरूपंचनप्रवर्त्तत इत्यपि बोध्यं सावर्ण्याभावज्ञापनादिति सति
तु सावर्ण्ये एचश्चतुर्विंशतिः संज्ञाभवतीति वृद्धिरादजित्यत्र वृद्धिरेदैजिति पठितुं शक्यत्वाद् ओ जिति सूत्रं न्याय्यं सत सावर्ण्याभावं ज्ञापयति
अत एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यमेष ओ जिति सूत्रारंभसामर्थ्यादित्याद्युक्तं त्वसवर्णस्येति सूत्रे एचोक्तमिति भावः ननन्वेवं ओ जिति सूत्रा
भावे न घाभ्यामिति सत्र ताभ्यामेजिति प्रत्याहाराणे न सिध्यतु एचौ तु ताभ्यामप्यग्त्युक्तं तु विधीयमानस्य सवर्णग्राहकतयावैयाकरणः ओव
अड्यादावैदातावेवागमौ स्तः नत्वेदोतौ तस्मात्वैयर्थ्याभावादोओ जितिसूत्रं च सावर्ण्याभावं ज्ञापयतीति चेन्न मैवं एचौ तु ताभ्यामेओ इति
पठनेनापि इष्टसिद्धेस्तत्र च वैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् स्थितस्य गतिप्रदर्शनमिदं वस्तुतस्तु एओ जिति सूत्रारंभसामर्थ्यादित्युक्ते तु ताभ्या
मेति यत्रानुपपत्तिर्नास्ति वतनत्र एओ ङिति सूत्रानारंभे अदेङ्गुण एङि पररूपं एङः पदांतादतीत्यादावेङ्प्रत्याहारः कथं सिध्येदिति वाच्यं सतिसाव
र्ण्ये अदेङ्गुण एचि पररूपं एच्चः पदांतादतीति पठितुं शक्यत्वादतिप्रसंगस्य लक्ष्यग्रहणापि तुल्यत्वात् नचैवमर्थं चान्तुर्णां क्रमादयाद्यादेशसि
द्ध्यर्थं एओ ङ् एओ जिति सूत्रद्वयमप्यावश्यकमिति वाच्यं स्थानेतरतमइत्यनेनैव एचोक्रमाद् अयादयः सिध्यंतीति प्राग्वा स्मानिरूपयिष्यमाणत्वा
त् यदा हि स्वराणामूष्मणां चैव त्यादिपाणिनीयशिक्षावचनानुरोधादेऔ विवृततराविवृततमाविति अभ्युपगम्यते तदा त्वेदोतौ रादौतौ स्वमि
थः सावर्ण्यप्रसक्तिरेव नास्ति ओ जिति एओ ङिति सूत्रं नैवाज्ञापकमिति ज्ञेयं केचित्तु विवृततरयोरेऔ विवृततमत्वाभावेऽपि विवृततरे
विवृततमत्व विवृततरत्वस्य सत्वात्तदापि तुल्यप्रयत्नत्वमेऔ रैचोः स्यात् तातिसावर्ण्यप्रसक्तौ सूत्रं ज्ञापकं अयणं सम्यगेवेत्याहुः तदपरे न समंते
तथाहि सतिद्वेधा गुणवृद्धी इति सूत्रस्य शब्दकौस्तुभे ग्रंथेन सह विरोधप्रसंगात् न च हि स्वराणामूष्मणामित्यादिशिक्षानुरोधाच्चेताने तत्या

न.प्रि.

[illegible]

७८

95/1982

[illegible]

स॰वि॰ इत्यच्छंदं नस्य पूर्वपदस्थात् परपदयोः संप्रसारणमिति नेत्यस्य प्रमाणत्वात् इत्यर्थः एवंविधेनेति यु इयुवेद स्थानेनयुवृत्वसेतु नस्थेनेति विचेदः नस्यवती
विन्नस्यास्याक मध्यक नननस्वर्नीस्वर्थः केचित्विति परिशिष्ट कारादयः किंसुधीः अचयाधेन्द्रादीनि पक्षे छत्वं वाध्यमा सएतनेति एतनासेना
नात्वंनीति अस्थिदधीति पर्युदासादिति भावः डिति ह्रस्वश्च वार्थानि सत्वा इत्यनुवर्तते अप्राप्तविभाषेयं ह्रस्वयोरप्राप्ता वितस्या भवेत्थ
४८ इयङुवङ्स्थानाविति नित्यप्राप्ता वात्स्यान् इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ नित्यस्त्रीलिंगाविति नीतिइ द्वौ विशेषणानि ह्रस्वयोस्तु स्त्रिया
मित्येव विशेषणं न तु नित्यस्त्रीत्वपर्यन्तं अन्यथा इ स्वशानि प्रसृतीनामुभयलिंगानां पदुप्रभृतीनां सर्वलिंगानां च स्त्रीत्वे स्त्रीत्वे पि नदीत्वं
नस्यात् इयमर्थोदि तेषां नित्यस्त्रीत्वाभावात् मतान्तरे पि ह्रस्वांशेन नित्यग्रहणव्यावर्त्यालाभाच्च अत एवात्याग्रहणं विशयस्त्रीशब्दभानेति
व्याख्यानंबध्यते नदेमदाए ह्रस्वौ न इ इवर्णौ स्त्रियामिति आते प्राप्तइति उदामित्यधः स्यापरत्वादिति भावः प्राचां तु आदिति सवे इ इ ह्म
प्रच्यंशित्रिवोचस्य चा इयवक्त्व स्वार्थपुषाराद्यायिनदीसंज्ञार्थमित्याख्यामिति व्याख्यानं इउस्यामिति सन्नंवनापव्यसनमित्यसंजेमंज
संभवत मिनतुरीः अप्नन आविनस्तामित्यमनुवर्तनादाह विभक्त्याविति विभक्तौ किं नेभार्थः चतुर्भार्थः इति केचित् तन्मंद स्त्रियाः पुंव
दितिपुंवद्भावानां स्त्रियं किं तु प्रियाया एव पुंवद्भावानांमिति प्रियइस्यानुवादर्तत्वमितिनसाः गुणदीर्घत्वामिति निस्नासिद्धं
स्वरसोः मित्तगुणस्य स्त्रसेमपवादः नित्यः पश्चस्य तु पूर्वसवर्णो मितिपूर्वसवर्णदीर्घस्यापवादः प्रियतिस्त्र आगतः प्रियतिस्त्रः स्वमि
स्वचमनवृदिस्युन्च स्यामिति विकः य इपिव्यध्यपवाद स्यायन दीर्घा इत्यास्यमसपवादः स्थानतु क नदीति गुणस्य तथा पि वाध्य सामान्यादि
ताभ्यां प्रियस्त्रादिषय प्राप्तं सर्वसंवेयवाध्यत इतिभावः चिवतुर्णीर्विशेषणादिति स्तुत्यादि त्रिचतुरौ रित्यस्येव स्त्रिया मिति विशेषणं नाम
स्यमिभावः प्रियातिस्रसौ प्रियामस्यनि मनस्त्रिये अंतरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाध्यते इत्यस्य त्वनित्यत्वादेशे स्वापालुक्तिरस्य ४८
माधाविश्रित्य स्यापरतस्त्रि स्यादेशः स्त्रियाः पुंवदिति प्रियायाः व्यस्य पुंवद्भावः सुगुरानत्यनकू यद्यपीह जर्तस्तार्थान्निपक्ष इति शब्दस्यापि
नर्थरूत्वेन स्त्रीवाचित्वं तु सर्वं तथापि अत्र नपरगन्या स्त्रियां त्रिशब्दाउत्तरपदार्थप्रधानस्तु पुरुषइत्यादिसिद्धांतपवादस्ये व मेवनिर्दो
र्थत्वात् अत्र यत्स्वाथार्थ त्रिरिति पक्षे तु स्त्रीतिस्त्र संस्थासमर्पकया स्त्रिवतुरादिति विशिष्टार्थ स्तेनापिया स्त्रपरत्वाणि वायस्यः सप्रिय
त्रिरित्यथप्रियत्रिशब्दस्य स्त्रियांनृनित्वो पि तानि स्यादेशप्रसंगः अत्ययोत्तरपदयोश्चेस्तेत स्त्रगतभाष्यग्रंथ संदर्भश्चोक्तव्याख्यानेषम

णं अनित्यत्वादिति इकोर्चीत्यत्र प्रत्यक्षत्वोमितिलिंगं तच्चाहिम्या मिति तासादिपु सत्वपि तु मितनलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोप संभवाद्वा नित्यर्थ
वचनबुद्धि संबुद्धौ गिति निवृथा संबुद्धानां नामसंभवतीति तन्नानि एनि कारणाश्चावित्यावश्यक मिति वाच्यं संबुद्धिश्च तु कालुसेनिवृत्तः स्वापरे
वय नइर्द्धत्वान्वत्तुल्लं तोनिनिषय स्यानित्यतां विनातन्न प्रत्ययलक्षणप्रसृतेः नाप्युत्तरार्थं तदिति वाच्यं उत्तरत्र व कर्तव्यतया निकरणस्य
वैयर्थ्यं न नलुमतेतिनिधस्थानि स्तत्वं तु संबुद्धौ प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तमनुमत्वा विधेयं त्वादि भवत्ययात्परणलिंगं नचदन्नित्यत्वं संबुद्धिगुण
स्यार्थवित्यकस्मि विनिदं दीर्घ स्याकृतस्वेनान्यत्रापि शाब्दिचित्तसर्वप्युगमेवाधकाभावात् अतएवाप्रियतिस्र प्रियचतीति रूपद्वयमपि केचिद्
नस्त्रीलिं ह्रस्वादि प्रियायनि संप्रियामित्यणा प्रियतिस्रः प्रियतिस्रणा आमिरादेशं बाधित्वा पूर्वं विप्रतिषेधन न्नुम तं नु वाधित्वा पूर्व विप्रति
षेधेन नुट प्रियतिसृणां इदन्त स्यावितिकविभक्ति सन्निपातकृतमपि त्यदाद्यत्वं टापो निमित्तं नयासयात् न निमित्तं सन्निपातपरिभाषा
या अनित्यत्वादिति भावः अङ्गन्तत्वादिति कविदिति पदिकारादिति यासिकाप्रप्तिशिष्टनित्य नुसत्वापः यस्य स्यादेव अतएव वात प्रमीयीति
स्त्रीति पक्षे अतः सप्राधवइति गण्यतः स्यार्ध लिंगस्य रामप्रियाति कृपकाशात्स्त्रीतिस्यायतेः स्यामुञ्चवाणि तद्वीतस्त्रीस्यायते इ दलोपा
श्चाशिति यलोपः रित्वात् डीष् नदत्वाप्तस्यत्वादिति परत्वात् रीति स्त्रियाइति इयङ्पक्षयाइस्यादेशा अनिष्टान्यत्राति अजायेयइयादेशा विति
नः सगुपसर्जनत्वपुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य अस्मादिसुच तुर्थ्येव तन्त्यन्यत्रगुणनाभावादिति पर्वो क्तं सोधित्वात् इत्यर्थः इयङुः वङ्स्था
नावित्यस्य वेति यस्या स्याविस्यनुवर्त्तनादियङ्वङ्स्थानाविति इत्यादि शिष्यणे नेयङुवङ् स्थावेत्यादि इतावेवाम्नीति पर्युदासात्तु ह्रस्व
विति भावः श्रीशिय विच्छित्रिष्ठान्यादिना क्वचिद्दीर्घोश्च तत्वाभावान्नलोपः नेयङुवङ्स्थानावस्त्री वङ् स्थानावी इनावेवास्त्रीति एता
ययोरितिस्थाना अधिकरणस्युट् इयङ् वङ् स्थानाविति षष्ठीसमासः तथा च फलितार्थमाह इयङ् वङोः स्थितिर्ययोरिति स्थानपदस्य हिंप्र
रुपार्थप्रधीः प्रधिश्च चम्वन्नताववनि शब्दाद्यत्वान्वाधनानियङुवङ् स्थानाविति निषेधोप्रवर्तते यत्र इयङुवङौ निषेधते तत्र वन
दीसंज्ञाया निषेधः यत्र तु पर्यादेन बाध्यते तत्र न निषेधः इत्यर्थः इति स्थानग्रहणकृतं अन्यथा तेयङुवङौरित्येव ब्रूयादियङुवङौ निमित्त
कृतासनदीसंज्ञत्वे नित्यर्थलाभात् अस्त्रीतिकिं हे स्त्रिवा प्रियस्थास्थानदी नेयङुवङ् स्थानावस्त्रीत्यनुवर्तनादाह इयङुवङ्स्थानाविया
दिश्चद्यपि नेति प्रकृता निषेधाः नवा विकल्पं तथापि निषधविकल्पविधित्वप्रकर्षे नातिसएव धर्मश्चित्सस्याशङ्कनात् वानदीसंज्ञो स्त्रप्रति

72 / 1982

७९ ि·मिद्रूमध्यंस्थमिमं चैवं संवत्सर्वालाल्वेनि लनेकार्थमित्यजाःस्यंनेद्याध्वनालियङुवङ् स्थानाविति निषेधोःस्वनमवृत्ते यत्र्ल्पवादेनेयङुव
ङ्नाथ्यतेनतत्रनानिषेधः स्याशयतस्यावंच स्वर्थावङ्पामिति अप्रियास्तिु विशेषः स्यनुवङ्गमेवस्यामि पुंवद्रूपामिति अयंचसननमेदः प्रथमाध्या
यस्याः प्रव.र्णाध्यायनीतिवा विवृतं बोध्यः स्वर्थावाद्वितिषमनइत्यर्थानिशेषः स्वस्यर्थायस्यासिति मन्वास्मिन्निषेधेकेयद्रूमेतस्यर्थाशब्दस्यनित्यस्त्री
त्वात्वार्थपिर्थाशब्दस्यनित्यस्त्रीत्वात्सुवर्णालिंगग्रहणंवमिलधीशब्दः स्त्रीवदंवस्वामिनतु पुंवदितिचेद् अत्राहुः नेयङुवङ्स्थानावस्त्रीमिर्थी
शब्देनई सिंज्ञानिषेधात्स्वधीमहं प्रथमलिंगग्रहणंच स्यस्यामवृत्ति स्यथावहूमिषतइतियथः स्वरसनः संगच्छतइमित्रालनइति लिंगानरानसिध्या
यवत्वंतदिमिक्तथरस्यमेयस्यर्थः श्रीवदेर्थान लुङ्वावस्त्वर्थाशब्दस्यनित्यस्त्रीत्वात्स्यनहूयामि श्रीवदंवेत्यर्थः ७ स्त्रियांच असर्वनाम्नस्था
नाख्यवसात्मः न स्वस्त्री पूर्वमिति वर्त्तते नहूदेवाद्या दिरत्यामिदंशः स्त्रियामित्यर्थग्रहणंनदाद स्त्रीवाचकोपृथवन्ह् गोइत्यादिप्रवंचपंच
मिः स्त्रापूर्वा भिः स्त्रीमिस्थः पुंवत्स्त्रा पूर्वामि स्थितस्त्रवापिनन्त्वद्वाचः सिध्यतिषतुस्त्रियामितिस्त्रीप्रत्ययइतिव्याचक्षते पूर्वर्थं वनोपृथद्गोरा
दिपूर्वमितिवावियन्नन्वप्रावालस्थिन्ननेनवैमामिति नकोध्यस्य वनीलुङ्गात् स्वस्यदिनलुवानि अयोत्नुकिस्त्रीप्रत्ययपरत्वाभावाद
स्वम्नेत्थोमन अकारः सानकारः प्रयामांवसंक्रूत्वं प्रामिवदिवहिशषभावइनाशिषिः स्त्रियामितिवाधिप्पियदे नदाद अदंनेभ्यइत्यादिनो
पूर्वामिस्त्रियांचेत्यनस्याम्नाइंगनप्रत्ययस्य। देवाहूलेोवरमत्वेद तत्वमाव स्तांइयितिबोध्यं आमिति अमनोम्यः अमेस्तूर्मिम
मम्पूर्वपथः स्न्वाहूस्नाद्र्देस्तुरूगिति इप्रत्ययस्यास्त्रीप्रत्ययत्वाद्वा स्त्रियामितिइत्वमन्त्वमितियङ्वङः स्थानामितिनदसंज्ञानिषेधात्सं
बुद्धिकृत्स्वापिनेमिमाव: इस्योबानुपपन्नइत्याक्षिपतिदवंनाम्नितिविमानमासुम्नुमितुर्गनेकुमइति कालिदासप्रयोगो ध्यनुपपन्नइति बोध्यं च
मवइनि केचित्तुनथा इतिस्त्रंवार्थ स्वंतनामग्रहणाप्यवह्णमध्यस्यनस्थित विभाषा वाख्यिस्त्र समाद्वियते मदसवं तथासंगाहिनक्यग्रहणंवासी
स्तुनरम्हनेनज्ञर्थस्यात् नेयङुवङ् स्थानाविति वचनं शसवात् अस्येतुसा नान्येनवुस्त्रमिमिनिकथंचित्समादधुः एकाव एकोव यस्मिन्नन्नए ७१
कावमः इत्वरपदस्याम एकाकुनरसङ्गविवकुर्यानिमेवन्र्थानि इत्वरपदशब्दः समायातवदवेकवहू अनाक्षिसः समासाऽनेनविशेष्यतेइत्या
य नस्मिन्समासउनिरवाल्योत्नाणइत्यनुवर्त्तमानेविषयग्रहणं मित्राविनित्यार्थमावयमवनिस्यार्थस्याद आंभसमस्त्वादिति प्रातिपदिकांमनु
मिनमिन्विपुंनाम विकल्पसनाप्रिद्वावितयत्नसमारथ्यादिस्थर्थः स्वयंस पुंवदितिप्रसङ्गयविनदी संज्ञायां अभावात् डिति कृस्वश्चेत्यादिनप्रवर्त्तनइ

मित्रावः नपइ समस्मादित्यः स्त्रियांच इत्वं नचप्रवर्तनिति स्याद्यासादवं तंत्र अविवय्वंवनिस्थावर्धिनिवित्स्यनइत्यागयनाद अरुदायोनेति स्वस्या
रीनांइ प्रथः पद संज्ञकर्णमांनां नलोप्सस्यानित्यइतिवनिस वनमइतिलाघिर्देंचिन्त्रमनिस्थाद ज्ञापकादेवऽविभावसिद्धेस्थस्यादिप्रनिस
वनस्य शब्दयोः पादनमनर्त्तयइतिर् न्त्रंनतइतिज्ञवद्रे पदः समस्तसिलक्षसन्न् अङ्गयाने स्थनङ्तनं दन्तुस्त्रस्ताः प्रमुः भार्यास्तुप्याल्पर्शस्यथा
नरः क्रः पस्मस्य श्रोगोर्थदिमि गोर्ध वाकुल्पवाद शुद्धनेरपादिन्वा ह्निलापः अंनोभिहितानिणिइत्याव्हात्ः गः पुवदिमि यद्यापिपुङ्गिस्वायंप्र
यंयनेयोविश्रर्थायसरः भिन्नलिंगमानहं द्वइनिनेनवभिस्राविपन्याद नथाविवाहिदत्तः स्त्रीत्वकइनिधारसाभिनास्त्रीलिंगनाया अप्रस्तुव
गमादेवधूर्त्ता स्त्रीवर्तिमिन्स्त्रातुस्यात्रः दिन्वादिलोपः स्त्रियांत्वास्वणि स्वगीरिस्थमरः इत्यन्नमाः स्त्रीलिंगाः अतोम् अतइत्यनद
धिकृमस्याग स्त्रीविशपणं समानं पुंसकादिमिचानुवर्त्तमइत्याशयनाद अलंगादित्यादि अदंनादंगादित्यर्थः स्वमोरिति अमोन्विधानसमान
पुंसकादिनिधाध स्थस्तुक्नावाधनार्थ अस्त्यादिनि पद्मविनइस्येवच्छिस्वासोमिहत संनिपातपरिभाषया कथंचिनिर्देछित्वापस स्याज्ञानमितिस्थं
सिध्यमिहिनधिक्तचन्तत्वादिपरस्थ स्वकारस्यमकार इति अंत्यस्यमस्य संयोगांतलोपसिद्धमिदंतथापि संयोगांतलोपस्यइत्यसिधायेणेई
स्त्रीमस्याने पत्वाङ्ः अमितिपवच्छेदोवकारणं अमिजूरसमितिनसिध्यादिति नइअस्यान सामिहत समिपातपरिभाषया ज्ञरसादेशस्याप्रवृत्याअ
मिजरसमिति रूपस्थ वथसमपादनात् द्विनीयेकवचनतु अतामितिवाभिन्नापरत्वा ज्ञरमिदतेनसन्निपातपरिभाषयात्तुकोप्रवृत्ताविजरसमिति
रूपमिद्धमितिदिक् ज्ञानामिति ज्ञानि ज्ञानं स्वहंदः हसादिनविद्यानिनर्थदत्सन्त्र प्रुसमिः स्त्रार्थेति हज्ञानसुइमिस्थितं सलुद्विलाया स्वरत्वाद
पादैगहूने आमित्युर्वतेचननस्यामवहूावा हुस्वानन्तेगोमवतिङ्मितनः पदस्य संदुद्धि संबोधितामकारस्वल्पाइत्यर्थः नपुंसकाच्च जसः शीश्री
ड आपइनः शीआः इतिवानुवर्त्तनइत्याजेत्याम स्त्रीयाम्बरस्वेत्यादिभसंज्ञायामिति सडनपुंसकस्यमितिपद्युक्त मेदअसर्वनामस्थान
त्वादिः पदितिसिद्धिप्रवर्त्ततइति भाव: यस्यइत्त अम्यर्थनस्मनयद इवर्णावर्णयोलोपइतिचेतिनकारणनलाइतिनइत्यनस्ताइतितानुत्र्यांत
नदार्थकामिद्धिनेवाति आ उत्याभिनिहितम्पृथवस्यथास्त्रीलिंगनिर्देशः नेदंवचनंकर्तव्यंइत्याभाडित्थ्याहिरयतः इत्यामितिप्रकरणं नपुंसकात्
हिपंपामेन तथामिश्रंवथयाद्रुकृत्यं यस्यइत्यादिहिनवलोपानविनिश्चात्स्याकरः जयसोजज्ञाससाद्वर्थादिलक्षणवयशक्यगृह्यतेतनेनजकुं
इत्यादद्धामि शिसर्वनामस्थानं जसशसोरादेशत्वात् यथासंख्यांथनत्पुंसकस्मितानुवर्थात्मो इत्यनेनानुवर्त्तितः शिइतिवासियतः सर्वनामस्थानरूप

77
1982

त॰बो॰ यत्र अंगस्येति चाधिकृतं तथापि अस्त्वनश्च्यां नपुंसकसंज्ञा विशेष्यते विशेषणेन च तदंतविधिर्भवतीत्याह ऊलंतस्येत्यादि अड्डतरादिभ्यः पंचभ्यः पं
चन्यइतिकिं नेमं तिष्ठति नेमं पश्य उतरादयो उतरडतमौ इतरान्यान्यतरेति सर्वादिषु पठिताः अदड्डादेशः स्यादिति जग्धिसि तादेशस्वरूपप्रतिपादनाय
एत्वं न कृतं टेः ति विंशतेर्डितीत्यतो डित्यनुवर्त्तते भस्येति चाधिकृतं तदाह डितिपरे भस्येति भस्य किं पंचमः अत्र डटो मडागमे भत्वाभावाट्टिलोपो न भ
वति किं तु पदत्वात् लोप एव अदड्डो डित्करणस्य प्रयोजनमाह टेर्लुप्तत्वादित्यादि न नु पूर्वसवर्णदीर्घाभावाय दादेश एव क्रियतां किमवडादे
शेनेत्याशंक्याह न ङ्कृत्स्यादित्यादि दादेशे नुट्क्रियेत स्यादिति भावः अन्यतमस्यति एवं च सामान्यादिष्वन्यतमत्तमडित्यादि प्रयोगाः प्रामा
दिका एवेति भावः अजरमिति अविद्यमाना जरा यस्य तत् गोस्त्रियोरिति उपसर्जनह्रस्वे ऽतोम् परत्वादिति अजर शि शतीस्थिते यदि जरसादेशात्प्रागेव
नपुंसकस्य झलच इत्यंतलक्षणो नुमागमः स्यात्तर्हि चागम कोऽगमे वनत्ववदध्यात् अवयवस्य तु जराशब्दस्य व्यवधायक एवेति निर्दिश्यमा
नस्यादेशा विधीयमानान् प्राप्नोति अंत्यादेचः स्थानस्यैवं तावयवं अपि स्यादिति समतेत्व व्यवाव यवः समुदायस्याप्यवयव इत्यभ्युपगमा
न्मेन कथंचिज्जरसादेशे जातेपि सामम् कृतइति दीर्घो नस्यादिति भावः सांतमहतः अत्रनोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्यनुवर्त्तते सां
तेति लुप्तषष्ठीकं संयोगस्येत्येतन्न समानाधिकरणमिति व्याचष्टे सांतसंयोगस्येत्यादि तस्योपधाया इति तत्त्वस्येत्यर्थः अभि त्वकोपवादमि
त्यादि एतेन स्त्रोऽरमा देशो कृते चाजरसिति भावो ग्रंथः प्रत्युक्तः आस्य नन्वाइति पच्यते ऽस्याभिति पन्च अधिकरणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् टि
त्वान् ङीप मांसस्य पचनी अचूड अलुबालुप्तत्वात् सयलक्षणं नेति प्रश्न। तत्र लक्षणस्य प्रकारार्थत्वं विना मांसशब्दस्य मांसित्यादेशानसिद्धे
रिति भावः न तु पृषोदरादित्वं च मांसस्य पचिपु दृग्घज्ञोगिनिवत्यस्माणत्वादं तल्लोपनाप्येतद्रूपंसिद्धमिति चेन्न अचाङ्कुः पृषोदरादीति यथा
पदिष्टमिति स्वस्यातस्य पदाधिकारस्य त्वात् स्युडसंयुत्तरपदं मांस्यनमिति स्यादितद्वयोर्लोपः स्यादत्राह दिडीयं तमुत्तरपदं न तु युडं तमि
ति नास्येयं तल्लोप इति मांसस्य कृदर्थमित्रा सशब्दस्य नकारः स्यात्ताशे प्रत्यये छंदसीति निर्वाचितार्थः माद्भिः शरद्भिरिति उर्वत वदत्युदाहरणं ५०
कृस्थानपुंसके उत स्यधु स्यापस्थितेनाच स्यनेन निविधिपदिकविशेषणात्तदंतविधिरित्याह अजंतस्य प्रातिपदिकस्येति विश
धिकरणत्व व्याख्यायां कवाग्ध्रा स्रणकुलमित्यत्रातिप्रसंगः स्यात् एतच्चात्र सिद्धि सच्चव्याख्यामभिः स्यपृष्टीकृतं प्रातिपदिकस्येति किं का
डे कु ञ्जन्नानचदिति श्रीपाणीत्यादौ वकाजुत्तरपदेतिणत्वं तु विशेषः अपिणेश्चापि इन्द्रादेशेन सहाङ्गुणकृत्यैकादेशस्य एकालत्वेन स्थाद

101
1982

रः [illegible] सन्निपातेति अवर्ण
[illegible] आवश्यक [illegible]
[illegible]
[illegible] कादेशस्य च बाध
[illegible]
[illegible]
[illegible] दीर्घो नस्यादिति भावः [illegible]
[illegible] अनोस्यान्तरे [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] परनिमित्तमिति भावः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] दधिनी अस्थिनी [illegible] भावः [illegible]
[illegible]
[illegible]

न·प्रि·४४·

६१ [illegible]

६१

103/1982

[illegible]

[illegible]

६२ [illegible]

[illegible] ६२

[illegible]

105/1982

न·षि·सु॰

७३

[illegible] ७३

107/1982

[illegible]

प·धि·सु·

५४

[illegible]

५४

107/1982

[illegible]

न॰शि॰भु॰

८८

[illegible]

८८

111/1982

[illegible]

स॰प्रि॰सु

६६

[illegible]

६७

113/1982

[illegible]

वृ॰कि॰टु॰

८८

[illegible]

[illegible] ९८

115
1982

[illegible]

न॰सि॰मु॰

४८

[illegible]

५८

117
1982

[illegible]

न्या॰ सि॰ मु॰

७२

[illegible]

७३

119
1982

[illegible]

[illegible]

1921/1982

[illegible]

न·प्रि·मु· न विस्वं इदं यस्य वकारेण सर्वनाम्नः इति सूच्यते इत्याह अनयोः सर्वनाम्न इति अप्रत्ययान्तं न मा इति अधिगमात् प्रत्ययाः प्रत्ययः क्षिप् क्षिबादिः
एवं तां प्रत्ययस्य इति यद् इदं प्रत्ययान्तं न तद् इति द्वित्वं इदं विसर्गं च यास्तु तावत् णविसर्गं वदीति विभक्त्यन्ते वादं वदति इदं पञ्चमीति बोध्यं अद
सोमः अर्थाविति स्वादेश आदेशार्थं स्यात् अदसो मान्तस्य इति असान्तस्य इति अनुमाप्रकरणे अदस्थानिकस्य किं अमुया अमुयोरित्यत्र च स्थ
६१ कारस्थमात्रस्य तस्य चन्द्रयोरिति स्थानस्य इति तत्सर्वं दकारादौ ह्रस्वदीर्घयोर्मि दीर्घस्य कुत्वं यत्र दीर्घः यदि उत्वानन्तरे अस्य मात्र इति स्य
इ अदसमदि नायं पदादि किं तु स्यात् एवं न्यायात् अस्य प्रतिषेधार्थम् इति तथा वाद स्थाने सदा स्यान्न भवति दास्थानः सः अदसो स्थाने भवतीं
येन तस्य यार्थेस्य सनी पस्थ भवतीति निषेधार्थः उक्तं चेदं वार्तिककृता निविधेयः एवं च अनुत्पन्ने निकेषां विप्रत्ययं भाष्यादावनुक्तत्वात् पं
स्थानिमिति भावः सत्यवादिति नलोपः प्रत्ययलक्षणेषां लक्षणे यथा सत्यं तथा सत्यर्थं नत्व प्रत्ययग्रहणं भाविपुनः पदाधिकारस्थत्वाद् विध
प्रत्यय इदं च वस्तुतः पदे स्थितानामस्मान् विभक्तिं च निवृत्त अतो व्याख्येयं प्रत्ययग्रहणं ज्ञापयतीति अन्यत्रेति अतः क्वनसीत्यादौ
नेति अन्यथा नियमभास्य स्यः सनानुवृत्तेन सभा संप्रवर्णादा नरपदस्थापेयादनः क्वसीति क्वचादु ग्रहणं तथा चन्द्रपदं वक्तव्यं स्यादित्यादी
सत्संख्यायन्तत्वं गणतां पदकं पस्थ्य संख्ये निभावः उदई अचः स्वरस्थापवाद इत्यन्वयस्यानुवर्तते भाष्येऽति नितवाद उच्छन्दा स्वरस्थ तु सनकारस्य
स्यादि अस्थेति किं उदईचो उदंचः उदङ्ग्रान्तु सनकारस्येति किं प्राचा प्राङ् उदं चेत्यपस्थात् सतः प्रतिसर्वत्वात् भक्तिकोनिर्देशः एवं तिस्रसृभि
स्थिति तामस्वरानि सम्प्रत्यस्य चिरंडिवक्षुन्नादिः अंचनादित्यनुवर्तनं भावनत्यपवार्थः अवध्यवहारकार स्थलोपः संप्रदाय उपचर्य तस्यामिथ्या
द अस्तुपाककारस्यादि अकारलोपे सतीति न निकव्याख्यानात वर्णस्य यन्तिकिं किंतनास्यादौ माध्य मिस्थेति तु प्रकारस्वान्नियथिमा
वेत्यस्य तु लैनयः नवाक्यप्रत्ययस्यानि विन्यात श्रुतं नस्यादिति वाच्यं पूर्वत्रासिद्धं नत्वं भावात्वदांतविधित्वाच्चनान्तेः तुमेव सिद्धं प्राचः प्रांचेत्यादेनुमो
भावविकारस्य वर्णार्थः प्राडिमिमकंचं आंचति पूजयतीति पूजार्थादं चेः क्विन् प्राङ्स्थिति ज्ञोः कुगिति कुत्वं च यो हि तिल्यादति पक्षे लकारोलो
धः प्रत्यमिति यस्मादिप्रत्ययं नः प्रत्यक् भ्यां प्रत्युक्षयं च प्रत्युक्षयद् भ्यां प्रत्युग्भ्यामित्यादि ज्ञेयं कुंचति कुञ्चः लोपश्च निश्चलत्वस्यासिद्धत्वादिति भावः ६१
अयुक्तस्थानीति सुपदं क्विंपि प्रतिस्थेति संप्रसारणं सुपदं क्विपि च तस्यासिद्धत्वात्पूर्वं ऊः प्रतिवादपुट ततश्चनं चानोः निपात्यंतेति एषु सर्वेन
वत्र इदो अन्यशुणाभावः पदे सर्वेणि प्रत्ययः अत एव भक्तानि प्रत्यते भक्तानि निपातनेद्य गमेस्तुगन्तादेवाः चकारोऽथ निपातनाः एतच्च उणादि
षु स्फुटीकरिष्यति अन्वयं तत्र चान्योः दृशोऽपवादः ईदृश्य नोपधायाः प्रत्ययधायाः ग्रहणं स्यादनुवर्तनादादे उपधायादेर्घः स्यादिति इत्यादौ

नोर्मि यो सविधान्त्यं तेनतस्थ सर्थ्याद् नंतरं स्यात् संत इत्येव अन्तिर्थः नालंयस्थेति केवलादयमसदेतद्वर्णयति धातुभिन्नां संतस्येति धातुवयव भिन्नोयो
स नरंतस्य रूपं च तदुत्तरायन पर्णाभ्रसिया दिसिद्धं धातुभिन्नो या संतनस्येति व्याख्यायां स्रत स्रत ध्वत इत्यत्र दीर्घाभावे प्रत्ययस्यादेवेति प्रि
कः अवसर्वनामस्थाने चेति स्थादसंबुद्धा वित्यनुवर्तते स्थानस्य सार्वितिनेतवाद अरबुद्धौ सौ च इति अरैनत्याभावादिति अनुवृत्त्य कारादुच
धस्यानुकरणं च तस्य नभवतीत्यर्थः उभयात्मकं स्थापयन्ताप्रत्यय निर्देशः धात इति यमि अनं तत्वस्थावि धिरुमिवाति धातिप्रथो वेति न्याया
दिति भावः इत्यनुवृत्त्वा सिद्धे अग्रहणं समुदायधातिपस्यार्थमिति स्था च्युत् उभयसमुद्दिते इति अन्यथाने निवृत्तीत्यन्न अभ्यस्यानामादिति
समुदायत्वं प्रत्ययकं पर्यायेण स्यात् नाभ्यस्ताच्छतुः स्वयं हिता पितु मेव च नि विध्यते अन्यसुभ्य परसत्स्थानेत्यपि इत्यात लक्ष्यादिति ददतीति ददता
निदहत दधानः यथादर्शः यावः सुपश्चार्थिनि दित्वं अभ्यासस्य कुत्वं श्नाभ्यस्तयोरातः इत्यालोपः जक्षित्यादयः षट् षडू क्वसीति पृथक् पदं इति
पाठ्येन जक्षितेत्व परार्थस्य इति आदिर्यं या मिस्य तद्गुण संविज्ञानो बहुव्रीहिस्तदनन्तरं वृद्धात्वेन्य इति तानाः गायत्र गाएक्षितित्विथ
दिते जाग्रादयः प्राह धातुकेवानिवर्तम्य कल्यादिगणस्य प्रत्ययाभावः आयप्रत्ययपक्षेऽत्यन्तालोपश्च गोपाय इति रूपं बोध्यं यांताः सदा हि पुकन्तं
नस्थ तदादिगणं नादृशीयादयः स्यादित्यात्रनीतं तुल्यं तदनुपयोगात अनालोचने कितंप्ययतीति लादयः कर्मण्यपि नादृशादयस्तु रुदिया
दवादयः नाप्यपयनाय स्थानस्यार्थं तं अतएवाज्ञादाया इर्याति वि संगच्छते भाष्येऽपि कर्मकं चेदित्युपसर्गनिर्दिष्टेता तमि वेशंमप्रति जनास्य व्याख्यय थ
थि जादिविषया प्रवर्तनीत्यर्थाद ज्ञानाय्या दिति संगच्छते न च इत्यत्रादि विषयत्वाप्रतिभावन्निति त्वयि विधि कर्मार्थ निसाद आकारान्ताद् इत इति अ
कारादेशस्सनि लता गुणस्थान नवाच्यावण सामर्थ्याद् ईर्षः स्याद् इत्येतदा च अकारस्या पीत्यर्थमेव प्रवणप्रसंगात दिति विशम्य सेशान्त इत्यस्मा
नक्षित नरोवा केनचिद् सर्वे त्यनुवर्त्य प्रति पदान्ते चेति व्याख्याने तल्लवत्वमित्यादावति प्रसंगात नमिति पञ्चकाराः प्राग्वद् स्थाने तु दर्ङ्कक्षित
कलागुणाभावार्थः नकारस्तु क्षित्प्रत्ययस्य कुचिति विशेषणार्थः वरनन्वपूर्वपरस्थः क्षि प्रत्ययस्य कुचिति इत्युक्ते पित्तदनुबंधपरिभाषया क्षि
पनस्य तुल्य प्रसंगः नवाच्य प्रवृत्त्यर्थं योजनेति नः पदनीतिसंकान्तादुत्परस्यपित्वातिदिकः हयणिस्यवत्वे सा सान्त्यलिपामनादायुदात्तत्वं
पत्ति सर्वेभिदिक अवस्थात्यनुवर्तते कर्मणीति तु निरवत्तमित्यारोपेनाथ अनुदंस्यम्यपदे इति परस्मैपदे इनतेनदारपुरतीति विध
यः अनुद सौ वंदस्य प्रथमे स्मृदकस्यर्थः निर्विषयस्य सामर्थ्यादि तत्क्षिपपिनभवतीति नाभिमदिवसंलक्षितं प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिप्रथोगाम

123
1982

य·शि·सू

६१

[illegible]

६२

125
1982

[illegible]

न·वि·सु·

मिलमिति चेन्न नच चेकारस्य यकृत्वचनपदे नास्ति अनेनाव्यवाये तदर्थोनत्वापिति विभक्तिकार्यप्रागिति स्पष्टार्थानलङ्कृत्यादिसपादसप्ताध्यायी
प्रत्ययदंशास्त्रीति यपादिकशास्त्रस्यासिद्धत्वाद् दृष्टोविभक्तिकार्यं संतत्याङ्गलक्षणस्येत्युपरि विस्तरो भिमानः यद्वितु पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र कार्यासिद्धं
त्वमिष्यतेनाशः अन्न अनुमित्यादिनासिद्धवत् स्याद्धत्वेन तत्र स्थानेकत्वमतयोः कृत्वा परस्मादुक्तकार्यस्यासिद्धत्वात् नानुबन्धस्य
६१ रूपं अन्यथा त्विह स्थसिद्धिप्रसंगात् किं च वर्णोपदेशेन नर्चः सुपृवस्य सुचः अन्यपदत्वात् स्थानिवत्त्वात्पूर्वस्यासिद्धत्वात् तत्स्थानादि लोपेऽन्त
रूपं नाम सूत्रं निकार्यासिद्धिपक्षाः प्रपञ्चअधपदं निपादसप्ताध्यायीति निषिद्धा यथाविहितलक्षणसिद्धमिति प्रक्रियाग्रन्थान्तकार्यासि
द्धिपक्षेनार्थः अनुमित्यादिनासिद्धिरिति केचित् तत्प्रक्रियार्थात् किं कार्यप्रतिकार्येकर्तव्येऽसिद्धं स्वयमेव न जानासीत्यर्थः शास्त्रा
ऽसिद्धत्वपक्षे वाक्यार्थः तद्रूपं चैवदेन यच्छास्त्रमुच्चारितं तस्यासिद्धत्वमथवा कर्तुमित्यसिद्धवचनानि देयाऽआश्रीयतेऽपि तथाच
सिद्धेपदकार्याप्रवृत्तिलक्षणोऽसिद्धपक्षः शास्त्रेति दिश्यमानः कार्यासिद्धत्वपक्षफलाति एवं चमनोरथः स्यदुत्वे कतत्स्थेर फलापस्थपदे
मेवाप्रवृत्तेः सन्निवेशस्थापनियामात्मिदारथ्यसिद्धिरप्रसूतलयाः सुमित्यादि सिद्धिविषिति कार्यासिद्धिपक्षे कार्यत्तुपपन्निति तत्सुतेन इति
स्वपक्षस्मात् नाभाविव तेषु अन्यथापि ः पदत्वाभावान्नाभावोनस्थादिति भावः नन्वेवमपि कृते नाभावे सुपिचेति दीर्घः स्याद् दीर्घमनिम्नु
त्वस्थासिद्धत्वात् नभाव एव वेति एतच्च नइत्यस्यापवादत्वाल्लभ्यते एकं च विषयसप्तमी अपवाद् तु सति सप्तमीत्याश्रयणात् यस्तु तत्त्वतु
मन्वीति व्याख्यानं तत्तु सन्निपातपरिभाषया सुपिचेति दीर्घस्य सुसमाश्रयत्वात् नसुतेनिवृत्तेः स्थेयान्यतो विसदेनासिद्धत्वाभिषेधे मेव
न अथाङः तत्त्वं इत्सुक्ति तेति योगविभागार्थः तदवारः राल्यादित्यादिनासिद्धिरिति अन्यथा विसर्गसिद्धतया कार्यस्य तत्सम्यालोपे वक्ष्यति न चा
वृत्तामिस्त्विति यासामर्थ्याद्विवादालोपाधिकं तत्रासिद्धमिति वाच्यं नक्ष्मूलं इव तद्धीस्थाने अस्येव स्थ त्वात्रुत्रयः तैरारिसन्नादुनासिकस्थने ति
देयन सर्ववचरितार्थत्वात् एवं स्यानवद्यञ्चस्थापिप्रवृत्तोपदत्वाद्धितालभ्यते प्रत्ययः परश्चेत्यादिनिर्देशाच्च लिङ्गमिति हिक् इतिल ६१
नाः सुकिंगाः तत्राथः इत्यस्य स्वकृतान्तं तथा सिद्धमित्यत्र रहस्यासिद्धिमिति तत्स्थात् अपक्षस्यापि तिचनस्थान न होऽस्थति होट इत्यतो भूर्ते
रलोऽस्य स्थ्यनेनादास्थया दृष्यास्मिभावः स्वलोपलिपदस्य रूः संयोगाद्यत्रेति वेतोऽस्य पदान्तस्येत्यस्यानुवर्तते त्वाद् स्वरलोपाद्धिसि
परतः पदान्तस्याधिस्मानस्य स्वर्थः उपान्तेति उपपदीलम् संपदादित्वात् क्विप् नहिवृतीति पूर्वपदस्य दीर्घः सोऽलम् आदिलोपेऽधस्त्वं नश्च

नन्वं अन्यदं वाच्यं सुस् अनङ्गतोपस्थामिति वस्तूनीस्तनसामिति एवदेवस्य स्वकेनिवृत्तोपारादित्वात् अंकृत्वा स्वनुमुद्धि इत्युदाङः तदस्म
स्वनुपक्षन्ताधिकारविधायादिनिर्णयित्वेतिगन्तव्यं इत्यस्मादिवाप्रश्नवृत्तिरिति तत्स्वपदत्वे वाकृत्य पार्थादिमिद्भि: शूपेति शूपालनादर
याथा: उदाहरणे वस्य सुत्वं च नस्यापि इत्वदुपवदुतो रिस्याम्नमवति पदत्वादम्भृवाधित्वान्वतस्मादेशाङ् नसत्व अनित्यार्थेन सुनस्थामप
ते: चतरस्याशिति नतिसुव्य तस्मिन्निर्देशः सर्वत्रादिनिरन्न तुल्यमिति तामः सर्वनाम्नः स्मैभावश्चति सुपत्वाव: यस्तोयतावित् क्रियासेवप
स्त्रियात् इत्यपर्युर्गति पुंस्यं वचनात् क्वीवेत्वादिकालुसस्वात् एतामिति सातताः यायेयाः एषां एवं एताः कृत्यादित्यर्थः वाणिनि चे: हिश
वर्ण्यादिनाहिष दीर्घं संप्रसारणं वचो: कु: अपयद्धमनि आम्नेतर्कः सः चकारात् क्विप् अवतुपक्षमादितत्वस्यतादुपवर्तनादातरकारः स्थाहिति
दिशिति कृत्वं तद्बलत्वं धाकुः आमद्रसोः अन्यथार्थादित्यस्यदाब्धपदत्वाभावेऽपीत्यर्थः त्यिविशिति विद्धिसावित्यस्माद्धिप जधरचले
सज्ञेति तृप्तिर्यात्रि सेवतव्यादित्यस्मात् क्विप् रसवत्तुपात्रिति अस्यस्तत्वेतो यिति दीर्घः आशिषा पिति आशासः क्वातुपसंख्यानात् मित्युपथायाः
त्वेनासिद्धस्थानिफलं अस्माशिति अदस: त्यदाद्यत्व परत्वात्तदाप एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् अदस ओ सुलोपश्च तदायितिसल्मि
त्येते अन्येतुपचत्वाद्वितीयविधेयस्य एवं सर्वत्वे तत्रान्तवाचनादसदायादिव्याकृ: सुनिह्नुताः स्त्रीलिङ्गाः दत्वमिति वत्तुवासिनि दलक्षणतृक्त्वंतोप
प्रवर्तते अपदाधिकारस्थत्वादिति भाव: पूर्वपदस्येति अन्यथारात्र तु सखावाचारस्यादीन्तोपप्रकृत्यादिके यथा सम्भवनतस्यादिति भावः
उत्तरपदत्वंचेति उत्तरपदेउत्तरपदस्थत्वे उत्तरपदे तत्पदत्वे पदस्य पदेऽन्तस्य प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः एवं तत्सुधियौ सुधियः
यत्र भूतार्थमित्युपपदत्वात् तद्यावत्सम्पदयाधिकारस्याद्यतर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् उत्तरपदे लोपे सन्ततुक्धप्रत्यासे
नलोपश्चपस्थान पपनिदर्शयाधतपिदधियात्स्थपदत्वे प्रत्ययलक्षणं भवत्येव उत्तरपदस्य समासावयवत्वात् दधिसेचादीनि मि
चलनिषेधो अन्यथापि दृश्यते इतिविद्यतः सेनादिति सर्वसमासः उपपदसमासे तु धातुस्तुस्यतः समासविधानात् सेचनादस्थपद
संज्ञानास्तीति पुनः हिलसकारस्यतत्स्थात् नन्वेवं उपपदसमासेऽपि तत्वं दुर्वारमिति चेत् अत्राहुः यदः अनभिधानात् पदाद्धिस्मावः
पुरीववाति निध्यायाससावादिति सुत्तदनुप्रदायाः पदादिविधिपक्षेऽनुपदसमासेऽपि तत्वं सुपरिहरं अन्ये तु सति अभ्यवायाविधीयते न
लाटयसादिपुषतामासात् समानसंख्यादित्यसन्तुकालुप्तलोपि प्रत्ययलक्षणमिह प्रवर्तते वचनसामर्थ्यादित्याहुः वस्तुतस्तु द्वितीया

127/1982

न·वि·मु·

यो मिमिश्रयस्य एन उक्तः एवं एतौ रतानि इत्यादि स्वदार्थत्वेन सिद्धं इति अमि [illegible]
इत्यर्थाधिकरणदेशापत्तिः द्वितीयाम्रितेतिक्षमा [illegible] द्वितीय [illegible]
स्तु मिमिताद्ये एकपदानयत्वेन अंतरंग [illegible] किं चारितार्थत्वेन [illegible]

६४ इतिभाष्यादिस्थाधिस्थनेऽथान नदंसयोगाद्धसंज्ञादिरितिनिषेधात् गोः सुपि [illegible]

स्थादितिभावः नलोपाभावे निपात्येति अनतिस्थपनदकारंतं [illegible]
न तु सिस्थनीति वाच्यं नदंतस्थापीति पदाधिकारत्वादितिभावः नन्वा [illegible]
यस्यापत्यन्यापत्यस्थपदत्वात् तस्यादेवाकिमन्देतदन्तं [illegible]
याधवृत्तिः [illegible] एवं [illegible]
नीति [illegible]
तद्द्वितीयाद्यतोः [illegible]
यः [illegible]
[illegible] ६४
[illegible]

[illegible]

129
1982

व॰ वि॰ सु॰ [illegible] ६५

131
1982

[illegible]

व॰धि॰सु॰

६६

[illegible] ६६

[illegible]

133
1982

न·छि·मु·

[illegible]

135
1982

[illegible]

44510

न॰ थि॰ मु॰ गकारकेति विभक्तिवचनयोः कारकसंख्यायत्तावितिभावः तेषामपत्ययोभावस्य लिंगसंख्याकारकयोगोऽस्ति तथापि वचनानादयस्य यत्नं अव्ययवि
गोपक्रांतस्मात् वर्त्तीति भगवान् सिद्धान्तिनार्यः आपस्यैवेति परीत्यनुपक्वेति यथावाचेति परिगणनमित्यर्थे अन्येदृष्टोदाहरणमाह नियमः च
गादृति मपितासन्नयोगादेरेयाकारान्तु स्थितेदोदाहरतिभावः इत्यव्ययादि अजाद्यन्तभजशब्द आदिपर्यस्यादिव कुर्वीति अत्र आदिर्थे
८४ स्येनितृनार्थः भर्तीतिनिर्देशात् गुणपाकसामर्थ्याच्च अदितिनस्त्र सपुरणसंख्यायाहति लिंगाद्भ्यो दिश्यः पृथक् पाकसामर्थ्यान्न
द्रष्टव्याम्नातिपदिकादित्यधिकारेपिस्थापितं संवध्यते प्रकृतया विधेयत्वात् पितृप्रातिपदिकमेवतत्त्वाकारणाविशेष्यते विशेष
णेनवतदंततत्त्वाभ स्वदाह अजादिनामकरांतस्यनेति संचतदृतीयस्तं तदर्थश्च वाच्यवाचकभावः स्त्रिया मितितु धर्मप्रधानोनिर्दे
शः इत्याशयेनाह वाच्यं यत्स्त्रीत्वमिति एतच्च लिंगं प्रातिपदिकार्थ इतिपक्षाभिप्रायेणोक्तं कस्माद्भवतीत्याकांक्षायां सन्निधानादजादि
भ्यः कारांतादेवेति बोध्यं इकोयणचीतिचकस्मात् विपरस्याकांक्षायामिकइतियथाचापः चकारः स्वार्थे औङ आपः आङिन्चापः आज
परस्यादासामान्यग्रहणार्थं च तदविघातार्थ ङकारः आदित्युक्ते हि दतुगंथपरिभाषया औङ आपइत्यादावयमेवस्यात् अरवाणां
स्तृग्रहणं तस्यानन्तदृत्यवसिद्धे अजादिग्रहणं पूर्वेणैतत्सिद्धं तत्र नियमार्थं तादिदिवान्यं तथासिद्धेहं
त्यादिवत्स्थितत्तजादिदात्यानदृ प्रजागृहिकिंनिपातिपश्यति पटुरिति पदकांक्षायामस्तु पिलटिरवादिकपिविधिन्यः स्तु नन्व
नेतनाम्नवदादियवतां कथं लिंगव्यवस्थाविनु त्यते लोकप्रसिद्धत्वाद्यवस्थानाधिपाक्षिकं लिंगं तत्र्याकरणे आश्रीयते सा
नियादीदलाभवप्रसंगात् दृढत्वदितिवमित्यादावपथायथं लिंगांततयानिवेधनकार्याणामसिद्धिप्रसंगाच्च किंतु शास्त्रमधिकमेव लिंग
इयं तच्च केवलान्वयि अथ सर्वदृश्यन्ते विंदुप्रविति शास्त्रतां सर्वत्राप्रतिबंधस्मरणात् न च कस्मिंश्चित् एकस्मिंल्लिंगान्तः कश्चिद
यः कश्चिदितिविति लिंगादृयासेनादिभ्यो नियमकुमारमासमादि यत्सत्तेकोकिकं स्त्रविधिपिशास्त्रीयं पुंस्त्वादयः कोकिलजीत
विधिस्वयास्त्रीत्वमेवकथमन्यथा कुमारी कुमारइत्यादयः प्रयोगाः यदविशेषण करणस्थ्यर्थं निरस्तमस्याथ स्ववार्थः ननु ६८
प्रकृतेति पुंस्त्वं वित्तिसिद्धमिति निर्मितासका प्राप्तः कथंयोद्यः पतिभार्या कस्यान्वयः तत्र तयोः विवक्षायाः आत्मनिविक्रमात् सौकिकस्यतु लिं
गस्य पक्षान्तरस्य यद्यदीति विनिंदस्याह वाचीसात्वचनात् दिदिषपयायेक्षरणत्यापत्तुस्यनियमेवापि आगमनद्वसर्प विद्धि
स्तुविधिपिशाविधि माससाक्षितिस्मात् तयमित्येन उक्तवदिया निद्रीजाय तदत्रदा कैमानियम एव स्थिताः अविकृत्स

स्त्रीलिंगेऽस्तवृत्या हितामिति पाथेनु प्रकारांतरं वक्तंसंख्यान प्रसक्तौ लिंगमात्रे स्थिता तत्स्वरूपंतातः स्त्रियामेस्वायत्तेर्षु स्त्री यन्ते स्तप्रध
स्वरूपमास्तु १ मथोरंतरं यस्य तदभावेन पुंसकमिति तस्यायमर्थः संस्त्यानं स्त्री प्रसवः पुमान् लक्षणानां गुणानामपचयः प्रसवो गुणानां
मुपचयः स पुमान् स्तनकेशादौ गुणः सत्त्वसमाहारस्य कालादेः पूरणार्थः आग्नादिकामसुख प्रत्ययः स्तनस्य वाकृत्कादिति केयटः पूर्ववद्गुणि
विशेषः नपुंसकयोगस्थयोरुभयोराभासामित्यनुभया सतस्य सृष्टं न पुंसकं नमाहंमातिति नियाववादिति भावस्त्यावस्थितिमाचे नपुंस
कं अवरेजानिर्विशेषावस्थायोऽवस्थितसामान्यविवक्षायां सत्त्वात् पुंसकलिंगं सर्वनामेतिसिद्धांतः स्त्रीपुमान् नपुंसकमिति शास्त्रस्य
ज्ञापिशाद्र व स्त्री धर्मी लिंगं च वर्तते तत्स्वरूपं तदाह वैयाकरणासिद्धांतः इत्यर्थः स्तनादीयमसिद्धांतावित्यमरः पंचानामिति पंचानामज्ञा
नां सक्षाकारभृतितादितार्थस्यादिनादित्युः अकारांतान्तरपदद्विगोरिन्द्रिपोदिगोतिनिंगेषु नचाचमस्ययादिवीतदंतविधिसिद्धे यदाबोध
स्त्रोऽनिषेधस्यादितिवाच्यं अप्रत्यस्वर्णग्रहणेन अनुपसर्जनाधिकारेण तत्स्त्रीप्रत्ययेषु तदंतविधिसापवादामयासेः सत्वात् समासा
र्थसमाहारनिवृत्तिमिति नन्वजत्वार्थास्यादेत्रोसमाहारेस्थ नाद्यर्थ एवोति न्नदेवं तथापितस्य पूर्वांतरसमभिव्याहारापेक्षया लिंगलाभ
च्छिधस्त्वदरंगं नविनार्थत्वात् कथं ताप्यसमानेति चेत् मार्गस्यन्यस्थैवद्वापस्नवध्रवणादस्यज्ञानिरजैस्य तत् अहंतत्त्वमयुक्तस्तामिस्यः वेदिन
नपुंसनां स्वत्वाधितथासिद्धिवाच्यं द्विगोरिति अपदाघितत्वात् चटकेति नस्याव्ययस्यस्यादितकारः पंचः चटकायाण्यङ्गिनिलिंगादि
सत्तानिपातनादानदमरत्वेऽपि संवक्षाधिकादिषु चटकेतिपदनंतानां विनयकभिनिनध्याः मूषिकेति शुष्मिस्त्वाः कस्मान्नित्याधिकारस्तुसंदिग्धं
अनिति किंनिद्रकारस्यग्राम्यविकल्पः पश्यस्त्यस्य सनिर्दोषोऽपराधसंज्ञायामनित्यकथ्यामायवनामरक्तनाथयदाद प्रत्ययस्यादितिसिद्ध
विशेषः इतितुशक्तेनासौ अजादिगणेपाठनमसुकोगणत्वासत्वजातित्वक्षणोऽपि साधनार्थत्वात् संज्ञाया अजादित्वान्नथाना दंतत्वादेव
इनंतादय सिध्यतीत्याह तच्चिंत्यं व्याप्रीत्यादिवत्संज्ञात्वेपि जातितत्वात् प्राप्तेः भेदपदोऽतिसन्देहफलादियस्याहति सूत्रः सापादि
स्वभक्ष्यफलनिष्पन्नादितिधातोसाधकस्य स्थितं पाककर्णस्यधर्माथेतुदर्घिएवदृश्यते सस्पकौडिसप्ताकाडिनपातनादलत्यय
निष्पन्नसन्नुहासानि प्रत्ययस्य प्रथमति अन्वहद्याः संभवोऽस्या दिवसत्वदर्पसत्वाच्चयप्रकृतिवत्प्रमाणं नपाककर्णस्यनेनप्राप्तस्यङी भानि
पथार्थेनचवस्य प्राप्यपातिनपायिफले विधेयाभावादिति यर्थपक्षेः पतितेनवेचनावतजात्य नगणस्त्राजातिनियमः कार्यसत्यात्स्यानामा

137
1982

न·धि·प्र· वाल्किं नु वार्निकाण्डे [illegible] इत्थशब्द [illegible]
[illegible]
[illegible] आर्ष [illegible]
[illegible]
[illegible] अनुपसर्जनाधिकारेण [illegible]
[illegible] आदिचयो [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] 137 / 1982
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

न·घि·सु· स्वयुक्तत्वात् नञ्‌ॊ विधिनिषेधसंज्ञान्वेष्यनुवर्तनं प्रतिमानः अनो बहुव्रीहेः नन्वत्र सर्वोप्येकारादिसिद्धये अवश्यं वक्तव्ये न च नोन सह इत्यनेनैवेष्टसि
द्धेः किमनेन सूत्रेणापीदं अन्नं नाद्बहुव्रीहे डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् इति धानार्थमेतत् सर्वस्य वक्ष्यार आरम्भत्वात् तथा चानेन ङीप्‌ विधिः पक्षे सिद्ध तत्सनि
योगेन माप्तो वा नास्त्रीति योगः एषोपि पुल्लिङ्गेपि तदनन्त सह इति वार्तिकमन्नबहुव्रीहेरर्थसिद्धिः प्रस्थितं बहुव्रीहेर्ज्ञापकमिति न सर्वयोगादिति
निषेधात्तायां पुंस्त्वात् लोपोनूनाञ्च अनउपधालोपिनः इति विकल्पप्रमाणा विकल्पोदयप्रवर्तते डाबुभाभ्यां उभाभ्यां ग्रहणमर्थं मन्नं नान्नयोर
नुवृत्त्यैव नस्य पक्षे सिद्धास्त्रियोः उभयोरप्यनुवृत्तिमुक्तानां न तु ग्रहणमावश्यकमन्यथा सन्निहितस्यानन्तरस्यैवानुवृत्तिः स्यात् वाक्स्थाहिय
न्थ नञ्‌निषेधअपोर्वचनसामर्थ्यात् पर्यायः सिद्धान्ति नन्वत्रान्यतरस्यां ग्रहणं तस्य अन्यतरस्यामिति योगो विभज्यते नयमनइति
वृत्तं अनो बहुव्रीहेः डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् एव अपि सिद्धं एतदर्थं यानमिदं सूत्रेष्विति ङीपा सह विकल्पनार्थं अनउपधालोपिनः इति सूत्रं तु
नियमार्थं अनो योऽसौ विकल्पः स अनुपधालोपिन एवेत्येवं च बहुव्रीहौ बहुव्रीहेर्वा बहुव्रीहेर्वा डाबुभाभ्यां सिद्धमिति बहुव्री
हावेवेत्येतन्नापूर्ववचनं सिद्धं वाच्यं उपधालोपिन एवेति नियमस्तु पृथक्त्वात् पूर्वेण डाबनुपधालोपिनि नेङीपः नभवति किंतु डाप् निषेधा
वेव भवतः अयं च योगविभागः ववस्थम्भ्युपेयः अन्यथा बहुव्रीहेरत्यन्तप्रकरणात्तत्र स्यन उदउपधालोपिन इति वक्ष्यमाणेन पाक्षिके ङी
पि कृतेपि स्वन्नस्य इति धात्वं ङीपनुपधान्नस्य सन्नियोगनादि विधीयमानायामेवानाद्बाद्विकल्पः सदाशिष्येत् ननु वनो र च इति सूत्रस्य ङीप्‌ रो विधि
नाक्षिप्तश्चेत्त उभयाविधिर्गौरवात् किं चाऽभयविधायके लुप्येत बहुव्रीहिरिति ननु ङीपिनिषेधापि पूर्वं स्वः सन्नियोगशिष्टत्वाद्भावे तु बहु
व्रीहिः समस्यानन्तस्यापधालोपिनो विकल्पस्तु अनउपधेत्यादि प्रवर्तितात्तस्य बाधप् सूत्रे त्वन्यतरस्याग्रहणमात्रमिति सूत्रं अनउपधालो
पिनः बहुव्रीहेरिति बहुव्रीहौ स्त्रियां संख्याव्ययादेर्ङीप् इत्यतोऽनुवर्तनं इत्यादि योगात् अनन्नादिति नियमार्थमिदमुक्तं नन्वेवं स
र्वस्त्रीणां विकल्पसिद्धावपि अन्यतरस्यां ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं प्रसक्तिस्त्रियन्यतरस्यां ग्रहणमित्यर्थो विधिर्वायं व्यवस्थात्र नियमवृत्तिप्रत्यय ७०
न्तान्तस्य कादिस्वरकारच्चारणार्थः संज्ञता चेद्विरोधिनः यथा एतिकाव्यपि स्थानीयादौ अकृत्तिः इत्यनयोस्तदादि अकारविधिरिति ककारस्य
प्रत्ययस्य तत्राभावान्ववात्यपि अथ यानद ककार एव प्रत्ययस्याभवत् अतो गुणाः इति पररूपत्वे तेन कात्‌ स्वादिरूपसिद्धिर्भवति इत्यत्र एवं नकी
त्यादि वक्ष्यमाणरूपसिद्धिप्रसङ्गादित्याशयेनाह ककारादिति वर्णनिर्देशोऽयं कारप्रत्ययो विहितः इति सूत्रयायामध्यायारत उच्चारणार्थत्वं
इकार इत्यादिनिर्देशात्‌ प्रत्ययन्तस्य इत्याप् इति शाप् आपि परः इति एवं च ककारविशेषणं तत्सामर्थ्यात् ककाराभ्यां यत्राप्यपि भवति ननु ऋक्‌ प्रत्यय एव

141/1982

स्यादौ त्रिञ्च नुगादिश्च इत्यत्रस्थे अनएव सर्वविधे स्यात्सासाद्याकारस्य नभवति नदेत्यत्र अकारस्यैकारस्यादापि परत्वे तिथि इत्यादीति ककारवि
शेषणं स्यात्तर्हि विधेय अत्यादाला निप्रसङ्गः यदि तस्यापि परत्वान् पायात् न चाति दिष्टपरिभाषया निस्तारः अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थि
तेः न चार्थ स्वस्याकारविशेषणत्वेपि न हि मतादयस्य मिथ्यासिद्धा स्यमनुवादे परिभाषाणामित्यत्रानुवाद इत्यस्यात् प्रमाणविशेषणेति
स्वार्थाभ्युपगमान्तास् सर्वस्थानइति इत्यत्राति अतइत्यत्र इत्व विधानादनुवादत्वमेवात इत्यत्र नन्वद्यमान विशेषणत्वं कादित्यस्यत
न प्रमाणविशेषणत्वं स्पष्टमेवेति ननु चाति दिष्टपरिभाषापि पतति इति वैयर्थ्यादनुप्रमाण विशेषणपरिभाषानोपतिष्ठन्त इत्यत्र तु
दीचामातइति सूत्रस्य स्थानग्रहणे नज्ञापयिष्यते अत्पुप्रकृतियादिपर्युदासः स्यान्तदेव बहुपरिव्राजिकेत्यत्रापि स्यादेव उत्तरपदस्य सुब
न्तत्वापि समुदायस्यासुबन्तत्वान्नतः परत्वादिति तेनात्र प्रसक्त्यभावमितिषेध इत्यतस्त आप सुपः परत इति सुबन्तात्परत इत्यर्थः स
र्विकेति अव्ययपूर्वं नाम्ना प्रिस्वनानार्थे कन्कारकेति करोतेर्ण्वुल् णित्वात् वृद्धिः नौकेति नौशब्दात्स्वार्थे कः शकेति नौपचाद्यच् बहुपरिव्रा
जकेति परिपूर्वाद्वजेर्ण्वुल् बहवः परिव्राजका यस्यामिति बहुव्रीहौ तदवयवस्य सुबन्तत्वात्ति पिण्डस्य पदलक्षणत्वान्तर पदस्य सुबन्तत्वात्
पः सुबन्तात्परत्वमस्तीति इत्वमत्र न भवति नन्दकेति नन्दिग्रहेभ्यो ल्युः वस्तुतस्तत्रैव प्रत्ययस्थात् कात्पूर्वस्यातीति इत्यावश्यकत्वात् पूर्वस्थानियम प्रवृत्त
त्वात्सिद्धमित्याह पूर्वस्यातीति किमिति अर्थादवृत्तिं लभ्यतेतराव्यतादेशः तद्वत्तस्य रूपानामात् इति प्रश्नः इत्यनिर्दिष्टपरिभाषया कात्पूर्वस्येति
न लभ्यते किं तु दावेकादेशं बाधित्वा कात्परस्येकारस्य स्यादित्याशयेनाह परस्येत्यादि कटुकेति कटु यव कटुः स्वव्यदीति उणादौ क्वः पाके
ति रूढा धाराविकल्पस्यः कः साधुस्या दित्सं भवतः सत्तापूर्वकं विधेय निष्ठत्वात् लक्षणं प्रतिकृत्वाल्पार्थे कन् तरपरीति ककारस्य प्रत्ययस्थत्वा
भावादप्राप्ते वचनं क्षिपकेति मूलेर्थं मानिकार्थे स्यादसम्भवे यत्तरस्यां स्वस्य पतत कमध्यम कारे तु वचने प्रसिद्धः कार्ये भाष्ये आदिवृद्धिः केन
लमामकेत्यादिना संज्ञा छन्दसोर विधि नियमात् ङीप् यकेति सेत्यत्र आदेन्त्य पदेशा इत्यात्त्व मातादुपस्थाप्यकः आतोलोप इटि च इत्यालोपः स
प इत्येवं स्वकत्यथाश्च नृपस्वं स्यानमिस्यनुमन्यते उदीचामातःस्थाने यकपूर्वाया इति विकल्पार्थत्वात् दाक्षिणात्यिकेति दक्षिणस्याम् इदं दक्षिणस्यां भवा दक्षिणादार
दक्षिणाभवतीति विग्रहे दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् किं ति त्येत्यादि इत्यादेः टाप् ततः तादात्पर्थे कः केण इति ह्रस्वः टाप् प्रामाण्यात्तु दाक्षिणस्यो
दिशि भवति विगृहीत त्यक्तां समासाभावे पिन स्याशितो अव्ययस्य इत्यस्य वत्सर्वत्र दक्षिणा शब्दस्य ग्रहणादन्यथा सर्वनाम्नामाहितं
यद्राणां प्रत्यय इति इह मिकेति अत्ययान्तपद्म यथायोः प्रत्ययस्यादिति यानादिषेयं यासेति यत्तदेवमत्रिताशयेनाह यत्तदादि

स·धि·सु॰

०१

[illegible]

143
1982

[illegible]

न० वि० सू०

७२

[illegible]

७२

145/1952

[illegible]

[illegible]

७३

147/1982

[illegible]

[illegible]

७५

149/1982

[illegible]

[illegible]

151
1982

[illegible]

वृत्तमिति भावः । विभाषास्वरं स्य अत्र प्रतिभाष्यमर्थं संयोगत्वात् पूर्वेणासिद्धिः स्वर्यस्तस्य समुदायस्य पूर्वावयवो विधीयते मध्ये
स्वर्यः स्वरसमुदायः पतिरास्थानमुच्यतीति पतिशब्देन कदाचिद् विधिरित्यादि पतिशब्दं तस्येति पद्युदितिश्राविति यदिक विशेषणेन
दंतत्वमादंतस्येव स्वरा स्मृ कितदनं स्वरग्रहणेनाद्याहुः केवल पतिशब्दस्यापि स्वपद्विधिवन्नावेदपदस्यैनत्वात् सिद्धिं प्रसंगः स्थानद्
यथास्वरस्वरग्रहणमिति अत्र स्वराह्नः पूर्वावयवस्वरस्तुति ध्वनयन्त्र दुदात्तस्तिग्वा पतिः स्त्रीति पतिरिति पतिरिति क्रियाद्
स्वचितिरित्यादि विभाषत्वं नयाज्ञनिर्यत्न इसकोपिस्पृश्यते अत्र साध्यास्यादान्याधिपत्निन्माभवाक्षितिस्थ कथमिति चेत्
प्रावादुस्वमस्तपुरुषायादिसु कल्पदुर्वोतिभावः निस्वरस्वर्यादिषु आरभसामर्थ्यादवाप्तिः इ नित्यग्रहणस्य सार्थं निपात्यत इति
इत्यगणस्मानस्य कर्त्तविध्यानस्पुचिन्तिसमानादप्यन्यत्वपुत्ते तेन स्वरसमानादिषु शक्ति वक्तव्यं सत्यस्यादिनिद्धिसुकिः समावक्तिस्
नवार्थमितिभावः समत्यादिषु वसु मर्तिरास्त्रीन्यतन इत्यायथवाद् समानः पतिर्यस्याः सति पूतक्रतोरत्र एकार आदेशान्तुप्रस्थ
यः इत्यस्य स्वैरदत्तस्वरस्थात् नास्तीति अन्यथाप्यावनस्यति मध्योदात्तत्वं स्थाप्यत्वोदात्तत्वं प्रयोजयति अन्त्यादिषु स्वर
स्यानंतर्यं तमस्वरेवस्तिसुमिति दृश्यादित्रयादिषु रत्निति भावः उदात्तकार इति शृंस्तमिति इत्यादिनामन्तरस्वरस्यलियोगादे
निर्दित्याधिकारान्मन्यत्राह आद्युदात्तः समासादिर्देशोदात्तस्वरस्य दात्तस्वरानुवर्त्तमानेस्वंधायुस्तर कारणपरं वक्ष्यते न स्वाक
रेणार्थादि तस्यैवकारोकारा तु दात्तम यदि प्राप्तान्न कन्तिन्यमन्त्रुर्यादिविरोधाः रुपस्थामितिभावः मतार्थीति मध्योदात्तमि
दं इतरस्यदुपमाचुदात्तएकतुरा वर्णानामिति एतः शायाः शितिः शुश्निः शुप्रादिति चमणादस्थानि आद्युदात्तइति
उदुदात्तस्य पदमकवर्णामिति विधानितिपादनादुदात्ततत्यवशाब्दस्तिभावः चण्पति अचेतथाउस्था पक्ष नेनत्वापितदलसमास
स्यादृपरक्षेतत्वामितिभावः पूर्वपदान्तस्वराय मितिस्थत्व पृथमिति यत्प्रयोजनं स्कुपथान्याकृपित्त शितिकाय झीण्पतान्य
स्थांग्रोन वदुविच कमीएक स्वाप्तुस्वरहिताश्वकतुं पृदिविच पर्याय पृतरशब्दस्तपानुरारारव्या विप्रतथाभावादस्यास्यातिदित्या
यं कयदेविदिरत्यानवस्यते पूर्वाख्यापताव्यथवपश्यतिनास्वचार्यां संगतिः नेन्वथमा पशुणादिपपदसुस्वकप्रयोगान्नसंगच्छते गु ८६
केयुक्तात्पदपः शृशीद्युक्तेदिविवान्य एतानि एतावयवाधिकरणात् तिसृतिद्यारव्यायांयोपितिंगपरत्वाद्तयुत्स्थनउसकल्यामसु
पद्युन्नतइति पिंगंगादिति ह्यथा वृत्तइति पिपर्याद्स्थमध्योदात्तत्वादन्तर्मा ऊमीमिति डीमिधार्ष ऊकु पसरत्याय तस्वराति शाषः
क्ष्मकइति अक्षितपल्लितयोऽस्वकारस्थ वर्णास्युदात्तादिति नकारश्चास्तवाधित्वात्कास्थान्ध्वत्भादेशं नदसान्नियोगेऽथ

153/1982

वेतच्छ्रेदेके आचार्या इत्यर्थः अथच्छंदसिएके इत्यन्यस्यास्मायायान्नोभवत्येव छंदस्येके एवेच्छति अन्येतुभाषायामपीत्यर्थः पर्वविसानाद्न्यथा
एकस्य पर्णांभाष्यकारेणकृत्या नाहिच्छदसिपठितिः श्लीतिवद्गुपतयइत्यादिप्रयोगएकस्मिन्हिप्रतिपद्यते एवंतत्याकृणगणस्वरर्णस्मासिद्धि
स्थानामितिप्रयोगानाऽदुपपन्नः विशुद्ववार्त्तीकितिदिपधायेनइदुक्तो अमरेणतु विशुद्धत्वमाधर्म्मादववादासितागोयदुक्तमितिभा
वः तथावृत्तइति अंतोएकस्मिन्नुस्थोदयाश्रुत्यघ्नोः पतावक्रुधावक्रुत्वकस्याधुरुदात्तः स्याद्वित्यन्वः प्रावसंज्ञा कष्ठद्यादि रुमेवे
ति नप्रत्ययेवकपश्वितिसाचाप्रत्ययाणादिकृतस्यविवः कृष्णकापिलावतोदात्ता पिङ्गारादि वर्त्तकीति शिल्पिनि ष्वुन् ष्वुनः पित्वमवस्य
वेवारितार्थत्वात्तदस्थापातिपदिकस्वरविधानं नन्द्वः पित्वस्या विधानवरितार्थत्वात् अपवादत्वनिडप्रस्मजेः पित्समतामिति
तो मत्तेति पादादित्याद्युःपित्वादेवानेन निदादौ सत्तोनिपाठस्तत्ता इत्यनथारति गौरशब्दस्यवर्णवाचिनः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदा
त्तत्वादेन्यत्ताऽपीतिङिन्प्राप्नोति इत्यगणपाठः अनडुही अनडुहीति अन्तःकारान्तत्वाज्जातिलक्षणस्यपुंयोगलक्षणस्यवाऽ
पाश्वासेतथागणेः स्मिन्व्रतकल्पे प्रत्ययस्वरहितपाठस्तु ऊपिपिरआत्र विकल्पार्थः गौरमत्स्यमनुष्यश्रृंगगवयहयमुकयगोतम अनडु
ही अनडुही नकृपताद्युदमुपित्वादयस्य पिप्पल्यादीतकी कोशातकी पृथिवी मातामहीत्यादि पहुप्राचा संज्ञेयोपिङीषि
यथयुनी दुदात्तं नगुणादिगणेवन शब्दपाठदर्शनप्रयुक्ताऽमित्याहुर्वत्वकोविनित्यस्त्रीलाज्जातरुत्वविषयादित्यप्राप्तेऽपि
पिप्पल्यादेयगौरादिषु पठ्यते ऊपितपाठस्तु चित्याम पत्याजनः नचापिप्पली भार्यायस्य सपिप्पलीभार्य इत्यादौ पुंवद्भावेबाधितः
ऊषः श्वगणपथ्यास्यादित्यनदर्थः सइतिवान्य भावितपुंस्कत्वाभावादेवपुंवद्भावनिषेधासिद्धेः किन्तु वातगणत्वात् पुंवद्भावोपि पि
पत्यादेर्थ्येय एव नदेवजातादिपुत्रारे विचारे नतिरोहिणीभ्यः स्त्रियाम्मुपसंख्यानमित्यत्र पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वादनन्तोषितिषु
स्थमाणसंख्यादिक घतइति वान्य गौरादयाकृतिगणत्वादित्यपिवक्तुं शक्यत्वादित्याहुः सूर्यतिष्य अगस्त्यमत्स्य वर्त्तमान मपिवस
क्ष्यते विस्पष्ट पथिगणाद्वनेवाति प्रसंगादिवारणाद् मत्स्यस्याऽऽस्त्रामिति नन्समत्स्यस्यदमास्तं केनकुत्रांदिति सूर्यापः सूरी आगस्ती
यः आगस्ती नेदक्षार्थ्य वक आगस्त्य नक्ष्यन्नाडीति नक्षत्र संबंधियोः एतदर्थ चण्पुन्तः कालः अतिसाधिकलावाहिनुलक्षचक्याणीति
विदितेस्नाविश्मितिस्यर्थः नचातिरक्षत्रस्यपला पातिपरस्यत्त पुष्यस्तप्रप्रासो विधीयते तिष्येणयुक्तः कालः तैषः पुष्येणयुक्तः पौषः
नक्षत्रितिस्यभवस्तेषः पुष्यभवः पौषः देहातिष्यस्यायं तत्स्यः मत्स्याति यौपधात्ता तिरस्त्रीविपयादप्राप्तगौरादिपाठाद्ङीष् मान

न॰ छि॰ सु॰

१४०

[illegible]

155/1982

[illegible]

न॰चि॰सु॰

७१

सर्वनाम्न ककारस्य चरितार्थत्वात् न च नलोपोऽस्ति नसंयोगादिति निषेधात् तस्मात् ककाराकारयोः सामर्थ्यविरहे परत्वात् … धुनार्थं दीर्घोच्चा
रणमावश्यकमिति केचित्तु न किं तन्नलोपाणिकत्वाल्लोपात् … त्यस्याप्रवृत्त्या सवर्णदीर्घत्वं अनुकृतं भविष्यति अकारोच्चारणसाम
र्थ्यादेवं सत्यानुगिति दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् नुगिति पदं विभज्य तत्तेन द्वादीनामनुकिरति सिद्धान्ता आकारादेशविधानसामर्थ्य
न … विधानमनुपपत्तेः तेन प्रमाणः स्त्री प्रमाणीति सिद्धं तद्याह अन्वदव्याः अनुउक्तरीत्या दीर्घोच्चारणमन्यतो वि
धानार्थमेव पत्तु आ अनुगिति पदं विभज्य नकारस्याकारादेशो हृतदीर्घग्रहणसामर्थ्यादनन्तरं तस्याप्यनुकिं प्रमाणीति सिद्धमिति
ति व्याख्येयं उभयापि दोषावकाशभेदापत्तेः किन्तु … तत्करोति तदाचष्टे इति णिजन्तात् क्विप् तस्य … स्त्री … प्रमाणीति सिद्ध
मीत्येव व्याख्येयं दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् तदित्यधिकाराद्गुपसर्जनाधिकारस्थत्वात् … इति सूत्रत्वात् न वा … थास्तु पगमात् …
अनङ्त्वधिकाराभावमाचाल्लुपपत्तेन प्रमाणः स्त्री प्रमाणीति रूपसिद्धये आकारादेशोऽकृत्य भवतीति व्याख्यायतामिति वाच्यं का
क्यभेदापत्त्या परस्य … भयत्वाच्छन्दोऽर वस्यत्तु वचनादेवं च प्रमाणमानयति जीवयतीत्यादि वक्ष्यमाणग्रन्थापि संगच्छते … संगच्छन्नाति
त्याह क्रिमानिति महत्त्वपाणिहिमारण्ययोः स्त्रीत्वं उक्तार्थत्वादिति … मेवानेनाभिधीयते अयमेव चास्य दोषः यस्मा
दिपवत्वजातेरभावोपि तदाकाराद्वृक्ष … त्वतीतितस्य दर्भिव्यणाचार्यकोऽनिरवाच्य इति इदं च इन्द्रेति घञ् विधायकस्य च
स्यं वा नित्यं … तथा … अनुपसंख्यानं तदन्तात् स्वार्थे ङीषिति उपाध्यायी उपाध्यायेति उपेत्य अस्याः अधीयते
निविग्रहः स्वार्थ इति यदितु पुंयोगे … विधिः स्यात् … क्षत्रियस्य भार्या क्षत्रियाणी स्यात् ब्राह्मणभार्या च क्षत्रियाणीति न
स्यादिति भावः … अर्थः स्वामिवैश्ययोरित्यर्थे ह्यनिपातनादिति भावः अत्र … संग्रहः अर्याणी स्वयमर्या स्यात् क्षत्रिया
क्षत्रियाण्यपि उपाध्यायान्युपाध्याया स्यादाचार्यापि च स्वतः १ आचार्याणीति पुंयोगस्यादर्थी क्षत्रियतिथा उपाध्यायान्युपाध्या
यीति कथमिति … स्थाग्रहणाद्वनुपपत्त्या इति प्रश्नः स्वतंत्रत्तु प्रमाणमानयतीत्यादि … तदनुप्राणनविस्तरमात्र
मेणि … णिलोपे … प्रमाणीति … सिद्धेति भावः क्रीतात् करणपूर्वा
त् … प्रातिपदिकादिति तदन्तात् अदन्तादिति प्रातिपदिकादितिशेषः वस्त्र
क्रीतेति वस्त्रमिस्यक्रीमस्य इति स्थिते … कर्तृकरणे … अदन्तत्वात् … कर्तृकरणे कृता बहुलमि

157/1982

ति वक्ष्यमाणाद्विकारलोपपदस्यवश्यमाणस्य … निदर्शनं न त्तु संतेन समासः न च तत्सुपः प्रागेवोक्तं गत्यादी … ततोऽदंतलाभाया
न्नेऽभिपि भावः करणपूर्वादिति किं गवाक्रीता अस्वेन क्रीतेत्यादि विग्रहेऽभ्यासादिति पूर्वशब्दोऽत्रावयववचनः समासप्रातिपदिकं चास्य
पदार्थः करणं पूर्वं यस्मिंस्तत्प्रातिपदिकं तदिदं करणपूर्वं तस्मादित्यर्थः क्तादल्पाख्यायां अन्नत्यान्नक्ते अल्पाख्यायामिति समुदायो
पाधित्वेऽस्मिन् अभ्रलिप्ती … ग्रहणाति कारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति समुदायस्यापि ज्ञाततत्वाच्च यद्यपि पूर्वपदार्थस्याल्पा
णामेवाल्पत्वं गम्यते तथापि तदल्पत्वे सति तद्विलेपनस्याप्यल्पत्वमवश्यंभावीति समुदायोपाधित्वमल्पत्वस्य संगच्छत इति तेन
बह्निति भावः … उत्तरपदम् … अस्य जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात् क्तान्तमिति प्रातिपदिकात् तदुदात्तविधा
यकाति … बह्वादिपूर्वकस्यापि सुदासः इतिसुखादिभ्यः कर्तृवेदनायामित्यत्र ये पठितास्ते … छादप
… सुखयाता … सुखं … यातेति मासमनयेति विग्रहः अस्वांग पूर्वपदाद्वेति विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वादिदस्या
गपूर्वपदस्योदाहरणमाह ऊरुभिन्नीति भिन्नाऊरू यस्याः सा बहुव्रीहौ भिन्नशब्दस्य निष्ठेति पूर्वनिपाते प्राप्ते जातिकालसुखादि
भ्यः परा निष्ठा वाच्येति परनिपातः बहुकृतेति बहु कृतेति बहु कृता नियस्याः सा जातान्तानीति वर्णाद्नुदात्तादिति बहुव्रीहि कृतानि
दित्यस्मिन् … अंतग्रहणं नित्यत्वप्रतिपत्त्यर्थं … जातेरदिति … वैकल्पिकः उदात्तान्तत्वनित्यमिति भावः पाणिगृहीतीति यस्याः पाणिरभि
सास्त्रिवं गृह्यते तस्यां वाच्यायां पाणिगृहीतिशब्दान्ङीष् … इत्यर्थः अन्येति कौतुकादिना पाणिर्गृहीता यस्याः तस्यां सा पाणिगृ
हीता पूर्वेण नित्ये प्राप्त इति एतेन विकल्पो … अपि आदेव निष्पन्नं कथं तर्हि … अस्वांगपूर्वपदाद्वेति वा … इति के
यदः पुत्रशब्दस्य जातिवाचकत्वाद्न्यथा पुत्रादिनीत्यत्र … जाता … इति णिनिः … स्यात् … दनभावः …
मादिनीति … कथं विरोधिते पिजातिकालसुखादिभ्य इति … तदन्तविधायकसूत्रे जातेः किं पुत्रजातत इति वक्ष्यमाणग्रन्थाविरु
द्ध तत्र एवाति चेदुच्यते प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः असत्वलिंगबह्वर्था तां जातिं कवयो विदुरिति भाष्ये लक्षणं तत्सुत
सत्त्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यामाविर्भावतिरोभावौ याम्प्रामोति यावत् द्रव्यमाविनीत्यर्थः गुणैर्युगपद्व्यक्ते संबध्यते बह्व
र्था सर्वव्यक्तिव्यापिनीत्यर्थः तां जातिमित्यादि कैयटव्याख्यातं … प्रत्युत्तरस्य यावत् द्रव्यभावित्वेनोक्तलक्षणे लक्षितत्वात्
जातिवाचकः एवपुत्रशब्द इत्यस्यागोतिवाऽणीति ग्रंथस्त्वनाविरुध्यते आकृतिग्रहणाज्जातिरित्यादि मुख्यपक्षाश्रयेणतु पुत्रत्व

न·टि·

स्यान्नित्या न्याद·किंतु च जातसंनिग्रंथो चक्षंगकृतइति दिक् केचित्दवीनान्सुखरूपौ मुखरूपेत्यसात्वत्याव्याख्यामित्यनेन ऽपि मानुः सुराणी
नीति पीनामुखापत्यासा जानिकाल्लेति मत्वर्थनिकास्थानि स्तव्यानंतादान्तलयवनिपातौ यत्स्त्रछन्नेति बहुव्रीहिस्तरेणपूर्वपदसृष्टलि स्वरे शाषनि
पातेवन्हतेःनृदानानाय स्वांगाचोपसर्जनवृ प्रीहिरीतिनानुवर्तते इनिष्ठ नयन्तुदाहरति अतिकेशीति शिरवति शतिनस्थालकृत्यस्थातिस्त
स्मर्तव्यात्याथादापत्यान्तेथत्वाऽस्यादितिभावः ये विनु सुधियत्वादस्त्यापस्तुदाहरति नसिंदं तावंतेनसमासे अनन्तत्वेनऽपिपः प्राप्य
भावान्तरदाप्यःप्राणवत्त्वंतनेपूर्वसमासाल अदंतत्वमस्त्रीतिवाच्यं तथाहि सात् शोभनाशिरवायुक्तस्यभेदयर्थस्यलाभादितिन्दःस्वयं च
स्यकार्यप्रयते तदा सुमुखवाथालेस्यचापिस्यान् सुमुखस्यधात्वभावात् सुकेशीशिखैवार्थपरचेत्तनस्यात् तेषां नारस्थानगत्याभावादेताव्याख्येति व्या
निरवधिमोतार्थमाह स्वांगादीर्थति मूर्तिमदिति स्पर्शवद्रव्यपरिमाणमूर्तिः प्राणीति सुरवनासकासचरति सु माणःसुमुखाशालेति प
वं च्यवलसुखी कारणसूचीचादवस्थत्यादिप्रयोगाः प्राप्नादिकाइतिभावः प्रतिमादिगतस्य स्तनस्यप्राणिस्थत्वहरत्वात् स्वांगत्वं नप्राप्नोति तर्हि
यतुस्वाणनारु तेनवाहिनि येनायुत प्राणिस्थयवस्तुयथा स्तनतन्सद्धानागनतदप्राणिवस्तु नथा प्राणिवहुवदयुक्तं च तत् तदापि प्राणि स्थि
स्वांगमित्यर्थः मुख्यस्वादेति मध्यास्वादेः स्वात् विर्थीन्यायं न तानप्रान्ति निम्यामादित्यर्थः तुरः कोऽति स्वागिलंगयामिति स्वरदन्तयत्वात्
उपपत्तौ न कृत्स्तवहृतः दंतलान्कोपःप्राप्तिः अनस्त्रहूनदाकोऽजुजांतरमित्याह् यत्समस्तितु उहिसगतागार गणाचन्दाऽति मासिपदिकमा
पच्यते तनु च तंतामितिगणत् अमजादौ प्रकार:पत्रं चा विधामाधिमचत्यसुदाहरणाद्यं माधवस्तुतु ताविणि कृदनियमन्दाति धानवाह के
ऽः घञ् कोपऽस्मादास्य:ऽसंतनायंस्वभावताविद्यादिष्यकमात्सिद्वांतमाचस्वपाणात् सुजांतरमाह्व च च दस्य हो ऽयोम्रस्य बङ्गपदीत्यांग
कल्याणोक्रोर् विदल्याश्वस्येव कल्याणकोऽकल्याणकाऽकल्याणकोऽमप्रतीति केशाः सह इतिसहस्रकेशा अधिपमाताः केशापयसाः सा
अस्वैपत्यापत्य स्वेति पूर्वपदास्यासामितिपत्रं लेनवाक्यस्थपियामहत्वा यदापूर्वपदकरणस्थापस्थाः क्लिपूत्राभावं विवक्षते तत्तु संज्ञतनासंज्ञा
त्वान्तेऽपि निषेधात् चणात्वे तेनबाह्वस्थाप्रयोगवृत्त्यासपूर्वदत्तौ निमृवृतत्यादुः ऽपि ऽपि शादंपत्यति अन्यतोऽपि मित्युक्तवर्तते दिकपूर्वपदादि
मि पंचम्या ऽधिविप्रपत्रस्था: पर्वाकृत्यतार्धनिभावः यदि तुस्यतश्चाऽपि स्यात् तद्विधाप्युसम्प्राकृउत्तप्रतिषेधस्तथैव पूर्वो कस्य धानापत्या
दित्यस्यनिषृथतांवादुरुत्तवाप्रातिपादिकारतामितिभावः बाहु विशुदस्यवानस्यवचनुकरणमिदं तातश्लेषनेनकर्मणयुपपदरथं कुतः रितता
दिगुणके विग्रहस्यविधानातकेवलस्यसंशवादस्त्रीतिशकत्यार्थान्तदंताविधिविपरीत्यासिद्धयादा बाहुतो दिनि नशायीति अस्वरितता दितिभावःसी
च्योऽति ऽपि विप्रसंज्ञायापाराक्षत्रु संधाक्षापत्याश्चेति पूर्वस्य परस्यवरस्त्रस्थिति तस्क्षत्यापि श्वादि सविधानाद्वादिपि श्रुयास्त्रान्च ऽपि निपात्य

तेनविग्रहेविग्रहपंसरा:सा ऽपि शिग्री भाश्वर्थपिंस्यवासनपदीभवा जातेस्त्री विश्याल जाद्यायथा नक्ष श्वोऽस्थदे अर्थेकार्योसंभवात् स्यसत्वं
जनपदेपदे अस्त्रीविषयत्वा दित्यादिवृत्त्यापत्तेरित्याशयेनाह् जातिवाविपदिति भासतिम्रहणमपि ग्रहणमितिकरणेत्यत् सामान्येनपुंसके
आस्त्रीत्वस्थापयस्थाइतिबहुव्रीहिस्सदनस्त्रीहितस्माह अतुगन्तसंस्थानेत्यादि वृषलैव्यासमाप्यदित्यारक्तसंस्थानाभावाद्व्योनिर्तितल्लक्षणात
स्मात् लिंगानां चेत्यादिवचनं भिन्नक्रमः निर्थादिश्यस्थाननुपाख्यःलिंगानामिति कर्मणिषष्ठी नसर्वभाक् सर्वाणि लिंगादिनभजतीत्यर्थः स
वंशाव्दसूलिंगापक्षलेपियमकत्वा सत्त्वाणिः रामासक्षमवस्थेवाति नाहरसामर्थ्याभावःशंक्यःवृषदीति एकस्यांहिव्यक्तौ तु श्वलस्यकथितत्व
दृष्टस्यसस्थात् कथनं विनापिदस्थाः सुग्रहत्वादितिभावः देवदत्तेति तत्वत्परिमाणभेदेन द्रव्यभेदाभ्युपगमे स्यादेवातिप्रसंगः एकस्यांव्यक्तौ
देवदत्तत्वकथितव्यक्तंदेवकथनं विना पितस्यसुग्रहत्वान्मेवं परिमाणभेदेन द्रव्यभेदस्य प्रामाणिकैरनभ्युपगमात् अभ्युपगमे वास्मानकाल
तथाप्यनंतरस्याशिवाभ्याह् तथाचयस्याव्यक्तौ देवदत्तत्वं कथ्यते तत्समकालं अन्यदेवदव्यक्तिर प्रसिद्धेति नदेवदत्तत्वं जातिः एषचत्वा
दिस्तु भवस्येवतद्विशेषिताप्याचाद्विषु तस्यसुग्रहत्वादिति दिक् उक्तलक्षण द्वयानं वोतत्वान्नतपिंल्लक्षणमाह् गोत्रं चचरणैःसहेति अपत्या
धिकारादन्यत्रलौकिकं गोत्रं चरणःशाखाध्येतानृतदाह अपत्यप्रत्ययान्तइत्यादि अन्वयानस्तुःनाअयनं वृत्नन्मिदमिति न पुंसकप्रयोगदर्श
नार्थं लिंगानां च चरणा अतःपृथक्लक्षणं कृतं तेनाचार्दिंगानान्वदसर्वमाणीति हितयिल्लक्षणद्गतार्थतानरायोति आपगवीति अपत्य
लक्षणऽपि पत्यादयन्वायत एवं चापत्याधिकारे आपगवीतिप्रतीकम्नुपादापदिष्टं स्यान्नि ऽपि गोतित्यारक्षाणाऽपेक्षाइतिभावः कोविन्तु अ
पत्याधिकारात् तत्रैवलौकिकं गोत्रं गोत्रशब्देनगृह्यते तेनान्यत्रप्राणिभोधिकगोत्रप्रत्ययांतएवजातिवाचिलक्ष्यते तत्पत्यप्रत्ययांतःगोत्रं च
चरणैःसहेतिचतस्यापत्याधिकारादस्त्वभावित्वान्तथाचापत्यार्थेऽपिपगवीतिऽकितइतिधावाचासुकिःसम्यगवस्थाऽः कठीति कठेनप्रोक्तम
ध्याना कथापिङ्गं राशयनात्तवा किम्यश्चेति वैशंपायनांतेवासित्वाणिनिस्तस्यकठचरकाल्लुगिति लुक् अथर्वणाप्रोक्तात्लुगित्यनेन वह्नृची
ति ममक्तनोऽध्येतयाऽयथारे इतिबहुव्रीहिः अनुवचव्हृत्वावध्येतर्यतिवाभ्रिवचनात् सकपूर्वस्त्रात्प्रत्ययप्रत्ययपसमासातःयञ्याचिस्त्रीणाम ध्य
यवंप्रतिषिद्वं तथापिउपाकस्येत्येतदारसीति तदाह यमःपुपाकस्यैवुनाशीणाणांजाविंधदामिष्यते अध्यायनचवेदानांसाधिनीचच्चनंतथेति य
ब्राह्मणानाधिगोस्तद्भस्यत्वातत्वस्तभविष्यतियथातधीयानोपिमाणवृकेधास्मणीत्येतेति एवं वृषानेऽपि नुदाहरणमामहिकमितिभावः मुंड
ति मुंठगुणयाभात्तुजावलाकाविपाकेष्किा शावयति स्वाकृत्यपयथधिधानाद्याच लक्षणा लिंगानां चनसवेद्यादिलक्षणावा जातिःयोप
ष्यादिषयत्स्यादि गोवादिशुगकयादयइदानीतदेःप्रसिक्षाइत्यस्मादेवलिंगाविद्यायते इतिकेपदादयःपाककर्णजातरित्यनुवृत्तेः ते

159
1982

न॰ष्टि॰ पु॰ दन्तः पुष्पा कृप्यत्वाग्या एवं द्विस्वर्णे न सिद्धे किमनेन सत्रेण यो शंक्याह स्त्री विषया दिति दूतोमतुष्यजाते: अतः किं विद्वद्वद्विदुषाल्ल
न पदयान्वात् क्षाद्यियादिरत्र दन्दशान्नु संज्ञार्थत्वण्णतयोरतस्मादिलुक यत्तु वरययर्यायो विदुशब्दः सोपि प्रत्युदाहरण मित्याहुः दा
सीति अत्रहन्न गोचरलक्षणा जातिः अदंतत्वाभावादप्राप्तो ऽपि निर्धार्यते योपधात्प्रतिजातेरित्यत्तु वर्तमानेपुनर्जातिग्रहणादितिभावः उ
दमेयस्यति उदकमेयं यस्य सउदमेयः उदकस्योदः संज्ञायामित्युदादेशः [illegible]

[illegible] ६०

[illegible]

161
1982

स्थितं पञ्चस्थाप पकारो सहेतुको विविरसामान्यग्रहणार्थः चकारस्तद्विधानेन [illegible]

[illegible]

163
1982

[illegible]

न॰ चि॰ मु॰
६०

मिन्नोग्नीमिति स्थमेदान्नया स्वर्गिमाणं प्रत्ययार्थ इति थकेत्र [illegible] णरूपं यस्य स्विमाणं न स्वरिति भिन्नोग्नीमिति प्रत्ययार्थेनाप्यर्थयोर्भेदान्वयस्तयाच्च
फलमेदकस्थप्रत्याय्यानमिति चेद्वाढः शाखा [illegible] थप्रयुक्तं चैतल्लक्षण्यमिति नेति परिमाणथ [illegible] णत्वम् अत एवोपगवादौ तस्थेदमित्यनेन वाच्य
प्रत्ययेप्सि कृत्तस्थापत्याक्षि [illegible] किमर्थमित्याक्षेपो मत्वर्थीयेन यस्मिन् परिलुप्तो यस्य प्रत्ययाधिकारे पाङ्कं वत्वादिर्निर्दिष्टो निप्रत्ययविधाने
किमर्थमित्यासंप्रश्नवस्थमाणः संगच्छते यदि तु [illegible] चापिथ्या [illegible] प्रयुक्तं चैतल्लक्षण्यं स्वीक्रियते तार्हि बाधनार्थं तल्लभ्यादिति स्वमाधानस्य
पंवाधनार्थमिति प्रत्ययविधानमिति समाधानस्य चैयर्थ्यापत्तिरिति ननु कृत्तद्धितसमासाश्च प्रातिपदिकार्थः क्वचिद्विशेषकः क्वचिद्विशेष्यः प्रातिपदिका
र्थ इति व्यवह्रियते च एते पक्षाः के नाम भिमताः कथं नाम प्रातिपदिकार्थ इति चेद्व्याचक्षुः स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकाणि पंचकः प्रा
तिपदिकार्थः दधिमस्थित्यादौ विनापि विभक्तिं प्रातिपदिकादेव तदर्थानां प्रतीतेः वृक्षो वृक्षाः वृक्षं वृक्षेणेत्यादौ यद्यपि विभक्त्यन्वयेपि
प्रतीयते तेषामुपस्थित्यर्थत्वानिः [illegible] त्वेनैवापथ्यादिति प्राथ्यकारामन्यते आदितश्चतुष्कमिति कैयटः तथापि [illegible] स्थमित्यत्र चतु
र्णामपि [illegible] प्रातिपदिकार्थ इत्यभिधानाद्वादिनाम् [illegible] इति प्रकारः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां संख्याकारकयोर्विभक्त्यर्थत्वादित्यन्ये ग्रन्थ
पिच दधिमधितस्यादौ विनापि विभक्तिं संख्याकारकयो [illegible] पदसत्वेपि वृक्षो वृक्षा इत्यादावाधौ विभक्त्यर्थत्वं स्वीकृत्य नहि गर्गा इत्यादिष्विनापि प
त्ययस्याप्यन्यते इति तदपि प्रत्ययस्यार्थः [illegible] अंतरेणापि प्रत्ययकर्त्राः [illegible] पिकृत्ता प्रकृत्यर्थ एवोक्तिस्तु
ते न तु प्रत्ययस्यैव प्रातिपदिकार्थः संख्याकर्मादयस्तु विभक्त्यर्था इति लिङ्गं दारादित्वाच्चमिति पक्षे आदितो द्विकमेवेति न च स्वार्थो विशेष
णं द्रव्यं विशेष्यम् लिङ्गं संख्या त्वादि संख्या एकत्वादि कारकं कर्मादि संबोधनेन च समाच प्रथमा [illegible] स्यात् पक्षेपि प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमेति नियम
मार्थात् संबोधनाधिक्ये प्रथमेति अस्यार्थः इत्यसंबोधनं प्रत्ययार्थ प्रतिविशेषणं क्रियां प्रतिविशेषणं तथा च ग्रामादि देवदत्तेत्यादावेकतिङ्वाक्य
वेकतिङ् वाक्यमिति वा कथं सिद्धं आमन्त्रितस्य [illegible] क्रियां प्रतिविशेषणत्वात् [illegible] वाक्यत्वान्नैतत्सिध्येत् समानवाक्ये निघातयुष्म
दस्मदादेशा वक्तव्याः इति वार्तिकादेतयोर्नाम संबोधनपदस्य [illegible] क्रियायां विशेषणं ग्रामादि देवदत्तेति निघातोनुतथास्तीति एवं च सुमनोप
[illegible] वाक्यस्यामसंबोधितसंबोधना [illegible] समर्थः ग्रामादि देवदत्तेत्यत्र हि देवदत्तसंबोधि [illegible] समर्थ इति ८२
यमा कर्तृशासितं कर्तृ शिति कस्य च वर्त्तमान इति कर्त्तरि षष्ठी आक्षतेः [illegible] अचूक्षोप्यारस्थेदस्थास्तलोपः मतिबुद्धि
ज्ञार्थेभ्यश्चेति वर्तमानेक्तः मति [illegible] तेनदमति [illegible] एवं च कर्त्ता आक्षुमित्यमानयत
संकर्मेदयर्थः कर्त्तावथादेशात् [illegible] क्रिया [illegible] तदेतदाह क्रियेति

165
1982

कर्तृत्वेनोपस्थितं वर्तमानत्वं च नेतरविशेषितं तेन कृतं कृतवान् करिष्यतीत्यादि सिद्धं कारकमिति एतच्च कारके इत्यधिकाराल्लभ्यते तत्र हि त्यप्रत्ययेन
प्रथमार्थसप्तमीति सूचं च वाक्यमित्याकारकसंज्ञा नैन विधीयते तथ्या अपाये ध्रुवं कारकसंज्ञं स्यात् ततः अपादानमुक्तं कारकमपादानसंज्ञं स्या
दिति कारकत्वादेव तानिःसामर्थ्यादिहापि संज्ञाभिः [illegible] सिद्धं [illegible] अधिकरणत्वात् सप्तमी कारके इति कारकाः [illegible]
[illegible] पदस्य [illegible] इत्यन्यथा तदेव [illegible] पूर्वपदप्रकृति [illegible] अन्यथासिद्धिः शंक्या [illegible] कर्णयोरिति
[illegible] प्रातिपदिकत्वात् [illegible] तथाप्यत्रयस्मात् [illegible] दानादन्तत्वासिद्धिरिति [illegible]
[illegible] अन्यर्थावेध संज्ञा [illegible] कारकमिति [illegible] तेनाधानमवोति [illegible]
[illegible] पचतीति [illegible] क्रियाप्रति [illegible] ओदन एवात्र [illegible] करणं [illegible]
[illegible] भवति [illegible] कर्मकर्त्तृ भवत्येव पचः पिवतीति कर्मत्यनुवृत्तौ अ
[illegible] प्रत्ययेनाकार्यान् [illegible] यथा न प्रवर्त्तते तथा [illegible] कर्तृस्यादाव
[illegible] द्वितीयाभविष्यति [illegible] कर्तृत्यादौ [illegible] प्रथमया [illegible] न च स्यः
[illegible] क्रियां प्रति [illegible] इदं ननूक्तमित्यादौ विशेषणांतर [illegible]
[illegible] क्रियायाः [illegible] अकर्मकत्वात् [illegible] धिकारार्थं
[illegible] संख्या विभक्त्यर्थ इति [illegible] आवश्यक [illegible] कर्मणि द्वितीयेत्यस्यानभिहिते कर्मणि पदकर्तृत्वं च द्वितीयेकवच
नमित्यर्थः [illegible] कर्मणि [illegible] द्वितीयैकवचनमिति [illegible] वाक्यार्थः तथा चक्षुहितः कर्तृत्यादौ [illegible] कर्ममात्रान्वयेपि तदकत्वस्या
[illegible] स्यात् नन्वेवं [illegible] कर्त्तव्यः कर्तृत्यादौ ततोपि [illegible] षष्ठीप्रसंगात् कारकं विभक्त्यर्थ इति
पक्षेतु कारकस्य [illegible] प्रातिपदिकार्थे [illegible] प्रथमाया एकत्वादि बोधनसमर्थाया [illegible] विभक्तिप्रवृत्तावनभिहितइति
[illegible] कारके प्रातिपदिकार्थ इति पक्षेतु अनभिहित इत्यस्य [illegible] तथा च [illegible] कर्मणि द्वि
तीयेत्यादि [illegible] अनभिहिताधिकारो [illegible] इति [illegible]
[illegible] क्रियाव्याप्यत्वेन [illegible] कर्मता [illegible] वाक्यार्थः [illegible]
वर्तमानो व्यापार इति [illegible] र्थः [illegible] इत्यत्रापि [illegible] क्रियाप्रधानमाख्यातमिति सिद्धांतात् धात्वर्थस्थिता क्रियेति [illegible] तिविशेष्यान्तरम्

न.वि.

[illegible]

167/1982

[illegible]

न॰छि॰मु॰

८८

[illegible]

१०८

[illegible]

169
1982

न·चि·सु·

८५

[illegible]

५

171
1982

[illegible]

न॰ प्रि॰ ७ यत्र प्रत्यासत्तिन्याय्या स्यादिति द्वितीयस्यतदं नमस्येवेति यथा कृतं साधिमितुः सनोरमायां स्थितं धिगिति धिक्‌शब्दयोगेपि द्वितीया कार्येत्यर्थः अथ प्रांचः धिगित्यादि
भिः कारिकार्थः यद्यपि समयानिकषादिसूत्र तथासत्यपवादतया द्वितीयाशास्त्रस्य स्थेयदा सांतिके जातिकस्था अप्रवृत्तिप्रसंगात् नचायं गत्या
एवाभिधीयतां कस्मात्प्रत्ययनिरूढार्थकिंसुदात्तत्वस्यासंभवादिप्रसंगात् कस्मात्प्रत्ययत्वेन द्विकोतात्प्रत्ययस्थाने सान्निध्ययोगेनद्वितीयायाः धिक्
९६ धिगिति भक्ततत्प्रत्यायत्वं प्रसिद्धमेव ... नपुंसकस्यनिर्देशो नाद्यत्वस्यापि यस्माद्धिगिति ... यदि तु धिगित्यविभक्तिको निर्देशस्तेनायं प्रत्यायार्थ समुच्चयस्योक्त
सत्यपि त्वामुपाधिविभक्तिको निर्देश इति वक्तुं शक्यत्वात् उभयतः इत्यादि द्वयोर्ग्रहणं तदर्थं इत्यर्थः आद्यादिभ्यस्तसिः सप्तम्यर्थे द्वितीयाः
उपपदविभक्तेः सर्वत्र बोध्यः सर्वत्यावश्यके उभयतः सर्वत्र ... योगे सपत्नी न सिद्धेत्‌ यत्‌ सूत्रे नन्वाद्यादिभ्यस्तसिः
यादौ अथ ... तसिः प्रत्ययेन न सिद्धा इत्यावश्यकः ... तेन यद्यसंतायां तसिलादेशात्प्रत्ययस्य न द्वितीया किंतु षष्ठ्येव तसिलामावस्तु तसेः स्थे स्थूल
सर्वनाम्नस्तृतीया सर्वनामादिति ... कामिति तत्र शेषे यस्त्यर्थः षष्ठ्यर्थे द्वितीयास्यति प्रवृत्त्यर्थः प्रथमार्थे द्वितीयेत्येके कथं दिक्‌ सर्वं
निरंतरोपपदस्य क्रियान्वयप्रतिपादकतया धिक्‌शब्दयोगाभावात् द्वितीयानुपपत्तिरिति संबोधने प्रथमैव भवति क्रियाप्रदसंज्ञा सिद्धं कृतं
सिद्धासिद्धं तथा धिक्‌शब्दयोगेनैव निर्दिष्टकारकविभक्तिरित्यर्थ संबोधनकारिणः प्रयोजनस्य निर्दिष्टमिति तुल्यकार्यं प्रथमार्थे धिक्‌प्रयोगे द्वितीयेति
यदि वा दितीयानुप्रसंगेऽप्यसंबोधनके निमित्तत्वं संप्रदानमिति वाक्यार्थः यत्र एव पदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति संबोधने प्रथमैव भवति
संबोधनपदस्य कर्तृकारकत्वात् इतिसंबंधाभावात् नचैवं धिक्‌शब्दयोगेऽपि कर्मत्वाद्वा एवकर्तृत्वस्येवोक्तिसंभव — धिगादिभ्यो वाक्
यकर्तृत्वापि कारकविभक्तित्वस्याभावात् किंत्वेवं तत्प्रयोजनं भक्तिभिन्ना इत्याशंक्य — देवस्य वारणत्वमपि कर्तृत्वं नास्तीत्यस्मा
तावत् उपपदमिति कथं नाम उपर्युपरि द्विः आमंत्रितवक्तव्यम् स्वार्थे उपरि उपर्युपरि ग्रामं ग्रामस्योपरि वर्ततेत्यर्थः तेनान्योन्यमित
तामधान्यादि द्वितीया यद्वा प्रतिपदान्तस्य उपसर्गस्य संज्ञा प्राप्य इति व्रत धिक्‌ तस्य निकादि व्यर्थ ... प्रयोजनत्वान्नाम्नि द्वितीया प्रसक्ति
रिति अभितः परितस्तत्संबंधेऽपि अन्यथा पीडयते इति पूर्वोक्तस्यैव प्रपंचकृतमिति ... अभितः कृष्णमिति पर्यभिभ्यां चेति तसिः समस्त
यानि किंचित् प्राप्ता पितृस्वामी यथा विदानस्य ... निकषां समीपार्थकानि निपातानि ... हीति योगे द्वितीया तथा अन्यत्रापि बुभुक्षितं न
बुभुक्षितस्येत्यर्थः एवं प्रतिपाद्य क्रियाविशेषणत्वादुपसर्गः ननु कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया अनेन अभितः परितः समया निकषा हा प्रति
योगत्वात्तथा तत्र द्वितीयान्तानां तत्र तयोः प्रयुज्यमानत्वात् तद्यथा पुष्पभारं वा विद्युत्प्रयत्नं एव प्रतीतिः ननु चार्थपर्यवसान
सापेक्षत्वेन कर्मप्रवचनीयत्वं गतिसंज्ञा तदभावः किं प्रयोजनं दानेनेत्यर्थः अंतरांतरेणेति तत्र प्रत्ययस्यार्थः हरिस्वामी

तीया न भवति अंतरांतरेण युक्ते अंतरेणेति हरिं विनेत्यर्थः मध्ये इत्यर्थे अंतरेण शब्दो वर्तते मणालतृणाग्रमंतरेण स्थितः ग्रामयोर्हि स
प्रतिवसतः समस्योर्द्वयोर्मध्यस्येत्यर्थः पुरस्कृत्यालः अंतरांतरेण युक्ते ... द्वितीया अंतरशब्दस्य प्रयोगे अंतरेति तेनानन्वयात्कर्मप्रवचनीया
स्यादिति तृतीयायाः पिबतानिति गुणः संज्ञाकरणमनर्थकत्वाय कर्मक्रियायोगाभावात् कर्मप्रवचनीयानां सूतकर्तव्यनीयस्य नेतस्प्रतिक्रियानद्योत
यतीति लक्ष्यते तथा हि क्रियायाः द्योतको नायं संबंधस्य वाचकः नापि क्रियापदाक्षेपी संबंधस्य तु भेदकः तथा हि जपमनु प्रावर्षदित्यत्रानुना
क्रियाविशेषणसिद्धो न भूयते सूक्तमिति विमाय परिच्छिन्नतादृशोपपादितं संबंधस्य द्योत्यते द्वितीयेव तस्याक्तत्वात् नापि प्रादेशादिपरिलि
खतीत्यत्र प्रभृतिवत् क्रियांतरसाधक ... कारकविभक्तिप्रसंगात् किंतु जपसंबंधि वर्षणमिति द्वितीयया वगतः संबंधो लक्षणलक्ष
णभावरूपो अवगमात् संबंध एवानुना विशेष्यतेस्यात् नहि तु क्रियाया विशेषणत्वेन प्रवर्तते सुः पूजायामतिरिति च नेमेणच
ति यथा संज्ञ इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा इत्यर्थः गत्युपसर्गसंज्ञापवादः इति नतु जपमनु प्रावर्षदित्यत्र इति अनोर्योगाभावेन क्रियायोगाभा
वात्तयोः संज्ञयोः प्राप्त्यभावात् कथं तदपवादत्वं स्यात् संज्ञाया इति चेदत्राहुः गम्यमानो निपातः क्रियामपेक्ष्य तयोः प्राप्तिरस्तीति संभावनामात्रेणमूल
स्यानिर्वाध्यत्वात् नचैवं कर्मत्वादेव द्वितीया सिद्धा किमनया संज्ञया इति वाच्यं जपस्य निपातनहेतुप्रसक्तहेतुत्वाश्रयसंबंधविवक्षायां कर्मत्वाभावेन
तृतीयायां प्राप्तायां तदारंभात् नचैवमपि जपमनु निशाम्यदेवः प्रावर्षदित्यर्थावगमात् ल्यब्लोपे पंचम्यपवादार्थं चैतत्संज्ञाविधानमिति वाच्यं ल्य
ब्लोपे हि कर्मण्यधिकरणे च पंचमीति जपस्य तु कर्मत्वादिना विवक्षाभावादिति परापि हेतौ तृतीयेत्यायं भावः लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञयाव
कशाये न हेतुः लक्षणहेतुविवक्षायां विप्रतिषेधाद्धेतुतृतीयाया अवकाशोऽयं तेन कुलमित्यादि जपमनु प्रावर्षदित्यत्र तु हेतुभूतलक्षणपरत्वात् तृती
यास्यात्तां बाधित्वा अनुर्लक्षणे इति पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्याद्द्वितीयैव भवतीति न चैतद्द्वितीयार्थमिति सूत्रेण गतार्थता शक्या तस्य पुरस्तादपवा
दन्यायेन लक्षणे तु कर्मप्रधानत्वेन तावन्मात्रबाधकत्वात् सामर्थ्यादिति अत एव हेतुत्वपर्यंतमपि प्राप्त बोधे विषय इति ल्यब्लोपे तस्य भावः नदी
मन्वितिति द्वितीयायाः संबंधार्थे षष्ठ्यपवादत्वादेतद्द्वितीयायाः सत्वेऽसंबंधः साहित्यरूपेण त्वद्ग्रहणात्तद्योत्यतेऽन्ते लक्षणादेव द्वितीयानत्वलक्षणाधिके
प्रभावादित्याशयेनोदाहरति अनुहरिमिति उपोधिके च कारणहीने ते इनु लक्ष्यते तदाह अधिके हीने चेति अधिके संज्ञाविधानं द्वितीयार्थमित्या
ह समर्थीयस्थत इति यत्प्रादधिकमित्यनेनाभिभावः तस्मिन्नपि सूत्रे कर्मप्रवचनीययुक्ते वचनेऽधिके संज्ञाविधानमावश्यकं भवतीति तथा उपहरिमि
ति एवं हि लक्षणादेवादि द्वितीया लक्षणेत्यंभूताख्यानेति लक्षणसंबंधिद्योतनमर्थः संबंधः लक्ष्यलक्षणभावः इति भवताद्योतयति भक्तो विष्णुप्रती

त॰बो॰सु॰ नि विशेषोऽस्त्रविषयविषयिभावः प्रत्यादिद्योत्यः भक्तः कंचित्प्रकारंमामप्रत्यर्थः लक्ष्मीर्हरिं प्रतीति लक्ष्मीरूपस्य भागस्य हरिणा सह स्वस्विभावः
वृक्षं वृक्षमिति इह वीप्सादर्शनेनैव द्योत्यते प्रत्यादियोगस्तु क्रियया संबध्यते कर्मण्येव द्वितीया कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया बाधात्वात्वं एतद्
र्थमेव लक्षणादयो विषयतयोपात्ता इति व्याख्यातमाकरे पंचम्यपाङ्परिभिरिति तु न भवति वर्जनार्थेनापेतस्याद्ध्यर्यात् परिषिंचतीति
दंतः सिंचतीत्यर्थः उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं ममाभिष्यादिति ममभागस्यादित्यर्थः प्रांचस्तु मामभिष्यादिति प्रत्युदाहरंति ततः मांप्राचाम्
पादित्यर्थः उपसर्गत्वेनाक्तेः सकर्मकत्वात् मामिति द्वितीया भवच ममभाग इत्यर्थः ततः पर्यवसानादिभागार्थे तु कर्मप्रवचनीयत्वेनि पि
हे उपसर्गप्राप्त्यभ्यामिति षत्वं कुतोऽध्यागच्छतीति इह प्रजयति पराभवतीति वृक्षं प्रति विद्योतते इत्यत्र प्रादेर्विशेषद्योतकत्ववदधिपर्योरि
रपि शेषद्योतकत्वाभावादनार्थकयोर्धातुमात्रद्योतकत्वेनत्वर्थं यत्नास्येवेति बोध्यं गतिर्गतावित्यत्र पदादित्यधिकारे सत इति षद्रात्पर
त्वसंपन्नये कृत इति प्रयुक्तं अतिरिति क्रमणे च पूजायामित्यनुवर्त्स्यते इत्याह पूजायां चेति अतिक्रमणमनुचितादधिकस्यानुष्ठानं अर्थद्वये
प्येकमेवोदाहरति अतिदेवानिति अन्येदाहरंति अतिसिक्तमतिस्तुतमिति बहुतरं संसर्गि वीनं सिक्तं स्तुतं वेत्यर्थः बहुतरार्थे निष्कर्षणः
मान्त्रिनैव पूजयातिविवेकः अपिः पदार्थ सर्पिषोपिस्यादिति सर्पिषो बिंदुस्यादित्यर्थः अपेः कर्मप्रवचनीयत्वे फलमाह अनुपसर्गत्वान्न
षत्वमिति उपसर्गसंज्ञाभावादुपसर्गप्राप्त्यभ्यामिति इति इदं प्रवचनतादि भावः संभावनायामिति संभाव्यते इति संभावना प्रकारश्चैतस्य भवनादि
यासंभावनायां भवनस्य विषयत्वादाह तस्याश्चेति संभावनायामेवेत्यर्थः कर्त्वौल्यैत्यादि कर्तृत्वोल्येषु इत्यन्नक्रियाया चेल्यैद्योतयद
पिराच्चे भवनक्रियया विनास्थादित्यनेन संबध्यत इत्यर्थः अथयथायथविभावइति सर्पिर्यथतीं विष्णुवयवकः इयमेवोक्तिः विंदुरोलभ्यप्र
युक्तानोर्ध्यप्रयुक्ता तोल्येद्योतकेत्यर्थः द्वितीयाति कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यनेनेति द्वितीयानत्वाधिना नन्वविदुत्यायोगेन तद्योतको विशेषे
ना प्रयोगाजादत्वार्थ द्वारादक्षेनायोगस्यानुपपन्नादितिशंक्य अपिपारत्स्य विंदुद्योतकत्वाभावात् कथं तर्हि विंदुषतीतिहिते वादृश
अपिनाद्योत्यं भवनदोर्ल्यमेव कर्तृदोर्ल्यमाक्षिपति कर्तात्विदविंदुरेवेति प्रयतिये भवत्वादि नियलक्ष्यमानस्य युक्ते न
पित्वमानस्यमानस्य त्यादिनुक्तादिप्युक्त मायत्वादित्यर्थः अपिशब्दस्यादित्यनेन संबध्यत इत्युक्तस्यादित्यस्यापिनायोगानदस्मा पिंषः
त्यर्थपर्यवसानात् अपिस्तुयादिति अवाऽमानस्यो चरा विंदुः अपिस्तुयादित्याधिकारनिर्णादित्यस्य अन्यदीयस्तवस्य सामर्थ्यमत्रीत्य
चकिंवक्तव्यमितिभावः इह संभावना द्योतको पिशब्दः पूर्वत्र तु संभावनाविषयदोर्ल्यद्योतक इति महानभेदः उपसर्गात्सुनोतीत्यादि
नाषत्वं न भवति कर्मप्रवचनीयसंज्ञयाउपसर्गसंज्ञाया बाधादेवमुक्तत्वापि बोध्यं अपिसिंच अपिस्तुहीति सिंच स्तुहीत्यर्थः का

साधनो अतं पियाम मति द्वौतो स्यंतः सत्वासौ संयोगश्चात्यंतसंयोगः निरंतरसन्निकर्ष इत्यर्थः केनेत्याह स्वार्थगुणक्रियाद्रव्यैरित्यैविवाद्
शेष्यं द्वितीयास्यादिति श्रुतत्वात्कालाध्वनोरित्याम्नेव स्वरूपग्रहणं लिङ्गं न भवति कालाः अत्यंतसंयोगे चेति समासविधायके कालाद्
बहुवचननिर्देशाद् द्वितीया विधौ स्वरूपविधिर्नेति तात्पर्यादत एव मासमधीतः मुहूर्तं सुखमिति द्वितीया समासविधावुदाहरिष्यति मासं क
ल्याणीत्यादि अकर्मकधातुभिर्योगे कालो धिकरणे इत्यनेन कर्मसंज्ञा तत्र च तत्र अत्र चयोपचरणादुदस्या द्विक्रोशं भोजनमिति इदं तदसहत्वमास
मिति तेषु च फलत्वान्न कस्मादि द्वेषौ पंचमति स्त्रोणैव षष्ठी भवतीत्यंतरालत्वादित्याह अन्यायमारुह्य स्यापि कर्तार्थप्रयोग इति सूत्रस्य हि
यज्ञाभुज्यते इत्यथा विशेषाभिति त्वाद्यरनिताथकनाश्लीकिको विदितो द्वितीया स्वतंत्रः कर्ता प्रधानादित धात्वर्थाश्रयत्वं स्वातंत्र्यं आह
धातुनोक्तक्रियेति नित्यं कारकेकर्तृत्वस्यत इतिस्थाल्यादीनां स्वतः स्वातंत्र्याभावेपि स्थाली पचतीति काष्ठानि पचंतीत्यादि प्रयोगापेक्षायुवे
निष्पनयानि विवक्षितार्थ इति साधकतमं करणं प्रकृष्टेति पराधारादवांतरफलानिष्पत्तिस्तस्य प्रकर्षं उक्तं च क्रियायाः फलनिष्पत्तिर्यद्व
पारादनंतरं विवक्ष्यते यदा तत्करणं तदा स्मृतं विवक्ष्यते इत्यनेनास्यास्थाल्यादीनामपि करणत्वमस्तीति सूचितं मात्यंत वस्तुनस्तदापि
देयं नाविवक्षुव्यवस्थितं स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः १ इत्यर्थमाह कारकं ताद्य एवं कर्तृत्वादिषट्कं च वस्तुविशेषे
विशेषणाविशेष्यभावान्नानियतं किंतु वैविक्ष्यं तानि हेयोः सर्वप्रतियोगे च नतु किं विप्रकर्षो पिति ताद्रूशेषणं सर्वप्रति विशेषणमेव
नियन्तुं शक्तुं कथं तथा चक्रा विदधान् व्यवधायस्य विवस्य विचयस्थादिकर्मिति तस्य प्रकृतधातुव्यपेक्षया पादानानयतया विवक्षितः कर्तृत्वा
पादाधिकरणस्य व्याधः कर्मकर्तृकर्मादारकसंबंधेनव्यापारस्य फलस्य वा आश्रयोऽधिकरणमिति स्थितं पक्षार्थो व्यापारश्यानेक्षथा एवं च प
देवधिश्रयणं तंडुलावयवैर्बाधकर्षणादिनाश्रयत्वेन दाश्रयादेवदत्तः कर्तास्थाल्युपचर्यते स्वतंत्रधीत्यापत्तव्यापारश्रयापिस्थालीकरण
भवनतु कर्तृदेवदत्तादिव्यापारस्यैव न तद्व्यापारत्वात् तथा आसिका दिष्वाक्षुपात्तार्थप्रयाज्यः कर्तानाष्मिलेवार्थमेवपतिनापात्तप्रयोज्यः फ
र्म अधिकर्तैः शीङ्गादिभिरुपात्तेर्थे आधारः कर्मवेदनेर्द्वयात्मतराधिकरणमित्यादित्ययं एतेनज्ञानस्य रूपप्रकाशत्वकत्वकर्मावित्यर्थ इति केचा
वित्यतिः पचनं यदा धान्यादिक्रियायाः पचनस्य तादृशे विवक्षित तदान्तक्रियायाः सकर्मकायद्व्यापारयाकर्तुः क्रियया यदाप्तुमिष्टतमत्वेन
द्विवक्षितेन तदाकर्मता क्रियायां कर्मत्वं शास्त्रविशेषाधिकरणत्वादेः प्रत्यक्षेत्वेकस्य संभवाभावात् यत्तु केचित् परसमवेतक्रियाजन्यफलधा
लित्वं कर्मत्वं वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ वृक्षसमवेतक्रियाजन्यविभागादिफलशालितया कर्तृत्वे कृत्याप्यभावेपि उपादानेऽतिव्याप्तिः स्यादेतत्स्वधा
त्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमित्येवानुसर्तव्यं एवं च सति ग्रामं गच्छतीत्यादिसकर्मकेषु गमनजन्यसंयोगादिविशेषाश्रयेन धात्वर्थतावच्छे

175
1982

न॰प्रि॰सू॰ दत्तेऽभ्युपगमेऽपि रूपात्मर्थं पततीत्याप्रकर्मकेषु पतनादिजन्यविभागादौ तदवच्छेदकत्वाकल्पनात्पातादेतिव्याप्तिर्निर्वाराः ग्रामं गच्छतीत्यादौ
कर्तर्यतिव्याप्तिः संयोगादिफलजनकत्वाद्धात्वर्थस्य परस्मैपदत्वाविशेषणात् कर्मत्वेनाक्षिप्तं यत्नाद्भिन्नस्य परशब्देनाविवक्षितत्वा
८८ दित्याहुः तदप्यतेन पदस्थानं ग्रामं गमयति देवदत्तमित्यादौ गमनार्थप्राप्तेर्णिजर्थप्रेरणाजन्यप्रयोज्यव्यापारगमनादौ धात्वर्थतावच्छेदक
त्वाभावात् तत्वाभ्युपगमे तु देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ प्रयोज्यकर्तर्यतिव्याप्तिः गतिबुद्ध्यादिसूत्राभ्युपगमं विना क्वचित्प्रयोज्यक
र्तृकर्मत्वं क्वचित्तु निषेधयितुमशक्यत्वात् दुह्योर्व्यत्ययस्यामितिशास्त्रमंतरेण गत्यर्थकारयत्यादिवाक्येषु तत्त्वमित्यस्मद्विवेक
स्थिकः कर्मत्वस्य द्रव्यधर्मत्वाच्च एतादृशावयवविवक्षायां कर्माकर्मत्वनिर्वाहः यदि चेद् तर्हि आकडारादेका संज्ञाया पूर्वत्र कार्याचेसुक्ता लि
ङ्गवक्ताधायाः पादानसंज्ञया बाधकाधायाः कर्मसंज्ञाया बाधात् नानादित्यानिधिपिति किमनेन धात्वर्थतावच्छेदकत्वादिपरिष्कारेण स्यादे
तत् आत्मानमात्मना वेत्ति सृजत्यात्मानमात्मनेत्यादिप्रयोगः कथं संगच्छते एकस्यैव वस्तुनो युगपदेकक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मता
देरसंभवात् तस्यास्य कर्तृत्वं संज्ञया कर्मकरणादिसंज्ञाया बाधात्रैव दोषः अहंकारायत्तात्मकं नात्मना भेदमाश्रित्यात्मानमात्मनेति
त्यादि प्रयोगस्याऽसमर्थितत्वात्तु साधकं करणमित्यत्र कारकाधिकारादिकारकमात्रे वर्त्तते साधकं कारकं परिपत्येव तथा
चान्यथा चावस्थानेन प्रकर्षोपलभ्यत इत्यादि च तरप्रत्ययो नमस्यप्रकर्षे किमिति इतरस्तु कारकप्रकरणे गौणमुख्यन्यायः एतत्सूत्रस्य तस्मन्नप्रवर्त्त
नयति नाप्रकर्षादन्यतमप्रकर्षमित्याचार्यप्रयोगात् पदकल्पसूत्रविधेः इति संगायो बोधकप्रति उक्ताप्यपदानां कारकत्वं इत्यधिकरणसंज्ञानस्यात् तिलेषु तैलं
दधिनिक्षेपितिव्यावृत्त्युक्त्यापारदत्त्यावार्पिताधिकरणादिविभावः अत्रव्यापारस्तु यदाधारस्य धर्मः आधारत्वं सामीप्यात् प्रयोगोपचयेन तस्य
यातं यदतु गंगायां घोष इत्यत्र गंगानां तदनुयोजनं तीरस्थघोषे व्याधारत्वान्नाधारस्तत्र विभक्तिर्लक्षणिका इति यितु स्वर्गे तिलेषु
कीर्त्यादि समन्येति यत्राधिकिम कारकस्थितानां कारकाणां क्रियाप्रतिविशेषणतयैव तथापि कर्तृपस्थितानां विशेष्यत्वेन सत्यप्रयोगादि
नामनिष्कर्षः धातुस्वरूपापत्तिः फलव्यापारयोर्धातुरित्यादि कर्मत्वे सन्निविष्टे विशेषणविशेष्यभावविशेषणविशेष्यभावोऽपि
तस्याकर्मत्वेऽभिमतमित्यादि व्यापारोऽपीत तथाकरणस्य निशितो व्यापारो छेद्यकर्षणादिरूप धात्वर्थमूलतायाः प्राणव्यापारः शरीरस्य ८८
नादिरस्य प्राणवियोगस्य वादादिवारणार्थं वाक्यं संनिधौ तदिष्यते इत्यादिवाक्यादिस्थाणवियोगाश्रयत्वमर्थो वाच्यः
अपवर्गसूत्रे कर्तव्याघात्यर्थांदयाः ॥ अपवर्गे तृतीया पूर्वाः फलप्राप्तौ धातव्यापारविशेषणे १ इत्याद्युक्तत्वात् तद्वत्
याचकत्वनियोगः आश्रयता निरूपिता निविशेष्यतावच्छेदकत्वादिति सम्बध्यते वाचकत्वेनाधिकरणं किं तत्रोपलक्षणं द्वितीयादिनापि

केषांचिदाश्रयः मात्रार्थकत्वान्न तत्राधारार्थकत्वे द्वितीयातृतीययोः समीनोः सांकार्यस्यात्तेऽपि निरूपकभेदेनाधारभेदात् तत्तन्निरूपिताधारे द्विती
यार्थः व्यापारनिरूपितस्तृतीयार्थः स्वाश्रयद्वारा व्यापारनिरूपितस्य सनमर्थ इति दर्शनमाश्रित्य फलेऽप्रधानमर्थं तत्र प्रायिकं कर्मसमभि
व्याहारादुक्तव्यवस्थास्थैर्यं सूचितवत्त्वात् हरिभक्तानि देवदत्त इत्यादौ व्यापारस्य प्राधान्यमस्त्वेव प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्योधारयोर्देवदत्तः किंच व्या
पारयोरभेदसंसर्गः तथा च स्थाधारकाया प्रीतिस्तदनु कूल एकदेवदत्ताधारको वर्तमानो व्यापार इति वाक्यार्थः नचाधारत्वं वाच्यमिति
नच्च तत्निरूपणस्याधारत्वस्य वाचित्वावच्छेदकत्वापत्या इति गौरवात् कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्रवैयर्थ्यापत्तेश्च अतएव भाष्यकार प्याद
सूपकर्मादयोऽप्यर्थाः सत्यावृत्तयातिरिक्तमिति अनभिहिते किं यदि करोतीति पाचकः कर्ता ण्वुल् शाब्दिकः शब्दं करोतीति ठक् स
तो विवक्षितं विवक्षित विवक्षितकर्मकः सत्याश्रय इत्यर्थः जीवत्यनेन जीवनः करणे ल्युट् प्रकृत्यादिभ्य इति आकृतिगणोऽयं तेननाम्नासुलीरूप
रुपितेन दात इत्यादि सिद्धं चार्थविति अभिहितप्रत्ययः क्रियाया अश्रवणात् न करणयोरभावात् सहितश्चात एतच्च गम्यमानादेकरकृत्यादि क्रिया
करणत्वात् सिद्धं परत्वात् सुदायाप्यस्तरेव करणत्वं विवक्षितं स्वभावेनायमक्रियत्वमुक्तत्वान्नतत्कारकादिनेत्यर्थोऽन्वयेऽपयायद्वक्ष्य
तिएतद् पाम्यमानज्ञानक्रियाप्रतिकरणत्वात्सिद्धं आचारादित्याऽस्यैतयाप्रियो वामितिजनैर्दायन इत्यर्थाद् गोत्रेणगार्ग्य इति गार्ग्योऽस्य
गोत्रमित्यर्थः प्रथमा च प्राप्ता गोत्रेणाख्यायत इत्यर्थात् गोत्रेणगार्ग्य इति गार्ग्योऽस्य द्वितीयादिसूत्रवैयर्थ्यादि समन्वतीत्याद्यर्थः समनि
समास्यां कर्मणि द्वितीयाप्राप्ता इति पितृतीयाक्रियायाभिगमने करणत्वाभ्युपगमात् द्विद्रोणेनेति द्वयोर्द्रोणयोः समाहार इति द्विद्रोणं पात्रादित्वा
न्नीतामवः द्रोणद्वयसंबंधिधान्यमित्यर्थः इह षष्ठी प्राप्ता द्विद्रोण परिमितधान्यार्पणे द्विद्रोणशब्दस्य चाक्रिया प्रतिकरणत्वमिती तृतीयास
याहृतेति दिक् नादिति करणशब्दात् स्वार्थव्युत्पत्तिसंपदादमन्यतरस्यामिति सूत्रस्यानुव्यतरस्यां ग्रहणपक्षेऽण्वेनदारासंज्ञयोः पर्यायत्वेन
ग्रहणे सामुच्चयार्थे तदनंतरादयन्तीतिमतसादयः इत्यनुकर्मण्यण् करणतृतीया चाभयमुगपत्स्थितिमनसः संज्ञायामित्युक्तं
दिंवासदैवयते देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र सकर्मकत्वाणि कर्तुर्णाविति कर्तुरिति नकर्मत्वं न भणावकर्मकादिति परस्मैपदमपि न भवति
तत्र कर्म करणसंज्ञासमावेशस्य प्रदर्शितत्वात् प्रत्ययार्थत्वाद्दीव्यतेर्द्वितीयत्वात् अत्यपत्ता तृतीयैवस्यान्नतु द्वितीयेति चेद् चाह कार्यकार
रकत्वकर्मणि द्वितीयेत्यत्र यदस्यापत्यापत्तेतस्यानवकाशत्वात् द्वितीये विसृदेतद् दीव्यतेः क्षाःसत्वादिति विकर्मणि करणत्वस्याभि
धानात् तृतीयास्यात् तथा देवता अक्षा इत्यत्र स्यादकरणस्याभिधाने विकर्मणोनाभिधाना द्वितीयास्यात्तेव एकत्वप्रशक्तिः संज्ञाद्वयाभि
नी तथा चेत्कस्यचित्काराभि हितायामन्यस्याभिधानाद्यभयचाप्यभिधानमेव यत्वनभिहितत्वे सहयुक्तेऽप्रधाने स्येवावाच्यमुक्तत्वं

177
1982

त॰ चिं॰ सु

८१

[illegible]

179
1982

[illegible]

न॰वि॰प्र॰

९०

याथकः भावाद्य प्रकारमते तु कर्मणा यमभिप्रैतीति सूत्रे गवे मिन्द्रसंदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात् क्रियापि कृत्रिमं कर्मेति तेनोक्तत्वात् न चैवमपि
ददातिकर्मत्वात् क्रियामपि प्रतिपित्सेत् वचनकर्तव्यमेवेति वाच्यं भाष्ये नर्यसंज्ञायाः स्वीकारात् नन्वेवं कर्तृकरणोत्पादनं पचतीत्यादावपि संप्रदान
प्रसंगः तथावक्तव्यतद्यकस्यात्कर्मसंप्रदानयोः पर्यायत्वे कारककरोतीत्यादावतिप्रसंगोऽपि स्यादिति चेदत्राहुः प्रस्थितेत्यकर्मकस्थले सा
वकाशाभ्यां संप्रदानसंज्ञाया निरवकाशायाः कर्मसंज्ञया बाधितत्वान्नायमतिप्रसंगः न चैवं गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्याविति सूत्रसमावेश
प्रथेति न व्याख्यातं भाष्यस्य संग्रहे इति वाच्यं भाष्ये तत्प्रसारत्वानस्यार्थवादमात्रत्वादित्यादेतत् दानस्य तदर्थत्वात्तादर्थ्ये चतुर्थी सिद्धे
रिति किमनया संप्रदानसंज्ञया मैवं दानक्रियार्थं हि संप्रदानं न तु दानक्रिया तदर्था कारकाणां क्रियार्थत्वात् कर्मणः करणसंज्ञा स्यादिति दृष्टान्तः
अत एव वृक्षाय पत्रं सिद्ध्यादिति भाष्ये व्याख्यातं कृत्ययोगे तत्त्वार्थे येषां तेऽत्यर्थास्तेषां प्रीयमाण इति श्रीधरगणोऽस्मात्कर्मणि लुट् इत्येवा
नव निवृत्तिः श्लाघ्यत इत्यर्थः कर्मसंज्ञायां प्राप्तायां वचनं यत्र परस्मिन्निरसायापि सम्बध्यते तथाग्निहोत्रिणे विरक्तस्त इत्यादि अन्यकर्तृकोऽभिलाष ह
ति अत एवादित्याद्वान्ते दिस्पृहस्य तदर्थं सुसंज्ञाभवात् रुचिनिराप्रीतिविशेष एतेनान्यकर्तृकत्वाभिप्रीत्याऽप्यान्यकर्तृत्वाभिप्रायकमन्यामि मोदकः
पथीति देवदत्तस्थैव प्रीयमाणत्वादावृत्तं यथाविस्यादिति भावः श्लाघहुङ् श्लाघकथने हुङ् अपनयने शपागति निरस्तो धातुपाठे एकः
पश्यात् भवेत् हस्मादीत्यर्थः कर्मत्वप्राप्तेवचनमिदमुक्तानुत्तानुः कृष्णाय श्लाघते परं वा श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थः अस्मिन्नुपरोधोपश्रम उभयाघाताय
वचनं हुतश्चानिपुनस्थः कृष्णं हुवानतमेवार्थं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः पश्यकस्यचित् हुतिं बोधयतीति वा तिष्ठतेति स्थित्यास्त्रा मिप्रायं कृष्ण
बोधयतीत्यर्थः प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्चेत्युपलक्षणमिति रुपाश्च मे नस्या मिप्रायं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः धारेरुत्तमर्णः धृङ् अवस्थाने इत्युमण्य
नः उत्तमर्णोऽधमर्णस्वामी अर्णे नः सुपामाधमर्ण्यं इत्यत्रन्यदर्वादिनियोपपत्तेः क्षणार्थमाधमर्ण्यं ग्रहणमिति व्याख्यातो उत्तमर्ण इत्यत्र उत्तमर्ण
ति भक्तार्थत्वादिनादनादचक्रश्यतीतिस्वं तस्य परादिना बाध्यः भक्तायेत्यादि इत्यमुत्तमर्णः अरिपिरर्मणः धृङ्कर्मकस्तादेव कर्तुमीप्सित
णीकर्मकृतं दानं धारयतीत्यामहृति परस्तादिकारपिकसंज्ञा बाधिष्यतीति चेत्तुत्तमर्णोपि तादर्थ्ये तुसंज्ञास्यादिति तर्हिदृष्टः तत श्चात्तमर्णग्रहणा
भावेन तु संज्ञायाः पराधिकरणसंज्ञया अपवादः स्यात् तदा रणायोत्तमर्णग्रहणमिति भावः एवंविधस्तोपरुत्तमर्णग्रहणं तदपि यातजन्मोहेतुस्थ १०
मिति तु संज्ञायाः प्रायायां न तु यदार्थमिदं संप्रदानसंज्ञावचनमिति तिस्वर्थमाहुः मनो वस्त्रायां चतुर्थ्याः प्राप्तायामिदं वचनमिति स्थितं स्पृहेरीप्सितः स्पृह
ईप्सायां चुरादावदन्तः स्पृह इत्यत्र तलोपश्च पुष्पेभ्यः स्पृहयतीत्यदितेन परस्य स्पृहयते पुष्पाणि स्पृह्यत्वे कर्मसंज्ञा बाधित्वादौ कर्मण्यापि पक्षे
प्रतिपादितकाव्यातिप्रसंगार्थं चकारनस्त्ववत्यं निदिष्टम् यद्रवद्यापि स्पृहती तितपदानादय साधयपदस्य हल सा लाजीय ग्रंथयाभ्युत्सु स्पृहयति यो

181/1982

गे कर्म संज्ञायाः पि स्पृहस्याभ्यन्नाधिकं संप्रदानसंज्ञेति स्थितं सुस्पृहयेतत् क्रियायामभिप्रैतीत्यनेनैव सिद्धेः स्पृहेरीप्सितः इत्येतत्सूत्र स्थस
रस्ताभिप्रेतेत्यर्थं प्रसंगात्तस्मात् कथयदीयादि स्पृहानुयाये नसूत्रस्थेयेन सत्रधारणात् यथोक्तमिस्यादौ दानीयातिप्रसंगो इति वस्तु उत्तः सुप
दान अर्थायेति तोषं कृत्स्नार्थं इयकांनस्थस्य वहु यस्य तोस्य नरस्थतयोक्तार्थस्य कांनस्तेनिपसूत्रस्याविभक्तिविधास्यामयनकीनायस्य
स्यनीति थ्यामेवमितिति विन ङ्कथ्यङ्कृथङ्कौथ ङ्कत्सिचां वायां ईर्ष्यायां ईर्ष्यायां अस्य यतिः कम्यादिगणः एषामर्थं इत्यासिपोथावद्वाभिप्र
र्थः अधोपरस्य ह मित्रकृत्यस्याभ्यागमभिप्रायेणाल्लं सिद्धांतासृष्टसर्वस्यार्थल्पात्तुमात्रकृष्णावा अप्तामेति परसंसृस्तत्तमित्यर्थः क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म
स्नानयोगे धर्मसामान्यस्य यथाकृतसंस्कर्मत्वात्तत्र द्वितीयाप्राप्ता नन्वर्थविचिन्नविद्यार्थानामित्येवास्तु किंसधाधादीनां विधानादर्थविति वदन्त्याहुःसि
पादावभिप्रसंगवारणायास्य विशेषपावाद्यादीनं नेदयोः स्थान्त इति तं च वचनादेति प्रयस्य वक्तुर्थीनामुद्दातिनयस्त्यनाक्षिप्तदेवार्थ इत्यर्थः अतएवा
स्त्रतन्त्रप्रयुज्यते अभिद्रुह्यति द्रवदत्तमिति कोपमात्रमेवेति कथं ताहि किं कुप्यति कृष्णप्रेण्वित्ताद्विशेषः कोपश्चेव अन्नस्याच्च्युः कु
पिस्य अर्थाभिप्रायेतिनामिति चरित्रायाप्रियस्यप्रमिद्ध द्रुहद्रुहोर्धरणं विश्वप्रयाजनामित्याहुः राधीक्ष्योः यस्य विप्रश्नः राधक्षिपिश्यो ईक्षिदर्शनेऽनयो
क्षितस्य शुभाशुभपर्यालोचनमर्थः नवप्रसमर्यकमित्याथर्ववविधिणाम् गृहेसर्गगणेषु शुभाशुभक्रयोः कर्मणोर्धात्वर्थेनुपसंग्रहत्सकर्मकत्वे
तोऽत एव कथ्यते तिरस्थतायाः कर्मकाद्व अविवक्षिति विवादिकृत्यमानेनगणसूत्रेण कर्मकादेरनाश्रयानात् कृष्णस्य यविमुपाश्यममित्यर्थ
पृथम्भतस्यतप्रत्यामायाचरतामिद अनुप्रतिगृणश्च प्रोत स्यादुरुपणथाप्यात्मश्री प्रत्याभ्याख्यामिति वर्तस्थे धष्ठयामिदं वाक्यत्यकर्म
वधातुसंबंधइतितिदीपिंनतत्सा दयवाविकिविर्यस्य तस्मैवधातुसंबंधइतिसूत्रे द्विवचनतिर्दशादत आह ओभ्याचृणादेति तोषिताविरूत्ति कर्म
त्वप्राप्ते वचन परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम् परिक्रयणात् एष आवाहे कृष्णनियतकालं नियतकालस्वस्याच्छयणात्वाद्विक्रयणस्य
स्वनकालस्वात् दिस्याशयवान्न तिप्रतिनि कृत्वा वेतनादिना नात्यथेतिनसमेवार्थप्रदद्यादर्थकारणतस्यामा प्रसादर्थ्य ज्ञापनाद्दिर्त्यमस्य भ्रमार्द्रे
तस्य संबंधाभिधानं मात्रमन्यस्यतादिग्विसूपात एषा संबंधाभिधीयते यावत्संबंधेनदाहिया नतु कार्यकारणभावएव तेनद्रामक्तणायदयीत्यात्रापि
सिद्धे ब्राह्मणस्य दध्यत्र जन्यत्वोपितत्संबन्धार्थत्वात् न चैवं दधिस्यात्तदपि चतुर्थीस्यादिति वाच्यं संबंधस्याद्विष्टत्वोपिषष्ठीविहिकोषणादेवसंभवती
ध्याकरणे सुखपतामात् एवं पूषायहाकृत्यच वाक्यात्पद्मिष्टातु थीस्ताविनस्यावति इतानिति तृतीयापिषष्ठीविषय एवं भवतीति क्षार्थत्कंभवाति
हितुभ्यो निपाद्विनार्थ प्रथमेय न चैव हामिनिकस्यादयवकृत्यवचनुर्थीसंप्रदानसंज्ञायिवर्थानामितिस्मानितव्यं हरयेरोचत इत्याद्यर्थस्थानावस्य

न.वि.

[illegible]

183
1982

[illegible]

न·चिंतु·

९२

[illegible]

९२

185
1982

[illegible]

न·धि·सू·

[illegible]

137
1982

[illegible]

न॰धि॰सु॰

९६

[illegible] ९४

189/1982

[illegible]

न॰चि॰

[illegible]

191
1982

[illegible]

न॰ चि॰ सु॰

९६

स्थानादिसाधिताधिकरणमिति यावत् द्विवचनार्थं कृत्यत्वमिति भावः नन्वेवं सः कटः इत्यत्र कर्मत्वेन क्रियान्वयित्वे तस्य कर्मणि विधानादुक्तत्वादसिद्धिरिति कर्म
णि तद्विहितायामासीति नाधिकरणस्य षष्ठ्यां सूत्रषष्ठी स्यात् न क्रियानाधिकारात् किंच कृतशब्दस्य करणसापेक्षत्वात् समासोपलक्षणं पृथक्
मते तद्विहितायामासीति नाधिकरणस्य यथा सूत्रषष्ठ्यां सत्यां कृत्प्रयोगाभावात् अविवक्षितकर्मत्वात्साधकत्वं स्वरूपे सति कृतशब्दस्य करणापेक्षत्वाभावात् समास
नहि तत्रापि एवं बहवः कर्तृस्तत्रतत्रेति विग्रहे अविवक्षितकर्मतया भावे क्तप्रत्यये सति गुणात् तथापि क्रियायाः कारकाणां संबन्धस्य कर्तृत्ववादि
नहि सोपपदस्य तथा बहुतरीयस्यैव तत्र वाचित्वेन तत्समासार्थः संपद्यते गुणान् तथापि क्रियायाः कारकाणां संबन्धे कर्मत्वं केनाप्यभिहितं भावे क्तस्य कर्तरि निःप्रत्ययस्य विधानात् अ
साधीर्थत्वात्स्वाधिकरणमिति क्रियापदस्य कर्मत्वं स्यादुपगम्यते तत्र कर्मत्वं केनाप्यभिहितं भावे क्तस्य कर्तरि बाधके एवं पूर्वस्य समासलक्षणं समास इति सोऽयं एव
नासिति षष्ठ्यर्थस्यापि एवं आदरस्य पाककरणस्य षष्ठ्यां प्रसाधुत्वं तथापि बाधके कर्तरि समासलक्षणं इति सोऽयं
वैकुण्ठ तत्र समासः सुपसुपेति नित्यः नहि तत्पूर्वपदे विभक्तिः समर्थोऽस्तीति नहि योऽयं प्रकरणे विहितस्तस्य तद्व्यतिरेकेण तत्पुरुषः स्यादेतत् मि
वेर्थता सर्वार्थास्तासां षष्ठीविधिसूत्रे मिथोऽपि विभक्तयः सम्बन्धस्य कर्तृत्वादिस्तुभास्या सर्वत्र षष्ठी जायते तत्रानुस्व्यानुस्व
मित्यनुस्वारस्यैव कार्यं अन्यथा प्रकरणं बहुवचनार्थं च यथा पाचकयोः द्विवचनप्रयोज्यप्रयोजकयोः
रपि पाकसाध्यत्वेन भाव्यत्वात् तथा च पाच्याम्प्रथमासमासे प्रयोज्यप्रयोजकवाचकाभ्यां षष्ठी जायते नन्वेवं चैत्रे मैत्रेऽनुस्व्यानुस्व
त्याप्रयुक्तिः न चतुर्थ्यां कारकत्वात् कृद्योगे स्वत्वकर्मत्वादुक्तं न्यायः प्रवर्तत इति चेत् स्यात् एवं पाचयत्योदनं देवदत्तेन यज्ञदत्तेन
देवदत्तस्य प्रयोज्यत्वात् तस्य देवदत्तस्य साध्यं अन्यथा वक्ष्यते अत्र द्विकर्मकप्रयोगेषु कर्तृकर्मणोः कृतीति तदभिव्यक्तं तथा च प्रयोजनाभावादनुक्तम्
क्रिया प्रयोगः संगच्छते इति प्रयोज्ये कर्तृत्वमनुवर्तते तेनान्यतरार्थस्तास्ति उभयोः प्राप्तौ कर्मणि इति प्रयोज्ये
वचनं कर्मण्यपि कर्तृत्वात् तेन क्वचित् कर्तृकर्मणोः प्राप्तिरिति साध्यत्वमस्य पाककरणत्वाच्च धातुरर्थप्रयुक्तार्थे
नियमः प्रवर्तते तत्र षष्ठ्याः पञ्चम्यादिविभक्तिसंग्रह इति भावः पूर्वसूत्रेण च सिद्धे नियमार्थमिदं कर्मण्येवेति एवं च कर्तरि षष्ठी
प्राप्तिर्वा स्यात् तस्य फलं तु कर्मणि षष्ठी विधानमिति कर्मप्रत्यययोरिति क्रियाविशेषाधिकारे विहितयोरित्यर्थः नायं नियमः ९६
मि प्रकारान्तराः प्रयोगकर्मण्येव षष्ठी न तु कर्तरीति यो नियमः स तु नः समनवर्तते किंतु कर्तर्यपि षष्ठी प्रवर्तत इति फलितोऽर्थः कथं त
र्हि सुखनिधाय निवसेत् सुखवास्य धनमिति गतिः अन्याङ्कः कर्तुः करणत्वविवक्षायां तृतीया बोध्या इति दिक् अभिमतं निदर्शनं
कारयोर्याददोषाद्यासिद्धमिति षष्ठ्यन्ते धात्वर्थानिर्देशे वक्तुश्च कस्यचित् तेन षष्ठी स्पष्टा क्रियायाः प्रत्ययस्यादितोऽहं मिमि

113
1982

ति अनुत्पत्तिकाभिदः सन्निहितं नास्तीति किं त्वाकृष्णाभावः अथ प्रत्ययादिस्य कारप्रत्ययस्य तद्वोऽस्ति अकाराकाराभ्यामन्यस्मिन् किं न्याद
वित्यर्थः कर्तरि षष्ठी निषेधफलं कस्याः प्रयुक्ता प्राप्तिरिति तस्य नन्वेवं कर्तरि षष्ठी संपादनफलं कस्य षष्ठी प्रत्यययोः काकारयोरिति वचन
स्य च प्राप्तिः स्थितत्वात् कर्तर्येव विभाषा नेत प्रवर्तनेन क्रियतत्तु कर्मणी त्यादायनादरतः तत्र जगतः सृष्टिरिति हरिणा द्यः अविशेषेणेति प्र
काकारमिति कथात्रयस्यार्थः अनुयासतासीति अनुशिष्यते साधुशब्दैः प्रविभज्य बोध्यते येनेति करणे ल्युट् राज्ञां मतइत्यादि मति
बुद्धि पूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्तः प्रतिनोपः सुपसुपेत्यादौ तु मतेन अनुवर्तमाने तत्त्वनिस्तत्त्वापपद्यते न च मतिबुद्धीति सूत्रेण
भक्तस्य बाधः शङ्क्यः तेनस्याधिकारे पूजार्थे ललिंगताबाधज्ञापनात् अधिकरणे अयमपि निषेधापवादः आसितमिति आस्यतेऽस्मि
न्निति आसितं साधिकरणमित्यर्थः इदमेषामिति कर्तरि षष्ठी यस्य कर्मकोऽस्याधिकरणक्तः कृते कर्तृकर्मणोर्द्वयोरपि षष्ठी अत्रापि तत्ता
विशेषात् इदमेषां भुक्तमोदनस्य उभयप्राप्तौ कर्मणीत्ययं नियमस्तु नत्र प्रवर्तते कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन तस्यापवादस्य पञ्चमस्य नियमस्य
प्रकृतत्वात् एतच्च कालमितेत्यर्थ नलोक इति अक्षितकारक विनाशप्रसङ्गात् नाम्नि संज्ञात्वानुरक्तेर उकश्च उकोल्मश्च उकश्चेति विग्रहः लभते
कृदर्थात्तास्त्रामान्यग्रहणं तेषां च साक्षात्स्वयोगान्तस्य सम्बन्धाभिधायकत्वात् तेन इत्यात्स्यादेशाद्भिरुपाक्षियेत इति शेषः कटंकारस्यांशः
कारस्य वृत्तसंज्ञकालिङ्गेन तत्प्रयोगे पिकरस्य च कर्मणोः कृतीति षष्ठी न भवति आगमशासनकापिलादेशत्वादित्याहुः नन्वेवमपि वाधि
र्जन्यपि साक्षादिर्गाधनेत्यादौ तिमिप्रयासयोः षष्ठी दुर्वारे वलक्षिकिनी सकारेणात्यपितदादेशाने सदोषः किं किञ्चिदिदं देवस्य
नतसिद्धं साधितदेवाः क्रियते नत्वसिद्धं सञ्ज्ञा तथा च विशेषाभिदेशाच्च सामान्यमर्थात् तदीयस्य तदभिनानुपपत्तिः द्विरुक्तिरिति सनाथां
समिष्टः इकारेणापत्तो विशेषणात्तद् तत्र अपि तत्प्रत्यत इत्यादयेनात् अलंकरिष्णुरिति अलंकृत्यमिवाल्पमस्यास्तीति कृत्यात् बालुकमिति
लक्ष्यत्वात् उकञ्च इष्यन्ते इत्युपुच्छित्यादिना खलु अर्थग्रहणाद्भवत्यतः सौनोमतेत्यनुगमं अन्यानि पारस्तु भाव
प्रत्यासत्ति पवमानशते पृष्ठ्यं सोऽपानन्त मुच्यमानइति मदिरस्यायामिदित्याशुम नाच्छीत्यवयार्थेनाचकर्मणस्य अर्थयामीति इत्युक्तः
कीर्तिरितिदायानन्तादिभुवोऽदत्वनतुकत्वात् साक्षात्स्यासिद्धः प्रत्यासत्तिग्रहणमायीयतइति भावः तृन्निति नाच्छील्यादिभिः तृन्निबाहत
प्रत्ययः तृन्निति प्रत्याहारग्रहणान्न किं तु निर्देशानां विकल्पमात्र द्विवचनमपि प्रतीतो विलम्बात् द्वितीयमिदं तृनिति द्वितीयः शत्र प्र
स्य कर्मणां च षष्ठीनिषेधः स्यादर्थः सर्वेषामिति अनन्तरस्यामि न्यायादिति शेषः शेषषष्ठीति शब्दबोधेयैकरूप्यमस्तीति भावः ए

व·सि·सु·

९७

[illegible]

९८

175
1982

[illegible]

न.धि.सु ऽसमन्यायिति निष्कर्षः स्वार्थ इत्यस्यास्य वाक्य स्वाध्यादि तयथ पर्यायानर्थान स्वर्थ इति स्याणाविषमानार्थानामिन्येकशेषेन
न भवति स्वरूप प्रत्ययसमानार्थत्वाभावात् दायमादनशनिदायादः सोपसर्गादिष्यादंता इत्युच्य निपातनात्‌ गवांगोषु वादायाद इत्यत्र
यद्यधिगवाभित्यतसमुदायस्य विशेषणं तथापि दायादसौदायादइति सुस्वच्च अवयवार्थे तत्रानेकशेषः तथाचात्र गवात्मकस्था
१८ नस्य आदानाभिप्रलितार्थः पंचमी विभक्ते षष्ठ्यवति न तु शब्दार्थयोः सामान्यान्नातर्तते भावः तत्र पंचमीस्थादिति नन्वेवमाकराइत्य
साधिपंचमीस्थाने ऽयं वर्त्तमानभिन्नानुवर्त्तते तेनयातो निर्द्धारणं तत्र षष्ठ्यर्थो निर्द्धारणात् धरे पंचमीप्रवृत्तेः अनभिहितादिकारा
त्तानुराइत्यत्र नाभिप्रसंग इत्यस्य श्रात्रुमादि नित्यन निर्धारणात्वसो निर्धार्यमाणस्य गवांस्य त्वं त्यादाविव सामान्याविशेषभावो नास्ति किंतु श
षोपानयाः धर्मयोर्विरोध इत्यत्र इदं नत्र चेत्तु इथा दिक्ता स्वना धायमाश्रित्यापादानमत्र तस्मान्न प्रत्यास्थानं रसाधुनिपुणास्याम वार्ये पुण्य
कर्माणि शुभे ऽस्मान्निघश्च दिगुपधत्तसः कः अर्चये आयामस्था द्वादादिका इत्यादि त्वत्प्रत्ययेदाष वाचादिकानुष्यानस्यं प्रत्यतियुक्त
पच्चतर्थस्मिन्निपुणाराजनि साधुशब्द प्रयोगत्वेऽवस्थिनाः सप्तमी तयोर्व साधुसाधुप्रयोगप्रत्ययिति वार्त्तिकात्‌ अप्रत्ययादिभिरिति लक्षणं
एभिनिमित्तादात्मा प्रत्ययाद्यः प्रसितोत्सुक सत्त्वप्रसितावस्था वित्यत्र उत्सुकस्याद्वयोः अप्रसितापिलब्ध एषह इत्यत्र रुद्धाच्च नन प्र
कर्षणमितः गुरुरित्यया नमयति नक्षत्रे च लुपि लुप्यातयोरार्थे विशेषणमाशमित्युत्पाश स्वात् यो लुप्संज्ञ अस्यादि अधिकरण इति एतत्स
प्तम्यधिकरणत्व संज्ञात् तत्स्यानुवर्त्तनमिति भावः अधिकरणे किं सप्तमी प्रतीक्षते म्लात्प्रत्ययस्यानि प्रलन्विति नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यण
लुप्विशेषणात् लुप् नक्षत्रे किं पंचालेषु तिष्ठति इह जनपदे लुविनिर्लुप् सप्तमी पंचम्यो कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इत्यतः कालाध्वनोरित्य
नुवर्त्तते तत्र पंचम्यपि परिणम्यते तदाह कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति इह कस्मात् अध्वनोर्विषये ततो भवता संबध्यनभवति अस्वरितत्वात् अथ भुक्त्वा
र्थकिमिति नन्वयं कोऽनेकरूप सत्कथं कार्यतो द्वयोः कालः सत्यं तत्र शक्त्या प्रयुंक्ते यं कारकं भिन्नं च क्रियते किंतु शक्तिरेव सा न कालभेदा १८
द्व्यनन्ययकादि अद्य भुक्तः साधनमपरा ह्यद्ये तु जनस्ते न ह्यावषट कर्त्तृत्वम् कालयोर्नियमोऽत्राधिकं उपपराद्धे विष्णुपाधिक
चेत्यनेन उपपत्तिस्यकर्म प्रवचनीययुक्ते यस्य चेश्वरवचनं तस्मात् सप्तमी तस्यैव सत्ताधिकानाधिपत्ये निर्वधिरं तथाहि यस्याधिकं स्वनिर्दिश्यते त
स्य स्वस्य संबंधी इत्युच्यते यतः सप्तमीति स्वामीश्वरवाचकात् सप्तमी त्वर्थाः ईश्वरशब्दाभावे प्रधानं षष्ठी स्वत्वमुच्यते स
तः सप्तमी विभ्राम्यादन्यस्मात् सौम्या त्वत्प्रत्ययः सप्तस्विति किंचि स्वात्यभिप्रायोपलक्षणमिति अन्यतरस्यां उच्यते सप्तम्याद्यन्तरनिष्ठस्य

य स्स्यापुत्रस्या शुणाद इत्याभ्यां सप्तमीत्यस्याभिति भावः समासाधार्तेनि विभक्त्यर्थे अव्ययीभावे त्वाधिकारसंपदत्वेति सोमासमधिकरिष्यातिविनियो
ज्यते नत्यसप्रकि नेयो नु इत्यादि गम्यत इत्यर्थः निष्कितोदान्तेति उदात्तवति तिङ्परेणाति तिङ् इत्यत्यर्थः अथवा इत्यादि तिङ् न उक्ता
वान् तिङः इति निघातस्य निपाते यथार्थस्यादिना निषेधान्निघातो नोत्तमामिति द्वितीयानुकर्माणि द्वितीयेत्यनेनेव सिद्धतामिति भावः इति
सप्तमी इति विभक्त्यर्थः समर्थः पदविधिः सामर्थ्यं च द्विविधं व्यपेक्षालक्षणमेकार्थीभावलक्षणं चेति तत्र स्वार्थपर्यवसायिनां
पदानामाकांक्षावशाद्यः परस्परसंबंधः सा व्यपेक्षा सैव वाक्ये राज्ञः पुरुष इत्यादौ तत्र व्यपेक्षायां सत्यां यावः स्वान्विहितो यस्य तेन तेन
संबंधोऽस्य पदान्तरे यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्चेत्यादौ देवदत्तस्य च गुरुकुलमिति स्वार्थीभावस्तु राजपुरुष इत्यादि वृत्तावेव सा च प्रक्रियादशायां प
दान्तरेण प्रथमं यत्र तस्य विधौ एकार्थत्वम् अत एव राजपुरुष इत्यत्र सः इत्यत्र शक्त्यि विशेषणतान्वेति पदार्थैकदेशत्वात् न चैवं देव
दत्तस्य गुरुकुलमित्यादावनन्वयापत्तिः तथापि देवदत्तस्य गुरुकुलान्वयादिति वाच्यं देवदत्तस्य प्रधानं कुलेनैवान्वयात् सं
बंधस्य पश्चिम गुरुदारत्वस्य स्वार्थो न तु नाद्वितः उक्तं च सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि
ति २ यद्वा संबंधिकपदस्यैकदेशत्वेपि भवत्येव विशेषणान्वयः उक्तं च संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि
वृत्तावपि न हीयते इति १ नन्वेवं राज्ञो पि नित्यसापेक्षत्वादेकदेशत्वेपि स्यादेव विशेषणान्वयः एवं राजा ऋद्धिगुणे ति स्यादिति
सापेक्षत्वेपि समर्थत्वात् नाराज्ञो तु वा केवलं समर्थवाक्यं च शक्तोपपत्तौ विधिशास्त्रं विषयकं राज्ञो न समासेन सत्यं बहुलमित्यर्था
णां वचनैर्यथायथं स्यात् इत्युक्तं तस्मादेकार्थीभाव आस्थितः १ नकारादिनिषेधोऽत्र बहुत्वं प्रयोजनं कर्त्तव्यमिति न्यायसिद्धं तस्मात्
नदीमिर्दिष्टम् २ तथाहि ध्रुवत्वादिविशिष्टस्यैव कोऽप्यर्थस्य तात्पर्यार्थेनप्रयुज्यते तथा चित्रगवादौ यदर्थत्वया वचनं कर्त्तव्यं निरूढल
क्षणाकृताकिन्नामाविर्भवति कृष्णसर्पमुदकमित्यत्र सामान्यं विशेषणप्रयोगः प्राप्तः सन्नपि न तस्य विशेषणयोगो
नेति वचनेनैव वारणीयः नामार्थयोरभेदान्वयः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति व्युत्पत्तिराश्च प्रसाद कष्टत्यादौ उदकर्तवक्यास्तिकमेव्यर्था
नुपपत्तात् एकार्थीभावस्तु साधवमिति दिक् पदग्रहणं किं वर्णविधौ समर्थपरिभाषा माभूत् तिष्ठतु दध्यानय तत्र मित्यादवयं विधि
ग्रहणं तु पदस्य विधिः पदयोर्विधिः पदानां विधिरित्यनेकविधत्वात् समासकार्याय पदस्य सुप्तोत्सुपपदमिति स्यादेवासोपस्थितिः स्या

197
1982

न॰वि॰सु॰

[illegible]

199
1982

[illegible]

न॰ प्रि॰ सु॰

१००

ग्रहणमित्यस्य विभक्तिशब्दं प्राप्नोतीति अन्येन्तु व्याचक्षते ङिसप्तम्यास्समस्येति वचनस्ये विभक्तिग्रहणाद्विभक्तिशब्देनस्वसम्बन्धं पर्यवस्यति तत स्वक
र्मसमानाधिकरणतायामिति नादिमितिसमासे समवस्येत्याहुः सङ्ख्यसंख्यादिति एतच्च समनपुंसकमित्यत्रोल्लेख्यते सप्तमी यदि अव्ययीभाव
प्रत्ययस्य संज्ञाश्रयणात्सप्तमी पक्षे व्यवधाने भाष्यप्रयोगसमासः सप्तमी प्रवर्त्तिप्राधान्येतु संख्याव्ययासन्नेति बहुव्रीहिः किंस्वस्य सुपस्या इति
यथा विधानसामर्थ्यादिति ननु समस्यायामसमित्यादौ द्वितीयाविधानसामर्थ्यान्नास्त्यव्ययीभावः आपासूनादित्यत्रतु भवेदेव अन्यथापि
निवृत्ती विधानस्य प्रयोजनकार्थकाठ्यस्योगेसावकाशत्वादिति वेद्यदि चेद्वित्तुप्रेक्षयन्तिप्रयोजनकार्थेः षष्ठ्यन्यतरस्यामिति षष्ठीपञ्चम्योः प्र
सङ्गान्तरस्यासदन्तपञ्चम्यैव तत्र विधीयते तथापि निकार्थकाठ्ययोगे षष्ठ्यपवादतया पञ्चमी विधानं निरवकाशमेवेति तत्साम
र्थ्यादव्ययीभावाभावेति युक्तिः सम्यगेवेति तदपरे तत्समन्ते अन्तिकार्थकाठ्ययोगे विशेष्य पञ्चमी विधानाभावादन्यथा सिद्धिः सूत्रस्थत्वस्य
चरितार्थत्वात् तत्सामर्थ्य आसाद्यमित्यव्ययीभावार्थेति एवं स्थिते अर्थं तत्पदस्थेस्वपदार्थभावे प्रशार्थे सावकाशेयं पूर्वो नः
पृथक्करणाद्विवचनताग्रहणेति नित्यग्रहणात्संग्रहस्य समनोरसाख्यादत्र ऋतुमितिदिक्ऋतुषु मिति उत्तरपदार्थ प्राधान्यक्षरगतिति
स्वरूपः सप्तस्था: सप्ताः सप्तस्थाः पूर्वपदानि नार्थोभावेनत्रक्षिद्भयपिनस्मस्थले तद्वर्थाभावेनसमासस्य सम्भवात् न चैक्षुपयोनामात्
भावेयेतार्थभावेसमासः स्यात् किन्तुनीयायाः शब्दस्पर्शानिर्मोक्षकमिति संसर्गाभावेः यं तत्सास्तान्तत्यान्याभावेपि अर्थग्रहणसामर्थ्य
नसमस्यमानपदअन्यथनानिर्विर्योग्यविरोधिनपन्नाभावस्यग्रहणात् अन्योन्याभावस्यतु प्रतियोगितावच्छेदकेनैव विरोधात्तस्य च प्रकृत
देशविरोधित्वात् यत्तुवदन्तिशब्दः पदार्थत्वात्तस्याभाव एवार्थः आवृत्त्यधिकरणन्यायेनत्वात् यदा यत्रा क्षितितधामापि तैः यैः
सूत्रसामर्थ्यादवक्षिप्तस्वार्थमात्रे अयं समासानन्तु धर्ममात्र इतिदोषः अत्ययप्रसिद्धस्यार्थस्तत् अर्थाभावेनगतार्थत्वात् अर्थाभावेनसं
सर्गाभावविवक्षितोनत्वन्यान्याभावः घटः पटोनत्यवादित्र प्रसङ्गादितिस्वार्थात् संप्रति त्यव्ययाभिधानादिना मित्यर्थ एतो द्विसंप्रतीत्यादाविमितिसम १००
याः तैः नत्वाधिकरणतापरिक्षत प्रमाणत्वात्क्रियायर्दैनत्वान्त्यार्थः निषेधापित्रियाया एवावितन्नदनन्तर पृच्छनवान् अस्मृतीति सौत्रमस्याण
नयुक्तिक्रियांसमर्थयनतसमासस्पर्शितोर्ध्वं यत्तुधानसाद्रकुलानि अस्यसानिसंप्रश्नभाव इत्यर्थः अनेन प्रयोगस्थ ससमुदायावन्नसावदताः समिति
ध्वतरितन्न अधिकरणवाक्येऽपदस्यविभक्तिवाचकस्थानितयेप्रतियोगितान्वयस्याप्रयुक्तत्वात् नहिप्रतिलक्षणपदानां तोलयत्वेननत्वं स्थितेति

201
1982

थ्यत इतिकामित्सूर्योनिषेमात्वर्तनानन्दाद्द निषेधापत्यर्थः स्यादयमितिर्दीतिस्वरूपपरेणाख्यं तेनकिंशब्देन सहप्रकाशार्थेस्मिन्शब्दस्यसमा
सः ततः पक्षादिति सतिवाक्याव्ययीभावपक्षात्स्वस्यपूर्वनिपातः स्यादिति भावः भाष्यप्रयोगादिति अनेकमन्यपदार्थे इतिसूत्रे सर्वपक्षादिति
भाष्यप्रयोगाच्चैयधिक्रोऽव्ययस्यैत्यामिति वृत्ताविशानभावाच्च द्विवचने प्रतिशब्दस्येति पत्याहुः प्रान्सुरयरसं २ प्रतीत्ययसाधेश्लिष्ट नसमासाभा
वेऽविनिपाविधानं सावकाशमिति तन्नादिनस्यसमासस्य विशेषणानां निर्देशस्याप्रवृत्तेः आनुपूर्व्येणेति अनुपूर्वस्यभावः आनुपूर्व्यं ब्राह्मणादिभ्य
त्वास्यक्रमः क्रमेणयुगपदिति अचर्तविद्युगपच्चक्रमितिसमासेनैवभाषितत्वेयुगपच्चन्दस्याव्ययत्वात् किन्तु चक्रेणैककालस्यादिति विग्रहानुग
निवमित्याहुः सदृश्यामित्यादिसादृश्येऽव्ययीभावः गुणभूतेनेति स्वादिसादृश्यमितिनाध्यते नहिस्थसाद्रश्यप्राधान्यस्यसम्भवते न च यसादृश्य
यार्थप्राधान्यस्याव्ययीभावेअं सार्गिकत्वादितिभावः अन्तरोन इत्यादिमितावादप्रदेशो ध्येनस्य इति यावत्ताग्रन्थप्रदायस्य परिग्रहः स्ततसदपेक्षास्य
साक्षित्वं नशब्देन विवक्षितावस्यान्ज्ञानवाक्येषु ध्यनेभवतीति साकल्येनासद्यगुन्यतेसाक्षीति अग्निशब्दः स्त्यतिपाद्यक्ययंथैवमन्तेति सन्नती
यांनाविशं समस्यते नचेवमग्निग्रन्थपर्यन्तमित्यस्यपदविग्रहोसर्वतः यत्तुकेचिदग्निरन्तास्थानितमथमानेन अध्येनलमितितसङ्ख्यसेनवाविग्रहः
समासोषिप्रथमानेन चसंप्रेननचेस्याहुः तन्नसहशब्दस्यानदावन्तत्वाभावादस्तस्थकृतरामन्याभाव सहयुक्ते तृतीयायामन्यापत्याव्ययत्
णक्तीत्यवसानरस्यसदन्तसान्त्वियानत्वस्यायिकामित्यवच्चोत्यन्यात्वदर्शनेन समासंस्त्रीस्त्याद्यतन्यरिस्यागस्यनि प्रमाणत्वाच्च अथ
दंशाद्यन्तर्थानन्तस्यैन प्रत्ययस्थैवकात्ययनतारम्भनीत्यधिकरणोत्तःसुतंप्रथम्येथापिस्सर्वादिः सादेशन्तकुम्बकन्यइतिवक्ष्यमाणत्वात् साक्षी
इत्येवरूपमिति यथासादृश्यमितिअंशासायास्यइत्ययपेत्येवदत्येविपर्शितात्वारणं नअंश्चयमत्ताभावेत्तिसित्याचष्टे अपरा इत्यद्गतियावन्द
निपत्यविक्षाणमिधानयन्तदनेत्यार्थसिवनुपयावद्वसाक्कामिति यावादित्यस्यमर्थसमन्वयाविग्रहरनृतान्दिनानेतस्यरसपदविग्रहत्तसमस्यत अवधारणे
क्रियाथ्द्वन्द्वतावद्वुक्तं क्रियद्वन्द्वाचानावयावदर्तीत्यर्थः सुखादिनातोवित्यद्वचनमावे पुनःकुम्भवृद्धमव्ययनिवासार्थमितिब्रजनपदनुद्वारहाति
यावत्पर्नातिनव्यायेमसानप्यवदित्यथमिन्नमेपयुक्तमस्यनइतिचेद्वाहुः पुनःश्रुतस्पर्शणाभावदापामन्यमतः दिवामन्यारात्रिवितरत्नि विष
यैस्तलप्रधानतायांनान्तरुपाव्ययान्ययमावार्थप्रतिनासमस्येत तथाचदिवक्षस्थलेशाः दिवाप्रतिदोपाविलोत्यादीनामेवोदाहरणत्वं सं
भक्षैते नितनु स्थाणाद्यायतः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् द्वितीयागर्भैवाक्यमेवस्यात् नतुसमास ततस्थलेशार्थेसावकाशत्वादि
निन्द्रेक्षेवलक्ष्यपानिक्षिप्ततीयाधोक्ष्यनिक्षारकत्वेनकर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानस्यचरितार्थत्वात् भाष्यार्थप्रहणाभावेलक्षणादावयतेन

न·शि·सु·
१०१

समासप्रसंगात् षष्ठी स्यात् तस्यार्थाभावेन तु प्रत्यादेः पूर्वनिपातत्वे प्रत्यर्थीकिंचनोस्यादोषत्वात् प्रयात्तथा कर्मप्रवचनीयमिति तानस्य चाविनाश्र
यत्वात् तत्सामर्थ्याद् द्वितीयागर्भवाक्यमथो सूत्रं सरलं कृत्वा विभक्ती मिश्रते उच्यतस्याः प्रत्यर्थमित्यस्यार्थः प्रादेर्वास्यायां द्योतकत्वेनाश्रियमा
नमस्यार्थं लक्षणस्यैवस्य द्योतकस्य यद्दि कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधिः सैव क्रियते तदा पिप्रकारित्वतत्त्वं प्राप्तिरस्यानमित्यादौ सत्यनिवारणा
यप्रतीस्वस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा वाच्या नार्थैव वक्तुं नरत्वार्थस्यायां विषयस्पलाध्वां प्रत्यादेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञानन्तु नौ स्याद्द्योतकस्यैव अ
न्यथा वृक्षं प्रति सिंचतीत्यत्र द्वितीयैव नेतैव तीस्याद्द्योत्यते प्रतिशब्दस्तु क्रियया संबध्यते कर्मणि द्वितीया कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्ग
संज्ञाया बाधात् यत्तु इत्यादिस्तेनार्थमात्रं प्रत्यस्य लक्षणेत्थंभूते तिस्त्वस्य द्योतकत्वाज्जडिः स्यात् तत्प्रत्यसंज्ञाविधानसामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात्
अर्थमर्थं प्रतीत्यादिष्वप्यप्रयोगादेव द्वितीयागर्भवाक्यमपि भवतीत्यर्थं स्यादेवमित्याहुः प्राज्ञस्तु द्योतयितुमाह विप्रतीतं तन्मिति पृ
वेनार्थं प्रत्याहतं तथा तत्त्वमित्यर्थः एवं द्वितीया स्यादिति विभाषायथा वृत्तिविति योगं विभज्य स्यान्तरे विभाषेति इतः प्रान्ता नां समासानां
शुभाविज्ञाना मित्राघ्रव्णाभावाभिस्वत्वं स्यायत एव सिद्धं नच्छिद्गिनाघिघ्रुउयाति वृत्ताहितिनत्वे वृक्षं वृक्षं प्रत्याथि नित्यं स्याद्दिश्याक्षेतु ए
ई मतो प्रमारत्वेः सुपा पर्वनिरनासपश्चा वृत्तिर्थौ विरुद्धे तथाशाकस्य स्पर्थायाकिनित्यस्यसारस्वाः शाकस्य प्रतिषेधः स्यान्नि स्यग्न उभयकातार्थमिदम्
मिमित्त्वम्वादि स्यात्वाप्रश्नोवा यस्य अनिमा य्यं स्यवाद्याध्यत्र न शाध्यस्वः तिसुप्सुपेति समासः संज्ञाया मिति क्षमर्भू समासस्यलुनित्यरुक्षिस्तः घमि
यथसिमा विभ्रयाप्रिस्यैव साग्रंथ्या उमु ध्यर्थेविहित नन्वथ किं प्रमाणमित्यत आह अव्ययमित्यादावितिस्कपथ स्वेनैवास्कुसमासेनापि
स्यादित्यत्रैः पुनः समासविधानं प्रवीतस्य द्वाविंशतावित्र वयतीत्यर्थः एवं च इत्यदक्षमासस्याथि द्वाविंशत्वाः इत्युक्तिर्वाप्तस्य स्याद्धि सिद्धेः क्षेत
नितार्थिकंतूत्व यापिकुणना स्य स्वयं स्वदेनयोपिस्तु क्षेवस्यत्र नित्यमेव नित्याधिकारं स्पावितामिति वैयटः एवं स्वतस्वत्वा मनस्याविचारकमयो
गापिद्वय्य वहुसमासस्य वेदाविवयत्वं वल्पयतः प्रसूताः छटस्यापि लक्षमासस्य नित्यत्वान्न्यपगमाद् जीमूतस्येवस्यवेदसूचेः समासा
स्पुवपृथ्विविनानिर्गतोवर्जनस्येव पाघ्रात् एव स्थमनोयवायस्थितं अपपरिवर्हि अपपरियोग एवस्थ पाठः पर्विमिरिति पञ्चमीविहिता अंगुष्ठा
स्वदयोगे पत्यावादित्यादिना विहित वनदार्थवचन्याविधावयोत्व्हिर्योगे पञ्चमी विधीयतेति ज्ञापनार्थं स्या पद् सिद्धंदवर्वे नित्यक्षस्वव्ययस्य
सिद्धिस्यापाविध्धं आवाद्विति आया प्रमाणा यानव्दगालक्षमिति किरणा वर्जीप्रयोगस्तु प्रमादिकः समासस्य च्छिन्न यान्प्रयोगस्य समस्तात्त्वास्
तवाक्यकामितिपादस्वालितः लक्षणेना च हूं लक्ष्यवत्य क्षमामित्यस्य सहतु स्याह विद्धार्थाविति इत्यामिवृत्ती लक्ष्यलक्षणभावं आभिमुख्यं वल्पम
यंशानवयवान्निरुप्यतं अभिमाभि अभिघ्रतीति अभिमुखत्वं लक्षणार्थं नन्वेतच्च अभिप्रत्याः कर्मप्रवचनीयत्वा द्वितीया लक्षणेनेति किं

203
1982

सुर्थं प्रतिगतः सुगृह्यागतः नमेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः अथवाभिस्तुप्रः कर्मनतु लक्षणं अभिमती मिति किं येनाग्निस्तेनगतः येदयथाग्निर्गतस्ते
नगताश्वि प्रतीति मैथविनामतस्य पूर्वलक्षणं आभिमुख्यमन्यस्मीति येनेततशब्दयोरग्निशब्देन समासः स्यात् आभिमुख्येति किं अभ्यंकागा
वः प्रयंवाः अभिनवः प्रतिनवस्यावाचावासमितिवसु श्रीतिः अंधसा स्थ भवतिगवावृक्षमामिमुख्यवतुनाक्षितकुरः स्वर्गतोः स्यथाथसाधान्य
स्यर्थीभावस्तीवालत्यर्थमित्युपसर्गः अथाहुः इत्यस्वरपावृत्तीतिवियथेः स्यर्थीभावाभवतीति ज्ञापनार्थमिदं तदस्त्यावेयस्य विसुनित्यावर
णाभिस्याविसिद्धं भवदपृच्छामस्यापि समस्याणं द्वितीयेति ध्ववत्याति यं पदार्थाभिनियुक्त एवाद्यर्थस्य स्वसमर्थनापियुक्तस्यार्थः लक्षणेनेत्यनुवर्तनात् स्यादृक्ष
सणमुपलनिविङ्गविर्धित्यर्थः अन्यथा विभक्तेनत्सिद्धविभाषाथां स्वरत्न लक्षयतस्मात्तुहलुसा तथावि स्पतापस्यायां स्थितं अत्र वदंति
वनस्येव पर्युपदिपाकर्मप्रवचनीयवृत्तो द्वितीयाप्राप्तत्वात् नवास्त्यर्थात्तन्मयालक्ष्याविति वदसमासप्रसंगे अस्याविध्यर्थत्वात्तत्राय
मनुः सार्वस्यमात्र द्योतकत्वेन लक्ष्यलक्षणभावस्थितिवाच्यं लक्षणेनद्युतमिवेयथ्यात् नु वेलक्ष्यपिलक्षणभावद्योतकत्वं तासीतिवाच्यं लक्ष
णस्य मित्यत्र माप्रवसाभावाद्भिमाभि अभिप्रतीतिरयं वृत्ते प्रादेः रुपवाक्ये प्रतिषेधे ज्ञापकं वनमद्रुस्वादार्थं वनस्यसमर्थत्वात् इतिस्
लक्ष्यं विवरणावाच्यतु लक्षणभूतस्य वनस्यसमर्थत्वात् इत्याव्ययमिति आनितीति किंप्रसमस्या यत्समयानिति वृक्षमनुविद्योतते विद्युदिति
लक्षणादिति अनुवर्तनं इत्यत्राभिनिवदन्तानित्या स्यर्थीभावः यस्य वृत्तासुरित्यनुवर्त्यार्थमिति तृतीयांतत्वेन विवरणं स्याचायं अनुनेति लक्ष
णार्थं नेति लक्षणेनत्यनुवर्तनेन विशेषः अनुगंगामिति इत्याद्यामास्य लक्षणत्वं तु तु द्योत्यते लक्षणस्तु समासार्थः अत एव वारा णस्याः समानाधिक
रणंत्व एवाभिस्थितेन पठितमात्र गंगादेर्धी तारावारसी विवरणेन नदस्यवाः लः ध्ये स्याद्व अतः इति कजतेषा क्रमात्तदस्यत्यनयाद्वयोरिति लक्षणस्य
तस्यात्यन्तम् अनुयम व्यवस्थ्य आदित्यादेः एवंपदासंज्ञायामिति पलत्वं अणत्वात् अभ्यासाद्यान्तिविस्मा ससाधनपक्षप्रायुक्तीत्यागमामनि द्दु
तार्थमित्याहुः निष्कूप्सतीति चनकार एवकारार्थं नवस्थावद्यत्वं तत्प्रयति परमनिष्कुद्रत्यादिनभवतीत्यर्थः निष्कुद्रतिगोभिक्षयामिति
सः प्रथमास्मानाविकरण गृह्यादेरस्यास्ववादाह इत्युक्तादेताडमि इत्यादीनि आदित्यवदेवस्यस्त्वस्य तुष्टस्समन्या अनुत्तः स्तूनतदस्य
ध्वचामित्यादित्या वार्त्ताया निवाक्यत्वानियस्वसंस्वयात्वं भवितवद्वमकात्ततयानिपातनदक्षसामर्थ्यस्येवेतु तत्प्र अभ्यवतक्तत्सामिति मल
प्रणदस्यमाविसिद्धंतेताचरस्मस्थयाभिवस्त्वतायत्थंस्पदस्यदाक्री न प्रणमादिनिमत्तविभाषयेन नन्वपवादे स्यर्थीभावमहावित्रयाविकत्यि
त्वपक्षेनष्टस्वाः यद्यीन तुरुषः प्रवर्तते नस्याविविभाषामित्रविचारस्थत्वव्ववक्ता व्यिवत्वात् स्पक्षयावदसमापि पिप्रयतीनिरस्तेया प्रकृयाद्ययर्थमेवेति चेत्

न॰ त्रि॰ सु॰

१०२

अत्राहुः समासविभाषया एकार्थीभावस्य पाक्षिकत्वे विवक्षिते यदा एकार्थीभाव [illegible]

[illegible]

१०२

205/1982

[illegible]

व·सि·सु·

४२

[illegible]

१०२

207/1982

[illegible]

न॰ त्रि॰ मु॰

१॰५

[illegible]

१॰५

207
1982

[illegible]

न·सि·कु

१०५

[illegible]

211/1982

[illegible]

१·६ [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] १·६
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

213/1902

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

न॰बि॰१४॰

१०८

पर्यादि भिन्नोऽर्थ इत्यर्थः सापकादिति अन्यथाऽस्य स्यय पर्यन्तं नस्मादितिमावः मध्याह्न इति राजाहःसखिभ्य इति टच् अग्रोह्न इत्यह्नादे
शः अप्यव्यादित्वाद्ध्याह्रो लह्किाद्यवन् कर्मधारये आनतिर्वदति न स्वैकदेशिसमासप्रयुक्तत्वादलेः ज्ञापकाश्रयणं युक्तमेवेति
चोद्यं इत्याहुरिति न चैवं दिनमध्यो राजिमध्य इत्यादि न सिद्ध्येदिति वाच्यं ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात् अर्द्धं नपुंसकं खंडवा
च्यर्द्धशब्दो न नित्यनपुंसकः ग्रामार्द्धं नगरार्द्धं इति यथा समांशवाची तु नित्यनपुंसकः स एव चेहगृह्यते एवं चसूत्रे ऽपपार्द्धशब्देयदनीयेअ
र्द्धमिति नियोगाविभागेन निर्देशान्नपुंसकत्वस्यैव नन्नपुंसकपदणादित्याशयेन व्याचष्टे नित्यं क्लीबे इति नित्यनपुंसकलिंगः स इत्य
र्थः ग्रामार्द्धमिति एकत्वाविशिष्टेना यथाविनाससमस्यत इत्यर्थः अन्ये तु ग्रामार्द्धस्य इमिति निर्देशादेव नपुंसकत्वसिद्धे नपुंसकग्रहणं अस्त्रेणु
ल्लिंगनिर्देशान्नियाक्षिप्तं निज्ञापयितुं मनतस्थेऽपि स्त्रीत्वादि लिंगत्रयं भवतीति अर्द्धपिप्पल्या स्थपद एकाधिमानित्यास्वार्थनिपात इत्युपस्त
र्जनसंज्ञायां गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः स्यादित्याशंक्य समाधत्ते अप्रत्ययनदाविर्मिनेन पिप्पल्यापोऽस्यानुपसर्जनत्वान्न ह्रस्व इति भावः नन्वे
वं च्यानावत्तज्ञनसमासः पंचखट्वी तिन सिध्येत् परार्म नरत्वान्निषेधेन तद्वत्यानावे कृत्वा परत्ववेदत्वाभावाद्द्विगोरिति ङीप् परलेआ
प् एकादेशस्य स्वाक्षविषयत्वाश्चमिति पंचखट्वी निमाध्यावत्तपरमेव अपसृष्टेत तस्य संकोचो द्विगोरिति भावः अर्द्धपिप्पलीति परवल्लिंग
त्वान्स्त्रीत्वं अर्द्धपिप्पल्यादीनामिति समासप्रमासेऽपि पिप्पली स्वेवत्स्यात् विग्रह्यैव स्वरवल्लिंगमिति लिङ्गातिदेशापि वचनातिदेशाभावात्
तिमावः अर्द्धपिप्पल्याश्रयप्रयोगस्तु अर्द्धानि पिप्पलीनामिति विग्रहे समुदायैकवचनं समुदायैर्महर्षपिप्पल्याः अर्द्धपिप्पली
अर्द्धपिप्पल्यावाद्यर्द्धपिप्पली हेत्वादि विग्रहे एकदेशिना किं अर्द्धपथादिदवनस्य अयतदर्दनः स्यामीनत्वयपत्तीति तन्नस
मासः इदं च परवल्लिंगमित्यनेनाप्यकल्प्यन्यात् तथाहि अर्द्धपिप्पलीमिति कर्मधारयसमासिद्धं सजुतायम् इत्याशयः अव्ययोवेवन्नेत
ग्रतिन्यायान् समस्य विभागादन्यत्र विनयोऽतिगतिः अर्द्धानर अर्द्धानरमेयकोकिलमित्यादि प्रयोगदर्शनात् न च समग्रविभागपक्षे
समासंज्ञाचिन्दुःसिद्धसमानिति वाच्यं पष्ठीसमासस्थाप्यापेत्वात् तत्र काकिलाः समानकृतं द्वितीयादि त्वत्र द्वितीयद्वितीयेऽक्षमा १०७
आपन्नादिषु च योगविभागात् निर्वाहित्वान्नसम्युक्ता मितिद्वतपत्ला मनुष्ठान यो स्त्रीलिंगविपातनो विकल्पितगोपिन्याहित्युपसर्जनत्व ह्रस्वः स्त्रियः प्राप्तापन्नेतिन
स्वमतयनपरवल्लिंगमिति सेधः नचैवं समूर्खा निर्वाणताशमिमितियां धंसस्य सर्वोविधो भावा प्राप्त सनत्वस्थयादोमित्यां तस्थ जातिबासमसस्तादिभ्यः इति
पनि पान च्छत्र प्रापापत्रेवेति वकारेण विधेय समुच्चयार्थेनाकार प्रश्लेषानुमानात् प्राप्तापन्ने समस्येते अत्र अत्वं च नयोः स्यादिति भावः

215/1982

स्थितं न च वक्ता पास्यर्थप्रवास्त्र सक्कार ढिल्या सोऽप्यलसय वितिमा वानेति भावः इयं पूर्वं पच्छिदनलोभ द्वितीयया श्रयति प्राप्ताश्रीति एकादेशस्य
पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाल्लिंगविशिष्टपरिभाषया वा द्वितीयान्तोपविधा प्राप्तापन्नयोः समासः कालाः परिमाणिना परिमीयते परिच्छिद्यते येन त
त्परिमाणं परिच्छेदकं न तु स्वयंमिता माना दित्परिच्छिद्य यानितैव ताला यादि कालविशेषवाचका इत्यर्थः सूत्रे बहुवचनादिदेशकाललक्षा
मान्यस्यापरिच्छेदकत्वात् मासोजातस्येति पष्ठीसमासप्राप्ते वचनं न तु जातस्य मासस्य त्वनुरूपस्याविलत्वादिकं परिच्छेदकं न तु का
लस्य क्रियासापरिच्छेदत्वादिति वदन्त्याहुः साक्षात्क्रियांपरिच्छिदन्नपि कालस्य तु रादेवद्रव्यपरिच्छिनत्ति यस्याह्नितदिनाद्दृष्टमासो
गतः समासमान इति व्यवह्रियते न च व्यवसरकालजननं डस्वरणं तत्रास्यभावो मासोजातस्य जातमपि परिच्छिनत्त्येवेति इदं विग्र
हवाक्ये ति इदं स्थापि परंगाप्रायात्यं ग्रागपि तु प्रस्पस्य इत्युक्तं अस्याधिके कप्रत्ययाद्यावाच्छिद्रनास्य प्रवृत्तः एवं च यकृत्योवाच्यपीति बोध्यं
ननु जातस्य मासस्य तिविग्रहे तु मासस्य प्रत्यस्य पूर्वनिपातार्थं मेतल्लस्यारंभस्यावश्यकत्वोपिसमासाविधोत्प्रकवाधएवाद्योचितइतिविमने
नज्ञातस्य यस्य समतिकथनेनातिवैत्याहुः मासजातानदमइत्यादिप्रयोगाद्गुणेनाविग्रहस्य परस्परनिर्णीकियतइतिमासजातइतिय
द्यपि मासो जातो यस्येति बहुव्रीहिणापि सिद्ध्यतिजातकालस्त्वनादिभ्यः परानिष्ठावा स्यादितिवचनाद्दन्तस्यत्येधुपः राजातिइत्य
नारान्तस्यापि सिद्धं तथापि वर्त्तिसमासस्यापदार्थं निदर्शनं मणायमेवकिंचमासजातवत्तापरस्यसमासजातवादित्यनर्थं समर्पयितुं
स्थास्यतिसिद्धमिति दिक् यन्नवत्वेति परिमाणजसवदतुका द्युभिरप्येनियदतत्त्रसाचत्ययइत्यर्थः शुध्यापर्यकलस्य विवासितत्वा
द्युपस्यन्वनेनअस्माद् व नर्गिकारसा सस्यपेर्वकत्वे विवक्षितमितिज्ञायते अक्षाद्यायुति जिपदतत्सुरसस्यमत्स्याचपदेपरनस्ताद्धितार्थे
त्यादानदिगोसदातिभावः पूर्वेत्वेति एवं जाद इत्यत्र इत्यर्थः सप्तमीयोगे इति बहुवचनादिदेशाद्गुणपादसामर्थ्याच्च आयस्थांचकातिइत्यमिन्द्र
स्याद् धीणादिमिधीति अधूधानाऽन्निर्धारः प्रवीणः इत्युत्तरसादिकरणाक्रियाचक्रत्वायतस्वैवलीति नन्वकं चस्य सामर्थ्येयथादस्यादनग्नधात्वादी
पुनस्येन्द्र न क्षिर्थ करणादिद्वारा सामर्थ्य तत्कारकाणां च यत्रकर्तृसमयदिति यसस्य नव्यभिचार अधिशब्दइति आधेय प्रधानइतिशेषः अधिकरणे
प्रधानस्यत्वर्थ भावएव अधिदेशनि यथा स्वइति नित्यमितिशेषः विमाषांवेति नितिविभाषा फलसामर्थ्यादितिकल्पमाणत्वात् अंतरशब्दा
द्यपदथन स्याधिकरण प्रधान मध्यप्रत्ययवान् तथागमत्वाधिनः आधारत्वे दि वक्षायां सप्तमीयथाग्रस्थार्थमिति यदेतदर्थनांतरीय
निमन्थकरणत्वभावक्विलितः पादृल्लस्यतुविम ततेपरमितित्यममव्ययीभावः प्रतिवंतापितिरन्तत्वं वंतिअंतर्वर्णी परम्पुत्तसुपुरुषस्य

न·प्रि·श्रु·

१०८

[illegible]

१०८

217/1982

[illegible]

त॰चि॰प्र॰ ननु कृतेऽनेकार्थस्यैकार्थ्ये कथं चिदप्युपपद्यत इति समासग्रहणादिति चेन्न संख्यात इत्यादि एकवचनस्मादिति समाहारवृत्तिरेव संख्यातो लभ्यते समा
हारे द्विगुः समर्थ एकवदित्यन्वयः समाहारे किं तद्धितार्थे मा भूत् पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पञ्च [illegible] पञ्चगवः पटः पं
चगवं पञ्चगवा इत्यत्र तु यथा द्विगुर्थस्यैकवद्भावे कृते [illegible] द्विगुर्थसमुदायस्तस्माद् द्विगुर्थत्वाद् द्विगुत्वादेकवद्भावो न
भवतीति [illegible] समाहारे यदा तु द्विगुर्थे [illegible] समाहार इति कर्मसाधनस्तदा समाहृतं [illegible] द्विगुरिति [illegible] एकवद्भावः क्रियते यदा तु
१॰१ भावसाधनस्तदा समाहारस्य [illegible] द्विगोः [illegible] एकवदिति [illegible] प्रयोजनं न च [illegible]
[illegible] समुदायस्य [illegible] समाहारे [illegible]
[illegible] समाहृता [illegible] एकवचनतानुपपत्तेः न
[illegible] पञ्चपूलीति [illegible] पञ्चपूल्यः समाहृताः [illegible]
न नियतविभक्तिकत्वाभावादेकविभक्तित्वाभावादेकविभक्तिकत्वाच्चेति [illegible] क्लीबस्येति [illegible]
[illegible] भावसाधनत्वे [illegible] समाहारापेक्षया नियमेन [illegible]
[illegible] पञ्चपूल्यादि [illegible] एतस्यार्थे [illegible] भविष्यति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] १॰१
[illegible] उपमानानीति [illegible]
[illegible] उपमानमित्यर्थः यथा गौरिति [illegible]
[illegible] सामान्यवचनैरिति [illegible] सामान्यं [illegible] उपमानोपमे

219/1982

[illegible] सामान्यवचनैः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] सामान्यप्रयोग [illegible]
[illegible] विशेषणं विशेष्येण [illegible]
[illegible] विशेषणविशेष्य [illegible]
[illegible] विशेषणविशेष्य [illegible]
[illegible]
[illegible] व्याकरणशास्त्र [illegible]
[illegible] पूर्वनिपातः [illegible] जातिशब्दस्य गुणक्रियाशब्दाभ्यां [illegible]
[illegible] गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोः [illegible]
[illegible] पाचकः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

त·घि·सु·

[illegible]

१३०

221
1982

[illegible]

१११

[illegible]

१११

223
1982

[illegible]

[illegible]

225
1982

[illegible]

न॰ वि॰ सु॰

[illegible]

227/1982

[illegible]

न॰ प्रि॰ सु॰

ष्टं कात्यादिस्याधिकारं ते न दानिर्दिष्टमिति तिङ्क्ष्टिलोपाभावात् लोपोऽत्यकारलोपः [illegible]

[illegible] ११४

229/1982

[illegible]

[illegible] इति भावः अस्तु नः कपालस्येति कपालेषु नागपदे [illegible] इत्यर्थः अष्टाकपालमिति संस्कृतमस्या
[illegible] इति संस्कृतमित्यणो [illegible] यत्वात् [illegible]
[illegible] संख्यापूर्वस्य [illegible] इति [illegible]
[illegible] व्याख्या [illegible] प्रत्ययस्यैव [illegible]
[illegible] पदस्य [illegible] इति [illegible]
[illegible] इत्यपवादस्य [illegible] तस्य [illegible]
[illegible] एकवचनं तथा [illegible] पूर्वपदस्य [illegible] न
[illegible] पूर्वपदे [illegible] प्रसंगः [illegible] प्रत्यय उत्पद्यते किंतु षष्ठी
द्विवचनमित्यादि [illegible] इत्यर्थः [illegible] लिंगसिद्धं [illegible]
[illegible] लिंगस्येति प्रत्यासत्त्या [illegible]
[illegible] तथापि [illegible] व्याकरणस्यैव [illegible] प्रसंगात् [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इति भावः [illegible] लिंगा [illegible]
[illegible] प्रसंगः [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] प्रसंगात् [illegible] सिद्धं [illegible]

[illegible] इति [illegible] इति [illegible] 231/1982
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इति भावः [illegible]
[illegible] प्रसंगाद [illegible]
[illegible] लिंगः [illegible] लिंगः [illegible]
[illegible] व्याख्यायामिति [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इत्यादि [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इति भावः [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इत्यादि [illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इत्यादि [illegible] इति भावः [illegible]
[illegible] इत्यादि [illegible] इति [illegible]

दिनान्तमिति प्रत्यक्षपर्यायः सुदिनशब्दः सुदिनासु समासु कार्येनेतव्यविचित्वीनाविशेषतः स्वयं चेत्यादिप्रयोगात् पथः संख्याव्यये
ति संख्याव्ययस्य आदित्यस्यादित्यर्थः त्रिपथं त्रिपथामिति सकस्यस्थारिकाप्रत्ययः सुपंथा अतिपंथा इति नपुंसकात्मिति समासा
न्तविधेः स्वपंथा इत्यप्युक्तविषयः शब्दव्याकरणस्य समासत्वात् इति चेत्समासान्तव्यायामिति वचनं मनोरमायां पुत्रयोगनाद्विस्व
स्मास्थवाद्यौ विषयविच्छेदाभावानित्यत्वादिनः पथशब्दोऽपि नपुंसकोऽपि अर्थावाचिनोऽग्रास्यः पादः पथश्च मार्गः स्यादिति तेन पथशब्दस्मात्
स्वपुथवन्ते नवचंविपथामिद्धावापदकाथयानस्यात्कादयः स्थलुर्ल्भित्यादिति वाच्यं ईश्वदर्थे चोतितत्कंभवाद उत्क्षायामित्यर्थः ततःपर्य
वसानादिनिश्चितं के चितु पथसंस्थिति चान्तिकेऽत्तसमासान्तस्थवप्रकरणे नतु पचाद्यजन्तस्येत्यत्र वीजामावादिपथः कायथस्तिमि
यांगाकृपथवादत्वस्याङ्कः अथमाधव: पथवाकिंपाथवादत्यानपुरुषरुपेद्धवर्तते नान्यत्राविपथादयपीवदुधीदिस्यं पथान्मानिचोता
अनित्यत्वान्मापदाद्युपात्तत्वादिनापरवद्धिंगतायाः पनिषथामिति सामान्येनपुंसकमिति अनियताद्विधिविषयकमिदं तेनपुं
पथमिति प्रानयादिमित्युक्तत्वमेवमप्युपपन्नानि चियाविधिवशत्वाद्वितीयां तथात्वात्ममावनाप्रतिदिफलाथः कर्मीभूतः तथाचफल
साम्राताद्विकरणाश्रितां अतएवसकर्मकानि इत्यादौ कारकरथंकत्याद्यण यत्रतुभावनापानिकरणतया धात्वर्थविशेषान्ते
ति नन्वतद्विषयणानात्तनीयानतेवस्थामिस्थापनयसेनाति यथाप्यनज्ञ करणीयं नेदमित्यत्रेराणिपदमंजयोः स्पष्टं नतु संस्थानेन समा
संतनकर्मसंधारयथिन्नतत्पुरुषाक्ष्यमाणकार्यमाप्नुवन्तीति स्वार्थः उपघ्नाउपघ्नायतनइत्युपघ्ना आनश्चापसर्गाइति कर्मण्यङ
उपघ्नस्यनइति नपुरुषस्य उपघ्नसंज्ञा कर्मोपघ्नानादतापदस्थितिवासिप्रतिषेधः उपघ्नाश्चउपघ्नस्थानिसमाहारद्वंद्वः सत्वानुव
स्मानस्थानपुरुषस्याविधायणानछत्वेन उपघ्नापघ्नौपयामस्यान्नवदेतत्सकलत्वमभिधेयादुपघ्नानइत्यादि आस्थाद्यमिछा
आपर स्थास्यतिष्ठासनाउत्तविषयकथाप्त्वाप्रत्ताविधामिकानतुपरछस्थितिरिति ज्ञाप्यते नेनतत्पुरुषकर्मसोजन्यमित्यादापि
सिध्यति पाणिनीयमिति वक्तीत्यर्थः तदोपघ्नमम्पितिविग्रहः छायायाबाहुल्ये बाहुल्यस्यानियाछायातग्नांचीछायां तत्पुरुष ११६
इत्यर्थः इदवन्यथवाहुल्यप्रत्ययपक्षायामादेरका इक्षुदिमित्तत्वात् छायायास्तवाहुल्यमितिगम्यते नच्छावरकं एवंपदार्थत्वन
संबन्धायाथेनाह एवंपदार्थवाहुल्यम्इति बाहुल्येपि कुम्भस्यछाया प्रश्नंबोधोऽयइति केचित्तुइक्षुछायानिषादित्यइत्ये
वपवांतिवशादनेसममित्यादि इनथाशोञाग्रामपर्यायः इत्यशब्दस्थानपुरुषरूपामिति वचनाद्राजशब्दस्यैव ग्रहणंपुर्णनय

233/1982

237/1982

[illegible]

न॰प्रि॰सु॰ [illegible]
[illegible]
[illegible]
११० [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ११८
[illegible]
[illegible]
[illegible]

239
1982

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

स·चि·प्र·

११८

[illegible]

११८

241
1982

[illegible]

न·प्र·मु·

न संस्कारविशेषविशिष्टं रूपमित्यर्थः सावर्ण्यमिति अभाषितपुंस्कत्वात् द्वितीयस्य पुंवद्भावो न भवति सति च पुंवद्भावे नकारादेशाभा
वा [illegible] पुंवद्भावोपि स्यादित्यत [illegible] भावः [illegible] द्वितीयस्तु योगरूढ [illegible]
नः [illegible] अप्रत्यार्थं आरंभः स्यादित्याहुरिति [illegible]
[illegible] पुंवद्भावे [illegible] नकारादेशप्रसंगात् [illegible]
[illegible] सन्निपातपरिभाषया
[illegible] कर्तव्यमेव भवतीत्याह इति वस्तुतः [illegible] इति चेति पदसंज्ञा [illegible]
[illegible] भाष्यकारेस्तु इति अनेन सूत्रवार्ति
[illegible]
[illegible] सर्वनाम्न [illegible] पुंवद्भाव [illegible]
[illegible] अस्याः [illegible]
[illegible] सर्वनाम [illegible] पुंवद्भावानभ्युपगमात् [illegible]
[illegible] सर्वनाम [illegible] पुंवद्भावः सर्वनाम्नि
[illegible] सर्वनामत्वात् सर्वप्रिय [illegible]
[illegible] प्रसंग [illegible]
[illegible] ३३९
[illegible] भाष्योदाहरण [illegible] यत्तु भाष्ये सर्वनाम्नः [illegible]
[illegible] वार्तिकार्थम् [illegible] इति भाष्यात् [illegible]
[illegible] वार्तिकार्थ [illegible] वार्तिकस्य [illegible] न च सर्व

[illegible] भाष्यकारे [illegible] 243/1902
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] पुंवद्भाव [illegible]
[illegible] नच [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] इति ॥

न॰वि॰ष

१४०

स्मलक्षणप्रसक्तमिति निषेधात् अंशभागः जातेश्च यत्तज्जातेर्द्व्येव विहित इति व्याख्यानेन तद्धितलिङ्ग नित्युदात्तत्वे अ पर्यसंख्या ति
[illegible]

१२०

245
1982

[illegible]

247/1982

[illegible]

न.चि.मु.

१२२

[illegible]

१२२

249
1982

[illegible]

न॰ वि॰ सु॰

१२३

[illegible]

१२३

251/1982

[illegible]

न॰प्रि॰मु॰

१२८

[illegible]

१२८

[illegible]

स·वि·बु· थवप्रभृतिष्वासेनाद्विवचनात् फलोदिति पशुशकुनिद्वंद्वस्यावकाशो गोमहिषं गोमहिषाः हंसचक्रवाकं हंसचक्रवाकाः येषां चेस्थावका
शः मार्जारमूषकं [illegible] मित्यादौ तृतीयः चकारेणाख्यायते इति चकारः पुनर्विधायक इतिभावः [illegible] पिकेतस्येनकुण्ध
पः [illegible] जातिपरः अनिरवसितानामिति निषेधात् पात्रादिति [illegible] मित्यादि [illegible]
[illegible] मित्यर्थः गवाश्वप्रभृतीनि [illegible] गणपाठे पठितानि पठितानि [illegible] पाक्षिकत्वा
[illegible] गोश्व [illegible] पशवो गावोश्वाः गवाश्वमिति [illegible] विभाषा वृ
क्ष [illegible] मित्येकशेषो व्याख्यायते विभाषा विशेषणा [illegible] भावः वृक्षादिशब्दैः प्रत्येकं द्वंद्वः विधास्यते तत्र
[illegible] द्वंद्वः नचद्वयोः [illegible] नापि पर्यायाणां [illegible] विप्रतिषेधात् [illegible] नापि वृक्ष
[illegible] सामान्यविशेषयोः [illegible] नचद्वंद्वस्यैवाभावादिति [illegible] फलसेनेत्यादि फलसे
नाद्वंद्वो विभाषा वृक्षमृगेत्यनेन [illegible] बहुप्रकृतिर्वैकवद्भवतीत्यर्थः [illegible] बहुवचना
[illegible] जातेत्यादि [illegible] बहुवचनं [illegible] द्वंद्वोस्यैव [illegible] व्यस्येनैव सि
द्ध [illegible] मित्यादि मृगाणां [illegible] नपुंसकत्वार्थमिति अयंभावः [illegible]
[illegible] विधानार्थं [illegible] नपुंसकत्व [illegible] त्र्यादि [illegible]
[illegible] नपुंसकत्वं [illegible] अधिकरणमिति द्वंद्वं चकारो विभाषानुकर्षणार्थ
[illegible] इत्यादि [illegible] सुखदुःखं सुखदुःखे इत्यादि [illegible] समानवस्थानलक्षणाभ
[illegible] अनधिकरणवाचीति किं [illegible]
[illegible] तत्रापि [illegible] एवं [illegible]
[illegible] इतरेतरयोगद्वंद्वे [illegible] तस्मात् [illegible]
[illegible] जातिलक्षणानियम [illegible] किं च नेदं लक्षणादि

[illegible] यथा [illegible] निषेधसिद्धये स्त्रियां
[illegible] अधिकरणे समासार्थ
[illegible] नियम [illegible] द्वंद्वस्य [illegible]
इति नियमेन [illegible] नियमस्य [illegible] द्वंद्वः [illegible]
[illegible] समाहारद्वंद्वस्य [illegible] सामान्याप्रयोग इति [illegible]
[illegible] समाहारद्वंद्वस्य [illegible]
[illegible] इतरेतरयोगद्वंद्वं [illegible] नियम [illegible]
[illegible] इतरेतरयोगद्वंद्वे [illegible] निषेधप्राप्तेः इतरेतरयोगद्वंद्व
[illegible] विभाषा [illegible] समाहारद्वंद्वे [illegible]
[illegible] नियमो [illegible] एकवद्भाव [illegible]
[illegible] आनङ् [illegible]
[illegible] एकवचनं [illegible] नचात्र [illegible] विभाषा [illegible]
[illegible] विशेषणं
[illegible] आनङ् [illegible] उत्तरपदे [illegible]
[illegible] उत्तरपदं [illegible] सवर्णदीर्घ [illegible]
[illegible] अन्यथा [illegible]
[illegible] नियम [illegible]
[illegible] पूर्वस्य [illegible] नियमस्याभावात् एतेन [illegible]

255
1952

न·शि·मु·

११६

ति कार्यमिति द्वितीयार्थमित्युक्त्वा स्त्रीत्वे स्थानस्यैकस्यानेकस्यवादेशः स्यादिति ति स्वरणं व्यर्थमित्याशंक्याभिप्रायान्तरमाह नेत्यादिना तद्धि नत्वग्रहेणास्य
पूर्वं आम्रवणस्थेन पक्षेपदत्वात् मालाधिकाराधिति उच्चार्यमाणस्य पदानतमित्युक्तसंबंधः एवं च कुशलादि रूपविधा वक्त तः संबंधः एकस्मिन्
शब्दे स्यात्तिरूपवर्णविशेषः मंकु इत्यादि तेनाधिमाधारत्वं यत्र स्थितं स्यात्प्रमाणं निमाव्यः पिनाकृत्याधिति अनयोरपि प्रयोगं निरूतः संबंधो
ज्यन्तरकमावलक्षणः इत्युक्ता अनुकार्यानार्थमधिप्रायादिकथं धातुर्वचनं इदं आनङ्व्यवादाय इत्यतादि इत्यवेति इदं वराणि इत्यस्थि
तं स्थानि स्थावदवतादि इत्यन्यादेशो धारणाल्लीद्यादस्थलस्यापन प्रथागत्वादिकत्यादिमायुः पक्ष्यास्मात्पदतुल्लादिः आमित्रस्मात्मादेकाधि
स्मामित्यादेः पादपदार्थावधानं वा लाभादिक्षुतादिनित्यातिदेशाधत्वात् अग्नेः श्चात्यदाद्यो मित्ति निषेधयत्नाद्भेः अग्निं द्वितीति अग्निः स्वयतेः
स्मिन् मध्ये सुखियां संयदादि त्यादाधिकरणे ह्रिव अग्नि इत्यस्य इति अग्निना स्त्रीशो म्निशालः सोमयागस्य संस्थाप्यपालसंस्थाप्य इत्ये इदं ते न
शाव्यस्याव्यवर्णः स्कास्मादथाधिपदतुल्याध्यवसायानार्थं वृद्धिस्वदितावर्द्धिमत्कृत्यते स्वप्नार्थस्यात्तदपूर्वस्यासंभवाद्दतोक्तेस्य संदेश
सुबन्तपदस्मित् आनङ् स्त्रीलिंगवाधित्वेऽपि यस्यापि इदं प्राग्वत् आनङ्गित्यर्थं नव गत्वाद्यवलस्मिन् तथाप्यर्थे इत्यथवादविषयमुक्तस्य
नित्यधानव्यस्त्र्यासामानङ् इत्येव भवतीतिभावः अग्नावित्युक्तस्मित् इत्याभावादानङ् त्वं भवतीति तस्मात्मिति अकारो इदिति स्वस्वाद्यस्य वर्णनाश
ति तेनायं चात्र इत्यायमानाद्योर्भावन इतिभावः विसर्ग इति तत्स्थाने कश्चित् इकारांते स्वजाते यस्यस्थानुयोगाद्धि इतिभावः उभयस्मात्मिति
माद्रपदार्थस्य तयोः समासः मातापितरौ मातृशब्दस्यात्पुंशृङ्गादिवादयत्न इदं इति अन्यग्रहणमित्यस्यार्थं नु इति सर्वसंप्रत्ययाद्यथा तत
ज्वलयितिस्थ स्फुरतीति यजनादिदेवता वाचकस्य तदिदं द्वंद्वं देवता द्वंद्वस्य समस्त इमितिः इदं प्रधानं तदेवता अथैवं प्रकृति वि
कृतानामिति वार्तिकार्थमनदति स्वरस्यासानुप्रकरणप्रथमस्यार्थं पदद्याविध्यानयातास्तवास्य इत्युच्यते प्रकृत्यन्तरं नियामकव्याख्या
तं प्रवृत्तं अपरस्यनामित्यदृशमिति प्रर्वावार्थः प्रतिस्थितस्य पाणिनिसूत्रगोत्रापत्यप्रत्ययस्य ग्रहणकं विभाव्यतत्ता अन्वयार्थमाह
गोत्राधिकारादिति गोत्रपदं तत्रस्वरूपस्य तदन्यं अपत्याधिकारात्तद्धस्य लौकिकगोत्रग्रहणमिति सिद्धं तेन उपगवस्थापत्यमौपगविश्च ११६
ततश्चापत्यं मानविनीति मानविनस्वरूपत्वात्प्रत्ययं मानविनीति स्वस्यास्तुति इति इदं मानविनी इति तुल्यार्थकः इदं सूत्रस्य
स्थाविरवादिनिकस्य तेनतु पुरस्ताद्वत्त्वं नवस्थं गार्ग्यायणस्यापि प्रत्ययार्थत्वे नगोत्रादिरवत् स्त्रीपुंवत् इत्यस्य
ति गोत्रप्रत्ययान्तं स्त्रीवाचकमित्यर्थः पुंवद्भावस्तु तद्वक्ष्यमाणं स्त्रीकर्तृ इत्येतावत्ता विधानात् गार्ग्यायणीति अनुवर्तमानमिति

251/1982

तदानीमस्य सुभ्रितयतः पुंवदिस्य थोमित्याद्यस्य पूर्वनिदर्शितमन्यथार्थोत्स्यानिवर्त्तनात्प्रत्ययस्यात् गर्गापत्यं स्त्रीलिङ्गं नपुंसकत्वं सिद्धं स्यादिति थो
नुनिताक्षिप्य सामान्यादिति विशेषाणामिति विधातिस्मात् इत्यादेत्यानुवर्त्तनात्तेन गार्गीत्यादिस्थायनेन पुमांस्त्रिया इत्यादेविति नं स्थ
नामानितित्तु वर्ज्जने धातुप्रासिद्धत्त्वात् तेन तस्मात्स्वमवरामासस्वसम्बन्धानुस्यादेवतानिषङ्गसंगः इत्यर्थगतिमापन्नयात्स्वतन्त्रा
प्रयस्त्रीति पुंस्त्वमापद्यते स्यात् स्यादेतत् गोष्यंगोषु शब्दयोः समासः एतन गावादिभिर्नियमात्तन्त्रस्थानत्वलक्षणविधानाभावात् किंतु
स्त्रीलिङ्गस्य पुंवत्त्व प्रथमावस्थापनात् स्त्रीत्वनियमनस्यात् सन्नाह नहि तत्र स्त्रीलिङ्गावधानादेतस्यार्थान्तरवाधकमिति इदं प्रयोगाधिकारे
तेन गावद्यानि स्त्रीत्वपुंस्त्वयोः प्रयोगात्तत्र विधेयस्य तस्य प्रयोगात् स्यादेतत् एतानगावादिभिर्नियमान्तस्यादिति मनोरमाख्यव्याख्याने त्र
स्त्रीगच्छन्त्यस्मादिति शेषे पुंत्वं पुंवत्त्वमतिनियमपरस्त्वात्स्त्रीत्वाधिकाराद्धस्य यो व्ययि एतान गावादिभिर्नियमस्य प्रयोगः सिद्धस्येति वद
वदतितिदिकप्रदर्शनमात्रमिदं नवीनोगावोवृद्धगोगावादिभिर्नियमेनतस्मादिस्युपाधार्थत्वं प्रथमाविति त्रिवृद्धादतः वर्तुं यानि एतस्मा
एतास्वेतासामित्युक्तं नु गावादि स्त्रीणामिस्यत्त स्त्रीलिङ्गविधान तु एते गावादिरिति चेत्स्मादिति यथाश्रुतमेवस्वस्य सर्वत्रैव प्रयोगाह तदेवेन
स्वस्त्र स्यादिनः शेष इति नियमपरत्वापि पुमान्स्त्रियेतिनियमस्य स्त्रीत्वाद्यानानैतानगावादिभिर्नियमतः सिद्धस्येति अथवद्वीति
अद्य तत्र सूक्ष्मविशेषणानामित्यत्र स्याद्विशिष्टस्य वचने विशेषस्त्रीलिंगत्वविशेषणपर्यायित्वस्य स्वसंमतत्वात् एवं चेदं ह्रतस्य विशेष
णमिव एकवाक्यविशेषणत्वेनान्वित्ययवस्यादिनः शेष इत्यादि नियमपरत्वाद्विशेष्यगतमेव लिङ्गं भवतीति स्त्रीत्वाद्विशेषणस्य पुंसः
नेति स्यादेवत्यमीगावादिभिर्नियमनात्वस्यादिस्याक्षेपः संगच्छते एवं सति न पुंसकमन्य अन्यतरस्यां ग्रहणं न कर्तव्यं स्यान्नैवानेन तर्या
सवने नत्वस्मास्मृणत्वाद्यानात् स्त्रीवाधिस्य एत च एकवादिति अनुवृत्तेनानेनेति शुक्लश्च शुक्ला च शुक्लं च अथैकवद्भवति नपुंसकम
श्वश्रूणामस्यविशेषस्य एव भ्रातरादिना पूर्वस्य समर्थमन्यया उक्तत्वात्यकस्वादिस्याद्वत्तिः श्वशुरश्च श्वश्रूश्च श्वशुरौ स्यादित्युक्तः श
श्वशुरश्च मित्यर्थविग्रहः पदः पदीत्यादिष्वनवर्तनं तु श्वशुरस्य युगपल्लिङ्गवादेकारणाय पिताभ्राता श्वशुरः श्वश्रूनार्वे तस्य ह्रस्वं वर्ण्य
मित्यादेलतानापित्रोः श्वशुरवदनुश्वश्रूश्चश्वशुरयोर्लक्षणयोः संभवात् नवसप्तमीणामित्यादि सूत्रसमर्थवृद्धिसपिण्डग्रहणं यदि
इति स्वरूपभावप्रयत्नमिति तन्वं पक्षे तस्यार्थं इत्यादिनिवद्यादाह पितृश्च पुत्रश्च इत्याद्यपितामाता स्वश्रूशब्दयोः केवलयोस्तत्र विषयमयोगप

न॰ वि॰ सु॰

[illegible]

259
1982

[illegible]

क·धि·सु·

१२८ कः गहा दित्वा त्समसं नरस्य परनिपातः परस्मा कारा नामिरस्येति वाच्यम् र्णतामो पितेयः न यत्तु ऋषापोऽसं ह्राह्रं दृसोरिति इत्येवि शेषः अ
क्ष्णा दर्शनं नेनेति दर्शनं चक्षुस्तद्धा चिना शिशब्दस्य पूर्वदासादक्षुस्य स्य ग्रहणमित्याशयेनाह परक्षुः पर्यायादिति गवाक्षइति
गावः किरणाः अक्षिशब्दोऽत्र प्रयाचीः षष्ठीसमासः अचतुरनिपात्यन्तइति निपातनफलं तु समासविशेषनियमः द्विलोपादिकं च्व
हाः आद्यामति बहुवीहियश्मि बहुवीहियत्येऽस्यर्थः नेनलपुरुषे प्रत्यायोनिचत्वारश्चैव प्रवर्ततीति भावः एवमुत्तरत्राप्यधार
गम्हत्वं चतस्रस्त्यायो गति विग्रहः संख्यायाव्ययासन्नेति बहुव्रीहिः बहुव्रीहौ संख्येयं डजिति डच्पन्त्ययान् अक्षिभुवमिति प्राच्यंगलात्
दक्षवन उरुदाष्ठीवं नानेति साक्षितश्चात्र पुमानस्त्रियमः जातरूपदपत्नी वमस्त्रियामिति च अर्धर्चांदिपदर्शनमिति प्राण्यग
त्वादेकवद्भावः द्वंद्वो निपात्यन्तइति गिरःपाणामित्येक शेषं साधित्वा निशेषः स्रजतामिति अव्ययीभावेचाकालइति सहस्य सभावः स्रजः
पं करजामिति स्रजस्य करुं निर्णयाक्षिनिशाचप्रभागद्युति इत्यर्थः इति भावः निःश्रेयानिति निश्चितं श्रेयो येनानि विग्रहः निःश्रेयस इति
लेषां निःश्रेयसं यदा लक्षणमशुद्धं दृश्यसश्चेति क्रमानिषेधात् गोष्ठश्वेति एतेन सप्तमीतत्पुरुषे एवेति नियमः दर्शितः तेन षष्ठीतत्पुरुषो
गोष्ठश्वोऽयं च श्रेयसं वस्त्रमिति षष्ठीतत्पुरुषः एवं हस्तिवर्चसमपि पल्यमिति पल्यंमा समर्दे नीतिपल्यो मासभाजी लंदीयं वर्चः प
ल्यवर्चसं अवतमसमित्यादि अवहीनं तमः तनुं च तमसे ति विग्रहः अंधयतीत्यंध अंध इत्यस्य घाते ह्युतादिः अंधमिति गाढमित्य
र्थः ध्वसा अवयव शब्दात्मस्त्वचनादिष्पतु नित्याकर्णविकल्पः ध्यावक्षाणा दीपेट्यादिति ध्वनयति वसुरा अद्वित्यमी एष्टियः का
क्षचनतमीपानस्यात्मिश्चालप्रयाणाच्चानुकल्पाद्ति भावः ध्वसादति वालवाच्यार्थप्रत्ययत्वथो विशेषणः शब्दश्चान्यत्मवाच्यालवाद उज्जवा
दार्थः तापसामित्यर्थः आशीर्विषयामिति षष्ठीस्वः विषयशब्दस्यानल्लिंगत्वात्पुल्लिंगनिर्देशः उत्तरपदार्थप्रशंसाया आशीर्विषयतां सासेति १२८
पानंद्रतु निर्दिष्टि उभयथापि आशीर्विषयता प्राप्तायामीति फलितार्थः अन्वेव स्तन्यस्तस्यपरकाशयुच्यते अनुगतस्य स्तं च वर्त्मनिया
विप्रमापः अनुगतं पृतानीमित्यादि बहुवीहिर्वा तत्वनदृमिति नतेनतह्मवीति विग्रहः परिणामाधिकस्थामित्यर्थः इत्यतः धामिनि धाम्नूठजी
विप्रपञ्चं कर्मपक्षिमित्यादिना कालोपि भावः किंतु सर्वं सर्वप्रपञ्चमित्यर्थकमरमत्तुप्रतिपदविशेषा परिमाक्षणादिशुपदा लिपि निसमासस्येव
प्रतणात् किंशब्दस्यादि विभक्तस्य अभर्षसमासः कर्मधारयो वानप्रत्पुरुषात् नञ्दति षष्ठीनञः संबंधी यत्पुरुषवत्सवयवक सन्मादि

यर्थः सत्यमिति नत्वादि नदीति द्विलोपः अपथं नपुंसकमिति द्विवचनं अपयंचैतिर्द्धि अर्थभावे व्ययीभावः इति सकलसमासस्सा धारणाः समासांताः
अनुक्त्वादिति प्रत्यय प्रकृतिशोधं संसृष्टोधा तिस्मादिना प्राप्तोऽलुक् न भवतीत्यर्थः स्नेहात्मुन्जइति समासप्रयोजनमेव यत्रैव स्वार्थे विशेषणयोगा
भावस्य निःसंशोवात्मृतः द्वावात्मनामाः तेनात्मनेपदइति समुदायान्द्विलोपनि प्रिवृत्यानुनं नयवाय मिकसामासिकतु कानिषेधेन चालि
र्यत्वा ह्वात्मनाहिति मिनितालुक् चस्य वा ग्रतिरांकर्ं कुवामालिति षात्यस्यैकत्वाद विशेषणलुक् प्रत्ययस्थापि निषेधात्मुपगमात् इत्ययोक्तं तिके
नि समासस्थाप्यपरितात्व ह्वाकादर्थात् त्वं तेन तु करणकलाकास्यद्वयति मतयत समासस्तु पातु किमत्सुत्क विशीयमानेन तुच्छ शास्त्र
णस्य प्राप्त्याघटितानामविस्मृता पस्थितेस्त्वो मित्यायाम्न ह्वाकां दिकः स्वग्रहणात्स्यान्यपितानि निरस्तानि नदेतम्नतो विधायात्
त्यामिति द्विवचनत्वान्वचनं तानां हुसमासान्तस्थाने अनभिधानान्नेन ह्वाका मंगृतवइत्यादौ वाक्यमेव शास्त्राणीति प्रागितमंचसा ध्यगुणानि
शगुणमिथानं स्ता च अपगौतमं च साध्यगुणानि शगुणामिथानं साध्यमिति सांक्रिकाना व्यवहारः उज्जः सहोः उज्जसा कृतमिति कर्त्तृकरणयते
निरमादाः कर्त्तरि उस्तन्नेरामासादृतमन्यनाशिति भावधिः उत्ताष्टः रुदवकृनेहरत्यस्मा द्वात्मर्थेव विधानमिति भावेप्रत्ययेतहं तेन षष्ठी समा
साश्चयणात्रदोस्यति यत्तु केवलस्य पदाधिकारस्येव तहं तपि नैतत्तरपदाधिकारे नापावन्ने शासमसोति दत्तयया अलुङ्न भवतीति उर्थेव
स्यान्वृत्तं नत्पदो गाधिकाद्दत्पत्यरत्रसंकवितमितीनाश्चो द्वा ह्ररणाद्युत्तरपदाधिकारेपि तदंतविधि प्रतिः अनुबोति अनुतननतमानीय
मः आत्मनास्यंचमत्यदिति योगविभागात्समासः इत्युक्तत्वादित्यात्मयमार्थेन्दर्थमिप्ये के आत्मनाइनः पंचमइति करोति क्रियावेसामस्य
यं चत्रधी निरोध्यमति एकस्या योगाधिकर्मेदं परिकल्प्य वर्त्तिपदार्थत्वं च विवक्षणीयमिति भावः वैयाकरणा व्याकरणे मत्ये वैयाकरणी अण्
गयना दित्यइत्यण प्रत्ययाश्रयत्याम्यायो नैनकर्मधारयः आत्मनेभाषेति यत्रार्थीयमारव्याः शाध्याध्यांत्यालितया पि धातुपाठोक्तीति भावः प्रकृति
विकृतिभाव विरहाद्रमनायस्यालेवक्समासा भावमाहृत्य यातद्विभागादिति इत्रलुग्विधिसामर्थ्यादपि समासः युवजः युक्त्यन परस्मदस्य
यानमुर्यातस्याप्यलुकस्याद्याकरणाख्याः गायिगुधि स्थिरशब्द्यायमजिर गिरिलोपादिकः किरणप्रययांत इतिस्नीषत्वः सारसो
ग्रीनिति निषेध प्राप्त वचनारंभः गवाश्विव चनादेयानि तद्धुकं साधितात्प्रत्वादंतगत्वाच्चावादेशोऽल्पदंतावात्मत्याद्युक्तवाल्पक क्रियास्वतीति
वाच्यं अतएव मिधीनाडिगो दृष्ट्वा घरतिद्कोवली यत्यान् इति भावः इहहिरस्रमिति दृदयादिवं च स्रजानीति विग्रहः अलुग्विधिसाम
र्थ्यात् कर्मणि सप्तमी कर्मणा धिकरणत्व विवक्षायां वा अधिकरणइति घात कठजिद्दिकट्त्रप्रत्ययः इरणामेषः मधेचाविभाषा वयः

261/1982

त॰बि॰सु॰

[illegible]

[illegible]

263
1982

न॰वि॰सु

१३० विष्वर्दीर्घं दृंडित्यर्थः प्रत्यगादेति निपातनात् [illegible] विग्रहः [illegible] ध्येतिबोध्यं सो

वं रूपाणीति [illegible]

[illegible]

[illegible] १३०

[illegible]

265/1982

[illegible]

न॰ वि॰ सु॰

[illegible]

267/1982

[illegible]

न॰ क्षि॰ सु॰

११२

[illegible]

११२

269 / 1982

[illegible]

न·चि·म·

मयस्येति भद्रश्रीदिः उद्गोमा इति अद्भुतिमस्त्याणीव गोमान्यस्येति विग्रहः केवलस्यापत्येन योगमाया नन्दं न विधि सूतोः कायुष्टिलोपः गोरि
ति न केवलसमवस्त्यर्थे गावो किं तु मार्गे व्यतीसुपूर्वं अर्थोपीति न्यगव्यमिति गविभवं गौर्देवतास्य गोरित्यमित्यादिरर्थः केचित्तु माध्ये
सर्वत्र ग्रहणमाद्रा न्दीव्यतीयस्यो व्यमिन्नस्यार्थे यं तत्तिगवान्न रतिगव्यं इत्याद्यपि भवतीत्याहुः गोरूप्यमित्यादि हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां
रूप्यः मयट् चेति रूप्यमयटौ उत्साहिभ्यो ञ् अणग्रहद्यवादालामित्यादिनांचायमपवादः इत्यत्र स्कायास्तु दिगणस्तु अस्यः समासे स्यांचा
यसंज्ञेयं वक्ष्यमाणस्यादिवाच्कायः अस्य किं गावः कयिः अस्ये इति निधेयादिंगादिकृतदन्ताधिधिस्तेत धेनुशब्दस्य पाठाद् धेनुतास्मद्
आधेनवमिति सिद्धं नन्वेवं धेनुकं गोधेनुकमित्यत्रा व्यवहृते आचितादीस्त धेनाधिति सूत्रे धेनुशब्दस्य ग्रहणात् धेनुकमिति सिद्धमपि
गोधेनुकमिति न सिध्यतीति चेन्न धेनुत्वजातिकमुत्पादयतीति विशेषवचनस्य भाष्ये स्थितत्वात् इकमिति ठकमित्यर्थः इति केचिदः
आग्निकमित्यादिमिति अयं भावः सास्य देवतेत्यधिकारे अग्नेर्ढगिति ढक्संक्तःसामेत्याधिकारे कालेढगिति वार्त्तिकं चारतीयप्रार्थ्यते
ये चिदस्येव पठनीयं तेनाग्नेरपत्यमग्निनाहृतं क्षाम अग्नाविदम्बो भवमग्नेरागतमाग्नेयमिति सिध्यति तथा कलेरपत्यमित्याद्यर्थेषु का
लेयमपि सिध्यतीति एतदपदकाद्यु पठनकालेयस्य कालेयत्वमिति सुनाचर्यतेपि कोपदर्शनात् कालेढगिति सूत्रमपार्थकमिति
मीमांसकोक्तिः परास्ता वा निघेसस्य त्वाजित्य वैयाकरणमीमांसकप्रीतिकरणार्थी इति दिक् इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः
स्त्रीपुंसाभ्यां प्रागित्यनुवर्त्तितदाह प्रागर्थेष्विति पौंस्नमिति स्त्रिया इदमिति पदत्वात् संयोगान्तलोपे न पुंसः संस्थानिवत्त्वादपि प्रत्ययसंज्ञा
रः श्रूयते एव अत एवाभ्यां परतो न च वदति इतः पौंस्नमिति रूपासिद्धिप्रसंगात् स्यादेतत् उभाभ्यामपि प्रकृतौ वैतास्तु तत्सन्नियोगे
नस्त्रीपुंसयोर्द्वितीयविधीयते तान्वेतावेणाः पौंस्नाइत्यत्र यत्नो श्रीनिलुक्प्रसंगः स्त्रैणानां संघ इत्यादौ संघोऽकलक्षणेष्विति
ञ्प्रसंगश्चेति निवाच्यं अन्यथापि गोत्वे इत्यत्र वक्तः प्रवराध्यायप्रसिद्धं इति तद्यथा चैअन्यथापोत्रायादि वाचस्पत्याप्रसंगात्लुक् स्यात् एवं
च नत्त्वञ्चेकस्यापि वार्त्तिकेन ञ्ग्रहणं विनाप्येतत्त्वादेव अईर सिध्यतीत्यपरमप्येतद् कलामिति चेत् अत्राहुः लुकि तत्तद्ध
तोति द्विलोपः स्यात् नन्वेवं लुगानर्थक्यं द्विलोपप्रसङ्गेवलुकः सार्थकत्वात् यद्यपि स्त्रीशब्दे तस्य सार्थकत्वनापि यस्येति चेति लोपेनाधी
कारलोपस्यैव तथापि स्त्रीदेवतास्य स्त्रीयं इति यस्येति चेति लोपात्परत्वाद्वृद्धिः स्यात् किंतु टिलोपः प्रवर्त्तेति स्त्रीशब्दे पितुकः सा
र्थवत्त्वमस्तीति तस्मात्लुक् लक्षणाविति यथान्यासमेवस्त्री कर्त्तव्यमिति अन्ये तु स्त्रीपुंसयोर्द्विकसोरा नुगागमेः कारावित्याक्षितस्तस्य च

271/1982

यस्येति चेति लोपे कृते पिकाराविवर्त्तनादिलोपोनप्रविष्यति एवं चादिमुपमितिसिद्धं योऽणीयसिद्धं तत्र लक्षणात्कर्पसंख्यादंमादिविनिवेदयता
प्रवमित्याहुः तदर्थमिति स्त्रीपुंसाभ्यां नञ् स्नञौ यस्यायर्थेनप्रवर्त्तेत इति सामान्यायैसंज्ञापकमिति भावः अत एवादहरमिति स्त्रीचादिति अ
वत्याहिति च कारानञ्स्नञ् स्यां नत्योः समावेशार्थं इति वक्ष्यतीति तेन स्त्रीलं स्त्रीतां पुंस्त्वं पौंस्नं तिसिद्धं द्विगोर्लुगनपत्ये द्विगोरितिमर्थं तदर्थ
स्वर्थं तु तं तद्विनाभावोपपद्यते कुष्याध्यायसम्पादित्यादि शब्दात् द्विगोर्निमित्तमिति अन्नादिरिति एतच्चात्र सूत्रादन्येत्यपदकपाद्यस्य
ते साप्तदशमनुवृत्त्यैवावस्थितविभाषाश्रयणदला प्रारदीव्यतीयः किं पंचभ्यः कपालेभ्यो हितं पंचकपालीयं गवे दुग्गर्वेगाच्चेकिं गोत्रा
र्थकप्रत्ययस्य यथा तु मयथा स्यात् नेदृशत्वस्येदं कौबलं बदरस्येदं बादरं कुवलीबदरीशब्दौ द्विगोरादिरनीति तास्यापत्यस्य विकारः
उदात्तादेश्चेत्यञ् तस्य फलेलुगिति लुक् तत्र इत्यस्मिन्सेन्नादिप्रत्ययो वियावित्तिः तेन लुक् भवतीति हेतुत्वाभावात्त्वं तेनेति भावः विवक्षित इति
अन्वीनितिविवक्षसमर्थापत्यार्थेत्वं तु भवत् ल्वाच्छसापपत्तावर्णस्यादिति भावः गर्गाणामिति अपत्यलुकत्वाविवक्षायां यञ्ञप्रेति लु
कस्यवाञादिप्रत्ययेविनिर्वर्तितः नेदपादिविदुद्धतिगार्ग्यशब्दाच्छः तत्स्याईयादेशः यस्येति चेत्यकारलोपयलोपाबाह अपत्यस्य च
ति देलोपाद्यापत्यवालापरत्ययुवमिद्वैरस्यापति व्यत्ययात्पद्यति हलस्तद्धितस्येत्यताद्हलद्धतिन्त तदाह हलः परस्य त्यादिआभीयलयलोपोना
पित्पदः आकेसमर्थ्यात् अत एवापत्यानितिनादुधार्त्तिकमिति व्याचस्यकारत्यति आपत्यस्येति किं सांकाश्यकः कांपिल्यकः सकाशादिभ्यो
ण्यस्ततो अन्यापवादिति इत्तद्धितेति किं गार्ग्यगार्ग्ययोः ज्ञाता इति किं गार्ग्यायणः गार्गीयामिति तस्मै हितमितिछः यनिलुक् पार्श्वत्य
तीयइति वर्त्तते चीति च प्रत्यधिकारात्प्रत्ययइति लभ्यते तदेतदाह प्राग्दीव्यतीये ज्ञादौ प्रत्यये इति प्रत्ययस्य लुगिति संज्ञाकरणा
त्तुद्धीयः स्तदत्यनेनविशेष्यते तथा चयद्विनियः प्रत्ययस्तस्य लुगित्यर्थस्तदाह उदप्रत्ययस्येति वक्ष्यमाण इति प्राचामस्त्रियाविन्ल्युक्
तामिति वक्ष्यमाणः अज्ञादौ किं गौतुकायनस्य प्राग्दीव्यतीयेति किं ग्लौचुकायनीयं तस्मै हितमिति छ इदं द्विगोर्लुगनपत्येऽचिरन्निगोचेत
येवस्य पितव्यं तथा च तुरं तु गच्छेऽप्यणशक्यमकर्तुमितिमत्तानमाचा स्थितं तच्च कफिञोरिति सूत्रे एतीदस्यमनु कार्यादित्याश्रयणीयं
विज्ञेयाय लाघवात् तु पौधेनरस्यात् स्थाइति भावः पैलादिभ्यस्य ण्यः क्षत्रियावृत्त्यता स्वनिलुगिति वर्त्तते तदाह युवप्रत्ययस्येत्यतु गिति पैलादयेव
स्यादि अपत्यः णि इति इतणोन्नाप्रसेण्यफलपैलगाचद्दद्विवस्यमाणत्वात् सतोणतस्मिन्दशब्दात्पत्यापि विधीयमानः फिञ्पुत्रापत्यएवस्य
ति तस्य च फिञो अनेन लुगित्यर्थः एवं च पैला या अपत्ये पुत्रा पत्येत्वा वैलक्षण्य पैलशब्दः प्रयुज्यते तदाह पैलः पिता पुत्रश्चेति पैलादिभ्यइत्येतेनः

न॰ त्रि॰ ख॰

११८

[illegible]

१२४

[illegible]

273/1982

[illegible]

सत्यपत्यं वयोगस्तु गोत्रो पौत्रप्रभृति तत् अपत्यं पौत्रप्रभृत्यपत्यस्य प्रकरणं स्यात् पौत्रादेरपत्यत्वात्प्रसिद्धाद्वित्यतस्माद् अपत्यत्वेनाविवक्षि
तमिति विवक्षितामितिधिः यस्तुतः पौत्रप्रभृत्येव यदापत्यत्वेनाविवक्ष्यते गार्ग्यस्तु गोत्रमितिलक्षणात् दित्याहुः अन्येतु यस्तुतः पौत्रादिना
मेवनत्वेन विवक्षायां संज्ञाप्रापत्यस्य त्वेता विवक्षायां मेवयथास्यादित्येवमर्थत्वात् नेतअपत्यायप्रत्यादौ अधि अणर्थस्यगोत्रसंज्ञा
सिध्यति नत्वणः पौत्रत्वादिधर्मः कुलायशक्ति किंत्वपत्यस्य मे वान्यथा गोत्रपिकारस्यपञ्चायेस्येव गोत्रसंज्ञास्यादिति नन्वपत्या
धिकारेणापत्यव संज्ञाकरणसामर्थ्यादपत्यमितिलभ्यत एवेति नैवमा कस्ययोऽपत्यहि संज्ञाद्विधानाप्यपत्यप्रकरणेनापि पर्वद्याहुः तेनापत्या
द्यस्यानुवर्तनपदस्याव्यात् क्वाञ्चिदादिप्रत्ययादिना विधिना यअजादयस्तत्यपत्यस्यापि तेनतुमनः पाक्तनप्रत्ययानां गोत्रयुवसंज्ञा क्रियन्ते
तिविधिलत्वादिविवक्षते तथाचापत्यप्रधिकारपृथक्सामर्थ्यस्यापक्षयात् अपत्यस्यात्संप्रयोजकानिराकरणायपुनरपत्यग्रहणमि
त्युक्तं पौत्रप्रभृतीनिति किं अनन्तरापत्यस्य मा भूत् कौञ्जिः गार्गिः तच्चैवमप्यपत्यविवक्षः पौत्रेगार्ग्यस्यादनन्तरे संप्रसङ्गस्थितिप्राप्य पूर्वस्य पौत्रादि
नं प्रत्ययं पौत्रसंज्ञेति स्त्रीकायादेवं गार्गीप्रत्ययान्तरापत्यत्वेनाविवक्षायामपि गर्गापत्ये गोत्रत्वात् प्रस्तुतमिति स्यादेव गार्गायणी इति
कञ्जीयादिषु चास्य पितृपितामहादुस्त्रादकप्रत्ययं प्रयत्नचमनुष्ठाय स्थितास्य त्वपौत्रप्रभृत्यस्यैवगृह्णयसंस्थापितप्रतिपादयिष्यते व्याख्या
नाद्वचा ह्यत्यक्त्वियामिति सिद्धान्तेस्वनन्तरात् पौत्रादेरिति तुपासोऽभिव्यक्तमःपुत्रस्यास्मात्स्वरादायः सन्न एवकारार्थस्तत्स्थाने स्युवसंज्ञ
मेवतितेन वस्संज्ञापिकारवत्त्विति तथापि पित्राद्युवसंज्ञायानिसमावेशाद्भिमावः तन्वस्तुसंज्ञात्वस्यसमादेशः कोदाश्वतिवचेष्टं गा
र्ग्यः पैलः पैलायान्यपि स्वप्रत्यया नयाद्विपात्स्यकारपत्यंवा तंकिः पैलादिषुपाठादित्यत्राकादेशः शालंकरपत्यंशालंके शालंकापत्यं पञ्च
मोऽथ गोत्रादि पञ्च ततश्चाष्टकेषु निरूत्वाच्चादपत्यवी विवक्षा यानिचस्वप्रत्ययाणि शालंकायनिमवाति तथार्थलायाः अपत्यंगोत्रापत्यं वार्थलायः
वेदामि पैलक्रमस्याप्यसंयुवाऽण्णां प्रत्ययानि किञ्च तस्यपैलादिभ्यश्चेतिलुक् ततः पैलस्यापत्यंयुवा पैलीयादेश्चेतिमत्वाति तद्वाचः
पत्नाः समावेशात् गोत्रेतुगार्गीतिकत् पिञ्जारलुक्प्रत्ययस्तु नचपरत्वात् छतिलुक्पत्यियातिमितिमितिपिक्रमितिवाच्यं तत्रोपिपरत्वात्प्रत्य
पिञ्जोस्त्यत्र स्यामिति किञ्चस्यापत्ते नचामिद्धांते पिविकत्य पांवत्य पञ्चपिञ्जोदियस्यां इत्येतिलुक्पवा यदा सन्तदुपलादिभ्यश्चेत्य
स्यप्रत्ययस्येत्यायात् यत्रपियनिलुगपवादापि पञ्चविज्ञो शितिविक्रत्यः पत्नापैलपरिभ्यश्चेति लुकमपि तायेनानिवक्तुं शाकस तत्
मापिकादपवनंगस्यपर्दित्यवस्तापैलादिभ्यश्चेतिनियमं यत्नुगित्याहुः मानित्त्व अवंशायाथेनावंशः स्पष्टतुवर्षस्यकस्यादकप्रवर्त्ती

275
1982

वंशाःस्यास्तुपमानात अपत्यं पौत्रप्रभृत्यियुवन्स्वंश्यो यपक्ष्यत इति पस्याशिपरिपत्थ व्याख्यानात् प्रतिलम्बात्वत्तुर्थादिति अन्नापत्यत्वे गा
र्ग्यादिकृतवत्तापित्रिवस्थानेन गुरो गुवसंज्ञकत्वात्तस्यान्यस्मिन् इत्यं द्वयंनीवतिपर्यतिष्ठन्तनद्दस्यपन्यन्तामित्यात् जीवदेवति यो जीवति
शास्तुवसंज्ञकः मृतस्तु स्थविरत्तवेत्युपस्थापितार्थ्यवमधापि तेतुगार्ग्यायणइतिभावः एवमपि हितंवत्वामित्यर्थे द्वितीयामिति अनुवर्तन
तंत्राक्षमतमित्यर्थः यत्नाश्मप्रयोगिति तदेवविवरणाति स्थातेलतयस्याप्येति मत्वामाद्मातरि येतिपाठः जीवतिकिमिति जीवतिद्वयं
किमर्थमितिप्रश्नः अत एवमृतेन तावेस्तुपत्वसंगच्छते अन्यस्मिन्निति मातरिजीवति जीवति विकल्पस्यामात्स्यर्थस्तु मातरि जीवति
मृतस्यकनीयसोयुवसंज्ञार्थमितिस्यावकाशः इत्युस्थाने तिविविक्षितं तथापलक्ष्येत्यात्रिपरमपि एकोगोत्रे गोत्रइतिसात्यपक्ष्यादेक
वचनं एककाशब्दः संख्यावाचीगोत्रेऽभिधिकितः प्रत्याख्यायकप्रत्ययप्रत्यस्यादित्युक्ते गोत्रापत्यप्रत्ययन एवशब्दः प्रत्ययलक्षणेनान्य यदित्वनं
नयापत्यप्रत्ययानादपिप्रत्ययः स्यात्तादि गोत्रापत्य एक एवप्रत्ययान्तरात् स्यादित्यनतापत्यप्रत्ययांतात्प्रतिषेधोयोल्याइक्रियार्थं
कार्थोपत्तेन संस्कृतलिङ्गाथा धूतन्याचन्ड गोत्रे एक एवेति अपत्यप्रत्ययइत्येतस्माधिकाराद्धृश्यमन्येतु एवशब्दः प्रथमस्यापत्यय
पत्यवस्थानात्प्रथमापत्तितिगोत्रे अपत्यप्रत्ययं लभतेइतिसूत्रार्थं व्याचक्षते तदुक्तं अस्यांपंक्त्यामेकमानपत्यतःप्रयमामितिप्रा
प्रत्यार्थस्थापनविद्युत्तत्प्रथमादित्यधिकारात्प्रथमादनुवृत्तिपदिकादपत्यप्रत्ययइति व्याख्यायैकप्रकरणमित्यस्युतःशब्दाभि
यापुः अपगार्थितिं इत्युवा स्वएवप्रत्ययं लभते नेतत्यापत्यइतिगोत्रापत्यमनंतरापत्यइत्पवमवाति नहि गार्ग्यइति गोत्रापत्ये पृगाः
स्योर्याञ्ञ तिथिविशिष्यविधानादेतेनरापत्यत्वाच्च अनन्तरंतमवति किंतुयञ्चैवतस्यगार्ग्यस्यापत्ये पिमवति नत्वत्रयञ्चेतास्मक् एकोगो
च्चइतिनियमात्रात्यनइति नडादिभ्यः फगिति गोत्रापत्ये विधानात्व्यतइञ्जनमवति किंतु फगेवसन्तनाऽयनस्यापत्ये पि भय
ति नदुफक्तंनादिञ्ज इञ्जनियमात् तत्रैवमिमोगुणपदनेकपरस्यापत्यस्य द्वितीयमिदंसूत्रमिमात्रांकयसूत्रारंभकसंप्रत्यमेदेत
व्यवस्थापयति गोत्रेस्वेकानेति सूत्रांचेतदपरस्याए एकादस्येत्यानात्वतीयहृयोः परंपरा तत्पुर्वचयाणां स्वनुतुचतुणामित्यादिपर
एवाप्रसक्त्यतःइत्यर्थः तथाहि उपगोस्तृतीयेऽपत्येशतपरम्परा चतुर्थेतुःपित्रपगिच्छा यशप्यत्रयस्यैतित्विति तापे नाणादेशस्यात्
पिमार्दिनांपरंपरे स्वाश्रितसंगृहेतनयाप्यांतादित्तुप्रत्ययते इत्युक्ता स्वाधिकारस्याभिप्रायेण प्रत्ययपरंपरायामिधानेत्वायमस्य
हन संख्येभ्यइति स्त्रगोत्रेतत्सदृपस्थान्यपरसंख्येभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः तृतीयं एकस्मात्तिस्त्रोत्पत्तिश्चतुर्थं द्वाभ्यां पंचमो त्रिभ्यइत्यादी

न॰धि॰सु॰ र्थः अपत्यं पितुर्वेति तयाचामरः आत्मजः तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी आहुर्दुहितरं सर्वे ऽपत्यं तोकं तयोः समे इति सुव्यक्तमतस्तत्
१३६ गोत्रमिति निवर्त्य पाये प्राक्तः पितामहप्रपितामहादयस्तत्सामर्थ्यस्यर्थः अत्रायमाशयः अपत्यशब्दः क्रिया निमित्तानतु आत्मजपर्यायः न
पतंत्यनेनेत्यपत्यमिति व्युत्पत्तेः पंक्तिः पितुर्नातीति सदेशामपत्यत्वादर्शितत्वाद्युक्तव्यंकल्करणयन्नास्यः यन्निमित्तस्यापत्यत्वनन्तस्यापत्य
मिति फलितार्थस्तथाच पौत्रादयः पितामहादीनां पतनाद्धुरीति तेषामपत्यं भवति व्युत्पत्तिपितामहादीनां मुहूर्तन्तीति प्रसिद्धं च जरत्कारौ
झुरस्यातत्त्वपत्यं शाचप्रसृती तिस्रूतस्य चानुगुणंप्राग्पक्षाङ् अपत्यमिवापत्यमिति गौणीवृत्तिराश्रयणीयादस्मरन्तस्तत्समाप्त्यादिविरोधाद
ङ्स्यादिति नञ्रष्वेशति आद्यपक्षेप्रत्ययमालानिवृत्तये अन्त्यपक्षेतु स्वत्रयूनसंख्यत्योनिष्पाद्यनिमिवृत्तये इत्यर्थः अपगवादिषु तस्यादिति तत्तीय
स्त्रपत्युपत्यनपत्यत्वादिति भावः एवं चासति पक्षेऽपगादिष्वित्यनिष्टमेतस्यात्रापगवृत्तौ स्तु नातिप्रसज्यतेति भाष्यं अजीवत्स्वर्थ इति जीवदर्थे
ऽ जीवदर्थस्याद्युवसंज्ञायाः सत्यां गोत्रसंज्ञानेतिभावः इत्यादिर्पीति अस्मिन्नेव पक्षे त्वेपगवत्स्याप्यस्तत्पुपगवस्यत्वामितिभ्यगोत्रसमस्य
शसत्वा आपगवत्ततीष्ट यद्यपित्रिष्विति तयापूर्वाण्याविध्यनिष्टप्राप्तातीत्यर्थः ततइति इत्तेतादित्यर्थः फणिप्राक्षिति फणताच्च इत्तंता
त्वकतदंता दृढनञ्च इत्यादिपंचपरायां सत्यामित्यर्थः नियमार्थमिति नन्वाद्यपक्षे तन्त्तिवत्यात्रकादेवप्रत्ययानुसंधानतुसमस्त्तत्सादत्ततं तात्
सृतानित्यत्यादिपरंपरायांसत्यामित्यर्थः नियमार्थमिति नन्वाद्यपक्षे तन्नादित्यात्रकादेवप्रत्ययानुसूत्तत्वं ततस्यादनंतरापत्यसूत्रस्य
मंथेचापितार्थस्याण्डेगौणसंबंधोपिपिपूर्वतत्यापत्यत्वात्थाचोपगवापत्यन्तऽपगार्थस्यसंबंधाभावात् तथाप्राप्तविध्यर्थमेवंदृढस्त्व
नन्वियमार्थमितिचेत्तत्रवाद्यतत्पिमस्याद्वारस्ति चेदत्राह गोत्रेवा धनीयेत्क्रमेणानेकप्रत्ययप्रसंगएकस्याप्यप्रत्ययः स्यादितिस
चार्थवत आपगवशब्दस्त्वाचत्प्रत्ययान्तत्वाद्युवप्रत्ययस्तुत्पन्नाय यद्यत इत्यागत्याप्परासुंबोधाप्युपगमनऽपणार्य नतदुत्पत्तिर्दोषा
गवशब्दादितिति त्रमितिमिति अवचेनिष्पन्नस्त्वत आद्यपक्षप्रत्ययपरंपरायामाप्तायां एको गोत्र इत्यनेनैकः प्रत्ययो विधीयते तथा चैको
नामैकजातीय इत्यर्थपर्यवसानान्मूलप्रकृतेर्यो यप्रत्ययाः णादिस्तज्जातीय एकगोत्रे वा धनीयन्तनासित्वत्युपकात्तुप्तयणंतादित्ति इत्ता १३५
नायक फणंतादिनिमित्तनित्यमणिञोः परंपरायादिवर्जितायास्थ्योपगवइत्युपयसए प्रत्ययपरंपरायास्तथागार्ग्यइत्यादौ यञ्चादिपरंपरेति वा
न्यं सत्यामपित्तसाक्षन्तिवाभावादिति मञ्चित्यं फणंतात्फकिनाञायन इत्यादाय यञ्चादिपरंपरेति वान्यं सत्यामपित्तस्यामन्तिवाभावादितिदाक्षि
त्यं फणंतात्फकिनाञायन इत्यादिप्रसंगादितिदिक् उत्पत्तमिति अपत्यं पितुर्वेति पक्षेचतुर्थादयस्तत्प्रभृतिविवक्षितगोत्रायूनीति

277/1982

यमसत्रेसत्यसतिच गोत्रप्रत्ययांतादेव युवप्रत्यय इति द्वयोः परंपरासात्वपत्यात्त्वनियमेन स्यादत्रत्ते पंचमे तुयमिति नियमाभावे त्रयाणां परं
पराप्रसज्येत यद्वेतुचतुर्णामित्यादि ततः प्राचामर्पीति द्वितीयपक्षेतु गर्गाच्चतुर्थस्य निमूलप्रकृत्यनंतराभ्यामनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्येत पंचमे तु
मूलप्रकृत्यनंतरयुवभ्यः तथानगर्गाच्चतुर्थस्य नियद्वाभ्यामनिष्टोत्पत्तिः पंचमेतुचिन्त्यः ऽपगोश्च तुर्थनान्त्येतु मूलप्रकृतेरेकस्मादेवानिष्टोत्प
त्तिः नत्वनंतरापत्यवाचकात् तत्तोक्तात्पत्यत्वरूपानिष्टाभावादित्यादि यथासंभवं तत्रोह्यमित्यर्थः गोत्राद्यूनि असत्यामित्यत्र तुत्यपत्र
पंचमादौ यूनि विवक्षितगोत्रप्रत्ययांतात् युवप्रत्यया त्वेनातिप्रसिद्धुपिमूलप्रकृत्यनंतरयुवभ्यो पित्स्यादिति पाक्षिकानिष्टप्राप्तेर्नियमार्थमि
दमित्याशयेनाह गोत्रप्रत्ययांतादेवेति नतु मूलप्रकृत्यनंतरयुवभ्य इत्यर्थः मनोरमायां तु युवप्रत्ययांतादिति प्रथमपक्षेर्थ इत्यपि स्थि
तं अत्रवदंति पंचमादौ यूनि विवक्षिते तस्य तस्य तीयं प्रत्यनपत्यत्वात्प्राप्तोविध्यर्थमिदं स्यान्नतुनियमार्थमिति युवप्रत्ययांतात्प्रत्यया
योः स्यात्तस्मादितिविदुर् यापत्यमितिपक्षेना प्रयणीयमिति अन्येत्वाहुः आद्यपक्षे गोत्राद्यूनीत्यादिना एको नाम्न प्रत्ययं विधायोद्ब्रवीयेनाति
यस्य तेन निगोत्रादवोति एवंचतत प्राचामपीतिपक्षेणसहास्य कररूपता भवतीति गोत्राद्यूनीत्येवेति विपरीतनियमः स्यात् न तत्र स्त्राव
त्वाभावात् नचरौपिकाप्रतादयात्त्याव त्यादिना च गोत्रलुगचीतिलिंगात् स्त्रियामितिति यस्त्रा स्त्रियामित्यस्यैकवाक्यतया स्त्रीमि
न्ययनिगोत्रादवोति अर्थः क्रियते नोक्तिकी युवसंज्ञाया अनिमित्त धात् युवानि स्त्रीयुप्रत्ययानां परंपरा प्रसज्येत न चैवं योगान्तेत्यनेन निरा
सः युवसंज्ञा यागोत्रसंज्ञाया बाधादथ स्त्रियामन्यत्र प्रत्ययस्य निवाक्यभेदेनार्थः क्रियते तदा गोत्रप्रत्ययेन युवनिर्देशो सिद्धेयत विंतु वा कथं सं
ज्ञातस्य गार्ग्यस्यापत्यं स्त्री गार्गी तस्मादतो युवसंज्ञा निषेधफलमेवदमित्याशयेनाह नयुवसंज्ञेति अत्रायमाशयः अस्त्रियामिति योगो विभ
ज्यते पूर्वानिराद्ध्यरूपपक्षमनुवर्त्ततेपरिभाषावयं यत्र युवसंज्ञाविधानं तत्रास्त्रियामित्युपतिष्ठतइतिसिद्धं स्यादिति यं जीवतितुवं
श्ययुवा इस्त्रियामित्यस्य त्रयिं तुसूक्तं अतएव प्रकाशनने प्रोक्तिज्ञापकात्तुवंतादेवतद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपगमेप्यधिकृतप्रातिपदिकस्य
नवैयर्थ्यं किंतु पक्षान्तरमस्तीति ध्वनयति अर्द्दसंज्ञप्रातिपदिकमिति अतएव त्वस्येवचूतनापिशोधणलुक् त्वयोरपत्यमित्या दिविवक्षायां द
क्षिरित्यादिनसिद्धोपितिभावः तपरः किं विभ्रपः अपत्यं विभ्रपः सत्यमिती दाशरथापत्यं इतस्यदमित्यण अपत्यायिवक्षायांत्विचेत
द्विरिन्यः वाध्यता द्वातस्य निपातोः संसर्गस्य ततोरपत्ययोगासंभवात् सामर्थ्यात्तदन्तविधेरीकारो विधि निमाधकोत्कं किं सामेतिप्रतस्यपत्या
ह वाहविसति आर्जविधादिः गार्ग्यो गोत्रप्रत्ययो श्याश्यायनस्तु प्रयोगात्पुत्रस्यादि उदाहरणाच्चवाहशब्दः संज्ञात्वोपतोपिभावः अंतु

[illegible]

279
1982

[illegible]

१३८ [illegible] १३८

231
1982

[illegible]

न॰धि॰सु॰

[illegible]

283
1982

[illegible]

त॰धि॰सु॰

१४०

भावस्य तत्सर्वं पत्य इति निषेधाट्टिलोपस्य दुर्वारत्वात् किंच अह्नादौ ग्राह्यमित्यादिनिषिध्येदन्निति प्रकृतिभावस्य दुर्वारत्वादिति भावः
ग्राम्यइति इत्यादय इति तत्संज्ञा प्रयुक्तः यथा निपातनमिदं यथर्थस्यान्तस्य पूर्वस्य इति प्रकृतिभावनिषेधाट्टिलोपसिद्धेरित्याशयेनाह अनपत्ये णौ
ति ग्रामणिति ग्रामसंबन्धीन्यासः स्थालीपाकयत्याथ्यु [illegible] न्वेयमपि ग्रामणानि सिध्यति नमपूर्वं इति प्रकृतिभावनिषेधात्
पत्यः जिदल्लाहिन इति टिलोपप्रवृत्तत आह जाताविति कल्मषं कन्धुत्यास अपत्य इत्यनुवर्त्तते ते नि चलदेतदाह अपत्यजातावित्यादिनाथ
मर्थः अपत्यजातो वाच्ये वयाब्दे टिलोपानिप्रवर्त्तितिं केचिदि अज्ञाताविति छित्वा जातौ निष्पाति व्याचक्षते तन्निस्तु व्याख्याने नाभिनानुय
ज्ञनीयेत्वा तो किं ग्रामसानापदः नास्त्याइति शिवादित्वात्प्रस्थदम्भित्यणनाक्षण्यइति क्रामिलक्षणोण्यः कुलाटवः केवलात्कुलशब्दात् स्वर्थपत्ता
दित्यादिना विधीयमानिति ताभ्यामपि यन्त्र ढकञ्स्यो येन बाध्यते तद्धि यावन्यतस्याग्रहणादित्याशयेनाह कुलीनइति किंमादिति अन्यथा
ग्रहणवतानि तदंतविधि — निषेधात् स्वर्णपदग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः आढ्यकुलीन इति आढ्यस्य कुलात् आढ्यकुलीनस्योति कुलीनाविशेषण
त्वे कुलस्याग्रहणं नम्लायते किंच इकारादत्तत इति स्वर्णपि विधिर्वाधलीति भावः बहुकुल्यइति विभाषा कुपइति नञ्च प्रत्ययानपदमिति अ
पूर्वपदत्वा — — — यत्रायं प्रत्यसेवेति भावः स्वस्थादिति मातृपत्ययाद्दिशात्ससदाम्नात्शब्दो मृतेवस्यान्तदपत्यो इत्यर्थः स्वस्रादायेन
इति अत्र इति प्रत्ययेन यादृक्स्वे अपत्ये वाच्य इत्यर्थः यतु [illegible] तान्त्रमपत्यार्थे [illegible] स्येवेति नदुपेक्ष्यं साध्यविरोधादितिमन्ताभिधाय
यः पाम्नेतिस्मृनगनस्वात्यथा [illegible] स्थगादिवदस्क पचारादिति अस्त्रीपिंकस्मात्प्राप्यांकल्युमकि [illegible] मिश्वमयः नहिपांप्रातुरपत्यमि
वतीत्यतोमान्त एवायंप्रयोगइतिभावः रेवत्याः रैवती अश्वपाली मणिपाली द्वारपाली त्यादित्यादिकस्येकः अंगस्थैत्यनुवर्त्तनादाह अंगा
त्स्येति अंगादितिड कारविशेषणादेवयत्र इकारस्यनभवति कर्मदः गोत्रस्त्रियाणितद्दरत्तु तुकायन्यात्अपत्यं स्त्रौतुकायनात्मा
यत्त्रवाचिणताण्या तिरध्यर्थमिति विश्यं सामर्थ्याद्भूतीति गोत्रादद्ययो गोत्रप्रत्ययान्तेयुक्तत्वादिति भावः गार्ग्याः अपत्यमिति पितृसंज्ञा
नेमाचाच्यपदेशात् कुत्सागोत्रेकिमिति कारिकेयाजात्यः स्त्रियाःकिं अपगावस्थापत्यं अपगाविर्जात्यः कुत्सनेकिं गार्गेयो माणवकः १४०
पत्रादिति इत्यसितदइति निवृत्तं वृत्तिमतेणित्तस्य फलमस्ति निष्ठनयत्तुद्धार्थातिमेस्तइति नत्वमा ध्यमतोपि फांट हृत्वा माय इत्यत्र वृद्धि
दिमिन्नुत्स्यति पृथग्भावादिव वोणित्वस्यफलमस्ति गियाच्च अस्त्रियामिति स्त्रियसंज्ञा निषेधात् वृद्धसंज्ञा समावादेकोगोत्रइतिनियमादि
चनात्सारात् तिराश्चादव्ययस्यापत्य प्रत्ययस्या भावात् फांटाहृतमा [illegible] स्ववास्यादिति भावः कुत्रादिभ्योरसौवीरेष्वित्यपि निवृत्त कोरव्या

285
1982

ब्राह्मणा इति यत्रकृसनादिभ्यो ण्य इति वक्ष्यमाणस्थान इत्यात्संबाधुत्तु कितुरवः क्षत्रियाइति भवति मनुकौरव्याइतिभावः वादस्य
इति वदेयं तादृक्प्रत्ययः सचाद्ये बाण्णोनिपातनादित्याहुः कुलगर्गवाद् इकारसन्नातः क्षात्रियस्मात् शब्दाण्य इत्यर्थः ग्रामरथ्यस्य
काण्व्यादिस्यु वर्जयं नस्य काण्य यास्कस्य वत्कार्यवण्ण प्रत्ययान्तस्य ग्रामरथ्य शब्दस्यस्वात्तु द्वात्तविनेत्यर्थः बहुत्वे यञ्ञो
श्लेति लुकवाग्रस्योः छात्राः काण्वादिभ्यो गोत्रइति छापवादो ण्वाग्ररथी ग्रामरथ्या यनीस्त्री यत्रश्वप्राचामिति अपर्थ्यो ग्रामरथ्यानि
संघांकस्याक्षणानि संधांकलक्षणेविति छापवादो ण्वस्वं भवेत्यतः बत्तमीकाप्तुकिकारेत्यादि द्वारिकेण्य इतिपति संज्ञायामिति मत्स्यस्यामि
सुत्वाक्सनानीयं ता [illegible] इति उदीचामिनोपवादोयमण उत्तमाद्यपस्सर्स्यात् [illegible] शब्दपाठेनानुसृइत्यिगम्यते [illegible] तस्य
नशब्दाविवादिस्युषतित्वात् लक्षिलक्षणसुदीच्यामिञ्चस्यप्रण वाधतेण्य स्यदुवाधानेत्यत आह तस्तुवो धेनारस्मात्भिराषितथैवाख्या नं
फलविशेषाभावात् कौशल्य परमप्रकृतयेवायमिति यदितु [illegible] कौशल्येति स्थंउ नात्कौशलशब्दात्कादिलक्षणण्यातातदिति कार्मार्यश्च
आचार्यं विधिः स्यात् नत्वायमत्स्य [illegible] रूपमिति भावः छागेतिदयुवोऽस्यापु [illegible] वलक्षणमेतदिस्त्र इकारणदयुकौशलकर्मारछागवृषाणांयु
ट्रादिस्वस्थेति वान्तेवा [illegible] स्य आपत्यादेशस्येत्यर्थः अन्यथा प्रतिपदोक्तयु [illegible] प्रत्ययादिलाभावात् कौशल्यायनिरित्यादौ फक्स्यायना
देशानस्थान् इकिस्वनेदृछागव्याचानित्यच [illegible] यानव्रालोपश्च्नस्यादिति भावः कार्तयाणिमिति कर्त्तुरपत्यं कार्त्तः तस्यापत्यं युवा कार्त्तयाणिः
त्रय्यारक्षते कर्त्तशब्दः कृवादिषु पठ्यते तथा च वार्त्तिकृत्येव वदन्मानेतोदात्तं तस्मादिशमर्कत्व [illegible] द्युदात्तत्वमिति दाक्षिषिति वाक्यार्थे
यस्येति [illegible] संज्ञाभावपक्षेप्यत्कुदादर्पणमिदं पक्षांतरे तु फिञ्प्रवत्त्यैव दाक्षायिण्यो द्विनीच्योविदारा इत्यसंवः वाकिनादीनां यदिहवस्म
गोत्रं शब्दस्य पदं चागमार्थ मैवदेवचनस्ये [illegible] यार्थ उदित्यामित्यनुवर्त्तनाद्विकल्पः फलितइत्याह फिञ्प्रत्यस्यादिति वाकिनायनिरादि
वचनंवाकः स्यात् स्त्रीतिवाकिनः अतएवनिपातनादिवत अणरेवधतइतिगारेधः [illegible] दितादिलो [illegible] फकंध्यादित्वात् स्वरसंगार
धकायनिः चार्मिकार्मिणो नत्यो पश्चोति गणसूत्रं चार्मिकायणिः वार्मिकायणिः
इति [illegible] बाध्ये [illegible] पराक्षिस्ति विवाच्य फस्थानादित्वा [illegible] राभावप्रसंगात् चाकिनिरिति मतइ
चापिञ्चभावेनत्वामिन्याग [illegible] कः इत्यासाचन [illegible] वाक्यतपत्ययं वाक्षिपत्त्या [illegible] वाताद्युदात्तोपि [illegible] दावनुवर्त्तत इत्याशयेनाह वा
भिन्नभिन्न इति तेनैव [illegible] शिवादिभिन्नमिति अनेनद्युद्गावदाविधीयतइतिभावः प्राचामस्त्वात् प्राचांग्रहणं पूजार्थं शरद्वादिदिकिं राज

म॰ त्रि॰ सू॰

ततः यञ्ञ्श्चेत्यादेश्छात् ... मानुषः मनुष्य इति जातिशब्दावेतौ अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सि
ध्यति माणवः १ णत्वविधानार्थमिदमणः सिद्धत्वात् अनधीतवेदत्वान्मूढत्वं विहितादुपदानाच्च कुत्सितत्वमिदं वचनं ब्राह्मणमाण
वेति णत्वनिपातनार्थमित्याहुः जनपद जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् जनपदवाचिनः क्षत्रियवाचीत्यर्थः यद्यपि पञ्चालादयो जनपदव
चनास्तथा क्षत्रियेष्वेकवचनास्ता ... [illegible]

[illegible]

287
1982

[illegible]

न॰ वि॰ स॰

१४०

[illegible]

१४२

289/1982

[illegible]

म·चि·सु· णारम्भः स्युः यः ... [illegible]

... सर्वतो ... कौमारः ... [illegible]

... [illegible]

... प्रत्ययः कौमारी ... [illegible]

... प्रत्ययाः स्युः ... [illegible]

... [illegible]

291/1982

[illegible]

न·प्रि·स्तु

१५५

[illegible] १५५

293/1982

[illegible]

न० टि० ४०

[illegible]

295
1982

[illegible]

न्या० सि० मु० [illegible] सुभिक्षस्यापि जाते प्रतिषेधसामर्थ्यमि
[illegible] आहुः पञ्चाक्षरस्थालीया इति कथं [illegible] सुभिक्षः संपन्नपानीय इति प्रयोग
इति [illegible] सुभिक्षाः संपन्नपानीयाइ
१४६ ति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] नचासिद्धत्वात् [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] चेद्वाहुः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] १७६
[illegible]
[illegible]
[illegible]

297/1982

[illegible] इति [illegible]
[illegible]
[illegible] प्रयोजनं [illegible]
[illegible] इति ज्ञापनात् [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

न॰वि॰सु॰

[illegible]

299
1982

[illegible]

[illegible]

37/1982

[illegible]

त॰ चि॰ मु॰

स्मि देशकालागर्भतांनिक्षणविद्यादि प्रयोगात् ततश्चकेनवृत्तेन शब्दाभ्यां स्त्यणि देशनेनैव तामिति स्पष्टयांसं छंदस्मिते
मंत्राच्च निरा जि देशनिविमिति वृत्तयिम फिलं सिद्धानि नन्वविशेषविहितेन ठचाणां बाधः शंक्यः छंदसि मंत्रे विधानां वैकल्पिकत्वात्
नित्यतानुवृत्तेन नाचेतिरत्येवसर्वे न्यूनमणस्य पूरकस्थत्वात् इतिमंतिक मितिस्योक्तत्वात्यांचिरं नन्वं तरंगत्वाख्यमंतु मिति स्युरित्या
दाविवस्युधात्व प्रत्ययस्तथा अंगसंज्ञानिमित्तयाघ्रस्य विधेयित्वनो नादेशो नस्यात् नन्वेवंतुगे वाक्यिपत्तामिति वाच्यं तस्य सर्वात
त्वेन विसर्गाभावात् प्रातस्तनमिति भन्नस्त्याभावप्रसंगादत आह उदः प्रागिति इत्यादीति आदिशब्देन पदमान्तने षिनिप्राह्ये
सायंतनमिति स्यतेरत्र्वि सायन्तां कायांनादि वत्सानेरह्नस्य प्रत्ययसन्नियोगेन मांतत्वं निपात्यत इति वार्त्तिकस्मृतं साय
शब्दानुनासिकान्तमित्याप्रिय सायंस्य अणं प्रत्यासत्यात नन्वेवं सायशब्दस्यात्ययलाद्वन्निस्प मितिरूपप्रसंगः तस्यकालवाचि
त्वाभावात् सन्निधानादित्याह चिरंतनमिति चिरशब्दस्यापि प्रत्ययसन्नियोगेन मांतत्वं निपातनादिति भावः अलपदंति
स्यगदोपाशदव्ययत्वादव्यासिद्ध इदं तस्य त्रोम्कर मित्यमद्यं नवादेशा चिरशब्दात्कुस्याद्दितिवाच्यं तेन बाधादिति
स्टंतत्वमिति प्राह्णः सोदा स्वाह्ननर स्यादत्र्यंत असमनिाक्ति जानार्थं धकालतनत्यलुका पिसिद्धं चिरत्वमि
मित्यत्र चिरशब्दस्य प्रत्याख्यानसंभवती ति वाच्यं सौनाग्ययादृच्छद्धविधौतलस्य बान्यतत्सर्वं स्मिन्दक्षपेष्वा
दि एर्वंतर अन्याहि इमिनादित्वरणस्यपाठार्थं तत्रजातः नतु धासस्यस्य लक्षणत्वाक्त्रा कसंरू पश्रावणः शब्दः
इत्यात्विषयजातादिष्वर्थेष्वणादयः सिद्धाः अधिकाराच्च प्राग्दीव्यतीत चजातादिष्वेवाणादय इति नियमार्थं जाता
द्यर्थनिर्देश आवश्यकः अन्यथा तत्राप्ये तन्नेशेन इत्याद्यर्थापि प्रत्ययः स्यादिति वाच्यं चाक्षुषमित्यादावपि आपत्तेः
स्वार्थे आमेरूदृपेशेन इत्यादौ त्वनभिधानादेवतद्धितानभविष्यानि अंगुल्यादेवनावियक्षदलाहागत इत्यादौ यथासम
र्थविभक्तयस्याक्षेपादेवलस्यं तेचाक्षुषमित्यत्र तृतीयाय यथा तस्मात्तत्रजात इत्याद्यर्थनिर्देशो व्यर्थ इतिचेन्मैवं प्राग्दीव
एविशेषवादार्थं तदावश्यकत्वात् धेनुनिरपवादाअर्थनिर्देशाः तत्र लक्ष्यं निकृष्टता इत्यादयस्तेनुव्यर्थाएवेति दिक् संज्ञा

303
1982

यांशरदः समुदायेन नन्वे संज्ञा गम्यते इत्यर्थसंज्ञायां किं शारदं सस्यं संज्ञायां इत्येतल्लक्षणं त्वेनत्सत्ययात केचित्तु वर्ज्य
यंतामिति नित्यत्व एवं वार्त्तिक इत्याहि यथाणास्त्वेः देशेतस्यापत्यानि कि तेरूपोपकारयतामित्स्येकदेशिसमासः पूर्वा
ग्रिमं तद्वितार्थसमासः संतान्दिमा द्विधाविति अनुवाचिनः शास्त्रादिति निमित्तक प्रत्ययविधावेवतदन्तविधिर्वाच्यः
मत्त इत्युवाचियाक्तो यथये न्यः फत्रत्यर्थः पूर्वत्वानि पूर्ववार्त्तिकः अपदेशमत इत्यत्र तथानुवर्त्तिष्यते सर्वत्राण
तस्याथ प्रसंख्याक्षेपणगणोभवतः इद्धिमद्विधावि पूर्वपारस्य प्राकषुष्पयत्यत्र तदन्तविध्यभावादिहरस्त
णेवइत्यत्रापि पार्ववार्त्तिक इत्यत्र तथा चक्रकालादानिमित्तेऽप्यथति भावः प्रत्ययस्याभावादिति अन्यथास्त्रमाववर्णास्ति
नियमेनाधिकरणष्यनसंगछतइतिभावः जनपदतदवध्योरितीति तस्मिन्नतुवर्त्तमाने इक्षादिपिण्डवचनादिसया
दित्यनेनत्यर्थः पार्श्वमइडातिमहेश्याः सिद्धस्य एवाङ्गजेनितिविभाषास्त्वा द्वापदाद्भ्यामित्यस्यापवादः इति आईकारूर
कणतिलक्षणाणापवादः प्रदोषकर्मिति प्रियाप्रदोषाभ्यां चत्सस्यापवादः अवस्करस्त्रमि उत्सर्गिकस्याणापवादः येतुसंज्ञा
यामित्यनेनानतत्रश्वेसतस्यर्थे नमनुवर्त्तयंति तन्मते संज्ञायां यथायथ अणादयाद्यादयश्च बोध्याः अमावास्यायावा
संधिवेलाद्यणापवादः अमावस्यदन्यतरस्यामिति अमावास्य एव पदादुत्सर्गेणयोरित्वोपधेषु स्त्वत्वं निपात्यते अमावस्य
धस्य च अमावास्याशब्दस्य दुणं प्रकृतियत्नणी निमित्तत्वपि अरणा दमावस्यकः अमावस्यः येतु इत्यत्र संधिवेलादि
ष्वस्याप्यपणाति तथादुदीरोपप्रत्ययस्या दिवाति यहणेन प्रकृते मस्तु इति इत्यादयः चस्तुततु राडिमेक्तातित्व
तस्यानुकरणामित्यामियाक्तस्थापश्चपाठा पद्मन्नाय ये तु यवयत्र इत्यन्ये अचमावास्याशब्दाद्वकारः प्रत्ययः स्यात् प्रत्ययवि
धेर्वत्रभाष्यांतावः अमावास्यमित्यत्रापि अत्यंतु अमावस्यः प्रणालोत्तयथा संख्यादोषोयोगविभागः प्रापितः इत्यत्र स्त्वाद्व्या
तिपादकाशंदयति वयदरूपत्वादयः पाथकस्तुद्दीर्धांतइति अत सातत्यगमनमृतियतावाद एवचात्रस्थानीति स्थितिरोषतस्य

न·धि·यु·

१८०

[illegible]

१८०

305/1982

[illegible]

न्या·पि·सू

१५४

[illegible]

१६४

307/1982

यकरणं विज्ञायत इत्यत्र स्वे यस्य वन्नमित्याह गोत्रादङ्कवत् अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमेतत्कर्म पदस्यप्र
प्रसंगोनानन्तरभागकत्वमित्यर्थे अंकवत्सस्यथाः स्यात् केतदस्य सर्वस्यायमिति देशानन्तु साक्षाद्विहितं सर्वत्यागः तेन गोचरणाद्बुञिति वुञपि
लभ्यते सहितस्येदमिति सामान्येन विधीयमानोपि अभ्यासिनंतादन्यत्र अंके पिदत्वः वैदमित्यादि संघाके सादिताकार्थेष्विहितञ्छोस
प्यत्र यञिञंतादण् अपगवकमिति गोत्रचरणादिति वुञ् अंके दृष्टस्ताप्यणंताद्वुञ् रैवतमनुष्यश्योमत्स्यम मेदर्थेवङ्
चनं स्वरूपविधिनिरासार्थं सम रूप्यमिति विभाषागुणे इत्यत्र विभाषेतियोगविभागादगुणवचनादपि पंचमी योगविभागद्बाङ्लके
प्रकृते सत्तु इति रिति लिंगं मयट् च योगविभागा यथासंख्यनिरासार्थः दोऽर्थे वर्थः हैमवतीति हिमवतः प्रकाशतेन प्रथमं सस्यत
इत्यर्थः उत्साहिवन्नत सुप्रभवतीति यत्स्थानेत्तज्जालाद्यत्थोभेन निर्देशात् वैदूर्यमिति दंतमध्ये यशादूलवल्लदशूलवन्मूर्ध्न्यमध्य
न्तवर्णसंगतिः वालवायपर्वतादसौ प्रवर्तेति विदूरनगरेतु संस्क्रियते सत्यं अतएव समाहितं भाष्ये वालवायो विदूरं च प्रक्ष
संतरमेववानैवत चेति च दूरान्निलरीव्युपान्तरेदित्यस्यार्थः वालवायशब्दः प्रत्ययं लभते विदूरादेशं च सूत्रे पठितेनादेशेनानुरूपस्था
नी वालवाय शब्द आक्षिप्यते यथावाप्छन्न इत्यादौ पदाद्यादेशाद्वनुरूपस्थानि पाददंतादिराक्षिप्यते तद्वत्स्मत्संतरमेव वाति विदूर
शब्देन नगरस्येव पर्वतस्यापि वाचकोस्तीत्यर्थः एवं नास्मिन्पक्षे वालवायात्प्रभवतीति विग्रहे विदूरशब्दात्प्रत्यय इति व्याख्यानं कोपोतेति
भावः नवाइति वैयाकरणसमां योजयति तत्र पर्वतेति विदूरः कोप्रसिद्ध इति चेत् स्यात् जित्वरीवद्व्यवहरेत् नियतपुरुषापेक्षापि हि व्य
वहारो दृश्यते यथावणिज एववाराणसीं जित्वरीति व्यवहरंति एवं वैयाकरणा एवा द्रिं विदूरं इति तद्गच्छति द्वितीयान्तात् गच्छत्यर्थे प्रत्य
यः स्यात् सन्निकृतान्पंथा इतीत्यर्थः तत्र साधुसाधिक्रियाति कारकनिर्वर्तनीयात् विवकरणस्य स्वातंत्र्यविवक्षायां पंथाः कर्ता अभि
निःक्रामति द्वितीयांतात्प्रत्ययःस्यात् निःक्रामतीति तत्रैव द्वारमित्यर्थः स्रुघ्नं कान्यकुब्जं द्वारमिति स्रुघ्नाभिमुखं निःक्रमणे करणी
भूतमिति फलितार्थः पूर्ववत् करणस्य कर्तृत्वात् द्वितीयैवेति अधिकृत्य कृते ग्रंथे द्वितीयान्ताद्दितीयात्प्रतीकृत्य शारीरकं तं
संबंधान्तारिकः जीवात्मानमधिकृत्य प्रस्तुतः कृतो ग्रंथः शारीरकीयः चतुर्लक्षणीतिस्य संदर्भः इदं छः अत्र वार्तिकं लुबाख्या
यिकाभ्यो बहुलमिति तादर्थ्य एवान्तर्यो आख्यायिका तामगग्रपत्यर्थपायायविशेषः अतएवाख्याताख्यायिकपदस्य भेदं नो प
दानं आख्यायिकाभिधानेपि प्रत्ययः इत्यन्तरस्य बहुलं लुगित्यर्थः वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता समनात

स॰ षि॰

गतत्विन्न सामर्थ्याभेदोऽप्यनारेण गतार्थत्वान्नेदं वार्त्तिकमावश्यकमिति निष्कर्षेणोक्तं सिंधुक्त्वं अथ वार्त्तिकं द्वंद्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः देवा
सुरं रक्षोसुरं निपातनादिति सभारा जैदिसंज्ञे मद्र्यथा द्वारकारक्षाः पिशाचादिनाद्युक्त्वात्तेन संज्ञेयत्वेन सिध्यतीति भावः सो
स्य निवासः प्रथमांतादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् यः प्रथमांतः स निवासश्चेत् स्रुघ्नो निवासोऽस्येति निवासाधिकरण
मित्यर्थः नन्वस्येति कर्तरि षष्ठी तथा च विशेषणविशेष्यत्वस्यासात् स्रुघ्नाधिकरणकवासकर्त्तृत्वं स्वार्थस्तथा च तत्प्रत्यये
वसिद्धं किमनेनेति चेद्वाच्यः वासस्य चैतन्यमात्रकर्तृकतया प्रसिद्धत्वात्सकारस्वतोऽभेदोऽसौ तिना सिद्धेयर्थ्यं वक्ष्यति दिशोऽभिमुखानव
सुनीत्यादिषु पर्यायवाच्यः अभिजनश्च वीणाविभागजन्तरार्थः अभिजनाः पूर्वबांधवा इति वचनैरभिजायतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या इति भावः पूर्व
बांधवाः पित्रादयः संपृथाद्युः प्रत्यादि पूर्वस्य आदिहेतुवासस्य सद्भाव इति तत्सामानाधिकरण्यादभिजनशब्दस्य तत्संबंधिलक्षणा एवंवि
ते फलितमाह यत्र पूर्वैरुषितमिति आयुधजीविभ्यः तादर्थ्ये एषा चतुर्थी आयुधजीविभ्य इत्यर्थमायुधजीविनोऽभिधातुं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः सोऽस्याभि
जन इत्यनुवर्तते पर्वतादिनिवृत्तं शांडिकादिभ्यो ञ्यः शांडिकश्चयेऽश्वानधापेयस्यादिसिंधुनः सिंधुवर्णुगंधारकंबोजादयः सिंध्वादयस्तु प्रायेण
ण कच्छादिष्वपि पठ्यंते तेभ्यो णि तत एव सिद्धेर्मद्र्यस्य ज्ञापनार्थत्वेन तक्षशिलादेः साहर्त्वव्यर्थरेस्यादयः तक्षशिलादयः वासुदेवा
र्जुनाभ्यां वुन् गोत्रवादः अजाद्यंतमस्यान्तरमिति ह्याभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपातेऽपि तस्याकरणं सर्वतोऽभ्यर्हितमिति ज्ञापनार्थं वस्तुत
स्तु वासुदेवस्यासत्त्वमित्यर्थे सभ्यं ... वासुदेवशब्दो निष्पन्नस्तथान्यत्र गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यः सूत्रस्थेन वुञा वासुदेवकः किमनेन तु
ज्ञानत्वेन रक्षोविशेषात् प्राग्वत्त्वात् न च ... निमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधोऽत्र स्यादिति वाच्यं वृद्धापि न कोपधाया इति निषे
धस्य प्रायत्वात् न च स्वरे विशेषः ञित्यादिर्नित्यमिति तु स्वरस्य त्वात्तु अर्थोऽत्र पूर्वमिति विज्ञापनमेव फलमिति वाच्यं तथात्वे सिद्धे
निपातप्रकरणे लाघवादस्मादर्जुनाभिसंबंधोऽध्यासिनिर्देशभाष्यं संगतेः भगवत इत्ययं भावः सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वेति तयतः ततो
वै वासुदेवोऽस्ति विग्रहः परिपठ्यते इति स्मृतेः परमात्मा इह वासुदेवः सर्वत्रासौ वसति सर्वमत्र वसतीति वा स्वरस्य पाठः वासुदेवकाद्वेण
वासश्चासौ देवश्चेति विग्रहः तथान्वयं नाख्यानापि संज्ञायास्येति सूत्रे एव वृद्धविधिः अभ्यर्हितं पूर्वमिति तु प्रसंगात् साधितं तदप्य
नित्यं ... स्वरमयानामित्यादि लिंगादिष्ववयवं वक्ष्यते इति आश्वलायनस्येति ओपगवकं जनपदिनां जनपदवन्सर्वं संबंधेन च

309
1952

र्थो यद्यस्यां जनपदस्वामिवाचिनामपि प्रत्ययः प्रकृतिश्चेति अनेन सर्वशब्दस्यार्थो दर्शितः अन्यान्निस्वर्थस्य पाठश्चाध्यायात् प्रत्ययः स्यैवातिदे
शः स्यात् नतु प्रकृतेरिति स्वदृशः अथ वार्त्तिककारः सर्वशब्दप्रयोजनमाह सर्ववचनं प्रकृतिनिर्ह्रासार्थं तत्र प्रकृतिरत्यर्थमिति अयं भावः
द्धिनिमित्तस्य वृद्धादिभ्यश्च दिशिविधिरत्र लक्षणादिस्वामाभ्यं प्रति विशेषस्य तत्र वृद्धेर्भेदात् मद्रवृज्योः कन्निति विशेषणयोः सोऽपवादः
एवेति निर्ह्रासार्थ्यता तथाहि वृज्योर्गा राज्ञा मद्रभणीत्यस्य मद्राः राजशब्दात् इह लोकशब्दे निस्पृह वार्ज्यः समभक्तिरस्येति प्रकृतिनि
र्ह्रासमद्रकः सजितः मद्रवृज्योः कन् अन्यथा मद्रकः वार्ज्यकश्चेति स्यात् अगक इति जनपदतद्वध्योश्च अवृद्धादपीति वुञ् अंग
शब्दस्वामिवाचिनो बहुवचनान्तोऽपि पंचालादिति दिश्यते पांचालाश्च क्षत्रिया इति अभेदोपचारात् जनपदेषु पंचालशब्दस्य वृत्तिः ब
हुवचनग्रहणं किं एकवचनयोः सत्यपि शब्दभेदे आदिष्टस्यातिदेशो यथा स्यात् आंगः अंगीवासमर्थकस्य आंगकः इह स्थले प्रासेद्धुः
ज्ञ तेन प्रोक्तं प्रकर्षेणोक्तं प्रोक्तमित्युच्यते ननु प्रकृतेऽपि इत्येतेन गतार्थत्वात् पाणिनिना प्रोक्तमिति स्वयमन्येन वा कृतस्य व्याकरण
स्याध्यापनेनार्थव्याख्यानेन वा प्रकाशितमित्यर्थः प्रोक्तिकिंवदन्तेनाध्यापितं प्रत्याख्यातस्य ग्रंथस्याध्यापनमिति नेहातेन प्रत्ययः
तित्तिरिवरतंतुखण्डिकोखाच्छण् अणोऽपवादः साहित्यपदेनिशोनकादिभ्यश्छंदसीत्यस्याद्युत्तरेति तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोकाः इत्यन्वभवतीति भावः तैत्तिरीयाः
तिप्रोक्तात् लुक् इत्यध्येतृप्रत्ययस्य लुक् एवमग्रेऽपि काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः छस्यापवादः पाकाद्यत्तरत्वहृत्यर्थः ननु वा वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषे
धात् तत्समस्तीति चेद्वाच्यः णिन्यंतस्याध्येतृवेदितृविषयत्वेन स्त्रियामप्रवृत्तेः प्रवृत्तावपि जातेश्चेति सिद्धत्वाच्चरणत्वेन जातित्वा
दिति ऋषिभ्यामिति किं इदानींतनकाश्यपेन प्रोक्तं काश्यपीयं कलापिवैशंपायनान्तेवासिभ्यश्च अणोऽपवादः छंदसि परत्वाद्धि बाधते कलापिनोऽन्तेवासि
नश्चत्वारः हरिद्रुः छगली तुंबुरुः उलप इति वैशंपायनान्तेवासिनस्तु नव आलंबिः हरिद्रुः पदश्चिन्नामा आरुणिः ताण्ड्यः श्यामायनः कठः क
लापिरिति हरिद्रुवत्वाद्यति एतेषां हरिद्रिणः औलपिनः छागलिनस्तु छिन्नुक वक्ष्यति आलंबिन इति एवं कालिंगिनः कामलिनः आर्चा
भिनः आरुणिनः ताण्डिनः श्यामायनिनः कठाः कुतस्वस्थादिकलापिनः याज्ञवल्क्याधमस्याश्चो कण्वादित्तेनतत्स्यांयजातस्यादकः
ठानमवति इत्यधीयते नाह अणिआपत्यस्थाति याज्ञवल्क्यादयोऽचिरकाला इति भारतादिषु व्यवहारः स एवानुसंधेयः सहाह ता कठच
रकाल्लुक् कठाद्विवक्षस्य वैशंपायनान्तेवासित्वात् णिनिः चकारादण् तयोर्लुक् छंदसि स्थितकाढाः चारकाः श्रूयकाः कलापिनो वैशंपा

त॰बो॰ यत्नांते वासित्वा स्थास्य जिनेरपवादः इत्यव्ययपद्य प्रति प्रकृति भावेषामे आद्यन्तांत स्यादि लोपः इति कलापिनश्छन्द के पैथा मार्गिकं शिखिदेशुत
रण प्रकरणमधिक विधानार्थं सद्भावकवाचना र्थं भवति तेनमायूरोऽप्रोक्तमायूरीलसिः मैदाः पिप्पल्यादाः शाकलिकोऽमृतिसिद्धं मृदपि
प्पलाद शाकल्पस्यः पुराण प्रोक्ते षिणिनिति रपवादाण्छगारिणो हिंदुक कलाप्यंते वासित्वा स्थास्य णिनेरपवादः पराचार्यमृद्धक
१०३ पुस्याणि निरिल्लिसंबध्यन्द स्यात् णिनिः स्यादित्ति ताद्धिमयता वेथ्यते तदर्थं छंसाग्रहणमप्यनुवर्तिष्टत्वयो ःछंदस्त्वद्गुणोणारस्थाबोध्यं
॥ शिक्षस्नत्रमिति च तुर्लक्षणास्त्वं पाराशर्यशिला शिपाराशर्यो व्यासः अनंतरापत्ये पिंगोत्रे तत्तोपगात्वा इगो हिस्येतियञ्च आपस
स्थाति यत्नोपः अध्ये वणस्तु प्रोक्तादित्तिलुक मिक्षुनटसूत्रयोः किंपाराशर्यशिलालं कर्मंदकृशाश्वादिनुः स्यादिप्राग्वत् भिक्षुनट
सूत्रयोः किं कार्मंदकाशाश्वं नैनेकादिक तृतीयांतादेक दिग्गित्सर्वयादयः एकदिक्समानदिगित्यर्थः पुनस्ते निसुनिश्कृंदोधिकार
विहत्यर्थाः सौदामनी ति अग्नि शिष्का शिभावाल्लादि लोपः तडित्सौदामनी विद्युदित्यमरः तसिश्च पूर्वेण विषये उपज्ञाते विनोपदे
शो नातन्त्रुपज्ञानं कुलालादिभ्यो कुलालवरुडचंडाल निषादकुंभकाराश्वपाकादयः कुलालादयश्छन्दाम्नपरयादपराखंडोपाताम् अन्य
श्वापलि अत्रि धीयते तेयदं अणादयः पंचखंडलामगोत्रारपश्च परस्पंता अंधिनः स्युः अनंतरादिषुत निधानात् दे वदत्त स्यानंतरमिति वदेस्तु
इष्यमिदंश्रुपरंसत्यानं मध्यनुमित्सुपदाऽनुघ्यते तुरिति तन्नतयोः सामान्यग्रहणं दत्तादि नामसिद्धत्वाद्लौकिके प्रक्रियावाक्ये पूर्वमिद्धत
तो निमित्ताभावान्त्रत्वादि इत्याधयेनो दासदति सांवहित्रमिति अग्नीदिति छिप् यत्तिग्निरिवेषोपतम् मिद्दृत्तायनारुपनु छांदसंज्ञस्त
तं आग्नीध्रमिति मत्तविधानाद्रस्य जश्त्वं नेति भावः सोपाधि आग्नीध्रपदित्यर्थः ननुपिधास्त्री प्राक्तने स्यायवाघ्रदान्तस्पृष्टस्ये वार्ति
केतुरपणि धातनादयमंतोदात्त इति चेदत्राहुः आग्नीध्रसाधारणादञिति वार्तिके न विहितो यः स्वार्थेऽञ उदात्तस्य तत्राद्युदात्तत्वं बोध्य
मिति समिधामाधाने षेण्यण् कर्मणि षष्ठीयं आधानमिति करणे ल्युट् कर्मणि षष्ठ्यां तादाधानकरणे षेण्यण्स्यात् सामिधेन्य इति यया अग्निः स १७३
मिध्यते सा सामिधेनी संपदादित्वात्करणे क्विप् तस्या आधानमिति विग्रहः सामधेनीति पित्त्वादङीष् हल्सस्तद्धितस्येति यलोपः य
पा यच्चान्नसमिन्धीधायते सा सामिधेनीत्यर्थः प्रवोवाजा अभिद्यवो इत्याद्याः आज्याय ताद्यव स्था स्वंता सामिधेन्य इति व्यवहियंते रथा
घ्रत् अणोपवादः रथाद्रथांग इति वार्तिके अभिप्रायाद्रथ्यं चक्र मिति रथ सीताद्येभ्यो यदिति विहितं यधि रूपं संख्यायंते यर

311/1982

मश्वं चक्रमश्वं दूष्योरथ्यो रथांगद्विरथं रथद्विशोल्लुगन पश्यति यतोल्लुक् ननु यत्स्यत्योगएव चायर्हाव्यते कथं तद्विरथ्य स्यैवाद्रथ्य इति तहत्र्यन्तिरस्य
वैनानिवैरदेवं नहि भयतेतयदथ्यागदस्वोरथ्ये पिइष्यतां तदहनिरथ्य पुंगे मिस्य चरयग्रहणं त्वस्ययतामिति चैन्नेवं द्विरथ्य इति द्विरथ्य इत्यत्र द्वि
गार्नमस्य इति प्राग्दीव्यतीयस्य लुक् प्रसंगात् तदहर्तीति यस्य स्यस्य दप्राग्दीव्यतीयत्वाभावाल्लुग्मिति हिरथ्य इति सिध्यति ननु द्विगोर्लुग
नपत्ये इति अपरादीव्यपर्युदासात् कथमत्र पतालुक प्रसक्तिरिति चेदत्राहुः तदर्तातिच रथग्रहणमवज्ञापकं तस्य यतो लुगादेरपि लुक्भवती
ति अन्यथा तद्रथ ग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्तथा च द्वयोः रथयोः गमिति विग्रहे द्विरथ्य मिति प्रयोगः स्यादिति पञ्चम्यां दृष्ट् प्रत्ययतोऽपवादः पञ्चमि
ति प्रश्नस्त्वे वेतत्तिविधिरे दास्यं पीयोदय्यादिनात्वं तथाद्वि स्वसंदाथ्यतइत्याद्द्वं अश्वस्य स्थवमिति अश्वसूक्तोरमेश्वरस्तस्यागमित्यर्थः पु
त्राध्वर्यु अणोपवादः वार्तिकमाह पञ्चालस्यरूपि इत्पच्चेत्यर्थ प्रत्ययतेरयोल्लुरस्य अश्वपण्य त्याध्यान क्षैत्रधारणं द्विराद्दुष्त अणोपवादः छं
दुपदादाधते काकाद्धकिकेति काकोल्लूकस्यवैरमित्यर्थः वृद्धं त्रियां वरमैथुनिकादिवुञिति व्यधिकारेऽमरः कृत्स कुशिकिकेति कु
त्सकुशिकयोर्मैथुनिका विवाहरूपः संबंधइत्यर्थः मिथुनं दंपती तत्कर्मक्रियाभिः पादंमनोज्ञादित्वाद्वुञ् अनुबंधतन्त्रं स्त्रियां तस्माद अ
त्रिवदिति कुत्साश्च कुशिकाश्च कुत्सकुशिकास्तेषां मैथुनिकेत्यपि विग्रहः इत्कृत्सश्च कुशिकश्च इतिद्वयोरेव मैथुनिकायां वुञिति नाग्रहः का
र्यं यनिल्लुगिति लुक् वैयरेतान्निपानद्वा निकस्यादिकं प्रसंगाभ्रादडस्य बहुवचनांत इहतु नात्पाश्स्यात्याडितिसंधाक पूर्वस्यद्वगोपवादः योध
ग्रहणमिति प्रवत्तप्रजननपस्मिन्सः प्रत्ययार्थ विशेषणा विवत्तार्थीति यथासंख्यमपि नभवन्नेतगार्गइति आपत्यस्येति यलोपः यद्यप्यंकल
गणयोः पर्यायत्वं प्रसिद्धं कलंकांकोऽलंछनं चिह्नं लक्ष्म च लक्षणमित्यमरः तथापि प्रत्ययग्रहणसामर्थ्याद्विशेषपरंतत्याहु परंपरा
संबंधइति यथागवादिदिपः सामिनोगादारसंबंधः साक्षाद्विशुद्धा विसनांदि चारोवत्र समंतिरस्थानं ज्ञिस्वंवर्थं पुच्छगादिमध्यार्थं बुदाविधा
यत्थ संबंधविषः विरता मस्याधारणीयाविधात अदित्यर्थः छंदोगौक्थिकसंथाद्या निहत्ताः एभ्योध्यः स्यात्तस्येदमित्यर्थे चरणाद्धर्माम्नायो
पवादः तत्वरसोक्थिकस्याण्वधर्मो चाध्यो रित्सम्भेदे हृजशीलं कुलमित्यादि नदंड तस्येदमित्यनुवर्तते लशुषिष्यपुंत्रेति प्रत्ययार्थविशेष
णमितिरिवारः साधारणी इतरेतरगा रैवतिकादिभ्यश्छः रैवतिकः अदसोपि वैष्णवाश्वादि रैवतिकादयो अमुला चप्रत्ययांता गणः एवं गतु सि
धान्तछविधानार्थमिदमित्याह वृद्धापवादइति अत इञ्चमार्थंवयोः दखैवनिपातनादिति हस्तिनः पादस्याङ्ग्नय रथस्य अमितपादः पादस्य लोपो

नभवति अचस्त्यादिभ्यइति वचनात्प्राक् हस्तिपादस्येति हस्तिपदमिति अस्मादेव निपातनात् यत्राव श्चैतिभावः आथर्वणिकस्य अथर्वणा
प्रोक्तो वेदः अथर्वाऽतेनाधीतस्तदर्थमितिवसंतादित्वाट्ठक् इकि यलादिष्टतेनिपातनात् टिलोपाभावः अन्येत्वाहुः अथर्वणावेदसमर्थादाथर्व
णिकइत्यत्र वक्तव्यं ततः छन्दो ब्राह्मणानि चेति तद्विषयताया अथर्वणशब्दस्य अवसंतादिषु पाठादध्येतरि ठक् तस्यायं भावसामर्थ्यात् ... प्रत्य
यसमुहाः शोभिकाः तस्यविकारः प्रकृतो तद्विकारणाद्यः स्युः प्राक् तस्यवत्स्यत्ययुक्तः अस्यवृत्तस्य भवत्यर्थस्यविवक्षितत्वे पुनस्तस्ये सूक्ते अणादयस्तु तान्
वर्त्तेन अवयवेचप्राण्योषधिवृक्षेभ्यः प्राणि चा ... विधिवाधिपरिच्छेदाधिकृतत्वात् इत्याणिरजतादिभ्योऽञ् अनुदात्तादेश्च मयड्वैतयोः नित्यं
वृद्धशरादिभ्यः पिष्टाच्च ... ताद्विकारावयवयोरपि आनुदात्तं अत इञ् नित्यवृद्धत्वाच्च प्रत्ययोरुपलक्षणमिति पर्यायोऽच्यत
येत्वाहवति अवयवेत्यादि अयमत्र ... मयति ... निष्कारणत्वात् आद्युदात्ताः ... अन्त्यस्वरस्य ... विकल्पत्वाद्यधि
कारेऽपि ... अनिदं ... कालः ... चाधिकारइति तेनवक्ष्यमाणप्रत्ययाः प्राण्यादिभ्यः ... तस्य ... विकारएवेति
फलितं मायूरमिति प्राणिरजतादिभ्योऽञ् अनुदात्तादेरञ् ... अनुदात्तार्थं ... यथार्थं ... इदं परत्वादनुदात्तादिभ्य
पिअवर्त्तते ओषधिभ्यः ... मौर्वमिति ... प्राण्यन्तानां ... आद्युदात्ताः ... इत्यनेनाद्युदात्तः बिल्वादिभ्यो
ऽण् अञ्ञपवादोऽयमपवादः बिल्वशब्दः ... विल्वादयः ... बिल्वादिभ्योऽणिति ... अण्
स्यादिति ... अप्राण्यादित्वात् ... विकार इति ... इत्युक्तमिति ... विकारएवं ... विकारोऽञात्
... अनुदात्तादेरञ्च ... इति ... दाधित्थमिति दधित्थादिषु
... उपपदसमासः ... कारः ... एवं कापित्थमिति पलाशादिभ्यो वा अञ्
यथाविधि प्राप्तं पलाशखदिरशिंशपास्पन्दनानामनुदात्तादित्वान्नित्यं प्राप्ते करीरशिरीषविकंकतपलाशयवासशब्दानामप्राप्ते विधानात् पा
लाशमिति पलाशशब्द आद्युदात्तः खदिरशब्दः शिरीषशिरस्यादौ ... प्रत्ययान्तो निपातितः शिंशपाशब्दः ... इत्यादि
वर्त्तमानेऽपि ... अनुदात्तादेश्चेति ... कारीरमिति करीरशब्दः ... करीर
शब्द आद्युदात्तः ... विकंकतपलाशयवासशब्दानामपि ... आद्युदात्ताः पिलव

अत्र ... मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ... विकारः ... इत्याहुः वेदे ... परस्य
... अर्थः ... छन्दसि ... नियमार्थं ... यथापि ... दर्शयति विप
रीतनियमशंका ... अधिकृतौ विकारावयवयोः ... प्रत्ययः प्राणिरजतादिभ्योऽञ्
... विकारावयवाभ्यां ... आच्छादनयोरिति संबध्यते समासनिर्देशा
... आश्मनमिति ... शब्दस्य ... अश्मन्निति ...
... भाषायां ... शमन्निति
... तस्याऽवयवेऽश्मनो विकारेऽपि ... अश्मनो विकार इति टिलोपः स्यादिति वाच्यं ...
... सामान्यविवक्षायां ... भविष्यतीति ... इति
वक्ष्यति ... कार्पासमिति ... आद्युदात्तः ... गोश्च पुरीषे ... जातिलक्षणः ...
... बिल्वादिभ्योऽण् नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ... आच्छादनयोरित्यनुवर्त्तते इति ... अधिकरणार्थं
... विकारे मयडित्युक्तं ... नित्यमिति ... प्राणिरजतादिभ्य
... विकारार्थः ... भाषायामनुवर्त्तते अनुव
... नित्यं ... मयट् ... अथवा ... अनुवर्त्तमाने मयडेवेति सूत्रेण आगतार्थं मयड्विका
... शरमयमिति शर ... इत्यादि ... एकाचो नित्यमि
ति ... नित्यं ... इति ... योगविभागेन ... द्विधा ... इति भावः एकाचः ...
... गोश्च पुरीषे पुरीषं न विकारो नाप्यवयवः तथापि ... मयट् प्रत्ययः विकारावयवयोः
... गोमयमिति ... विकारे ... तालादिभ्योऽण् ...
... प्राणिरजतादिभ्यो ... शैलेयमनुदात्तादित्वादञ्

न॰टि॰

प्राप्तः तथा शिखिविदृशितिभ्यामित्यत्र दृश्यपदेष्वनुविधानादित्वात्कः अन्येषामपीति निर्दिष्टेः ईश्वरविप्रधृष्टयः नपरसंगतेनेपन्थानाः नापिपित्सुशब्देन
थावेदयति मध्योदात्तः पित्त इत्यधिकारात्प्रायः प्राग्वत्स्वरप्रवृत्तेः धृष्टपुरुषशब्दः समासस्वरेणान्तोदात्तः अव्ययकृत्वाधकत्वात्पदार्थेष्यत्वा विहितमस्य
थविशेषाचिन्तयेत्यादिः शाङ्गलक्षणामयट् प्रायः अनुदात्तादेरञः सिद्धत्वात्परिधिरमिति प्रत्ययान्तस्य श्रोकं वा कस्मुकच कथान्येषु प्राणिनां कृत्स्नांश
१५५ मित्याख्यातं राजदासितिरजतकर्मस्थलोक्तपदार्थादेरनुदात्तादेश्चेत्यञ् प्रायः प्राणिजितस्य तत्सत्यपादित्वात्पादचंदनवत्करस्य नादृतार्थता
दित्वात्कः नाम्नाद्वदुर्थितिगणस्तुरिति सार्वकमिति इत्यत्र लक्षणामयट् प्रायः दृट् वरः कंटकारेत्यादि पारजनादृत्य सिद्धवदुदात्तादीनां पुनः पा
ठो मयडर्थः अन्यथा परत्वान्मयट् स्यादेवमर्थेति मितिशामत्थार्थेः पाम्याः श्रामितिकृतः दधियायदनुदात्तादेश्चेत्यञ् दधिश्चाधयस्यपितं
चैत्रमयमिति मितव्यत्वात्पातः नोन्विके मितिदिनचैत्रमितिवक् रात्यः शान्तिकमिति धनात्मकत्वस्थो आपात्साक्षितिज्ञमामपकस्पथाम्यानांनेरसा
पुदात्तः शुभांथत्वसप्राप्तिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वमिति प्रायः एषः तत्र मायत्वेनपयादः स्त्रीलिङ्गनिर्देशादिति एणस्यानितितयोपयसोः पञ्चपिस्
दंष्ट्राणां जनाद्विस्यसंग्रहं सम्यापिमयत्वे तथाशिवि पक्षेप्राप्तसमयं नाधिहनस्तरस्यथाइति शिः क्षेप्स्य रक्त एकान्तो निसाममिति मयट्प्रत्ययनाशेयं
दृश्यामिति आपृथाः चांतापितस्य इत्यत्र पुष्यकर्मत्यादिषु मयडस्मान्वयथात्स्नुगुणईयाश्रीयितमिति इषुगतौरन्यायादिति यमस्ययानतः मात
दयः यतापवादः इवचमिति शोविकारव्रत्तं प्रस्थादिपरिमाणमित्यर्थः फलेलुक् विकारावयवयोरिति फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो विकारश्चैतत्
त्वतरश्चिन्तस्यपः आमलकमिति मयटाकुर् लुक्तद्धितलुकीति ॐयालुक् तवात्र स्थानिवद्भावोनयस्येति नेति लोपः शांकः लुकालुक्षनस्था
निवदित्यप्रपञ्चात् अतएवपञ्चभिः पट्टभिः क्रीतः पंचपटु इत्यत्राध्यर्द्धपूर्वेति लुकालुकिकृते लुकितद्धितेति ॐयालुकालुक्सत्वेन स्थानि
वत्वाभावात्कारस्यपाणादेशाद्वस्त्वानि वृक्षादिभ्याण् अश्वापवादः शिशुकर्कशुपाल्वाम्यांकोरजितस्यन्यस्वरञ्जुदात्तादित्वादञः प्रापिः शुक्षस्य
प्राधः अथवस्थनंपुर्दाधिपुः कर्कशुः सुफलं नाचस्फुलधातुः फिषस्वर्थंतोदात्तः न्यग्रोधशब्दस्तथांतत्र इतिवक्ष्योदात्तः अश्वत्थशब्दस्तुरुपतादित्वा १५५
दंतोदात्तः धयदेवत्वपक्षेगोरादिशिवंद्रा आश्वत्थंवाणकलायधेनयस्राधेपृदं फलमित्यमरः न्यग्रोधस्यनकेवलस्योति विकृत्यग्रोधमल्लेम
नान्या प्रास्मलाधाल्यः न्यक्रुरादतिनित्यत्राथर्षनिद्रुसानिपक्षेनियमार्थं अपुस्तानिपक्षेतु विध्यर्थं ज्ञाज्ञितिनपुस्तकक्षुसः फले जांझास्की
जसतानामित्यमरः फलशाकेति अनुदात्तलक्षणामाच्चाल्लुक् मार्दतानांनिमित्पिवूरस्यान्मास्किकाधाधे हिलयिसुदात्तं जातशिवादातशब्देगोरा

315/1982

दिजीयंतो पारत्वानीतिशिल्वादित्वादण् मान्त्रशब्दः प्रानिपादिकस्वरेणांतोदात्तः रतीतकथाद्भिष्यश्च इदंसोमामप्यरितिभ्योनि संवकेप्सामस्यसमयटो
न्यप अनुदात्तादिभ्योऽञः स्वरेस्यपस्त्रणाः लिंगमेवोतिवचनं तु विशेष्यवदेव तरीतिकृयादि पुंवद्भिरिद्वन्तत्वादितिमात्रः कंसीयमिति सार्वकातोऽ
इत्यधिकारेतस्मैहितमिति छ स्तस्थितछस्यापवादस्तथा उगवादिभ्यायत् परशब्दवंशपारशब्दसरात्यशब्दस्यानुदात्तादित्वादञ्श्रिशेवनास्य
न्निर्यायानपदानुगयंवचनंनयस्थितिलोपश्चनद्रत्वसात्ववस्थितिपल्लो पनशिर् मिश मितिश्नमितव्यं इतीत्यनुवृत्तेः प्राग्दीव्यतीयाः समासाः
नदागतिवाक्यादयं प्रत्ययविधिः शब्दामाकरोति पोत्तिपयत्यानि समाशाब्दिक इत्युच्यते तथानिलाः शब्दइति पञ्चात् स्तनैयशाब्दिकः का
र्यशाब्दिकइदवाक्याद् हितियान संभवानि अप्रातिपदिकत्वान्नततछ्लेनकर्मभावो निर्दिश्यते तच्चवाक्यार्थरूपमित्याहुः ऐशस्यापिति
नद्यास्यामितिमाशावजागमः नेतनिषिध्यते नकमत्यतावेस्यनुवर्त्तनादितिभावः स्वापतेयमिति पथ्यातिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् स्वापतेयस्य
यादित्वादेर्जागर्मस्यमामिठाणादि फलदुरस्यदं सौवमितिजे यं आदाविति उपसंख्यानमित्यनुपज्यते आलेतियदे एकदेशस्यप्रह
तिभागस्थायदृढनेकोरण आदाविक्यदुकरणप्राद्वतिकदृति क्रियाविशेषणाद्वन्निरिमत्ययः तेनदीव्यते इद्ववालकपुरुषसंख्यानविव
शिलास्तनाक्षरदीव्यतिदेविष्यतिवा आक्षिदक इत्येनमक्षैर्दीव्यतिदेविष्यति वा आक्षिकः स्त्रियांनिर्दीव्यर्थदीव्यामाला आक्षिकाः कारकं तु वित
क्षितमंवजयातिजितामिति कर्तृकर्मणोः पृथगुपादानान्निना संहृतः स्मरैः स्मातइतिकर्मार्थे आक्षिकइति नयामिजितामिति कर्तृइतिनम
ति अश्चेति अक्षिः स्त्रीकाष्टकृत्याल् इत्यमरः संस्कृतंयागविमायइत्तरार्थः शरुकेति स्वेच्छकारः संस्कृतिकोनदलादुरांधिकाइतिनञीव
तथाच आकर्षोदर्पादेरित्यादि श्लोकवार्तिकं वित्तविवेचनायप्रकरणात्तपाठिष्यति निकषोपलइति सुवर्णपरीक्षार्थः पाठांतरमिति ए
नम्नस्वादेवप्रवर्त्त्यादिदं ठके आकर्षात्स्वल्पितिमाधवेदोरव्यसंकिंतु आकर्षात्सपादेरितिवार्त्तिकस्थानदुपुणदवर्दरिस्पाठत्वात्संसादिप्रसंगात्
पर्वइति पर्वपतेरात्स्नातिकारणात्र इहांतगणशतेपादः पद्यामिपारम्यांचरति पदिकप्रनुवार्तिकं पथ्यवर्इ केवरतानुपश्चंस्यानामिति सोऽश्वेवश्च
नः पर्थः अवः अत्रस्वयप्रधाहत्यापत्यावशादः पत इत्यमणाद्ध जाकोपवादः एतदेवाज्ञात्तकमिति हाराविशेषस्तनशब्दः पठ्यतेनतुस्वम
स्वभस्त्रश्चदं इत्यादिस्तथाचस्थानोरित्रीतिनिषेधसंज्ञमेवस्थार्थसत् हारादिपुलद्भादि विधिरिता पाठवतित्यर्थः फलंतु हारपालस्यायंदावारपालः
याराचनागमस्थपलानिः इकाराराविविनिश्चसेत्रायवनीयकारार्गिचातपदनीयमित्यर्थः अन्येतु इन्नीतिस्थानेड्नीति स्थानेड्नीतिपठन्त्यत

न॰ षि॰

[illegible]

317
1987

[illegible]

न॰ धि॰

१५०

ति सन्धार्वाति पादादि रेफपरयोर्मध्ये धारयतीति मेघवरस्कः संयच्छति च्छदतीति भावः धर्म्यमिति धर्मादनपेतं धर्म्यमर्थ्यं धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत इति
पत् अवद्यः अवद्यीयते निन्दितत्वान्न वक्तव्यं पण्यमिति पणितव्यं क्रयविक्रयं पण्यमिति यदुक्तो निपातः शक्यादुपकर इति ह्रस्वस्त्वं तालकः नवकृत्स
ताति इति श्रावकः मार्दवं गिरतीति मृदङ्गस्य मृदङ्गवादनं लक्ष्यते मुख्यार्थं तु पुष्पो नाम यस्य वाद्यादिवादनमिति भावः शिल्पं कौशलं
यस्य वंशवादनविषयकं तेन मृदङ्गवादनविषयकं मृदङ्गवाद्यस्य लक्षणोतिनिष्कर्षः प्रकरणं प्रक्रियते नेनेति प्रकरणमायुधं धातु इति इक्ष
मस्त्वातारः इष्टः प्रकृतिविकल्पनः परश्वधात् आयुधः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः परलोक इति एतस्मादभिधानशक्तिस्या
मात्याद्युच्यते आस्तिक इति अस्तिनास्तिदिष्टं मतिरिति निपातो वचनसामर्थ्याद्वा स्तीति आख्यातान्तरत्वातिनिपातात् समुदायाच्च प्रत्ययः दिष्ट
मिति दैवं दिष्टं भाग्यमित्यमरः नास्ति परलोक इति नास्तिकः प्रमाणानुगामिनी दिष्टा मतिर्यस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणस्थत्वादिति प्रमाणानु
गमनेनिवार्यवत् वेत्ति त्रिको धार्मिको धर्मशीलः च्छत्रादिभ्यो णः च्छत्रादिभ्यो णः शीलमिति कामं शीलं छात्र इति सूत्रेण कथं छात्रेण
इति कर्मन्यायस्य च्छत्रादित्वादिति भावः चौर्यं त्यादितुरायाप्रत्ययः प्रतिपत्त्यस्य अस्यार्थ इति तदन्तान्ङीप्प्रत्ययः इति भावः
संध्यते तदस्य दनुवर्तते तेनानिरोधिक्रियते एवमन्यत्र प्रथमान्तादित्यादि एकाकिन इति एकमन्यादिति विगृह्य तद्धितार्थे समासे कृते
क एवं दैत्यान्वितः दैत्यान्वितः इत्याद्यर्थं इत्युक्तं बाधित्वा नद्याश्चात्यतः शस्त्रं स्थितिप्रकृतमर्थं प्रति योगाच्च तदुर्ध्वा विधिरित्यर्थः
तस्मादित्यस्यापवादोऽयं त्याः पञ्चम्याः अयथास्थं दीनमरुस्मादिति अनव्ययस्य सरकारणेनाक्षिकः इति भावः आवाधयावाहश्च छिन्नश्चाविव
ह्वर्थान्तरत्वात् इत्यमरः इत्याहिति इत्वरः इत्वरणार्थः दोऽस्यार्थः संघातविस्तृताद्यौ इति अदन्तिकः प्रत्ययच्च इत्यदिविरणायाः इत्यार्थ
अन्यथान्यपरा अयमेव स्यात् इति भावः आचार्यकमिति स्थानिः स्त्रियामाचार्यः स्थाद्यमरः अध्यापिन्त अध्येयकालान्तिकालस्य मर्ते पूर्वा
इति कदिनं प्रस्तारं संस्थानपाठो सान्निध्यमात्रपर्यायाविभक्ताव प्रकरणतः प्रेस्थापक इति प्रस्तरं संस्थानं सान्निध्यं शक्त्येकत्वे कादिको भिक्षु १५०
रिति तन्त्रार्थाद्यमस्थितिलिख देवमन्त्र भिक्षार्थमेवमांसमधाविधानिनतुन्दवरस्तीति भावः आवसथादतश्च लकारः स्वार्थः आवसथ्यस्मि
न्निस्थान सथ इत्यसंजनमसाद्ययपयप्रदयः कुर्योदराद्यादित्ति कुर्वदरथौ का दशादिनिर्वाचनामपूर्ण प्रकृतिभ्यामित्यर्थः इत्तो
प्रश्निपधे नयपाप्यकारः स्ता इति निकष इति संभाव्यते नेपांमे लगपनेष्वादेः पित्तमना पञ्चमिति त्रमः स्यादनः श्लोकवार्तिककारः शिल्पाय

319
1982

वास्मर्यात्तविपर्ययात् धर्मोविभिः समासः कृष्यति पूर्वं स्थानं पदज्ञार्थः धासंसं इति भाजा न्येनः साविनि कर्मणि अर्थ भुरोदु पदको देवयदुत्तरं नमःपथा
यामति उपथायां नाति पूर्वपद्यात् अन्तलक्ष्मतयतिभावः उपथाया किं मनित्रि व्युत्पत्तिस्वभावेश्याकारस्यानुपपत्या च्छिपथेन प्रयत्नितेरः सर्वपुराप्यति
वस्त्रयन्तपूरसक निर्देशः याचन्नरस्यांवस्थाया शुचिविदुषीतो शिलिवक्षर्वपुरामिति पूर्वकाले कोतिसमासः मकपूरवर्षिति समासादेः प्रत्ययदाश
यदपूराणुल् नानवः पवनभावकर्णादिकस्थपदान्तस्थ स्वसदृयिधातसामर्थ्याढ्यमिति कदितं तदा एकपूर्णमुपत्वादं शाकटायनो रितिनद्वद स्थद
मिस्थणा मिदं यो ियाकंवदितिपाकृतस्थाय भवतीत्याहुः आरभ्सामर्थ्यादित्यदंतविधि स्तेन दूषकं दवन्ति हूषकः इत्यच्च हृत्वानुगतमत्स
इतिप्राप्तविवर्तापाल्लु कुन्नस्तदतनस्थदा मित्याणितुल्लुपस्यादवेति ठलशरायनस्थदुमिस्तुपरम्मरत्व शीराद्धमितिपठितं तथापितेनैवदास्पिकयाहा
लिकः सविकल्पेति शिवा किम्भेदेना तिन्द्रलक्ष्यं आरम्भसामर्थ्यादयापि तदंतविधिः तेन ह्रलकिको हसीरकइतिभवति शेषिक इति तु प्रार्थितमेव
कस्य स्तायते स्यागमं इति सूत्रे निक्षिपस्तात् तनोति यस्मिनि पाक्षिकशिष्याभिज्ञनवच्योश्वति नकृतिः स्वादिकारादिति अन्वातताः अतेन स्वेच्छाय
निजन्यास्त्राणां दुर्वयस्यार्थानि दिवारादि द्वत्वं ज्यामांतरमपि प्राप्यति कादिदासस्तु चत्वारः थानवादेर्थादिप्रायुक्त पारोतिजन्यानवस्त्र जु
मार्गीमिजर्ना वद्दीमिजन्यासानित्यर्थः पथ्यावृत्ति पथसाद्वैरूपे इति पद्मावः अथदुर्गादिवीरं किम्पति संभाव्यते दिनोत्तरस्य धर्मे वस्तुवकार
ताप्य पदादुपयंदुर्धतिमदुस्थते तदासापेक्षतादेवन स्वादि एवंचनवे न उद्धः करणमित्यवसंभाव्यते इतिशोधावश्यः दुलंतमिति एवं न दस्ते
केस्यादि ना छडायापञ्चम्या मिर्धार्यात् धनपथमिति प्रयोगा दिनो धर्म्य इति भावः यथांगतः वदान्तवराः इकारादिस्पादपरस्थस्थानामित्यार्थ स्वक्रमस्य
वार्धि प्रथमादाधवर्धि इत्युपाधिकान्न्यसमाप्त्यादस्येति पथ्यर्थीयतस्मात् आवश्यति वृद्धस्मनेदुत्यासज्यादिरयतदुपवर्गायादिः इस्कुरु
रस्तः अग्नलक्षिपस्यादिप्रथापदर्योदान्त्यस्थानुर इति मनोस्याटन्तिनित्यार्थदुर्मुखाकृताः मध्यनादयस्मानेपुकोश स्थाअपियस्थामव
स्थायायतनु स्नानमेव स्थाधानाः सुरथा कादेश्यायाद्य प्रश्नयस्यपति तत्थदुश्यापल्लितालाः पतितुनित्वरः स्तात् इति भावः संज्ञायामिति
स्वपक्षवर्णयायाथाद्य दुर्लक्षार्थपर्व धपिततस्थाः संज्ञे यांगाद्यपत्यइति परमपरितानिमित्तिर्यार्देव तदायांनासत्ययः संज्ञायामित्यनुवर्तनात्
वदीयादानानिपक्षणः नौवयोथर्म तानादिभ्याष्ठन्यापयासं रथ्यवत्यादिपदस्थपुपयत्स्यात् कृतायोदिथोग पथासंभवं कारणो कर्तारिदेता
दुस्थार्थमयांगचन्द्रतस्थाभवतीति देवदत्तसामर्थ्याविमतिरथा सुस्यते अयथश्चयम्मुल्लुमाना पर्वानो ढंढं इत्वा द्वितीयमल्लादि हृद्वनरसमारुः

न.शि.

[illegible]

321/1982

[illegible]

पंचमते नमः इत्यते स्वर्यः नर्थ्योसातिस्थ्यांगराष्ट्री इत्नाभिस्तत्तु यद्यी ष्ठः कापर्विरोधसः भवतत्तुगुणत्वात्तस्मै हितः अंजनं तैलाभ्यंगस्तदर्थिने
हतत्वात्तामयाति रथनाभावे वेति शरीरावयवत्वात्तुनाभ्यामि त्येतयरेणत्र शीरावयत्वाग्रदित्यनेनास्यबाधादितिभावः शून्यमिति चकारस्या
नुक्तसमुच्चयार्थत्वात्पार्यताल्लस्कृतनतिदिलोपेतन्भवति यत्राभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु पुरुभिः संप्रसारणे परत्वं तत्र कृते अतरूप
१५४ भावार्थमर्थपक्षेतुनत्तविधानसामर्थ्यादपिदिलोपाभावः सुधरिदरः नक्षेः निपातवत् नन्वीति सुवन्तमिति मनोरमा अन्येत्वाङ्क्ष्यन्यशब्दात्त
नक्रीमि नदान्तस्कतिणि निणावित्यवदिति टिलोपेणि जंतावक्तारि किपिणि लोपयलोपयोः कृतयोरतुनासिकस्य क्वाति दीर्घे नतः क्विं
तदा नारकि पिऊ थानतेइत्यादावामन्नेपदार्थः नक्नेऽन्तकरणमावश्यकमिति ऊधन्यन्नित्येनेति प्रकृतिभावः कं बलाच्च संज्ञायामाक्रयिस्व
पेसु यत्स्यात छस्यापवादः विभाषा हविरपूपादिभ्यः ननुगवादिसुत्र विःशब्दस्य पाठादिहविर्विशेषणां ग्रहणं किं न स्यादिति वाच्यं अ
संजातिविरोधितेदतच स्वरूपग्रहणस्यान्याय्यत्वा दयूप्यमिति अपूपेभ्यो हितं वर्णमित्यर्थः अपूपतंडुल पृथुकमुसलकर्णवेष्टकेत्याद्य
पूपादिगणः अविकारेस्यर्थं तिपठ्यते अन्नविकारा अन्नप्रकाराभदनीयविशेषास्तेभ्याय हास्यादिति तदर्थः तुदन्याः तुदतीयास्तंडुलाः एवं
नानंदवृणगस्वेणसिद्धं अपवादं वार्तिकं यविद्धणेपाठः प्रपंचार्थः हविरपूपादिभ्यो विभाषाया उगवादिभ्यो यत्सर्वविप्राते पथिनस्तकृत्यथत्तः
वर व्यास्तंडुलाः वरनामल विशिष्टका शिकास्या विद्वतस्य नतस्यतच संतविदिअपवादाततविशिष्टितिकै यदादयः नस्यमिति नाशिकायै
हितं नासिकायां भवमिति विग्रहे तु शरीरावयवाच्चेति यततस्यंतसूत्रोदाहरणं नस्यः अपदान्तेनालोय तस्य ति शितिताशिः कृष्टेतुनासिकया सुतंभवति सुतं
सुभ्रुर्भितिरमस्यः नाम्यमिति नाभिनभंचेति नाभादेशो पदना भावेन प्रवर्तेते न स्ययतादियतास्मिन्नियोगाशिष्टत्वादिति भावः शर्वेणसंदर्शयते
तुवत्तंतादस्य श्विंनादेशास्त्रपर्षिण्यरति येत्राभावशुक्तिप्रकृतिभावः शिरस्यतीतिनः कथश्रुतिनियमेनपदत्वाभावादुतभावः स्वशयव अच
वशयाश्लेः काराहतश्यत नदुनकारांतः अन्ययात्वसंदेहार्थंतलोपमकृत्वेवनिर्देशातसन्निश्वजनभोगेतिवत्त श्वादहितं रूप्यं नाना ग्र १५५
तितृत्यस्यपत्यमितिस्यात अन्नायामिति अन्नप्रधानान्नप्रकाणपर्यायः प्रकृतिभावस्तु यत्रस्यनेनेति पूर्ववत् प्रहरप्यदसाप्तर्थं कृणशब्दा
न्यतः प्रापिरि वनास्मिगोण्यतसिधानात्स्याकरः तत्र कृष्णाहितास्रणेभ्यो हितमिति वाक्यमेवचात्र्थ्येति गवादिश्रुवराञ्जनपवितः हि
तार्थगत्यास्थति यथास्यादर्थां तरमाध्वदिति अजाविभ्यां अजया स्पष्ठ पुलिंगउपात्तः अत एवहूंकुर्थादिरशियादस्यप्रसंगपातं बाधित्वा अजा

323/1982

श्वरं मामिमि अजाभ्यस्थपूर्वनिपातः क्तनः प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति लिंगादपि यत नरिस्ता दिशुक्तनः यरिगणनात
पुं स्पष्टंवरूपेतुल्यं भजत्यभि अज्ञेभ्यो हितः जाभ्यां वाहितो विग्रहः कर्मधारयादेवमिथ्या स्यादिति भावः विश्वजनीयमिति विश्वस्य
जनः स्वेषशरणंवद्या दिः विश्वास्मै जनो अथि बहुव्रीहावपि समन्वाब्यापद्धर्मरसेषांहितमिति विग्रहः पंचजनीनमिति पंचकायं पंचसार्थस्वत्व
राजणां सेभ्यो हितं दिक्संख्येसंज्ञायामिति समासः पंचजनादित्यंत्तस्य शितावदिवयमपि कर्मधारयविषयमेवतेन षष्ठीसमासात्कृपीने
पञ्चजनपंचजनल्प्याः सर्वजनीनमिति सर्वो जनः सर्वजनः पूर्वकालेकेति सूत्रः तस्मै हितमिति विग्रहः साधयेतु यदितना हितेषांसर्वान
विश्वजिस्यासर्वजनीनवद्दशनीनवद्धानुस्यादिति भावभोगोत्तरपदात्खः बहुपदत्वाभावध्रुवः कृत्वाऽऽध्यनेन स्वाणतंभवति तथाप्रयोगोऽपसादि
नं मातुर्मातृभोगनीनं मातृभोगामितिवेग्रहः यद्याविभोगः शरीरं स्याद्विरूपाठेषु कणकापथयाविश्यसरेण भूतेरियुक्तं तथापि प्रयोगबाहुल्यामि
प्रायं मम गस्त्रिभूपराविषयादत्स्यादक्रः प्रादर्शव चलाभ्यां प्रायामिदिरथुग्मवमार्यादिः पिरवादिः राजानाथाभ्यामनु अनुस्मार्गिकश्चो पत्तभवतिश्र
नमिधानात् किंपुत्रंतदिनमासावार्थास्तु नेति वाक्यमेवस्याद्रकरः सर्वपुरुषाभ्यां आभ्यां सर्वाभ्यां यथासंख्यं धाडसोस्तः तस्मैहितमित्यर्थे प्रा
कालितिस्याद्यदादीनिस्यार्थः सर्वाहिति अनुकरणत्वा सर्वनामकार्याभावः पुरुषाडवधविकारेति यानमात्रत्वादिदं षष्ठीसमर्थविभक्ति
श्यमेनदंमस्यत्व तुप्रातेव त्तीयासदाउपुरुषस्य वयस्यादिसम्बन्धेपणीति नस्यसमनुदस्य लेन यंथणीमत्तस्य लेना पसति
पारत्वः माणादस्यादनस्थापवादाभ्याम्यंदसिद्धिभावः माणव स्यास्मिन्करणं प्रपंचनयोग्यविभावयरोहिस्तः सिद्धं यथामाणवी
नाभार्यस्यचरिष्टिनिधिन्नस्येति पुंवद्भवप्रसिद्धा चमिति त्रियं माणवीयेति मताः कृत्रिमस्यापत्यमाणवः अपत्यं कुत्सितेमूढे मनोरौत्सर्ग
कः स्मृतः मनकारस्यचनन्ग्यत्वतमौत्वमितिमाणव इत्यपत्यापिकारस्यवार्तिकान्तत्वात्चर्चार्थमेव सूत्रस्थनिर्देशसिद्धार्थं कथनपरोमन
कुः प्रारज्ञणाशुमि चमनगितिः पचायच्यार्थन्वाधिपतिवदनामिति द्विर्वचनस्यवैकल्पिकत्वात् इत्यनभवतिनतः संज्ञायांकनिदरकः नं
स्वाध्वितः तस्मिन्नस्मिन्दनस्वत्वादिस्यनुवर्तनेतोत्सन्नदुर्थं नहिति नदर्थमितिसामान्येनसुसर्वस्थयोग्यसप्रत्ययस्थापे अथमेत्यस्य
नाम नदयथार्थामिति विकृत्यर्थायामित्यर्थः नदिसर्वनामाभिविद्धानिः परामृश्यतं एवंनाविकृतिरेवप्रयथमा निर्दिष्टसमर्थानां प्रत्ययादिस्य
धिकारोपि प्रकृति शोभनं शंकर्थमिति उगवादिभ्ययतिस्यत छदिरपथिसमानेरहं हः सोचैपुरस्तेछस्यापवादोयं छदिष्याणीति छ

न॰धि॰सु॰ त्वंचनमिच्छति: अर्थिङ्स्य विछादिस्थानि: इत्यवधानिकिपु चेति इत्यवं परन्तु वर्णविकारस्ते दि सद्भावत्वान्नर्माणोमित्यन् प्राप्नोति पूर्वविप्रतिषेधे [illegible]

[illegible]

325/1982

[illegible] परिमाणं तु सर्वत: [illegible]

[illegible]

न·चि·सु [illegible]

१६४ [illegible]

[illegible] १६४

329/1982

[illegible]

न॰षि॰कु॰ [illegible]

329
1982

[illegible]

[illegible]

331
1982

[illegible]

[illegible]

333
1982

[illegible]

न॰सि॰मु॰ द्विजपत्नेन चम्रयोजनामिमि चेत्याद्युः इत्यादः कार्येन धारणार्थे इतिचेन्नमवाति नमि इत्यादि पदि यनुनिपातना दृष्टस्येति आकारस्याद्येशानिमित
त्यमित्ये भ्राजेयत्यारी अव्ययत्वादिकारान् परत्वयपरकट् प्रत्ययोनिपात्यते इतिभावः आकाराद्व्यंग्यवार्तिकमिदं छन्दोप्रत्ययविधिः चेद
तुल्यं क्रियान्वेत्रमिः तुल्यमिति सामान्यनपुंसकं ततीयान्तात्तुल्यमित्यर्थे वतिः स्यात् यत्तुल्यं क्रियान्वेत्राह्मणवदिति नन्वत्र ब्राह्मणाय आ
६९ तेन यथा क्षत्रियादिकर्तृकाध्ययनं वर्तते इतिवाक्यार्थानसंगच्छते इतिचेत् ब्राह्मणवाच्ये क्षत्रकर्तृकाध्ययने तुल्यक्रियं यावत्तेन ब्राह्मणकर्तृ
काध्ययनतुल्याध्ययनं वाक्यार्थ इति कोपि दोषः इति गुणतुल्ये अपि उपलक्षणमिदं अक्रियत्वात्तुल्यमत्यर्थः एवं च ब्राह्मणतुल्याः क्षत्रि
यइत्यर्थे ब्राह्मणवत् क्षत्रियइति प्रयोगोऽशुद्धएवेति अतएव पर्वतावह्निमान् महानसवदिति वाक्यं महानसमद्वत्यः पर्वत इत्यर्थे असाधु
त्वं सत्वात् स्थले सामान्यस्वरूपार्थ पर्वतोवह्निमान् भविदुमिति त्यादि क्रियापदं प्रयुज्यते इत्यः तत्रतत्रैव समस्यंतास्तदन्ताद्यर्थम
न्यवः क्रियान्वेतिमिनानुवर्तते इतिस्यादितुल्यवत् प्रत्ययः भवति मथुरावत्स्रुघ्ने इति मथुरायामिवस्रुघ्ने प्राकारस्तत्तु स्रुघ्ने प्राकार इत्युक्ते
इत्यर्थः तदर्हम् अर्हमित्यर्थे पत्राग्रेन यद्यपि द्वितीयान्तं कर्मणि षष्ठ्याभाषितव्यं तथापि अत्र सौत्रो विभक्तिव्यत्यय इत्येके तं कर्मणोऽरीति
षष्ठ्या अनित्यत्वे ज्ञापकमिदं तेनयथैतासोदस्तु तम्बमितिमिसद्धिः प्रयोगः संगच्छते इति तुकार कष्टौ तामर्द्वितीयान्तादेव प्रत्यय इति स्फुटं कितुंनि
तेनविधार्हमिति विधिविज्ञातमिति कथं तर्हि तैमायया वहिविनाहुराय अपत्यार्थस्यकर्मत्वासंभवेना द्वितीयान्तत्वाभावादिति चेदाहुः यथा यथा
ईर्विशिष्टस्यात्वाल्यत्वात् यथालमित्यादिषु तत्कादिदर्शनात् अन्यथा शक्यपि नामीमिति तत्तत्पोनस्यात्ता नथाव्द्वितीयान्ता द्या शत्कादिते
र्धेवतिः योग्यतामर्हतीत्यर्थमित्यर्थात् क्रियायोगापेक्षमस्मतीति नस्वभावकत्वनतो अष्टतीति ननुयः कश्चित्क्रियान्तस्य इत्यादि
त्वादेत्स्मात् गोऽर्धीतर्यसि इत्यत्रापि ह्वर्यपरः शब्दोस्मत्पर्यन्तेति पक्षद्वयंयदा पदार्थपरस्तदाधर्मिविशेषः प्रत्ययार्थः नन्वर्सत्वेतत्समासेतेष
६९ कामितव्येत्यादिषु प्रयोगो साधिः यदा तु शब्द परस्तदा तत्रत्वसाधप्रकारः प्रत्ययार्थः सत्वस्तिविशेषएव पारकत्वमित्यत्र वर्तत्वल्प्रकारत्वयः
प्रकारः गतस्तु यत्वमित्यत्र तस्वरूपः प्रबंधः स्याद्वृद्धयं पदांस्थितेः हरिदीकायां यदुक्तं तत्त्वाद्विनसप्तमोऽपि यः संबंधाभिधानभावप्रत्ययेनेति न
सतां पुंस्त्वं शब्दांतरं कल्प्यं ड करोत्येव तन्त्राप्युपपद्यमानेति संक्षेपः अथवा ईतरत्वेति पृथ्वादिभ्यइमनिज्वा इत्यादिभिः तकारपदति अन्यथा तत्
तरीतुंसाम्यांत स्थानात्व्यत्रतयोः साव काशत्वादिति भावः पौंस्नं पुंस्त्वमिति संयोगांतलोपे पुंसः स्त्वयोनिरत्यपाद्विकवकुनासिकादुरुत्संविसर्गदते

335
1982

मतं अपतित्वमिति इत्यदं तेनपथकलमवति अपठुत्वमिति इत्यतिगंता च्लाश्रुत्सवदिल्पण नभवति अचतुर्थमित्यादि ब्राह्मणादित्वात्व्यञ् पृथ्वा
दिभ्यः प्रणादीति इगंताल्लघुपूर्वे तु पृथ्मृदु प्रभति प्वणः समावेशः पश्चं त्वं आदिषु गुणवचनेषु व्यञ् बालवत्सादिषु वयोवचनलक्षण व्याञ्जाद्रतिनो
ध्यं यनतो द्युपर्वत्स्त्रेणलघ्यो रसन्त इत्यादेः किं शक्तिः अन्ययोनयोः किं न इमाद्युसमङ्गमशोनि परिगणनेतु हल्लादलघोरीति त्युक्तशावत्यवर्णह
ढादिभ्यः गुणवचनत्वादेवसिद्धे व्मनिजर्थ पवनं पृथुमृदुभृशेति परिगणनादिहस्माचानभवति कृतमात्रज्ञकृत्यतिवाविरवचनः अनितीति आत्म
णादेतन्त्रीतगणत्वात्व्यञ् हल्लमद्दितसंज्ञेतियलोपः पवयाया कर्मादृढपरिढम्भशलपाद्याय्यादि अत्र द्रुगणसंख्ये यातलाभमति मनः सारताने विशा
राइत्तरेषसातादयः पेनतदंतानेमतमासानाम् अनंतरः ष्यञ् भवतीत्यर्थः वियातत्वं वियातता वैयातम वैयात्यं वैलक्ष्यं वैमत्यं विमति भावेमलसंस्थता
नः प्यः पिंदमतं विमनिमित्कमनस्यं विशारदिमावैशारद्यं ततलोः समावेशेनविद्धमत्तं विद्धमतेत्यादिन्याघ्रशानि समोमति मनसा समः परयमतिमनं
सी तदंतयोरनंतरः ष्यञ् भवतीत्यर्थः संमतिलसंमतिता सांमत्यं सामत्यं इगंतादपि सामत्यं संमनस्त्वं संमनस्ता संमतिमासा मनस्य गुणवचनं तत्र ष्यञ्नुपन्ने
ते कर्मक्रियाकार्येनयारेवायासमाच सत्यं शौचादिक्रियाशास्त्रेण विहितायागादिकार्यमिति तयोर्मेदमाऽऽ अर्हतइति अर्हप्रशंसायामितिशतंतादिह
गत्यः पत्राधी सिंघार्थीतिकयदः आकृतिगणोऽयमिति कर्मावेसावक्रतुकार्यांत रायतथाहि अर्हतानुम्हतिनुमर्थः पाठः एकभावः अन्यभावः एषापायः साधे
पिधानाद्येः तथा चमत्याद्याराक्तिकवार्तिकः प्रयोगः अन्यभावं तु कुलशब्दव्यवायादिति अन्यभावएव अन्यभावं अन्यत्वमित्यर्थः यत्तुव्याकरणाधिकरण
भट्टपादैस्तत्र मान्यभाव्यमित्ययम्प्रयोगः इति तत्वं वैयाकरणमीमांसकसंतोषार्थमित्यवधेयं सर्वदेत्राइति पूर्वकालैकेति समासः चतुर्वेद इति तद्धितार्थे
द्विगुः द्विगोर्लुगनपत्ये इत्यणोलुक् चतुर्विद्यइति विद्यालक्षण स्वं तातादितिर्लुक् तस्य लुक् संघातग्रहणमिति वर्णग्रहणं तु यस्येति नित्यकारलोपसतीट
तमिह्यति अतः परस्मिन्नित्यस्तोपस्य स्थानिवद्भावादयादेशाप्रसंगादितिभावः ननु संघातग्रहणाव्यलोपस्य स्वकारस्यैवलोपः स्यानुवसंघातस्येति नेत्थं
वं आरंभसामर्थ्यात्नानर्थकेलोत्यविधिरिति निरेशनात् तरिदः कपित्ताती दिभावकर्मणी अर्थाविपिहोतयोर्यथासंख्यं नभवति अस्वरितत्वप्रतिज्ञानात्
एवं स्वंतपुरोहितादिभ्यः इदं इहसताज्ञादिभ्यइत्यत्रापि सोध्यं ब्राह्मणादित्वादिति यद्यपि ब्राह्मणादिषु राजन्शब्दः केवलः पठितस्तथाप्ययमेवा सेइति
प्रतिपक्षाचारयति अस्यच प्रकरणे राजन्शब्देन तदंतविधिरिति एवं च ब्राह्मणादिपाठस्य समासेन रितार्थत्वादस स्वसे विशेषविहितायमेव तत्र भवति अ
न्यत्तु ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वादेवतदं तत्वात् कथं विस्थाविमिद्धे राजवशब्दस्य तत्र पाठाय कासहसमा येशार्थइति तथा च वैयधिकरण्येशावरभा
ष्ये नराजः कर्मराज्यं ब्राह्मणादित्वात्स्यात्रिति पुरोहित संग्रामिक पथिक सारथिकेत्यादयः पुरोहितादयः प्राणभृज्जाति मुखनासा सन्वरी वायु प्राणः

न.धि.मु. रित्वरणेन नप्रयोक्तव्यमिति चेद्वाङ्ः यकारः क्वायांव धारणार्थं इति वमवाति नमिस्त्वयमि यद्दिरन्नु निपातना इव स्वैवेति आकाल आदेशर्शतनिय
यद्गतियेध आद्यंतायस्वेन्यादौ अभ्यद्दस्यधिकाराव षष्टयर्थाऽकरः प्रत्ययोनिपात्यतेऽतिभाषः आकाल्लाद्दृं स्वार्गिकमिदं धातोरर्णोविधिः तेन
तुल्यंक्रियाचेद्वतिः तुल्यमिति सामान्यनपुंसकं तर्गतानातुल्यमित्यर्थवतिः स्यात् यत्तुल्यंक्रियाचेत्सानास्मणवेति नन्त्र ब्राह्मणायथाव
६८ तंत मयाक्षक्रियादिकं र्दवाध्ययनंवत्तेस इति वाक्यार्थावसंगछेत इति चेद् ब्राह्मणशब्दस्य लक्षणयाध्ययनं लक्षणमिद्धं यावत्तेन ब्राह्मणकर्त
काध्ययनतुल्याध्ययनंवाक्यार्थ इति नको विरोधः इति गुणतुल्येऽमि उपलक्षणमिदं अक्रियायातुल्यस्य वः एवंच ब्राह्मणेन सदृशः क्षत्रि
यइत्यर्थे ब्राह्मणवत् क्षत्रियइतिप्रयोगः असाधुरेवेति अतएवपर्वतवद्वह्निमान् महानसवद्वह्निमान् वाक्येक्षानसमदृशः पर्वतइत्यर्थे असाधु
त्वंमत्वात अस्यवतेः साधुत्वरक्षणार्थं पर्वतो वह्निमान् भवितुमर्हति इत्यादि क्रियाध्याहृत्य प्रयुंजते वृद्धाः तत्रतस्येव स्वसम्बंधतासंध्यताच्च इवार्थेप्र
त्ययः क्रियाचेदितिनानुवर्त्तते इति इष्यादितुल्यं च वत् प्रत्ययोनवति मथुरावत्स्रुघ्नेइति मथुरायामिव स्रुघ्ने प्राकारः सन्ततुल्यः प्राकारः स्रुघ्ने
इत्यर्थः तदर्हं अर्हमित्यर्हे पचाद्यच् षष्ठ्याविह्नयोगकर्मणि षष्ठ्या भवितव्यं तथापि सन्तुस्तरोविभक्तिव्यत्ययइत्येके कर्तृकर्मणोरिति
षष्ठ्या अनित्यत्वं ज्ञापकमिदं तेनयथरामोदत्सुनत्समिति इत्यादि प्रयोगः संगच्छते इति तु कारकं षष्ठ्याचासा द्वितीयां तादवप्रत्ययइतिस्फुटीकर्तुतिङ्
तेनविधिर्णोमिविधिमर्हतीति कथं तर्हि तत्तोयथा वर्हितिमाध्वरा येमि असत्वार्थस्यकर्मत्वासंभवेनाद्वितीयांतत्वाभावादिति चेद्वाङ्ः यथाशब्दो
र्निर्विषयेसत्वार्थकत्वात्यथात्वमित्यादिषु तद्धितादिदर्शनात् अव्ययसंबंधादि नाम्नीनित्यतलोनस्याता तथाचद्वितीयांता द्यथा शब्दात्तेत
र्थवतिः योग्यतामर्हतीतिविधानमित्यर्थात् क्रियायोगापेक्षत्वमइति नस्वभावस्त्वमलोपस्तीति ननु यः कश्चिद्घटः घटत्वमित्यत्र इत्यस्य एथावी
त्वादेस्मावात गोभांवइति इतरेगांद्योर्थपरः शब्दोस्वरूपपरोवेति पक्षद्वयं यदापदार्थपरस्तदा धर्मविशेषः प्रत्ययार्थः नत्वधर्मत्वेनैवभासतेप्र
कृतिजन्यत्वादिस्रुप्रयोगोपाधिः यदातुशब्दपरस्तदात ज्जन्यबोधप्रकारः प्रत्ययार्थः सचधर्मविशेषएव पाचकत्वमित्यत्र कर्तृत्वरूपसंबंधः ६९
प्रकारः शनपुरुषत्वमित्यत्रतुस्वरूपः संबंधइत्याद्यवं रवंस्थितेहर्दिकायां यदुक्तं स्तक्षित्वसमासेन्यः संबंधाभिधानभावप्रत्ययेनेति स
चनाद्वत्वं शक्यंतरं कल्प्यं उक्तरीत्यैवतत्राप्युपपत्तेरिति संक्षेपः अपत्यादिस्वर्हति पृथ्वादिभ्यइमनिज्वाइत्यादिभिः चकारप्रति अन्यथात्वतलौ
स्त्रीपुंसाभ्यांनस्यातामव्ययन्नतयोः सावकाशत्वादितिभावः पौंस्त्वं पुंस्त्वमिति संयोगांतलोपे पुमः स्वर्थीमिलत्वंपाक्षिकस्य वतुनासिकानुस्वारो विसर्गेकृत

335/1982

तत्वं अपत्यत्वमिति इत्थत्वं तेति परतःस्वत्वा अपचतृत्वमिति इत्थमित्यंतिचात्र पुरुषादित्यण् नभवति अपचतृत्वमित्यादि सातसो त्वादित्यत्वं पृथ्वा
दिभ्यः प्रमादीनि इत्यादौ पृथुरवेतु रथुत्वं पृथमति स्पणः तथाकृतः गंरत्वं आदिपुत्रणत्वनेपृथ्वत्वं सातवदादि पूर्वत्वतन्तलक्षणत्वान्नाप्रियतिक्ति
र्थं तल्लोपृथवेन्चेव तन्मत्वा रक्तता इत्यादिः किंसारिहः शर्यात्तरयोः किं क्लिशा पृथुम इमशांति परिगणनेतु इत्यादे लघोरिति पंचत्वं चंद्र
गादिभ्यः गुणवत्ननत्वादेवसिद्ध इमनिजर्थं वचनं पृथुम इमशांति परिगणनादिति सायनभवाति रत्नमावरतनयादिणादिवचन उपनिष्ठितिति ब्राह्म
णादिभ्यः गणत्वास्यद्धद्धि इत्थलाहितस्येतियस्मात् प्रयाप्यालक्षणादिधपरिन्द्रमशब्दशब्दस्यादि अपतृतागलसंवेयात्तलप्रमाति मन शार्ददातो विरा
शातुक्तेयंधातदयः पंचदंतानां समासाना प्रकृतकः पक्षमवतीत्यर्थः विषात्तत्वं विधानता विधातमावैद्यात्त्ववित्व विभावत्वं विकसितवैमत्वं शांता
तःशः विदस्मं विमानिमवेमनस्मं विपाविदमावेचारण्यं तल्लोः समावतस्तत्ववि मत्तं विदामनेत्यादौत्वात् प्रत्यादि स्वसत्ति मनसाराम परेयमिति सन्
सी तदंतस्यारतदरः पक्षमवतीत्यर्थः संमतिरसंमतिता संमतिमारसंमत्यं इत्यादिधिसांमतं संमत स्वसंमत तेता संमतिशा संमतस्यगुणवचनत्वात् तुस्वं
ते कर्मणि क्रियाकार्यंचपर्शीयायासमाचसाध्यं शौचादि क्रियावाच्यत्व विहितोयाणादिकार्यमिति तयोर्मेदमाङ् अर्हतमति अर्हप्रशंसायामितिशतंतादिद्
गतः पदार्थमितिविशेषणः आकृतिगणोयंद्रति केषांचिदाद्युदात्तार्थं तथाहि अर्हतादुस्ततिगुणसहाटः पाठः एकभावः अन्यभावः स्वभावः स्वार्थे
विभावो वः यथाचसामान्याद्विकवादिकमप्रामाणः अन्यभावं तुवाद्ययव्यवायादिति अन्यभावएव अन्यभावं अन्यत्वमित्यर्थः तत्तुव्याकरणाधिकरण
मद्वपादिसत्कलाव्यमा धामित्यत्रप्रयोगमुनितत्वं वैयाकरणमीमांसक संतोषार्थमित्यवधेयं सर्वेदार इति पूर्वकालैकेति समासः चतुर्वर्णादि तद्धितार्थे
द्विगुः द्विगोर्लुगनपत्येइत्यणोलुक् चतुर्विंशमिति विद्यालक्षणरचांतादितिनुक् तस्यलुक् संघातस्वरूपमिति वर्णचतुष्टयस्थितिस्त्यकारलोपस्तदिष्
तासिद्धम्मति अतः परस्मिन्नित्यस्मात्परस्य स्थानिवद्भावादयस्यादेधास्यतोरादिविभावः ननु संघातग्रहणाव्य लोपस्येयकार स्येवलोपः स्यादुक्तसंघात स्येतिचेत्से
वं आरंभसामर्थ्यात्लान्तर्यकसोन्यविधिरिति विशेषा स्नातकादिः कपिस्थानादौ भावकर्मणो अर्थाविपिदाोतयोर्विसर्गस्थलमवति अलारितत्वप्रतिज्ञानाद्
एवंश्वर्यं पुरोहितादिभ्यः इदंसंतादिभ्यस्त्यचा पिरोधं ब्राह्मणादित्वादिति यत्नापि ब्रासणादिषु राजन शब्दः केवलः पठित स्तथाप्ययमेवासिद्धति
प्रतिपदोक्तत्वादि अस्यचयकरणेराजन्यशब्दान्तदंतविधिरिति एवं च ब्राह्मणादिपाठस्यसमासेन विलार्थलाद सस्वरे विशेषविहितायेव नमवति स
त्युक्तम् अस्यणादराजतिगणत्वादेवतदंतत्वात् कथंनिरस्थानिरिति राजन शब्दस्य तु चपानायकासकरमा वेषा थेईति तथान वैयधिकरण्यं मावस्था
धव्युत्पत्तः कर्मतरज्जनब्राह्मणादीतात्यमिति पुरोहितसंग्रामिक पथिकसाराथिकेत्यादयः पुरोहितादयः प्रापप्रज्ञाति सुरवनार्ससंचरीयाद्युत्पापः

न·प्रि·सु· प्राणीनामी स्थित सूत्रं प्राणत्वादिमिकंलत्वत्वं नयना सार्वीतिषिदं वदनत्वं औपम्यमिति प्रथमादि। पुंसे स्त्रीत्ववदनासंख्यासंख्यादिप्रयज्ञमिति प्राप्ते॥
प्राणितं सुखदुःखाभ्यां गुणलक्षणाभ्यामिति प्रादेवं प्रथाप्रादिगितत्वलक्षणोऽपि धोपस्य स्वनतोः प्राप्तयोः स्त्रीपुंसगसंज्ञे इति पदस्य तेषु गामिति सलक्षणसूत्रं
च विषयेषु धर्माणां प्रसंगस्यापदस्यार्थं प्रतिपत्ते सोऽसमाय सर्वाविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादिति तथा गोतिष्ठन्त प्रत्यासरपदस्य इति न भवति अनएवसंज्ञापक्ष
क्रियमाणेनि सोऽप्यन्यस्थितत्वाय इत्यत्र नायवान् अस्मान्निलतोऽप्रतत्यावित्थादेषु वस्थाविरान्मत्यवायोः वचनलक्षणोऽन्निप्राप्ते स्थेयमिति
प्रणिवतः प्राप्तिप्रसक्तिभावः समेताम्रादिषाणां दुःखिधोत्तत्वं प्रकृत्यादेराजन्यसदृश्य पुत्रादनिषेधलिमानः श्रोत्रियस्येति श्रोत्रियः छन्दोऽधीते इत्यत्र छन्दसः
श्रोत्रभावः प्रत्ययस्यार्थनियमात्स्यात्समानदेशेयस्वार्थप्रतियथाश्रुतं यदनुधात्वार्थपदं वचनमितिपक्षस्तदाप्रवादेनाध्ययनं रूपं लक्षणं कानि सुधलोपश्च
निपातः सम्बन्धेति संपादनप्रदर्शनं कारकेयस्य यौगपद्येनि कारस्थयणादेशः स्यान्नदुपस्थानेत्यत्र लोपः मकारलोपस्थस्यानित्येन इकारान्तस्य नलोपाभावात्
लन्यायपदसंग्रहेस्मृतं सन्धेस्तु कृत्प्रत्ययस्य इत्यनुस्य धातोरवधारणे इत्यतो न नतुपदलोपः इति पादः इत्याद्यलघुः पदोः च पदलोपस्थानि प्रातिपदिक
विशेषणात्परे सम्बन्धश्चानि आदिगवाष्टिवत्से वदनानि धातुपाठाल्लम्भवादि सत्पूर्वं कर्त्रेयस्य वसु चन्द्र रसधर्मश्च सोऽक्षरस्य पूर्वं तस्य प्रातिपदिक
विशेषणात्पदं नञ्समुदितस्याः गोन्नानिष्ठित्वं सद्य उक्तादि धातुस्वरस्थस्य यथामिति कृत्यादेष्वयवस्य कृतिरूपसिद्ध्ये पदवः कर्मे यथार्थेकाव
त्निमित्यादिनिषेधः प्रापदायाद् गुरु उपात्तसंयमस्य यथार्थः इत्यस्मादित्यर्थः योगपाल्लिङ्गं विभागत्वं गुरुत्यात्तमादितिनिः क्षत्रियत्वं आमिधानी
पक्षमिति अध्यक्षत्वेषः पदे नौपि प्रथमा नाद्यादिः अभियोगस्थभावः कर्मत्वस्यार्थः सदायादेः नियोगपदात् सन्धेणानिरोधप्राप्ते विकल्पार्थ
वक्तव्यं वक्ष्यन्ताः देव्यः सदाम्नायिपरत्वे अभिलक्षणपुत्र प्रत्ययस्यादिस्त्रीकादिः गावः स्वरणात् गावस्वादिरस्वरणादित्वप्रातिपदिककाङ्क्षा
स्याप्रवक्तृणां पदाधिकारात्पुनः क्रियार्थत्वावयवस्य पदार्थान्वय इत्यर्थः प्रकरणार्थपदि नास्यमृषायपदस्प्रसज्जति इत्यादि प्राग्दयं गोवत्सरूपं
सर्वनिसामिवान् प्राणस्थानीयाद्वानाः प्रिया प्रवृत्तं स्त्रादेस्यादि स्थाद्यादिषु विषयसंतान्नित्यर्थः प्राप्तदिति प्रायः प्राप्यर्थत्वाद् न पूर्वस्यणां
शनैश्चलितसाद प्रज्ञानत्वेनेति मार्गिकस्यानि आपत्स्थितिलोपः तथाहुः पदार्थानां त्रिकस्या स्थापत्यादि गोत्यस्याद्यादिभिः
निर्दिगाः पक्षे कर्तव्यं प्राप्ताङ्कादि सूत्रेणान्वयत्वेनि वान्वयसामिषु प्रत्ययस्य विशेषेत प्रभावलत्वन लाभ्यान्ते च प्रत्ययः स्त्रियाम् विभक्तिरनुपपन्न
नाम्नायत्वं पदानि भावः सामान्यात्ववृत्तेः पदस्य प्रयोग्यत्वं प्राप्तणापद्याद्यायाकिति नञ्समासाधिकारः समाप्तः धान्यानां धिरिंश्याणि इत्यस्मा
त्रस्वपूर्वसमस्यमिति स्त्रीभ्यत् अस्मादेव निपातनादेतस्य लोपः कारस्य चात्वं सिद्धिनिमित्तान्योन्यमिश्च धान्यस्यासिद्धिरिदंवामिति इष्यते

337
1982

धान्यानामिति सामर्थ्यात्पक्षान् कृत्तेस्वेत्यान्नानि दिव्यादेव समर्थविभक्तिः षष्ठ्यन्तं तु रक्तं विधि निरस्यार्थं अतोऽपि केप्रक्रियायामेतेषु सम्प्रवृत्ता
नुपादेय निर्दिष्टविधिसामर्थ्यादेतन्निरोधं सर्वानिर्दिष्टानि विवचनःक्षेयप्रत्ययसामर्थ्यात्पृथ्वेदिगनावचनस्यापि पदवृत्तेः लक्षणमाभूत्तद्व इति स्त्रदर्श
दर्शनं अन्यथा धान्यानां भवनं क्षेत्रस्य धान्यपिस्यादिति धान्यानामिति तृणानामभवनं क्षेत्रं धान्यानां यत् आपि निर्दिष्टादेवषष्ठीसमर्थाविभक्तिः
सा च भावनायकस्याः वर्गीस्थाः सिद्धं च तथावचनं अर्थप्रत्ययार्थ सामर्थ्याः स्याषष्ठीसमर्थाविभक्तिः विभाषा धान्यानिति प्राप्ते वचनं औ
मिनि भगीनामिति नलक्षण्या इन्यन्यत्राभावात्तथापिस्वक्ष्ण तेल्यर्थस्य यथा प्रसंग्नेति च मकारादुपाकृति द्वारेण धान्यानि पदितानि नत
प्रागंशोपरितो इति स्त्रीयं यत्वसमुद्भवानि धान्यानि विधिस्त्रप्राप्ताने च यद्यस्यार्थं गम्यादायिपादान् धान्यत्वसम्वीति षाष्ठारोस्थिततत्वावचनसकावु
व्याह धान्यत्वं मिश्रणतत्वा प्रस्तत्व धान्यानां सप्तस्यादिनीमवतान् धान्यानां सपिपक्षभिल्लोयादितामवागान् तस्मादन्वत एव धान्यनिर्णय इति
एवैस्मस्यात्मनीयां धान्यत्वसम्बीति तेषं सर्ववृत्ते संस्थेषु बहुतां प्रतापदुक्तार्थः संमायेतेति उत्तरतास्यसमर्थ विभक्तिः स्यादिति प्रय
याधिकमेणः कर्मणः स्याद्विवक्षात् सर्वप्रसर्गणानि सर्वेण्वकर्मणां स्याद्यथं नहितानेयकेन निमाप्तः यथालक्षणः इत्यनेनेति सिद्धेनिति स्यात्ः अ
र्थादिः अधिकरणत्वात् अस्मात्प्रयुज्यति प्रतिषेधावस्मादुक्ते यथायाप्स्थकाथेसंप्राप्तस्यचापि निपातनादिति एवमप्यतीत्यर्थमदुःस्यत्वात्क्ष स
दिनावदृश्यतार्थानानि च ना यथावद् आख्यानस्थानवाधानगमनस्यान्तं यथासूत्रानि सन्नायाः शुक्ले च पुत्राभावादिनि यथासूत्रवद्योदद
नि प्रस्वर्थमाव्यस्थाविधवासु च वावपक्षस्यादव्ययाभादि वत्सावत्तसमालायाकिर्यामिति स्थापनलक्षणापदीनस्याः माह्यर्थाभावादित्यसाध्यः
सर्वमस्यतु निस्य संतुलस्थितिरान्त प्रत्ययस्य लियोगनेवसमयाधस्थात्यसोपानिपातनात्प्रयाच्च तु सक्षसहार्थं न दृश्यते संपदोऽस्ते च स्याभिहुलक्ष्य
कंपते न स्वत्त्वत्वपक्षप्यस्यानिष्यलाभत्वात् कथं नादिसंयुक्तं संतुरीतिं नमु कुन प्रसक्तेन तु इतिभिः अभिमुखावस्थानात्परमार्थानां विद्धती
नितरदः नस्वदिनिविनिष्ठितीयासमर्थाविभक्तिः स्याप्तानीनि प्रत्ययाधारविशिष्टं प्रमक्तिनि विशेषणत्वकवत्सात्पदस्थानानां सर्वादिस्थान
वाच प्रानिप्रदिकेपि तेनसदं तद्विधिरूलदापथ्याद्यं तदिदिति यथ्यंगावर्णप्रचये जाता ख्यातिपादिकादित्यर्थः सर्वप्रथमानि इति पूर्वकालैकानिसमासः
सदस्य मिनिसमासान्स्तस्य पदार्थस्य सम्पूर्णतद्यथा इति निरधस्थयः धन्वपदस्थाद्या स्थानं यथा संस्कारत्यस्य च निपातनं तानि उक्तेन सहतुः द्वितीया
नेष्टः तृणदिस्याय्यथा कंचन दादिप्रार्थं पुनः स्यादपुयस्यानपादि यथाथ्यक्ष धन्य मिनि वा स्वयंभावः इत्यर्थः सर्वान्ति इति प्रदायकादेर्थसर्व
यस्तः धान्यलादितपुंसे उज्जादिनीतत्वादि सरस्वति नदिस्यादिना सर्वापि भक्षयतीत्यर्थः अयः प्रदक्षिणासनमवयः प्रसन्नगमनं प्रदक्षिण

न·वि·सु [illegible]

६० [illegible] ६०

339/1982

[illegible]

न॰ चि॰ मु॰

[illegible]

341
1982

[illegible]

न॰सि॰ मु॰

६१

[illegible]

६१

343
1982

[illegible]

[illegible]

345
1982

[illegible]

 तिर्यगवस्थास्यस्वार्थे मन ननु तत्साधर्म्यादुपायार्थादिर्नामस्त्वार्थी यः भूतदंशजिनशब्दाः गौणा एवस्तत्रैते मुख्यार्थे यस्तुमुख्यस्थानभवति तेन नाभिधानान्ता
वनित्यग्रहणं लुग्वाभावसंग्रहणार्थं नित्यं वनीरित्युक्ते यथानस्यायस्यमित्यस्वनस्यैति पाठस्यनानां सामान्यनिर्देशस्तथा यत्नावनिधर्मिनिपूरणप्रत्य
यांतानां सामान्यनिर्देशः अनंमल वधिकक स्तोनानुवर्तते असारित्यादि स्वमिधेयात् कस्यादिति पूरणप्रत्ययस्यैति ननु कनं लुग्वा ग्रहणमर्थं
 व्यमसंगात् पंचमेपंचकामिनिरूपदर्यादित्तिदसाध्यं नन्वमत्वादिसाधाधिकारादिकस्येन कनः स्वस्यासिद्धमेव तकारसरणप्रत्ययस्यैव लुक् सत्र
कारस्याभिमतं क्षिविल्यावर्त द्विरभिर्ति वार्तिकारस्तु कन्प्रत्ययनिति स्यास्यामिधेयस्तावदिति यदुणप्रत्ययांतान् पूरणाधिकारस्यार्थी विधी
यमानः पर्तामिता ग्रामणीनिर्वचनामिरप्रसिद्धि तेच्ययरः स्पर्णग्रामणी ग्रामणीर्नाय कः प्रसिद्धः प्रत्ययामाधिर्वर्त्तिरित्य पूरक्तमर्थति उपबालकः
द्वितीयस्तीति यद्यपि द्वितीयशब्दः कालवाचीनभवति तथाप्यर्थप्रकरणादिनार्यत्रिसिद्धं कालेवर्त्तते इतिभावः ननु साक्षात्कालवाचिभ्यो
मासादिभ्यानभवति द्वितीयादिभ्य सुभवतीत्यत्र किं प्रमाणमिति चेद्वाहुः उत्तरसूत्रस्य संज्ञापक पूर्वाणां तु दृष्टाभाव्याहार्यो बोध्यमिति द्वरकल्पइ
तिवनिपातस्वनं ननुसंज्ञास्मरणात्कन्प्रसिध्यतीति चेत् किंतदनेन पासत्वाद्धवर्थवचन संगीकार्यमेव अतएवित्यवित्यवकथंचिदिति मिथ्या
तीत्याशंकाकादव्यकायी सप्तम्यां वनीरत्नाविनिषवनात् श्रोत्रियच्छंदोधीते श्रोत्रियो भवति अत्रभाष्यं छन्दोधीते दस्यस्यवाक्यार्थे श्रो
त्रियन्नित्यनसर्वत्रनिपात्यते इतिवाक्यार्थं पदवचनपक्षः छंदसोवा श्रोत्रभावोनिपात्यते तदधीतइति यस्तेतस्मिन्नर्थेघप्रत्ययश्रुतिपश्चात्स्वस्थितं
व्यास्यातवकेयदनेव्याख्यार्थस्यस्वधरूपस्याक्रियारूपस्यवा असत्त्वरूपत्वात् श्रोत्रियशब्दस्यसत्त्वरूपार्थाभिधायित्वाद्वाक्यार्थग्रहणेनतदाश्रय
स्यैदोध्यायी अभिधीयतेइति एकार्थास्तासर्थस्मात्रियोभवतीति धर्मशास्त्रे वेत्यनुवर्तेनेति नावनित्यग्रहणमिति लुग्वेत्यतः श्रादमनन
अद्यामनन्वश्रीमित्याद्वप्रज्ञाप्रद्यावाच्यौणः यद्यपि पितृकर्मश्राद्धशब्देनोच्यते तथापि तत्साधनद्रव्यमुच्यते मुख्यस्यश्राद्धस्यभोक्तुम
शक्यत्वात् श्राद्धीश्राद्धिकइति श्रुद्धमनेनएवध्यते अद्यमनुजम्मः श्राद्धिकइतिमाभूत् पूर्वादिनिः पूर्वमिनेनक्रियाविशेषणात् द्वितीयांतात्प्रत्य
यः अनेनेति कर्तृवाचकमनुवर्तते नचाक्रियालक्षणकर्तासंभवतीति कांचित्क्रियामध्याहृत्यप्रत्ययविधेयस्तवात् पूर्वकृतमनेनेतिसप
र्वाद्यांत अनेनेतिपर्वमनंचानुवर्तते विग्रहमात्रपर्वमध्याहृतनेनत्यास्मिन्नर्थेइनिः स्यादित्यन्याचक्षत इत्युक्तं कृतपूर्वीति कृतपूर्वश
दपाः सुपसुपेतिसमासः इष्टश्चादिपादिकाधिकारस्तृतीयादिनिरित्यनेनैव पूर्वशब्दांतस्यापि भवेदाद स्वतपूर्वशब्दादिनो सिद्धसर्वो च
सनद्भूयणवता श्राद्धपादिकनलपरवर्तिनिर्निपातमायाजापयति कृतपूर्वीत्यस्ततसिद्धये पूर्वताद्वेति सीसतेनसध्यपदृष्टिवदवेनर
वीत्यपिरूपसिद्धपूर्वादिनिरित्यत्र पूर्वाविद्वावाः श्राद्धादिकनोतिपरिभाषांज्ञापयति छंदसिपथस्वस्थानशब्दाच्च नुपर्यायात्सार्थहतिः

347/1982

प्रत्ययः अवस्थानशब्दस्यचपर्यायपरत्वबाताद्वैतो निपात्यतेते अपरत्यपरिपंथिनमात्यापरिपंथीविदन् उभयत्रापि परिशब्दे वयसः लोकेति
नि अनुपदिमः परिपंथिनिः पापिवीत्यादावनुपदान्वेष्टा अनुपदन्वेष्टे अन्वेष्टरिसमिमत्ययोनिपात्यते अनुपदमिति पदस्यपश्चादिति पः
श्चार्थः स्वर्गाप्रावः अनुपदीगवामिति पदात्पश्चात्यावस्थागोः पदास्पश्चादन्वेषणमनाम्बतानदिवण्यादावन्वेष्टव्यनभवतीतिहरदत्तः साक्षाद्
ष्टा इष्टवंशोमिनिः स्यात्साक्षाद्द्रष्टास्यधरनमप्रतिवरनुकरणमित्यतिदेशादिदशकं पंचम्याः लुक् वादः स्थाःसंसोः अवाच्यालंबते
स्याद्यनुप्रसमिवदनुकरणमित्यति दृशस्वच कश्चिकल्पनादर्शनाद्वाहत्यवस्याल्पुकू नभवतीतिनोध्या साक्षीति अव्ययानांभमात्रेटिलो
पः यद्यपिमाला द्रष्टास्येऽवाप्यनिदानाद्यौनाउपदृशच नथापिहसंज्ञाग्रहणात् साक्षिशब्देनोपद्रष्टुवाच्यतेइत्याहुः क्षेत्रियच् परक्षेत्र
शब्दात्सप्तम्यंतात् पञ्चात्यस्थ्यापरिनिपात्यतेइतिमनोरमा अन्यत्र परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्यर्थे क्षेत्रियानिति निपात्यते वाक्यार्थे पदवच
नम्श्रो त्रियवदित्यव्याहुः एवमन्यचाप्यत्र सार्थे क्षेत्रियोव्याधिरिति किंचक्षेत्रियविषयपरं यत्परशरीरे संक्रमय्य चिकित्स्यते अपिचक्षेत्रियाणि
तृणानियानिसस्यार्थे क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि विनाशयितव्यानि क्षेत्रियक्षेत्रियः पारदारिकः परदाराः परक्षेत्रं तच्चिकित्स्यानिग्रहीत
व्यः सर्वेपक्षपक्षा आकर्षयितव्या इंद्रियाणि पूर्वाह्णदृष्टव्ययात्सर्वकर्मण्यमसमहरसमित्यादि चेत्रिवणसंबंधः ग्रामराजु स्वाभीष्टंसोपि
नवादतं यथाययं विषयंभ्यारूढिशब्दायं कथंचित्पुस्तादिनः नहस्यासमिस्वामिनिमित्तत्वं इहिनिमयमासमथासमत्ययः अस्तीतिपुरुष
वचनेः विवक्षितेकालस्तु विवक्षितः धनगतसार्थादि धर्मवृत्तावनुपात्यमानइत्यमावाहिति शास्त्रे संविधया विधाय सामर्थ्यं सप्यादि मूर्मत्यदाभ्यां
गाग्मनित्ययोगेतिशायने संसर्गेस्ति विवक्षायांमतुबादयः १ अस्तिविवक्षायांयतुमनुवादयात्रिर्थयेते तेनस्मादिपुविषयमुभवंतीति
वार्त्तिकार्थः नमाव्यकृत्यत्वापेक्षि वर्तस्यापदुचितं तस्य तावदर्धकृत्यसार्थकत्वेदृष्टसंज्ञानापिभर्तीयते यथायरपामितिपिगोमिदं वदन्त
स्य वृद्धवोगाविति व्यवहारःराजस्तुसहस्रगामिपिगावालायत्विव्यवहारः गोमान्यवमान् यवसलायां हिमिः परिच्छिन्नाः यवाः संनिसएवमु
च्यते ननुमनस्कोणप्रियंणत्वादयः प्रतायुंनस्संबंधपरमितिनिंदार्थाकृदाचनितीकन्या प्रशंसायांरूपवान् नित्ययोगसीरिणाः सः अ
तिशायनन्दरिणी कन्यासंसर्गद्रव्येसंसर्गः संयोगः तेनसंयुक्तोदंडएव उच्यते ननुगस्तवस्थितदंडोपि इदमुदंड्युक्तसर्वो संयोगस्त्यापिदंडीपुरुषः
उच्यादिवन्नुर्दंडिः पुरुषवान्दंडीतिनप्रयुज्यते रात्रिनियामककस्यविलक्षणसंबंधस्याभावात् संयोगस्मातेपिमतीतिवक्ताइत्याहुः
कन्यनरत्याहुः सवंचयवसंयोगमाचणधवसस्य आपातमर्यादि किंचूयनमज्जलवच्चपानसंसस्यायामानकथंयममतीमियदि स्यादक्षेपः स्मा
दिग्रहणंग्राधिकमित्याब्रूत्तर वसंगच्छते एवाम्पमत्वर्थीयमितकथंतदंग्रिपिशाचिकत्यादसिकोनरइत्यत्राहुः रसादिग्रहणंगुणादिति पक्ष्यतेतेन

न॰ वि॰ वृ

[illegible]

349
1952

[illegible]

न॰धि॰सु॰ नइमिकिं दंतवान् ऊषत्सुषि समाहारद्वंद्व सौत्रं पुंस्त्वंस्यात् इषः इत्यस्य निकाऊषवान् सुषिरस्य मयः सुषिः छि ईस्वरइति मत्कं नजिवरं वंतं हानित्य
वृक्षः शर्दभेरु द्वायं पुरुगवानानुः इनिरइन्तः नगगमिति नगाः वृक्षाः पर्वताश्च नजानिशास्तोयं नथाचनगरीत्यत्र जातिरुपसंगेन भयामि नग
वासाद्यमस्मादेषु पर्वतेषु इतिसुम ज्ञाप्तादिदृइंणास्वसिद्धत्वात् इत्यादांयत्वक्यमति इत्यन्तः पांडुरमिषांडुः शुक्लावर्णस्तद्वान् अस्यस्य
७३ जयाचेमि गुणवाचेगुणे नित्यवर्त्तते रक्षिणः पांडुः पांडुरित्यमरः गुणत्वशुक्लादयः पुंसिगुणलिंगास्तुतद्वतीति च कच्छोः कच्छूरस्य रोगविशेषः
सु पुष्यां धारस्मात इति सारस्याल्लिदेवादित्सुत्वं दुर्वंसः सोस्यास्ति जनपदलयति इतो विरसस्वपदार्थशो दुदुमागमाद्यस्यमरः इत्यस्वंच
समुच्चीयमानो विभ्रतुरुद्वयाद्युत्पत्य यद्यत्स्ववुपः भिधानुशासनस्यात् इत्यनडहित इत्यनुवर्त्तते अणवृति अजंरसुन्नुड वत्र्णः
नलंवडान् संज्ञायामिति सत्वस्थामि सव्दस्थावाधप्रवृत्तः यणोति स्यात्यादिरत्नेनयणा देशस्यात्तु कर्षणनभवति इडरयणोः भावालिंदुरस्य
सांमितिको थं वर्णाभिभावः प्रयुज्यते वाभयया अधिरोहति गाडिवंम देवो गांडिवोकनक शिलानिभं वृत्तस्वस्य संयुणवहाभुजाभ्यामितिच
नासुर्नाचल्सर्वति पुत्र अभिमवं क्रिय अस्मित्विमिषचः पस्त्रिइक्शति परितः सीदनीति परिभव सन्नद्धित्याद्दिनाक्षिप्यसदिप्रनेगिनिषे
वं पानांतरमिति इइक्कारो हिस्यादि यस्यस्योवाङ्कल का स्यषयिभवति सथावमात्यं पार्थइडूतिवेषा नइभवनांसर्वदुदूरदंपाल्यामितिच
अद्विमंत्रादपर्वदलात् भसाश्वसरण कटिका स्यमानेति पर्वद्दृषा इशावरोति भनुःस्यात्वल्सति वलइत्यथाषासहणानु रत्नेनेदर्घः पृथ्वस्ता
रोतुस्मान्नाय संज्ञायामित्यनुवर्तेर्मिति वलगियोरिति सिद्धादिभिभावः ज्योत्स्नां प्रभानवावयवत्वात् ज्योतिरस्तीति मत्वर्थीयपार्श्वः एवं
नमनःमनव तमिस्त्राशत्वाच्याख्यातः निघंटुसुवचः पादयोस्यमिक्यार्थः पतिनस्तन्नमस्यमर्दीनोरभेदोपचारात्तेहरदन्तः वीत्यमतंच
भिति व्याख्यानम्च शरणोअनौत्विर गोशिनित्य वनांतत्वाभिव्यकथनत्वात् तद्धनः अतइतिनो लघुत्करणोऽकिं यद्भावान् एकाचारास्तलोप
तः अपम्यांवनगतम्नौ सुवल्लुनः कारकवान् जातः व्याघ्रवान् सिंहवान् ससम्यांडःअः अस्यांसंति इ उपतावापाला तदस्यास्तीतिस्तचत्यमिव
रणोत्रिषष्ठनियमार्थः सर्वत्रापि संख्यातइति क्वचित्लताप्रिभवति कार्यकार्थिकः क्वचित्तुलाभवति तेरुलातुलिक एतचकाधिकादेस्य ७३
दृष्टं तुंदादिभ्यइलञ्च अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तनादाह मनुपूर्वातिअचस्यांगादिरद्धादिभिषयस्यतथिरत् कुपाधिकात्वांगवाचितु इल मात्यः सुर्वि
तुद्रा कर्णानस्य कर्णिलः कर्णिकर्णिकः कर्णवान् एकगोपूर्वात् एकगतिकइति एकंवतहतेवाभिपूर्वकालेस्यादिन्यायस्मधारयः षष्ठीत
सुवर्णा द्वाद्दर्वाभि ईद्राञ्चननय स्वर्णाभिधानादिति सरदत्तादयः अतइत्यवसद एकविंशतिस्यास्तीति निस्यस्तर्णंसदुपाधनाय अन्ययाघ
नाइनोवाध्येतस्यन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तामंतुपस्यादयत्याहुः कथमथ द्रव्यवानिति अस्याधुरेवायं एकेन द्रव्यवानितिनाधिपदालिय

कथमेव दर्शीति एकदर्शिने कात्मिकरणइतिनिर्देशोनाथधन इतिर्निष्टकाचिद्र्वनीति रूपासस्व आहतप्रशंसयोरिति शेषेर्थेवर्त्तमानाद्गपशब्दान्मत्वर्थे
यप्रात आहमपिति आहननं आप्संशाउनमित्यर्थः सतोनिष्यन्नं यत्नार्थस्य पारिरूपंतद्दर्थिकार्थकार्णापथवाहादासन मित्युच्यते इत्याहतरु
रुपाः सामानाधिकरण्यमत्वस्थलेविद्यात्स्यादिति प्रविशय पर्वतानादिति विवात सम्वर्धनवारिकत्वत अगुण आइति द्विनियमणादिनिरयो नथाव
घः गुणयगुणस्रतिनन्त्वजोगणान गुणी अगुणवमनपदद्वयः अस्माघालथा यथसीति तमोमत्वर्थ इतिभत्वादुत्वंन यशस्वानिति निवसन्वणास
वेत्रासंबंधमप्यन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तमनुच्चयार्थ बिरसंबंधन एवतमोमलवर्थमिति सत्वयवसर्वीयथत्वामिति भाष्योदाहरणाद्विनिभाव: चोःकु
मियचन सिद्धत्वसादिनिषत्वमासंगवत् ह्विन्नतत्वादिति इत्यादालुरत्यतरस्यां अन्यतरस्यांग्रहणमिति बोधः मात्वर्थमनुप धुरोआमाहि
नत पांडुरत्वमनस्मातिमिनंचस्य माण्प नथास्या स्यामत्वादिति मालःमायवइति सुरधातुरंगोस्थितमिदं विमांसलगति एकारोदनकेत्वमत्वपर
तिलायवः वलादिति मिस्सादिसुतस्वसंत्याल शर्द्धानरत्यर्थे मकायांरण्पसुखाहित नथर्जमत्स्याप्यिस्त्वमनुदात्तत्वार्थ वाशिकायोनुमर्तस्य
ह्यानन्वकथ्यतमिस्थित यदद्वलयुपनिति प्रति किम्पादाय आयुदात्तत्वाय्यानकाद्वयमण नइभनोरमायालङ्वाप्तवर्थेन दीर्घमिनिरद्वसत
नण्वमदवधार्थ मदत्वमित्तिनयस्वांनिवेति त्वायोन मवर्नमइतिभावः अनुवर्त्तयतीति गुरुत्वं छंदसिपठन: वालोक्षिद्भिः इकारानकार पदिच
णाथैव कारश्च कुलजस्त वनागमो सामिभनाजित्यादो इयागकाल्पाः श्रवणभवति दिनत्र वयाणामितिनिर्दिष्टत्वात् स्यातिनु इयागकाल्पा:
मचवणस्यात्व किवयरोनुनासिकः इतमस्यये भाषायांनित्वमिति वाच्यमित्युवनियमतनासिकः प्राप्नोति तस्मात्तित्वमिति मितिः कृ
तः स्वामित्वस्यार्थ इत्यर्थवाचका ह्विति स्यादइत्यर्थवारित्वमत दृनिविषयकमेवादिलोप इंगिताहिंईश्वरः सतरामित्युच्चते यथाप
गीगण्यवानस्मिनिर्वादः सामिति पुरुषर्यः स्यात् अर्थाआदिभ्यात इत्यस्यागादिनारसिगणेपव्यते येवजपादस्यास्ती निर्वचंजः कांणस्य
रत्पार्मामिकाणः पंचविंशतिनि पृथ्वासीत्यमिति मिविंशिनिकोपः इत्यभवनियमभावः अनितसन्धरूपाण्यर्थमानवानयकेनच नदनाविधि
प्रयोनजर्थनांतिमन्नंमानादिनोरुद्नंतलक्ष्मिनाम दिलोधानातत्वाद्गः राभिनीति दायातो: मनिंवतो भिना कामिनीति भर्ति सतुलतप्रसा
स्थाणादिकमनिनितादामसांमयस्थामन्ततयोनो कसाःस्थापत्नार्थमति अन्यथा कुत्सःकुत्स्थः शाम्यद्दमित्थादिनिभावः वकारपकाष्य पयस्थानेर्य
दुर्जादिरस्य अनुनासिकोयमिति एवमयुयमयस्ययोस्तथा आदिरनुपवर्गनाथमिथानितं मासम्पति दुडितोइन सविधावानोलोकं शुद्धा
नासिम्पदिः इत्यदुदिश्यासामिति तुंडिलः तुंडादिभ्यइत्यइत्यत्तर स्थांगादिरिति गणरक्षणइलत्व तुंडिभः तुंडाभिवर्षभति मत्वर्थीयामवति व
लिनति वटवपत इत्तु वटिभः कामारियपत्यात तनचदिनइत्यायेभवति आप्तः शुभंयातीति एतदुस्ताहस्पसवर्णा भ्रनिनत्वार्थिनाः
विसर्चनासद्धादिषपुत्तासालिनः पृथगपमणस्यादिपुनिकम भाषापामयाजननुत्वव कप्सकौ अप्वकस्थको कप्समरा अयक्त इत्यनाविम:

न॰वि॰

[illegible]

353
1982

[illegible]

न॰ वि॰ सु॰ [illegible]
[illegible]
[illegible]
१०६ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ३६५
[illegible]
[illegible]

115/1982

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

र·धि·सु·

[illegible]

357
1482

[illegible]

ब॰वि॰सु

१००

[illegible]

१००

३५४
१९८२

[illegible]

न॰धि॰मु॰

[illegible]

361/1982

[illegible]

न॰ धि॰ सु॰ [illegible] प्रकारो भेदः [illegible]

3·2 [illegible]

[illegible]

[illegible] 3·2

[illegible]

363
1982

[illegible]

न॰शि॰सु॰ [illegible]

[illegible]

365
1482

न·प्रि·मु·

१८१

पश्चस्याभवस्य यत्तथा कारकसंज्ञोपि नेति सूत्रेणैवोक्तं न समास कृत्वापि तथा सोपसर्गादि नम्भवति कुंडोदस्ति वनराः प्रविशतीति तस्या
पमाश्रयः आक्रियास्रो विषयवर्थकस्यादिनावृत्तावेकार्थीभवति तदाभयस्यैवतलो विशाशीति अभ्यकथमेवैकशः पित्संयुक्तानीति
दंचनशस्रोः सत्प्रयोगशनिवेन छंदोवृत्वयः कुर्वतीति हरदत्तः अत एवकस्पदृति सूत्रे एकैकशः प्रायोग्रथः ग्रामादिकसत्यवोत्वामिति
मनोरस्याभिलस्थितं वस्तुनस्तु एकैकमेव एकैकशः स्यार्थस्तदुर्वीश्रायो एकांकपित्रामेवैकशः सत्पक्षलादत्वेति भाष्यादिति
नास्येकवचन द्विवचनेस्यादिसूत्रेवस्यामः डौदत्तीति कथंतर्हि अभ्रतानामभंत्राणांजातिनावोपजीवितांशरूजराः समंततोप
रिचत्वंनाधिप्रलयति नस्पृचर्वात्स्यात्क्षि नाधिकारवत्वमितिवेद चाक्रः सरस्वंस्थसनेतोरस्ते धाम पिपरिपरिचत्वंतेत्यर्थः तथात्त्वसमवा
यांक्रियांप्रतिकर्त्तृत्वंयोग्यतास्येषेत्यनेन एतेनएकधाएकवचनादिसंज्ञानिसंज्ञानिस्पृशितित्यास्यात् एकशब्दार्थस्याक्षिक्रियाप्रति
कर्तृत्वात्प्रत्यतः प्रतीतिप्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायांप्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मादिति पंचमी आद्या
दिस्यशति तस्यादितद्दातमर्हं इत्य मित्येतदच्चलिंगंप्रामतइति एवमध्ययनात्स्याजायते अध्ययनतः इत्याद्यपिबोध्यमधिर स्येत्
इति भ्यानमित्रंसपणतो केयंदत्यतइत्यर्थः फलितमाह अन्यानतिक्रम्यवर्ततइति प्रवालिकातइति प्रष्टर्दिकातः कुर्यादित्याद्यपि
उदाहरणप्रवाहिकास्वीका प्रष्टार्दिकादुपमन्त्याधिः क्रूपाक्षियोगेयोगइतिकिं अथकृष्टः शकृज्जायते संपद्यकर्मणीतिसंभावश्च आरोक
सांचेतिविषयः धाप्राप्साधेटदृशः धातिविशिष्टाः धात्वर्थाःअस्मादेवनिपातनात्संपद्यतेपिसंवाति द्विवाद्वित्वादस्थदितिहरदत्तः वत्क
स्यामिति वृत्तिकारस्तु अभूततद्भावइतिस्त्यमर्थेप्रविकल्प कृतत्वादिति स्वतस्यानिपातनाटस्यादिद्विपालभयर्थमित्यनेनेत्यर्थः
गतोभिवर्ततिति इत्यदतादकपितः चिपस्यपक्षे अपत्यस्यचतादितानातिपिपत्तेनपापतितो भक्तारूपत्वप्रधानादितिबोध्यं
अरूमंतपिंचेति एवंनाधिकरणस्याभिर्वपमनुवादोङापयतदत्तानियोगाधिरत्वार्थः विभाषासातिति विभाषयतेविकल्प्यतइति विभाषाप्रयु
गोक्षुल्पत्वात्कारकत्वपः नतथापनरमयस्यहूपोर्विभाषयाभयपप्यसरस्तुविभाषस्य स्यादौविभक्तेर्दर्शनात् इत्यत्नामिति सर्वा
वयवपत्तमित्यर्थः अपिस्मात्कृत्वितिशास्त्रार्णातिजातावेकवचनं किंचिदवयवं छेदनेत्यर्थः सर्वाधिशास्त्राणीत्यर्थः चंदेरसंतोति
देवान्वंदेतवहूयावंदेदवचरमेदेवचारमे इत्यर्थाद्यपर्यवस्यन्नः एवंमनुष्यात्तद्गच्छति मनुष्येस्वरसातिमनुष्यत्रावसातिपुरुषाद्यगछति पुरुषत्वाग १८१

अनिपुरुषेसुवसति पुरुषत्रावसति पुरुषात्पुरुषपर्यायः पुरुषगछति पुरुषसुवसति वापुरुषात्मस्थाद मत्येषुवासस्थेनामापिविविधिक्षितद
ति परस्मैपदात्तदोष्वात्मसर्वत्रापि कृते द्वित्वसति ग्रहणवपाद्वाद्तता तस्यात्वत्सस्यात्राजिनिमात्रः स्वरदृस्वरदात्कारौतीति द्वित्वपरस्पा
दिपाग्रन ग्रहणंद्विसूत्रेत्वद्य अवनस्थात नदुपाईं ग्रहणंकिंतुच्यत अनेकोवच्स्यैवेति ग्रहणरूपाङ्गोडित्यपदीर्घेत्यर्थः पादेतीतिप
त्यक्तापृथकस्याप्यनस्यापिति परस्वत्व त्यथा श्लोनितासामात्स्वसंशयविशरैनत्वथधानात् तथाचानितानिति विधिमितिवेदचाक्रुः इ
तिशब्देनवक्यान्यथागतप्रकारएवयरामृष्यनइत्येवंप्रकारएवकारोति तथाचपदृच्छस्याथद्वारायोगस्यैवेति वीजेनसहेति नत्रुः
वीजेनसपदन्नतस्वरूपेण वीजानामधिकरणपरस्मादिवक्षितापोतासिध्यतीतिचेत्त अत्राहुः इतिविषयेवीजशब्दोलोलावपरादि
लोपिलक्ष्यवदर्जनेतथाचवीजावापस्यादितं निलक्ष्यवकारोलोत्यर्थः समर्थाच्चप्रत्ययायापपत्तेत्यर्थः वर्तत्वस्याथसरप्राप्तिः सपपः ते
स्मानिक्रमणंयापनामि वाचिग्रंथश्रुपादपदयदत्त आदअप्रमेयात् चतुर्थ्यः परस्त्रावा स्थासमर्थस्येवंदरुपदिवसप्युपआद सप्तमु
च्यनेस्मात्सनिः पश्चात् तस्यैवाः पतंस्वदत्तांनिपच्चंशब्दानां पुरुषगतावर्ड्ः सपर्वानिः पथेवाकरामिपच्चाविधाणोनितक्षारेतं तद्र
ितंचेति यथासंभवमर्थः निष्कलात्निष्कोषणमंतर बपवानावाधितिनिष्कासनंनिष्कोषणंकिंविनिः इत्यहराति शत्रुस्वलासादे
पाकोहिं अलंकरोति कृत्स्नं शल्यदृदयोगः सत्यादशपथ सल्लुधापूसस्यैतत्वसाधुरितिप्रामिथलायत्वा त्र्यतिप्रामअत एवनियादनाद्यः
अंतादात्रायसमेतात्तमिलाभक्रियकृष्वसंचनेवर्दयाला सत्याकरोति निमाडस्तौ दिदृक्ष्यजात्तं केनत्वमिति सयेवल ग्रहणमि
ति वृक्षपरिस्रादिनासत्यकारहृदयप्रश्नेनवंदकरोतीत्यर्थः तथामिति तर्पवतत्थंपादापोध्यांचोतिनचकारस्थानकृतसमुच्चयाप्रत्ययात्
स्यार्थेपत्न परिवापणमिति कर्मव्यापारमात्रवाचितावपर्वमणिविद्युतिहरदत्तः कर्मव्यापारः फलंतस्यकर्मनिरूत्वात्तथात्तफ
लमात्रवाचित्वत्वर्थः फलितमत्याहुः मांगल्यमुंडनमित्यादीक्षादो मद्रात्वेति मद्रादित्यर्थप्रकरणमिति स्यात्स्थानेनुमंगलादित्यो
पिस्यादिनिबोध्य इतितिदिनप्रक्रिया सर्वत्रैव सर्वशब्दस्यहूनयतइति विधिरथनसंक्षयः किंतु नित्यार्थीसमयोरित्यवेसमादतांनिषेध्य
का विधावनिर्देशान सालक्षत्वाक्रियाविल्लाधिकारायतदात् इत्यधिकृत्येति एतदर्थरूपमधिकृत्येत्यर्थः स्वरूपग्रहणं चन भवति
नाप्रेडितस्यांतस्यतु वामितिविभाजरुपपक्षणे दिसमिति द्विरुक्तस्वर्थाध्यस्थ्यप्रयोगाप्रेडितंस्यान्नतुद्विरुक्तस्याप्यन्तादुपरणशब्दस्यपरमि
ति नाप्रेडितस्येति परस्वपतिषेधोतस्यतकारस्याधिकस्य विधिप्रकार्थसंगछते नतुनित्यवीप्सयोरित्यादौपदस्यातिवक्ष्यमाणमपदस्य

367/1982

न·वि·सु·

पदस्यैव द्वित्वं विधीयते नेति किमनेन सर्वस्येति ग्रहणेनेति चेदाहुः स्यादित्यादि [illegible] पदसंज्ञासामर्थ्यात् [illegible] आगमस्य
द्वित्वं स्यात् एतेनानुसर्वस्येति ग्रहणं सर्वपदस्य [illegible] इति [illegible] द्वित्वं [illegible] इत्यर्थ
[illegible] शब्दानुशासन प्रस्तावात् सर्वस्येति स्थानषष्ठी [illegible] स्थाने द्वित्वं
[illegible] स्यादुच्चारणं स्यात् तः सर्वस्य
[illegible] द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षः तथा
[illegible] अपर [illegible] तस्मात्
[illegible] किं च [illegible] प्रयुक्त [illegible]
[illegible] परिहार
[illegible] द्विर्वचनमनुपपन्नं स्या
[illegible]

369
1982

[illegible]

न॰ थि॰ कृ॰ पुष्पं बभासे भातो भिन्नसमुदाये नैव नियमाद्वैवं च सर्वं स्यादेव बहुवचनप्रसंगः बहुत्वाभावेपि बहुत्वसंख्यायाः समुदायासत्त्व प्रत्येकमिति चेत्
एवं हि न बभासे स्यादित्येतत्स्यात्स्थिते तथा समुदायस्य तु प्रातिपदिकत्वाभावाद्बहुवचनस्य प्रसंग एव नास्ति न चार्थवदधातुरि
त्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञकं पदसंघातस्यैवाभावः पदत्वस्यैव इत्यादि समासस्यैवेति नियमान्न चाप्रसिद्धं द्विवचनमादेशरूपेण तथा
१०३ लोन भवतीत्यभिप्रायः दृशेति न च नादेशस्थपदस्य स्थाने पदसमुदायस्य पदादेशत्वेन विधीयते इति प्रागुक्तत्वान्नैवमपि सारिलस
शब्दो भावार्थे स्याद्बहुवचनाभावे दुर्वाराणि अर्थादित्यादिस्यान्निनः प्रातिपदिकत्वासंभवेन तदादेशस्यापि सारिरित्यादेः स्थाने
बहुवचनप्रातिपदिकत्वसंभवाभिनिवेशात् अन्तरंगके संख्या बहुत्वादित्युक्तार्थः संख्यान्तरनिराकांक्ष एव नहि स्वगत्या बहुत्वम
स्त्रीत्वेनावनेव तस्य शाब्दबोधे भावयितुं शक्यते अस्वत्वार्थकस्यापि लक्षणत्वेनाशयनबहुत्वाभिप्रायेण द्विवचनेन शाप्यते इ
तिभावः क्षिप्यमुक्ते तत्रयाणां नादिनिवेद संभवस्तत्रापि उभचक्षिम एकस्य भावाभिति मिर्द्धयति परैर्जिनैः त्र्यादिकं परेर
समासेन वदपरिनिर्गतैर्निरोदे वः वनिवचत व्यं तथा चापरे पदिदिः संसारप्रतिकारके सूदाहृतं पाद्यिस्थं गेय्यद्विति आपक्षीवर्जनेइ
ति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां चकस्य पाड्पर्वेति सिनिचमी उपयोग्य घसः सार्वेप्यप्रत्यासत्तिः तत्त्वकालकृतं देशकृतं अध्यधिसुख
मिति कालकृतस्योदाहरणामिदं सामीप्येऽपि किं उपरिचन्द्रमाः उपरिशिरसा घटं धारयती त्यत्रवस्तु तोविद्यमानम पिसामीप्यं नविव
क्षितं किंत्वान्तराधर्यमेवकेवलं विवक्षितमिति द्विवचनं तत्र भवति विवक्षाभिप्रायद्युत्पन्नैः प्रधानकारणमत्र चानुपश्लोपक्रमं तदाह्या
निस्थास्थाभिप्रेतं तत्प्रयोगज्ञापकतुत्वाद्बहुः वावदादेः संदरसुदरस्यादि त्वरितमाम्रेडितस्यासंमतिकोपकुत्सनेषु आम्रेडितं
भर्त्सनइति स्वाम्यांयद्यापप्रयोगः श्रुतावेवविकल्पान्निरुक्ततः उक्तिप्रात्रसर्वश्रुतादेकविकल्पाद इतिनन्व च कोपादयोर्थ्याप
यकुत्सनभर्त्सनयहणमपार्थकं नस्तैरस्याविनाकुस्यतेनवाप्रपितोभर्त्सयत इतिचेदत्राहुः पुरुषोदि तैर्भित्वादकुर्व्वतोभिसर्वं १०३
कुर्वते विनाप्यस्यत्पाकृतात्तकर्वतीति एवकृतयामिर्देशः स्वकारेणकृतः साम्रेडः पाणिमिर्ज्ञेति पुरुषोनाविपक्षितेः सालनाश्च
प्रिणादोयास्याऽस्यमयविरोधगुणाः इति एवं बहुव्रीहिवत् इत्यनुवर्तते तच्चानुवाद्यसमर्थं तदाह हिरः कार्यमिति यद्यपि
तेन बहुव्रीहौ विशिष्य नविहिता तथापि तत्र दृष्टावित्येतावत्रैवानि दिश्येत तत्र भावः सुब्लोपपुंवद्भावाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तोध्यः

371
1962

समुदायान्तः विति तत्रैकवचनमेवान्तरंगैकत्वसंख्यावरुद्धोपि इत्यर्थः संख्यान्तरनिराकांक्षएवेति प्रागेवोक्तत्वात्सर्वभागमिति तदत्रसमोपि तथापि
द्विधा बहुव्रीहिः सर्वनाम्नो निमित्तमसिद्धिवाचियाः पुंवदिति वाच्याः पूर्वभागस्यैव भस्त्रेति ज्ञापकादित्युक्तं द्वितीयस्तु सामानाधिकरण्य
रेविधीयते न चानभागस्य समानाधिकरणत्वस्य सत्तोतिभावः अवयवविशेषयति एकैकयेति एक एकयेति भवतीत्यर्थः एकैकस्मैइतिन
त्वात्पुंवद्भावादिवत् बहुव्रीहौ सर्वनाम्नस्संज्ञाभावोपि इत्येतदपि बहुव्रीहिवद्भावेनातिदिश्यते तथाचस्मायादेशाद्युत्ते सिद्धिनिहित्वा
ह्रः सामर्थ्यं पुंवद्भावादिलक्षणम् संज्ञाभावः शाखेण हृद्यः किं च बहुव्रीहिर्गौणत्वात्सर्वशब्दस्य तनस्संभवतीति तद्भावाद्व्यवहिताधिकमिति
दिश्यते न बहुव्रीहौ प्रतिशास्त्रलेनकिं वाक्यं निषेधकं न तु बहुव्रीहावित्यादिति आवाधवयदेतिबहुव्रीहिवद्भावादित्यनुमज्यते तथा
त्वन्क्रियाः पूर्वादिनिमवर्तनेनवाहि उक्तस्य तत्र पदत्वेनिवाच्यं बहुव्रीहिरित्यतिदेशादत्रैव तन्मद्वृत्तस्यापि लामान्तवद्बहुव्रीहिवद्भावेना
वपदवत्सामासानिवेत्स्वचनलोपः कस्यान्तसर्वानिनरोपेजस्य स्वत्रपदवृत्तिवर्तते तत्र इति कार्यतामिर्दुशस्त्रसामासोपस्थेन कार्यितेदनु
भोनिमित्तभावाबाध्यतयथाप्रकृतदेशइत्यदृष्टि भवति पस्वमवारणाभ्यां इतिद्विमसंगेभाकरडं मेना रहो कार्यितेन किंतुनिमित्तमतो
द्विवचनस्थानिनत्वेनापिदृष्टिः पथाहत्यादौ सकृत्प्रवृत्तदृष्टि निरस्तमाख्यातःस्यादिति केवलसमासास्य नाद्विरुत्यादित्यतः समासादित्यतुवर्तमानसमा
सानार्थमिति पुनः समासग्रहणं हिसमासाधिकारादितिद्वितीयः समासस्यस्वाध्ययार्थं मेवमादिदेशोकिमसमासे समासेनानाप्रवृत्तानिविधितादिक
कर्मधारयवदुत्तरेषु अधिकारेण सिद्धे बाह्यत्वे सुपनिवर्तनं विस्पष्टार्थमिति तादिः मकारगुणवचनस्यपञ्चपिप्रकारस्यान्वेषात्स्वानत्त्वं वर्
तेवहृषिः प्रकारेणैकं बहुविधे दं विशेषणमित्यवगमात् ब्राह्मणप्रकारायमाणवकः ब्राह्मणसदृशइत्यवगमात् तथापीहविवक्षितसाद्दृश्यादि
व्याख्यानस्वाकरणं पुंवद्भावइति पुंवत्कर्मधारयेति स्वान्तरं कोपधादिस्वपिकारकत्वाविकृत्यादिष्टमवर्तते तत्र बहुव्रीहिर्हि पुंवद्भावमकृत कर्मधार
यवद्भावेनानीतिप्रशंसायादिभ्यः काशष्टिलोऽथं पटुपटुसिद्धि द्विवचनं जातीयरावाधात्यत पटुजातीय इति वाच्यः अन्यथाह्यत्र जातीय
इत्यादावगुणवचनेगुणवचनभेदस्यैकदेशस्यासंभवात्कारणातीय गुणवचनस्य प्रकारिणस्तद्धितेन नाध्येत इति भावः गुणवचनस्येति किं अग्नि
माणवकः सिंहमाणवकः यद्यपि अग्निसिंह शब्दावप्यागुणवृत्त्या तत्स्थकार्याद्यगुणाभ्यन्तरतया पिमकारे वर्तमानस्य तेवासिद्धः गुणवचनम
स्यानस्थान्यत्वस्य गुणप्रमाणात्वे द्वित्वं न त्वेषां जातिवाचकः नन्दनवधीतिरहोकयोरित्यत्र वीप्सायां द्विवचनमनेन तु द्विवचनेन तु द्वित्वं
एवेत्कः प्रकारस्थान तत्र न वचन वाचनवा पुनिपादेद्यस्वचक्रतनवाद्विवचनं न तु वीप्सायामिति पुंवद्भावः कर्मधारयमिति ततोवतीवशानामस्त्वमतिमार

न·षि·सु·

वि: प्रत्ययलक्षणस्यात्र स्थानेतयात्प्रत्ययकार्ये इत्याप्रोगाद्प्रसक्तौ तेभ्यो भीमसेनिकास्थितं तेनाभिमतिरिति फलितं आधिक्येद्वित्वं स्थालिनाभिहितमिति
भीमादोद्वित्वमिति दृष्टान्तादिति स्फोटस्याधानादप्तव्यं नादृष्टस्यार्थिकस्याप्रसिद्धत्वात् अथ कथं स्विन्नः स्विन्नः शिरसि सुप्रहन्त्यस्यगं नास्तिवत्
तीरा: स्वर्गस्तुप्रत्ययः प्रोक्तस्य वाक्यस्थेतिमेघद्वतः पदार्थभेदस्याभावेदर्शितार्थस्यास्तं यथादिति चेद्ग्राहुः एकस्यापि वेदादृस्थानस्यया
वस्थाकृत्वमेदंपरिकस्य वीप्सावाच्येति अथ कथं मन्दं मन्दं नुदति पवनः श्यादकस्ये लोयथालामितिमेघदूतः वीप्साभावादनेन द्विर्वचने
सति मन्दं मन्दं नुदति नः प्रयत्नोवाक्निविवक्षयादिति चेत्स्वस्वरस्वतोलंपदेगामित्तलोपयनामंदनुदतीतिकथंचिद्धास्थैर्यं सिद्धस्यगताद्धिं
तर्तायत्वात् भक्त्यानि विवक्षा पुरुषस्यादिति चेत्स्वस्यप्तामंदगामित्वं ग्रावयनामंदनुदतीति कथंचिद्धास्थैर्या सिद्धस्यगता क्षितन्तायस्य
न भक्त्या क्षितिकैवलयुगावाचिनानुदारणमितिवनयदिरूपमिति आत्रपर्य्येइदानीं वीप्साभावाद्यमातृस्य: मलेषुगतिसंयस्यप्रमाइत्य
पुराणर्थ्येयकस्यवस्तुनाधणाद्अदरवामवस्त्वप्रमुसम्यन्वइलम्भागानामपि क्षितौ याग्यस्तव्यपदेशः स्थौल्यस्वयंपिनेकस्यार्थं नादि
यथास्त्वप्रसूक्तविपसे स्थौल्यंयथा: प्रेषीस्यतथाननस्मागाअदिवीप्सायामस्तंभव: सूक्ष्मवाधिधिदापनामित्यचवीप्सायां द्विर्वचनं ए
तच्चकृतन्यस्येस्यस्यन्यायसिद्धमिति यावदिः यादृैः सर्वोप्यार्थस्वगच्छमितावताप्रयोक्तृव्यवस्थातोत्तिति भावः पौनः पुन्यइति पुनः पुनर्भ
विनिविधमानात् पुनःशब्दाभावप्रत्ययः स्वार्थस्वस्तुत्थियोरिति तत्त्वस्यासारेसुत्थियोर्यथा द्विर्वचनं भवति तथा क्रियासमभिहा
रेयाडियङासत्तुशिस्याद्विर्वचनं स्यात् पापच्यते पापच्यते वान्दमतेवान्दमते इत्याहुः स्वार्थक्रियासमभिहारं व्याभिचरति समुच्चये विज्ञा
यमानत्वान्न च स्यलोद्विर्वचनमये यात्राचक्रतन्यकेवलादियुक्तं लोट तस्य द्विर्वचनयकृ तु क्रियासमभिहारं व्याभिचरति इति द्विर्वच
नं विनैव तस्य द्योतकत्वंतत्त्वलद्तस्थानाद्वित्वचतालिति कर्मव्यतिहारमतिक्रियाविनिमयइत्यर्थः इहमिमित्यमेवद्वित्वाङ्गलक्षणस
मासवद्भावस्य सुपः स्वं न भवति अन्त्यके प्रिवक्तद्वितीयार्द्धलोपेवेदस्यादेशविधानं असन्तानन्तरदत्तपिद्वितियादयप्रयत्नेपुप्रथमातत्राथकवचन
मेवचनान्तरमिति तद्वद्याणिनीयं भाष्यादावनुक्तत्वान्न तद्वचनान्तर पुंदारदीने अन्यान्या अन्योन्यामिति माघदास्तिसचभाष्यानुगुणए
वेतिभावः एतेनार्थाच्च नभस्तनकवयोश्चिन्तादिष्युत्तस्त्युत्तमभवति माघस्थितिपाहितानमस्कारलोकानिवासिभिः इतानिकेतमहतः परस्परैरिति अत्र
दि भहदः परस्परयोमिति विकृतः यदितु द्वितीयार्द्धलोपेवस्यादेशविधानं तु प्रथमायामनसंयं प्रयोगानसिद्धतितिरिक्त अन्योन्यमिति न चा
वामभावेविग्रहस्यादिति शंक्य वहुव्यवनादावभाव इत्यतुपदस्मेवदक्ष्यमाणत्वात् स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया द्विसुं वाहेति प्रयोगं सर्वे पा

373/1982

त्वत्वात् अचके व्रिहितिवत्सुरिस्थितिमाह अन्तर्थेवितिअतिप्रसंगाद्विनिलथा चरकवशेषमितिसंधात् प्रिविचनस्यापि इत्यंसाधियइति
नहमोलेन पुंवद्भावानर्तस्याल्क्षणीविरोधात् कारकत्वे द्विज्ञानप्रियाघायाम्यन्तेतसाभवेद्दित्यकाथितकृत्वस्ययायांमितिभाष्यप्रयोगविरोधा
च्चैतिभावः त्वच्यानुपांशुप्रियः प्रेक्षतइत्यादेवायप्रयोगस्याकृति द्विर्वचनमयुक्तं द्वित्वार्थस्यस्येत्यनेन वपरामृत्वशब्दयत्वादतएवभा
ष्यायामव्ययसाभवेद्दित्यमात्मि मितिसाल्युक्तवचनायामारिचः स्वादेशाविधानस्यान्यान्यपरस्परामप्रत्यक्षकेवलं चतुर्थ्यार्थलादितिभा
वः पाय आल्पत्यादि आत्मात्मीयत्यामिष्टत्वत्वाच्यत्वात् यथायथमितिनित्यायेत्यनेनवशाग्रहस्थीतिसंध्यः ज्ञातेत्यरस्थल्लाव्यंत्वाध्या
य आत्मत्यर्थविशिष्टाद्यथायथार्थत्वस्यार्थत्वात् यथास्वभावमिति आत्मायत्वयायितिद्विःस्वभावाप्रसंयचेत्यमरः सर्वपदस्येति द्वि
यद्विअउतिस्थिते द्वन्द्वारपवत्वाचात्सुपिद्वादित्वतरत्वपदावयवस्यकारस्येत्यर्थः अत्वसुत्तरपदस्येति उत्तरपदाद्वावयवकारस्य
त्यर्थः नपुंसकत्वंचेति चकाराद्वत्वपुंवद्भावस्यापि प्रेषाधं तेनानामित्यमादेशोद्वन्द्वमितिसिद्ध्यति रहस्यइद्वाद्वन्द्वमिति द्वाभ्यामिव
विरहस्यत्यागरूद्विरेवेत्यर्थः इहसंबन्धयतमिति द्वौ द्वौ संलापत्वयतइत्यर्थः एवंद्वितद्वन्द्वस्यंभवति आचदुराभिति आङ्मर्यादाभिवि
ध्योरित्यव्ययीभावः अव्ययीभावेशरत्प्रभृतिभ्यइतिच्चतुरशब्दान्नचतुर्णां परणेद्वयस्यत्य: आचतुर्थादित्यर्थः इहंयज्ञपात्राणी
तिस्याद्वकपालानि चेत्यादौ निर्देशात्द्वन्द्वस्यसुनन्ते आसादयतीत्यर्थः अभिव्यक्तो साहचर्येणेत्यर्थइति अत्र द्वन्द्वमित्य
त्वस्यार्थो द्विर्वचनं एवकवद्भावादिकञ्चसर्वत्र अन्यत्रापीति द्वन्द्वं पुष्पं प्रवर्तते इत्यत्रीवसायां द्विर्वचनं इत्याद्वयोरुद्ध मित्यर्थः द्वन्द्वमि
त्यस्यार्थो नमुच्यमेव द्वन्द्वं स्तुरतः स्वेचापरे भृत्यवचापरेकुत्स्यार्थी द्विर्वचनमेकवद्भावादि परवद् नङ्गुत्यत्वपदांशेषवशात् सिद्धं
तत्कौमुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिनिस्समाप्तत्वं पूर्वार्द्धं तनतु व्यदुर्वाकरः ॥ १ ॥ इतिश्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यवामनेन्द्रस्वा
मिचरणारविन्दसेवकज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृतौ सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिन्याख्यायां पूर्वार्द्धं समाप्तमगादितिश्रेयः ॥ १ ॥
श्रीरस्तु श्रीगोविंद ॐ श्री ॐ श्री ॐ श्री ॐ श्री ॐ श्री ॐ श्री ॐ श्री ॐ श्री ॥ श्रीः ॥

॥ इति तत्त्वबोधिनि समाप्तः॥ पत्रं ३०५

371/1982

अथ तत्त्वबोधिनीहृदंतप्रारंभः

तत्व·कृ·

१

श्रीगणेशाय नमः। समस्तजगतां बीजं जगदानंदकारकं। जगतीजनकौ वंदे पार्वतीपरमेश्वरौ १ इति तिङ्· तिङ्· भिन्नप्रत्ययस्य कृत्त्वं
प्रकरणात् कृतां तिङ्· ज्ञानाधीनज्ञानत्वात् तिङ्· निरूपणानंतरमेव कृतां निरूपणमुचितमिति कृतो निरूपयितुमाह धातोः
ननु तिङ्· निरूपणात्प्रागेवसन्नाद्यंतकं कृत्त्व लिङ्यर्थे गित्यादिना किं नादिनिरूपणं कृतमिति कथमियं प्रवृत्तकसंगतिः मैवं तत्र
निवेदयाकृः किमादिनिरूपणस्य तत्र प्रासंगिकत्वेन प्राधान्यमिति त्वेनैव कृतामेवनिरूपणाकांक्षाकारकायाइति यद्यपि धातो
रेकाचोहलादेरितिसूत्राद्धातोरित्यनुवर्तनेनैव लभ्यार्द्धधातुकसंज्ञाया आश्रितत्वात् व्यापारत्वला भायपुनर्धातोरितिग्रहणं कृतं
अन्यथा आर्द्धधातुकं शेषइत्यनेन तिङ्· शिद्भिन्नस्य धातोर्विहितप्रत्ययमात्रस्यार्द्धधातुकसंज्ञायां लूभ्यां भूभ्यामित्यत्रापि विहगुणो
स्यात् धातोर्विहितत्वेनभ्यामादेरार्द्धधातुकत्वात् पुनर्धातुग्रहणे कृते तु तस्य तस्मादयइव धातोरित्ये वमविधानात् भ्यामादेरार्द्धधा
तुकत्वं नेति दिक्· प्राग्लादेशाद्दाद्यधिकारइति पक्षो युक्तइत्याशयेनाह आततीयसमाप्तेरिति तृतीयाध्यायसमाप्तिपर्यंतमित्यर्थः
प्राग्लादेशादिति पक्षे तु तिङ्· शित्सार्वधातुकमित्यत्र धातोरित्यधिकाराभावात् शित्प्रत्ययमात्रस्य सार्वधातुकत्वे भ्यामादेरपि सा
र्वधातुकत्वेसार्वधातुकमपिदिति तिङ्· त्वे चङ्गोनित्यादौ धार्द्वै· नौति गुणः स्यादिति तेयं स्यादेतत् धातोर्लकारे सति तस्मिन्परतोवि
सत्वात्कर्मव्यतीत्यादौ प्रथमस्य प्रत्ययप्रवृत्तौ नित्यादाप्रसं गः यत्रकृते वाह्या प्राप्यो विकरणस्तत्रैव व्यवधानाभावाद्भवतीत्यादौ तिवा
द्यः स्यादिति चेत्सर्वविकरणभ्यो नियमो बलीयानित्यौ काशत् अथवा विहितविशेषणाश्रयणेन धातोर्विहितस्य लस्येति व्याख्या
नादिष्टसिद्धिः नन्वेवं विहितविशेषणाश्रयणे विद्धूलाभ इत्यत्र धातोर्विहितस्य लटः शब्विकरणव्यवायेपिविहितलटो वेति णलादि
यः स्युरिति चेद्यादवत्य धातुनात्रावद्ध भ इत्यत्राद्धातोर्विहितं विध्यते विधिनां चानंतर्यमिति तत्रावाचमर्थः सप्तमी धातो
र्विहितस्य विहितः नंतरस्यलटोणलादयः स्युः पुगन्तात्ततेन वि इतस्य लटोणलादयो भवंति ननु विहितेर्लिटद्वितीयिक विधेयानिर्देशा
त्स्वतित्वाद्वाधिकारस्य चमिश्रमिति दमित्याह अधिकारोयमिति तत्रोपपदमित्यादि एतेनकृत्संज्ञापपदसंज्ञयोर्द्विविधानसौत्रत्वा
धातीयाधाद्यधिकार आवश्यक इति ध्वनितं अयंभावः यदि द्वितीयो धाद्यधिकारोनस्यात्तर्हि धाद्यधिकारे पिकृदुपपदसंज्ञयो १

नां पृथक् तानुसक्तौ निर्दिष्टमात्रस्योपपदत्वेन त्रिरुक्त्यादौ ङे तेऽप्युपपदे न स्यादित्यर्थ नि रेषः प्रत्ययेना तिङ्· भिन्नधात्वधिकारप्रत्यय
कृत्संज्ञायां कृत्प्रतीत्यादौ प्रत्ययस्य कृत्त्वेन कृत्वाद्धितानि प्रानिपदिकत्वादात्मर्गेकमेकवचनमिति सर्वसंमतत्वेन कृत्प्रत्ययमसंगाद्य
तस्मादधिकारोपविशेषो अन्योन्यसंज्ञायोर्विधानाद्यस्यं अधिकारइति वासस्तो अथवाहेन नित्यं स्यार्थे मा सेकचित्कृतमित्यादिपरइत्यर्थमिद
सत्त्वंच्योपायत्व कृत्कार्यादित्याप्रवादविषयतत्वहारयापिप्रयुज्यतेऽभव्यं भवितव्यं कार्यकर्तव्यं कारणीयवाच्य व्यकतव्यमित्यादि
प्राप्नोति अधिकारस्तुवासिति मोह नेनुस्य अकारेणविहितादास्तस्य सुत्रास्त्या आसितव्यं आस्थेयो तुभित्यादि रूपाणिना
स्योतिद्दिकि भोजनार्थं चादाभवस्य पूर्वकालत्वागम्यते प्रत्ययस्य सत्प्रसंगो धिकाराद्भावे भवति ल कारो पिसे वेति समानविषयाद्गम्यो
न्यथवाधकाभावः स्यात् किंवर्णाकारः इत्यस्मतो सवर्गादित्यनेन वाध्यत नवेशापत्तिः रकारादि नामानिभूत्वतासन्धवति
त्यादि नयोगविरोधात् अप्रत्यवाधं सनामितिथाप कटत्तादिभिः परि माधेयमित्युक्तं एवेनद्यादिल्लिङ् चेति ज्ञापकाद्दासरूपविधेरानि
त्यत्वेन स्याधिकारादूर्ध्वमपुत्कस्मृद्धत्तु पत्तु स्वलयं पुर्वासरूपविधिर्नास्तीति सिद्धांतसंगच्छतइति दिक् वासरूपइत्यत्र वासरूप इति छेदः
अस्य धात्वाधविशेषाभावेना स्त्रहार्यसरूपोवेति सुपादित्यादायेनाह असरूपइति असरूपइतिकिं कर्मण्यण् आतोनुपसर्गेकः
इत्यपवादः नन्त्वगंस्यानित्यं वाधकाय थास्याद्वादः इत्यर्थः न चकृते यसस्य प्रसरणा अप्युदयोरपुसत्त्व यज्ञादांसिद्धि रितिवाच्यं नी
तु संधरूनक्सासरूपमितिसिद्धांतात् भस्त्रियामित्यत्र प्रोशाद्वः स्त्र्यर्थे स्त्रियोनाधिकारादागतिरित्याशयेनाह स्त्र्यधिकारोत्तरमिति
ति नेनस्त्रियांक्लिनित्यकृत्यगणं सत्ययादित्यस्य वादो नित्यं वाधते विकोर्धा निकीर्षा नवंस्त्रियामित्यत्रोद्यत्वस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञात्स्वरि
तेनाधिकारागतिरित्यादिपरिभाषितामित्याययात्रिमानियंथांश सरूपविधिर्नेति स्त्रियामिसेवं ज्ञापकत्वाद्यार्द्विहितेवासरूपविधिर्भनिता
वरत्वपुनास्पेवेति दर्शयाह स्त्रियाधाध्यायामितिपरलाल्यालवितव्यो नियानि विषयेत तथा नरस्यात् द्रयोरपिद्दस्रीवाचकत्वात् स्त्रियामि
तिप्राह्यद्धार्णपदेनुध्यावक्षो शोध्यावकू पित्तिकर्तव्यतादारणवो विषयेतिमेत्यात् द्वयोरपिस्त्रियामित्यप्यर्थविधानात् ननष्व
स्त्र्यधिकारात् कविनितिवाधेकयायसौनिटिक् रम्याः अप्रत्ययदत्यादिवत् दन्य इत्यधिकारेणापि द्विप्राप्ते इत्यकृत्वन्तं सनुक्त प्रत्यय
स्यसमुच्चयार्थत्वेनकालिभ्रमादयो ज्ञापकसिद्धाइति नोपक्तत्वधाहयाद्वः एवुलः प्रागिति णवुलतृचाविषयतः प्रागित्यर्थः रोगाख्या

377
1982

नव॰ ह॰ यांण्वुल्वहुलमितिनानुबधिः प्रयासनिन्धायान्त अयथावदेषेज्ञापकंवर्देक्तत्वन्नवयेत्यत्र्नहस्यास्यधकृ तदोग्रहणमिवं नवेवंतवोस्य
१ लोपिण्वुलः कृत्यंवदुवारेस्थानिद्दापतेनानुनथारेथेतिभावकर्मणोरेरण्वुल्स्थानेनुकर्तं गतिवाच्यं भाष्यण्वुलः कृत्यपदमांशक्यंश्रा
पिसंज्ञापकमितिसिद्धांतितवात् यत्तिकाम्यस्यथातु ण्वुल्वदिति भविष्यतथारेवनहुवेनभावकर्मणोरगमुच्यते एकहारेलकृतं
शेषग्यवल्यदार्थमत्याह भावकर्मणोरेवेति यद्यप्येवन्तडांकृन्यायवत्वस्यतेनथापिस्यश्रतिपत्यर्थमेवकारइत्यर्थेनन्यायस्यापिन
यच्चनापनार्थमित्यन्ये स्वार्थायेति तकारस्त्विल्सरितेमिनस्वरितार्थः रेफस्तूपात्तमितिनीमध्योदात्तार्थः कृत्यचः उपसर्गादि
त्यनुवर्तते श्या स्यामितिच नत्रान्यथानालक्ष्यमित्याह उपसर्गास्यादिति कृत्यत्वनस्येति अत्रयत्नस्यत्यस्यकृतोविशेषणात्तदुप
यायणमित्याहान्स्यादितिभावः प्रमप्रहतिद्रुमस्त्रो मृद्धा ओदितश्चेति निष्टानत्वंतस्यासिद्धत्वात्स्कोरितिसलोपः चोः कुः निर्विण
ज्ञेतिः विदः कस्यरदाभ्यामितिनत्वंपूर्वस्यदस्यचप्रयापणीयमिति थाप्रापणेणिचि अर्तिह्रीति पुक्तस्यनिष्टोतितणिलोपः प्राप्य
माणमिति यातेर्णिचिपुकिण्वंतस्यधातुत्वनवत्वमास्वर्तमिलिटलटः शानच्तु तस्यापिवेननिर्डःस्रिरितिसार्वधातुकत्वसार्वधा
तुकेयगित्यनेनयकिकृतेणणेरनिटीतिणिलोपे आनेमुगितिमुगागमेणचरासिद्धान्तिरूपंविहितविशेषणाकरणतुयक्राव्यवधानन्ण
नान्यरश्रावाबाक्षि यादि नवाम्यवायमीतिभविष्यतीतिवाच्यंरवाभ्यांपरस्यनस्यत्वेनास्यादिनानिर्दिष्टत्वीत्याशापितत्व अव्यव
धानस्यत्वगमाभावमित्याहसिद्धयत्ववायमीतियागविभागेनवास्यति आरंभेनस्यादावतिप्रसंगभास अट्कुप्वाङ्॰ यंगा नियमार्थः
अट्कुप्रहणतुपरत्वबाधपीतितिसिद्धबाधनुमितिस्थितणमार्थेबिस्पत्तुण्वंतकृतोस्त्वपवात्स्यापसारव्यमट्॰ग्रहणेनतिवार्यतेतिभा
वः कृत्यश्च इत्युपधस्यहलंतत्वायामिवागवद्हलद्दस्यनेनवदादित्वंनस्यनश्मात्हलादेरिति प्रकोपणीयमिति कुपक्रोधे प्रोहणाय
मिति उदवितर्क प्रवहत्यवदितिनिरतत्वणत्वं एवंप्रवपणीयमित्यत्रापीडकृपूर्वोसंनाते इजादेःसनुमः कृत्यचइत्येवसिद्धयनियमा
र्थमिदमित्याद्यःसनुम्रग्रहित्यादि इहलध्ययनुवर्तंतहतपदं ननुतदापिषं इजादेर्हलादिवासंभवान्नहाद हलंतादिति विहितइ
तियदितुविहितविशेषणंव्याख्यायतेनादिनियमार्थनानलक्ष्येनणिजंतादिदिलस्थापिकृतस्यतदास्यणिलोपकृतेहलंतात्परत्वेन

381
1982

णकारमार्थेतिविकस्पेवाधितुंविधे:संभवात् इत्याशयेनत्विजंतप्रकृतिकादीप्रत्ययांतेप्रवणीयमि त्यादेः श्रुहरणीनस्यात्किंतु
णिजंतप्रकृतिकपेवोच्चारणंस्यात् किंवाःम्यत्सरस्वनियमार्थत्वाभावात्प्रमंतगनीयमित्यत्रप्राप्यच्चइत्यनेनणत्वंस्यात् अतोविहित
विशेषणमवश्यमेवात्रोघमिनादिह नन्वेवमपिनियमार्थतानवद्युज्यतेअनेनमित्यत्राविध्यर्थत्वसंभवात् नुम्कारणव्यवधानात्कृत
स्यइत्यस्याप्राप्तेरित्यत आह तुमग्रहणमिति अट्कुप्वाङिः निरस्तइत्याश्रापितुमाअनुस्वारोलक्ष्यतेइतिविध्यर्थत्वमितिनाशंक
नीयमितिभावः शोभणामिति उभयग्रहणमन्यस्मान्नभाविस्पृह यानिस इत्यचइत्यनानुवर्त्तनादाह कृतिपरमिति एयंतमाधाना
मिति एवं तस्यप्रकृत्यन्तरत्वात्प्रयामेवजनं हेरचडामि पर्युदासेनप्रकृतिग्रहणादप्येविकस्यापिग्रहणमितिज्ञापनादेतत्सिद्धमिति
केचिदाहुः तद्भ्रमात् ज्ञापनंतुत्यजातविषयकमितिभाष्यादौसिद्धांतितत्वात् अचोयत् धातोरितिवर्त्तते अजग्रहणंधातो
विशेषणं विशेषणेनतदंतविधिरित्याह अजंतादिति शक्यमकर्तुमिति अथकेचित् अजग्रहणमजंतभूतधूवा इपिचयथास्या
दित्येवमर्थमपरितितंनग्रित्याधित्यधिक्षमित्यत्रयत्कृतोयतेनावश्यायद्वाजत्वासिघाति एयानिवृत्कृतेनिवत्तितमितिप्रग
ज्यतः नचाहिम्यधिप्रस्यत्वच्चकृत्ल्योरिति एषतः प्रस्थिरेवनास्तीतिवाच्यं आर्द्धधातुकविवक्षायामेवातोलोपेकृतेहलंतत्वेनतत्त
भवादित्याहुः तदापातनः आर्द्धधातुकेविवक्षितेप्यातोलोपःस्यान्नहाहीहिसंभवेत्लोपस्तुआर्द्धधातुकेपरेप्रोच्चितः अन्यथा
परनिमित्तत्वाभावेनस्थानिवद्भावप्रगलय नत्याद्दाद्दपथावृद्धिप्रसंगादिभावः स्यपठत्वादिति दुये गलवो नंनाहलंताच्चत
दहलंता नत्ययंतप्रक्ष्यतीतिपम्मेप्राद्दजंताद्वेयद्भविष्यतीतिभावः नक्षिमि: तदकहस्ते शक्तहिंसायांतलथाचतेयाचते यत्तु
केचिद्दंसोतिसानुस्वारंपठंतितदुपस्यर्द्धवंदस्रश्रम्शसांप्यंतइतिसूत्राविरोधेदर्शनेर्ण्यंतएवस्वीकर्तव्यत्वात् इत्योपायारिति
रुत्तोयत्स्यात् यत्सन्नियोगेनवधादेशस्तत्रानित्यत्वयत्पिवयमदतीनिवध्यतिशीर्षच्छेदाद्यच्चेत्यतोयदित्यनुवर्त्तमानेदंडादि
भ्यइतितद्धितयथापिसिद्धमितितथापि असिद्वयोस्तुसत्वधयइतिसमासोवासिध्येत् इतिपुनः कर्तस्रोकृतनितिसिद्ध
ति नचासिवधमर्हतीतिविग्रहकृतेसामासादेवतद्धितोस्त्वितिवाच्यं दंडादिषुवधशब्दस्यपाठात् प्रत्ययविधानतत्वविधे

नव·कृ· ष्कमतिषेधान् स्वराभेदाच्च असिवधन्या इतिदिसमितितिस्वरितमितिस्वरितः प्रमन्त्येन कृदंतेनसमासेतु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे
२ णतथ्यंशाद भाद्युदात्तः भनन्वनयथ्याहेनतद्वितांतेनसहस्कृत्वेतिसमासइत्यपिनवाच्यं अतोप्रातद्धाप्रसंगादितिदिक् थाते
इति इनस्तोविणत्वोरितिनत्वंरुदंतेतितिकृत्वं पारदृष्यात पोःकिंपदस्य भदुपधात्किंतोप्यंतपरकरणंकिं भाङ्गृखास्मा भाव्यंनो
नुबंधेति भनुबंधानामनवयवत्वात्स्तंभखास्थनाश्रीयते दांतत्वपक्षेपिदहाति इथाप्नो विमाषेति विभाषाग्रहणात्लिंगं
नाश्रयते भन्यथाअनुबंधकृतात्सारूप्याद्देवप्रातिषयेणो भविष्यतीतिकिंतेनविभाषाग्रहणेन नतथ्यपक्षद्वयेपिप्राप्यमिस्या
दो स्यपक्षभवनातिभावः एतस्यदातीत्यादिसूत्रेविभाषाग्रहणमनुबंधानामनेकांतत्वपक्षेज्ञाविषयेणास्याप्राप्तौविभाषाय
कांतत्वपक्षेनुप्राप्तविभाषेतिपक्षः इयसाधारणं विभाषाग्रहणलिंगं मनोरमायामेकांतत्वपक्षस्योपन्यस्तमिति महानुसारेणेदा
धृतं अनेकांतत्वपक्षेत्वसाधारणं लिंगसुदीदांघाड् दांतिसूत्रेभाड्ग्रहणंसेड् इत्यंशादिसत्यपिङ् कागनुबंधेनस्थानवयवत्वा
दृशंतत्वप्रविहितमित्यादेव उपदेशाद्यत्यत्रस्थीदाकादितिदिक् एषदेवाति नननिष्कारितमितिनिस्वारितस्मादि भाले यदूत्यत्रसमासो
नोदात्तत्वंप्रसज्येतनत्विनिस्वरितमिति भावः उदात्तप्रश्लेषायां याहोप्रत्ययाविवक्षितउपपूर्वेत्वभेतुप्रत्याप्तप्रश्लेषायांभावेहग
स्यप्तान्तयादित्रप्रणधावर्यस्तथा भिवानेनयस्थप्रातिषेधस्मा हाचादि प्रश्नोसाहेतुर्भवनितादिहोदाहरणं विपरीतंतुप्रत्ययस्
णं हादेषिचादाप्रत्ययेविवक्षितइत्यर्थान्नतुमितिकृतेप्यतिमयंतस्वरितत्वं भवितयतितुसत्युनस्पदाद्युदात्तत्वंस्यात् प्राचा
नुस्वेषविभाषमनाल्लोप्यपादसृथाहितियत्नमेवस्वीकृत्ययतिषसुमितिव्याख्यातं नहाकरविरोधाद्रुपस्यमित्याकुः गदमदः
व्यसपंसम्यवनस्तत्नी:पथ्या नुपसर्गे भायत्स्यात्स्पतोपवादः अनुपसर्गे किंनतेयथकाव्यमिदं मिगाद्यमितिश्रीहर्षः
यमेति पोरुपधादित्यनेनेवसिद्धे गिनिभावः नियमस्वाधु रितिनियमः समुपनिविभुचातिवक्लिसे ऽघप्रत्ययेकृतनसाधुरिति
नाद्वितीयादित्यर्थः यद्यप्यस्मिन्सूत्रकृत्यानांकर्तरिचेत्यस्याप्रवृत्तेःकर्तरितृतीयादुर्लभातथापिवयतितेनातेचकरणचाविवक्ष
यात्नीयमिस्थितमप्रागतिदोव्याकरणाद्यतं कृचानिज्ञावेनसमासइत्यपत्यद्वायसापविषक्तोमिद्दितिमनमाश्रित्यपर्यवसि

नीनियमयन्निस्यादाविवसित्वंसंवाकृत्यण्यंतांधवादाः अथवासंज्ञापूर्वक विधेरनित्यचात्प्यत्येवहाद्वनप्रवृत्तेदिक् एवंवार्तिकप्रयोगोप्य
स्थथासिद्धहानितहृत्वेनिष्टवाधादितिनकल्पनीयमितिभावः अनुघमिति अत्रवदेवधवेभवनियज्ञादिवाचसंप्रसारणं नलोपेवइःन
स्याज्ज्ञवृत्तिः वधदसेत्राति यद्यपिषणितव्याद्धोःऽघेद्धयस्थाप्रणवत्र थापिनिपातनस्यदस्यार्थत्वात्व्यवहर्तव्य अयंनिपात्यते
उक्तंचहरिणा धातुसाधनकालानांप्राप्त्यर्थंनियमस्यच अनुबंधविकाराणांस्त्रत्वार्थंचनिपातनमिति अनुबंधविकाराणांनियम
स्यचप्राप्त्यर्थमिति पूर्वेणान्वयः अनेनेति ज्ञातञ्झेतिपत्नपरः कन्यायावस्थाविशयितणांनियमोनास्तीत्यर्थः वर्थते संभजत्य
स्यार्थः यद् संभत्का विप्रस्थेदंनिपातनंनत्रेवानिरोधरूपस्यार्थस्यसंभवादिनिभावः अनिरोधेद्वियत्यस्यानुक्तावृत्तेपिस्यादिति
ध्वनयति इस्मोति एतिष्कश्रामित्यादिनाद्दर्सः कथइन्द्रस्यवेःवद्यादीनिनिवर्त्तमानिकानिपृथक्पदानितत्रवयांशब्दरवांतोऽनु
क्रियंनन्वयं इहनजसंतेननिर्देशात्स्नवर्थेतिस्त्रियामेवनिपात्यते अस्त्रियांतुन्दृङ् कृदलोएर्यंवार्याङ्विभः कल्लिजामपिथलभाषे
रुणीयचाद्विनिराधःस्त्रियाचतुनाश्रोतिष्पदेवाति एतच्चहृन्निकारमतं नचाप्रगतिरिति कथप्रांकः नत्रवत्तएवग्रहणंनतुहृदः
देतिसिद्धांतात भट्टिसहहाहारसिनिद्देशाद्बलिपत्वाशुलिंपिथनंथाययुद्धस्कस्थोवोक्षमहवंतेसादिति वत्सिति वहनकर्मेत्यर्थः तुषस्येति
उपपूर्वात्स्मरते:समर्थेवार्यान्निपात्यते कालःप्राप्तोयस्याः कालप्राप्तस्यप्रामलिनिवर्त्तमानेकालाध्यदितिथलप्रजननंप्रजनःगर्भ
ग्रहणं भावेयमज्ञानिवाक्यो ध्येयनिषदिनिषेधः उपसर्गेतिकर्मणिष्यतदकर्तरियादिति नयोरवेतिभावेभावेकर्तरियनिपात्य
तेइतिभावःसंगतंवादितिन्रुंसकेभावेत्कःविधेयमिति इह अर्थेमितिसहृदायस्यसंगतंवाच्यमित्यर्थःतन्नाह्यःपर्यायाणांयुगप
त्प्रयोगासम्भवेन अजर्यसनोसंगतमिति प्रयोगानापत्तेःतेनसंगतमितिमहिप्रयोगानुपपत्तिश्चेदत्रेः सकर्मकत्वादभावेकस्यभत्य
ययोर्दुर्लभः क्तःकर्मणिनिष्ठइत्यनयोरेवचापिसकर्मकेभ्यःकर्मणिअकर्मकेभ्यएवभावेइतिसिद्धांतादत आहः भावइत्या
दुष्यनइतिकृतोभावइत्यप्रान्तुपसर्गः इत्यनुवर्त्तनाद्वानिरुपसर्गस्यमवनेरकर्मकत्वान्नयोरकत्वोविभावकत्यप्रत्ययासिद्धोभावय
हणस्ववयथार्थांकायांभावग्रहणमुत्तरार्थमिति भाष्येस्थितंतद्भाष्यस्वारस्यप्राहिणामतमाह कर्मणीति सृष्यत्नुपसर्गइति

383
1982

नव·उ· क्षपितिं इणस्तोविणत्ते: घान: अनुपसर्गेकिं सघान: भावेघञणनितिसूत्रस्थइतिसूत्रनुषंगेभावेइ तिचनिरमामितिभाव: एती
नीणएवग्रहणं नेड्ङ्ग्रौ: नयोराधिपूर्वयोरेवग्रहणहेतोतिनिर्देशानुपपत्ते: तथाचरसार्थैवेहानामथ्येयंव्याकरणमितिभाष्येयदेव
६ ग्रयुक्त: केचित्तु ण्ङ्वादिकेइतिवक्तव्यमितिवचनादिकोपिग्रवर्तीत्यर्थात्या: स्मर्तव्येर्थ: नेत्यादकंतिइत्यइतिकथंतदिंउपयमिति
इङ्·गतावितिदिवादिकायनुनरङ्·इनिईङ्वंदोनिज्ञापकानतत्रहिइंङ्वंदिर्यासाहचर्यादात्मनेपदिनोङ्ङ्·एवग्रहणमितिभाव:
परस्यापीति ओमाङ्श्चेत्यत्रइतिपानस्यतस्यावकाशा; वंयत्नाव्यमिति आवश्यकत्वविवक्षायांस्तुत्यइत्यादेकपो:वकाशा: अवश्य:
स्तुतेत्यादावुभयप्राप्तौविप्रतिषेधपरमिति ण्यत्स्यात्मगाघदितिपुन: क्यप्तुक्षितिभाव: आङ·पूर्वादनेगिति नतुण्यत्येतनलोप:
कस्मान्निकइतिचेन्तर्ङचप्रसंगान्निक्तरमसगाच्च तस्मात्कावं नत्व आज्याग्लन्त्वेनमग्रह: प्राप्तानिजवेशपति: आज्यंकिमासी
हित्यादीपदकांस्सहरणादितिचेत्त अत्रभाष्यं नलक्षणेनपदकारा अनुवर्त्या: पदकारैस्तुलक्षणमनुवर्त्यमिति सत्यपृथ्वांतरप
दत्वेकृत्विनंपूर्वमिमित्यादाधियसंप्रदायानुरोधेनक्वचिदवग्रहोनक्रियतेइत्यादितदाशय: कूपिदृत्योस्त्वितिकृपसामर्थ्येतत्तनीहि
मात्रंयनयो: कल्पमिति कृपलंचस्यासिद्धत्वात: ऋल्वर्णयो:सावर्ण्यविधानाच्चकृउपधत्वं ह्रस्व:क्षपदइतिदीर्घपठत: श्रत्रकृत: स्व
पक्षाश्रय: दीर्घनिर्देशः उ इइतिप्रश्लेषार्थस्तत्राह्रतीयइकारोयंविभाषेत्यस्तबाधनार्थ: अन्यथायंविभाषेत्यस्यावकाशः स्वाय
त्रस्त्व्यतइत्यस्यावकाशः अभिस्त्रपतेआतांनाग्नि आत्वपक्षेतुउभयप्रसंगेपरत्वादंतरंगत्वाच्च आत्वस्यानुयविभाषेत्यत्रादियेउति
विषयंमत्र्यानथाचयकारादावुहिस्यएवप्राप्तमाचनंतरंगइकारस्तुकथमसिद्धविधानाद्बहिरंगत्वाद्बानिरंगस्याचस्यबाधनायप्र
श्लेषेण द्वितीयइकारोविधिवत्स्यवइतिई वनिर्देशोग्राहणकतामितिदीर्घपत्यावश्यापत्स्यभाष्यकृतस्तमाशय: इत्वमंतरंगपरनि
मित्तमनपेक्ष्यविधानात्त कथमंतिमेगात्रिसदिनत्र आत्वंतुबहिरंगंयइतिपरमस्याश्रयणात्त एवंचइत्वेन आत्वबाधसाधा
एवंनिर्दीर्घानपठनीय: कृत्यपाठसामर्थ्याघवग्मीतिनदनुरोधेनयइतिपरमस्याश्रयणमपिवृक्षमिति स्यादेतत इवेतिक ६
स्यादेवान्भ्युपगमनस्यादशास्त्रवणमहदाङ्गेणस्यासिद्धतयाङस्वस्यापितीनिउकस्यात पचतुकांशसिद्धइतिमत्वंतिकिंवक

385/1982

त्रयेएकादेशशास्त्रस्य असिद्धस्वस्यानाभावात अतोदीर्घस्वविधेयत्वमितिचेत् मैवंपदांतपदाद्योरादेशोसिद्धोनत्वन्योपीतिसिद्धांता
त अन्यथायाः सेडवमित्यन्डाङ्गणस्यासिद्धतयाछेचेतिह्रस्वाश्रयोनित्यस्तुक्स्यात इष्यतेतुउदीर्घात्पदांतपदाद्योरादेशोसिद्धोव
चन्योपीतिसिद्धांतात अन्यथायाः सेडवमित्यत्रवाङ्गणस्यासिद्धतयाछेचेतिह्रस्वाश्रयोनित्यस्तुक्स्यातइष्यतेउदीर्घात्पदांताद्वे
तिवैकल्पिकइतिदिक्भृतो:संज्ञायामित्यसंज्ञाग्रहणसामर्थ्यात्तमार्यत्यचरद्यांतरेणापिकृभृविष्यतीत्यत आह पुंसिचरितार्थ
इतिमार्यानामक्षत्रियाइत्यग्रेत्यर्थ: नइकुबंधेति इभरसित्यनेनानुबंधत्वाताविभक्तेश्चयो: सन्नासत्इतिभाव: रुजोर्विभाषा ऋदुप
धत्वान्नित्यंक्यपिप्राप्ते:यथासंख्य: नजो:यथासंख्येनेहविवक्षितंतेनरजरागादितिलिंगादिति कैयट हरदत्तादिभिरुक्तंतदालोच्याद
वस्थजस्यवेत्यादिघितिष्यादिचवस्यउवंधितिष्यतिवजस्यउरीति [illegible] नुंउरंउभोववरो [illegible] इत्यमर: मजस्यय इति
राजानकोणंतीत्याहोनथाहशंनादितिभाव: कृञ: क्षिप्रवइत्यस्यह्रस्वांतचादाद निपातनाद्दीर्घइतिनिपातनंचस्त्र्यर्थमपि तेनभ्र
यापरो अश्वमेधादो द्वितीयप संज्योतिसमालोचनानिभ्रसंग: कुवमिति तस्यरपरचादलिचेतिदीर्घइतिभाव: नियंक्यविति तेनचर
स्पंदस्य चेतिदस्यथानेतिभाव:मिथोद्य क्यविति कर्मणीतिघोष: उद्यघति नायदागमदृवोस्त्रमिद्यसो शमथेसदंवाविचे
रितमितिरछु:इप्यासिद्धोनसत्रेदिं पोषणंसेधनं अधिकरणेःड्डू इप्यसिद्धयो: पर्यायतोपिसरूपपरत्वादिहेहुः इप्येतुसि
ध्यतित्यमर: पापमितिवेति नपानकल्को थयनंनकल्कइत्युपक्रम्य: मान्येवभावोपहतानिकल्कइतिभारतदर्शनात् क
ल्क: पापापयेपापदंभविद्विकिट्टयोरपीतिकोशास्त्रेतिभाव: व्यक्तव्यमिति वृत्तिकतानुस्त्वेप्रक्षिप्तं क्यपउदाहरणं तुक्त्व
स्थयमनस्यनप्रतित्यंतनस्मान्नापिदर्शं ओकोतीति एपुदेवातिभाव: पदास्यैरित्यर्थेगुरणे: क्यबस्यात अदग्रमिति
यस्यपदास्थावग्रह:क्रियतेतस्दं अवग्रहोविच्छेद: अवांतरसंज्ञास्त्वपितुपदपाठकाले किंचित्कालमवसानंश्रयथाधि
यस्यपदपल्लस्सदंप्रगह्यप्रकृतिभावाद्कुणाद्यभावपरस्परमचोरसन्निकर्ष: यस्यप्रगृह्यसंज्ञाविहितातस्यप्रगृह्यमिति

नव· कृ· ति: यद्यपि स्वावयवस्याद्विवचनादेः प्रत्ययसंज्ञा नतु पदस्य तथापि अवयवधर्मस्य समुदाये उपचारो बोध्यः [illegible]

९ [illegible]

[illegible]

[illegible]

383/1982

मन·ह· मोलंमितितिति वस्तत्र श्री तितिथयी भवनाथक्षे याख्यावसाश्री निर्वसंभाति: भाव स्थित वोगहीनात्सिद्धोकालां सो: संभाति: य
द्वार्थी तिसम्भ विविधयेसुयस्थना त्मिलाविरक्तो: संभाति: संवेण अर्थद्वयमभिव्यते पाठ्यसाम्नाय चतुर्थ अर्थेषु च यारोनिपातं
६ ते मीयते भनेनाति साइ: दशोण्यतमेयमन्यत द्वविविंशोषद्वति इंथमवास्थासेन्दुपयोमावास्थायामितिविदितोदधिपयेविश्रो
षरूप: धीयते भनयोति भत्रसर्वामासिथेनीनथाख्या किंतुसमिथ्यमानकर्तासमिद्धवर्ताचांतरेणविकातिसुप्रदिसाणारथुपानाभ
मर्थः इत्यादिः व अयं वविशेषानिपातनस्यस्यार्थस्वाल्पते नत्ववंनिपातनात्साधिमिथनीविशेष वाचकत्वेसामिधेनीग्रहणंत्व
र्थमितिवेदवाहुः मन्त्रसामिथेनीग्रहणं प्रयोगविशेषावलक्षणार्थं तथा वासामिधेयंन्यासपि दृश्यते धाय्या: नांसं तीति नहि
ग्राम्मणसमिग्धक्षियते कनोकुंइपाय्यइत्यिकुंडाहेतर्नीयांत उपदेवपिथते रथिकरणेयण्यस्त्ययोपुग्गगमश्चनिपात्यते नत्वत्रत्य
हेवनिपात्यतां मक्तत्वात् एवंचातोयुकृविलक्षतारिति सिद्धित्वात्युकृता निपातनीयइतिसायवमस्तीति विन्मेवमतिस्वरमसंगा
त इष्यतेतुयतोनावद्दस्यायुदात्तः कुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः तथा च प्रयुज्यते प्रणाय्या कुत्स्य द्रव्यदतिसंभूवालविलोलेस्कृपयदायोसिप
व्यते यतोर्दिकुत्सुधानंसंहय प्रत्याय्ये असीदिन त्वत्रत: किंतुन द्वारणार्थमित्कालयवेन नातिर्लिनत्यत नदाहत्यतुविशेषइति
एतस्माधवद्दति स्थलविशेष आधिर्यमपरिपूर्वांकेनेति एवं दायादसायाम्यंप्रत्यय इत्यकसंयसारमदोवेयाश्च निपातनादिति भाव: वि
धोरियेति विभाते: कर्मणिकथनोपदा: इदमत्र अन्नाविन्यनुवर्त्तनेनयाहित्यसदस्थिवविशेषणं वाद्दीयस्यनयमाशयेकत्व
वंमवति यावितुक्त नयप: धीयादकृत्वा अन्यथानुस्वरेणाविन्यस्य आयुदात्तस्या दितिस्थितं नतुवासरस्तुविधिनाकृत्वा अपि कविक्रमीय
तयाद क्षयधिरवाडवेधियाद्दि दल्याइति द्विसितंस्वतंत्राक्ष्यसम्यक्संभावेन: स्पृदुवेदयनयासिध्यपाञ्जलिंधमन इच्छति
शांति अत्रइदायेशुमिड·सीताविनिसोरुमिड· नृमजम्यव समानकर्त्तकेषुतनुमुनमिड· वतिवचनात् ईषस्यान: आतोलिनिसुपु
अवर्डु धड़ क्षि मितिवज्ञ तिलिंगवाधित वक्तोर्णानिडायेत्वतोमिड्· तृकृष्यतद्गातिभाव: भव्यतयोरेनिवचनात्कर्मयमास्त
वचनं सांमालिति कर्माणिवशी इत्यादीनि भवतीति प्रवचनीयोयुर: स्वाध्यायस्याप्रवचनीयोयुरुणास्वाध्याय: उपस्थानीय:श्रि

389
1982

ष्योगुरो: उपस्थाय्योयोगुरु: शिष्येणा शायनेजन्य: जन्यमनेनवा आप्लवते आप्लाव्य: एपत आप्लाव्यमनेनवा गतिसिद्धः यवोस्यनु
निवृत्तपापकाइनस्माप्लव्य: इत्यतोदइ निदत्वेकल्पस्त्र्यामिनि पस्तिद्वाद्गितिद्वत्वादेलोप: सहिवसोत्तिस्वर्णयोत्व अन्तलोपे
कर्त्तव्ये तुत्वमसिद्धमितिनावकं आश्रयासिद्धत्वात् बाधासाधादिति इत्यानाति तिशेष: इत्यारिक्कारिति इत्यातुवधिकत्वात
शोत्यर्थ: इनिहस्यधात्रिया एकुन्तवणकारोचपर्य: स्तकारोरितीतिस्वरार्थ: तवथ्यकारस्तुविशिष्टे संपरसतुङ्ग्रालेदसोय्याहेसा
मान्यग्रहणाविघातार्थ: विनिइस्यतोरहमार्थस्तुभवति आद्युदात्तमेत्यवेनैवसिद्धः एवंचासा सिति सूत्रेत्वयो: पृथग्रहणंविश
पअभ्यस्सरहत्यवसअवइमित्यत्र अत्यन्तसामान्यग्रहणेपिक्वाचि द्विणसथेवग्रहणंमवर्तीतिज्ञापनार्थंसहासिति सूत्रेतनु द्वोरुम
थायेदण्वेतवर्त्तापथग्रहणेनाद्दितवृग्रहणामिथ्यनासिद्धमित्याहु: शोटेति अर्हेइत्यनदाधातिन्वत्व्योदयरसवाख्या इत्येषाशुतरा:
गधिवोकिमाद्दिस्यधांनिवृत्तिनि इत्नद्यक्तिदातिनियेशाभइत्वापिरधीत्येवन आवपरत्वात्साराक्षुरत अङ् इनिदुमसोशहो अ
आइत्व मस्तीतिनुम अत्यात्पूर्व: स्त्रीतिमस्लोप: जस्य: कुलेवत्वे अनुस्वार: पर:सवर्णोवहुनांसमवायेइयोर्द्दयो संयोगइतिर
संतुनुआगमस्थान पञ्चवित्स्मारितिसल्लोपाभवन्वेयतिहोयं नयेति रथाददाहादिभावपक्षेतं यथेति कपरस्थापरितिथ: भकार
स्यजसत्वं खभ्यंधानितुमस्तुत्र भवस्य यत्यनुवर्त्तनात एत्ब्रिनेति सविस्वृति स्युदिरसनेतिवचनात् शेषाविभाषयेति इत्यस्युत
वदुत्वमिति सत्वेकृतांचदुत्वमित्येवा संस्थितंतथावयोगावि भाषांविवसवेहसिद्धिरित्याहु: धात्रेति शेषाभ्यांसमर्थाभ्यामितिद्वि
इत्यत्रैवपदविषयता भवत्यमात्रेविषयथाहति नदत्यानियथत्वमति तद्विषय च नत्यमावस्तथा च विकल्पा इत्यत्रस्यपरस्मेपदा
देवेषदोभयथापिविषयवासिद्धयोनेति भाव: संक्षिप्तासिद्धेनीति संपूर्वाक्रमः सव सवयइतोरिति हित्वे इलादिशेषस्यत इत्यत्रस्य
इत्वं आर्द्धधातुकस्येतिसनइदृत्वत्वंमनंतराच्च पुनरिट अल्लोपस्येति शवातुनधातुलोपइतिसयेकइत्यनुवृत्तेर्वहरनिषेध: शाया
चकइत्यत्र नन्वयट्नेअल्लोपस्यस्थानिवत्त्वेवतहे: यस्यभावात् नतुयड् लुगंतपावकस्मानिश्राये णतथाक्त तथाहि भकारवि
शिष्टस्येवयङ्तस्तुगितिसर्वसंमतवेनस्थानिवत्वा भवादितिवेन्नरवं एवं नहि आर्द्धधातुकस्ययावयवलोपवितिसिद्धत्वाभाव नयड्

नव-ऊ. सूत्रेण धातुः ... [illegible] ... मधुरस्य ... इति

मधुरेत्यं सस्वयन्तीति विग्रहः ... [illegible] ... इति

धात्वादि : ... [illegible] ... इति

७ ... [illegible] ... इति

... [illegible] ... इति भावः ... [illegible] ... इति

[illegible]

39
1982

[illegible]

नव. ३.

८

[illegible]

393/1982

[illegible]

नव.कृ. किंवधासो धातुरिति बमनोरमाद्योस्थितं गाथोरद्. इदमाकारोग्रहणेऽव्यविशेषेपि गम्यते वृग्रहणं ननु गावङ् गमेगारनता
८ वित्यनयो: अनभिधानात सामग: सामगीति अनदद: किंत्यमाकारांतार्थटित्वंतु डांतार्थमितिस्थितिं प्रत्ययाधिकारा
इक्: प्रत्ययस्तत्र प्रत्यय: परश्चेति धातो: परश्चस्यादित्यादितोटकिमादिस्यस्यायाधादेशेनास्तीति बोध्यं समसंगाय इति
इरंगपक्षिसन्यानादृगितिरुद्. पिबतीति लुपिवकरणान्तिकस्य यथारीति परिभाषात्प्रयार्थंकथनं उपपदपरिग्रहनं
लुवान्वनिरुमव: दोरयति क्षीरं पिबति आतानुपसर्गक: श्रान्नोति यद्यग्रहणे नैव सिद्धे पदग्रहणं क्रियाविशेषपरिभाषा भ
निन्दनज्ञापनार्थं तेन मद्दशोऽस्य स्वस्त्राहि धनीनाम इत्यत्र इमस्परशेति निरवचनेतिदिक् कच्चदरदृति कवचाधमनं निय
मार्थं सप्राव्यमानं वाक्ययोगाययति तेनामत्यपि कवचग्रहणं कवचदरइति भवत्येव दृस्मिस्तुचदयोतिति अन्यत्र तु सर्व्वेणा
कर्णजपिता शमिधातो: शमिउपदेशाधातुमात्रात्मिज्ञापयामस्याद पुनर्धातुग्रहणमिति असित्तु धातुग्रहणे शमिसंज्ञा
यामित्यस्य वकारान्तामव: शंवद: कम्बोदैनुनांचील्यस्याव काशा: आद्धकर: शंकरइत्यत्रोभय: प्रसंगपरत्वाद् इवस्या
त धातुग्रहणात्कृतनृतस्यासमृष्यादेनेभ्रमरीति नदाहशंकरानामेत्यादिवाराफकफनुरिति सनोरमादोस्थितं गाथाष्टक
इत्यादिवमादा अनधिकरणार्थं प्रसंख्यानमितिदर्शयति पार्श्वाभ्यामित्यादिना कुरुचरइति करसदेवाकुचरति अटतीत्यर्थ:
भिक्षासेना अनधिकरणार्थं आरंभ: भिक्षांचरतीति चरतिरत्र चरण पूर्व्वके अर्जने वर्त्ततेचरणं भिक्षामर्जयतीत्यर्थ: सेना
चरइति सेनांचरति प्रविशतीत्यर्थ: पंचादिविति विधानं कृपपदमतिङ् नित्यसमासार्थं सहचर: सहचरीत्यत्र तु सास्य
यतिदैवंल्पिकरक्षमासे: कचोदेत हेतुरीत्यादिक: ननुतसयोजनहेतुस्येतिज्ञिम: केवलेकर्तृमिनित्दसंभवात् योस्या
मिति ननुवाक्येद्वर्त्तेरर्हादिस्यस्य बाधापत्तोरति भाव: हेत्वादिषु ग्रहणादाह्रति यत्रास्कस्मात् एधकिंतुमकारइत्यसि
हिति ननुवाक्यद्वर्त्तेरर्हादिस्यस्य बाधापतोरति भाव: हेत्वादिषु ग्रहणादाह्रति हेतु: कारणं आनुलोम्यमारथ्य विज्ञानवर्त्तनं द्विवाविभा
द्विनस्यात्तदानुबंधदापि करोतिर्वच्यते ननु कर्मसंज्ञायामिति हेतु: कारणं आनुलोम्यमार्थ्य विज्ञानवर्त्तनं द्विवावि भा
ननु अंतकर शब्देनन समासेष्वोकृत पोष्टसिद्धेश्चत्वेन शब्दान्तरग्रहणं तद्ग्रहणं व्यर्थमिति चेदाह: नरेनु विशेषोस्ति नस

पक्षमेदे भवाय प्रवेदक इत्येतिस्वरेणाह प्रहान्त: स्मादंतनशब्दस्योपपद: तेनुगतिर्वकंदोपपदाहृदितित्कृदन्तरपदमकृतिस्वरेणांतोदा
त्तमिति दिवाकरइति दिवादिवनंदरोनीतिविग्रह: दिवाशब्दानारात्रि विषयाहाविदादिवाशब्दस्य वृत्तिविषये वाहिनमस्तत्वात् मूलाव
साव्यापकानि विदुहारणान्युक्तानि तरणबल्कार: यज्ञादित्वारण कारंकरोतीति कारदर: नांदीकर: किंकर: दक्षिकर: भक्तिकर:
कर्त्रदर: चित्रकर: क्षत्रकर: जंघाकर: बाहुकर: इति वार्त्तिकमिति वैयटहरदत्तादिभिर्व्याख्यातं माधवस्तु इत्यपि युक्तमिदायं ड्वयोगोडी
ष्पिति यत्तुन्यासकारोक्तं हेत्वादिषु पूर्वत्रस्मेत्रण एवमिति तेन किंकिरणशीलादिकरोत्वस्यपक्षेसभवनीतिनत्सार्दक्षम् पक्षाकृत्वाद
बाधितत्वात् पूर्वविप्रतिषेधस्य निर्मूलत्वाच्चेति भाव: इष्टानुपक्षानेतस्य पुत्रसबयवापवादिषु कारियति तद्गति दिवाविभ्यत्सासि
नसंज्ञेकिमादिग्रहणमपनीयमत्वादिप्रदादिषु यत्नहेतुकृदनेनिपातितव्यं वाहिंकम पोसदैसनेयमितिदरथगाय आमिनल्सेत
संख्यांतात्वित्वाविनार्थमिदं वचनं हेत्वादि विवक्षायांपरत्वादनेनवाधतेनेनपूर्वयोगेविनापिकिंकरी स्यादेवं पुंयोगविवक्षायां
तु पूर्वविवादावू विंयत्तहृदप्रति प्रकृत्यापिकरतीवकत्यांतिकस्याकरविरुद्धत्वात्संख्याप्रयाणाेविपक्षप्रसंग्याहृइहेतन चात्र भावादिवाटि
भावि: स्यादितिवाच्यं सहकिमादिग्रहणापनयनस्पष्टरक्षादिभिरुक्तत्वात् अथवासंख्येकिमाद्युपनयनमास्तितिशादिवादेन
प्रक्रियाग्रंथ: प्रवृत्तइतिकीक्रियतेतथाचहेत्वादिविविवक्षायांकिंयत्तदितिवाह्निकेनचतहुंववक्षायांतु परत्वाद्टइत्ति वृक्षयादिशेषे
व्याख्यामेसामुल्किंतांविकल्पसाधिनिरा पक्षिसायामदेवेति शाखाकमिति स्थितस्यगाति: समर्थनीयाकर्मणि भतो भतिकर्त्तनं द्रांगु
ध्वान्नोपुन: ग्रहणात्स्वरस्परतेत्यादि धर्मधात्रु इति सर्वकारिरित्यादि इतो नित्यात्स्वरमदमकृतिस्वरेणान्तरपदमाधुदात्तंच
कृद्भिमातितिनि स्वंदागीस्त्रदनकायल: कतिनसंतिवास्मग्रद्या: किंदिस्तुधरणीधर: कतिनसंति मूलदला: मरुत्तुमलयानिल: क
तिनसंतिसंज्ञानिल: प्रभुस्तुविबुधाधिप: कतिनसंति कुक्षिंभरसंतिकुक्षिंभराइतिकेशादिस्यपाणि: प्रमादिकल्प एजे: खश्प्रत्ययं
कांस्येपक्षरीतिष्वंतस्यानिर्देशोनतु शब्दस्येकार्निर्देश: खश: शित्करणात्लिंगात्तदादिसार्वधातुकत्वेसतिश्नावयपारयास्थादिति न
च शब्दस्य शपस्यपासतिवादिशेषोस्ति नवाङ्गार्थंशित्वमितिवाच्यं इष्टार्थं वैसंभवतिकेवलोऽन्तरार्थं तस्यान्याय्यत्वात्तदेतदाह

395/1962

नवि. ऊ. धंपनादेऽरीति अरार्हिंसत्तवर्गाघदोनदंताविये: सिद्वावयंतयप्रत्यं घयनिति इत्यादौ ह्रस्वेकतेयुम अकस्यर्थेनथादि अंत: अल्कस्स
१० भोपवर: अश्वासावंतश्चेति विग्रहः निपातनात् [illegible] परनिपातः स्मर्यते: [illegible] विशेषणविहितो यो: बनस्तं
स्यत्रुभिनियारव्यायते एवं वहनं संजयइत्यादौ स्वतोङ्कसंपि [illegible] प्रथमं दिति ह्रस्वः प्रवर्तनीय इस्वयेपं शर्ङ्गं संज्ञा इति
शाईनशार्ङ्ग: धनुः कुत्सायां घन्जंतं मद्दनीति मनुभाषा: शार्ङ्ग अपान [illegible] जयंति [illegible] मदंतीत्याशंक्यायामाह अंत भीवित
घपर्यइति यथासंख्यं वारयितुमाह अत्रेति रटः दिव्यादिति [illegible] वादिति भावः [illegible] रोतिविशेषा
यत: इति वर्तमाने [illegible] तनराघ्न [illegible] इति शप्रत्यये आतोनुपसर्गे क इति कप्रत्यये सत्येव यथाकत्या गां
धयतीति गोधा [illegible] नास्ति यस्यइति पाशीति थमाह [illegible] यथासंख्येनेति एतच्छेव
[illegible] यथासंख्यमिति [illegible] भाष्य [illegible] संभवेनमे
[illegible] इति स्थितं [illegible] यथादि [illegible] भाष्यादेवस्य
तेऽतिमत्व [illegible] उपपदत्वं स्यात् ततश्च [illegible] यथासंख्यमा
दिति वदत्याह: [illegible] इति पक्ष [illegible] स्थाने सप्तमी
[illegible] स्थानेयोगीति: एतच्च यथासंख्य [illegible] भ्रमेत्यस्य [illegible]
[illegible] शब्देनाऽरुवाचिनाऽसंभवात् [illegible] इत्यादिना विधत्त इति अर्हिंषदंतस्य [illegible] रात्स्य [illegible]
नवस्यरूणाकृ: [illegible] धृतुं दुस्त्यमर: अरंतुदइति अरुतुदं तु मर्मस्पृगित्यमर: [illegible] यादीनेव अरु
[illegible] इति [illegible] शुद्धिशरवेदं [illegible] पुन: परा
[illegible] इति [illegible]
[illegible] एव [illegible] इति

397/1982

[illegible] स्वप्नस्य [illegible] इति [illegible]
[illegible]
[illegible] इति [illegible] इति ज्ञापनार्थं तेन गम: [illegible]
[illegible] असंज्ञायामिति संज्ञायां [illegible] इति भाव: विहंगम इति
विहायसा आकाशेन गच्छतीति विग्रह: [illegible]
[illegible] भुजंगम: भुजंगमइति [illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible] यदि [illegible]
[illegible] पुरंदरश्चेति [illegible]
पृ: सर्वयो: [illegible] पृ: सर्वयो: [illegible]
[illegible] असंज्ञायामिति संज्ञायां [illegible] इति भाव: [illegible]
[illegible] आशितंभवत: [illegible] आशितंभवं [illegible]
[illegible]
[illegible] आशितंभवनमित्युदाहरणे [illegible]
[illegible] इत्यमर: [illegible]
[illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इत्यादि [illegible] इति [illegible]

तत्व·कृ· उन्नस्यैवगमेरेवानुवृत्तिर्यथास्यात् सूत्रस्थस्यैवानुकर्षार्थत्वादिति सुदुरोरधिकरणे कर्मणि तु ईषद्दुःसु इति खलेव: सुखेनगम्यते इतिसु
पंथाः दुर्गमः दुर्गादिति यद्यपिकंथापुंलिंगतानतद्वात्तत्वादिति शारदादिघनंतोथाहत्वमरः इविधानार्थमिदं अणुवृत्तस्यापि
९९ स्वयसिद्धः अन्तोन्यसंतेषमिद्देरंतोपदेशार्थं अन्यथादिः प्रत्ययः संभाव्येत: दार्वाहत्तौतिदार्वाघाटः गोथात्कालकाहर्वा
घाटस्तेवनस्यवीनां कुमारादिभिर्यथोणिनिः स्यतो: कर्मण्युपपदयो: इतेणिनिः स्यात् कल्पनातु विद्यादिभिः सिद्धताछी
ल्यादय्यप धर्मप्रधविरुद्धमिणिनिरूर्यसौम्यः शीघ्रमार्थाथचवचनंलक्षणवतीति सूत्रेलक्षणपदस्य शोभायत इतिभाव:
ज्ञायाप्रहति ज्ञायामरणात्स्वहनृपणिनिर्माविहारादिकस्यस्वादिसंतोहंतीतिगौणोव्यवहारः एवं चपंधमीतिमौत्यथापिवो
धं अप्यनुव्यवर्तके चमनुष्यमिन्नकर्तृकेपि वर्तमानाद्धते : कर्मण्युपपदेटक् यदुक्तमनुष्यकर्त्रकेल्लुत्यारभः पिशाचादी
नाहेतिमानुके तथापिहल्लस्यानुरोधेनचास्यात्तदामित्याशयेनाह तिरुक् कृत्यादि नानुबंधकृतमसारूप्यमितिट
णोसारूप्याहास्मरूपविधयहत्तेगाद् वाहुलकादितिशक्नोहस्ति शक्नोकिंविश्येणहस्तिनंहंतीतिहस्तिघातः यद्यपीह
शक्तिरस्ति अपकर्षस्यकर्तृत्वानुपपत्तेःसाध्यपपात्तिस्यहणसामर्थ्यास्वकर्थोविज्ञायते तेनसव्येनैवहतुर्या शक्तिः मागस्वते
कपाटमहति कंपिर: पाटयति अविधात: इतिकपाट: पारांतरेतु अटते:पचाद्यच्कवं चोक्तेइत्यथयापि भागाली: कवाट
या: इतिहस्वत: आढ्यसुभग: इत्थंच्चिति अप्रतत्वाद्विविधस्थयेत्यर्थः आढ्यंकरणमिति लिंगविशिष्टस्यापि भयथा आढ्या
शब्दोपपदेस्वस्यात्तथापिस्वित्यनव्यवस्थितिद्वित्त्वेनत्वदेवरूपं आढ्यीकुर्वंत्यनमनेति नविदं लिनोभावनिकरणापि
करणात्वोश्चेतित्युत्पत्तिरनिपत्यस्यत आह यतिर्वेधसामर्थ्यादिति तथाहि आढ्यंकरणमितिरूपस्युरख्युनोस्तुल्यंनस
स्युनिपृच्छंपस्थानामितिवाच्यं अनव्यवस्थितिपर्युदासात् कुर्यादिच्चिडाचश्वेतिनिपातसंज्ञत्वेनच्व्यंतस्य अव्ययत्वात्
नचस्युनिमति उपपदमतिङिति नित्यसमासोत्पथतेत्युटिकृतेतिवाच्यं सुप्यपि तिसमासस्यसंभवान्नस्यापिनित्य
समासत्वात् नचस्त्रीमत्यथविशेषः स्युटिटित्रितिशब्दणस्युनितन्नेरनस्युनउपसंनरव्यानेनचहीपसक्तत्वात् नापिस्वरेवि

349
1982

शेष: स्युटिविक्रित्वरेणाख्युनितित्स्वरेणाद्युदात्तत्वाविशेषात् नैवोन्नरार्थसुभ्याढ्याङ्गमितिवाच्यं केवलोत्तरार्थवेदितिचे
वहुव्याप्त नहत्तदूनेसिद्धस्युटपिभाति भाव्यमनेनेति आव्यभानिकरणमनस्युडिस्त्विति केवलोत्तरार्थत्वलभने अतस्तद्विरोधात्
इविकृतमनस्युक्तमिति किंयटः कर्तरि भुव: अच्व्यर्थेष्विति अच्च्यावित्यनुवर्तते अन्यथा आढ्योभवितुराढ्योक्रमाभूतइतिस्यादि
तिभाव: कर्तृग्रहणंकरणानुवृत्तिव्यवनिरासार्थमुत्तरार्थंचेति प्रांच: वस्तुतस्तत्त्वमेव भवतिनलादेव अनुवृत्तिसिद्धे: उत्तर
शपि उपयोगाभावनिरस्यर्थकिंप्रमाणत्वान्नेरवकाशानुमर्थ: चकाराच्चितइति अंतोदात्तार्थः मकारोन्त्यार्थः साहतत् किंकुरु
इकारामासस्वरस्तरियेयवाच्यतां एवंचकारोपिनकर्तव्य: प्रत्ययस्वरेणैव संमितस्तसिद्धे : इकारादिस्वसिद्धस्यडागमस्यत्याग
अनुदात्तादिति तस्यानुदात्तत्वात् नचकृत्यादेः सुखार्थादयप्रत्येति स्वरसूत्रे अस्यग्रहणंस्यात्तत् चकारानुबंधाभावादिकारस्य
त्वाक्षणिकत्वात् धकणाधयोरसिद्धत्वेन कृइति सभाभाषाद्येतिवाच्यं हतापिइकारे तदनुबंधग्रहणेनालदृष्टानुबंधस्येति परिभा
षया अलंकृत्याशौकुचन्दरग्रहणस्थानत्वेनस्य इकारोच्चारणसामर्थ्याद्स्यापिग्रहणमितिचेत् इतेव स्वसिद्धयमस्तंत्रे
दिक् नचकारानुबंधसामर्थ्यादस्यापिग्रहणमस्विति किमिकारेणेतिविरत्यमेतत् नचेहलाघवाभावादिकारोस्तु चकारोस्तु
चकारास्वयास्विति शांवयोरेकमात्राकृत्वः वंडनंतरं याधकमितिसर्वसंमतत्वात् ० यत्तुहरदत्तेनोक्तं प्रचणत्वयो: साम
र्थ्यादन्यग्रहणमिति तदापातत: अजपेक्षया कृति संयोगन्युतमन्क्रियाल्लाघवेनमचणत्वयो: करणस्थावितनयासाम
र्थ्यासंभवादितिदिक् नित्यमिति नतुस्पृशो: मकर्मकत्वात्कर्मण्युपपदे इत्यस्यस्यतद्वृत्तिविद्धप्राच: पूर्वस्मात्कर्तरीत्य
नुवर्त्तनेसाधानुवृत्ति: कर्तरिकृदित्यनेनैवकर्तरिक्तिन: सिद्धत्वाद्वयर्थास्तनौ कर्तृप्रत्ययार्थोकर्मण्युपपदेस्वकः कर्त्तादस्यादे
चापरस्यैवं कर्तृप्रत्ययस्तथा वस्तुतस्तेउपपदेइतिपठितंमाचतीतिमं चरणमित्याद्यपि सिद्धमिति वस्तुतस्तु कर्तृग्रहणंव्य
र्थमिति पूर्वसूत्रेणवोक्तं नचेदकर्तृप्रत्ययार्थंतदावश्यकमितिशक्यं मंत्रस्पृणित्यादे: क्रियापिसिद्धे: नचाकिंपि कुत्वं नस्या
दितिवाच्यं किंप्रत्ययस्यादितित्वद्धौहिमलादेवकु: संभवादितिवद्धौहिमलादेवकुत्वसंभवादितिदिक् सहायेति

नव-३

१९ नक्षिप्रेवसंप्रश्यंतिजना: सद्वार्थंपश्यतिज्ञानविषयोभवतीतिव्युत्पत्त्याकर्मकर्तरिप्रत्ययः स्वग्रंथादुगुणात्वात् ससूत्रसङ्
विद्वारणादे सदृतिह्यास्मात्स्वर्थात्क्तेनादादिकस्थग्रहणं ननुस्वृतिकत्वयो: प्रतियोगिसृजस्मार्थोह्योरपिग्रहणं विद्वान्
विद्वविसारणे विदसज्ञायांत्रयाणामपिग्रहणं विद्लाभेइत्यस्थलुनग्रहणाविदेत्यकारस्याविवक्षितत्वात् धनमादिति पूर्वपक्ष
इतिपत्वं ननुमथनिर्छं दस्मोत्यनुवृत्ते: तथावसाय: मन: स्थेनव्युत्पन्नाध्यीयतेति आदिनेत्यादिविमद इत्यत्रनुस्वाभादि
त्यास्यन्वाभिनिमाथवादय: उपनिषदितिनिषदिरभ्रस्थेतितिप: अग्रथामाम्यामिति सर्वांथामणीरितिनिर्देशेनज्ञापितमेतत्
निरूपसर्गस्यविषयत्वंचेदंतेनकर्मण्यणित्वंनभवतिग्रामनाय: ग्रापकस्यसामन्यविषयत्वादयग्रामोपपदादपिणत्वंतेना
ग्रामीस्वपिसिद्धमित्याहु: आदेनस्वोविदस्थादिति जनसनक्रमगमोविड्इतिपूर्वसूत्रादनुवृत्ते: पूर्वसूत्रेविहितापचस्त्वंतत्र
दिक्तंक्षिमदइत्यत: छंदसीत्यनुवर्तनात् कामदुर्घाइति धेनुरितिशेष: कामंदोग्धीतिविग्रह: अन्येभ्योपिदृश्यते इहविज्
पेछंदसीत्यनोविच्प्रत्यय: आतोमनिनितिसूत्रान्मनिनादयश्चानुवर्त्तंते नद्यह शीनन्कावित्यादि: स्वधामेति स्वदृध
णातीतिविग्रह: ग्राम: शनीतिग्रानविराडण: क्विपिंदस्वस्थपितीतिवृक् अवावेति अनुनासिकस्यात्वेअवादेश: सोदीर्घ
नलोपो नदृंदइति सर्वापदिसायां उपधागुण: सम्बस्ते नदस्नाडितिवाहास्याक्लृप्यतीति विग्रह: पूर्वोक्तवद्वाश्चाडितिपाठ:
वद: स्वंध: अन्यायामपिदृश्यतइतिपूर्वपदात्तस्यदीर्घइतिहरदत्त: अंत: अनितेरितिवर्त्तते अनोश्पदापेक्षागत्यले नानितेरपे
क्षया अव्यभिचारादत्रआह पद्मांतस्येति इत्याण अनुशापानेक्विप् अनुनासिकस्येतिदीर्घ: नड्डिसंबुद्ध्योरितिनलोपनिषेध:
अव्ययकृतोलोपेनभाव्यमिति: संबद्धंलक्षणाकृतं मिथञ्जीविति कृतेपिक्विप्प्रत्ययेप्रत्ययलक्षणन्यायेनहल्ङ्यादिकस्यप्रपर
लक्षणस्त्रिवर्णाश्रयेनास्तिप्रत्ययलक्षणमित्यनतकर्मप्रायान्यएवेत्युक्तत्वादितिभाव: शासासइति शास अनुशिष्टे आङ: शा
सइच्छायामित्यनेपक्षे शासइदित्यादिनासिद्धत्वेवोपधायाइत्वमितिनियमार्थमिदंतेन आशास्तेइतिसिद्धमित्यर्थ: अन्ये
तुविध्यर्थंमेवेदंननियमार्थंप्रयोजनाभावात् नवयासइड्ङ् हलोरितिइत्वस्याप्रसिद्धस्मीतिवाच्यं तथाह: साइत्वार्थस्येपदि

नएवञ्चासेग्रहणात् यद्यपिमत्रिञ्जासीतिसदेशस्थयोगकरणादेवेष्टसिद्धि: आरक्षमारतेतिपदद्वयेप्यङि: निसिद्धांतस्तथाप्यु
इरार्थंनयापरस्मैपदग्रहणानुवृत्तेरप्यात्मनेपदस्थानयापरस्मैपदेदृष्टेय: शासिरसमात्परस्याङि ति निकर्ष: तथाचाशास्ते इत्यत्र
इत्वप्रसिद्धिरेवनास्तीत्याहु: वस्ववस आशिषिङ: ङि लेटाक्षिपात्री: येषांदित्यादिनिर्देशानेवसिद्धमितिनेदमपूर्ववाचिनिं
नन ध्वस्वंबाध्यमित्यस्य इत्वंबाध्यमित्यस्य ध्वंत्वंबाध्यमित्यर्थ: आशिषीत्यामित्याद्युक्तनिर्देशादिति दिक् स्वादिति अो
ष्क्रयोनियमा: स्त्र: ऋत्र शंस्थाइति क्विपि लुमुञ्जुमा स्थितिइक्षत्वंनस्थानिवद्भावस्यानल्विधाविति निषेधात् प्रत्ययलक्षणस्य
चैनुप्रत्ययस्यासाधारणंरूपंग्रश्चाधीयतेतदेवेति नियमार्थविति निकर्षात्यन्नुकिन्यन्नोक्ते इत्वमत्वकाराद्यादितिवचनाङ्गायका
शेषादादेरण ग्रामाण्यादवाप्रत्ययलक्षणानदुत्वेनेतिनत् अक्षणादित्यादिसिद्धयेप्रत्ययप्राधान्ये अस्त्रिध्यर्थप्रत्ययलक्षणस्
यमितिपक्षमभिप्रेत्यनयाप्यवकाराद्यादितिवदनस्त्रीकारेस्थीवेतिनसिद्धोदित्यपरितोषेणपक्षांतरस्वीकारइतिबोध्यवं न
नुनियमार्थमितिनिदर्शवसेतुमायुक्तमित्यञ्जीविस्थइकथमित्वंमवेदितिचेदाहु: शासिकृति नत अङि नियमार्थमिदं अज्ञासीर
दित्यंस्थादइकृवनान्यत्वातिइल्प्रहणमास्विनिइयमिति नदेवमपिदत्तादौपितिसार्वधातुकेतणइस्मोविधानादत्तणोइत्यादिनु
नियमप्रवृत्तेनइतीत्यतविषयार्थमितिप्रगोपिस्वीकार्यइतिवाच्यं इनोहृद्धिरितिसूत्राद्धलग्रहणमनुवर्त्यतणहानोस्त्रानिङ
णम्यांयशास्यस्तस्थावीति सूत्रादविनेत्यनुवर्तेव्याख्यानात् एतद्दरस्याद्विरपादवयारव्यातस्यादितदस्पिस्य: क्विथतिस्था
प्यांकदिपोसिद्धांतयाह शासीत्यादि धातुग्रहणसामर्थ्याद्विधातुमाघाङ्वन्तप्रत्ययाइत्वादिकड्क्तम थथालापनेतथादि
पूत: कृक्षपाकरिवाहेनेतिसूत्र: कत्वेति आरंभइतिभाव: नन्वेवंचानिधामोरित्यस्यानंदस्त्र: कत्वेतिसूत्रंचाकारेणादिस्
मुच्चित मत्वर्दार्थणाचास्थादिति भविष्यतिएवंचोदक्षयोपवा ह्योःक्षमानत्वेष्ठातपासंदमंडलाद्र्पिलप्यतेइत्वामावार्थवृत्तौ
यामितिमदनाथवामितिचेदाहु: अनोस्थाइत्यह अङ्कायग्राह्वादिति प्रत्येणात्तरपदमंतोदात्तंस्यात् कृत्कृपायतिकारकपू
र्वस्यापीतिचास्थाय्वकस्याजंतत्वात् किंचेतेननत्थमासेनुनश्चूर्दपदग्रहणतिस्वर: सिध्यतीति उक्तमेत्रा ति उक्तमाहु:शा

401/1782

नव·रु· समस्य आलंबनिमिति समित्रसपरिभाषणं नुमोदितात् ॥ पूर्वः उदित्वान्नम नात्त्रित्यस्य विशिष्टत्वात् अत एव तत्स्रोके ति निषेधात् तस्मा
त्मानित्यङ्गकर्मणि वर्तनकृता उपसर्गाभिसंबंधाति सत्स्वपि तेनिवद्धे उपसर्गो यो स्फुटत्वादुपसर्गाभिन्नस्येवस्फुपोत्रो भाष्या स्मिन् सेपु
१३ नः स्फुरणं कृतमिति भावः भाष्य विरोधादिति उक्तं च भाष्ये स्फुति यत्नमात्रेपुनः समाहृत्वं किमर्थं अनुपसर्ग इत्येवं न द शतरु दं स्फुरा
देपधास्थान उदासारिण्यः प्रत्यासारिण्य इति अस्थायमाशयः सत्स्वपि विशेषेषु स्फपि स्थपुरुयतः स्फायित्वदुवर्तते न तत्र उपसर्गं तरपरं
उपसर्गे पातिरथगुह्ये मादि तानुवर्तमानं अर्थाधिकारादुपसर्गं तरपरमेवास्यादिति तेनिस्फ धकुमाः सदिद स्फयुहत्यां उपसर्गेणा तेनेशस्या
प्यनुवर्त्यानिर्वाहात सर्वथापि स्फायते उपपदेनापि निः नत्वनुपसर्गत्वेनामिसिद्धांतः स्फायुधाय स्फोमस्फ समर्थं प्रसिद्धमेति स्वं च पाणि
नीयानुसारिणां सिद्धिः यह्याद्विरक्षयमाणानिर्बाधस्य अमरस्य धातुकत्रिंशो गोपवि पिर्यापीविद्योविर्यद्य वाधितः इति दिक् सानुका
रिणामिति स्वच्छन्नापत्तमिदं आद्यंरातिस्वेहितछीला स्वधकुस्मा भुकारोपयन्तेनतच्छतात्रीत्यं विनापि पिवन्नादित्रं यथेस्वं यत्नुभट्ट
वार्तिके प्रसरादित्वात् स्यतछीलन उपेन तस्माकुमारि परतया व्याख्यानं कृतं आदेः रित्यधिकारेनुप्रसाणि वंदरणि वंदरणि नियमात्
वरतां नास्ये वानि कथमिदं सांगतेनिति इंदवाह्रः स्वः धातूनामथ स्वाशयः सम्यन्नानाविति स्वेणनात्रीत्येणानिः उपसंख्यानेन
सापेक्षन यासायुक्तणिणानिः आवश्यकाधर्म स्वयोणां निरित्यावश्यके थोनिस्मनर्देमं पर्यवस्थाति नान्तित आदेरितिसूत्रस्य सा
पारोमोति ननु प्रसरादित्वादर्शनीयस्यात्र प्रसवतः सतिष्ठ स्वाहत्स्यापि तातितावचकत्वात् कथमिदंत्राछीत्येणानिरितिसमर्थनमि
ति चेदवत्वाः स्मयनानाविस्यवमापित्रानिरवर्षपदस्थे तात्रीत्युस्फसम्भिव्याहारात् धात्वर्थानामवर्धयिते इति प्रत्युदाहरणानुपपत्ता
इति चेदावन्तुपपद्धिरितिमनः यद्यस्पदणानुवृत्तेरिस्मत्राजाम इति देवादिकस्येव यदनान्नुमनु अवबोधे इति ताना दिकस्थेन तत्र
स्मरेवमि नतेनेव न भवति ननु उभयस्याप्तरात्मनेपदेति आत्ममाने मनं तमानः माने यत्र आत्मनोमानइ निकर्मणाभ्यासमा
सः स्वपर्याय आत्मशब्दः स्वस्यार्थत्वेन समन्वितः कर्मत्वपदार्थत्वात् सकर्मकत्वादिवाकृति ननु वासस्याविधिनाञ्च्युपरन
वणानि निति किमर्थं स्वकारइति चेदवाहुः स्वकारेणादिकत्वणानिः समुच्चीयते तेन करणे यनं इत्यादौ स्त्रीयत इत्यादौ पित्रानिरेवानुवर्त्ते

403 / 1982

ननु स्वत्वाप्यंचोक्तसप्रयोजनानुवंधेन चानुक्तस्तोचरत्तेनीदृक् न भवतीत्येति पंडितंमन्यमानमिति स्वस्याप्यात्मनः स्वस्येणाकृ
तंत्यं पंडितत्वाविशिष्टरूपेण चकर्मत्वं बोध्यं आत्ममाने किं दर्शनीयमानी यदेवदत्तो यज्ञदत्तस्य काली सप्तमीति स्त्रियाः पुंव
दिति प्राप्तं पुंवद्भावं बाधित्वा पक्ष्याहृस्वः यत्वत्वस्यः मानिनो स्त्रीति प्राप्तः पुंवद्भावः इति प्रसादहस्तोकेन तस्माहेम भाषादि
ननु पामावस्थापत्वान दिवामन्यते अधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्यस्य तेभिरसभावात्कर्मत्वं इत्यस्यायः असमानाधिकरणमिह
वर्तते तच्चाकृतेन अत्र विधीयते यस्य प्रत्ययो विशेष्यते तत्रादृश्याधस्मादिति स्वं च तत्र विशेषोतस्याइति निषेधात्संतार
स्य नलोपा अत एव परस्मै भवति ओतोमश्च शासेत्यत्र असमासादस्य स्याङ्कवेवाम्परस्यते ह्लस्वादित आकारक्षमवती
त्याशयेनोदाहरति गां मन्य इतिनरं मन्य इति इकोऽर्डीत्यादिना गुणः भाष्य कालेति अयं भावः यथा ग्रहदयः शास्त्राः पुंयो
गात्स्त्रियां वर्तंते अटीगणकेति तथाहुः स्त्रीशब्दः पतिस्य कुत्स्यालिंगं क्लीबः सन्नपुंस्त्वे वर्तते तत्र इस्वात्पुंसकइति हस्वः
पुनरुक्तः अपवादेनाभाष्य स्वाभोर्नपुंसकादित्यस्माल्लुक् न चैवं गामन्यइत्यादावपि स्याद्भाषात्र प्रातिपदिकयोरिति सूत्रे
स्यादिति वाच्यं अत्र विधिसामर्थ्यादेव तत्र बाधादित्याहुः अत्र अन्ययत्नस्य पवादाइतिन्यायेन स्वपो धातुप्रातिपदिकयो
रितिलुकमेव बाधते न तु स्वमोर्नपुंसकादिति लुकमिति भाष्यादोक्तितं स्यादेतत् नपुंसकस्य स्वेक्तेन पुमः प्राप्तिः देवना
न्तिरिक्ष मनप्यवादेना वाधारित्यानिः संगच्छतः अतर्हिं प्रदितिसंधेः अंतरङ्गत्वस्य समीपवाचित्वेन विद्यमानस्य समीपतिक्रमेत
ते स्वस्पृशि निवास्याहार मन्यानने अयमुत्सर्गः स्वतः सिद्धेपि कस्यचिदासित्यनव्ययसापित्वं स्वस्य सम्बन्धे स्त्रीक्रियते तथापि
पित्रादिकस्य स्वस्यः प्राप्तिरिति मते धातोरित्यधिकाराद्वाक्यत्र विशेषणमिदं प्रत्येयविष्णुकानाद्वातोरित्यर्थः करणे स्वरित
वाहिनीरवानुवर्त्तते तरनात्यादणिनिः स्यादिति सामेत्यस्तावितात् यागकृत्वा वानिरायथः अभिरोसेति अमिष्टो मसो
मेनासमापयनायायागः सत्रसाया अभिरोमस्ते वा पूर्वमभावितवानित्यर्थः उच्चं च कारिकायां अमित्रेमः पूर्व भावना
यां करणमिति कर्मणिहनः पितृव्ययातीति अत्र कार्षिकाः कुत्सितग्रहणं कर्तव्यमिहमा भूत् चोरं हतवानिति यद्यपीदंमा

तन्त्र० ३५ येनाप्यस्मिन्नर्थाविरोधस्तस्मा भाष्यादिषु नं व्याप्यत इत्याह ॥ चतुर्विधं इति अयमाशयः इह सूत्रे श्रुतत्वात् पूर्वसूत्रात् सद्गृहीतत्वात् तेनो
तत्सम्बन्धनियतं भवति नातः परिशेषात्कृतत्वानिश्चितं सर्वनामिति स्य। विधेयत्वात् तत्र वचनत्वादिः भूतादिषु भूतवदिति भवति ।
१४ विति एवं स्थितेन पक्षस्य सूत्रस्य नान्यथा नियमइति स्थायतनियमार्थं भवन्तं तत्र भवति तत्र भवन्मात्रादिषु वेत्यवधारणेनेदं
सदनंतरनिर्दिष्टत्वादुपपदांतरसंबंधनिवृत्तिफलो नियमो भवति भूतादिषु इति एव भूते इत्यवधारणात् अनंतरत्वाविशेषे
धात्वन्यानुपपदानियमः धात्वंतरनिवृत्तिः फलम् भूतादिषु इते भूतस्य वर्त्ति विस्यवधारणात् किमधइतो नानन्तर्ये अविशेषेपि
धात्वन्यात्कालांतरसंबंधनिवृत्तिफलः प्रत्ययनियमः भूतादिषु इते भूतादिष्वेवेति वचनव्यवहारो भव्यंतरसंबंधनिवृत्तिः एवं
चतुर्धा नियमः सोयं प्रत्ययपदस्य प्रत्ययकालनियमानां विवेकः अत्र प्रमाणविरोधत्वात् चतुर्विधस्यापीदं ग्रहणं भूतादि
ष्वेवइतेति इति यस्तु नियमो भवत इत्याश्रयणाद्वर्तमानकाले भविष्यत्काले च उपपदांतरे पि भवत्येव पुरुषं इति नियमनिवारण
पदार्थे इतिइत्यादिष्वयोगाविचक्षणः अवीनइति अविदासवासोयोगस्य अपि इयोगस्तत्रविचक्षण इत्यर्थः भवतिनियमफलं तु
पुरुषं इतवान पुरुषवद् इति भूतार्थप्रयोगाभावः भूतादिषु इतेवेतु पुरुषनियमेपि भूत इत्याश्रयणाद् वर्तमानभविष्यत्का
लयोर्धात्वंतरस्यापि भवत्येव इति स्यानिवारणाद्भिदि उपपदनियमफलं तु पुरुषं जितवान पुरुषं विनीतिप्रयोगाभावः
भूत एव विविनि प्रत्ययनियमे पि भूतादिषिष्वेवते: उपपदांतरे वर्तमाने भविष्यत्काले यादृते इति भवत्येव पुरुषं इति इवि
धानिवारणपदा अविदेतिशब्दवत् प्रत्ययनियमफलं तु ब्रह्माणं इति भ्रमहत्यादिप्रयोगाद्भिमावं भूत इति वेति कालनियमे
पि भूतादिविष्ययेन उपपदांतरे भूते पि प्रत्ययांतरं भवत्येव पितृव्यं हतवान पितृव्यघाती इत्यादि कर्मणि इत इति भूते णिनिः ॥ का
लनियमफलं तु ब्रह्माणं हतवान ब्रह्मघातीति प्रयोगाभावः सोपपदस्य प्रत्ययो नियमेन व्यावर्त्यते निपातनं भवत्येव इ
तवानिति भाष्यकारस्य अइति कालनियमे नियमवत् तथायमाशयः यावत्कालो निदर्शनं भूतो क्विप् भवत्यनुक्तं १४
पाद्यन्यप्रमाणस्यपस्थितो अनन्तरे पि सोन्यायः नतु उपपदप्रत्ययोः प्रत्ययस्याप्यवचनात् एवं न्यायादेवं भाष्ये

405
1732

णमहविरोधात इति न तत्र भूते स्वयमेव निर्वर्तकस्थितेर्थ विदन्तहननात् धातुपदविषयो नियमइत्ययं भाष्यप्रदर्शितमिति तत्रथा
तु कालविषयमिति वक्तव्ये उपपदग्रहणं भूतादिकमित्यवधेयं भूकर्मात्रविधमिति धातुनियमस्त्विद नेष्यत इति भावः क्विबेवेति
नियत क्विबेवति प्रत्ययान्तरसंबंधनिवृत्तिफलः कालनियमादित्यर्थः इत एवेति भूकर्मादिषु तत्र एवेति धात्वन्तरसंबंधनिवृत्ति
फलकोपपदनियमादित्यर्थः भूत एवेति भूत एवकिविति कालान्तरसंबंधनिवृत्तिफलकप्रत्ययनियमादित्यर्थः स्वादिष्वेव
चेतीति स्वादिष्वेव अइत्युपपदान्तरसंबंधनिवृत्तिफलकधातुनियमाभावादित्यर्थः सामस्त इति इहापि चतुर्विधो नियम
इति वृत्तिः एवं तत्र भूते नविभक्तिकालस्यार्थनियतत्वात्सोमसुत्वादन्सामसाव: अग्निं चितवान अग्निचायइत्यनुभवति स
नोतेः सोमएवोपपदे नियतत्वात् चितानस्य ग्राभावे वाप पदे नियतत्वात्करोतः सकवान् सतः इष्टवान् ग्रामस्थितवान् इष्टकाचिदिति निन
भवति किंतु लगसावः इष्टकान्वाय इत्यणोव भवति सोमस्य सुनोतावेव धातुनियतत्वात् अग्नेस्तु चिनोतावेव नियतत्वात्सोमसी
त्वात्सोमकीः अग्निं सुतवानग्निमदिति क्विपन्न भवति किं तु सोमस्त्राय: अग्निभाव इत्यणेव भवति भूत एव क्विप नियतत्वात्
सोमं सुनोति सोष्यति वा सोमसुत् न भवति तथा अग्निं चिनोति चेष्यति वा अग्निचित् भवति किं तु णवकर्मण्युपपदे यान्येव नविदि
समुदायार्थं याहवनीयधारणार्थं इष्टका निर्मितस्थलविशेषनिरूढः कर्मणीति कुत्सितग्रहणा सामिति एतत् सूत्रार्थं किं तु णव पुनः
कर्मग्रहण सामर्थ्यात् इष्यते यत्कर्मक्रियासंबंधमाने कर्तुः कुत्सा आह कर्तेति तदर्थः सामादिवधवाक्रियमाणः शास्त्रप्रतिषे
धा कुत्सा वराः कुत्सितग्रहणात् तद्धान्यविक्रायः सोमविक्रयः अन्येष्वपि दृश्यते इति सिद्धे नियमार्थमिदं क्विनिवक्ष्यमाणास्याः तस्माद्
निर्दिशमानिन्यनियोगा भूतां नवा अणादयइति सोपपदभवस्य यस्थवनियमेन निवर्त्तनात्पिशकुम बन्धयमारं इष्टवानिति एवं
स्थितेर्विम्बद्धनयनादयमवस्यादौ विधिपक्षयोर्निवृत्तिर्न्यानितानिनयता नियमान्तरविस्वरसनयना इत्यवकल्प्नितस्य दापि
ग्रहापिनसतिः प्रत्ययांतर निवृत्त्यर्थं स्यात्मियरित्वहाति काराहिमित्यर्थ्यानत्वात् कालांतरनिवृत्त्यर्थं भूत इति निवर्त्यापि च केवलम्
वादिनिविधिः गतनियुधिरूपः सद्दं च भूतमपिनच इत्यत्रो: क्वनिपितियानियमार्थमितिन्यायं नस्त न स्यादिग्रहणानिव

ि:स्यागनिकृत्वादित्यर्थः इस्यादिभ्योऽन्यपिसत्वं धात्वंशस्य क्लिट् इत्यसौ नाप्नोतिनिष्ठायां स्मेरस्थितं संप्रसारणमिति शासि शा
सानुषंगं इत्यत्र पुनः पुनरिति इष्यति स्वरसंस्कः अनुबन्धनिर्देशात् अन्यत्रापि स्वयते असमानत्वेनित्युक्तं असम
स्थानत्वे रित्युक्तं असमत्वापि इत्यदृष्टस्यात् अजः द्विजइति नजायत इत्यजः द्विर्जातो द्विजः जन्मनाजायते शूद्रः कर्मणा
जायते द्विज इत्यभियुक्तोक्तेः दन्त्यामपजानाविपत्युक्तं जानातोपि दृश्यत इत्यादत्राप्नेणजइति अपिशाब्दस्मृति श्लसंतानत
श्रेनियमेण अन्यत्रापि दृश्यत इत्यपरं संख्यानं नन्ते भवतां के वलाभिया ख्यातिरितिवसर्थं व्याख्यानं स्मृत समत्र स्थस्य अपि
पदणस्त्रांधाथिनाधिनाधधन्वान हास्तिकसमतवगनार्थांविमावितं वदसि धातुपातुर्क्षीति सूत्रजनेडभत्वस्यागस्य यस्यां द्वाव
कृत्वइतिवद्दनाथावकारयानं वदकृतसूत्रस्यअन्यत्रापि दृश्यत इति कमपि गतार्थमिति बोध्यं नतनवदनित्रा ननुक्त
कवत्वाः सिद्धअनिष्टनिसंज्ञासिद्धिः भिन्नायां निष्ठासंज्ञायांक्तक्तवत्वोर्विधानमित्यन्योन्याश्रयइति चेदत्राहुः भाविनीसंज्ञा
विज्ञायते संभवे भवतियस्यास्तस्यनिष्ठेति संज्ञाभवतीत्या अयमपसामर्थ्यात्तक्तवत्वोर्विधानमेव तदिति नास्ति क्त दोष
इति एषदर्थश्राव कर्मणोरिति यद्यपि धात्वारंभ गित्यादेः कस्मानाधर्षणम् इत्यकात् एषइत्यपि तथापि तयोरेवेति वचनाइतरेक
र्मणोरस्या क्तादुपनार्थ इति स्मरेरत्यदिवश्लिष्ट इनिभावः अथैकस्मित्येति निवासगत्योः द्वयोरपि ग्रहणानित्तः क्लमइति
अंतर्भावितण्यर्थत्वेन सकर्मक त्वात्कर्मणिक्तः एतद्वः अक्षिता वक्षने द्विर्भिरिति शब्दार्थायांशा अवद्वयस्यं भावेतु
क्षितं कानेनेयापुदाहरणीयं इणानिवेशत्वं स्मारयतिस्मृ कः कितीतिक्तक्तवतीति कृत्वाद्दीर्घत्वं नइतिणस्थतो इतइति वृङ्
संभाने इत्यवरणाल्लाभ्यां इदरदाभ्यामितिसनेनतकारो विज्ञाय नैवनतिवतेनतारतम्भइति निष्ठयत्त्वः तकारस्यतायवद्दि
तत्तान्दंतरान् एतस्य निष्ठा तस्यतित्वादिग्रंगवेदनिति निष्ठातकारात् पदिशब्दं नंतद्दितवित्तस्य व्यमाभिवृयांगस्यादेरत्वाविधी
यमानत्वात्पूर्वेदिरगंति भावः शशद्दति शकृतायगताग्लाः स्तानइतिग्लेम्लेहर्षक्षये एकविंशां नरितिन्त्यादि भूष्म
ह्यो द्वाविंशतिः पद्मं तेन तत्रपूर्णं विहाय स्वादयोऽज्ञेयाः प्रीत इति लिङ्गात्तद्दिल्यन्त्ययथर्तुन्येति संप्रसारणे कृते संयोगादेरा ९६

तदुक्त्यासाधिः अत्रइति गृह्णातो व्यनो विनराइति धातनामने कार्थत्वात्गृणप्रवणइत्यस्यविकार्योपि दातिः सिनोनेर्गिति पिञ्जवंधने
धातु स्वरूपं संभ्रान्तं नतरत्वयस्य सिनो तेस्तत्रः कस्थान शानस्य वः स्यादित्यर्थः सिनोग्रासइति पिंजेक्षिपसां आप्याय ग्रासद्दश्या
द्रियं नवदयाह यतः कृत्स्नो भवति नयावसंयाप्तरूपं त्वमिति बोध्यं ग्रासं विधिकिमिति ग्रासकर्मकत्वं कस्यानि किमर्थमित्यर्थः क
र्मकत्वं तिकिमिति ग्रासकर्मकेत्यत्र नास्ति कर्म पदं किमर्थमित्यर्थः कर्मपदं विहायग्रासकर्तृके स्येत्युच्यतां अनुग्रासवद्वः सिनइस्या
मिस्यादिति बोध्यं कृश्मइति कृता ग्रातिरिमन्तस्यास्ति इत्यादसातियइनः कृत्वं उदूपइति अपयत्तेर्जादिरेत्वा संप्रसारणे पूर्वत्वेपद
ह्नक्ष्यनिवोधः प्रयाणइति प्रसारणे तालं सत्वइति पृ स्वर्णाधासवे ह्नूनइति इडपरिवेष अपिक्लेशयइति यदिडीड इत्स्यात्संहितातोपि
गनिश्चयनन्नागनसंपद्यनीतिनिप्राथः घासः त्वथवः स्यादिति भावः नवचपिह्नसथ्यपारसाम श्यादित्यापुत्तत्वनेत्वे भवे दितिपूर्वा
संयोगस्यादि निषेध्यं कृत्यानुगो श्रेनइडभावद्गत्वनाथा च त्याख्यानात अन्यत्प्रसत्यंतुपदडागमेसवर्णदीर्घ श्रेकादेशस्य पूर्वात
दनयद आदिदायवयानतास्यवेदात्वसिद्धी स्याद्धः संधानइतिनिड्इः गताविपत्या देवइत्यात्वेसंयोगादेरान इतिनिष्ठानस्थन
धस्पविभाषाः यसंज्ञाद्यथात्कायसया वर्णयद्वास्यादि त्याकरस्यत्यर्थः समदङति अंगुगनिधूलनयोः संयुक्तं ननस्पासि
द्विद्यानसक्तिपरतः कृतं उदनमिति उदूनमित्यर्थः अद्यमित्यन्त अंतर्व्यतीयत्यस्यन्तावि: नाह्यसंत्याभावः द्युपक्डति अघ
संदेहनयदि स्यतिसंप्रसारणं नतस्यादित्वात क्षारिति सलोपः नाः कृत्वं च उदिसनवेक्ताथवि भासेति निष्ठायाइभावः जृदि
थिकाइत्र विनासंप्रवर्णवद्दे स्यापिवर्णत्वेन पदकाहकारवद्दसोरे थ्राने मित्रमित्यद्भुभारी ति विस्यणत्वणस्थ विनासइतिथाव
संज्ञानचणाधस्थण त्वासितिय धात्वत पवस्ञापिनत्वनिषेधाय व्यादित्वनक्षनः वाबधाशद्दकारनिमित्तोकृत्वाप शुक्रयादि ति
णत्वं भवत्यतीदिकः परिस्कंद अत्रानिपातनं ञत्वनिषेधातकारलोप इतिक्ता द्वितः सुदइति क्तुसूडितसूत्र कोणइत्यर्थः सूनमिति
दिविगोपयादिनद्याप्राप्ति संतद्विगम्यते विज्ञिगीषा निर्वाणावाते धगोतिरायत्ययाः निर्वाददस्मान्निशासस्य नत्वेणत्वं घातस्से
नवगविन प्रत्ययेन द्दतुतातिराणा दापदस्पत्वनिषेधाने यद्याः निर्वाणइति गत्यर्थाकर्मकेतिनक्तर्वरिक्तः निर्नराघातोगतइस

407/1982

नव.क. र्थः [illegible] प्रसीदः प्रसीदतीति [illegible] संयोगादित्य
[illegible]
१६ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] १६
[illegible]

409/1982

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ग. इ. मुख्यो ऽके वर्णितस्य सर्वः शिकृत्य प्रत्यय स्वस्वेनत्वात् सिस्यात्: गरभाष्य इति नेदमवनीतं भवति सूत्रं देवानां पदं मनुष्याणामिति निश्च
न च वक्तव्यं स्त्रीत्वादिलक्ष्यः अस्य स्थितिरिति संधारे स्याच्च द्वितीयस्यार्थः पूर्वीत्रासी क्रियया प्रागलभ्ये साधुक्रियायां अनयोरर्थे न
१७ श्वस्यस्य विशाषतिस्य चा प्रासिद्धत्वं नान्यत्रेति नियमार्थमिस्यात् अर्थिनस्वेति विकल्पयानोविधान अविवृतसरस्य भाषा वेस्यास्य च
नु स्वर्पर्वे भाषाभा गादिस्वर्मणागति विकल्पार्थं नियमार्थं कस्मान्न भवतीत्याशंकायामाह नास्तीति अस्मिन्नानादिति भावः
अ स्व प्रमाणभाव अनल्पेति माथवस्थिति एवं च आदित्वस्य फलं नान्तरङ्गत्वेऽनङ्गं यत्त्वं स्वं नरेव चिन्त्यमिति भावः इतः स्थूलव
कनस्यासीति वत्: अर्धो आदिभ्यः पूर्वतरात् लभवतीति स्थूलासासनः अधनिर्दे लापित्वाल्कवां सह कोऽपि इत्थं इतिपत्लि नार्थः
नस्यानिनत्कारस्यार्थः इच्येति नद्विरादरतिस्थत्वे दोषे लोपत्वे बाति इमिति नस्थतन्वं रुस्य लोपश्चानि निपात्यतामिति चेल्मैवं नथा
द्विमातिरन्त्राप्रश्मासिद्ध स्वरूर्धं रुमन्यच्च कलो इल्ञाद्व चारितिर भावानस्थास्म्यारिद्वत्यतः पुनश्च्यापिलवुद्वर्णादित्य यादेशोलस्थानं
पामिरूप्रस्थापवस्थापादिद्वा टीकन्यस्य यगुरूपादसल्लक्षणाः यदस्माद अनामिसिद्धत्वानिहृदयेहलोपानिपात्यतइतिमाहप्रारोस्थितं अत
पवट्टमापपइति सर्वे भणः किंरूढ इतिपावो यं प्रस्थवामादिक्तनामात्मस्यान्तरा वृद्धइतिमत्ययादेत्तं मनो निपाननमिति इकोऽपमथा
जन्मपर्याद्वासाकारमत्स्याद्यादिसिद्धिरिति निपातमेदयदाव्यं कइँदः रवं नकारं च कुशलपथा गच्छन्ते कथनिर्दिस्थार्थः कशमोहइति इः
सदन्तुमित्यर्थः घ्राणागरि घ्राणिन्यावचायर्इति व्यादिः घ्राणिपरिव्राजन इतिवृत्तादिद्वियोगपिस्तासान्येनम्हणं ननुविशारदनार्थात छु
पृष्टुगादिपिचाणां त्वं नत्वं प्राणिवायवशानाव छुपेः पर्गनिशानाम्नीति कथमिणिनिषेधप्रसंगः किंच विशारदेनविणानिषेधाभा
वानि स्वपशाबृणानि इत्यर्थं सिद्धेनि णिलोपवत्पत्व धातिनवालमित्यपि स्याद्वितिचेत्न प्रशाहुः एवं तर्हि विशारदनमिति मे ल्वत्पा
कः विशारदनार्थस्य बुगादिणलोपनिस्य इतिना श्मपलदापयइतिदिव अग्नेः वियासेण इतिविहूणं नना मन्यरविहूणं तस्य प्याव आदिइयं
वाल्हणादिवाल्पच अस्मादेरादिइंगल्लनमपूर्वानल्लुरुशाद्विलिनिषे धनम्रवतिसासोपधइत्यवं नृनादनां माति इरस्यामंग्रहाप
निस्सदनस्ननथनव्याचरं नानिकरस्मासं च्यंति एवं चसासोपधइतिसाचाम्यानलुपलक्षणा तथा निषधमित्याहुः णः अर्थाय

411/1982

इति प्रप्यवनस्य कन्यस्य दृतइतिवहूल्कवना कर्माणिन्यु इ णिल्लुकेचेति निपात्यइतिभावः ओषधि प्रत्ययलक्षणेन गुणः स्यादिति
भावः श्वं यातिः प्रचयस्यर्थातिति प्रागाकडुपशालापच्छ्रुनक्वुसदादपिपदादिष्वपिपद्धतमित्यर्थं प्रपादइनि चस्यादेशस्यापि
हलात्तत्यस्य प्रहणानिपातनसामर्थ्याल्लुसभावनिपदात् पदिभाष्यानाश्रियतेइत्याहुः अभावानिपातसत इतिस्थ इः संप्रसा
रणमिति प्रकृतिनिवल संप्रसारणं न विहितं प्रपयनर्तरि अनमिवयथास्यादिति अथविभाषा स्थव पूर्वस्येति विभाषा
नुवर्ततेसावक्षतेस्थिनात्तेन क्षीर हविषोरेव प्रभावा नित्यस्य अन्यत्रतु नेत्त्र भवतीत्यालयेनाह क्षीरहविषोः पावकइति
अन्यत्तुइति आकारिस्यपिनामिति णिगिनाङ्गस्य: वादातः ग्रासुर्यस्य उपप्रामस्तुरी आप्यायते दिवाद्मगातिद्वस्कतृपस्तथे
स्यज्ञा साधनेच्छदः संप्रसारणं ज्योतिर्भिन्न संज्ञायां साम्नानोपणानिघातनिम्पिस्कन्नः स्यत्वरूपरेण नाप्रसदृतीतिविकल्पितद्वः
त्वात्मस्य विभाषेतिनित्य यथाभाषादिकस्यविधीयते अध्यायादिषु अमरोगइतिचारादि कमनगृत्यनेष्काथइत्यधिक्रा
शदित्याहुः आनइति अनुनाभिकस्थानिदीर्घः नृपाडति निलराम्भमेनरन्येरहूक निष्ठानत्वे आदितश्चेति निषेधप्रा
प्ति विकल्पः एवं च आदित्वस्य फलं यान्यनपदमातनैत्र चुरागस्यादिवद्धस्यानुवन्धत्वापि मिद्धान्यवस्यापायेनाह फलमद
मितिनिषेधपूर्वइतिसंगृहीत घुपेर्वि शब्दनेश्वादिधातुविकल्पार्थं अविशारदनेपिसंपूर्वस्थपरत्वादयं विकल्प एव आस्वांतइ
ति आह पूर्वस्य स्वनभुनामिर्यानेप्यसेवाविकल्पः परत्वात आस्वांतमनः आस्वनितमन इति इच्छेदस्पष्टमत्ते उद्दित्वा
न्निष्ठायामनिरुद्ध यत्वृष्टो मद् उभयत्रापियहणं सिस्वभविभाषेयं धांतमिति आदित्वात्वित्प्रत्वेन मयास इति श्वादिनानि
ष्ठायामितीदुभावसेत्स्यापः नत्वप्रसंगतस्माद लोपसर्गस्यनेत्यादि अंधुः कूपः प्रकृत्व इतिन्यासे दंस्वरेद इदित्वादि इभाव
रद्यासाधिनित्व घातिस्यादिभावत्वेन्दृत्वंनकर्माणिसामनिषासोड नेघड घणिदानेश्यगानिनिहृत्तो विशानिर्देशो धातु
विशेषणार्थं नाद्विस्पर्दवनाश्यन्स्थुकम: पञ्चुषसारद्कतांतकं थिपपानिर्देशायङ् कुञ्जनिवृत्तयः: दादनः मामानदित तन्वायड
कुरिकिटा भाष्यंदानैनः सामितउदितन्वानिकोतिवचनाद्यासिद्धप्रसंग: किंचदादृक्षोमितिविधीयमानआदेशान्नेककाल

नव॰ कृ॰ त्वाम्वंस्थ्रति निर्विकारं तथा चाहंसेयट्. तस्य चाथाहेगवन्दा स्यासस्य वृत्तेनेतिसादन इति त्वदुराहंनरूपं न थम्तिसं मवंत्सनेत्या
दृ. आद्यांतानन्तरूपो छोदेटने दथानर्दिः शिथानिर्देआयेयानिवृत्यर्थः नीत्यनुत्तनेयट् कृतिनदाथ्रतः अथापिथामाह कृताद्गि
९८ पार्निदंसास्थरदृ. नृदृ. निरस्यर्थसाद्वार्थान्तरति युमास्ये नीवसुराहंनेनस्वृवंदेवदयं दोदद्योः इत्याहेता : थालयवनानुतदर्थानाः
न्नस्थकनसंहितार्थास्कन्त्वपि यत्स्थार्थादोषादिति यांच तथा चाह नानदीर्घवाक्योदेशासंनेशेषानिदानं धातदापाध
त्वाक्यः स्यान्निर्देशपदार्थान्तथानाथाप्रइति तदनुसारणाद्द्रथस्यादिति दानदुति सापक्वने अदाविनिनिषधानम्वुद्दृस्संप
साः स्वपथाद्यादिसादृ नांनावस्थादिनादीर्घाणनिगति विदन्तमित्याद्यपसर्गस्यत्यर्थः दर्सोत्यव्रहोपकोहाद्स्तस्य आदेशः स्त
कारांतस्वरूपा दापिति तथा पक्षेःयंदापानांस्वइत्यानायनेन्द्रदार्थपाविदगति तदाराहाविति निश्चनस्वमितिरस्ताध्यामित्य
नेन सन्निपानेति नादितिमि नीकृत्यासिदिनोयादेनासादेशाः सवदागविधानवलचादिविविधेनैमित्तिकेनेंभवतीति भावः अव
उपसर्गात्तः नकारादकारदुच्चारणार्थः अवद्यावर्त्तेते नद्धंसंबस्संनपुपसर्गविज्ञिनत अयसंपत्स्यतंस्थानिज्ञानायेनिमाचहे
ष्यं नानादिस्याद्विना यद्वा अचद्रत्यनान्तंयंचस्यंतमेवास्मा किन्तु हितकारकेयमादेशास्मज्ञानकालत्वात् स्वंस्थघाभावेति एकतरा
देशलोपस्थेयिता ध्विता आहः पत्स्यथादेवं वस्था दृवदनियंदर्मानिर्देशात् यथावसरो नीत्यनुस्वृपेपिहितकारकण्वेतिस
वादेशः स्यादिनिरेन अवाह पंचम्यंतस्या चद्रत्यनुवृत्तस्य : पस्थपकारस्य च भविष्यति न चांत्यस्यसंयोगानलोपदृसंस्थनस्येन
सिद्धमिष्यमिति अवदनमित्यादि आदिकर्मणीस्यनस्यदनमित्यस्यैवविशेषणेनैवरणपक्षंमेवान दानुधकार्तसारध्यमितिमेद
नमिस्थ्यार्थः इष्यतेइति नादृशाबाधनार्थनिपानमित्यनदृस्यतः अन्यत्र प्रवादीनामुपसर्गमितिरूपवत्वास्यणस्यवदनंवि
दनमित्यादि विद्यानि उपसर्गवाच्यत्यणनुवृत्तो न मवतनदनमित्यादीनिनाप्रसिदं वचनमित्याहुः स्विदृकः सादृस्थनक
इस्कपसर्गस्यघन्नीस्पिनडपसर्गस्थाने रुपेणपृवंस्पत्यनोदीर्घइतिचानुवर्त्तते अनुपसर्गपदइस्थता : नुदत्स्यानलपदेदुस्थस्यती ९८
निविनायणंयस्मिनविधिमिततदादिविधिस्तदनस्म कृत्सामित्यत्यावेद्दलगंतोयमसंस्थास्यादिना नतुवन्वस्यासिद्धत्वात्तदा

413
1982

दयानकाराकोसोऽत्यत आह आश्रयात्सिद्धमिति अतोसारित्यकंपनित रयादिति भावः धीतमिति कृधातोर्दिरिसदृश्रुविकरणस्य
निर्देशात् यदृवानइतिस्वाद्देर्लिमवति जापितत्वादइ इरागितदइत्स्न वादानादिति भावः उच्चारणार्थइति इदित्वेतुनुमस्यादिति भा
वः धवामिति प्रवस्थातेरल्येनेनः अयोक्यांति अनेनणक्षिकाधनायइत्यर्थः इदानींकात्वार्थमपंचयति आदिकर्मणिक्तश्चात्
प्रकृतः कटमिति करं कृतमारब्धवानित्यर्थः अथाहमादिकर्मणानातार्थः नेतोकत्वानकर्त्तरिचप्रथमा कर्मण्यनुक्तत्वाद्वितीयाप्रकृ
तः कटस्येति कर्माणि प्रयोगेनुविपर्ययः गतोसुइति नयांस्थावानंदीस्थानकृतात्यर्थः गनइति अनुदात्तोपदेशादिति मलोपः आसइति
अत्रैव आस्यापासाधानिस्वदस्य वागतिवाद्वलविवक्षितेति भावः स्थानइतिंक्लइपक्षेय अकर्मकत्वंमादेव इत्यावेसंयोगादिरानइति
नदेवाथामिति अधिशीङ्स्थासांकर्मेतिकर्मत्वं अधिशयितइति शतिस्थनीति इत्वं उपास्यनीति वसतिक्तयोरिट् आसितसोतिपत्वं प
नुर्लोपाइतिलपर्याद्गमोऽन्तः इत्यतोः दल्कवतिदीर्घः मवणन्त्वमुद्धृदस्योति आस्यते अस्मिन्नित्यासितमासनमित्यर्थः याय
नेऽस्मिन्निति यानमार्गः भुज्यत अस्मिन्निति भुक्तमोजनमित्यर्थः त्रिष्वपि अधिकरणवाचिनश्चेतिकर्त्तरिषष्ठीस्यादिति आदि
तश्चेतिइट्नेट्इति श्वीदितइति नेट्नलोपः यज्ञाभितिनस्यचवर्त्तमानइतिषष्ठी इपद्नीनोपसइति वेट्कत्वाप्यस्यचिभाषेतिनेट्
शीङितइत्यादि शीङ्स्वमापर्प्पालनेप्समदने कुज्ञाप्राप्तानेकुपीताितिमेवनयोः कृपयोर्दितिम् मनोनिरित्विम्म अभिषा
वेपय शोदस्पनाप्यमवेप्सर्यथारिति वज्रथकत्वार स्यदलोव्याख्यानत्यायनतिथानादुमस्यदिनासाद्वर्णदात्तयोरलन्मवती
तिभावः इकारः स्वानेर्णा घनियेथार्थप्रकारसकारार्थस्तर्गथ श्वयन्तत्यादिक्तनिषक्तेनत्त्वा वचिस्वीपतिसंप्रसारणंस्या
दिति इं विद्युतः अत्र विनिनकारः स्पार्थः क्तनराविति कुम्भरस्यगुणोरपराङ्गकारः युगिदन्तानिति न संयोगान्तलोपस्या
सिद्धत्वान्नदीर्घः ऊंरसीति निस्वस्थार्थमाह अतसामान्येइति नववृं इमिक्वुट्रु किइत्यनेनगतार्थतायांविशः धातुसंबंधा
धिकारादस्मादिधिः इदं तु धातुसंबंधविनापिमवतीतिविशेषान् अवद्यावरमुज्ञानवः कितारणांतिक्निराण इत्यत्रइन्क्तुस्तुता
मितियुणस्यनिषधार्थं मनिमतिमेथस्य आरभ्यतेवका पादत्वादन्तु असंयोगाल्लिट्कि दितिवमिदं कितमिति विभुनिमतमिति

नव· कृ· सूत्रकृता च्छन्दसीति यदुक्तं तत्र बाहुलकमस्यैव भाषायामपि प्रवृत्तिरित्याशयेन वार्तिकस्याप्रवृत्तिः स्फुटयति । भाष्ये ग्रन्थकृताऽपि तथा द्वित्ववचनात्मावधातुकत्वेनया
वं धातुकमपि दिति लिङ्वाद्य आडिसानिस्यादानकर्मत्यादानां कि कार्याणामन्यथासिद्धिमाशंक्यते नीचाननि स्मिताणइ त्यादा कृ
१२ स्य नामिति प्राप्तस्य गुणस्य बाधनार्थं कित्करणमिति सिद्धान्तितवान् अतएव कित्करणसामर्थ्याद्भाषायामपि कृत्कानेऽस्मिन्निति क
र्षाचिद् व्यवस्थानादत्रैव तिहन्तत्वमासवादिग्रन्थस्य प्रयोगमिति भावः कथयास्मिन्निगमानुगतिरिति नयतिभावः वस्तवस्मित्यपि स्मिन्निको
निर्देशस्य धातवयाग्यास्य नेदमारितिनित्यत्वाद्द्वित्वं कृतन्ताद्भ्यमेवैनिनिरूपयिष्यामित्यादिश्यतः आह कृते द्वित्वे वचनानामेकाचामि
ति कृतेऽपि द्वित्वे एकाचत्व अवशिष्टयं नियमितस्यार्थः न तु वाभिकृतीति निषेधं बाधित्वाश्रादि नियमात्सर्वत्रप्राप्तस्येटो नियमाः यमि
स्यात् नान्यथाभिति आदिवानितिः अष्टम्यां द्वित्वं कृत्वादिनेटाभ्यां दीर्घसवर्णदीर्घः कृतएकृते द्वित्वे अयमेकाजवति इट्वम
वति आम्नायनिति कृगता कृतनान्तमिति गुणकृते द्वित्वादिषु पूर्ववत्कृतप्रयमस्यकार इडिवानिति कृदाजयने कृते द्वित्वे नायम
काच् इणानिमित्तस्यानेलोपावास्मिन्निति स्मिन्नभवतीस्वनसातर्थमाङ्ग्रहणं नसिवानिति लिङन्यतरस्यामित्यदर्शस्यादेशः द्वित्व
नेनायमेकाज्ञिति घस्मिग्रहणं अन्यथा वस्तु द्विचास्तृवंगन्यानयस्मिन्समाङ्गोस्येष धालोपः स्यान्नस्मिश्च कृते अनच्कत्वान्न न वा
स्याद्वित्वकर्तव्यद्विर्वचने नीत्यनेनस्थानिवद्भावो निषेधावा गौस्य द्वित्वनिमित्तस्याचो भावात् न तस्वनायं कृते द्विर्वचनेऽकाजभ
वतीति घस्मिग्रहणं न त्वासर्थात्तु पस्वाडुपधात्नाप मिडागमोवा यतकृते विडागमे गमहनजनखनघसामित्युपधालोपस्य वाग्न निमित्तवनस्था
निवत्वान् द्वित्वं यद्वा विर्वचनेऽचीति निषेधपक्षे नुपधात्नोपालागवद्वित्वं पश्चादुपधालोपः आसिवासिंघसीनां चेतिषत्वं चलक्ष्ये भ
स्थास्य वर्ज्यस्यकारस्थानित्वमिति निषेधपोमिय इविडागणासालिडिघासनामिति द्वित्वे अतस्कृ हस्मघसु त्यावास्मासलोपो उ
गितश्चेति ईपि वसाचेति संप्रसारणवंशाढिला भावात्तु इसदिस्मतोरिति पत्वं पुंसित्तु निषेधवान् अध्यधुषद्वति वसनिवासे अधिर
वः वविस्वपीति संप्रसारण्याद्वित्वदन्यादि गोपसवर्णदीर्घः उषिभनावात्संप्रसारणं प्रथमस्य वचनेनतु अध्यूषिवान् उपयिवान्नादिति
कक्षादिलक्षणास्पदृयतइत्वसिक्रीतीतिनिषिद्धस्यानिदिययमात्मनः आनः यस्सराज्ञाघसामिति स्वत्रणकृतं द्वित्वानामेकाचामादंतात्

415
1782

घसेश्चवसोरिट् स्यान्नान्यथाभिति नियतु नागतिपिद्वा नित्यता द्वित्वकृते अनेकाचत्वात् न च सवर्णदीर्घेणैकाचत्वं दीर्घत्वः क्रिमी
य आसस्य दीर्घकृतेन तत्सामर्थ्यात् सवर्णदीर्घाभावः स्यात् निपातनावश्यकात् अध्ववकादिलक्षणइट् इह अनिश्यमयनताप्यविधीयमानेन
संप्रसारणविषयत्वमवति अतएवाद्वारगन्तु उपयुपस्त्रति सति विदितस्य एणादेशः उपयुपस्यादिनिभावः अविवाक्षितनमिति व्यारव्या
नमेवात्रव्याख्येयबानिति इणादिन्वसवर्णदीर्घं बाधित्वा अन्त्यादिणायणीतियण भवतिसस्पीरिडागमे द्विवचनाद्विप्रत्ययस्य
सत्वात् वचनीति वचनात्मायधात्कृत्यस्मात् सुलावचनावर्त्तीति ननु भावकर्मणोः रत्त्वनिपातनात्कथं अस्मिदाउत्सादि निष्टप स्वम
महवत्कृणधालोपः कृष्टं गतः सामानाधिकरण्यमतिनिष्ठत्रावादशादिनस्यलटः प्रयोगा भावात्समानाधिकरण्यं दुर्लभं तथा
पिजानत्वानवासहृत्वस्यानिच्यापि सामानाधिकरण्यं कस्यते ग्रामात्मिति श्रितेन सार्वधातुकत्वादिति भावः पचनमिति शतृशानौ
सुप्वविकृत्य ततकृतवर्त्मानव्यापारश्रयमित्यर्थः आनेमुक् अतोयेयइति पूर्वसवर्णदनुकृतं पचमानमयनइति पदं घस्यादि परि
स्थले आनइति समपिशयनात् न च अतइति पूर्वसवर्णकारादानइति समस्थानं पदं षस्यादिपरिणाम्यतामिति यशदं पचमानः पूर्वसवर्णचरि
नाथ्यात्समस्यादुपायतिनाथ्यं शानदेनपाद अंगस्यादिति आद्यावयवंतांगस्य तिव्याप्त्या तंतदयुक्तं एवमानइत्यादावयुपदेशात्तः सा
वंशानुकम्पुद्ध तत्वमिति शानचः अस्त्यासिद्धिसंज्ञात् अदंतांगस्येतिसत्यादि अंगमतोमुक् सजागमे संतपदस्यान्तरवयवमकार
नुपवदस्यादि अकारमाचभङ्क नंतुनवयवत्वात्सिद्धवधानमित्यवोषः ननु स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति परिभाषया मुकोऽवि
द्यमानवत्वेन वयवानानामानत्वादेशानुदात्तमिति तिंवेव अथादुः द्व्यः स्वरधातौ यंजनमविद्यमानः यत्रान्यथेत्याक्तरूपंचाशइतः स
रवामिरल्लीतिवयृतेनवंतं भाष्यं नोपयुज्यते अन्यथा मरुत्वानित्यादावपि इस्वनुड्भ्यां मतुषित्तिमतुप उदात्तत्वं स्यादितिदिक् अहे
ति यद्यपि यजमानं प्रकृतं नापिथानो गित्याधिकारासंचरस्थेना स्यं प्रथमानं षस्याविपरिणम्यते इति भावः नचवर्तमानेलडितव्येवो
नरीव्याविपरिणामेस्मितिग्रांक्य प्रत्ययविधौ पंचम्यां प्रकृत्यवत्वं नास्तीति युक्तिम्नादिव्यः समतुत्वन्नप्राथम्यकारेः स्त्रीकृतत्वात् प्रथ
मासमानाधिकरण्येपीति उपलक्षणमिदं अप्रथमानेनसामानाधिकरण्याभावेपीत्यर्थः नेनकुर्वतीपश्य कौर्वन्तः कुर्वतो भक्तिः कुर्वद

नव्य.कृ. लि: कुर्वाण भाक्ति विविध ... सिद्धनी ... [illegible] ... नेनेति
...णं प्रतिज्ञायते. तथा नाडुनि ... आत्मनेपदि ... [illegible]
७० ... अजंयनिति अजंत नियते ... अजंताधीं ... [illegible] ... विशेष्यानिवत्वादे ...
...[illegible] ... ग्रहणार्थं ... [illegible]
...[illegible] ... सार्वधातुक ... [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ७०
[illegible]

४१७/१९८२

अर्थ: ... [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

म.कृ. स्थनखाणयनेस्य भाविनाभिव्यलोपननिर्देशः अदाअस्वागान्नुकः केविनुविना। गीति। एवंनमेवपदं निपातितं॥ दानितृवदेणयं नस्यपाठो निर्दे
दण्ड असत्याति: कंश्चादित्यगतः निदादिनाभस्थानानासभाश्रास्हृहृ मात्रंपुलंस्थादेन न अस्यद्वयं च जनित्ययानेन रूप्यः निदादी
२७ नाण्वन्नेव सिद्धः नादित्विमानित्स्वर्याद्विंशाव्दा स्ति उभयथाप्याद्युदात्तत्वात् अस्यथनस्तृण्णु लिति लीनि प्रत्ययान्ते चतुरा न्नत्वासि
नुमिनत्यादिक्रियामित्यादिस्वदान्तउनिविशषस्तचाद्वण्णु लिति न जादुस्यानेति नदेण्णुल्ल विस्मयवत्सवदाधर्व किंतु सामान्यतः प्रत्य
यमात्रविषयकमित्यर्थः देवि कृताः देव्यनिंदमण्यनस्यादेवृ कल्लेनउनिवुरादिव्यंजनस्य चग्रहण चल्तनज्ञावाच्य वलवधनतुपसंद
यांगता कपि चल्तनजावृयाकृत चुरादिः कजात्, चलनइत्यादिस्त्वाथिस्त्यनादेशः अनुदात्तेन स्वहलादेः ननु सर्वोप्यनुदात्तेन्न कृ
लंनण्वनदंनाविधिवाधित्वासामर्थ्याद्धलादेरेव ग्रहणाच्यतेन किमादिग्रहणेनेति चेत्त अत्राहुः आदिग्रहणाभावे हलंतादित्यर्थः
स्यात्तथादिस्यप्रथितत्यादात निषसंगस्थात ज्ञाश्रेन इत्यादित्वनास्यान आसिद्धान्नुदा नेत्वंगुपादिष्वेवयव श्वगितार्थस्था
लुबंधस्य समदाय विशेषकत्वादिनादिव नं च कस्य कसिद्धसीयः नो कंपुपाद सिद्धं पदमहत्व मीमसग ना पूर्वेणति अनुदात्तेन
स्वस्वेन इत्यादिग्रहणं सकर्मकार्थमिति दाजिहतानं भाष्ये तु अनभिधानात्कृत्य कर्मकान्नकर्त्यतोत्रिः कमानजापनार्थं
वनादित्याशंक्यनाह शाधमार्दिकाव्यं कस्मानभावाति निंदादिस्वरीतिज्ञकादिषुवस्थस्य पथि भिनान्नज्ञादयो नातज्ञानि सिद्धनाडीलि
कपुषस्यगंगीर्भिज्ञापिताभितिविवक्षयतिभावः कृथ कुथकेश वत्यास्यप्रसिद्धयायां भासा भलंकारेतय: अयपयगायतयगनाचि
निपादिनस्य नयते नर्थनिर्देशः अनुदात्तेत्वादेवयुवः सिद्धत्वाविकृतेनि पृथक्त्वसदर्शितिभावाह यद्यागंनादि निकूयिताश्चायि
नेति कृगोयादोकृदेव श्मामाविधनने मृहदीपक्षद सर्गदीर्घादीपा शौक्षसाहक्षज्यासेनाढीलिके ध्वनिपरस्मृगसि निदेश:श
यिकभिति नवकल्यथा अन्भाष्यमवक्वय्यज्ञयारे समर्थवज्ञाहनिसंनद्यः किंतु शायिकत्वमेव भाष्यस्यनास्यर्थं ते नगार्स्त्वा
नपदस्यकस्माविषयत्वोपिगनागामूकः तथा चाक्कथलसानि पिकान्यिवत्स्यनपि विकस्थीविकत्थन इत्यादिसिद्धयतीति भावः ब्रष्यः
जथनमस्य लायांनाचि भिक्ष भिक्षायां गागे अल्पाभ वकुटकहनंकुंटसंय वागदिका वित्ता अत्रव्याख्य: ब्रस्यवलनसाका थादि २९

UIT/198

निमिक्षन्नुदात्तयोनित्यनिशाणे कृदल्वं पदयानेस्थ्स्यानिह सुत्तुंचयासहङ स्वाद्गमनलनेति विचिनोः शामयोरेणविधिरिति थो
धस्यपंपादः वगैर्भाति शज्ञानुष्टितिभावागनाद्यर्थः शिद्धशिजनयेनजि प्रमिभवद्द आदेर्मक्षयाशिनवास्रगर्त्यां श्रिसक्षेवायोरि
पूर्वः यप्थभयसंवल्लनयानं मपूर्वः निपातात्सज्ञाथानुनासमासन लोपनतः प्रत्ययः अमगस्यादिस्त्र भपिपूर्वः भ्रम वो दिघृयस्ण
भ्रस्मादिनि: घृङ् शामिगर्भे विभावनेसृक्त्याणि मसंवइमानक्ष्यनेसानुवंयत्वात्तजिदृ सीत्यथैव अनुपादिताश्रुवस्थनंत्यनुसुवि
नं एवादृएयाठिमभक्तिल्मकाग्यत्मासिनिमवर्वंस्थादि स्यदेङ्याखां गृहणग्रहणपगतो अयमुरादावितिमनरमारयादेशनरू
पमिद्धिरिति भावः यद्यर्थाणाविलुपधागुणवृद्धौस्थालामन आह अर्हनाम्बिनलक्षारुपस्थानिवत्वात्तदंमादविनिभावः तमुंवद
ति न तु कथमघार्षपनिपानन्नार्दितिवाध्यंद्रयात्रश्वस्पूर्वः अहात्तु केदस्तुनेदरूपं अस्तवस्यनस्यप्रयोगाभावादितिवाच्युः न
कुङ गंडपालुः सडांकुरिति कृपांसद्गौ चलानानाविवादस्य स्यादिवाडुः शपदृष्ट दुराक्षराङ्कसंस्थाणां मेवग्रहणनकुदाणदायरिस्याङु
संगृहीतचमाशिलिन्नं अभिधानस्त्वभावाइम्रः रुपदनयेत्याक्: विदिभिदः विदमानार्थस्य वग्रहणनकुल्ला भार्थस्य त्यानाद् खि
इर्गामितिः कर्णलाभित्यय इति इति: अनहायर्व तथा वसायः सुरंगारवनोर्थाकृतः प्रियतमाथव गुणस्मकर ठिकुच्याडुरथा
विनभंगनादति इर इकुतिति छेद: इनाः इत्यादिभतिरुणागतो हसस्यपीनीनिवृत्कितो झणाभावः दिस्यादिनाशियांडीपृ गौखर
कः जायुरिपंचस्यंततद्धावरे जागर्तरिति जागरुतान सिद्धरूपंस्यननानिवाततंउन्नरसत्येदस्यान नुवानिमसंसाद यजयाज
लकाइनियजयादि हित्वादिदाघांदिनदुत्स्यापदीर्घः भनोल्नोपायस्यकल्पतनियतोप: संजूसृकाइत्यादिजयजमदददशोत्यादि
नावृक वायहकवाथनहत्ययाकृदथयाख्यावस्थने माथव स्वाद्कुसांदिगर्णवा नदकद्वतिपाकदेवयड तानुदेन्तस्यत्यपइतिसनाथं
सः सवितिनिवत्वय यहणो नदं नपरद्व णपणुदानेवणसंभव गणेतिया नास्ने तेयन्हणो गर्गादिष्वविजिगीषुश्चादृश्यपाठात् अश्चानन्याङ
शंकइछाथाभित्यथंगलतेनकुसंस्कनाविति आदासम्ह निर्देशात् विंतुविच्छुः विंदानेहत्यस्येवयहणंनतरेषां स्वाभिप्रेयेरिङ्छाथस्य
वग्रहणं नाविनादस्य आनारूपद्दस्थनयो: अनभिधानान्निपातनाद्वेति भावः विंदुरचाह्नपवर्गाथादिः विदि अवयवे अस्मादस्य

शब्द·कौ· त्यादित्वान्नु प्रत्यये यद्यपि [illegible] तथा नोऽन्त [illegible] भवतीति सा
धितः [illegible] इति व्याख्यानात् [illegible] प्रत्यये [illegible]
३३. [illegible] कर्तव्यमित्यर्थः [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible]
[illegible] उदाहरणं [illegible]
[illegible]
[illegible] २२
[illegible]

421
1937

[illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible]

नव.रू.

२३ नारादस्त्रियुक्तास्काश्चित्स्त्रिलाश्चिनिमेदिवोद्दोभाः काश्चित्त्रित्विनिकारके इति धणिकोशायान्तरे नस्त्रियेस्यादः कालस्त्र्यादि आद्येयोगरूढिः
द्वितीयेनुयोगसाधर्म्यमितिविवेकः अतएव द्वितीयेथाद्यर्थे अनिकाराकान्वयो भवस्येव तथाचभट्टिः गयधवस्यचनः कार्यकालवानरपुंगवः
सर्वदानक्ष्वेनानाश्लाघागतमादिवादिति पिबस्यनेन तन्नादिकमितिपार्श्वयुहस्थानं गृहं चषालं घाघुर्नेत्यमरः पातिरक्षतीति विग्रहे रक्षको
पितथाचमंत्रः भुवस्तस्यरक्षनतः पायुरुस्तइति स्ववान्याशाविनिकस्थरवं आगहोनाघुरित्यपीत्यमरः पुल्लिंगमाहचक्षोज्ज्ञायुः पुं
स्त्रियाम्नुः पियुः पिनंक ऋक्षेत्यमरः गोपृष्ठेऽग्नीवाचविस्तामिनोनिग्रक्षिपतीतिपोपोमान्नुः सगालः इस्युः ज्वलदम्नः वस्कनस्कमलुः
नाहः यन्युयुसायुयसह नागोमासुष्को जमायुम्कडस्यादि वेदभाष्यकामादिमिमत्येव व्याख्याननात् स्वरतोगोचतेइतिस्याद्ः वि
ग्रहनिम्नोः यंस्त्वंसासुगपि आमताच्चिश्लिस्मिविलंबाश्चविमानक्लीबंनादिशिष्टद्रव्यपरत्वाद्विलिंगं अथशीर्षत्वरितिसिद्धिपक्ष्यक्लीब
नीशाघयवेस्यास्विपांसयगाम्भिधीइत्यमरः वीद्रापुंस्यवाउपाद्योवकुलमितिवकुलवनादज्यस्मादसुभ्यमवति रहत्यागगृही
त्वा वंइरद्दतित्यजनीतिराहुः वस्क निवासिवसत्यस्मिन्सर्वमितिसर्वेचासौ वसतीतिवावासः गाभुस्वासोदेवश्चवासुदेवः वसुदेवस्था
पत्यमित्यस्मिन्नर्थे ऋष्यंधकवृष्णि कुरुभ्यश्चेत्यणि कृते वासुदेव इतिशुस्त्यंतरमितिदिक् छंदसीणः उणानुवर्तते पतिगच्छतीत्या
युःमानयात्यादीति आकृतावेमनुष्यपर्यायेषुवैदिकनिघंटापाठेन अतएवत्वाभस्य प्रथमसायुमायवमानस्नाकेननयमान आ
यावित्यादिमंत्रेपुरवेदभाष्ये नयवस्याख्यातं अवाचीनारू छंदसीणइतिस्त्रं बंधहूरवचनाइर्यया मपिग्रवर्तनइति स्वीकृत्य आयु
जीवितकालोनाइत्यसम्यंचे आयुद्वारे सकारांतेनयावस्युः ननु एतोणित्वेत्युस प्रत्ययेसकारांतोवक्ष्यमाण आयुः इायुस्कलोकवदेशा
निविवादम्बनहा आयुस्थेति विग्रहे गर्घह्वाजहायुषमिति गमायणप्रयोगोयद निकोक्रीगणजातगास्यानस्याः समासिद्धइनासु
ध्वः स्यादितिस्वीदर्थसंयोगश्च गच्छनतथाच आयुर्जीवि। नक्षालोनेत्यचआयुः शब्दःसकारांतइत्यवत्यायतां किंवकारांतास्विप
गमनतिनेरथाहुः सकारांतेआयुः शब्दोनपुंसकइति तस्यपुल्लिंगतानेस्याद्यायनतयोक्तमिति अन्येतु छंदसीणइतिस्त्रस्य
भाषायांमवत्वभावमाघवीयाजरायुमालिनिभट्टिप्रयोगः नदीविंध्यस्याइत्यजनजटायोः प्रथमजइति विंध्यवर्णनं अभिनंदो

रुप्रयुक्तः प्रयोगश्चनगच्छेत्याहुः धस्युनस्युनरायानिग्राग्रीनीतिजटायुः मृगस्यादित्वात् आयासाघुः पंचजराघुपात्रटायुपरि
याद्यायुं न यायुपानिति रूपकाम्नः वायुना जगायुनाइति वर्णविवेक स्वसाथइतिदिक् इत्यत्र शबदाशपणुदानजनजनन नस्या
नी वटमेदेनं शरिनिकारं शरिषनंन्वयुन्यमरः शाङ्गनि वदुचाद्यथवारामिति समद्वंद्वः शाङ्गीतिनिस्त्राणि स्यादिनिक्तमा
नाशोक्ताः तम्भिपुंसि सितनरूचवद्ध वादन्यात्याभिइत्यस्थतिमाघः माधवनपुंसकमपिदर्शितवादवादनत्वेअभसामासिति किंनर
योः श्रृंदिमाग्रां इणयतो आभ्याउणत्यात्व सम्थोति किंगायनोसत्यघ्न विश्विस्वकंसरक्षिणीतिसदिनोकाद्याः नारभ्यन्ये नृमुवनन
रणाश्चाः नरस्यानिहेदः कविनृक्तानिग्रह्लिपदइयोर्गपनवर्णादीयेत्रानयोश्चोरेन्यु न्ताकृगतादियस्मादपि मृणास्थलइतिव्याख्या
यइयपि अर्थनरो भालुः शाकविरोधघटीवेत्याहुः वरंयाकृमल्कतिवाभस्त्री मन्त्रमगणामदृशारणस्याग शीङ् स्वप्नेन भुवनादर
गशोः चरगतो प्रयंपक्षणोपि मरकपमानोनलुविस्माद धनयात्यि भूमिसप्रशंपदृसमप्राशुहाशरूपितिः भस्वर्णहरसुंसोनिष
दिनी भट भर्त्तवनवर्गतिनिदेसवंदः गरुगिति भ्रजमेरवायुर्वादस इत्युभाविन्यमरः नरगितिनरंति नरकमननेरापकाः चरति
ति भनबद्धाविनानल अधव आदनइतिघाजिनः नरध्वपधिकरणंवनुक रंगघारिस्थायादिनिस्सेकस्वस्वाहस्थानीबाची
वरङापस्यास्थाहारेनमानःहादि मनुः श्रयत्नविश्वोभिषमबिलक्षणातुमिमदिनी धनुः पुंसांनोपयानद्वागोधोभेदआरासनइति
नांतेवादिनोविभवदाजागुहादर्गति धनुषाचस्यादि धनुषास्याद्धनुर्विदुरित्यर्थः स्थानतु नेतुषसाद्वसानिनकुपत्येनशाङ्ख्यांजातेनो
पियुभास्यस्थानानाभनुमन्यन्नाविशदः शिलुगिनगलुसा गुरुसमायहमितिधांतवं स्मारत्नासः धनुर्शादिभ्नशाविनिर्गुणः द्विरूरि
यताम्भिषवंतति इदधूर्वमसचधनुरिति उद्गानितस्यततोनारागांध्यः नवसकारांतनधनुशब्दोनपुंसकस्यति शब्दं अभ्यासिधां धनुष्याण
विन्यसंरू सानस्यापिपुंस्वाववहिंनरइति नुंगवरनामस्तुरित्यमरः शीनातिशीनोतीत्यायं तनंरवदुलत्वात् मध्यस्तुरंगवदनः सोपिय
पुरिष्यनइतिविग्रहः अन्तानिस्तनोसोइतिमहः अपाद्य भयाइाक अस्माद्यत्पयः स्यानवादिति रद्दयाडोवषंरक्षनक्षेदिति रसनानि
ति ऋदुः ऋदुः स्त्रीरद्वंदि शपावलागानकशगति नपुंसकाशं स्थायुलिंगोरमयायवरोनियुतहलगंगांयस्मसंगधरखरपिवतिसीसी

423
1982

नव॰ ऊ॰ [illegible]
[illegible]
२६ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] २६
[illegible]

425
1982

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

न॰ऊ॰ ।स्यां तावंतोऽक्षं शशिस्मादि यथास्व: स्यानंघरस्मरनेघ्नस्नपाकेमथ्यनेइतिरकुस्थान्मदनिविशुन्वरूपस्त्या दरूकजीरे: घकुमानसोनरां
नरंशनिर्माईनी स्वादिनुशंवयंनं भवानिनन्वार्शनिनामसदृक्ष: स्मृशाक्षमशानिचजमरहनोपिनाकिनौतिविश्व: सोपि ऋषिरानौ व
३७ दिमादिरह्रा रूपुरिति पृश्चार्था स्मौलिशु: स्त्रीवंशा शहस्रागरूपर्वानिवितानिदांदेवाशल्कुरयुरामनोज्ञानि: सारवा स्वछंदश्रीलंक्षाझे
रूकुमारशिवरुक्मानमान्धातास्थिथाभिनिर्माईनी नृपमंदक्षनि स्नेन अवेस्थ्यथातोगंमनाथमर्थादिक्षकारनाम्नारकुमाल्मस्मरवाशि
निकालिदासस्वच्छनंस्वारत्थानं यक्षगिति यक्षुस्मृस्यादिसंस्थासुविशुलेचानि येयशदिनिर्माईनी ऊरुरीति म किम्नश्रीविकुमानरु
स्वमरः उर्णुयंते आच्छाद्यनेऽनयेत्यूरु: सर्वाणि मय्यथ: उरूसंहरेहिनिक। नरिस्मस्य: स्फिचे: स्फिच आलिंगने अस्मात्कु: प्रत्यय
कस्थानादेशा: कुचनेत्ति आदिमानवकायं स्फिस्यति स्कानिस्यामिश्रथेनेइतिसावल आरू: पर: स्वनु अवद्वारणा स्तूदिसायां पर्युरि
रितिपदंशु: परजालासदेनिविश्व: इतिमित इतगतो अस्मादिगमिनयो: रूपयथो: कुस्मान्मवादिलहरिदुर्वक्षइतिहारूदरिशाद्ये
रुजानरुनंदीमर: शिलनकूलजानु: स्यादिन्यमर: नद्योनानि: सु।कुष्यामसइतिमः स्वरूः शंकुः स्वर्णु प्रवहालगेनारिइंकायां काल
इत्यादिस्वरः पृनिवक्षानेरुन्यस्यारिवाध्य स्वरूदनदेः ईप्रदेयस्वनेकुमारुप्रवादिनि विश्वाविकांडेनोषा शंकने अस्मादिनिशंकुः शंकुः
किलेगारजान्वश्वेस्थानावदेपामहर्षा: पादोमंदवपाद्वस्थानावापिवहूत्यनेइतिविश्व: पांसुगिति पांसुः कास्येनो घोषेशविमेदिनी
त्रिशिविशेषइति नीलंगु: कि पिसानोस्याइंमवासौमस्वनयोरिति विश्व: नीलंगु: स्थाक्रिमौ कृमिमंभगत्सांकुयो पिनोनिमेदिनी
कृत: पादानरोमोति नीलंगुर्णिव नीलंगुरितिदि।स्थ: पानारोपानिके चिनुनीलशाले कुपपदेगमदिह लोप: उपपदस्थस्य कृषरदीर्घः
स्वपायां निपात्यनेद्वस्यात्कु: लिगुविनमवांसरानिति नरूरवि: स्थगपादस्य स्थगपु: पुंस्त्रियेगौमायो स्यात्वेवपरसमादिनौनिमेदि
नौ स्यगवत्रप्रसंशे स्वाती गामार्था स्यार्योगिविश्व: देवसुवास्यालिंग: स्थाहार्मिकेकोहपालिकेइतिमेदिनी आरुनगणइति
ननपोलश्वनिविहंस अस्मात्कु: स्पिकुरुं गडुपंकां प्रयग्स्ना पुनस्तनयोगिनि विश्व: मदूस्रुलपीनु शाकस्थरस्स आशयंप्रसिद्धितं जं ३८
नुष्ठेवशमिहिरिस्वाश्रिस्य ऋवजडु: पादुगतो अस्मान कृयानार्दृहिश्वपाद्: कडिमेदेकंइस्त्या दिवोध्यं स्रांदि महिस्त्युत्याद्ये यास्य

ग्रंद मधविन्याहन रनथावले पदइतिमांत्रायात्: औरूकुरुणोवाऽरगमाविशगिति वाइसेते भस्यालिनिविश्वद्द: वाअरागाटस्भइत्यमेवास्य
गवाश्विनाग स्वारिनिमादेनादेमवहानकुरइनि इकुः स्वांतनदक्षअतिमेदिनी संकुगलपिंगलोश्विपानीय: भिनवाद्वितीति उरसस्ययाणां
निभाव: अंकुश: कुम्भवेनिनिम्नप्रकाश: अंग: स्वप्रमपवंचलनयोरस्मात्कुरच्वादिस्याहानांसे प्रसारण वाहयापालात्मस्थ: मंप्रमा
णां धारिच्छनि मर्ववादि वायवास्यानादरूंदिशापवि शुंगः नस्निकइन्युयानंमायवप्रमाकारादि मिशपि नखेलकुस्ने नवे नस्युंकं
नमंशलिपुगवानामि धनिविहारि धुरया विकस्माइत्यादिसंरंधुष्ठवारपादोस्थानिविडादवानवारोपिमा धवेनानो सिद्धिमिहिछिद्दि
निस्थवस्थय: संप्रसारणवीनिवरनादृगतिधानतरमिनिनिरूपेस्थीयः कुरुक्षिथार्थकस्तरपद्मरवसंस्थानस्थानस्थाशमित्रत्वालदक्षा
दि: किमानिइयाशधोरोगरूपरवध्वंदगलपनाहविपुण्डविनशोगनिवाददवेदवधृगविगनइतिवादिस्माससंनस्तवर्यादि समारानाइ
निवचवनिषदसंजनयत्नयव्रतवान इत्यय: किञ्चस्वरवारूस्थदेसयवनसंस।सावणस्याकवाति नमशमिनवंयादिस्यादिसुरूपधियंगं
वकृथानत्वापानिनिष्कर्यान मंकुरदनिवदिमंइन अस्मादुरकवलोपस्य चाङ्कलकारिति धानेरूपधायगा: पक्षेउकारइति भाव: स
कुमकुरूकसोपिवानिविश्व: मुकुर: स्थानसुकुरहृपणल्यकुलकुम कुलाक्षरंदइतिमेदिनी धानाद्विवनासिति कवि कृगुणादुगागम
स्वानिपात्यनेइस्याकु: वासनालवीनि मामनस्थिपावादनरं सङ्कादयस्य महाद्रय: कंकृरइति कन्धुरमस्लिंकेंहोस्नि कद्दुर: पापरूपसो:
कर्तृगादरूशनायांसंरलपुनरत्यवादिनिमेदिनी वंधूरवंधुगाविति वंधवंधने कृडुरइति कुरुआह्वाने कृडुन: कुडुगमन: इतिरूदवं
द: कुंडर: साल्वेशमापरधेयिवणांनवपुंमक इतिमेदिनी अनमानस्यगमने आदिर्दीर्घः आतुर: रागनि।। गंधनयो: गुथामगम: वानुरा
स्मारसिश्री इत्यादि पिङ्कर: अस सम इस्कणो मरुदय मलोपाविणामे मस्तपममंगवानारस्थापादिरादिसंदरमा: मखलिपाप शेगंस्था
दुपायानिपुन: पुनादिनिमेदिनी शास्त्रा: अहउनिहनाजकारलोप: आघाशादस्मास्मितपदं आसोगस्यथमानायांप्रपुस्थमाविस्थसाहा
नौ रूगवस्थनस्ममरोद्रपत्यो: पिनाकनिघत्यो: प्रसभ्रमथ: प्रथमस्ताधिनानवारिस्थमर: अवि॰ अवरप्रणादो महेश्नायां अविश्वरति
॰गजासगुद्रव्यसदिपासहानलुगंशंधामसादिणाविवानि उदमाला माहिपमन्येनचनादिलानदीपमादिशारानलजी मंद: मंदवानप्रसानि

427/1982

नव·ह· गादिषभगभेदः स्यादादिषवन्यांमतमिति संस्मागवर्त्तः येऽमाथोमितिइंदेवस्यनविषी· इंद्रस्थानविधीयो विग्भिनद्व्यादिमत्रादि
निमाव: वहिकानिद्यंश धान्नः पाताइस्यादिषुवन्नामम्रनाविर्णाशवस्थणाऽष्वेदम् ऋमिति साम्यं नविसः सांमनादारेभेदेस्थियवसा
७६ यो: नाविर्षाहेवस्थायांशुमिस्कांमिडाद्धांमाविधी चंद्रवन्याभंनास्यगाव्राहिरांचनइनिमेदिनी गजियथमयमं वलनयाः किलेः
किऽकष्वस्य रोडनयोः अस्मादिषत्रुधानांद्वंगागमथ्यादिलिप्यंगापरागयोः अपराधेगानिमेदिनी इयमदिइयइछायांदोदयं सु
ह्रदयं मिदैव्य छिदिन्द्रधांक्स्यांमिदिविधरणो मंदिस्तुयांत्। यदि अहादिनिम आदिमावेमिहसेचनं सुहलविस्ते सुहृत्सास्सवोम
यहोसा रुधिर आवर्णं वंधवंधनं गंधशापलो इपिगामिद्धनि भादास्थ्यस्य छिदिरः पाववेलज्ञोवत्वात्सय स्यधोइतिमेदिनी
अदिनम्भगोरधीवंनामयस्यलद्य इनिमेदिनी संदिग :नेत्रपंडइनिव निमिरंधांतनेयामयांतरे इनिवामिदिरः सर्वद्रुहयोरिति च
अदिवोशुदिरः सर्पभक्ष्यांगानिव कंस्त्वचिरंवाचदूत्यमरः सविरो गारकसुभिक्षोसंद्रुकुसास्त्राणितिमेदिनी वधिरः थोत्रेऽ
यगदिनः शिरं विवर्णयन्ते छिन्नमित्यमरः अस्मैः भयामात्रं जाजिग अजगतं गताद्यनगतो शगानितिरंता स्यादथोतद्रो अर्थात्
आयां अतिविशिनि दयादोर नातुनस्थवस्य यंत इक्षणाम्रोगानिपायन इन्नुकनदषिचाइ आगइनमतिप्रस्वयंप्रियमिया
दानमयनायविरुद्धस्यत्वम्भानाव अंगवाद्यिनि अंगस्तुरि अवादस्य वत्सारस्यवारूकनागत्वामिवते अव्युत्पन्नस्यवदानि
अन्निसंवणामायविषयवस्तनिदइनिमेदिनी विविनाविदिनमुदिरुहत्रुदइनुदिन्विनिविचिरस्वतागः अमाद छिद्विद्धांशादिति
स्वछित्वस्वास्यदः सविदिगावस्यदाल्लावदेवत्ववन्वइनिमेदिनी विवितिनं अवनः सिवगनमलानि विवेवाः शिविकस्वइत्यमरः
सविकवि सगुनौ वल्लस्थाने भवथाणने मदयुतायां नदिप्रियायणा मदनस्थान मदिलनायांशिवान युदिनोइनुकू
आदावे मत्सनायां कुदकादिव स्विलइनि विष्मागदनस्य स्विलमहदस्यमस्इत्यमरः मदिलनि मदिलाव निनोयियमाणिनि
मंदिनी विषयाः विलिमंदलोदइत्यमरः युधोइलेनि नचार नमधेनोत्रायमयोगाः धमन्दमानसायावदाभिवादनि युत्तमयुदू २७
लायां अथवपलाशवत्यादेलोइनि वगमटस्यथः वर्त्तः खसुतांनो यस्मादिनरयस्य वांनाइना : इपिलात्मुस्तायां सावांसा

सांगादिन्नाप्याः युद्वगिरकगियोवर्णाभदेवीलिंगकमुनाः नत्वा स्वरदेवयुनिमदवक्षुपुरइतिमेदिनी गणुकइन्नाइनि नी
षः दण्डमृत्युभांक्नादवनिकामस्कंधविनान्यमगात गुणादिषः गुणुत्साणनिज्ञानिज्ञानंगुहूत्संवरणा मिथिलादयस्य मथविला
इनो अनारम्यत्वं निशानवान पयगतो धनिदनगता इक्कहजानिवन कुदिवि गइस्मनरदस्माधास दंशा मदने कुदिधानेविदि
वानसुषियाम आह वाकुलवादिनि कुंद्रः कुदि आच्छदने अस्यपाकस्वंशंदुवनोनिकुवेरः कुवेरः स्यपलयसवः गदेः गाढूगा
नलकूवराः धनवनिवायां गुधपवत्यनेन गुहसंवरणे मुदयविन्न रवः यतं वणो: कणतः स्याचिरकंठपारावत विदंगयादिति
मदिनीरषानः वल्लिमावशी नितिवाचिरांइगः अथ आतवस्थितं सामादिरं थलमात: यदस्थ्रोदकौति दयाकणतइनि थियाय
[illegible]
[illegible]
[illegible]
रगयो: पदगतो कपाल्वइनि कं विनस्य इव हिवर्यनि कं दुहेदकं इदालु संहृदालः कंडाविशानु कं दालकोशा यद्यालकस्तीयमरः प
यालुइनि पयालं कस्यपहेनापयांत्तान्यानुयाधिनेतिमेदिनीकवं आदलं वादलवादितान्याच्च वक्षान्ः पूमिदकस्यान सदलमिधुरा
मिणाइनिमेदिनी अदः अहद्वसुदया मिदुगुणतलस्य मांविकुकनात्मांणवइनिमेदिनी विमवर्णा विनानिविसवंतेः मनुविमा
कोलताया :प्रमाविषिणाम पुत्रवसवनं अवर एणादार धाम्रुधाम्यायायाधः कुश्रो आयंग्नो अकुलंस्नुमावदूरमिमेदिनी सवालि
कथितंनवन्हनि कलद: सैतुकलू स्थिराकुलावतु इत्यमरः मदुंदमिसमेनमलइनिच चातुर्वायोदृडिषकुबा ग्रहयानिमदागतनन वाकुणाय
रक्वाष्टिपूवन: मिवादाव्स्या राविदायाद्दिरमिव तिमदिनी अग्याविस्थव मादिमदाव्नवानितनद्गुणा: हृदियाययम्रविकमिनः स
लग्रावियुधानयः स्वकृत: पाष्टिवाधावोन भस्वानुकसवाहितविवा कुस्यानवनोनंद जंजगतुः मयानावृलिपाद नेवनोषावर्यस्वानि
यत कलुनायकस्य कलुननीनानामित्यादि कलुवर्ग्यादिपदस्व आर्वादेवमानिव युयानि निमेदिनी कलुत्वादु सर्वानित्यमरः सा

न.छ. मित्राणि: कमुकांना मनन्नाविन्नतोयाद्भावेगगविभावानां पाशने: हिगनावाभिग्रहणंग्रपंचार्थं अजिह्मगाख्यादिनाकुत्रस्यचिन्नुहितसि
हत्वानमनुगिति मंत्र: पुंस्यपगाधेयमनुस्यापिपनापना इतिमेदिनी गावुनावादित्योयोगंधर्वाविपुगंधर्वाइति चर्मोदिनी भानुनांदि
१० णाइतिमुख्यइतिवा वाय: इ: वात्यचलाविनिआसनया: भक्ष्याच्छुशंना: किंगदयाथकेनुनोस्फाना कारिशिलोम्यानेभूतस्मरणीतिमेदि
नी भासते आशुन्यासो आशु: ग्रागरुमिति अभिरुचिनाथं वृषे आभवा च्याद अनन्तरयाम विशेषवाचकस्य आवायासनाय
स्याद्भिपिनाप्रशायद इत्यचयस्यापेभाह: यस: यमनिराम: कृत्स: इत्कृन्तकरणे कृत्: किंत्वाकृष्णाभावेमपाहेमास: कृत्नु
संज्ञत्वाप्रमीतिमेदिनी रथिवद्याध्वनु: पयद्वो: वदमापणं विचार्तेमोद्यत: स्थानं पत्यवह नुं रणुस्वलह्नु: पथि केतुम
मनुवान्द इतिमदिनी नीवयाणधाम्णो आनकन्द नेवानक: पुमानसोमकूपकायुभ्रमो विपिनिमेदिनी रुचिवसि रुचिविर्ं
स्वनवत्व अदन नन्नुविस्माये धनधान्यसमस्याङास्त्वमाद कृश: पुंसीत्यादि: कृश: पुमान रुगेपाम्रो विप्रो कृशान्वयस्य न
योगनिर्मदिनी चम: सेनाविन्ताधचसेनामाच चयोषिनीतिमेदिनी स्त्रियांस्त्रिस्तनुस्तन्यस्यसर: सर्जवाणितिविद्युति
स्त्रियांस्वर्गारिवा इइतिमेदिनी स्वर्जे: कोटांतरस्थना स्वर्जोगपाद: परेहापिति चमते: मनजुद्धो अस्माइ: स्याह्यवाह्याय
पाथयसर्ज: स्त्रीशाद्धाधावर्कास्त्रिनिमेदिनी वहाध्यव्र वहमापणे वधू: स्नुषानवोढा स्त्रीभार्यास्पृक्तां: गनास्ववनिविम्ब: पत्नी:
महिलाच धामिति चिकांड्या: कपेपश्चकृपग्निशितिंदकोदिमार्थे अस्माइस्याकृष्णंतादेशा: कृष्णंनु पासयामाचिचविद
न्यसर: भित्र भित्रसगतो पदगतो कृगतो शासकिलकाचिस्थान थाड़ाच्याय धन्मियाभिति मेदिनी कास: यानयाद्ध:
कृतिनुद्धाविकल्पवा चिस्यादिति दमसंड: पणाइम अणदंडकगवास: अस्माइ: स्यानचापान ह: शांतादेश: ननिल्व:
नृषि अवस्त्रंसन नलंपतनलइत्यनाच्: दंश: सूंहिंसायां वाइटचनस्त्वनतपाचो: नइतिनिन्द्रनीतिनिर्वृ वस्मनादाविति
पंगिणनंतुवाइलमाशमोयतइत्याह: केचिनुहइभावयिचापिर्छतिपहिवाधानोइगोगमाइक्सेषान्तुधानोगुणाइलभ: इ
गागमाल स्वयमायं नरपिभवनास्पद चकारन्नवेन याम्याययागुणा: माधवीय: दगिहाने: दगिहाइगनो: इच्छ आश्वति

भोजनं वसु धालापइनित्याद्विकंपदं छित्वाइधान्यास्यात गिल्प्रबोधनित्याप्त्यानेरइ: स्पष्टश्च आश्चनित्यानेन अंस्यलापंअं
स्थसंवादलाषस्यनिहितीयस्यवंशस्पत्वाद्धि इतिगमाद्याटिलाकुप्रत्ययइइदिस्थंचहरू पादइ गणोआदित्यमर: इत्थं च
स्कशाणिनतो माध्यान्मायविशेष पथुगाइकुमायां अंइइंत्र आटबं पदनतिशधा: कुशित्यच अतिप्रसंगेन व्रतंवाविच्यार्थमि
त्याह: ण्याआदानबंधव: इधाभ्रधागणादिकवव: पांतवर्मणि: विधवं: पवंच अंइबंधनामिति अंइ: स्त्रियांस्यान्निगइयम
दनपणस्य चनिमेदिनी अंइकाह स्मिनिगइइत्यमर: संज्ञायावकन्यागतिकृस्व: केचित्तु अमगतो अस्थकृत अंइ भीरितिव्या
चख्यु: इमोथयतिइतिनुशारिस्यं इम: संदंवकत्तं स्थर्य: कथव इत्यन्ये केयटमनानुगो धनाय्सस्रपाणिन्द: इवहिन्यु न माधवा
दयस्त इडाविइपरेप्स: कृत्यय: उपपत्यइत्याइप्राप्निपात्यते यत्ट्रहा यदंइ सनितांतसंख्यस्पपषपद इइ: स्मर: मर्प: दे
पियंतव्यास्यायंइलगेनयाणिवथाच वइ पस्पनाइ: इमलीति अनर्घवदिकसाहित्यचनान्त नस्याजंगो: कच्छरस्मा नदी स्त्यमवती
तीति केचिनुपगिणनंजल्पकाप्रमोगइत्याइति भागविभयागंकृत्स्नंनत्वसाधकत्वनोवानकृत्स्नलइकाइत्वाच्छइत्यनरपराधिका
रस्यकृत्स्नविधायकस्य गणनार्थत्वात विधिभितिवाचिन्नुकेचित्तुइथानोरन्वाहिनंपृकचानिपात्यनइत्यन्यसोविधिपुनिसाह: पु
पुनर्भूगिति पुनर्भूविधिपृस्सहाइत्यमर: दिग्ध्वाहवाविवाहितयर्ण: इज्वलइतान्त पाठमाद केचित्विति एनस्वदयमाथ
वारिग्रथाविवइ अतन्त्वइम: स्त्रीमर्यवकृपागनिमेदिनी मथा: सगशाणस्याग मुनिगरणो आख्यानुनिविदास्वदास्यमं
जालस्याणाद: मरदिनि पशाहित्वादणिमास्नोपि मरनपाहोप्रनुपस्वोसि तथाचविकसाहित्यकाशा: मरत: स्पर्शन:
ग्राण: प्रशांगमारतोमरदिति मायंवातिसमास्विणास्यमनइतिकवि गतभ्रांक: नुपवहिंमत्वाविभिणासवनहीनिपाठकोवि
नव्ययंवसन्नइथानइतिवर्णावि वेर: गरादानि यत्नाविस्यंतनाम्नासस्यंमनुपांमस्थसयइत्यनेनवत्वंनयास्मानयसुदिनि गंध:
स्त्रीस्वर्णमृतयामितिमेदिनी दपहस्पनुग्ध कदमागितकटवर्षावरणयो: इस्मृहइहरणोस्थगनोरहनम्भनिवि पश्चाशस्तमाह हरी
दिति हार्गिहगिस्त्रियांपुंसिदयवर्णाविवापया: अस्त्रियांस्थानणचेतिमेदिनी कन्यस्थति पनगनंवाहिदंभत्नांविस्मयि

नव॰ रू॰ कुमुदस्य च पुष्पाणि पुष्पवंत स्यामोद्यामस्यात: गंधसौगंध्यनामभेदयोर्नाम इति मेदिनी नंदः न तु आघातव्यस्य इति: नदिसौदामि
नीविद्युदिव्यमस्त्रमात्रमस्य प्रमासनेवाकुलवराधिति यद्यपि नक्षत्रिकनीयने नवरद्युमारस्य सिद्धान्तादिहनेत्यनदच्युक्तं नथापि
१९ नेत्रसमानाधिवीनि पर्णियमानावहुकयद्रव्यमाश्रित्य नवहस्तावापिसाधितः शंठः स्यान्मुसिमोपतो आकरशब्दसर्वसर्वनतीसमस्त
नीनयानि मोदिनीकसे: कमुकांतो कमुः कछपपुंसिमोडम्मेदेन पुंसक इति मेदिनी जरन इति तृणयादानो जरठ: कठिनेपांडो
कर्कंगोप्रमिथे सर्वदिन विम्बलादिन्या जगठ: कोटने जीर्णं इति व जयंतो ग्ये: म्यङ्गौडायां डमः ग्रामयुपग्रामे: शंकरानियोन्यस्या
स्त्रिवंवानस्थाडस्यमरः डंग्वः वंवानया विम्बामाला स्थिति थिमिन्नम्ब इति मेदिनी कणः कणगत्वसन्निधाने घनोसर्पन
पारमइति विम्बरोदिन्योवल तयर्मोजने फलन्द इति विफलानफलावलेतिविश्वः त्रिफलामाह समानार्थस्त्रफलशब्द इति
द्विजाभिनि सचनक्षिनः ग्रंथः ग्रंथ आयोल्वे दृशादिषु: दृषुसंचने पल्लवतास्यगतो नस्तुवननसालयोः महाम्बावरवर्णाध्य
न्यल्लास्व जघन्यगाडस्यमरः इयल्सुरंग गडइति दमवंद्व: पल्लवंतिन्वृक्षणोवापिकमांसनपुंसकः नागसंस इति मेदिनी न
कमन्यरयस्यादिन्याहार वाकुलकादिति: सरलः पूर्तिकाष्ठनासोनागवत्यास्त्रिविति मेदिनी सरलादिरनायंनघनायंन शांडि
कुसाः नडार्शानचकुनामा अस्मिनसंसारकानन इति ड्यामियुक्तमयोगः कंस: कमुकांतो अस्मा कुसादिचेत कन्तयया
वाकुलकादिव्यकुश्यत इति वृक्ष कंचनोनागगजस्यान सामोयावृक्षयोनपि कमावपुष्परासंग सल्लिमनपुंसक इति मे
दिनी कुमन्दस्या योग्नकुंनपुंसकया: स्त्रियां नालकुल्यामासभूषणाय कमाधिदयास्यांनिमेदिनी मूर्धन्यमध्योयं मिति
वर्णादेशना कुडायंडवड इति धानादेस्यांनकृतधन्यानकुवनापदस्यादिमि: पठिनत्वात उद्वल इनादयसनान्द्यमध्यमा
याद्व: अनन्वकुसलालपल्लापिदीनि विम्बकाडाकुनलापिन्दानि पारानन्तः लंग: नागगनावस्यावकल्पयस्ययवाकुलका
दिव्यकुसंगाह्न तिमाव: प्वमयोपि कुडागमावाकुलकादेव कोदिकासिकुटकादिस्यकडागतिमालनया: कुडालभ १९
स्मात्कलयश्यगडानस्याडंस्या इवाकुलकादितिकोमल अकुल सदः वाकुलकादन्यत्रापिदोयः नयथा कुडाक्षपणद

435
172

योनाये चापदधनतनुनालस्थानोपिगुणः कोपालः कांगलोबालङा विडायः कुडंको मल्लनि स्वे च कुदस्यान स्पसोयदायिकः
सवसंधः गंधवसवलंबा वलंबगो: स्त्रीसिंचलकल कुल राघवसमल इति मेदिनी कटि आकाननबोधः गोगाढियानडी
धिकदको महाकालिकवर्षवडकोदलसंज्ञया विम्बासायप्रमापल्लानाहृयनड इत्यागनिनिशांडीसंड: अजादगलतिगणत्वा
दाचापि कदल्याल इन्द्रापर्णायांकदलीकदलीपुनः स्यात्रसय कदलीपताकास्मगभेदयो: कदली चिखिडायां चेति मेदिनी कुडा इति
मात्रीधातु: कडाल्ड: जासिनिविधुलमव कमकतवापिधयाधाचनपुंसक इति मेदिनी कुमुकांताक मलमल्लिनाम्यजलजल्यामि
सभन सगर्भदनुकनल: कल्लाग्रीवरस्त्रियागनितिविम्बमादिन्यो मंडिम्यायांमडकंमविद्याकादिडाडाहडागजक इति मेदिनी
कालामंडलमिन्यमरः विंवाः स्त्रीमंडलचिवितिनमजः अमडाडा मलो: सोपापचिदिद्रुमपणदाभिधयवादिति मेदिनी तु
पः चुपमंदायागवो: नवल: यानदमोनचागरुमलगनचपकाडसालाविष्णुपुष्पकोपिपर्णाभूत नकुंस कनुआंग्रस्याद्याचवक्र
लचलइति मेदिनी डांडिम्यो: डाकुडका गमपुष्पामडाकलगंड गांडिकाडाल्पाचिचनघ्रागावजदकीमन्य: मन्यावडाद
ल्पानि मायंडाकल्ला विश्वडस्याद्वागवल निकल्प इति मेदिनी डांगुरु छोंढरनलुंगवेलालवल्लवा छगस्योरहकारइति
मेदिनी असंताइ: अमितिग्याहार: इषुपडाल: स्वदीडायां खलु अवदारणमकुडानवनसमंभकी अमगत्यादिषु यथुदा
नगल्हगतो वणदो न पणात्यवदाव वस्तुनो कडिलायांचुविस्यकणसा: स्युरितिस्तुत अमस्याहरमलकुशीकतः अयाध्या
यानस्याविपयाभावान दंड इति बाकुलकाचूड इतिनिसंज्ञा दंडः स्त्रीलगुडापिस्यादित्यमरः दंडानयकरणायोदिधवायां दंपा
मिति एवंडाम्भी डाकल्पेन कविकालमभिमदयो: मंड: पंवागुल्ड गोक मदद्रविकृमस्तानिवंडानुपांकल्पायांस्त्रीचिपुंडस्याद
इति अमंतसंपयाण्यानि भनतिमंड: माण्डवयव: पंडः पद्याहिमधानसंपस्थान गोपतानुमाल शांडमायामसमा
स्वाभिमंड: नालयादिगंधसंधानवलनेडयमाजवनमतानरयादनाल्यादित्यमपरइति गंडः स्यात्पुंसिकपालेनाग्रहया
गवभेदवापि दवीरकंगलेपुष्करयमयच दरुहृदनंडानानितिनिर्णादृढस्यमदिकारंरत्यया: चंडीकात्यायनीदेव्याहिंसाको

न.रु. वत्सादिना: पंडः षंडः क्लीबस्थास्यादिति मेदिनी इति निष्पन्नतो पंडः स्त्रीपुंसलक्षणं षंडमुक्तं श्रादिस्य: किंतु कृष्णमात्रा लोपकरणयोः
कृष्णमिति कुरंडक्षिप्य अथ स्यणादुसारमवलिरिति नन्तु प्रसादकन सवमन्यना पिंडोर्थं; स्थ किंवा भगुण: अनुनासिकस्थ
१० क्षिप्तलाभिनि दीर्घस्कन्द भवति वाकुलमाकस्मात् पृथक् विधेर नियतादित्याहुः कुण्डगमालयमानमदे द्वजल्पा आय कुण्डी
कमंडलु जारात्मजि वर्तास कल पुमान पिठरन्तु न नाड इति मेदिनी भस्त्र न जारज कुण्डा यस्त मर्तारि गोलक इत्यमर: काण्डमिति
कस्तुकांता अनुनासिकस्थानि दीर्घ: कांडः स्यादिड वाणार्थवर्गावसरवारिषु इत्यमर: अर्वाक्रमित: अत एव कांडस्तबतरस्कंधे
वाणः सनालथा: कुत्सिते स्त्र मिन्नाडीं हं दमह स्फिनार्थ्य थासि इति मेदिनी गुड: अव्य ... गुडो गोलक्षपादयो इत्यमर: गुडास्तु
दानहस्त आयस्य गुडाकेशा: शिव: जटाधारित्वात् गुड: स्याद्गोलके हालिसन्नाह सविकारयो: गुडास्ताश्चापि नाययाडका
यां नयापि नानिमेदिनी गुडानि झानस्यांडआ: इनिवाजितो द्वियवार्नसनिभाव: स्थाव नागानि निष्टांपन शावन सञ्ज्ञाकशालनाणि
ह उमान्तव भाकार स्निग्धमया नन विस्वरंवा धिन्नाप झ आच्छुदा नाप्यथापि स्वेदे स्याल्लं माजन क्षदपि स्थाली स्यात्स्या दस्यस्यापि
मेदिनी वान्ता स्यात्स्रकुंडस्थाहस्त वानिवि स्व: माजलोय: स्नत: श्रद्धाविड़ालकायझा कंड इति मेदिनी पनि वंडि: पद्गता
चाड्क्षाप पनस्याम्लयंश्च पानिपानालं उपधावृद्धि: अधोभुवनपानालं वलिसझ रसातलमित्यमर: पानालं नागलोकस्था
हिस्वरस्वानन्दनिमेदिनी नंडान्डानि दिनान्त्याश्च अङ्गुपयत्नाभावान्नवृद्धि: साथवन उपाति वंडिभ्यामालं लिनिनं पठित्वा
पानालझाव वाकुलकाह द्विकृत्वा कृ स्त्रवं सालिमिनि कंतां विस्पायनु वंडाल शब्दे पितृद्धि: स्थाहिस्क कंन हानि समस्तान एवं इति
उड्वाल हनादय: एत च्च कुल्माल कड कर्मान्ते पाद वंडाल मिद्धा सिद्धे स्य स्कंद श्रीनि वंडालास्यार्थ अपांविड्धुना वाशिकेन
नहाप्यपरस्य दक्षिक रक्षिनि चार्थं नमिविचिमनस्तकां साथ्या विउअश्वेश्वानर्द्ध आक्राउान्नमादिसायां कुलस्तं स्थानक पिढ्ढल
ननिर्दिष्टाप्यल्लाप: पल्लगनाप वि विस्तार नमाल किल्लाक्षवड्डनापि क्षेस्रूप कुम्भडइति मेदिनी हिन्नालाविंडवारुण्यामुत्त
पिन्थां तु पथापि ननपरसाभिदा: पुंसि पत्नस्याभिधयवादि इति मेदिनी विडालान अपिड स्याद्वुष्टदंडाक रु पुमानि निचमे

दिनी भानुवितालास्मा त्रागेदृक्ष्वदंश्वाक आर्त्त पुंगन्यमर: मणावं वलदर्वा कुलिगुन पुंसकसालिसइति मेदिनी कुल्माल: कुल्मेकुंभकारे
स्थाचं त्रनान्तं इति मेदिनी कुलाला कृकवाक्षणि: ककुभकुम्भकारावनिस्मकंड: कपाल: स्त्री स्मानिस्याद् घटादे: अर्कलदसंइति मेदिनी
विस्वग्रकान्ते पंचालश्च त्रिकालयो: स्त्रियां पुत्रामिनी दृज्ञा इति मेदिनी वाकुलकाक अथनेत्र यकाललन आदित्य उपदेशात्स्याशाला: शालत्र
स्त्र भस्मादिप्रस्त्रिलाभिनालागन्धापाताल्लानिश्चानामानि निपाननात्र्वी चाभिनिन्याप्त: भानाकुस्कंध ज्ञानवार्थानं द गन्दक रश्रावानास्त्र
पड इति मेदिनी सुकेशान्तप्रसृष्य: नरत्याल कुलन नपत्या: त्रुस्कर्तनमंगमृति: नगमलरगादीनां मृणालवत्स भंगयानिति विस्त: स्वे
कोटरवृक्षस: भाक निगमार्थ विडाहिम्य: विड आक्रांडायदश्वादक्ष विक्षपत्य स्या: गन्धादिन्यात विस्वंग आप धिविड्यापक्षनिरत्न
पदन: विडंग: क्रिमिसंघ्नो विडंगानामत: न्यचादि निदिप्य: विडंगास्त्रप्यभित्रंस्थात किमिघ्न पुंनपुंसकमिति मेदिनी मदंग: पर
दथापडानि च कुरंगमागारि ङापवाकुल इन्दनं चानि कुरयाद इत्यस्मादंगन्नुन स्थादिन्नन पुण्यभावे इत्यन्य सहस्रानगनो घञ्चरण: स्या
यंग: पुंसि दरणवानेकनमतंगनझ अवलम्बापि इति मेदिनी थाकुलकानन्तर अथनारंग: पिप्पर्मारस्य पाझनापानि विष्ट नागरंगकूर्म
पिद्व इति मेदिनी गम्यागम्यगनो भदक्षसण वाकुलकारम्गग्न्याहि अस्मादपिगन अंगयाञ्च उपायच्च प्राधानक अंगादशविशाय:
स्यादंगसंयोधनं दाप्तृ श्लेषोत्कर्षेषु: पवन रक्ष कल्क्षाय तत्स्थि विनयज्ञार्थमिति छाग: पृथतभृत्यमनेनोमित्रगा: पृग: क्रमकपुकवृंदे
इति मेदिनी मदंगोपड कंगास्यादति स्निग्धांडक पिरा निद्रावृत्तं नागि धी स्वक्रांगडकसंगामिवृद्धभदक्षगांडकड इति मेदिनी भन्न: द्रुम
स्थाणपापपयो: किट्टिस्यात वननादि कुटणामिहपवार्य: स्तगाधृस्याटपिद्रू: धामधूस्रते संगरानगपुंसि स्वर्ग गुड च चीति मेदिनी
श्रणाति चाहिंसायाम् स्मान्तश्वाना: इख्लत्व प्रत्ययस्यत्त रि वंनुदृश्यश्रृंग प्रभु वंशिरस्त्र वि वंस्रोडाजुधं च क विषाणात्क परमो स्याथ श्रृंग: स्या
न कर्ण शीर्षक: स्त्रीविषाणायां न पर्वान सहया: क्रपनाम्प धारिणि इति मेदिनी श्रृंगविषाणमायाख्याता शालाथेन लपन्नदे मीनपृथिसरकवर्णानां मेदे
श्रृंगाक्षपुन्यन इत्यस्तस्य नीचावा: गणयाद को स्याने: शाकुलानाश्च गणासनान स्थलुद भवा स्मानी नित्याना वृद्धि: शार्ङ्ग पक्षी शार्ङ्ग धनु
मिनतु पंग स्यार्वकावेइनिदार्थं श्रुदिपा: भुदर्प: गलिकापणं: आ स्थायापात्स्वंगावृगाइत्यनोस्य: शृङ्ग: सर्व्यभद: शार्ङ्गभूनिवितापः अं

435
1462

नव.क. द्रवद्रुद्रुमक [illegible] ग्रामो [illegible] इति मेदिनी [illegible]
[illegible] इति मेदिनी [illegible]
३० [illegible] इति मेदिनी [illegible]
[illegible] इत्यमरः [illegible] इति विश्वः [illegible]
[illegible] इति मेदिनी [illegible]
[illegible] इति मेदिनी [illegible]
[illegible] इति विश्वः [illegible] इति मेदिनी
[illegible] इति मेदिनी [illegible]
[illegible] इति मेदिनी [illegible]
[illegible] इति मेदिनी [illegible] ३०
[illegible] इति मेदिनी [illegible]

[illegible] इति विश्वः [illegible]
[illegible] इत्यमरः [illegible]
[illegible]
[illegible] इति मेदिनी [illegible]
[illegible] इति मेदिनी [illegible]
[illegible] इति मेदिनी [illegible]
[illegible] इति मेदिनी [illegible]
[illegible] इति विश्वः [illegible]
[illegible] इति मेदिनी [illegible]
[illegible] इति मेदिनी [illegible]
[illegible] इति विश्वः [illegible]
[illegible] इति मेदिनी [illegible]

नव. इ. ध्वनतनिस्त्वद्वाविश्वान्तनिविशतांस्त्री जगानिस्यान्नुप्रसंगनायत्त्वांशुसिरन्त्रमदव्यविसं निषिध्यतिमहिनी इत्युत्तणगनो ग्रीडः स्वयपरा
नद्विस्वयद्वायांशदरव आलकव्यागदलिवाइस्नाराइनवशाधाः इत्यकदवा वी त्यादः अक्षेरीतिनिनिवायंतइतिच स्वस्यायंतभयातिशेषः
इत्युइति इत्युक्ति इत्याद्युत्तवंयाम्निविध्यतिमहिनी अवयद्वा एनवल्समयांनानिपात्यंनं अंनोराजार्थामिति इत्युक्तोभ्यामिर्यंनन
३९ आध्युदालवलिंबाहीतिभावः ग्रीडः स्वजगालिंगाहातिः इत्यादीहनिशित्यादः शांत्यनेनेति इ [illegible] दल्लमयनदवयज्ञादो जगात्स्यदकारा
यहायनमानइत्याद गरिकानिपांतामस्त्यामस्यद्वगार: पतिनः यंतायद्युतुरुणां शुद्धसहानामितिवदभाव्यं लिइ भास्पादलिहंत्यनय
नितिद्धानिजयंहगागमः जिह्वाम्लनन्पृक्क सदजः यंतानिरुदानगरणे आघ्यापामार् हिसायां शवनिनिदतु अग्निनानिकिताअमरा
गइत्यस्माद्ः इत्युच्यत् अग्नीवृदाना स्नापनइत्यादिसंचान्सिवानद्धुन्नाः इत्युद्धविक्षेपणनिगरणे शुद्विमायांइविदारणे गर्वअहंका
रः गर्वोस्तः कानिन्यंशुसिद्धणो इत्युपसवन नमस्त्वसनकरणे गजवीतो धविनयर्थः शु अभिगमने दियु क्रीडादो यवास्थानकर्म
नी प्रानसगवक्तगान्निनिमहिनी इत्याद्वांमदइनादिनिवत साधुवर्दविस्वंदायथकाम्यकायनादिसमरः राजामानृपवंइयस्ताचिय
ग्रहग्यागिनिवससानाजवधवानांनितनयथा स्त्रियांधनुभ्याशेधन्वगामवकोदंडकार्मुकमितिधामरः धन्वानुमस्तेना नाङ्गीबोधाप
स्थलपिवानिमहिनी मध्यम्पा पवसमवाये अम्यापि वजि आहारूयाग वानिनि अनोलोपः स्वल्कनइत्याम्निगानिदृ होऽउपसर्वन
मृसरहाछिदधोना मुदवनिंपु वेइ वयनेउग्राम्यदायनंत्व ग्राम्यथगाम्यद्युलबनः इस्मग्नोगसल: अकारस्थना ग्राम्यस्थजसेनजः
गाइ मानशाकच गामलणनलोगाइमोवडु आम्लगानिहा : कलिन्दयथानायंनिहानिभावः कन्निदुमितंभीक्रवउत्पन्नादीनां
मस्य: नादानिपातनमाइल्सद्वगारवयस्तसिद्धंशक्तिंभ्यतिइवाग्नोनियत्नयते इत्यतिआचत्यद्वधादोः इनहनीतिनियमास्य
णात्पणाउत्पादानर्हः हृदयाधिनाशांकणागिनियादव: इत्हेति इत्पर्वानमस्त्वको: स्त्रियामित्यमर: मजोति नकारानायंदावं
नापम्नूष्णणन्यनंउअथ्यायानवांयायिसन्नोकोअन्नयाम्ब्दानिदिइवगोमान अर्थमानुपमानन्यर्थापिनत्वेनांतर्यपिवेनिमहि
नीपावनापवेइत्यादि नवइगापादोन्यत्नुगपवाङ्क पहिमानसूवंयायासितिमंत्रत्यवदभावनपरिमायवितागंता अन्तः परिप्र

V.34
1912

वंस्यस्यसु सन्निस्यादिनाक्रन्यवचहक्लोपः आधुननवंतानिपास्यनेइत्युक्तसद्धक्सदनस्य पातिसेनिपाद्दिन्यानइतिसाचाधानु: परिष्
वं: यथाहवा: धगनावइइत्याद्विसनुष्टाविगाधाइपल धानाभ्यानिसमप्या अनुक्रदमसलविषयसंयमारणंनमवानिभ्य युक्तनिस्वव्य
मिथ्यदपरस्वनकुप्याचक्ष्यनक्षग्रास्थनइंतस्य स्वयद्दशान नेनमानाभिसन: मानरिभ्ननेयव इकस्य इनियाद आद्ययेसना
भ्यापियथादवानंदः निः प्रयोदकन्य: इत्याधायानुइतियाचो: रपाघाते इत्युणादिप्रयमसःपादः इ. ड. भ्यांदुक्कयद्दरणाक्तमहरणे इ.
एणुमिभ्यां भ्यानिक्षइत्यमर: कृष्णगानयाधायास्विवांशुसिमनंगानइनिमहिनीगिथइत्यमिति कृल्लायद्वयोध्यंकुल्लायस्त्रगनीनरा
इत्यमर: इत्युनासनीनस्त्रीरत्यहाक्रुयाविनांगनिमहिनीविस्व प्रकाशो इनिक्रायिदनदिसागस्थांकुच निकर्षणासभापणस्य
क्रीडायांक्राम्दांधाकुरंगग इत्युकेत्यांदतिमहिनी कुरंगगस्त्रगंधचनितिस्व: नीथनीथसथवानंमतासइतिमंत्रनीयशाद
स्यातादानवंवाकुल्कान नीथनीयस्तोज्ञस्नाद्वइतिवदभाव्यंगथः पुमानयवंनस्यंदनवनमापवानिमहिनी रथः स्यादस्यंदनं
आपचम्यांवलमपिवानिविस्व: आरदारुदाग्द्राद्यांकाल्समानयक्रयो: स्थानमात्रद्विविवन्यौदारजिस्यान्नपुंसकमिनिमे
दिनी अयाइप्रयपारणगमणयो: अवस्यायवानस्मानंउपिकृपिउपदाद्रूहणनिपात्य: गो: हाइकहगनी रम्य: स्थनद्रोत्कृ
कुस्कया: गाथा स्यात् संस्कृतान्यभाषायांवृक्तजधानिनिमहिनी अर्थो: भिधयरवसुप्रयोजननिवृत्तिषिसमर: गोय:
स्वयक्तु: ग्रगनेत्यर्णं : इगनो आर्याविलीनत्तसमदत्स्यादिप्पिमगाद्रमाचदःअनिमहिनीविश्वप्रकाशो इत्युक्तं ज्ञानयाहानाद्यानादिः
जूष्विहिलाराः इस्वानाम्बजकसो: इस्वविनायहतिमान्यंवृक्षवस्यानन्द्रामण्स्थगोपनावउमनोरिगनिहसचंद्: धानु पप्पनेमुर्
ननम्पगयो: तृट: यथन जरपारमापणारि विद्रविवनपिविसरणक्तस्नौ तुष्यो: प्रावेजनेनुष्यानीलीसत्वमकयारसी
निविस्व: नृथ्यंजनमदस्यान्तोलोसमक्षलया: स्थिया भक्तयुक्तवानाम: पूर्छिदवपुंस दर्शितिमहिनी अन्नेः कृगनाद्दवा
यस्वानिकंयस्यवंनामित्तिमंथनिर्क्रयादिसितिवदभाव्यं विशीयगोडः स्वप्नेनिपूर्व: पारनिवार्णः इत्यास्थनीनां गाङ्गनेः
भवइवंशाना: इत्युत्व निशीथम्सङ्गुमानुवरायस्थानानिमाचेवइतिमहिनी मनोत्यंवासनव्यस्मिनिमंत्रयाय: सोमपानमिति

नत्र· कृ· वेदभाष्यं तीर्थमिति त्रुद्यनिकाः गश्लोदि उदित्पर्वगरीशब्देऽस्मात्तथरू अमि इच्छुगतावस्मात्तसमिउपर्वरकू सामिधः शल्कः सं
ग्रामपर्यायम्बादिरू निघंटावदिन्तः स्त्रियंतातइतिमंत्रसंभिधाः शुद्धा निडतिवेदभाष्ये न चयुक्तमेतस्य गोतिजयार्थमंत्रनियुक्त तः
मंत्रवंकणः क्रिन्नाध्वंनस्य लौकेपि शुद्धार्थत्वदर्शनाच्च उदंशयरण अमित्यानिसमित्युध्वइतिनिघण्टुः निजनिशानि एकस्वनगु
३२ द्रुगधात्मगयुनिश्रणवृङ्गतो एतथक् प्रत्ययानानिपातयेत प्रत्कुवस्मंतनोतिस्यमतः प्रत्ववस्मसात्रापिदहस्या वयवान्तरद्
तिमीदिनीस्त्रत्रावित्राघापिरवं प्रेष्ठः स्तवनइत्यादौ तथानिर्णयात्र गृथमिति निपातनाद्दीर्घः एवं यथापि यथांतर्यरुसमरः
पिरंदमात्रपिभाषितमिनिविश्वः यथांतदयस्य गर्वितरूकुस्यात मितिरिधुः श्रोघामिति निपातवाकुणः श्रोघा। स्त्रीहयघोणा
यांनाकद्यामश्वगंत्रिश्विनिमेदिनाम्काथितं विस्कार्थार्हिका तंत्रुसंकावव वंतुरुलंभनं शकुंगकाशियप्रेण स्नुहिस्त्रुंपपणा
स्पृगतो नपर्थाणनि दपदयमोचनथोः वदि अभिवादनस्तुत्याः उदांकुरवे स्मितावर्ण इत्युपर्वने अजगाति स्क्षिपणयोः णी न्न
प्रापणे पदगतो भक्षार्थं मुदन्य स्विदस्य स्थितिरिक्तधाकरणा मितिद्विविदारण्ण अहिसता वादि अल्कादल भस्मीकरणे दस
उपक्षयदंभुदंभनेवमानिवास्त्रवाम्स्नार्ब गौड्स्वसे दसहसने पिधगयोर्जमदाग्नौ द्वात्रिंशतइति दशापाद्यंतत्रयस्त्रिंशतदजाः
दमिवाः वसीतिपाठित्वाव दपायणः उरूः अनड्वानिस्कृदाद्ग्णात आधवोप्यवां स्नाग्मिति नेडमिरूतीति नड्बलिघला
पुः स्नाग्ः स्यात्पुंसिविरूत्रूरुस्रकादेश्च बुद्धदतिमेदिनी नत्रूरुङ्दस्मिन्नाधिर्त शादांबुद्धोवनिजलं मित्यमरः चक्रःस्याज्जालिटिलेचर
त्पुटस्पदशानश्चग्रतिविश्वः गद्भुमानदवशजंरू दजानिनअस्रहानिनमेदिनी रउः स्याच्धयङ्कूरूपणव्येषुवाच्यवदितिमेदिनी
नग्नः पुगंडाशइति नत्रवानरूच्चवसमितिवेदभाष्यकारः ग्स्यंथास्यानंयरुतस्य उरुत्वरुदनाद्दिभिश्चदशापादीव नोनुनत्रथा
त्यंकारंवक्तं, तवं दुः स्वमितिस्वध्यातुरतोपायः हिमांशुरित्यादिरिमकूगति रिव्यंतशरार्णवः दस्थतिगगनस्थियतीनिदस्युः
दस्युः स्वर्गमित्रानीस्कतइतिमेदिनी दस्युः स्वरवाग्निनयामिति विश्वः शासिवतीति शोभयापिनेतिण्वंव अविरउ स्त्रियाइतिमंत्रवचा ३२
भावः सिद्धासाधयन्तत्र्वतिग्रंथानुगाधनवाकुलकादिहपञ्चनंति यावद्उल्पादपचाकिरणम्यात्पुन्यपवित्रयोरितिमेदिनी मादेवी

४५१
१९८२

मागमयगौतस्मात्मरात्वयंगणीत्यमरः नाघोनादिवसे श्वतसंदेरेचचतुः पथेइतिमेदिनी गार्ह्योरासभपक्षिणोरितिविश्वः विश्वा
भवनतुशयवविष्णुमिमीतडतिमंत्रधारूषणकामस्तुतस्मिताथतृथार्थतिवारव्यातं गाधंस्थाद्धनेवक्नावसृदमिसाःकृयाविष्टविरिविमेदि
नी कुस्मामिति कुस्मवंडतेच दिवंवकस्तो स्मकोशाणांकूकुस्तकेश्म्लेवतसचकुकोवांगौरिवायांस्था कृष्णाङ्कुत्कमिथलइतिविश्वः वौ
कसः स्वस्यगतो विश्वाद स्माद्दक्षस्यादृत्तंवापरायाः अमि अमगत्यादिषुतमुकोसायो आस्यांरकस्यादुपयायादीर्घश्चानिदेः पिरिक्त्मा
णां अर्हः अहंगतो आंद्रवक्षत्रमेवस्या विधाभिश्वः मिथरावादितिमेदिनी ग्रहेः गावशोके अस्मादक्रद्वयांनादेशः धानादीर्घश्चग्रहो
श्वलः अददत्वाप्रइतिधनारुदौराशोगाश्व कुस्कूतः तथाशतररतेइभगवताव्यासेनस्मृतिं कगस्थतदलादस्यवणादिति दुरीणो
दुर्याणादिस्यस्मात्रर्दूर्यवदस्यात्झातोयोपध्व गोमीतिरिपरस्यकोपदयोपइतिदीर्घः कदेकदोच्छेदनेइत्यस्मात्कस्यानदृष्टदयनावा
देशारस्तवस्तेत्यस्मादेशः कृत्येकालस्तापिवस्थादेशः कृशुमारव्यातंमाभी स्पेपाश्चमांनश्वादियोरितिविश्वः मेदित्योस्तासत्रयंतरुसा
मोर्लमित्यमरः कृस्तकदिवपोरिच्चांसेनामिवेयंचविनिविश्वः स्वांसोधानकः कूरःपापोधूर्जसमवंचकइत्यमरः रोदेःरुदिर् अश्रुविमोच
नेश्यंतादस्मादकणश्चत्त्वरूपानिदेतिगिरोयदुपंनतिगुणः स्यादितिपिरुधत्वेस्तुनः रोदस्यदिति रुद्रदति नन्द्वेंवसोः शर्हीश्वरोगेन
दुइस्थरडच्चमिति थःस्यामस्दरोयश्चस्यादितिवेन अचाकुः कर्त्तारिकोदिदिस्वजातुरोधनदंक्षुरिसचासंभवयतीसंनम विलप्पर्यतायथा
सोहिस्वतनथा करोहोदिरनाः पंदभाविनष्यर्थताधास्तोरुतायांरोदनकारितवानित्यर्थस्तामान्नासित्कतिविरोधः नवदेवौरपोवामे
वभस्थापितंतज्ञ्थनं देवयाविदंदेवैश्चिस्कारोदलंकृतवानितिसोः रोदोदिस्यादि थरूयथोदिहांतमोवितप्यर्थवस्यनंतसंभवतीतिथति
विरोधस्त्वपृरिद्वायस्वोतिवान्यंदेवः स्थापितं वामे वसदेवेभ्यः स्थिवानदत्तंवैद्युवास्वरोदनंकृतवंतः अक्षिस्नतरोपमदव्यारोदनंकारि
न वानिस्पथः कल्पनायां संभवात अथवा अधोवपुञ्जपमानरुद्राक्षस्यरोदितीतिरुद्रस्यसर्वोः समपर्वदुव्रह्मविष्णुरुद्राइतिश्रवक्तियमा
णोपोरुदः स्महाच्चरुद्रात्स्यरोदरिसृणादिस्माद्यादरोयेनरोदयतीतिरुद्रइत्यर्थः कल्पनायां बाधकाभावाच्छुतिविरोधोऽलोस्वेवेति
अन्यत्राणीति यावदंतादस्यायांमेरापिणरुगिन्त्यर्थः संज्ञायाम्मुदाररुणत्वृहयतिवरुंयतिप्रजाः प्रसाः शंसरुवंमादयतीवांञ्जुरित्यादि

न॰ क॰ छंदसि [illegible] इत्यर्थः [illegible]
[illegible]
[illegible]
३३ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] संप्रसारणं [illegible]
[illegible]
[illegible] इति मेदिनी [illegible]
[illegible] इत्यमरः [illegible]
[illegible] इति मेदिनी [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible]
[illegible] इत्यमरः [illegible]
[illegible]
[illegible]

943
1982

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

व्र.पृ. [illegible] इत्यादि [illegible]
[illegible]
३४ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ३४

445
1982

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

नल·कं

३५

[illegible]

३५

447/1982

[illegible]

नर.क.

३६ [illegible]

[illegible] ३७

५५१/1992

[illegible]

नव कृ·

१०

[illegible] १०

[illegible]

451/1992

नम॰१५ [illegible]

३८ [illegible]

[illegible] ३८

[illegible]

न·को·४· स्यात् नीरुजस्तोऽधिकालेऽवस्थः नाक्षः कृच्छ्रविकाले अन्याविध्यावापदेवन् स्यात्स्वादिताद्विलोप अरिष्टमंदोशिनिस्त्रं निष्कमस्मी
नाड्हस्वात्मनदीनगकरं च्यो : वृक्षोद्भवकृतोग्रपत्राहर्म्यपदार्थं वितिमेदिनी शीतः स्यात्स्तु शरद मयूरकन्त स्यान्नस्थवह्नागमः स्थलीराजालिकायां
३० स्तीनालीसनावृक्षस्याथतिमेदिनी अजि समगानि सम्यक्ष्या : शुक्लिम्तु भृमदंसनणीसमापणास्य : कनस्यादेथांदी पथमनस्मामध्यांरुणा
भावः शङ्कुयन्त्रा शंकूनि पत्रिणाकुनिशंकुनवकुल हितादुस्यमरः शकुनन्तु भृमान् पक्षिमाग्नेविषाक्षिविरापयो : अमंशोसितिमित्रवरावृतंस्था
नवृक्षकस्थितिमोदनी शकुनः शीतभेदस्याहावस्वशक्षिविरोधातिनिशाकुनिः पुंसिविहगेमादिकंगांरदरोथ्रतिवस्तुवः सुमहत्वाप्रमस्थाथिव
स्यालोदनः कहिकागादिनिर्णय भवनान्तः संज्ञानथाव आलिमंवनीपत्रः पथानयशतिभाष्याकुलकान्तरमपि शस्याद्रिकोरयानोः कृशा
वादेशः कृमिः दनाक्षकृत्यनावगिनिर्णय कुनांपांशुविधायांत्रवगल्लस्यांगुल्गुल्दुग्नदनिमेदिनी भांतिरिस्यादि अवक्षणे वल्यनाथांसादि
आम्याक्षविधिनवरतीति हिमागादिनवाङ्ग्राहृक्षन्यतृक्षिप्रकरण भस्यनायां सियगस्पृशुमानदृहस्कमाताग्राधालिंगकटनिमेदिनी भुवन्यः
स्यात्त्वमान भावान्नवस्यापालांछनदनिश्चकाटेस्या भवकृतः अव्ययाद् प्रत्याहङ्ग·नुः·शरयः स्यानक्षिपणिगिनिष्ठन्याकृणभावः कृष्ण
विश्वकस्तवणद्विरोस्त्रगास्त्वनः कन्तणकस्नह सकृवायांकृषाण्डनेतिविश्वमदिन्यो वसन स्मरमेहकमनीवीयनिसर्वथांतिव्रः शरवांभीक्ष्णं
भीष्मनित्यकः दारुणास्नसंहलाविष्णुस्याद्यावहेशनिमेदिनी : नमवननरणावास्याप्रतनास्यात नरणकृत्वपृथ्वनासत्वकसूनिनुशिधृति
श्वेती गोरावितान्यायनरूणांनकृवनिनिवृत्तिपुष्पस्थः साधिवृक्षवायांविशा भवखव भर्थवोपनाथाकर्षणानि : सोहो धानुः पिशुनादुर्जनः
खलुस्वमरः पिशुनं कुंकुमस्थलं कपितके नवारित्वास्थवन्त्रवस्यादिशु पक्षाथांपिशुनाक्षोस्थादिनिमेदिनी सिध्नवनहस्रपाणिश्चैदस्त्रीपुंसय
मरुदेनिव पलः पक्षनिपुणाः अव्याद्भवनवणगावस्थयानाः पथ्युनस्कषुतानिनदीराजनमस्क्रन्दनपक्षसंजलसेवनस्पिशायांचपापशुनोति
निमेदिनी पाल्युनाः नृत्याविद्रुपकाशाः भशोः भशापाठने स्याधनव थानोस्त्रागोदस्थस्तनमुन्मन्दाकरः उद्यानापुनसबसरहस्तं ३१
विस्वणवदिनमस्यनालस्थपुविश्वः लस्यति दस्पायापाष्ट्यावादिवः अजेः कृजगातिः स्थानानोतापाजनेषु अस्यास्थनाउनस्थान
कथमस्कतदवतनदीति शिलापवतासिहणिनुक्रवन्धक मल्लविंशं भर्जुनः ककुभपाथिनार्जुनोधवपण्योः मानुदेकः पुनावस्याकृत्ये

कुरस्थवत नपुंसकं नर्णनवरागत्वाथनुरीगाहि उष्णायांवाङ्गवानथांकृदस्थायापिवाद्विरिकिनिविश्वमेदिन्यो अनंष्य कृगतनस्याद्वनुस्था
नवविद भरुणान्मधगागकेभ्यागताकनाक्षानिः शङ्कर विदकृष्णेदनागुणिनिचित्र भरुणानिति पात्रपापोनित्यानिनाक्षवादिसादि
नी अजि समगानिसवप्याः यनडपरसत्राहु·समरूप्यः उनवस्यान्सवाविन भजनेविभावः शांचनगाम्यते नियतुन विश्वानिदवरतानि
विद्वानितिसंवत्रसुवानिनानानींनिवदभाष्यरदिनिघंराभ्रनाश्रयायवरूवताङ्गः पनिः समानाभ्रनरणस्मरः हस्तयरजो नरूकनवर
णयोः वरन्यलायाताविदलादिमागन्ना : कमुदनाः कथदिस्थायां वर्सनसीमिति दि नुदतिनहपनवनुनमरनिवाकुलवनापवरनंययस्यसंज्ञाया
भवने : कक्षवाक्षनुपन्तनस्य : शनहपाध्यकयरायथालोवननाद कथ्यनलिग्धसंस्कृताहिनिकालेदेपनवपुराहतातिनिवन भन्याङ्गः
अस्ना भाष्यभाषाख्यान वसनसंथिनभितिदिस्याणाविस्वधुः पसनुधनपस्करयाकुल कलस्थपनामावस्थपाक्षिकेनपिलाथकामाथान् कृषि
नवियाध्यायिकनण्यनाराविधसंस्थविधानपानिष्यनाकनस्थवाहननर्यनाहपथाहुलार त्वात अभिधान्यचारेनावस्थसंख्यातनपुंसक
नादिनिस्तवनिस्रवचिशाकरूपाहनवाद्य नस्मादिहदिकरणनान्नितानिवर्शः स्यागमनादिस्यालंसहीपाद्वशपिथु मान्द्रकाल्वस्थितां
भस्थीनिमेदिनी नर्थानिभाद्भथागितिचपुरावलणंकवपसवञ्जीयंतुवक्षासिद्विनिविकाहोपः मद्यालानम्स जर्णकः हसः स्याद्भ्यानसाकमि
निर्लोभनरधाकुल गन्धालन्तक्षणस्मिगयाणगोहस्थयेस्थागमगनहंनरेनुणनमयमद्वनिनोरिदी कंसारेस्थानस्थनः कांस्यवन्धास्थपाने
नमानधन्य कालिनसनिविश्वः कास्याद्वनगीयस्यपलादवनुपल्लवस्थदांथानानुरार्थलूवसावारिकणाउतानिमेदिनी कुस : कुपदर : स्या
नस्याङ्कुराधाया मकाश्रमसेनरोगद्रोगदहीपनिकुजरादावराति कुशोहारविशेषस्यात्सर्वक्षरागद्वांड्यः पिप्पलहारयामेव महस्यापरि
कि सिनितविहित : सनकनगानकांस्थानसिप नीवकस्कालीमन्यः स्थिराभिनिमेदिनी भक्षः अपदू यावा अस्मादुनन्यन्यस्स्यानुव
स्य·सकन्यादिनापवादिकार्थं प्रभाससिनिम्नपदाद्य नागकेवलं स्यदारणालिकुमदयमरः असाराद्वानुयादस्यवराहकुवायकेतरनाभ्रव
दालेया : संवविणीनकनगाकार्य रक्कशपुमान् श्रांवनुषसाववनृदियरूनिमेदिनिस्तृथस्मिकुषयाणो आद्यस्कछन्दकनीछन्दे कृ
शीगनो यश्च : सः निस्थान स्तुधाकृवधः कृत्रस्ति समाप्तिवाहृदिस्यादिसंसरणं कृषः पर्वतभेदः स्यात् भल्लुकापि वृषान कृत
वेथनः स्यक्ष्मिनस्वरव नपुंसकक्षितिमेदिनी कृपाजाना एवंस्वरूपसिद्दकथजानावदति निसमायंस्वं तनमन्यस्यास्मन्यः केवल

नव·क· वागिकन्यविसयस्वथानवनि उरुंर्पूर्पिरंदीदुदलपृष्वाप: कुपादिवर्षण्यः सः किं स्यात् अविदितासिति नलोप ऽनः ममत्वगंतापी समरः पु
मस्यात्मनवत्मनयामांक्वृविरुजपाविदिलाांइदी पृथ्वस्वगुडागुञ्जगुगुञ्वतदिदिस्पकोशादयाहकृ: संबस्माहरमरुकत्रावयारितिबर्गाहिनी
६० यांनपदिनीद्गावग्मधिगृष्पु भमिकांसांपणव्यवहासस्मादाव नतुयाथयवनवगल्मदिसिद्दरसांविधांनयर्थमिति चन्पचंचन्वस्थासिद्धे
नण्डा चवशवहानिमयमामयसंभान नेचनयांपमाहियालाघवायनक्षाग्पवितीयनामिनिशंक्ये यथा द्वितीयाइतिपक्षनवारस्थथकारापनः
पसोमालाद्दन्गम्बेगृहसोव्यविपाथाः देशादेः पवनाहदवनसमानिविसदाथयाः चुल्लिरंभवनयवराज्यंकृजरसार्षयारनिविस्थमादिन्या भवाः
भश्यामाभश्वम्यादिनावनादिवाषं अप्रसंस्थाहपवंचं पत्मकृप्रवर्णथारितिदिपचंद्रः भवाः सद्भिस्नुम्बलहलाकिपाहन्तृपमादिनः तिम्मराप
त्रः इच्यनतुमन्थवसवरणासवद्यासुमथ्यारानवं हरो अमरपत्नेसामपित्यादिक्दुःमचपु शीणिवंग्रनातिसहिम्मासवर्णानियन्तुभिवन
थवचानात् अनथ्व समानवांसमगमनिदिनीयादि: सभाथ्यहनाह वसथ्यवनानिवासं ; स्यादपिसरस्थात् सस्याईधानुकः नितलंसपूर्वावि
न प्रवसादिनाहसनःमम्यानमचविन विवाहनांरानः ऽदवनगायर्थमिक्रमणाय संपूर्वादिनिपाठांनरंन चन्वस्थाविगाधाद्गपस्थ कुंचद्रुकम्न
ण्ण भश्वकपन भहादिवभ्यस्मरः किंस्यात् कुस्मः स्यादित्यादिदागवकोत्यं भम्सी किंवरी मदेनाखगनिस्यपांडुरइनिमेदिनी मत्सरामस्मिा
यांस्थान्यात्मपथ्यक्रोथथाः पृमान् भमसृष्पस्वंपसाः कृपणवानिथ्यवदि नवमस्मराः यम्भाभद्द्पनद्दकृपणापिस्मिपित्समरः अथमत्सरः
भमसपपम्भचत्ताभभिथहृपणद्रु थीति विम्वः वंतनुमदाद्ग्परंगिथायार्थपुम्स्हतनुम्यतद्दुमेंद्रायमत्मरव तंमिंथवासत्मरमिंद्रायाणि
स्याद मत्मरदर्पत्दु मितिनद्दा यथेयः पल्लगनावस्थात्मरः नदपत्यत्सपन्दपितनु विस्मारः कपोनतो: अलराकिसादः नमरइतिकित्वा
दलुद्रानापरंगम्यादिशः नुनामिकलोपः कम्मः कविगिनिः कमरंवाम्पिधानथां कसरस्यान्विजिस्मनइनिमेदिनी अनमरा कजरः संतुपंथाद
इनिमंत्रमस्पवरभाथ्यनृकमर: कंदकदनिव्याख्यानं पीथुद्धाणिभ्यां अणरणः इनिदंडकाः: पद्मेनस्वताहार्थेनः आम्यांकालंस्यानयथा
कमंडलः संपमारभंगवराजादंघ्रपिथालः स्यादिसकः पिशालस्यास्त्रियालवनइनिहरूपत्राः वाकृलङ्गाइमेरपिकालत कित्वान्नलोपः न्यंमा
दिवाकृतं पणालवस्त्रलकं मत्वयइनिः चडीकांनाभगालोचनलिहान्द्रपथडतिराजकोमरः कृतिकृपि कटकलुमौबनकुपलिकर्षे: कुपा

कुः कपिपच्छकनापणनापिनितिकृष्णतिमेदिनी उज्वलद्वलक्कदिक्वपिश्यासिनिपादिनाक पंचाथिर्निरंडकथानुमृपन्यस्यकभकुस्थिदाजदानंन्ता
ताः विरुडसर्पभिनीदाशालुकाभद्रकसभाठान भर्मः सगनावस्थात्कादि: स्यादातादुर्गागमश्वसरा कुर्नानिल् कन्चलनभनिमर्थकइनिमेदिनी दृ
मः दनुवर्नने वानीकुरपिवानांकिवंनाकापिचदरयनइतिद्विरपांचवानाकीहिंगुल्रामिंडिभांरादीदुत्र्थपर्णीत्यमरः वार्नाकं पिनलसिंचितं
रपरिपाविनमिनिवयसाश्चं पंकः पदकुश्मिनवाल भमात्कादृ: स्यात्मवर्नितपानो :गरस्यसंनमारणमकारलोपश्चविश्वदासस्थमादि पृदाकु
रिति पदाउंन्थितपाधमपनिचकयाः पृदाकुरितिमेदिनी सए सगनायुमित्रणवत्तपरिभाषणे सरण्युस्स्पुलानवासितिदिस्थान्मानस्यदी
निमेदिनी सरण्युरभ्यकसनुस्थ्यइतिमंत्रस्यभाथसरण्ः शीघ्रगामितिव्याख्यानंवाच्च रुद्धिकाभ्रत्वाविशुपीनरखास्सत्यमरः वनकुस्तुपान
विसवावहल: मिथयर्यादितिमेदिनी आनकः शीङ्ग स्वप्नेनिभीनय किनत्यस्मादिति भयानकोभयंकारः भयानकःस्मृतादाबाथस्येगहोभयंकरे
इतिमेदिनी आणकान्कलम्बेदन भंजनपनाशावि भाद्याणे कृथास्यपणापणयाः हासवर्लीस्यमाद सिंघाणमिति सिंघाणकस्तपाइस्था
लोहनासिकयामले इतिविश्वः सिंघाणः फनडिंगणनस्येनस्थापिक्छिलइतिविश्वाट्यकाशः उल्मुकं फलिवात्यंनविधानकार्मवाद्यमः
उत्पादिनाह गवलीस्यमरः उल्मुकमिति हूर्तिःसदिः वजानाचन्यमरः द्वयः ङीपस्यापमध्याकृस्सम्यस्थाकुमारगृणादिपार्थः इ
तिम्महसने महःमाणयागमृगिगाको इणनांवातिगंथनयोः भमगत्पादिषु दमनुध्माम स्मवकदनगृजमथते थुगादिनायां दम्मः सेवक
रिकरसमदात्हगपिव कुसकमात्कलथानइनिमेदिनी अयापनथः केशवाचकाययाहमन्नारः समलवाचीनथावकोदस्तहाथः के
वामस्हराबपर्यायविनंमांसलाक्रम्यवमर्थसंयः दिगाहेलाद्दानिगणवाघन गनेमिगगनेमेदस्थावठ वकहरइनिमेदिनी एनः कर्त्तृ
आगनइति भतः स्वरूपनापालानः स्मीषापःनिकाविकुडाति चदंनाद्दिकाक कुंजदशादत्वापथ्यांसम्यामिनिमेदिनी शानमपृष्ठवानिलह
निविष्यः कलवनानिर्वलिस्थलानामपशइनि कथदः पाद: शिग्नासाहिचवानिविश्वमाग्नी धृनदनि शीपांथाकांडानिनलोप: शसोपस्यन
नलोपवर्कीकि नींत्यवनुद्गानिपकवाध्यः दाँम्बानिदीथः धनंनुत्वंदुदलणथुलरनामावनि स्पितिमेदिनी नम्लामिति नुसवंदनेइस्य
माजिवनस्थाय आःश्रूस्थाना भस्थात्कुषुपरनमस्थादिस्मगवस्य बाडुलकास्यानलकाभावः नानिनविभागरहु दु:सापयालो [illegible]

नव. कृ. नन्वन्वयः स्यात्स्वरित[illegible]साप: [illegible] अथेन नंद्याः [illegible] लिंगं [illegible]

६१ [illegible] अन्यथा [illegible] परिछिन्नं अतः

[illegible] अनंथा [illegible] ननाड्किं [illegible] विश्वकोशादिष्वसंख्याने

[illegible] (विश्वकोशादिष्वसं) [illegible]

[illegible] ६१

[illegible]

[illegible]

वत· कु·

६२

[illegible]

६२

[illegible]

नव. क. विस्फुरद्दाङ्कुरस्फाराकस्थिताभिषेकृत्स्ंहाल्केहार: शाखिलानकस्पनि ब्रह्माणव: गदु: गदिवदवे कृतरागदस्लेषवदे: स्नादाय्व प्रत्ययस्यालङ्कादेमा
स्व: कदाय: कपिलदालेद्धनिलोदिनी कदाय: कपिल: पिंगः स्वामर: संगान्तेनानियान्यन स्वहिंसायां इमस्य धात्वपोषणयो: आत्थासास्वतुंग
९३ कस्य: पुंगार: सम्नेवाहस्यत्वगमंदेवनुंसंकंसवर्णो पिनागर्भमवर्णथाणिनिलोदिनी भृंगारो झिल्लिः सायोस्थानकन्दलोदुन: कुमान्दमदेवर्द
नि कृन्सभ्र होविलाय्यन्त्रथ अंदाहालादंगागलदेव वैदिवि चेतनगुणादिनिदिस्यतोदना माजोपेतनस्य हांगेऽपि व भोलुविडाला
माजीलास्रक: कंस: करकोहो अल्पासल्वादिलस्थालिभार: स्थालिकस्कंदपृथगाजे: स्ववारदे बलदेवरूपे नानाहयो जास्यकांचने कुम्भा
गेवालतत्त्वानमन्योमिदोमिदिस्य: वनतिनादन्यासंघृद्दीपद्वाप्यियाणिनिलोदिनी विस्मयदाखेलकुमारीयज्ञनलयोनिवादः गमनवती
कनानिजोयः सद्वतिनामसिद्धः नरुणागमनर्णाकर्णिदाद्यवेदसत्व स्वाहमायोगायाद्धोनिथत्वं नगदिये: दूलंवृहीपमहाकन्या: कुमारी थाम्य
सावेशान्ते वाहीकव्कुमाले मनेदास्के: दिविहांडोपः नृधाना: पनेनिधायेन नुपनुशवपननुषालसाहिनं हिमामिस्वम्र: कासराहस्ते
धो कुमार: सम्भोलस्तुत्यमर: सदाजेति पदलपणे हंडाहड यव भलाहारनृत्यस्थानुदागापथ्व सर्वे: स्वगदा भस्माद्दाह्याहालो: धूमागम
स्वद्रापिद्दपदाद दुर्दवर्णिस्ये रक्तविदाले श्वेवेधने स्वनसंये कपो: कुणपादे: स्थालकपवधातुवकाम्यसंससारणांव कुणप: पूतिगंधेऽपव
पिवनिलोदिनी कुणप: शवप्राप्तिथामिस्यमर: विदपादिपालास्थिकालेवमास्याविस्तास्पक्ष विदाधिपेनेतिमेदिनी विडानीति विडास्वे
वाने भोदः पदते पनचदस्यक्तदचर्यादं अन्यनुस्वदीवपेति देस्याप्याविषेद्धपानेदं पुंदेवनन यचवधृत्यादिस्पमित्यादेनथादंडादि
धनन्कोगपिविस्वंभुवनेंडगादिनिमत्तुमपाठान्यथश्नागनिबद्धसाक्षमर्णास्तवर्णाचं दुपधानस्थौयानिद्भिन्नयोनाबणानार इति मेदिनी कृत:
स्वनुवनेन कनिलिहनेदिष्टवेशिहिमवदाणलतसाद्याधातु: ह्यपाशि: हपदह्यायां अश्वयासाद्वाभ्यांकर्णादिनस्थानइस्वेति ह्वलेषोहाला
कालानिनिहेनान्यन्नयस्यापि निवर्तालिप्रत्ययस्यापि निडम्बनामिदासमभूनि अनित्यत्वनदज्ञानस्त्रदौस लिङ्नइनिडायगवाक्यसिम ९३
डु: इणस्तस्पनमाशनि अवसंनस्थानिरोधः नवासो पनवास: वीपतिपदज्ञानाप्रत्वनंधुदस्वदनाक्तिनिगुणपर्यायवद्गम: द्वलि: हविडास्नदेव
विडम्बन आनिह कणेना हयनीयम: शिपु: संज्ञायांकनि अनेकः गर्भाण: मंदकुसोसधीपवनसंदेहे इनिलोदिनी उप: इगणे ता: अक्षा

इतवित्यात इम: संप्रस्ते: परशुग्रहमर: अभिधलक्षेपणे पंलसंग कारलंकृत्यमस्थितेन्यमर: स विधक्लोवधुमान्दादिनिवसुपिधूपदादे
लुर्धानिक्रवेधुपशोषणे: अङ्गो: अनवपापादस्मानस्मिन्नभिनस्मात अभिनयनेडप: इथकच्छायांस्मालह्युतिस्मर: अदि: अविरसगादा
स्वुवतनभ्रणधा: भूस भाछादलेन विद्रुतधारणकुलाहिदंथन: नगीरिति स्थितांवाल्लगणि: सगीतिस्मर: सापो: यावापष पाषाने भाषाणी:
विनस्याहिलंवधानो: सुखे: सुखद्यानांदनयो: आगाहिवंधन: अस्मारो मधच: स्थानस्यपुरागमापिल्लपस्य लक्ष्मी: पद्माविभूति स्व हरिप्रिया
गहिदिदस्यिक स्वोदुवापिभवनोनिगवसेन: लक्ष्मी: संपदि: शोभया: कष्ठापपयावपस्माथासेतिलोदिनी इत्युणादिसूत्रनीय: साधनासिति
भालेनदियाहालोधानोदिशालोप: वानस्र्थान्नदस्त्रसूगमर: अथलिदिहिवतु: पद्मरारमाइत्यर्गेण वनुथ्यांह्या विनालक्षयतिगतान्ते:
सूर्वानिवेहाहालिनियविधानसंशोधहस्थाहि दिगंताद्देतिभाव: नवशोदमगादिनिपालिकोडीसुचमधिरियान नवद्रस्याडंदमोदसगादिन
कोसूभवति नदुहाथादिति अंतमपणानिर्देशो मातमन्यधस्याविधानेनदायापरवपहिमारेति देवसंभवाद भनएवसमी भोलस्कोगजनिव
क्षलोना: सुसाथवडानिरक्षिन: पनवदुर्वस्थेस्मार भाशोगत्यादिदेस्थाथालक्ष्योलस्थाहाविस्मियालितिहिस्पसोना: भनस्व आशीवि
पादिपथमस्यमधोना: संगच्छेन भवाभासेद्वसस्याहिणाजदिस्यइतिदणमन्यपदपथादृष्टौ क्वाहिकानादिनिक्रोप: सौहागन आशीमि
वकलासिदीर्घितिगतद्वात्र आशीर्दिनाइंस्मादिदंकृथांविदिसाने: समानंवायादिवृपाबसोत्सन्नदत्तन कमनिदेवानो नलविसारे
अंजनावाद्वाहत्वृवाचेन अंजलस्व कम नाम्यं: मदीलवं: भवमानत्यगमने स्नगित्यथं: कृ: धातु: धुमिस्थाणे स्थानन्दृदरण य
संगादाद अञ्जलिति नमिः सन्धि: विनिलस्य भासः प्रस्तांगुलै: सस्ल भवधिरित्यत्र: ह्लाघादितमोनुवालि: दित्यलवकारसपाठ्या
अंदपादिलक्षणीनेदियाय अग्निः माधिनः वलह्लहनदुष्मणाद्वाकुमाविध्वेदितिनस्यद: यालोयगः आयनिसृत्यपिपो थंभावित्वणा
लिस्यत्वकनकरिवियदिनर्सेचनन्यकृगांविनासिति सजादि निनन्यकृतिसंचनन्यदस्वेपद इनि उनस्मस्य नन्यनाथाविदयाविनिर्संचाहिवाक्ष्मि
चेतनन्यनुसिनिवंचेच नन्धनु्वानिगितिथंहेमाथ्यत्यायनवान अंजलिस्तुपुमानह्लमसंपुटे कृडवेपिचनिलोदिनी स्थविरावाँगति
थनिलाहसाद:पिदुतिसंखस्थमाध्यतव्यो दस्तान अंजलिरत्तनितेचिदं सांतिकुवासिंनिनिणासंसिकुलदायरणं आपिसहदि आह्विन्त्यादि

नच०क० नापुंस्कंपरनिरोतिनिर्णिलोपः मदगिति मत्स्यो मीनः थपुंमत्स्मिदेवाइतिमेदिनी अतिथिः कुशपुत्रेस्यात्पुमानागंतुकेत्रिष्विति च अंगुलिका
ग्वान्वायांकर्णिकायांगजस्यवर्तीति च शखर्वः पश्चात् कंकटजातिश्च अश्व इति रुवबोगद्दमांडच सन्मार्दपषेपवेतिमेदिनी योनेरिति दुराल
४४ भाव दुःस्पर्शायामोथञ्चयवासकः इतिधन्वंतरिनिघंटुः कृशानुः पावकोनलकृत्यमरः श्वः श्वहिंसायां शार्कारवंड विकतानुपलाकर्पः शंसा
यो शार्कराग्वितदंडावरसङ्गाकोपिचेतिमेदिनी पुष्पः पुत्रपषुष्टा अस्मात्करणस्यात्मिवाहित पुष्करंरवेपुष्पया नर्यवक्रेस्त्वङ्गः फलेद
ल्लिहल्लिहस्लाघकागयो कृशपधड्डापतोषमदेथाध्वनपुंसके नागागनागविद्गनपभेदसुवारणाविलिमेदिनी फलेश्वपुष्यते फलस्व
स्थात्मवाहित पुष्पकस्वपुर्णमेत्र इतिलनंदः गमेः गमेल्लानो भविष्यतीतिगम्यादयः इत्याशये कृत्वन नाशमिष्यतीति आगामीति
इतिमस्ययस्थानित्वादुस्पथाः वृद्धिः आगामिष्यतीत्यर्थः भुवः भवनायामस्मादिनिः स चणिन्स्यात् भविष्यतीतिमावी प्रस्थः प्रगतिनि इना
प्रपूर्वास्मादिदिः स च णिलणिवादाताश्युगीतियुक् प्रस्थायीगंतुकामः परमे परम शब्देउपपदेमिरतेरति किस्यात् किल्यादातोलोपः
स्वरंता स्पिलुङ् परमेष्ठीपितामहइत्यमरः मंथ्यः मंथविलोडने मंथइति पथिमथीत्यात् इतोत्सर्वनामस्थानेमंथामंथानःदंडचक्रे
वातेपिचस्मृतः पतः पत्लृगताचस्मादिनिस्थपांतादेशः पथ्यगतावित्यस्मात्यवादिचि अकारांतोप्यस्तिवाटः पथस्वमार्गाश्वेतिस्तु
भातिवंदः त्वविवच तिशपिस्थात्क्रियाप्रांतः पंथः पथीतिद्विरूपपुंसिस्वः उदकमवादेशः सयंत्याल्मिन्निति दिमठे अन्येत्याधिद्वय
नङ्गानेङ ऋभुः स्वर्गवजयोर्मनिविस्वः ननामधोयतिः ऋभुक्षिणिनितातंशजिपथिके पथिमर्थीयात्सङताद्दियात्वेच ऋभुक्षाणुः ऋभुक्षा
णाः ऋभुक्षाणइत्युक्त्वन्दनः हशायांदुभवेत् भुक्तिनगितितत्त्व ऋभुक्षस्य ऋभुक्षिनिस्कशाद्दन ऋभुक्षणमिंद्रमाद्भवनुनयरतिमंत्रस्य
वेदभाष्यतत्र च सुकृदातं अथायंविषयकः इतिस्वनइतिमत अंतोदात्तत्वंत्याय्यंप्रत्ययस्वरेणइदेरिकारस्योदात्तत्वात् अवग्रहाभावो
वा कुतान द्वितीयमनेत्ववग्रहाभावान्याय्यपरंतु प्रत्ययस्वरेणाकारस्योदात्ततया भुक्षिन कुप्रत्यय्यंतस्थम थ्योदात्तत्वप्रसक्तेवाद्भुक्
अदंतोदात्तः स्यादितिजत्यइति वज्रोवजमेय वलाकावलं भाणन शरुणतो पन्नगतो एते आकप्रत्ययांतानिपात्संते बलाकाबकपं ४४
क्तिः स्यादलातावित्सकंटिका वलाकाबकः पंकोमाकाबलाकथ्यबलोमतइतिविश्वशास्वतो शलाकांजनयष्टिकापताकावजयंत्यां

खभाभाष्यः कंबवेपिचेतिविश्वः पताकावैजयंत्यांवमाभाष्यनाटकांगयोरितिमेदिनी पिनाकः पिनाक शब्दयांनापासंते शरत्रणे
पिनाकोस्वीतिरुद्रचापेपांशुवर्षेत्रिशूलकेशेगितिमेदिनी अभतोक्तिसादः शिवतु सारिति विचपिश्स च पूर्णनेपकारस्य अत्वंधातोशृणामः
पिष्याकोः स्पतिलकः स्नेहस्कान्यानोकस्मिन्कुदतिमेदिनी तृपि कपरदमाति इकोदिमाघकः इसवेदत्येवं नः दासोपवाविनयधी
पाठकाः अनागश्रादः इपदमातिचतुर्भकनापदेकाकोनीदस्वधनस्तर्निविदमयधद्रपि कोकदाजादिनिकोपिढुपी उभाधालपिस्याधकनिदृर्पिकाङ्
स्वस्थनरोगइनिदोषाग्निकृत्याद्अतः पिवाडिदुष्पिताडूधोपिंगाटेच स्वोमाकामितिनिकाशस्येकोशादुपितानिकायांविमलस्यान्नोवनस्थानेमे
दिनी भवितेपि अणाशासन इक्षुर्या आथार्गवनस्थान्यस्ववाहित भगीशाल्मीगणमम्न्याशादिमेदिनी इयाँकवषथोदिविमित्यमरः बकः कण
धानाथेन कुकिमस्ययज्ञान्यायनमन्यतोमिंनिहिते कुशल्पाग्विस्थास्यम्म च त्वेवगुणेदानुसामिकांतस्थतिनुदिच्छकः मिद्धसाम्ददहशः धा
धानागिनिस्व कोणास्य पुंस्यदुमापांगुणपनानो शज्जवो व्यस्कृतरूपोहिदवनस्यास्यव्यगमस्त्वशुवारिरस्त्वाद्दिहडस्पत्वं
पुष्पंगादडसत्नेनापत्नियासन पुष्पंग इतिदात इदहा न्यद्धयात्यानिवमनम शानाद्दित्वपुकारस्याकारः समप्रांपः कृत्वायासस्यितः द्याप
धातइत्यनेवस्याय्य वरंतुस्य पुंस्ययधातुरोधनतुवतकरस्यादद्धतन्यायसान किमस्यप्रिति वेदोशोचनुपुंसपरंकादिनिमं वस्ववमा
ध्यनुपिकत्याविडाश्मो शृष्टलन्टणसो पशुपूर्वपृष्पोत्यामन्यन्तस्यनिपातनमिदमित्याचिस्यन्नापुर्णविलायथितारोमो तृणाफालेडयथ
स्यष्टंगपिनाग वदिन्यायस्त्यान दर्हगनमिति इरिदवण्य अस्मादेवतथोदरंदादेशः अश्नेरपमिति श्रृणुरपादानो अस्मादेवतथातो अस्ना
देशः वृक्कमददेतोपतमसीरकानापि पर्वशिकवुहाताहिलंकका व्यासस्थंतुल अश्वीकांचिचादितिनिदकारपिधियेनिवावस्पाति आस्तिकाद्युषिका
निधानसथा उक्तत्वदेः ऋकारस्य गुणपरत्वानितिडीकरानि निमाणेमआदीभोवमकारस्यइकारः अभ्यासस्यनुक् अश्वीकाविचादिनिडीका
वधिमिन्नाउपनिवदः निनिक्तचाम्निदेत्यमरन्तुगशनरत्वाथ्यंनथाच निनिडात्वास्मिश्रा विचादितिडोकाकपिधिपेयनिवावस्पाति आस्तिका
वृक्षधाकाचुकासाम्भासनापयइति द्विजः आम्लिका विचिमिवातिनिडीकामनितिजिड दिवन्तरानिस्वंदः चरेः चरतिभक्षणयोरस्मादिक
नाह्वेवनभ्यासस्यकुगागमयञ्चमश्वर्पस्वरादिः स्थाङोलवोम भुमदनः इंदिरिः भुवसीदासमर्थक्समधुदेकाद्दनतिघिकाडस्योपः समीडः

नव॰ क॰ न्यादि मः॥ व्याणत्वात्गदुष्कं जले आन्यानीकिन्यधानोर्द्धिवं अभ्यासस्य हस्व त्वं हस्व सुगौलूति के त्यमरः पुण्य कर्मणि शृं केणान्धडे प्रत्ययस्य रूढागम श्च
६५ पुंडरीकं सितांभोजमित्यमरः कमलं पुंसि स्यान्नपुंसके व्याघ्रे विरुद्वे नागकोशाक्षामांतरेष्वपीति मेदिनी इय इत्यगनादव्याद्याकनं हृस्वश्च कित्वाद्गुणाभावः इत्ववं सात्र
मृत्यादिवगुणाभावं सिद्धिंपि उणादौ च निपात्याद्दुःर्दर्भोवाल्मीकिः पि वालं धूम्र मानुनाविति हेद्दिष्व दोषाः रूपे कृत्रगतौ सर्गे सगतानाचस्मादीक
न्किन्स्याद्वानानुंगागमश्च वर्णानांत्थीयंदिनोस्याद्वत्यमरः भरुः कैरवभ इन्द्रन्ति मूड शैवलनिमुग्नं लट्टकादिषाठः गामादिकः मूडीकुशब्दस्य निर्भर
कांतारान्त्वान मल्लीकंपस्यस समस्थास्तरपमस्त्रावि स्मरस्पायदत्तिनानि अनोदादः क्रियासाविनथ सेनि देवद्त्रंगलेशा चामियुगे मयुज्यते ते द्रष्टिमात्रप
तिना अधिकस्यना वृत्तामापश्यल्लहत्वामल्लता वल्लास्वनीता सदबहुविलामल्लीकरस्थायसालिनां कुटिलिनां वनसंयनंनीति इत्ती लीकल्याः मालू
ल्या अप्रियल्लक्षा इत्याचयोपिखासागेच्यो यः स्वलीकस्मिभ्याशावलस्य्यापर्वपंडरोनानागार इति मेदिनी वलसंकणो वलीकं नीव्रपटलप्रांनेइत्य
मरः वलनेर्युगागम बल्मीकं वामलस्य्यनारूवल्मीकं पुंनपुंसकमित्यमरः वहतेस्व पिनश्वाद्दिकोगा अश्वश्चकम हर्षादिणाकदृत्वकमनीकः शाल्मल
शाक्षीक कपिः एवमन्यन्धधासात्स्वागयनादहस्ता कृतिर्शोविशपनृक्षवनतरणयोः क्रुरू श्रुद्दिंसा यांपालनाले आम्यामीषन्किस्यात् कूनरस्य
नांगिनि व्रपणुत्वगीर्गी घाद्यक्षरः गृथंतुगी धंवं वस्कस्त्यांविर्तावेशा मियामित्यमरः अर्थ अजचनं अर्जने स्मादीषन्किस्याद् धानोर्ह्न नादह्य
व अमरगतिक्षिमारू कर्णोषपितिर्विरुद्वेलः सामलतासा राधापिकमोपंगनच्छकनीपंचनयके मोपिगं शुपिर्णं समश्वन श्विय असत्योयानुमोधव
कृष्णी धीरत्यादिभंकशालेश्वरं अथावितिप्रत्यनभवयनस्य मरुगागमश्वर्ष्णचार्वेलितांक्षिमार अंबरीषमित्यादिक्लीवंबरीषभ्राष्ट्रनारत्यमरः अंब
रीषंरणभ्राष्ट्रक्लीब पुंसितत्परानल्स्यानन्तरश्च्च भृदरच किशोरभास्करेपिच आम्रातकनृगापेचितिमेदिनी कूररम्बविकृष्ण धादिसायां पालनपूरणयोः दार
नणोवस्णयोः उटकिरकटीमला सुलापरकृतिदंडकाभारार्थाः आह्वयंसवंबाकुरकरीरान्त्वीर्य भोक्तिहस्तोः पुमानकरीरावीरिकायांसवरंत मलेबरंति
वामिनिमेदिनी शीर्यतर्येति शरीरं शरीरं वर्ष्मविग्रहद्वत्यमरः अवुवादिवाछरीरस्तिपुंलिंगोपि परीरमितिपुंस्यनेअननेति किमहः बाहुकादिगिरव
भारवाः हिंडतिहनस्त्रनागञ्चनीति हिंडीरः हिंडीरो च्चिकफःफनस्त्यमरः हिंडीरोपिव हिंडीरस्तिरूपदांत शोमीश्वरजंबीरकृपणी गदयोपि बाहुर ६५
कादवबाध्याः वियाकांता किशोगनागगंगच्चवरुर्वरमसमंतरःतिमेदिनी नंबीरः नम्ब पुष्प स्यात् जथादंतगाटह्नुमदीतिचवशः वशाकांतो अस्मादीरन्किं

स्यान् किन्वातसंप्रसारणादि उशीरं वीरणी मूलमुशीरोपि मलम्यो शीरमस्त्रियां अभयं नलदं सेव्यमित्यमरः रुशोः रुशाशनिसा शोधातुः अस्मादीरन्नुलस्य
मुडागमश्च कृपादरोदित्यात्र क्षाशौरिः रुजः दुरूखकरणे अस्मादीरन्प्रत्ययस्य ढकारागमरः घमः घस्ल अदने अस्मादीरन्किस्यात् गमहतेत्युपधालोपः
संयत्वं च क्षीरं दुग्धं च नीरं च नीरियम्बुः गभीरं गम्भरं गता अस्मादीरन्नभ हागमः नारेत्रा पक्षेतु भागमश्च निपात्यते निम्नं गभीरंगंभीरमित्यमरः चिपाद्यति
कर्मणि भवन्त्वात् भाव्यावित्र्वणोच्चामात्ययानिपात्यते पचः इपचषपाकेम्मादालिमद्व्यान् कर्तरि अयं कृत्य प्रत्ययः धृतुः ३कलिमरुपसर्ग्ग्लादनः
शीधुः शीधुः स्वनन्नं तन्त्रः नवनि श्रीधुर्म मधिक्षापः मत्यमासवः शीधुरक्षिस्त्यमरः अर्द्धचादिपाठान् क्लीवंबवधुं नपुंसत्वो दारुः जीवानुस्कोप्युशीघ्र
वृशनित्रिकांडशेषः शीलं निरस्वभाव सद्धत्तयोरिति मेदिनी जल्पनीक्षानुशोबाल शेवलत्यमरः शेवलंप्रकाचस्यान् शेवाल नृपुमानयमिति मेदिनी शाल्मली
शौक्षिशास् शैवालं शेवलदति शरणि श्वर कुगात्वाभाकणाशास्थार्थः उल्कः उकण वर्षकं कृपाणिरो प्रत्ययोपत्याक्रमेपदनः वल्कः वल्कं वणे उल्काः उ
ल्काः पुंसि कालागं इश्वाग्नयोभित्तिनी मेदिनी वस्थेहः कुंभाइकः शावायाक्तिः पर्दूग्मीवावह्नो नितवकोत्यमरः भल्लूकदति भल्लपरिभाषया
इत्यस्माइकः शक्तः शक्तपशमेः स्थाइकः धातुंगागमश्च शंबकागतकु भानधोचिन्व शृदतापमरतिमेदिनी बाहुलकाडुकप्रत्ययेकृत्स्नश्योपि नं
मूकं तरदं महः शंकु स्थापिणां बराभितिहिरूपकोशः जंबुक वंधकादयाप्यत्रहृत्याः जंबुकः फेरवेनीचपश्चिमाशापताविति मेदिनी विधगत्वद्यो
वंधूकं वंधुजीवस्यानं वंधुकः पीतकसारद्रविचः शालिसादिः शलगतो मादि मूखशान्द्रर्य मार्गं धिकंतुकल्हारमित्यादि फक्त्यशान्दकसा कंदस्यादित्यमरः
एषां वसामर्गं मुकादीनां कुसुदत्तेरवाणानांदशमलंशानूकमित्यथ मंडतव्ययासमथामिनि मंदूकोमरः दियमोतिः नीन्रृ प्रापणे नयतिचरुबमितिनिमि श्चह्रा
वथवः नमिनानिनिशकूपंत्रिनावस्था यो स्त्रियामितिमेदिनी बाहुलकादन्यतापिथा श्वापणे याति समस्रक्रस्र स्त्रियारिस्तिं न स्यान्नरक्षाभमः जाति स्व
सकुल्लस्त्रियामितिवर्गगनयोरावजयस्तोत्रः चवर्गादिस्थिभात्क्राजामिः स्वस कुलस्त्रियामितिहिरूपः कुलिम्बः अजलंच्छकमतानिवस्मानिः धा
मोड कारादशाम्र इचनिबकुसुदिवनंच्छलदालिवनदिधिसंवान उर्मिः स्त्रीपुंसयार्यो च्चयलाचवगभंगयोः वेष्टनसंख्यायरसा यां वे रवा शोइ कारवी
मेदिनी तुवः भवनलिंक्विंस्यानमवनिमनानि अस्यामितिजाति भिर्वसत्वरायां स्थाल्यामक्षे पिचरस्थरामितिमेदिनी भूः कृ मिरच्छाजनत्यादिसम
रः अध्वानं भ्रयध्याभावस्यान्मिथानारमादेशाश्च गजिमः पुमान्नदीदिवान्याससमचरयाः पीनिमेदिनी योन्यार्वीणलोज्यालयाराज्वरणे अमरो
कृषाद वर्णिस्यादित्यादिक रिकारादिनिवृणवणीकथास्यवंधनन्नयादेतरकमद्वितिमेदिनी चणा स्वराः सारवता अंशीत्वनिखर्णिस्यमरः ज्याति

नव॰ ३॰ [illegible]

९६ [illegible]

[illegible] ९६

[illegible]

464
1902

[illegible]

र.टी.१८ पत्यविस्मितिमंत्रस्यभाष्यस्वरं कलुषं त्वाविकलमार्गानिविश्वः पावः पीयूषममृतंसुधेत्यमरः पीयूषं स्यमप्तदिवसावधिक्षीरेन थाम्रनवः इति मेदिनी अमृतो
न्निमाहपयूपरत्याद्विकलं: दृष्मत्वायुद्वौ अश्वाद्यवस्थानतुषागमस्य धानोमिदं दक्षोत्याच्यसस्य: गवृत्वेन जन्सस्यप्रसंगश्चगीतिवाल्लोपः लोपाभावपक्षे
४० नकारद्वयं मंत्रशाकत्यक्षयंहृत्यं पेटकइनिभावन पिटकः पेटकः पर्याने मंत्रपत्स्यमरः गंडः गंडित्वदनेकदेशो गंडस्मालुरूपरूपणः अर्निः ऋगतो उकारांता।
यं प्रत्ययानुत्पन्नमकारांतं इति स्फोटयति: अरूः अरुदुत्सने न चउकारांतत्वविधिरिहित्यं संविद्या सीरूष्टपत्यं अपाकरसदेवयजनानदीसादिसं
घु न यादृशानान अनयाचक्षते मानवाग्नामा अरूपवनिसं त्रस्यभाष्यसानाः यमिनिमायवला क्रयनन्मार्दिशस्मानेनदुवालवत्स अरूरुत्प्रदृतिय
स्य आयुक्तचानुपपत्तिश्चसंगात तस्मात्रैनर्लिंट: कस्मान्निकमागर्वानित्यने ननञ्समामेऽस्यरूपइनिश्चास्येयं ननश्वनस्तुरूपवुत्पाद्येत्यादि
नापूर्वपदस्य तिस्वरेस्त्याद्युदात्तत्वं सिद्धाति: गृहस्यो अरवस्तदृधंनीत्य त्रस्स्यमेवदाते: कृत्यतत्पनञ्समास इत्यादिव्याख्यानात् यानो अग्ने
अगतिशः अघायुत्यादिमंत्रांतरसंवादाश्चेति कुटः कुटकोटिल्ये अस्मादचः स्यात्सत्कृदिन निंत्यमिति गाङ्कुटादिभ्य इति ङित्त्वेन गुणाभावस्ते
ङ्मादिभावः वाग्निर्गत्यर्थानिवाक्कृत्माद्वातिस्यपदिति त्यके क्लीबलः शकटस्त्रीभ्यादित्यमरः दवदहति दवदवने दहति दुरुमगरणे क्वदि
सपदरसस्माद्धा अरन् कादिभगंडाडकरोटइत्यमरः कटाम जगंड स्याकृतसमानिरञ्जनोतिति एकादशाहादिश्वाद्ध दुर्दुरूटपि चायमिति मेदिनी कादि
दृढनकरणे कटवर्षावरणयोः कटं वाधिक्षितवानाभानर्ल्क दधिसकूशा इतिविश्वः कटवनिकूरुत्वस्याशीयसर्पपथाः पुमानिनिचवल्लि कलसं
स्याने कहंकलितनादः कलमः पुंक्लिष्टिरित्यांशालापाटचरयोरितिमेदिनी कणिपुत्योपुलसद्वे कूपः कुपक्रोधे अस्मात किंचिदृत्स्याद्वरका
रस्वातादेशोविरूप्यननुबाय कुविंदः श्यादित्यमरः धाडूल्कात्कृभ्यणादो अलिर्दयस्थानलिंरपुनपङ्कुरवसुस्यांगनागोमयगोमुखानीति
साधः नोपंजसंगानिधावदयम्माक्षिरित्यात उपसर्गाल्कभावित्यादिनाथत्वं वजोगिति कूलं आभुरस्थनिषंगाधि: रथकूबरइत्यथः उदिरूगता
वृम्वर्वादस्माद्वाथिनत्याल्सवाचित अतेः ग्लगतावुत्पाद्धिनाधित्यात्र लियंताभाजितायंता सतः क्षमावसारथिरित्यमरः खर्जि खर्जमार्जने पिं
जदितायांसंजो दित्यः पिंजादिभ्यधस्य यथा ऊमेंडरचकुलवान्तः खर्जूरं रूप्यफलयोः खर्जूरः कीटवल्लयोगिति मेदिनी हेमचंद्रो रूपसामर्थ्याकूल ४०
स्यात्सपोलइति स्वाभावः अयस्तंभस्थियां घनसारं श्चंद्रसंज्ञः सितोभ्राहिन: वालुकेत्यमरः वस्त्रसंवरणे वल्लूरं उत्तमं शुष्कमांसं स्याद्वल्लूरं
तुत्रिलिंगकमित्यमरः खंजालगदथा इत्याः मंकमंडूकवर्षाभू शालूरप्लवदर्दुरा इत्यमरः लंगवगिगत्यर्थः लांगलं पुच्छरोमसो रितिमेदिनी ऊ

५७/162

सलइतिकुसरूपणद्वंसक्कारवाल उग्मलं च कुसीदं च सममध्यदत्यमुदाहृतमिति विश्वः नांगूलाद्यो :पत्रइत्पा: नलगुल्मोदुरीघत्वेवनांगूलीनावत्
स्यां स्त्रीकसुकनुत पुंसकमितिमेदिनी शर्हिमायांधानोदृदिंदुणामस्य गाईलारासमांलरसाध्वयः पाशुभेदेचसन्नमनूनरम्थिनइतिमेदिनीविश्ववाणो
उत्तरस्थितः उत्तरपदस्थतः शार्दूलशब्दस्त्र श्रेष्ठे वीरादवाइंलइतियथा कुगंतोकुडः वादे जनयो: कुक्कुड कुक्कुटस्त्रस्माणवस्तेमा इमिचेति मेदिनी कुक्कुय
तांकुसंख्याण श्वभ्रेमानानुपालल इतिविश्वश्चादिभ्योवीरीषादपित्वंगीकयमायनन्द्धोवना आयंकवलकूलाद्धि कर्कशोमदनानलइति वयाग श्वकूव: कृ
शव्दरव: स्तन: कूचकूचास्तनस्तनाविति विश्व: कुर्वानित्वांडीपू समीरा इत्यतो अस्मात्त्यपपदेचट्स्यादीर्घश्चधातो: सिवे: पिवुतंतुसंताने अस्मा
चट्टमत्यय: स्यात्रादेरूपत्वं चादित्वान्डीप् मवींवृर्भितनइषे भांगिकामिनिस्यांतरइतिमेदिनी शमे: शास्त्पेत्पमे शंबः स्यान्मुसलाग्रस्थानाहमेडलेप
वा शम्भान्तितायिस्त्रिविश्वमेदिन्या उल्वमिति गर्भाशयोजरायुःस्यादुल्वं तु कलला स्त्रियामित्यमरः शल्लोकेचस्यलत्वंगुणाभावश्चभास्तनशल्वं
ताम्रयतकर्मणाकरं जलसान्निभादितिमेदिनीहेमचंद्रौ वीगामिश्रनत्वाल्यत्ययात्रदेषु अस्यनुगागमाद्ध्रस्वचंचवयोरभेदाद्विवं बिंबलमिति
वेस्यान्मंडनपुंनपुंसकं बिबिलायाः फलेक्कांतस्करलासपुन: कुमालितिमेदिनी स्यमत्वगानीतिवृत्तो संबोयुलम्लवणादीनामप्रकांडइत्यपिचेतिविश्व:
रंतवाप्रकांडकुमगल्यायानिमेदिनी स्याद्गुच्छस्त्वस्तबकइत्यमरः शासापि शानतृवरणे अस्य आ आकोशात्तादौ जंवालशाप्ययोरित्यमरः शष्पंबाल
तृणांघासमिवगा दंश्यात्कस्तवाख्इतिमेदिनी शास्योनिभाव: अब्दइत्य: एनइत्यंनता निपात्यते अवरक्षणवरस्यकः अल: संवत्सरे वारिवाहमुस्त
कयो: पुमानितिमेदिनी शानेः शूद्राव कुंदमाख्य: स्त्रीमुकुंदभिमिन्ध्यंतरे पुमानितिमेदिनी वलिमलि वलसंवरणे मलमस्थारणे तनुविस्तारि
तलयात्वकंवगगनाकंकणधनपुंसकमितिमेदिनी मलय: पर्वतांतरे शैलांशदेशआरामभेदेना यांतुयो पिलानिव आल्जस्वनय: स्नु: स्नुम: कृपा
स्थिता मित्यमरः इन्ध्वावदन्धवणे दग्धदरणे आप्यांदस्थनत्स्यात्ययात्कर्मपुकट्ठावागनोचभवतः अपन: क्षिलंसिद्धशुभावाथद्रदनविमयरि
तिलहवंपत्र: सिपांस्यांः कुल्सितमवरणा पीड: पाने येत: सक्तर्तृमाडित्यमरः पीयनरमानितिपेद: पिबतीति पापानेदर् संज्ञात्वात् संवत्सर
वपुरित्यादिजंत्वादय: कृपस्यांतानिपात्यते गर्मिमाङ्भावे नकारस्यनकारस्थजंतु: क्षारस्थिः संधीतस्थवतत्तु पीत्यमरः तस्मारसंकरस्यरसंधस्थर्म
धीत्यर्थ: अल्परणे: अध्यायो संधानन अस्म अध्वतनमपतजलं वीडाद्रस्वं गुणागमथमादृत्वाद्वादशानोपेतो मांजनमदास्तृ इतिमेदिनी
हृयानि गवादस्त्वानानेव्यंत: कनसारकमन्यंकुटकुटांबगादिषा इत्यमरः कस्तेत्वे स्योपिचेतिमेदिनी भनितजनौ मादृशोंऽडुराहानेस्वृह:

त·बो·क [illegible]

९८ [illegible] ९८

[illegible]

नव ५ [illegible] मेदिनी [illegible]

६५ [illegible] इति मेदिनी [illegible]

[illegible]

न॰ बो॰ टी॰ [illegible]
[illegible]
५० [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ५०
[illegible]

477
1982

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

नं·वो·८ [illegible]

५९

[illegible]

479/1982

[illegible]

मं॰ को॰ ६॰ भावेशः पुंस॰ःसिन्तान्तरेचदुमे पूर्वनिर्देशः शुक्रोदशादि स्य उविनश्चिति दाविस्य गस्थादिनोसंप्रसारणं कुटिकुटि कुषि कुस्मलोयुदुले युंक्षिनदयोः
सन्तानेदृगनेमेदिनी कुषि निष्कर्षेपि कुस्मलेद्यादयविकासिनमित्यन्ये सदेषादुषो अस्त्रस्त्वेषाधादु अस्त्विमेदस्य विनोमेधाने चिनसंचे
७१ निन्नुकादिः समतानागादिन्यान्मोकृष्णस्तानुपृत्नास्य स्वनिप्राहार्थेवः प्रसांनिरूपांसिसरस्थ इतिमाथ्यं पुरागदो पाडु पाने पयः स्यात् क्षीरनीरयो
रनिप्रादिनौ पदविन्यारणाडिप्रदः सभाः सर्वसंसो यवानेपुंसकसंदेविदिष्टथाभाष्ये नजासि इंक्षिवंदस्य तनयेइतिमेदिनी क्षविर अस्य विमोचने
रिद ध्वनोग्दमोवापि द्विविधमोषृथगुपृथक् सदस्यागोथदये गेदस्यादपिवादसौदितिविषुः वौगल्याः दिषुवयः पक्षिणिवाल्यादयोवनेवनयुं
सकलिनिमेदिनी अनभाणने अनोमदं अनोपमापः अस्मांतादिसंज्ञ पोमिति विनु अदंत पाकस्थानेपूसासस्वामिस्यमरः नपुंसलाने नपुंसकी
वंगुणयागेकर्मदिकर्षायवार्णासितिस्यमः दमोभ्यादिपुणे भोकङ्गिवंशानाविधुदृशेमितिमेदिनी पदकर्पणे मसोवलेस्थानिविवदुक्षि स्नेनमायंथो
निलमेदिनी नपसंनापि नपान्मानरापिव चांहाथवाले संवच पुमानहिविषाणणो तिति व सस्यजायां महउसवनेजसौतितिरनमेदिनी
नभादिसायां भावादिदं स्यादिस्य नतीः नौ रिक्षं गणनमित्यमरः नभंवन नभांस्याद्देनपुंनेपसारः संभसदसमा इंभकंचक्षु स्याकड़स
ववनमः दे संभनादिरजः मानिमिति हिस्पवोधाः नन्व सरस्यथवस्यः अस्तसहस्यादिसांदचाद्यासिध्यंनिपस्थाद्य विबुनभं महंसंस्यासि
स्याधनंता अपिसिध्यानिषद्युस्तइति अस्मांनस्यकाणंनानकोपवचाद्योनासि ध्वननिरंजनापिरनः सकक्षिदिकाया म्रियस्यवतिवैस्थाद्
रंगरागाद्रसस्पान्कनिदे मरंक्षिया किकिनिवस्यमाणेन अम्बुदः किस्यान्नलापरजहतिसिध्यनियम श्रेक्रविधानामिकस्यथनुपजहस्यहेतापि
मिस्यदीनिरुप ःपपद्यनायोवादि अस्याद्सस्यात्तदनापस्मैरसंः स्थामिति अदे पम्नादिनिमें शेतिर वद्यपदिभाष्ये इदं नतुपूर्वमरं
पुःपदस्थनवद्यवाबकत्वात भयाः अस्थान संथानद अस्माद्सनुस्थाद्वातो पुङागमश्वयत्राः कीर्ति उक्रोद्रन आजेद अस्मादसदस्या
दुलवायेदसरस्यलोपथ अमादीनावदरभेसदाद्वाबल्यवर्णीनिमेदिनी ध्येः दु ओस्विगतिवधोरस्मात्से क्यात्संप्रसारणं च श्वयनैः स्विय
सवाथायस्मात् स्मांवाद्य भवनुस्थात्तवर्दिं ह्रादोः हिमादेशाध्य उनमाने शिरः शीर्षमित्यमरः घञर्थेकप्रत्ययेनु शिरोवाचीशिरो
हेनारेमा वादीरसस्यथनिदोमानसंपुडदसाहृथादिरदिनापुवाप कुंडलाद्रसेडाद्ग कुमारमानवारिसिनां निरवद्र्ना धारान्देषिदं
कृष्यद्ववपंकजानिमिपस्यपारनं उने स्यनान्तद्याद्सन्न किम्पाद्वातोरसंवपस्यवउपेवन्नेयवक्यश्वानिम्नः स्याधो अर्वेरव्याथो

481/1962

नाच्ये असन्ननेस्यसडागमश्च एनः पापंकल्कः मलिनविरचनैः स्यात् अर्णइति पानीयमित्यर्थः इणइणगतावस्मात्सापेमाच्ये असन्स्यात्नस्यउ
डागमश्च एनः पापंकल्कः मलिन् विरचने कलविषयोऽजनसंपर्वनयोरित्यस्माद्धायनेवाच्ये असन्रेकणप्रतिचनोरितिकुत्वे अस्कृध्वादि
तिणवंदादस्वापादीवृत्तौदुदनोदुवर्णेरेकः रेकसीदस्युवादने नत्र उनरस्यवेदुउदुवृत्ते रिनिर्विवादलाचात् मंडूकप्लुतेमानामावास्य
दिक्षंवाद्याचा उत्पदेदनदुरिवंद्रनु विदाकिं नेतिपठित्वादुदंवादुवर्त्येकि वाङुणाभावदुस्थितेन तडकोरिन्नइतिसाधितं तल्लोकवदयोर
त्र सिद्धलादुपस्तं निपरेकया अमतयोपरिषदधरणास्यवृणइत्यादिमेक्षुरे रूपइतिवाच्यस्य प्रसिद्धत्वात् वैदिकनिघंटावक्षवर्णपर्यायेषु
तथापाठात् वेदभाष्येतुप्रकृतिस्तेणवतस्यसाधितत्वाद्वरेकणइतिप्रयोग एवसाधीयानिति दिक् वाद्यते वाएवतावित्रामनयोरस्मा
दुतेवाच्ये असन्नस्मान्नस्यदुडुवचातोद्यसवंत्वपलोपः वनोऽधिपंचतासुतदधिवनध्वनद्धत्वाक्षिवेदुप्रसिद्धायवनशब्दः एतेनवणाः
न्नमित्युदादृत्यवाकुलकापत्वमिति वदतोदयापादीवृत्तिकारास्तदनुसारिणः प्रसादकारादयश्चपरास्ताइदंदृड़संभक्तैजाड़स्वने अस्यां
यथाकंसरूपं चस्वांगवाच्ये असुनसानस्यथुडागमश्चवयोरूपमिति घनश्चिप्रदेवा असिवर्षेसा मांस्मेषु पशिकुमिदंवोपः स्याहूपणं
फेसमितिसमृतिस्वंदः अकारांतोप्ययंडाः श्वसुकलांगूलेषु युनइतिवार्तिकेचापइतिनिर्देशात्तस्यापुंडांतः शब्दाम्नायेपमिति वैदिकश्च
योगाचस्वरिम्यां स्नुगनौ गाड्प्रवणे आभ्यामसुन्नतस्यदुडुचस्यात् स्रोतोऽदुवेगेंद्रिययोरितिविश्वः रेतः शुक्रपारदेति मेदिनी पातेः
पारणेस्मादल्लवाच्ये असुनदुडागमश्चयुड्वेत्सनस्यादिशातम्नत्वलदन्तस्थामादिकः पयुपाजा अमर्ष इत्यादिमंत्रेतड्राप्यविरोधात्
उदकेपानेच्छेकवाच्ये असुनस्यात्तस्यथुडागमश्च कवंपसुदकंपाथइत्यमरः अदेः अदृमक्षणे सिमा स्त्री भक्तसंथोन्नमित्यमरः द्विना
तिवपणयेरलदंयसाइतिमादि स्कंधः स्कंदिरगतिशोषणयोरस्मात्स्वांगवाच्ये असुनथश्चांतादेशः आपः आप्याप्तौव्याप्तौ अस्मा
त्कर्मण्यथामसन्हस्वश्चधातोः प्रत्ययस्यनुडागमस्तुवास्यात् अप्सवतीमप्सिनः अपांसियास्मिन्नधि संदधुः वाङ्कादिति उपलक्ष
णं हस्वनुडाभावास्तरतिव्यापात् स्यापिसंभावात् तयाचभुवनेकनमपिनपुंसकमापदृतिकोशामुदाहत्यसर्वेषामयंजगदितिप्रयोगो
दुर्घटवृत्तौसमर्थितः रूपवाच्ये आप्रोतेरसुनदुस्ववचधातोः प्रत्ययश्चनुडागमश्चस्यात् अप्यरति प्रशांजनस्यस्वीनिक्षिवकारस्यलकी
यः उदकउदकवाच्ये आप्नोतेरसुनहस्वश्चदुमागमोभश्चांतादेशः नहुः णहवंधने अस्मादसुनेवाच्ये असुनभश्चांतादेशः स्यात्नभोया

न·यो·कं· भावेषाः इच्छः किल्बान्तरत्रनुष्ठेपनर्निर्दंशाः कुकुंदरस्यादिस्ये उचितमिति वचिस्व पीत्यादिनासंप्रसारणं कुटिकुटिकुधि कुहमलोत्सुकुलपुलिनद्दयोः
नरकांतडदतिमेदिनी कुधिनिष्कर्षेधे कुधनंछादवेविकामितमित्यन्ये मर्दधातुभ्यो असल दशपाधातु अमसन्त्रित्यवमन्त्रं वितीसंज्ञानेचितसंचे
७२ तिनचुरादिः सर्गतोगोरादिन्वानंदीपुमर्स्मानुभदासप्तनिद्माइवार्णवः महानिसर्गस्मिस्थइतिभाष्ये पयगतो पीङ्पाने पयः स्यात क्षीरनीरयो
रितिमेदिनी पदविदारणादौसदः सभाः सदंशो वचनेधुमकल्पेवितायामपिलजास्ति धुमित्वंदम्यतनयइतिमेदिनी रुचिर अश्वविमोचने
गदश्चगदसोचापिदिविभेषात्रृषत्करचकं महनयोगस्थनये गदश्याविगदसोनिविष्कःगोगत्याःदिपुष्वयः पक्षिणिवान्यादायावनेचनपुं
सकमितिमेदिनी अनमाणन अनोनक्षं अनोत्साधः मनश्चोनादिसंज्ञयोरितिविन्दु अदंतं पाकस्थानमहानससमित्यमरः नमुल्लानौ नमं क्ली
बंगुणगोक्रमहिकयोधस्वरयोरितिरभसः नभोभानगणे गोक्रीडंबनानिधुनदइतिमेदिनी बलवर्षल महाबलस्यातिबिपुंसि नमनमार्गयो
रितिमेदिनी नपसंनापि नपान्याकालवर्षेच चोर्द्धातवणादौ पर्जेचपुष्पानवाद्धिमाघयोरितिच महपूजायां महउत्सवतेजसोरितिचमेदिनी
नभहिंसायां भावादिकं त्रसादिरच्चनंतौ नोरिक्षंगगनमित्यमरः नभःन्नभसांसाहेनपंतुनपसान्तरः सरभ्रसरसाभ्रा डंमहंचमहसासदन्नम्
नवतमःवे संरजनापिरजःसातिसिति द्विरूपकोशः नन्वः सन्नस्यचनमः सहस्तसइत्यादिसांतशब्दासिध्यंतिशब्दस्यापि चिनुन्भं सहतं मनभि
स्याद्यनंता अपिसिध्यंतिपरंतुरमइति अकारांतसकारांतानन्ना पचशब्दानसिध्यन्तरतिरजनापिरज्ञःसर्ममितिकोशश्विंस्यव्यतिचेदत्राह
रंजरागइत्यस्मात्केतिदं असुनिच्छाकिदितिवक्ष्यमाणेन असुनःकित्वान्नलोपरजइतिसिध्यतियत्र पचंविधानमिकप्रत्ययनुरंजइत्यदंतोपि
सिद्धनीति पः नपव्यक्तायांवाचि अस्मादसुनस्यादतप्रकारमितरो वचामिति अदपमानन्वतिमेदनीतिरवदायतिभाश्च्युरुक्तं नत्सर्वकरे
पृः शब्दस्य नवचावा चकत्वान वचाः अचापोः संधानच अस्मादसुनस्याद्वातोर्पुडागमसुपयशः कीर्त्तिः उक्तउक्त आर्जवे अस्मादसुनस्ता
द्वलाप्यवकारस्यलोपश्च अभीदीनावचपंभेप्रकाशावलययवीतिमेदिनी ख्रेःट्र ओस्विगतिवृद्ध्योरस्मादसुन्त्यात्संप्रसारणंच अयतः श्विग
श्वायाम्स्मात्स्यागंवाच्य अवुन्स्यात्मचकिंद्वातोः शिरादेशश्च उत्तमांगंशिरःशीर्षमित्यमरः घर्यूर्थकथस्यन्तु शिरोवाचीशिरो
दंतारमोवाचोसम्भन्यतिकोशोलवंपंडदयाङ्गयाशिरइतिवायुपुराण कुंडलाघ्यरगंडानां कुमाराणांतरस्विनोनिचकत्नेशिरांस्द्वापिदो
लेभ्यदवपंकजानितिमस्यअरनं अन्ते: ऊगनान्नस्यादमक्रन कितस्याद्वातोरुचंचयपत्वउशेवत्संचवक्ष्यश्चौमिमरः व्याधा अर्वव्याधो

481/1962

शाखे असन्नस्यस्नडागमश्च एनःपापंकलेः कल्मिषिरवत्वे स्यात् अर्णइति पानीयमित्यर्थः इणइण्गतावस्मात् सोपमाहे असन्स्यात्नस्यइ
डागमश्च एनःपापंकल्लेः कल्मिषुविरेवत्वे कल्पेदियाजनलंपर्वतयो रित्यस्माद्योपनेवाच्ये असन्त्रेकपदइतिचजो रितिकुत्वे अद्भःथाति
तिण वंद्वाइदशापादौ रुंतोद्वदंनादुपक्षेदेः रेकसीइस्ववातुत नद्यउत्तरस्येदुउत्पृत्ते रितिर्निर्वादत्वात् मंडूकप्लुतोमानामावाद्गुरु
विसंगाद्वा उत्तरदुत्तवदुरिकंलुदित किंचित पठितानुदंनानुवर्त्यकि वाक्रुणामावेदुतस्पृतेतवगक्षदोरितिदृतिसाधितंतल्लोकवेदयोर
प्रसिद्धत्वादुपक्षं निरस्तरस्या असम्यपरिष्कृशरणास्यरपूणइत्यस्मिंश्चपुरेकणइतिचास्यप्रसिद्धत्वात् वैदिकनिघंटौ दकवर्णपर्यायेषु
तथापाद शरमाश्चतुपक्षदिसचौणदतस्यसाधितत्वाद्धरेकणइतिप्रयोग वसाधीयानितिदिक् चाख्यते: शास्त्वलाविद्यामदयास्मा
दन्यवाच्ये असन्नस्यातस्यदुत्वयातोदसवंचपलोपः चेतोद्धिपंचतासूतदधिसवस्थदइत्यादिसंवेसुअसिद्धायवनगाद्वः एतेनवेणोः
नसित्युपादस्यात्कतकापत्त्यमिदिवदतोदत्तापारीतृतिकारासदुसोरिणः असादेकारादयस्य पयस्तावदद्ध्वसंपत्तिवांड्स्तने सम्यां
यथाकर्मसंस्य चम्सांगवाच्ये असुन्स्यात्तस्यपुआगमश्चवयोरलक्षमिति घरक्ष्मीप्रदेवासमिवर्णसा प्रतिसंचेतु शक्तिमिद्योपः रेयाद्युयणं
पल्समितिसम्पतिचेद्भः प्रदाशांतोपयशोः अमुक्तलांगुलेपुयुनइतिवार्त्तिकेचपदतिनिर्देशात्वशस्याभ्युशंतः पदासमवायमितिवैदिकश्व
यागाचसरिस्यां सृगातो गिड्च्यवण आभ्यामसुपतस्यदुद्दवस्यात् स्थोतोन्नुवेगेद्रिययो रितिविश्वः रेतःशुक्रपारदेतिमेदिनी पातेः
पारश्चतस्मादलवाच्य असुन्स्यादागमश्चपुद्वेतसनसादिशातस्त्वलदृतस्यधामादिकः पथुपाजा असर्वइसादिवंनतन्नाप्यविरोधात्
उदकशांतरदकवाच्ये असुनस्याद्वस्युआगमश्च करपयसुदकं पायद्दयमरः भेदःअक्षसर्णःमिस्रा चीनतसंयोगमित्यमरः द्विता
तियापाथपरतदसंसाइतिभारविःस्कंधःसंदिरगतिशोषणयोरस्मान्नांगवाच्ये असन्त्युअश्वोतादेशः आपःआरण्यानोत्यासोअस्मा
त्कर्मव्याथामसवदक्षसन्यधातोः प्रत्ययस्युदुआगमस्तुवास्यात् अप्सरतीमस्तिनः अपांसियामित्याधिसंदष्टुः व्याकृताविनिउपलक्ष
णं कृत्स्नवुदावासइतिवक्ष्यानस्यापिसंभावात् तयाचस्पृवदिवलमपिनपुंसकमापइतिकोशामुदाहृत्यसर्वपामवयंजगादिति प्रयोगो
दुर्घटदृत्तोसमर्थितःरूपवाच्ये आयानेरसुनक्षसवचयातोःप्रत्ययस्चनुआगमश्चस्यात् अप्सरति ग्रत्वांजनक्षवर्गीक्षिप्रकारस्यलको
यःउदकउदकवाच्ये आप्नोतेरसुनक्षस्ववंदमागमोमश्चांतादेशः नदःणाइवंथनेअस्मादसुने वाच्ये असन्नस्यांतादेशः स्थानवोध्या

न·बो·६ [illegible]

[illegible]

७३ [illegible]

[illegible]

[illegible]

483/1982

[illegible]

न॰ वी॰ क॰ वागनिगं धनधोः रक्षकोमास्यसा॰ वातितिति अग्निः श्वगतो अस्मादतिः स्यादस्वनितन्नदेः नृहिंसायां कस्यदित्वाकुणाभावः शशरणो कुश
विलाइने नवावित्सरे नदः भाषातेनुवादिः पृथ्वुल्वत्स्यादतद्वादेशस्वधाता : यद्यपि सानमिथर्णमीतिमक्षेनंतुल्लायोनिपातितस्तथापि म
७४ त्यययस्वरणस्थाधातः सः अर्थंतु विसर्गेणतोदात्तइति विवद॰ : दंसः दसिदशनदर्शनयोः अस्माददोरस्यातानंनकारस्य अकारश्चतोनक्षः
रआदसदात्रार्थे : दासः श्वद्धानदाचे सर्वाधीघरयोरपीतिविश्वः दंशोः दंशादशादे अस्मादपिरदवोस्तेनकारस्य च आतस्यावके च तोदाराथी
वर्गोनित्यमरः इंद्र विरजवयनदसोड्यादिलोपः मासमर्षोऽद्रायांधसः पृथसवने कुत्स्यंमनोज्ञेः सिद्धिर्नन आसरूपधर्मयोरितिविश्वः संसंसलुज
धः पनसादित्वंनुणाभावार्थे अर्गेः श्वनातस्मान्तप्रत्ययः स्याद्वादोत्वंवरपरत्वंयुवारनका मेथारस्योरणांप्रयुमेधरश्चायरुकेइत्स
मरः द्विंशः हिंसाहिंसायांउद्विवियारजादिक्षन खनुअवदारणे अस्मादनलस्तः मुखंतिः सरणेवर्दुषांसोपापयापि संध्यंनरनाद्वा
रः शस्त्रापवदपूसद॰ मितिमेदिनी अंशः अवगतो सधातुस्सर्गितोमोदीइत्यमरः अंसः स्कंधेविभागेचेतिदंत्यांतेविश्वः सूः कुवेसित्स
अस्मानवप्रत्ययाधातोर्नरादस्यस्वप्नधर्मोतिमरुः अजस्रत्ययातानभरनवेयधातिज्ञाद्यमरः नदेः नदसंघवे अस्मादस्यात नक्षः
कलकलो गंधस्व नदवसोमितिविश्वः अशीरथोद्विसथो : मुद्गलवव्रुक्त पुंसमितिमेदिनी गाडः गोड स्वने अस्माद्वसत्यात गातोर्न
स्वप्नर्दुशवियानसामर्थ्योःकुणाभावः शिराआवादार्दि च्युतनोनितियत्रमायेच्युमायदेशिप्रायांचसायांधारदेदिनिमेदिनी पा
दुःपात भयनतस्वित्कर वातागत्यमः वनित्यादादभ्यंतरयोः गत्यादने सापालनुसाहोन्मारधातोर्नतुम्बधादिनमूहिंगु
दिव्यगुल्मतित्यमरः नयोः पादपारिपादस्थयोः स्पृशः स्पृशसंस्पर्शेसाध्वरूजनारवस्तान्तंपर्णगणापि दितिविश्वमेदिन्योस्तदि ग्रिवासेना
धामधानस्वप्नसंयदत्नुपर्वांतमथतस्यातदिः स्यादिलोपः नहोहन्सम्र पुंसत्सकत्वमरः पुरुषमनुष्वनेपोतिवानोंदुधाचनमनुजालोव
तेनादर्थं : अध्यायः सध्यायसाधस्मात तवपत्रसापवर्ण यद्वांतयमदे हुव यन्नवद्वनतवात अध्यांतेत्युरदवेतिनस्युनं क्विा
हितोपसर्तिनतोदयस्वज्ञस्थानात् नवाहिवासाभावातिधात्वंतड़तिवार्यंतयासतितिः तोऽपेयथासत्वनिस्वरूपतापन्नेतितिदिवनेः तदी
यद्धर्मात अस्यस्वप्नमतः स्याधातोरस्यकोपस्म नयनस्वनसन्नमस्यायुक्तस्यतंद्री इतिमेदिनीशंति मदेरस्यसयसमति अवाय न ५४
तनिखप देशः देशावयवदायदेदतरस्ययथास्याद्विवधातोः अस्यासनार्थे अस्यासाद्वेति कृतअनतंनियमः धध्यान्तिनं वदति अ

485/1982

धनचलित्वाः धांतिशृंगपालेकदासपौनिमेदिनी छिन्नोङ्गः सर्वसाधने अस्मादत्स्यातवशाः स्यात्तुमितवणक्षीवेकुंडेलपिंडोलिमेदिनी क
नः करनिस्मला पविन्नंनरमांगाद्वप्रमित्यमरः पदनेगानजलपास्वचायकनवकदंमयनिमेदिनी हसादिभ्यः कुसकलकः सरः सम
कुः सरदावीरिपासाणः कःरवधांवरणयोः कटदावदपसानो कूटशालिमेन्नयोरितिकूलापयसिद्धस्नथा वगुणमानसस्वकंदुनिद
ताराशा : गुणनिषधमानसहुनिउदासीनास्तपद्धुरीतिनिमावः स्तनयस्यानसावदसनतरकादिरयादुलनिसिस्वियाभित्यमरः नरकः
पुंसिनिरयदेवलामामितिगस्तोमितिमेदिनी उदसनानापमतनः वदसान्तवसनीतिहीबंगपुसनेतवासिमूलमित्यादुः सगते सतो
स्त्रीमितिधुणवशी धुणानमस्तोपुनारितिमेदिनी हुतावेदान्तस्रोतुटसलस्याकह्यालवसभातवादितिमेदिनी विवकारकारकाणीति
माघः शब्दः शुभान्तिस्वसंराजितोदतेप्रस्याकुः अपपदादवापिङ्करवोस्यावीवयन्तः वीदः आसंग्रेणवीवसतत्तुत्रादिः अस्यआयंतवि
विषयः परिषत्सर्वोनित्यंसानुपदंस्यमांगवाङ्गलवस्यसंज्ञापंरोतिवणीदेत्यादिनामलनरेदेशनवचस्यारितिमेदिनी दुधवपृपादंड
नवकामिनः पृथ्वुसप्रांतवंपवदपृस्यमरः पेवसोगजनगोमस्यपृपसानवदपीदसोइदिमेदिनीमवस्यावितत्कने मवलसमयूरमवदरदणासम
मसुमालनरपुरतावपवनहीनदेसतोजनदाथवलयोरितिमेदिनी मदः मनजनदनजनायामादुर्भावव मदरः मदिते पिस्थादित्यमरः जदयोनाल्किर
कान्दस्वमतवस्योरितिमिदितिमेदिनी यदिराविपरिमायण मदनाने अस्थामरप्रत्ययः मान्स्वादितुहस्त्यानादेशः : अदरः कुंडदवसेमरुचोर
मेदिनी कुरिङ्खविरासण अस्मादन्पुपरव अदवोयायतयास : हरादयप्रकृतसमपनदत्ययपूर्वकत्वणानिपसत्वदिवालजनादिपातसंदेह
नेः दन्तदिस्मामयोः दमिः दस्पुपादविस्नेपनदवातो दसुपस्पान स्पनसुवत्यादपादृद्धिस्पर्वतेः दर्पणादितास्योः दिलपणनसिपुच्यो
मानकुंभवदयोः अस्मान्तसमस्पादपुपदवनयुमसपदितिमेदिनी कुवद कुवनमनः नृहदेविमातिकजनस्रपत्ययोपपद्मानाद्गः
स्यात पुत्रोतिः कुणरवासुरनं अस्मादस्व स्यादः सादिवाप अधउणदिपादिरानित्यावयवने वानसकृदादितियमरः व्रतमधेयः आवदन्त
द्देश्वरः अंतपातवानादिनीयादपाने : दुधाव्रपारवानो अस्मादप्रत्ययः स्यापदस्यवुदायमस्य गात्वंपांक्रपगाणवदतोदेवीओ अर्यने कुव
सदः अस्मासिकसयानकमदनातोः पपतवरे मस्यसववादस्ताः मदसनिमदसंदंदनो अंसमस्यितिः तकामस्मरो : कजोः कसवनो ननोनः मनुवि
सारः अद्भुतः प्रत्ययहलस्थमसदक्षवातिरितलुधासलोदे न वादेत्वादिलोपः पृथुधुः शरणसामधपोनुणावनीनिनदः वासनीवसमनुमित्वनितेद

नाथनं नोपग्रधी गमनसारा यमयच्चनिन्नु : परिचलनंभवनीनि नरमापांभाष्यंवाच्नी निनङ्: पुमानित्यमर: नाथनं निनउन्मुक्त मिति को
शानरस्याद्दास्न मिगुनिनउरनिगुं नगुंमदसंगं चिकांडंगेय: अर्थकञ्चेनिपात्यंते निपातप्रकरणस्थराहे ऊ [illegible] स्यादि प्रयोरिति प्रथमस्य
स्थान पाठेनाधिरानि [illegible] : मिति पानपाकौ : वंकोरिप: पृथुक: शावक: शिशुरित्यमर: अर्भक: [illegible]
[illegible]

[illegible]

487
1982

प्र·शे·कृ· आदिति गमेर्वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा इत्याशंकायां लि अनद्यतनवर्तमानेत्येवेत्यस्य चितत्वाद्विदितिदिक् इति चतुर्थपादस्य प्रथमः पादः तथा
प्रयोगद्वयं वर्तमानत्वादित्यतोऽवर्तमानग्रहणं पुनः संज्ञायामित्यतः संज्ञाग्रहणं चानुवर्तनीयमित्याह तद्धिते अथ द्विस्त्रैधातोः प्रत्ययः इति
९६ लिङ्लिटाद्यनुवर्तनेनल्कचाचानिमीत्यादिनाविहितानाम्यथार्थाविदितेनानामप्रत्ययानां प्रत्ययसंज्ञाकृत्संज्ञाचासिद्धेति तत्राचाम्
हितमित्यथाः सर्वधातोः परस्कर्तरि ह्यादिनि विकरणेषु भवति तुणादिप्रत्ययानां स्थितानिमाविषयिके संज्ञायां चतुर्युक्तानि स्वरे स्वकर्मपि
सिद्धानि अन्यानि पूर्णानामण्णादीनां परिपूर्णार्थं सकृत्प्रकरणत्वस्य फलमाह केचिदविहिता अपीति सिद्धपरतानि इतः सकृद्विकरणेऽपि भवति
गकुलानि सद्भावाक्यत्वात् किं न पिरत्वेपि कृत्प्रत्ययाकृत्याणि तद्विहितानां अनन्तराः उत्प्रेक्ष्यः पितृतिनमः किंवा वक्ष्यते तथापि इत्यस्य सत्ता
भावप्रत्ययादिसंज्ञासिति अनादिसंज्ञकवचनकृतसर्वाक्स्थितमाह इत्यकृत्तिनिप्रत्ययं तद्धाकृतिः प्रकृतिरप्यनेनापकृष्टेनिसिद्धं अत्र तावित्या
दित्यः किंचिद्विप्रत्ययार्थतदनेकार्थोऽद्वितीयादिति अर्थाहस्त्वोकृणमिति वा धात्वर्थानुरोधाद्वक्तुं शक्यत्वादिति विद्यात् अन्तं यामि
यथापसर्गस्य पूर्वान्नितिरोधः पदार्थादिप्रयोगसिद्धान्तमितत्वाभित्यर्थः प्रनेपि दृश्यते नन्वेवं वर्तमानग्रहणं तेनास्त्वेवास्फुटमित्यत्रता
कृत्स्यत्वं वृत्तावाननदेवं वचनयताः प्रतिगोपनकालार्थस्यापि प्रत्ययस्याभावादिति चेदत्राह लाकृत्वे वर्तमानेऽसति स्थानमविष्यनान्तः
वाचिरिति निविशतः पदार्थानामादिमिति गम्यादयइति गमिष्यतीति गमीयते आगामिष्यतीत्यागामी गमेरिति आङि णित्यादुः प्र
वेत्यनुपितादिपयाः दोषाभावस्मादिति सिद्धादिकृत्प्रत्ययानिमित्तयोगेन वेवकल्पितः पुन प्रसंदेवस्मादिति प्रसंदेवः
प्रपादानेप्युक्तमस्त्यस्मादिति प्रत्ययः प्रत्यायकमुच्यस्मादिति सूर्यः पुरुषोक्तस्य ख्यातस्यादिति खलु तिष्ठे ख्यातिराद्
प्रयुक्ता वामितीति सार्थकस्यस्यानुसन्धिरिति पदानयथाप्रमर्गीदपादानाच्चप्रयोजने खार्थः ख्यातिरिति भावः तत्रासावितितदो
तः कर्तरिकः अनुदात्तोपदेशस्यानुनासिकलोपः असिद्धता भवति विवक्षा भवतीत्यर्थं ततोऽनेकत्र गमनादित्याशिष्यत्र यत्र सूर्य
त्वं कर्मणि मनित प्रसङ्गं स्वर्गार्थं इत्यस्याः कृत्यकृत्तः क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था तस्यां अर्थेऽल्पार्थं कृत्यकृत्तः
स्वादिषु पर्यापि अव्ययकृतो भावइति वचनाद्भावे तुमुन्कृत्यर्थे अकर्मणि क्रियायामिति सप्तमी निर्देशात्तत्र हा चकास्थानीत्यादेः सत्त्वा
९६ प्रत्ययसमर्थस्थमित्यप्रत्यर्थमिति ङ्कृत्युक्तमिति कृत्सुकर्मत यथाविध्याद्ध्यानं तस्य योगसंस्थानमित्यर्थः कृत्संज्ञोऽस्तु इति कृत्सर्व
कर्मविध्यवृद्धानन्तरं संयोगस्थानमथा नवन्तवचनमित्यर्थः क्रियायां किं भिक्षिष्यमित्यस्य जटा इत्यिंसार्थजटाः ताश्वनइत्यनद्यतने

484/1982

। याभिक्षिस्तैनयाक्तिप्रयोगात्स्यस्मार्यत्वा साध्यार्थं यसमर्थं नाम क्रियार्थायामिति धावनदर्शनादिस्यतिसंदेहः अस्त्यस्य स्वधनं दृष्ट्वा क्रियान्तरमेवेदं धान
मार्थाः धावनकृदवलन्तेऽद्वितुं भवतिनात्र क्रियार्थेति दिक् समानकर्तृकेषु क्रियासार्थेति भावत्सिद्धितीयस्य भोजनविषयिणीति प्रसाद्यते अनुभो
जनार्थं तेन ततः पूर्णमात्राभावाभिति भावः सूचस्थसमानकर्तृकाकनाववलन्तइत्याह एककर्तृकमिति एकतिति प्रयस्यपदलिसिद्धति पूर्वस्थेति क
स्मिन्निरूपे पूर्वकृत्सद्वलमित्यर्थः इत्यस्य समानकर्तृकेति परान्तवृत्तस्यापरिवृत्तिसिद्धादिनिनिप्रयोगाः स्याव इत्यकृत्तं भुंजानमित्तीतिवाशि
ता अन्यथाशिवार्थकृत्तइत्कृत्याणानांत्यवानमिधानतानि अतनिस्तद्वैश्माह पदविषयेक्त्वस्तदित्तिप्रयोगाः सावपि इक्कव कर्तुं गतवस्य
सारकस्य कृत्याणि लिप्सया यत्यादिति नाक्षितं वर्णानामर्थस्तु पुनः प्रसिद्धानानानात्वस्थभावार्थदर्शनात् इत्यल्पत्वकृत्सूत्रतीतिः कौचिद्वर्त्तु
क्षिलक्षयागान्तरतस्विति व कर्तृभि स्वसारिप्रयोगस्य सकलसंभवत्वात् पदानुवृत्ती स्यादस्यापार्थेपादमादेस्यात् विवक्षानुपसत्वात् विस्तराति
दर्शनस्यास्यापदालवतु संध्ययः यर्थानिवृत्तनावासितिस्थितिवत्त धातुरेणार्थकः शरकथ्यः अयमय्यादिश्यायां धवसायां आरंभः सा तुमुन्
निचयाप्रितानानातः स्वयाक्रिन्त्यथापिप्रयनयसंबन्धयतत्तद्भूतवसमभृते स्फुयति मातृं भिन्नभाजनविषयिण्यादि विस्तृते भावत्कृतिनः
यत्तत्तु मानवस्वंजीनिर्याण्यता भास्मत मातृमित्यभाक्तुं प्रभिक्षुमत्तत्त्वद्यतिकुंजरावस्था कर्मतइत्ययामत्यास्यानं भास्मिमातृभि
स्याराजुसंभववमान पर्यासामोक्तुंइति मातुं समर्थइत्यर्थः उपलक्षणार्थमिति नस्थपदस्मात् अनेकाइति कालादिशेषणेनाशीलसमरः
नेनकालित अनुवादेनसंभवतीत्यर्थः यागायेति यष्टुमित्यर्थः तुमर्थाच्च भाववचनादिति चतुर्थी फलकोपवादइति अव्ययकृतो भाव
निर्भावविहितत्वानुसुत्तु प्राविरवदास्मीनि भावः पदकाः पद्यतेसाविति करस्थकर्तृविवक्षायां पवन्तेगच्छतियेनेति फलितार्थः
सस्थिर सर्वेरिति भावक्षुगाताद्ध्ययनस्थिरस्यकृंजनस्यार्थस्यकर्तृविद्यावृणनकपवम्भिति स्मव्यवाह स्थिरकर्तरीति अद्वा
दिकृभारयामक्षणकिन्नमनध्याधीत्यादि अस्तिगार्थं सिद्धवनेनेतद्विभागसमस्यइत्यस्यविधिर्यंसरतीत्यर्थः संगच्छते अतीसारइति उपक्षयस्य
पञ्चोतिरोधः सारांचलमिति अत्रापिस्थानत्वंभाविनव्यर्थः सारयतिविकत्यस्य धातुरोधात्तलवादेवादिचवृत्तेसिद्धावस्थायन्यइतिपक्षे
भावानुसाध्यावस्थापन्नो धात्वर्थइति भावः आचमिति नोपधेतिसंज्ञे अनाचमेरित्युक्तत्वादिति भावः तेवैवस्वेनाचामितमितर्यामिति
वानिसाहृद्धितिगैयोनेत्यात् ग्रामोद्गामइति अयाभिनियमिति अमेलवा नोपदेशाचाद्विसिद्धंकुलंभवात् यदिकुपुर्यान्त्यिश्वामयेत्स्यादि
विवाणिचित्र्यहित्यागिस्यभिजं तादवाविस्ततनदा रूपमिति व्रातिवत्पित्यपिवृद्धिविशेषः शंकरः शेरा शोरसयकर्तीयतुसाधितिनिविषयामा

व·बो·ष्ठ· वात नचवक्षपिमि। गां हूस्वरूपतिरूप: स्यादिति नांदप्रे वे स्वनुवर्त्तेस्थ वास्थितादि भावा स्थप्यो न दूस्य भावमिद्धं पुरं नु मिनं निवत्म नाथासर्वो मिद्धं
नेयुनि भाव: नम्न तम्स ईन्तश्च यथा ठाने यान्तुते थं मि तिनि विवस्थायांदुनदोष स्वरूपवयेयं रचंदनाणी किरस्वलांशो परान्न भोनी पस्वस्य थन्नार्थाय
स्नांत्वनितन्मरणं पञ्चत्वमंदस्यादिथामप्तस्वा दिव विमथयागा: साथवल्ये तिदो स्या: अशोदयद्दनि उद्दी द्धेदने अवधूदे: ष् मिनलोपानिपात्ये
कथद्दति इवेपंद्दलोपायुण स्वानिपात्यते नथानुलोपगुण: स्वा शापिनिपात्यते आपद्दति उदेशणादिवे स्वस्वलनेन लोपागुणस्थ स्थापि
निपात्यते अंशयिति मपूर्वस्य दिमपूर्वस्य वयशिति पात्वनद्दति बोध्यं शायिकमिति मर्वात्मना संज्ञाग्रस्य त्यावेद्दत: करद्दत्यत्र कार:
कूदद्द निस्था दिति भाव: साध्यवनामि पानापाथि स्वरूप स्यास्यानं परिणामास्य त्यायांस्वेष्यो धातुभ्य: परिकि तिः आरभ्यानमास्य उक्ति: प
रिच्छिन्नतामस्यामित्यर्थ: ग्रस्य छस: परिच्छिनानीति वस्य स्वरूपार्थस्थ स्यस्वादे आरभ्याग्रहणं रूढि निरासार्थं तेन परिमापग्रहणेन संख्या
त्रग्रहते मर्वस्य: किं मन्यथा परस्मात् पदाद् न्यायेना धवल बयन्न साये तन्त्वयं तंदुलनिचाय द्दति निचीयते राशी क्रियते निचाय: अन्नरा
शेयन्दवनस्कृत्वायिनां परिच्छिन्नार्था ह्यमते परन्निस्थ विंशास ग्रहनिरूपते सोप्यनेनुपायपनयनेदंयस्त इत्यादि: मनिष्याव: कूदारवि
पिशामपन्न पूर्वेणानिरूपानलीयां नस्य: वन्दकरणकेना वद्रूलमिति समास: प्रचस्य पसं व्याथानं दुलादेण सिद्धौ ति: ख्यं द्वित्वं नु अर्थिकं नद्
ग्राह्य निष्पावकानाद्दिवंतुयाव यथायन्न निरुप्यो: पूल्या ति ति ग्रहणस्यन नथापिसर्वग्रहणबलाद्देवापि मविलुप्तं नीति भाव: अपल्यय
स्यमुरवादाय्यणमा: उपवादीति इतिस्थप कर्माणि ज्ञ पर्यादिनाविक्षिप्तात्यादिमान्निः सर्व: इसप्रकृत्या सर्वस्वापवादो नवधान्न
य: सर्वेभ्यः निवंचर्मीज्ञाननिदें न परावपमाद नेनाप्पक्करस्याप्यथा ग्रहणकिनापवादो न भवति प्यानिल्योक्ति: उद्धर्व: कालुमदे: धर्मिमि
भावताति: उ भोद्नो नागौरूपन इत्यर्थ: नदन्न चिदुथिमुन्न अनपोरवादद्दति नथापि धकृत्याश्रयत्वादरवाधापवादयोसमानवि
षयिनो विषयात् स्थिराद्विन्न वर्थाञ्यपवनिदिक् दारनागविति अवर्नरिवादद्दस्न धिक्षानाद्दारवि स्वस्य: भन्नपवादत्वा: खवर्तरिव
मर्थमिदंवचनं मिलुर नेति चाहुम् सोपादिस्मातिथन्नायथाह्वि र्थ्यात् मिलापश्यस्यानिवन्नावेदस्मरणानात् नचणिभिर्मिते व
चाद्विगमितिवाच्यं नारयात्क्षिनाद् स्वर्दिवस्यापन्न: नर्वात् पूर्वितिज् धालापांमित्यान् स्पुकिवि दुम्न निसानित न क्षपर्ति मिन्नत्वाभावेस
क्रिद्भुत्रगुपथीति क्षेलुकस्थनिषयन वाच्यानिवत्वा भावानतारद्दनिरूपं सिद्धति नि भाव: वैनदीर्थ नरवैसहारा: गीर्थनेननेति नारद
स्वंद्दना स्वोमिवन्नरणाग्रहस्त्र किमन न ववने नादिथां चिदुर्नि: परास्मा कुद्दोरविरूपपवादविषयेऽद्र्मर्गास्य प सोद्दुलं भत्वा दस्माधि ५६

441
1992

कामहूहूंवाममरूपविधेननंगीकामहत्वायोपचरणयोरिति सुगवादिदि योपूर्वभद्दत्यन्तरेदनदुपेक्षेति गुरुसर्गोकेमेस्यर्थ: अपाद्दानेमदि
पुरस्तादपवाद न्यायनदद्द: भवन्नस्थानपवादत्वात् तिम्र यांनुदित्स्यादिदिन द्वाचनाधायमारंभ: घन्ना नुस्वध्यमनन्ये विषयद्दनिवत्नाम्नि
पांचन्नवरस्यादिति स्थिर्यात्मरूपं उपाध्यायेति यास्ययसा व्यायामितरस्या मिदंस्यद्दयं पृथाग्रदर्शितेव शानुयायाम्मस्या स्थित द्दत्युक्ते करणे
नेद्दति घन्नवरणा द्दत्यस्मादित्यर्थ: नीशारद्दति उपसर्गस्य घनोतिदीर्घ: ननु पदक्षिणपमस्या मिलां शाराणायदिनि परथागोवाधुवर्णे
त्यर्थे पशिगलनादिति वदश्याहु: अन वचानिकत्प्यथागादक्षप्यविध्यातेन्योक्षिति स्वद्दति स्वत्वादिशं यसोनयदृतिनीय मापुण द्दत्यस्मात्
वोयनयत्र मपि प्रपिकरणत्प्यते पवादोयं घन्न छेदो: शायवि पथन्यास्तूर्वषा भानेवचनं केचित्तु प्रस्तारपंक्ति रित्यादि प्रयोगानुरोधेनाचवा
विनिनानुवर्त्तयेति इदिसु: भावादापन्नस्यात् षष्टद्दद्दति सापस्थाथापवाद: परियो: ग्रक्षादिति: भोदनंसूल्य प्रामाम करणमन्य्रेक्ष: प
रावद्दे: अनयाथाम्नु: कि: परिग्रहणमित्यर्थस्य करणेन्दुंनावदेनयाहि पनोनियामतृ द्दणानुपात्यथनावस्त्रेषु द्रुद्दरूपद्दत्यनुवर्त्तनादिको
नुपात्यथ द्दत्यत्रनुपपावस्यनुवर्त्तनेन: उर्धंपिर्थर्तोनिनदुर्पदसत्र उपात्यय: पर्यायार्थ कदेनस्याख्यात् नथानवदद्दत्यैवामिदेपर्यायपयक्षर
मित्यर्थमिति वदश्याहु: पर्यायग्रहणं पुनार्थं भावार्थं नेना या मि वि यि यि वि व शायां करमपि अभिविधोमावद्द्द स्थितिद्दिणं वादित्या: सप्ते
वघन्नभवतीति आहाम्य मिति शार्थायं तावेष्वादिष्वेद्दाद्दत्यथा त्रायं अधिकारणं घन्न प्रविषरत्वकिवि शोपादिनांन वयनेन निष्पादयोदि
निष्पत्यर्थ: संयवानाद्वंतरेवा भरेवानतपस्न भावत्र आतरायथं सद्दरीति स्नवपानार्थ उत्तरार्थभावेनस्यद्दना: गोरमेनददं पस्ताद्द
रणं धन्नानुपि सपद पथ कृयोवानिदने नद्दापि मवस्पेन प्रभवस्यंप्यादिवस्मेथ्यनिकारा: क्रियात्यतिहार: पव्यवस्करणामितियावत्
नवत्रनभानाहानो चित्यर्थ: भावण जिति कर्दवजिन कारकेन भवत्यनानि धानादित्याहु: भावादाविनि प्राचोनत्पयन्तुदुप स्वभावद्दविशयात
पञ्चाद्धि अनेनपाक्षिति वतारापविशेषणार्थ इति स्मानितो विष्याद्दिः यनिपारोदवर्तनेवतोति नथाप्याशमिति शापस्यानेवयेनादि हिरण्य
हितवा ना र्विष्यहरनामदिनादिति भाव: करणाधानि कारकपूर्वस्पेदिति परिभाषय्याक्षेपस्यायानोपजनत्वाभितो: विदवि पूकर्ता द्विहिरूपस्
गंस्वरपथाग्रथनादाकृति यादवापूरीतिकृत्वा आत्मने: कर्मकर्तृ स्थादेतदप्सिवाक्रितिनिविभदाअण्डवायंप्वविर्धय: एवं वरित्रयामिति निवदत्त
व्यामिति स्नायवमिति चेद मर्वाश्रम स्थिरम विकारयामसरूपविधिनिषेधापवृत्ते: इत्यतेदुवथापवद्धूगु यिनि क्रियांविच्छेपि अपवादाचि
पपक्षवादिष्यन यावतारी: ऋण्यासप्रथीदिपसाव: थापुसी अचपरोम्य सल्द्दत्यकारघस्पयमान: कृविदकारस्वेव्यते नवुपत्

व·वी·प· प्रतिज्ञा: प्रतिज्ञा: मेघात्यवृस्थान्यायतोदुर्लभा पेवादूकृत्का स्त्रीकार्यो प्रमितिविधौ मितिवैरीतिसंभावः शास्त्रेषु यथा खङ्गुनङ्मसमत
निपुनभावेषु प्रयोगात नचवृत्तमिन्दकारकादिवृद्ध्यर्थमावश्यकत्वामितिचात्य पूर्वसूत्रवशाद्विस्मरणाद्देवेन्दुर्णांथानुवर्त्तेयोतिदीर्घश्रवणार्थो)
५ ३६७ सङ्गमस्युदानु समावेशात्स्थितसंरक्षणामिति नञ्चवाद्कल्पकत्तु स्यात् इत्यादि: अधिकृत: सर्वेनेपदुपाध्यानुवर्तयोतिरेकार्थस्यैति स्मृति
नं प्रागादिषामिति समन्ताच्छेदइस्यार्थसंशाल्लोमात्विधियोगत: पूर्ववत्संपादितस्य अपस्मृतिनास्वादादिदृष्टे: स्वभावतु स्वेदस्पर्णेणु
ततपूर्णसर्व आक्रोशे अस्त्वृद्धदस्यप्रायश्च मार्गे: अवयवपदस्थितिक्रियाविशेषस्यार्थ: निपुणानिरोध: प्रीतिक्षायायादिदूषदत्त्यथार्थ:
तथापिनिजतद्रूपस्थ: पारक्यादेशात निश्चायार्थ पादानेनप्राथम्य दोलादिधारनेनाहृष्टाऽपरस्य आभावात्पृष्टसदानिवारकस्थनिदृष्टस्स्यादि
नावसंव्यपर नन्वस्मादावेशि स्त्र्यर्थांगि सन्नादत्तिनामाव्यं अन्तरस्मार्थांवसादस्य स्कृत आहृतिलाविषयर्याणि: एवंचमात्रप मानार्थत्वाद
स्वभावत पूर्वानिहपत्वं तंत्रा: स्थादिषुद्वानाम शब्दानांचैवमता सारज्ञ: यदि: तस्मात्प्रमितिवेशार्थं पृष्टपदस्थपदे प्रमाणस्थाव भावाहद्धान्तिह
स्वाधिक्य पाद: महत्त्वतद्वस्तुत्वात: तथादितिष्ठितद: सम्भिप्रूदा आगमोदादिनो: प्रतिज्ञार्थपरापञ्ज अवर्णेन पतितयपृत्विमाया प्रबणिनामि
स्यादिप्रपूर्वादक्षात्मकत्वस्थानंतरं आदि: स्यूनांवत्स्मृतन भावनस्तमित्येव: पृणाति आह्वानादि शवयोगो: प्रशमस्त्यथ: पुरिमावडति प्रता
उत: शाश्वत: पायिमादि: स्मि दिक्षितस्मर: परतादिकल्पदापक्षान धानपूर्वविधानिययाशंकितन: एवंचसामस्त्यापावत्र अवर्धेतनपदात्साधित
भाव: यदिमिति इपभावतपादादितिमाध्यवयाणांगादृक्त्यावत्वसूत्रो स्वदारत इकस्य उपमतयो: प्रमाणासंयुक्तं स्वरास्थयंननशाल: किंतादि
दवान: निरपेक्षलांनिस्यपदाः सयापास्किमानाणापरराह्लौ ऽनाद्यपूतादनादि स्तः पवाइति धनवारपथार्थइति निश्चयस्वत्यापः शासिन्य
श्रुतिनिनिविशेष: दृष्टादानस्तपूर्वका स्वैरादिपूतुरादन: पाद्यप्रयाति घासिभावत्वनं तत्रा: प्योतिशास्त्रत्वस्य दिपाब्धितिपणा: संख्याग: यद्र
प्रमाणांतरापमरतद्विवि सप्त: वस्तुदेवशिक्ष्यचामसवपन्नृधांमसद्यं ग्रांयोसादृप्तांग्रसमद्रव्यप्रर: उपजातामप्रत: यादिनिर्शांगतिन
तत्त्वप्रश्नव: स्वायत्तस्थर: पृणा किङ्गपाणिपूतला: प्राणा: तृणा: पृणानमिति: तीर्णाणा: शुचिति: पृद्धि: प्राणा: प्रवृत्तायत्तरसयर: प्रोद्धृत्
पशोसंपूर्वतितत्प्रभावात्वो प्रमर: कस्मात्प्रलितिविदितात् प्रसंगार: संप्रसर: संप्रसारणविषयकरणादि प्रजोवसनिः प्रसन्नंप्रसन: मास्य
स इति प्रथमेति द्विविधनिर्वृत्तिनिषेध: प्रयाद्वसत्याद्दनंनपांतनंप्रपातितृनइस्यपदे भाषापंग्रह पूर्वतसार प्रसंगप्रवणकालामि कालितानुर ५६
प्रत्यनुरूपं प्रथमेदिति पूर्वत्वतायुरु: किंपुनरर्थप्रदर्शनाय यस्य तवप्रवरा: प्रलातादानिसृष्टेयमस्मेनादनन्तरपारितानि भाव: प्रस्थाय
प्राणावप्रणालिदाशास्तिप्राग्रहणत्वप्रर: सप्रहा मनाति वायवसंबंधाय वादुपशुनव्यता प्रसन्तवाचप्राप्तप्रवासर: द्विन: प्रप्रमिति प्र

नप्रवाचकनिपातानितिवृद्धवन नुपर्वकेनान यन्तुप्रानके भावायानिनतनिभाव: यमपनादिनपूर्व्यास्यातामिदंनिस्मरणादि नवादिनस्यापि
नियोगोविभज्यते तन्मात्रत्वात्प्रविशापानाद्दृत्वमधिपयत्वं निर्णीयते पश्चागत्वनुनिवृत्तुत्याधिकारान्विधिर्नायस्यविवक्षायांस्यात्संयम
ज्यन ननस्वसमर्थविनापिपादिनिप्रयोग: स्यादिनिभाव: उभिन्नमत्रेति नयस्यादिन्यान्विनिवंसासमयां वाधनानिवृत्तमित्यर्थ: यत्रप्रावभावे
कर्तरिवाक्ये भनिवर्त्तत अनश्च यजनपत्रमयजंतदवाडत्यवइज्यनइतिप्रयत्नइत्यावश्यत इपमयाधिकारादिवालानकाप: अतिधिरिति:
भन: शब्द: स्याद्वि: विधौ निवाच्किद्वपसर्गत्वं उपाधायनेननेति एतेनापसर्गोपस्थापसमारधातोरुपाधि: वाद्रूलकारूतरितिरिनिसाध
वादिग्रयोनादत्वइनिध्याननाविधात्मविश्वस्येदृष्टिरिस्यवापि कर्मतिमाभवतीति किंतु विधिविधानइत्यस्याभिमुख्यातिदिनातिरूपसिद्ध: स्वि
यास्मिन् पत्रापवादइति मनुयस्क्रियासंघात्वाच्छाणा आङ्: माप्सत्वधिक: कांग: धिकास्वनिधनसूपदन: इतिनदनिरभस्मात नाइनेतस्त्रीत्व
विशिदामावाथ: किंनुपुंस्त्वादिरिप्रगाहइतिध्यय अजपालिनि नयात्स्वभावा: चयनस्वभाव: किंगो, चकारा: क्रान्ति: हनि: चिनामिस्वातिप्रनुमि
याममयनसंगेपत्न्यानित्यर्थ: यज्ञीति पत्न्यास्वयाधिकरणाश्वेति स्पृष्टिमाभवनत्कृति: श्रावयसारिति धज: किनिचविस्वर्णातिसंम
सारणाश्वयन्मन्ति यत्ददृष्टिरिनिलपदन्यते: नयनितियह: एवमुष्यते नयाइति: स्मृयनेनयासाति: ननवातिनिकर्णिनित्यादोरदास्यामिय
नेननत्वं अनित्यादानुत्वादिस्यइतिनंनितिविवक: स्नादइतिद्धलो नियायामित्यन्वर्थ: ज्ञानीति निवतिवरपत्यास्त्वेवासपधायाइति
दीर्घ: किमर्थमिति अभिप्रायाभिति वतिपचवन्तिपोवाससरूपविधस्मा-शदिहमुक्तं प्रयोगवादइति पत्स्मादधवादत्यायनस्थादिपत्र मनस्वा
पसर्गइतिपतत्तमत्तपिद्धिशदुश्यइतिवाक्यस्यादपवादानन्तपुनिस्मोरित भाव: स्थाने संनुपत्वात्इवनप्रबकात्वं स्थायिकांकांत्यस्थापिमि
निमाध्यकारप्रयोगान्निस्थितिनिष्ठतिस्थतिमास्यामिस्यानइत्वसंगीनिरिति पूर्वास्थस्यादिनाइत्वं उत्तमइनीति संहेत्पाति सूत्रादनुवर्त्तनइ
त्यर्थ: एवंनाकि ननस्यांद्वनातत्वयात्र कनिपूर्वास्याहवातोदानाइतिपर्यवमन्तोर्थ: पुत्राभावइतिप्रामिस्थतीतिवापस्थामानइत्यर्थ: इनेति
ति नकारस्थलेहिनानेस्वरूपणइतियोध्यं शाश्निशतिकानिपतनष्टांसुस्थार्थतिस्थविधानाक्लिप्यास्यन उदात्तत्वनांसते शीति प्रजयतो उदा
नइत्यपावित्करणादनश्यनुगर्थगत्स्थार्थेति नयादिक्रु द्वाजायनइतिभाव: गौरवस्यापिसितिप्रत्याशरणासंत्या नीदिकानुसारस्तव्यासाफिष्या:
धारचयाभिधीयते इतिहागवच्छादुप्राप्यत्वाद्: अल्पशिफितइतिरह्य: संज्ञायां किंमिति: मति: आस्फाति: तथावच्यवदनं मतिवृद्धिश

न॰ बो॰ ह॰ आर्थिस्यस्य कर्मणि भर्त्सनाग जः कृ शाल्मली त्यादि ऐनपानि वृद्धौ त्यादि श्च इत्यत्र प्रयोगादेवमिति भक्नीत्यादीनां साधुत्वमिति दुर्घटवृत्तिः ननु क्रियात
यदा भावकर्मणोः शानच् भावे धातुः कृत्य लिङ्ग आयपलिङ्ग स्त्रीलिङ्गादयः अन्यत्र तु पूर्वभावे विशेषस्य ताण्डिदेशादेलक् इत्यादि सति स्त्रीत्वं
८० उक्ता इत्यभाव इति नवकर्मणि विकारः पौरुषः अन्त्यवकरणः तेषु स्थितः न्याद्यविशिष्टानां गुणाभावकारणं प्रवृत्तिरिति निरुक्तादिशेषस्य क्लास्तिया
हदिन्वधातुदिलेशस्यासमं ज्ञात्वोक्तायन इदवतद् तथाभाषादिति भावः प्रयासेनेति यदा तु अद्यतन ऽर्थ नारः अस्याद्य इत्यकारस्य सः नोगे
पयस्य प्रत्यय इति यत्नाथः हद्योत इत्यर्थोऽयं चिन्त्यहस्तादिनोपस्मिति दोषोऽकितत्वस्यासंस्पर्शे घ्र शरूपे नागरूप इति नोपतः सार्वधातुकेऽप्यकञा
धातुविशेषे गुणः गुरौ च धात्वारम्भे तुष्यादिरूपे इति धातोर्विशेषावयवं तद्विधेयं धातुत्वं स्थाने तथा यं गुणेति निस्संभवति अनिषेधाद्दि
गुरुः अत्रापवर्ग इत्यनुष्यते नदादिगुरुभ्यतः इति ननु विपरीतप्रसङ्गः गुर्वर्थं नाड्ग न इति नाडशाध्यायिकार्दः कृपिस्मरः सत्वात इति वल्ग वं
चपापाशनध्यानि आशंसाशस्त्वनवर्गाति निर्देशेन विपरीतशंकायां अपवादः पिप्पिरा कयंतादि सुखात्पतनं स्वशिरितिमाघः प्रेक्षापत्रक्षि
तिन्यरूपं त्विषां इति नास्याद्यधुवितस्य अनर्थकान्मध्यतिरेकौ प्रत्ययानुपस्थितिभाष्यप्रयोगात् अकृत्स्नादाक्रियाविशेष्यः विस्तरस्विदमेतत्
रूपाणां प्रयोग्यः सिद्धति भवादयो दंताः सधुदाय्यापि नगणसंघान्तेनयपयरूमिश्रणानि इकि दन्त्यादयस्य आदिशब्देन सूत्रनिर्दिष्टा गण
विशिष्टाः स्त्रीलिङ्गवासिद्धा ऽर्थश्रवस्य विदर्भस्य भावकार्यत्वसंग्रहार्थः भित्तिः सति भिद्यत इति भित्तिः कुड्यं छिद्र निन्हि धीकरणस्या
ये अन्यत्रनुष्ठितिमिच्छन्ति इत्यादि अस्यापि तदिपदार्थपाठः वितिप्रतिचकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः तेनवान्वयनस्फूर्ति निदर्शनं
प्रनष्टवत्स्यायपाठादिति दैवस्यामरस्तोनिषधकादाद्यशोपवादे इति व्याख्यास्यति वक्ष्यमाणसूत्रे अस्यार्थः आसनेति आस्यते स्यामिति विग्र
हः करुणार्थादिमिण्यनस्ययला स्थानदस्त्रीप्रत्ययपाठस्थविधिर्नैतिसंग्रहं अपवादस्यापि च स्त्रीप्रकरणस्य वापिउत्सर्गस्यणत्वस्य तस्य
सावधि दिवादिवल्लोपत्वं सख्यानायि स्यनुसंवृत्तिः इष्यते इति अनिष्टाद्यस्य एव उक्तार्थस्य विपरीति निदेश्य रोगाद्वि कुलंबु लस्यान्यस्य
शांतं च रोगस्य संज्ञा द्विनादीनामपवादः अतदित्यन्न उद्देश्यमत प्रवाहितेति यदारूपानिष्पन्नकुम्भः प्रवर्त्तयन्ति यदर्थाविचार्य इति निर्वे
प्रयुक्तमस्य धातुस्सराज्यासमपर्तीति विपूर्वाप्रायविचार्य इति परः विप्राद्रिशिति शिशः पौताः आदीलिंसायानुमिति प्रतिनेद धात्वर्थनिर्देशाद् ८०
नि क्रियानिर्देशात्स्यर्थः आशित्यान्यायि इति आसनं शयनं मित्यर्थः इत्यदिप्य धात्वर्थ निर्देशानुकरणं बहुलमित्यनुवृत्तेः ऊविलपुर्षि

अविध्वः ननु मतादृष्टृमुक्लिश्चः ध्वनितिनिति उपसर्गा त्वनुतानिस्वनिस्पति ध्यायनं संप्रसारणं चेत्यादि निर्देशात्कर्तृवाचित्वपि सार्वधातुके पश्चा
चादयः एवं भावकर्मणानिन्यपि सार्वधातुकत्वविच्छन्नविभाषात्मीयतनेत्यादि यथात्राहिली लाडार्थकानिर्देशानतुवयनोऽस्य यत्नात्त्वाधृतयः वि
कुरणसाम्यात्वाद्यस्य इत्यत्राज्ञपिवति ग्लायतिनिश्वादेपि शादेश अवुल्या आचनित्यावधिलयिस्य चरितार्थत्वात् वर्णादिति वर्णानुकरणा
दित्यर्थः ननु वर्णा दुच्चार्यमाणादिति तथादि स्यकार इत्यादौ दावस्य ननु कतः एवकारान्यनिवृत्त्यर्थः इत्यादि अत्रादिसंघातस्योच्चारणा
त् अनुकार्यत्वे वर्णमात्रं अकारस्योच्चारणार्थत्वात्कथं तदि समुच्चायार्थः कार एवकारान्यनिवृत्त्यर्थ इत्यादौ प्रयोगा इति चेदत्राहुः कचि
त्संघातादपि भवति इकारप्रत्ययस्य उचन्नरांवावषट्कार इति सूत्रनिर्देशात् सर्वचकारप्रत्याख्यायते भाष्यप्रयोगाद्बहुलवचनादिति
इकारप्रत्ययस्य धातोरविहितत्वपि धात्वधिकारस्याद्वात्कृत्संज्ञा तेन कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वं प्रयोजनाभावान्नकारस्येत्संज्ञा आईथा
तुकत्वाभावादिडागमानं अस्यर्द्धिविस्यादौ नकारप्रत्ययाभावो बाहुलकात् वर्गादिकः वामरूपादिधिनाकाणेपितेन रकारादीनिनाम तिरूपव
नामसपार्वनीनीत्यादिप्रयोगः साधुरेव अकारलोपश्च इति अतद्दितपरत्वाद्भवायद्भवाच्च यस्येति लोपस्याप्राप्तिरिति भावः कृदन्तत्वात्
प्रातिपदिकत्वात्सिद्धम्प्रवद्वाच्यः तस्यामर्थ इत्यत्र बाहुलकात्तानवाधिकान्मनुवर्थ इत्यादिस्यत्रनुबाहुलकादेवमनुबर्थ शब्दाहुः अन्य तु
नेनकृदन्तमत्वर्थे भवतीति विग्रहादिवात्प्रत्ययति दिलांतमत्याङ् इणजा ॥ धात्वर्थनिर्देशप्राप्तस्य ण्वुलोऽपवादोऽयं एवमन्यापि
आजिरिति बाहुलकादजर्वी भावान संज्ञायां अधिकरणण्वुलर्थायमारम्भः उद्दालकः श्लेष्मातकस्तस्य पुष्पाणि भज्यंते यस्यां क्रियायां सा
तथा भंजनं भजिका भावण्वुल् उद्दालकपुष्पाणां भजिकेत्यन्वयस्तत्र आख्यानशब्दस्याल्पाचलत्वेन पूर्वनिपातकृतष्यात्यानस्य प्रश्नपूर्वक
तयाः र्थनाः प्रातक्रमभनुस्त्वयाचष्टपरिप्रश्न आख्यानचेति परिपाटीनिपदगना परिपूर्वः इणजादिभ्यः इतीण् रुदिकारादिति ङीष् आ
शाश आश्लाशः शापः नपुंसकभावक्तः ननु तयारव कृत्यकृत्स्वलर्थाद्यति लिङ्गत्रयस्साधारण्यत्न भावकर्मणोः कृत्यादिविधानात्तेन नपुंस
कभावक्तः सिध्यति किमनन पुनर्विधानेनेति चेन्नाहुः अनेनैत्यधिकृत्य विधत्ते स्त्रवर्णविहितस्य क्तस्य भावार्थस्त्वर्थेवतिसत्र णविहितः
अनेनतु कालसामान्ये नपुंसकभावक्तो विधीयते एवं स्वविषयपरत्वाध्यत्र जषोनाथकइति परिभाषात्तापुंविषय पसिध्यति क च इह
भावचाकृर्तकस्य इत्यस्यात्मनिधानात्सकर्मकात्प्रयोगं भवति धञ्चहित गतं निरधीनमनुसारयस्यादिदर्शनात् तथा चनास्य त्रवां

नै॰श्रो॰ऊ॰

६०

[illegible]

६०

५९७/१९९२

[illegible]

त्यास्तीतिवाच्यत्वात्तद्ग्रहणेऽपि पदस्य तात्पर्यार्थं नित्यं बाधं न घटेतिदिनस्य निस्संदेहार्थः इदं तु पूर्वपक्षः इत्यन्ये तितिविस्थान् ननु प्रैषादिषु
कृत्या इत्येतन्निवर्तनस्याधिकाराद्वर्तमानस्य विधिर्नास्य प्रत्ययस्येति ज्ञापितमिति चेत् किं ततः ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेत्यनुरोधेन न दृश्य
मानमेवाधकाभावात् अलंकुर्वन्ति अपाकरिष्णवइति किंचिन्नार्थः उदीच्यां यतिरिति नेत्यर्थः सेट् कृतात्सेट्कः इति लिट् शोना
नुबंधकत्वं न च नित्यत्वमिति परिभाषां ज्ञापयति तेन तु सं आर्य इत्यादिपर्यवसानः स्थित्यादि अपक्षिप्तेति समासेन प्रतिनिष्ठ
स्यापि न क्षेत्पश्चिकयाचित्वा प्रतिपदपातीत्यर्थः एवं तु अपाकेति शक्तिप्रदेशस्थानां गमनं च धात्वर्थः गंगामार्गे वि
विशिष्टेन मार्गेण विंध्यस्यार्थः अथविंध्यात्परागांगेति निमित्ते अतिकस्थाने इत्यपदेशस्थानानामेवापेक्षितयोगः अत्रापि गा
याः पूर्वो विंध्यइतिगम्यते इदं विंध्यांता प्रत्ययस्य आलस्यार्थे येषि विशेषणविशेष्यसंसर्गाभिप्रायेणेति नास्ति वैयर्थ्य
मिति दिक् समानकालेऽत्यन्ताधिकारेपि समानकर्तृकयोरेव संभवतीत्याशयेनाह धात्वर्थयोरिति पचमाव
अव्ययकृतइति वचनात् भावापि घञादिविवक्षायामिति स्वस्थः किं तु साध्यावस्थः सर्वधारणेषु संसर्गीवा
धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वकालीनस्य धात्वर्थस्यान्यस्मिन्विद्यमानेऽपीत्यर्थः एवं च निर्धारणविभक्तिरेव पूर्वकाल इत्यस्य बहु
व्रीहिरपि पूर्वकालिकमिति स्यादिति सच भावे अव्ययकृतइति वचनात् भावोपि घञादिवित्रं सिद्धावस्थः किं
तु साध्यावस्थः सच धातुनैवोच्यः स्थानकृत्यप्रत्यया क्रिया च क्रिया स क्रियांतरं प्रति विशेषणं धातुसंबंधाधिकारात्
संबंधोपादेयः समानाधिकरण्यं तु तत्र कारकत्वेन तत्संसर्गविशेषतात्पर्यबहुलाकर्म अप्रतीत अथ वर्तमानकर्तृ
कायामिति सन्नां शानसमानाधिकरण्यं प्रत्ययनिबंधनात्तत्रापरत्वं प्रत्ययस्य कर्तृत्वेन तथात्वाद्युपपन्नतानादिनि दिक् द्विष
मिति नन्वसमीपान्नाप्यप्रमाणानां पूर्वप्रधानयोस्तु कर्मप्रधानयोरेव नायिनानापि बहुक्रियासंभवे भाषारंभमेव क्रियामानं
कालक्रमः प्रत्ययात्तस्यादिति चेदाह इह प्रयोगस्यान्यतरक्रियाप्रधानत्वात् कालोपि स्थिता क्रिया सर्वत्रवि
शेषणं ननु तासां परस्परसंबंधः गुणानां च परार्थत्वादितिन्यायात् अत एवस्याचापीत्याह स्वार्थकन्तेति नियम

४५१ / ११९२

सेन अप्रयुज्यतेइति स्वरति सूतीत्यादिना विकल्पेन प्राप्ते नित्यार्थमाह स्वरत्यादेरिति लिंगं दर्शयति दिग्गोधावरोधार्थः प्रसङ्ग
ज्ञापितत्वादिकारमात्रस्यात्मनेपदानिमित्तानि निषिद्धानि सा अनवसरत्वान्नइतिसंदिग्धत्वं सूचयति इत्यादि इत्यादिनेटः प्रसङ्ग
प्रसंगयतेनप्रयोजनं धपदि इदमनुपर्यनिर्ये न तु अनिषेध्यान्कानिचित् हिंसाथांदिवादि क्रियाविशेषविषयादिः यच्च तार्थी
वाचिनस्यनिवासः किं इति असंयोगा लिट्कित् इत्यतः किं इत्यनुवर्तनइतिभावः उदित्त्वेतियजादिश्वानसंप्रसारणं उदित इति
वसति कथारिनीदृष्टत्वादिभावात् संप्रसारणं शास्त्र्यवसीतिथः यदीशेति शदिर्ज्यनिषिद्धसारणं गृह्णातीति इत्यर्थः नोपधा
य अनतरत्वंपरस्य स्थापित्वात्त्यप्रत्ययात् इत्यनेन अतः प्रत्ययविधानात् क्तस्य ऋज्वोधानतरस्य विधिना अवकाशादिनिलाभा
न् औपचारिकत्वादिति कृदर्थदृष्टी भावविषयक जन्मा इति शास्त्रादिपरिचयादुःहरलोपरूपधात् इति विकल्पोपिन भवति नोपधा
ग्रहणसामर्थ्यात् संचिचेति चेतुः प्रत्यये लुं चिन्तितिलु अयनयनेऽनित्येति स्मृतिः सा ज्ञोधातुस्तृणार्थत्वः तस्या अन्त
विषयत्वेनेत्ययादिः यस्य च कालेन न्यानां भावान्नमन्तव्यविकल्पेन नपि स्मयि सिंहापि भासा यांस्तदिन स्यात्स्यात्
नकरणनापथ्यस्वतोस्त्यनुवर्तनाकाङ्क्षप्रश्लेषपूर्वार्थं भवेदिति उदितो वेति विकल्पप्राप्तौ अथ प्रारंभः अंचितेति
न ज्ञासिद्धिनिदित्वान्नलोपात् एवं बहुलार्थः पूजायामिति निलोपनेनिषेधस्य कारणनिर्देशस्यात् सूक्ष्मा यत्रस्य अ
कः किमीतिनिषेधप्रसंगवशात्तत्स्यादिस्त्वादिकल्पप्रयोगवचनमिदंमरीचेति इ ओरोति दीर्घः ग्राह्य इति दूरनकासे इ
ति क्तिनिषेधाद्दित्यनिसंप्रसारणं च एवं इयमावपरस्मैपदे इत्यादि आत्मनेपदार्थमिति सूचवतः इत्यर्थः
स्वाचारादिवलितु इदितो वेति वद्वनमस्तेति प्रत्यारंभति पाक्षिकाभावः समासेन न नञ्नित्यं भवति अव्ययमिति या
वत् न मयूरव्यंसकादयस्य समासस्यानित्यात्वाः अथेति यदुक्ते इति यशादेः स्थाधक्रमः गतप्रत्ययस्य प्रोक्तत्वात् कृत्या निश्च
यइति व्यानदानि संप्रसारणस्य नपद्पुरस्सरमिति प्रसज्यप्रतिषेधानां प्रयोगे स्यादवाचस्यादिति भावः सत्यपुरस्कारं संगतः
पचादिषयत्वदाहरति कोसिंचदिति कोसिंचदितिस्थितेरत्रः परांताभ्यामिति पूर्वरूपमेकादेशः तस्यांतादिवच्चेति

प्र·कौ·वृ· पदादित्वेनमायदाद्योरिति निषेधाभावादिरः परवचनपवर्थार्थसंस्कारदेशस्यापि सुलेसति अकारेणव्यवधानादिनः परत्वा
भावानभवति प्रकृतंतस्यपिवार्थमुदाहरति अधीत्यति विगृह्येति इयातेर्हिनिप्रत्ययपरतोरद्योरितिनंभस्यन्य जनसनखनेत्यात्वं
नभस्यायद्यनित्यमीति इत्वंन प्रकृतस्य क्रमश्च लीतिदीर्घेन अपवृत्तादित्यत्र कारवकारयोर्भ्योरितिद्यालेन कृद्भाव स्योदाहर
६२ णं नुप्रस्वन्यपदीयत्वाद्धन्त्यपि कथंतर्हि निर्वायमस्यति श्रीहर्षप्रयोगइतिचेदाहुः भीङ् पानेइति दिवादिगणस्थस्यापि
नदोषइति इदयप्रश्नः प्रकारस्य यथा ओरस्यतस्यामिति शास्त्रस्येचरितार्थत्वाद्बोध्यः लघुपूर्वादिति लघुः पूर्वो यस्माद्वर्णात्
लघुपूर्ववर्णात्परस्येत्यर्थः विगणय्येति नन्विदोरन्तस्याल्लोपस्य पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्वाल्लघुपूर्वक वर्णात्परत्वं नास्ति न चा
यं सामर्थ्ये अनुगम्य इत्यादौ मिक्षुत्र चरितार्थत्वात् अत्रोच्यते पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वं मनित्यं नित्यार्थमेदीतिलिंगात्
तथाचात्रस्थानिवत्वाभावेण चादेशाभवत्येव निशार्थमेदीत्यस्थानिस्त्वत्वाप्रवृत्तेः परस्मिन्निति सूत्रव्याख्याने भिन्नरूपा
दिमितिनाचोपपद्यते प्रणमय्येति अमंतत्वात्रोपि मितां ह्रस्वः प्रशमिरर्थेति मितिर्यंङ् नहि मितयस्मापि व्यक्तं प्रेप्सरन्त
लइतिलोपः नवह्रस्वयलोपाल्लोपाः नामाभीयचेनासिद्धवदत्राभादित्यत्र समानाश्रयेत्तिनिर्लयनेनदसिद्धस्यादितिहि
व्याख्यानंतनात्र शंक्यंनास्ति ह्रस्वादयाहि भाजर्याद्देशस्तस्यापि परनइति बाश्रयत्वात्विभाषायाः अप्रामविभाषं आ
प्रवेदिति यद्यपीदानीं विषयः श्रीदुर्गाणां नाजादित्वाद्बनीनि ह्रीत्यादिना वृद्धि आविति शास्त्रमिलित्यापितस्यनेहग्रहणं लक्षणि
कत्वाद्विनिभारः प्राप्यति एतनायकर्ययाप्रिस्वपूर्वपानसी भिमिमताथाहिंचं मलुपात्यते इति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः अवाप्ये
त्यत्रापायपदत्वर्थमेवात् एवंत ज्ञानमस्मिन्नपत्यर्थेनीति ह्रूयामहृअसं तः प्रास्ताः त्सपस्थानिनो दित्वाद्धचित्स्वपीति प्रापंसम्प्रसा
रणं विषय प्रतीत्याद्यः त्यपि वनि ज्यश्च संप्रसारणं नस्यात् एवं ज्यश्चज्यत्रापि याशवधंक यामिति लयादेशस्यस्थानिस्त्वात् क्राश
स्यबाहुल्भः तद्धितार्थकाले द्वन्द्वः नचहृतद्वस्तिपूर्वयसारवपितिपत्रान्भृवत्वाद्दन्तेर्वहसति तद्वनेच संमीलयति न ६२
चावत्का भवयस्यदुर्लभत्वाद्धुवः प्रमाकि एव नास्तीति प्रश्नः समाधत्ते आदीनवादिनाएतेनेश्वरः सर्वं व्याप्यवर्तते ज्ञानानिष्ठ

501/1992

मीस्यादिव्याख्याने श्रीशैलशिखरं दृष्ट्वा पुनर्जन्म नविद्यतेइत्यादौ तुलक्षानकर्त्वकतानिर्वाहार्थ स्थितसेत्यादि। व्यापासंभवंस्य्यादा
अभीक्ष्णम् वचनेतु वास्कृस्वन्यायेन लाभस्यभविष्यतीतिचग्रहणमिह त्यथमितिचेन्मैवं द्वन्द्वन्यायस्वीकारे तु लङादिरपीदमव
नंतन प्राप्नुवन्तिः विभाषाग्रहणमितिलक्षणभाषस्य स्थविभाषाग्रहणस्यैवयथार्थ्य संभवात् नयदि स्वाणमुलोविभाषाग्रहणेन लङादिस
मावेशार्थं विकल्पयेन यद्यपिवासरूपन्यायेनलङादिसिद्धितिनथापिणमुलादेवस्वामस्ययोपूर्वविधौ सतेनवासरूपविधि
प्रवर्तत इति ज्ञापनार्थं विभाषाग्रहणं नस्यात्तु आभीक्ष्ण्ये णमुल्कत्वे स्वयस्याबद्यमहानिनतप्रकारेणवत्त्राप्रत्ययान्सनेह विना
स्वयंतन स्वयचयते किंतु वासरूपविनिवेष लङादयो: स्वी कालेदुनय यनाको क्त्वत्वस्वामत्ययचतलङादिरपि निसिध्यते तथाच
यदयं भुक्तेनतः पठतीत्युदाहरणं चस्यात् सिद्धांततु आभीक्ष्ण्ये णमुल्त्वेति विशेषविहितयोः स्वाणमुलोर्वाधिविधा सामान्य
विहितलङादिर्भवत्येवदिना स्वयवानुपपत्तिरिति दिक् पूर्वविषयमति समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इत्ययं पाघंशायमिति आ
वादीघु पुक्काशान गर्भपर्यंतान्यामुलभितांहृस्वप्रतिहस्वचकृते वादीर्घमित्यर्थः पर्यंतस्यापीति यत्तु माचापर्यतजागर्तेर्विणमु
लोवावृद्धिरितिमनवसृपन्यस्तं तदपाणिनीयमितिभावः नयदि अवाक्कां स्फुटितिश्च चाग्रजनने नखमासस्तच्छ्रियतिनांडांस
तिचेदिति इदमेति नव्वनंतरस्येति न्यायाणमुल्लाक्त्व स्वातु समानकर्तृकयोरितिसूत्रांतरेणस्यादिति चेत् अत्राहुः पूर्वक्षा
केयत्राप्नोतितन्नेति व्याख्यानात् स्वाप्रत्ययोपि न भवतीति विभाषार्थे यत्प्रथग्घालोदेशाद्विवोदवचनोत्यस्ति प्रभारसु केइत्या
दिप्रयोगान्न थायोस्वाधादिशेष वारेवस्थाते प्रथमयात्रः साद्वर्थाद् प्रथमं भुक्तेत्यादौ तु कालव्यवहितप्रतीयते अग्रेइति
समभ्यंतस्यानुकरणं शब्दान्तरं तुकरणमित्य स्यैव कार्मिकत्वाद्विभक्तेर्लुक्पनकृतः अस्यवामीयामितिवत् अग्रेभोजनमिति प्र
येवाच्चयेनेति नित्यमाह्रस्तमेवदंनत्त्रघोषपदसमासः नन्वग्रेप्रथमपूर्वेष्वादेः पूर्वकालत्वं प्रत्युत्येतइति कथमिदृक्त्रावस्तु
कास्यानामिति चेदाहुः अन्यस्यामोज्यः पूर्वं तु स्नातुं जनीति हिवाक्यार्थस्तज्ञाप्रधमातिमिमोऽस्व एसपापूर्वं चमुच्यते
इतिपि अग्रेयस्त्राध्यः पूर्वं व्रजतीतिव्रजनापेक्षया पूर्वं चंतु स्नाणमुलप्रत्ययोत्यतद्त्याह्वांर्केषांच नास्तीतिदित्यमेवाहि

धिरिति अयमर्थं वेदस्यैव वृत्त्यादिर्यस्य स्वेनेति भावः स्थाद्रुमीत्यर्थग्रहणं व्याख्यानतयाह स्वाहर्थेऽस्थिति मानवमिति ननु स्वाहो
इत्यत्र स्वयमस्त्रस्य स्वयमुत्पन्नस्त्वनुवेदानुवर्त्यतां असर्गैदिस्यहिनिमुखभावे ध्याति स्वंच्च निपातनं विनापि मानवं सिध्यतीति मह
त्वाघवमिति चेत्र सर्वत्र तस्यमुखनत्यत्स्यैव वचनात् अतोऽसाद्धुमीति स्वरादिपाल्यते नतथ्यानजंतवान्ये च दीर्घो न कुडेत्यादि
पातनमिदमात्रमस्त्यथमात्रविधयत्कंतेनस्वाडुंकुत्वेपि सिध्यति स्याहेतत् उक्तदोषपरिहाराय स्वाहुमीत्येव सूत्रमस्तीति स्थितामस्तु
स्तनुत्वस्यत्वंत्काम् स्वमुत्तिनापि स्वाडुंकारमित्यादि पुरस्ताद्विनैवं नथा सत्यन्नरस्त्रैव सुस्थिति चेत्तद्रुमैवानुवर्तंत इति
स्यादभ्यासपाठेरमित्यादि पृथुवंस्त्वसमागमः स्यादिति दिक् अर्थत्वादिति निम्नयोजनत्वादित्यर्थः नदेतत्कोपस्ति इत्थं
मृतेऽस्यर्थं इति इदन्नावक्तव्यो विद्योपस्तुतेपि फलितार्थकथनमिपरं तथाकारमिति णकृत्तस्थानि फलस्य कृतमानतिप्रयोजनत्वा
न् विस्तरस्तु मनोरमायाम्बक्रु संधेय शिरसोन्यथाति इद् शिरोन्यथाकृतोऽहनादिकं तु नेदृशार्थव्यासमाय कलेतः प्रयोगः आरब्ध
कः नट्‌ मावनुप्रति शिशागत दवकारोगस्थेन नतुशिरसोन्यथाकरणं अतः करोतिः प्रयोगार्द्धं नमस्तोति णमुलं नकरोति इदं
प्रयुज्यते इति मारवधाः अतसिनिस मुर्द्धं जमन्यादि एव तिनहेतुमन्ते अथापि शासनस्वत्वार्धेन प्रश्नस्य प्रयोगाद्ध्यः अन्या
दृशमिति अत्र दर्शनविषयोभृतानां सर्वासंकल्पानांमभ्यार्थे यथा कारकत्वं वोध्य मेव इति दर्शनविषयीभूतानाः सर्वाद्रत्यर्थः अति
शयपति पातनवस्तेन नब्राह्मणवेदमिति विद्वाने विस्तराभेति इवविवारणयति धावर्थान्यत्सोप्यथा बहेजानानीत्यादि
मत्वादिसमार्थस्य विरुद्धेन कार्यवान्तेहग्रहणमिति भावः यावति विंदविदक्षो मार्थस्याद्रकरणे तस्य विन्दतो यादो हासुवादीनामि
तिनुमाप्ति यावद्भुमत इति अस्मादत्मनेनं हन्तीवाति सा कल्पेऽपि कर्मणि वाविरोरस्यनेदवास्तिद्ध कर्म कर्मणी स्यवेति एवंचपु
र्वाति ष्यंतस्यनिर्देशान नु करणस्य विधानमेनकादिनिर्देशः नथ्याः कर्मकत्वादिति भावः सर्मपुरमित्यादि वस्मपूरयित्वा उदरं पू
रयित्वा उदरपूरणाविनोप्यनूदितिमिस्सर्थः इदमपूर्वकाले विधानिन बाध्यते मंनुवादेर्मिवती नेधान्यस्यचायि वास्यमत्तो
थंबेत्य आख्यानादवधाद्‌आक्षिसाईवे सार्थपिति वंबसोपणिस्यादि यथारवयवेत्यादि माध्यार्थेन यावद्ध्वस्यर्थः अन्यत्तु ६३

508 / 1992

स्थौ यत्र इंदस्वरंडरूपे सिद् आईमाव इत्यत्र लोपमितिणमुलंतस्य ग्रहणस्यर्थपर्योलोयंच यावर्षमिनवेस्तानामस्मतिनावहद
द्विवावल्पुः निर्मूलमिति निगतं मूलं यमस्थेति मूलं सह मूलेन समूलं निर्मूलं समूलं कष यामिर्जं कषणमिति शब्दबोधः नेनेति
अत्रेदं बोध्यं सामान्यं विशेष्यं विशेषणं तु विशेषणं अथोत् कष इत्यादो आख्यातेविशेष्यत्वे सत्र विशेषणमिति सर्व जनानुभवात्
ननम्भाषानिम्नल कषणादिकं विशेषणं तु कषणं तु विशेष्यमिति स्पष्टेत्युक्त्तेति समेव स्पष्टत्वयहणं ननु नन्धाहि कर्मणि
दृशिविदोविमिस्त्रार्चकर्माणि अनुवर्तते इत्युनुवर्तस्वरानकरण इत्यनुवर्ततामिति इत्येतस्य इत्यर्थग्रहणं तदाह दृशार्थेति सं
ज्ञायां अनधिकरणार्थे आरंभः नयेवेति निमूलकार्यं कषतीत्याघुक्तमित्यर्थः मूलकोपदंशमिति अयमर्थः मूलकेन पुनः कृत्वा
स्वादुपदंशनिमुद्दस्य अर्थानुप्रकृत्तमिति निसंबध्यते स्वादिति शस्त्रत्वराभावेपि अर्थिकान्वयमाश्रेणेत्यर्थः वचनसामर्थ्यादिति
यहिदि ततीयांतेन आख्यान्वयमस्येवमस्यापंवद्तादिकरणोऽहनइतिवदुपदंशः करणेवस्येदमूणदत्त समस्वादि विशेषणं निरूप
णत्वसत्ता नस्यहमितिभावः एतच्चमनोरमायां स्पष्टत्रसारणोक्तं अवकोचित् नत्वेवमुपदंशकर्मणीस्येवमुपमस्ततः अवकोपदं
इत्येवास्तुयमाने कर्मणीत्यत्र कर्मणीत्यनुवर्त्यकर्मण्युपपदे उपपूर्वकाद्दंशेर्णमुलिति व्याख्यायतां किमनेनाकृसृष्ठेति नेव
कर्मण्युपपदेनित्यसमासः स्यादिति वाच्यं करणेऽहनुनेपु न कटोपदस्यतृतीयत्वात् नचतृतीयाप्रभृतीनीति सूत्रे करणं प्रभृती
नीत्यन्नेनास्य वाधः करणइत्यस्यादिकत्यादिति संदेहाराधाय व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति परि
भाषासीत्रायादिति वाच्यं तृतीयाप्रभृतीनीति सूत्रे कर्मणिप्रभृतीनीत्युक्तोपि दोषाभावात् कर्मण्याक्रोशे कृत्रः खमुञ् कर्मणि
दृशिविदो विस्मारिथ्यंता विकल्पयतिमंदेहस्यव्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति परिभाषयाराध्याद्धुं शक्यत्वात् तस्माद्रुपदं
शः करणइत्यत्रसूत्रावाद्धतिमनोरमा विरोधात्‌ः रस्तनत स्नकर्मणि प्रभृतीन्यतरस्यामित्युक्तेऽप्यमानेकर्मणिवेत्यतः कर्मणि
वेत्यतः कर्षणीस्यनुवर्त्यपुष्पपदंशादस्तेव समर्थमिति शीदारप्रसे कथादि सुयथादिभ्यनुप्रयोगोपि विकल्पेन स्यात् मंडकंहला
म्यप्यं संगति कगति उपदंशः कर्मणीति सूत्रस्थो व्याख्येऽपि मूलकोपदंशकं इति समासस्यैव कल्पे इत्यादृष्टस्ना सामांतव
समूलकसमपदंशमिति वाक्यंतस्थादिस्थनेनुमूलके नोपदंशमिति करणोप्रभृतीनीति मनोरमोक्ते तु समासाभाव पक्षसूचके

त·बो·कृ· णमुदं ग्रामनिमित्तिहस्तेन वृक्षं रच्यन्तीयात्वः यदुनेविदिदि कालपनोतिकष्यविसेषेवृत्ताहिः प्रत्यनीत्यर्थः दंडनाडमितिनद्ध आघाते अ
नमपिवरादिरवः उपपूर्वेभ्यइनिस्पीडाहीनांप्रमाणाद्दं कृत्वा उपपूर्वः पीडरुधकर्षइत्युपमानपदसोतीसमासइतिभावः दृढसां पुंस्त्व
६४ पंचम्यर्थं प्रथमेनि वंजंसंकपंदि ग्राथानिर्दिष्टाः हृष्टदिक्रमनदुन्त्यस्य पुणमादिनस्योच्चारणादिनंकारूपदुच्चारर्थे समासः यथाविधिविलेखनं त्वसा
विपद्यतेनद्यापि सूत्रविपयकविदेखनेत्यमस्यसूत्रस्य पंचमीनिर्दिष्टः कर्षतीति निर्देशाद् एवं चनोटादिकालत्पः काप्रत्ययश्च भवति क्षेत्र
उपकर्षं हलेनापकृष्य नि नान्तिकदणस्त्रितिस्थितमाकरसमासमेताद् ग्राथा। ह्रसितिके आपृथग्ग्रहणं भवतु वासा मर्दसनुमल्लिकर्षयति
पाइनपक्षेनत्व अंगुलोत्कर्षमिति द्वयोरंगुल्योः समाहारो द्व्यंगुलं तत्पुरुषस्यांगुलेरित्यच् समासान्तः द्व्यंगुलेनोत्कृष्य परिच्छिद्य
त्यर्थः खण्डः खंडुः खंडिकाकृत्य खंडस्वंडिकेति विमनोरखाथा सुजेरापिक्षस्यशाखोपालमनपर्यायस्तथा नेतधाचेतनेष्वकप्रायेण प्र
युज्यते अन्यदृष्टेहस्त्यति रथचरः स्पष्टसमानतथापिहृत्यहीर्घसलादिनिर्देशात् इत्वेनन्यापि काचिह्नवतीत्याह द्वितीयायां परीप्सा
यामित्यवनिकस्यंतर्थवृदाननवस्यरवसंक्षिति नयनस्यापेक्ष्यत्वे अत्राहुः अस्यां हि परिभाषायामित्वराख्याक्षितानं तेनायमपि
दानः अयि नोत्राहार्यथासिद्धये ननु नचनकाम कावयेवं रवसंवर्षयेत्स्वार्थपरिशिष्टमनु यान्त्वं तं चाविक्षंसेत अपसिद्धया द्वितीयाहामित्वा
द्वितीयकृत्यह्वायत्वरंगत यष्टिसन्तं यष्ट्यादिदः सापिग्रहीत्वा यावतीनि यष्टुपर्न शिल्संमेदिः इति अस्यपरोगमिति असिमुपस्थ
थः उपपदसंज्ञायांमितिदिवि सिपर्तानिरञ्चिद्वितीयामिपन्नु वनोनद्वत्नस्यापपदसंज्ञायामित्यर्थः अयथे अथ रेति यथाभि
प्रेतेन मध्यनीयः यथाभिप्रेततथा ख्यानेइत्यर्थः अप्रियस्यमीचेः कथनप्रियस्यमुद्धेः कथं यथाभिप्रेताख्यानं नहि परीतारस्वा
निइत्यतिशावत नन्वप्रियारख्यानइसंभवतानो कर्मिति रहाहुः प्रियस्यनीचेः कथमपिप्रियाख्यानमेवन नचप्रियाख्यानमि
निवेकृत्यनीचः कांप्रियं मूलतः निप्रयोगोनस्यात् तथा अप्रियस्यनीचैः कथमनुस्थाप्रियाख्यानमितिनीचैः कृत्वा
चेः कथमप्रियं मूलत इतिप्रयोगस्यादित्यथा भिप्रेताख्यान इत्युदाहरणमितिनिर्यतस्वेति अनन्तु वाऽयनः स्थितंपार्श्वेतः क
त्यागन इत्यर्थः त्यागसमानप्रत्ययो यस्मात्तस्मान्नाम्प्रत्यय ललिमिन्नाग उपपदइत्यकः प्रत्ययग्रहणपरिभाषयालभ्य

थांतस्यांग इत्यन्वयेनस्वाप्सा प्रत्ययश्चेति कर्मधारयः तस्यप्रत्ययस्यताघ्रस्वांगं तस्मिन्नुपपदे इति नुभांवः तत्रश्च स्वांगमांचेतो
पपदे तथापि तस्मिन्नित्यनन प्रकृतिप्रत्ययसमुदायपर्यमितिबोध्यं मुखतः कारं मुखतो भूयेतिस्तवाणमूलः कृभ्वो स्वयथात्स
त्यप्रत्ययेनैवतिभावः मुखतइत्यत्राद्यादित्वात्सप्तम्यर्थे तसिः प्रत्ययग्रहणं किम् मुखेनमस्यतिमुखतः नसः उपसर्गाद्वा पृथाउत्वादिहायुक्त
नस्यानिराधानमुखेनः इत्यागनइतिलक्षिमातोस्थितंतद्गुणस्तस्य प्रत्ययस्य परिभाष्यये वेदसिद्धेः प्रत्ययग्रहणंस्पष्टार्थं नाधार्थे ना
नन्मार्थमिति विदि नाना नाकोधार्थाद्विः ध्वयपक्ष्मित्यमुष्यः संख्याया विधार्थे धा इति धाप्रत्ययो धार्थे भवतीत्याह नाना
गति एकधाभूतस्यादिचच्यु तथेरूपस्यैकं भूतपंधावद्रुत्पाद्युदाहरणं नमुनानानौ प्रत्ययोधा चप्रत्ययः धमुलादि विधेयत्वाध्य
पुनरजन्यनस्थाभिमतो यद्दत्यनु यद्भेनेनाशाभावे धान्याप्पये पोप स्थानिवद्भावेन धमुलादिधाप्रत्ययोभवतीनि किमर्थं प्रत्यय
ग्रहणमित्याहि क्षिपति प्रत्ययग्रहणमितिपक्ष मुत्तरित्याभग्रहणेन यक्षुज्जास्यग्रहणं संभवतीत्यर्थग्रहणमित्युपर्दे नरापिप्रमुणं
नान्ताविर्दहर्शनमिति दुभ्रमस्याप्रत्ययस्य धार्थप्रत्ययग्रहणं तत्क्रत्ययस्थीकृत्य त्यादिप्रयोगतद्भिमिति। तूष्णीमित्यर्थं ग्रहणं
अन्वच्या नन्दिद्वाग्इत्यकारः लोपश्चाविनिः पूर्वस्याणो दीर्घः तूष्णीमितिनिर्देशसुवितं सुभागपाणिनिसूत्रेपरीनोयदितिवत्
एवं तिर्यच्यपवर्गेइतिसूत्रेपिनिर्देशोस्तेवितादिकृतमितिवेदस्वाकोनिदर्शाख्यो तत्कार्यमर्थवदेव भवति अर्थग्रहणेकमसिद्धएव
शत्ययेन अभिमतकृत्याध्येस्वतंचालोकविश्रुताः चारस्याश्चैपस्वेकर्तनमदित्याद् अतोनुकरणमविध्यर्तात्यनी तिसम्यगेवेते
नाक्तंयं एवं तदिक्षिथादीयादि विषयादिकंनस्थानधनी चायादित्यपिनासिध्येदिति वस्तुतस्त प्रकृतवदनुकरणमित्यस्यैवकास्ति
त्वादन्वर्थासादि निर्देशोतु जरोपः वैकल्पिकत्वं चपनहेत्यप्रतिसूत्रेसदाद्यत्वंस्थकरणादेकप्रोसाभावदर्शनात्त्वनिर्णीयतेइतिभा
गवमर्पयितंअप्सनइत्यादि अन्वक्चारस्यानु कूलस्यमाचे विधातदेव्याविधायवाचित्वे नियमोनेति प्रनायितुमिदंप्रदत्तोमत्स्वेत्यर्थइ
ति इहान्वक्कृत्वेनानुकूलोः नन्वनुकूलोवर्तितनस्त्वानेन स्यदेहविधायमाचपर्यंतस्मानात्प्रमाणं तेरणद् विद्वन्तु प्रकृत्याभ्यासावोपि
अन्वक्शब्दस्यतत्समर्पणे व्याख्याराभावाणमूलनदित्वंततेन भवतीतिव्यवस्थासाध्या इति परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्
स्वामिचरणसेवकज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृतायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिन्याख्यायां कृदंतं समाप्तं ॥ ७ ॥ ७२ ॥

इतितत्वबोधिनीकृदंतसमाप्तः ग्रंथसंख्या ३७८१

अथतत्वबोधिन्यांतिङंतप्रारंभः संख्या ३७२५

नव·नि

श्रीगणेशाय नमः॥ [illegible] ॥१॥ ग्रंथमध्ये विघ्नविघाताय कृतं मंगलं [illegible]

[illegible]

१

511
1982

[illegible]

तत्त्व·चि·
२

प्रथमांतपदेनतत्त्वा भक्त्वेदेवदत्तः पचतीत्यत्रहि देवदत्तो विशेष्यः पचतो विशेषणं आश्रयत्वं तु संसर्गस्तथाच पाकानुकूलकृत्याश्रयो दे
वदत्त इत्यादि शाब्दबोधोपि लक्षणं प्रपद्यत इति तन्न : पचतीत्युक्ते पाककर्त्ता क इत्याकांक्षानुरोधेन लकाराणां कर्त्तरि शक्तिरित्यभ्युपगंतुमु
चितत्वात् पाकानुकूलकृतिरिति रीति शाब्दबोधाभ्युपगमे तु कस्मिन्निति प्रकांक्षास्थाने कस्येति वा नैवैककर्त्तृकापचिक्रियेति शाब्द
बोधाभ्युपगमेपि क इत्याकांक्षानोपपद्यत एवेति वाच्यं कर्त्तृसामान्यबोधे सति क इति कर्त्तृविशेषाकांक्षायां बाधकाभावात् ना
पि देवदत्तकर्त्तृकापाकविक्रियेत्युक्तेपि कस्मिन्निति कस्य वेत्याकांक्षाद्वारैवेति वाच्यं विक्लित्त्यनुकूलव्यापारस्यैव पचिक्रियात्वात् तदा
श्रयस्य देवदत्तस्य कर्त्तृत्वात् क्रियाश्रयत्वे निश्चिते कस्मिन्नित्याद्याकांक्षायाः अप्रवृत्तेः किंच पचति देवदत्तं पश्यपचते देवदत्तायदे
ति पच्यमानस्य देवदत्तस्य द्रव्यमित्यादौ शब्दज्ञानजादीनामपि निवादिवक्ष्यादेरात्वाविशेषणतयोपस्थितिमात्रबोधापत्तेः नचेष्टाप
त्तिः आश्रयत्वं संसर्ग इत्युक्तत्वेन पाकानुकूलकृत्याश्रयं देवदत्तं पश्येत्याद्यर्थस्वीकारे दोषाभावादिति वाच्यं नामार्थयोर्भेदान्वयस्य स्वपर
सिद्धांतविरुद्धत्वात् नचैवं नामार्थयोरभेदसंसर्गाभ्युपगमस्य तु रोधेन शत्रानजादीनां कर्त्तरि शक्तिः सिवादीनां कृतावेवेति वैषम्यं स्वी
क्रियते शानजादि कर्त्तरि स्यादौ स्यादिति वाच्यं स्यान्यथा वाचकलाघवात् नलादेशो गौरवादिति स्वसिद्धांतस्य परित्यागापत्तेः श
मः ज्ञानं करदित्यादौ विसर्गस्योरस्सिसोरुद्दिचकृतलाघवात् कृत्वेनवत्वादिर्नतु न द्रूपेणेत्यादि भवदीय व्यवहारस्यासंगत्यापत्तेश्च एवं चति
वादीनां शत्रादीनां च स्मारकतया लिडिस्थानीयत्वं बोधकत्वं तु लकाराणामेवेति स्थितेः सवनाद्याद्यनेकर्त्तरि शक्तिरित्यभ्युपगमेतिङः नेकर्थं श
क्तिबोधकत्वं अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायात् यदितु वैयाकरणरीतिमाश्रित्य सर्वत्राद्देशा एव वाचका इत्यभ्युपगम्यते तर्हि घटं घटे
न इत्यत्र विभक्तेरस्यादि पुरस्सरैवसर्वपदादेशाद्भूतिन्यायेन पदस्फोटो वाक्यस्फोटश्च सिद्धो हि निरूपणतां तन्मते हानिरं किंच कर्त्तरि कृदिति यत्कर्त्तृ
ग्रहणं तदेव लः कर्मणीति सूत्रे चकारेणानुकृष्यत इति कथं लकारादीनां कारकाणां च नाकौ विलक्षण्यं च नामार्थयोरभेदान्वयसंसर्गा
भ्युपगमश्च लकारादेः कर्त्तृर्वाच्यत्वे बीजमिति वाच्यं पचतीरूपं पचति रूप्यं देवदत्त इत्याद्यनुरोधेन तिङः स्वपि कर्त्तुर्वाच्यता चित्यात्
तत्संख्यादयस्तथा नामत्वेपि तिङः प्रत्ययान्तमात्रेतिचेत् पाचक इत्यत्राप्यकृत्यत्वे नतु नामत्वेति तुल्यं अत्रांतनामेति चेत् रूपवाद्यं तमपिना

मेति तुल्यं अतस्मात्रप्रत्रास्तु पाककर्त्ता देवदत्त इत्याद्यभेदान्वयोपपद्यते अभ्युपगंतव्य इति तिङः स्वपि कर्त्तृर्वाच्यतास्तु तर्हि कर्त्तृत्वस्येव किंच कर्त्तुर्वा
च्यत्वानभ्युपगमे युष्मादि समानाधिकरणे मध्यम अस्मत् समानाधिकरणे उत्तम इति सामानाधिकरण्यप्रयुक्त पुरुषव्यवस्था अभिहिते कर्त्तरि प्रथमेत्यादि
कं च भवन्मते कथं संगच्छतां यत्तु अनभिहित इत्यस्यानभिहितसंख्याक इत्यर्थवर्णनेन देवदत्तः पचत्योदनमोदनः पच्यते देवदत्तेनेत्यादौ
प्रथमाद्वितीयादिव्यवस्थाक्लृप्तं तन्न कृत्तद्धितसमासेषु संख्याभिधानस्याप्रसिद्धत्वात् तत्र च पक्तृप्यते इत्यः शत्यः शतिको
श्च: प्रासादको ग्राम इत्यादिषु कर्मणि द्वितीयेत्यस्य प्रवृत्त्या प्रथमानस्यात् न च तिङ्कृतात्यध्याहारेण संख्याभिधानं भिदाप्यस्तीति वाच्यं
स्थितः इत्याद्यध्याहारे तदभावात् नाप्रिकोयं देवदत्तो न तु नैयायिक इत्यादिषु नीलमिदं नतु रक्तमित्यत्रैव क्रियापदाध्याहारस्याना
वश्यकतया आख्यातेन तत्र बुद्ध्यदेरं करोतीति तद्धितप्रत्ययेन वा कर्त्तृसंख्याया अनुक्तत्वादेवदत्ते कर्त्तरि तृतीयोपपत्तिप्रसंगाच्च तस्मा
दनभिहितेकर्त्तरीत्यादि व्याख्यानमेवाभ्युपेतव्यं अपिच धात्वर्थव्यापाराश्रयः कर्त्ता तत्राश्रयत्वांशः कृताङ्कारकाणां वाच्यार्थः न
तु व्यापारोपि तस्य धातुलभ्यत्वात् अत एव कर्त्ता कारक इत्यादौ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्वयः व्यापाराश्रयस्य प्रत्ययार्थत्वे तु तस्य
प्रकृत्यर्थेन व्यापारेणान्वयः क्लिष्टः स्यात् यत्तु वदति कथानोः कृतिरर्थः कृत्प्रत्ययस्यापिह नाविवशक्तिर्नतु कर्त्तरि कर्त्तरि कृदित्यत्र हि क
र्त्तरीति भावप्रधानोनिर्देशः कर्त्तृत्वं कृतिमत्त्वं तच्च कृतिरेव पचतेदेवदत्तार्थविपरसमभिव्याहारस्तत्र तजादौ कृतिमातिलक्षणेत्या
दि तन्मते पूर्वोक्तकर्त्रे त्यादौ कृतगमनत्वयः कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे करोतिरुत्पादनार्थः उत्पत्तिश्च कर्मस्थाय द्वार्थवत्वेन कारिष्यते
घट इत्यादि न सिद्धो हितिविष्यमाणइषणं वदुक्तं आश्रयमात्रस्य प्रत्ययार्थत्वे तु तथोभद्रोरस्वरथस्याचेतनस्य यत्नाभावेपि ग
मनानुकूलव्यापारमणादिव्यापाराश्रयत्वात् नकाचिदनुपपत्तिः एवं स्थिते कर्तोप्राप्तिरित्यस्यास्ति संभवतस्तनास्ति कृत्यैरपि व्यापा
रविशेषतयाप्रायेण धातुना एवलाभात् जानातीत्यादावाश्रयत्वं प्रत्ययस्यार्थ इति स्वीकृत्य यत्नार्थत्वस्य त्वयापि त्याज्यत्वात् नहि
यत्नमंतरेण ज्ञानं नोदेतीति कश्चिदभ्युपैति तस्मात्कृतां तिङां चैवल लक्षणं दुर्लभमिति कर्त्र्यर्थकत्वमभ्युपेयं एतेन कर्त्रधिकरणे
आख्यातवाच्यत्वं कर्त्रनिरस्य संख्यासामानाधिकरण्ये यदुक्तं तद्धि हितस्य शंख्यमान इति शानचः कर्त्तृवाचकत्वं स्वीकुर्वतो मीमांस

513/1982

नव·नि· का अपि प्रयुक्ताः यत्तु वैरूप्यं शानजं शेषे कर्तरि कृदिति व्याकरणं ताच्छील्यादि कस्मीति तेन सकर्मकत्वशेषे व्ययसमर्थाकांक्षासमर्थाद्वि
प्रयोगेषु एव कुल्यादिष्वेव प्रतिष्ठते आकांक्षित विधानं अथ इतिन्यायः अन्यत्र तु ताच्छील्यादिषु स्थानिवत् तत्कारार्थे नैव तेषां निराकांक्षत्वात्
३ अन्यथा भावकर्मणि शानच्प्रत्ययः स्यात् मे तन्मध्ये वाच्यमाने आस्यमाने चार्थं गत इत्यादि प्रयोगो भावेन स्यात् कर्मणि तु क्रिय
माण इत्यादि प्रयोगो न स्यात् यत्तु भट्टपादा आहुः कर्तरि यदेकत्वं तत्र निष्कर्त्तरि यद्द्वित्वं तत्र तस इत्यादि क्रमेण लः कर्मणि चस्य
द्विकयोरित्यादेः शेषे कवाक्यतया व्याख्यानात् कर्तुर्वाच्यता स्यादायातीति न चिन्त्यं नान्यैकवचनद्विवचनेति विहिता द्विवचना
दिसंज्ञा इति बाधादेशानिरपेक्षतस्य द्विवचनादि संज्ञकति बाधविधिनाद्विकयोरित्यस्यैव वाक्यता तु मन्यते बाधिविधौ कर्त्तरीय
स्मिन् द्वित्वकत्वादि विशेषणतया कथं विनियोग न तु लः कर्मणीति सूत्रे कर्त्तरि कृदित्यतो ऽनुवृत्तं कर्त्तृग्रहणं तिबादिविधा
यस्यैव कल विधिनिबादि विध्योरेक वाक्यता स्वीकारादि निवेशनस्य वाक्यैकवाक्यतादिस्मानतुपदैकवाक्यतालः कर्मणीति
विहितलकारानुवादेन निबाधादेशविधेः प्रवृत्तत्वात् तथाचलविधौ श्रवणं कर्त्तृग्रहणं कथं संख्याविशिष्टकर्त्तृविधायकत्वं
ग्रहणं तत्संख्योपस्थापकस्य त्विभ्यकारस्य द्विवचनादि संज्ञाविनिर्मुक्तत्वात् नतस्यकर्त्तरि यदेकत्वमिति व्याख्या कथमपि न सं
भवत्येव स्यादेतत् लः कर्मणीति सूत्रे इत्येके कारानुवर्त्तकयोरेव एतयोः आमान्यग्रहणं न भवति किं तु प्रथमानुवर्त्तक लकारा
णां अन्यग्रहणमिति निर्विवादं नयल इति ज संतत्र भवत् किं तु ङ मंतस्य लः परस्मैपदमिति वत् आदेशापेक्षा चेयं षष्ठी ल
स्थाने आदेशाः सकर्मणि चेत्यादिना विहितस्यानुवादोऽसंभवतीति शब्दं वर्त्तमाने लडित्यादि भिरेवलविधानात् तथाचलस्य
स्थाने आदेशाः सकर्मकात् कर्मणि कर्त्तरि च स्यात् कर्मकाद् भावे कर्त्तरि चेत्यर्थः फलमइति भट्टपादयोज्ञ विशेष निर्देशे चैवं च
वाक्यः ल इत्यस्य पदस्यंते आदेशावधेवार्थ इत्यतः स्थान सोपिति आदीनामेव तत्तु अत्रादीनां तेषां द्विवचनादि संज्ञाविरहात् द्वैकयो
रित्यादिना अन्वयवाक्य तायामसंभव इत्वात् न च भवद्भ्यां कर्त्तरि कर्त्तरि कृदित्यनेन विनिर्वाहः भावकर्मणि शानचोऽदोषेण्या
पत्तेरुक्तत्वात् न च शान निधिना सह तत्त्वेऽपि व्यवस्थापकानामेकवाक्यतया भावकर्मणोरित्यनेनेष्टसिद्धिः सकर्मकादपि भा

वेशानजापत्तेः किं च जसं तत्त्वेऽतेनैव संबंधः एष्वं तत्त्वबादेशाद् इत्याद्यादाध्योरस मित्यादि अत्रेदं बोध्यं भावे चाकर्मकेभ्य इत्यत्र
अकर्मकग्रहणे नाविवक्षितकर्मणो ऽपि ग्रह्यते अतएव परमावितिसूत्रेणेदं पच्यते तेन इत्युच्यते इति भावेलकार इति हरदत्तः अत्यं
नाविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणं नेह पच्यत इत्यादौ तु कर्मण्येव लकारः गम्यमानत्वाच्च कर्मनप्रयुज्यते इति मनोरमा तत्त्वगतिद्व
द्वीत्यादिसूत्रे हरदत्तग्रंथस्वरं यत्तु केश्चिदुक्तं अवि वक्षितकर्मणां भावेलकार इति भाष्यादेकतोक्तं भाष्यादिविरोधादयुक्तमिति
न चिंत्यं पक्षद्वयस्यापि भाष्यके यदादिग्रंथारूढत्वात् वस्तुता विवक्षितकर्मणो ऽकर्मकाइति पक्षः एव प्रबलः सर्वधातुसामानकर्त्त
केषु तुमुन् इति सूत्रे वदछतानिश्यत इति भावेलकरहरदत्तमनोरमाश्च एवं तृणमिति सूत्रे केयट हरदत्तादिभिः पिनपुंसके भावे क्तोऽक
र्मकेभ्यश्च तयोरेव कृत्यक्त खलर्थाः सामान्यग्रहणात् भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवर्त्तनादन्यथा घटं करणमिति प्रसंगः प्रातिते सिद्धान्तितं
एवं स्थिते यथाविवक्षितकर्मणोऽपीह सूत्रे कर्मकग्रहणेन न ग्रहणं तर्हि पीजागावे भक्तब्राह्मणाइत्यादौ भावक्तान्तादर्शाभ्य
इजित्यादि कर्मणि क्त इति सूत्रे हरदत्तेन वक्षमाणं कतपूर्वी त्यत्र भावे क्त इति कैयटायुक्तं च कथं संगच्छताम् संगततिरश्चीनामि
त्यादिप्रयोगाः संगच्छन्त गत्यर्थेति सूत्रे त्वकर्मकग्रहणेना विवक्षितकर्मणान ग्रह्यंते इत्युक्तं तेनायमर्थः कर्तासम्यंते कर्मन
भवति ए वदत्तेन गाव च सतीति सिद्धं गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रे नापि न ग्रह्यंते तेनादि सूत्रेण कर्त्तर्यपि क्तो विधीयते इति तत्त्ववान्यत्ववत्
इत्याद्यर्थः तः पर इत्याद्यापत्तेः इह सर्वत्र विवक्षितकर्मणामकर्मकत्वेन ग्रहणेन कोऽपि दोषः इत्यास्तां तावत् अस्य वर्णग्रहणे यस्य
यग्रहणपरिभाषा अंगवृत्तपरिभाषा च न प्रवर्त्तते इति स्तुनाति चूडालइस्याशैतिनिबाधादेशः कुतो न भवतीति चेत् अत्राहुः
लः कर्मणीति सूत्रे निर्दिश्यमानकर्त्राद्यर्थानामनुवृत्तेः कर्त्राद्यर्थे विहितस्य लकारस्य ग्रहणमिति अतो न तिबाद्यादेशानुवादेन ल
र्त्राद्यर्थविधिरिति कल्पना निरस्ता लस्यानेन तिबादीनां कर्त्राद्यर्थे विधानं कर्त्राद्यर्थे विहितस्य लस्य तिबादिविधानमित्यन्योन्याश्र
यापत्तेः यद्वा धातोरित्यधिकारात् धातोर्विहितस्यैव लस्यैव ग्रहणमिति नोक्तातिप्रसंगः लस्येदं संज्ञा तु न भवति फलाभावात्
न चलिलर्थः फलं णल्लोविहितेन तदभावस्य ज्ञापनात् नाप्यश्रवणमेव फलं तदुच्चारणस्यानर्थक्यापत्तेरादेशादिविधेर्वा प्रथम

575/1982

तत्व·बि· ङाभावाच्चलस्य तिङादिस्थानित्वाभ्युपगमेन लः परस्मैपदमित्यादिसूत्रस्थतः संगच्छ नइति दिक् तिप्तस्झिसमाहारे द्वंद्वः इटः ट
६ कार आगमलिंगं न भवति सप्तदशानिराद्ये सः समभिव्याहारात् किंतु टोटीहितिविशेषणार्थः परादित्य चमाने एथे वहि एथे व
हि एथे महीत्यत्रापिस्यात् वर्णग्रहणे सर्वत्र ग्रहणार्थं वर्णग्रहणपरिभाषयोरप्रवृत्तेः केचित्तु टेटोहित्यत्रालिङ इत्यनुवर्तनाल्लिङा
देशस्येवर्णस्थानिसामानाधिकरण्येन व्याख्यानेऽएथे वहि महीत्यादावतिप्रसंगो नास्त्येव न हि तत्रैकारमात्रमादेशो भवति तेन
टोहित्यत्र टकारः स्पष्टः प्रतिपत्त्यर्थ एव स्यात् न चेदं इकारस्य विशेषणं तेविशेषणेन तदंतग्रहणादिवर्णांतस्य लिङो लस्या
दित्यर्थः प्रसङ्गात् ङकातिप्रसंगस्य तदवस्थत्वात् वहि महीत्यस्यापि स्थानिवत्वेन लिङ्त्वात् महिङो ङकारस्तङ् तिङ् प्रत्याहा
रार्थः स च समुदायानुबंधो व्याख्यानात् एवं च कर्मणि आ नीर्लिङि एषिषीमहीत्यत्र गुणनिषेधो न तथा वृध्वतेः पक्षेऽस्य
कर्मणि लिटि विविशिमहे पपक्षिमहे इत्यत्र ग्रहिज्येति संप्रसारणं न तङानो रूपस्येत्यस्यानुवृत्तेर्लादेशस्यैवानो ग्रहणे इत्याशय
वाह शानच्छानशौ चेति नन परस्मैपदे स्थापितात्कौल्पवर्यावदतेति वा नकाभवत्येव कतीह निघाना अनुदात्तङित अनुदा
त्तश्च ङश्च अनुदात्तङौ तौ इतौ यस्य सः अनुदात्तङि तदन्तात् आत्मनेपदं स्यात् प्रत्येकं संबध्यते तत्रानुदात्तेनोऽशांतदंतविषे
फलाभावात् अंशांतस्यैव तदंतग्रहणमित्याशयेनाह अनुदात्तेत इत्यादि उपदेश इत्यनुनासिकः इत्यतो नुवृत्तमुपदेशग्रहण
मपि ङि इत्यस्य संबध्यते नान्यत्र अन्यथापि तत्रावागतदाह उपदेशो या ङि तिदितिविशेष्यमंतरेण तदंतविधिरिति दुर्लभ इत्यत
आह धातोरिति लस्यति नतिङातु मतेः भावाद्यन्तयमपि दुर्लभं भवादयइति सूत्रात्मांडूकप्लुत्यानुवृत्तस्य धातवइत्यस्य
विपरिणामात्कथं विज्ञानातीति पदेलस्थापिलस्य स्थेनतलस्यात्मनपदमितिचेदत्राह अङ्गात् इत्यत्र सना धातोरिवेद्धात्मने
पदं न लकारथात्याग क्षेयाबोध्य तिङ्गां लादेशत्वात् लस्य च धातोर्विधानादिति उपदेशोऽसति किं विङ् तिपति गाङ् कुटादिभ्य इति सन
आतिदेशिकं ङित्वं धातोः किं च ढः स्योगाजत् अदुद्रुवत् अवोचत् नन्वल्पावस्थायामेव वृत्तादिभ्यः स्यतासीत्यादिनास्यमत्ययोरू
नेव्यवधाना दात्मनेपदस्य परस्मैपदरूपनियमाप्रवृत्तावपि लकारस्मात्माभ्यां प्रयत्वेनां नन्वानस्य प्रत्ययस्यैवमेव लस्यानिवादि

512
1982

पुनरलरूपरस्मैपदं प सेनात्मनेपदं सिध्यत्येवेतिचेदत्र स्मसनोरिति सूत्रे स्यग्रहणं व्यर्थं सत्तेनैतस्य ग्रहणेन विकरणेभ्यो
नियमो बलीयानिति ज्ञापितं तेनानुदात्तेत्त्वाद्धि ष्यतइत्येवं नित्यमात्मनेपदे प्राप्ते सूत्र स्मसनोरिति परस्मैपदमपि भवत्येव
तितयाविकरणेभ्यो नियमस्य बलीयस्त्वाच्छ ङेर्नेटोच्च स्याद्रेव अयं पक्षः शदेः शितइति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टः किं च त
दंतविधिलाभार्थमपि धातुग्रहणमावश्यकं धातोरेकाचइत्यादिनायङ् बाभूयते चर्करीयङ् क्रनीयते शेते इते इत्यत्र तु यपदे
शिवद्भावेन ङितत्वं न प्राप्तं वाचित्र ङ इति त्रिचिरियते इत्येतत्कथमिति चेदत्राहुः अवयवत्वे च सति धातोङ्कारः कंजंत
स्य विशेषणं भवति न तावत् समुदायानुबंधो ङकार इति व्यपदेशिवद्भावेनैव ङित्त्वं बोध्यमिति स्वरितञितः पूर्ववदिह च प्र
त्येकं संबध्यते कर्तारमभिप्रैतिगच्छतीतिकर्त्रभिप्रायं कर्मण्यण् धातोरिति धातोर्लस्येत्यर्थः लकारश्चानुराक्षेपः पूर्ववद्बोध्यः
तिङ्स्त्रीणि त्रीणि तिङ्प्रथममध्यमोत्तमाः संज्ञास्ता निस्य इतियथासंख्यं संज्ञाः प्रवर्तंत इति भावः तथा षष्ठीत्यत आह उभयोरिति परस्मै
पदमात्मनेपदमिति चानुवर्तते तेन पदद्वयेप्रत्येकं त्रयस्त्रिकाइति यथासंख्यं संज्ञाः प्रवर्तंत इतिभावः ननु प्रथममध्यमोत्तम
प्रथममध्यमावित्येवं कृते कृतेषां प्रथमादीनां प्रथमौ च मध्यमौ चउत्तमौ चउत्तमसंज्ञास्तु नन्त्विके दर्शनेति ननु च मोहे तिसन्नीवे
तपाल उत्तमसंज्ञकत्वात्तमा भावतत प्रथममध्यमोत्तमा इत्यत्र रुद्रादीनां प्रथममध्यमोत्तमा इत्येकशेष आश्रीयतां तथा
दिसतिसंज्ञा अपि षडितिपरस्मैपदात्मनेपदग्रहणानुवृत्तिर्द्विङ्गदिनेव सिद्धिरितिचेन्मैवं एकशेषाश्रयणे गौरवादेतच्छ्रे तथापि
द्विपरस्मैपदात्मनेपदग्रहणमनुवर्त्यमेव अन्यथा ज्ञातृत्वे सावकाशापरस्मैपदसंज्ञा प्रथमादिसंज्ञया बाध्येत ततश्च तस्य
तिङाम तीत्यादौ क्रमःपरस्मैपदेष्विति दीर्घो न स्यात् आङ्गमिष्यादौ तस्य सावकाशत्वात् यदि तु परस्मैपदसंज्ञा प्रथमादिसंज्ञ
यान बाध्यत इतिब्रूषे तर्हि तलशीप्रतिपादिगौरवं तात्पर्य च वच नं तानीत्यस्य व्याख्यानं तद्वेत्यादि अन्यथा पदसंज्ञाधिकारास्थमादि
संज्ञार्न पिकवचनादिसंज्ञानां वर्ण्यार्थः स्यात् इत्याशयेन तु अप्रेलेखिमेनीति एनेः रुक्षविवक्षायामुत्तमसंज्ञाभावादादुत्तमस्य

न्न·वि· स्यास्यास्या अङ्गस्यादिप्रयोगोपिसाधुः स्यादितिभावः अन्येदामिति यन्तुभवारादेरुदात्तस्यत्वंतदयुक्तं आमेववीधायांउक्त
त्वमादिवंचनाथोगात् येनवाप्राप्तिन्यायेनद्विर्वचनापवादः आमितिसिद्धांतात् तथाकृपइतिल्वेयेकैकवाइतिभावोक्तम
९ युक्तमेव एतस्मन्नोस्मायथादुर्योधेनोक्तं अन्येतुच्छेदसमेवेदत्वा: स्वार्थंचांमनत्वनवीश्वायां नचस्वार्थत्वः आस्य आह
स्यंथाप्यायमास्यतेइतिवाच्यं एवांकपिक्रांचेदकत्वाः सहस्रकत्वोरत्वे तिभाष्यात् अस्मंतस्मप्रत्ययकस्मिस्यर्थकत्वेनकैयटे
नव्याख्यामित्याहुः युष्मदिसमानाधिकरणइत्यस्यव्याख्यानंतिङ्‌ वाच्यकारकवाचिनीतिभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानांन्वाच्याना
मेकास्मिन्नर्थेवृत्तिः सामानाधिकरण्यंस्थानिनीस्यस्यव्याख्यानंमप्रयुज्यमानइति समानाधिकरणोदिंत्वांपयस्यानित्व
याद्रियतेतुभ्यंददाति मन्यापपदइतिसमस्यतस्यानुगुणत्वेनयाचष्टे नत्विन्यकृतिभूतेसतीति तस्माद्धातोर्लस्यस्था
नेइत्यर्थः तथार्थंतद्यति तिङ्‌वाच्यकारकवाचिनिप्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेचेत्यर्थः तिङ्‌शित् धात्वधिकारोन्नाइतिकिंह
शन्वासःसार्वधातुकमपिदितिङि·संघङि·नीतिगुणः स्यात् क्ङिः श्रियइत्यादिन्यासंतेषुसार्वधातुकेयगितियः कृतस्या
मकेल्वितुमारि णीइत्यत्रभक्तेपिक्षपकगुणः स्यादित्याहुस्तन्न क्ङितीतिनिषेधात् इगंतलधूपधस्य कृमः गुणप्रयोज
कत्वसंनिपातपरिभाषाविरोधाच्च वर्धयिव सार्वधातुकेयगित्यतः सार्वधातुकइत्यनुवर्ततेधातोरेकाच्इतिसूत्राद्धातोरि
तिवर्तमाने कर्त्रर्थिइत्यादिर्थान्तः नकारादकारउच्चारणार्थः आयनेयीनीतिसूत्रात्प्रत्ययग्रहणमनुवर्तिनेनत्वादिग्रहण
मेकदेशस्वरितत्वप्रतिज्ञानात् नस्याध्यनुवृत्तौ ज्ञायांतेइनिनासिधेत् धीङौ लेटूलेटो आदावित्यंतरंगत्वादत्वादेनात्मा
ठिकत्वेदस्यादिलोसावाश्वेदतदादप्रत्ययावस्थेति भावातुप्रत्ययादेः करणस्कत्वंतदमेनप्रयुक्तं इहमनोरमायामादिग्रहणं
निरर्थमित्युक्तं तदायाततः अन्यत्रामृतस्यादिग्रहणस्यानिरर्थत्वायोगात् निरर्थमित्यस्यनतुस्वर्थमित्यर्थः इतिवाकथं
नव्यास्त्रयंचतुष्टयस्यपादरित्तियंचसमर्थनायव्याचष्टे आङागमेकृतेनत्वादिनापिप्रत्ययोस्तनामनतुनन्माहिलस्वप्रत्यय

इतिनियमास्मीतितन्न अवयवनिर्मुक्तस्यावयविनायोगात् अन्यथाम्यास्त्रामित्यादेनामादीनामिडागमापत्तेः नवुअंगास्य
स्यप्रत्ययस्यइडूयात् इनंतुनागमितिचेन्न आगमविनिर्मुक्तस्यापिप्रत्ययत्वमितिवदतांमतेप्रत्यासिप्रदिप्त्यासीत्यादौविकरणा
नस्थवतदादिग्रहणवत्त्वेनवाच्यत्वं नस्यायंगतायाइवांरलात् किंचकादिसयेत्यत्रविशेषविहितत्वात्सीयुडितिलिङ्‌स्थानेइ
टनस्यागमेनादित्वविधानात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वंनप्राप्नोतीत्याशांक्यप्रत्ययस्वरेकर्तव्ये आगमा अविद्यमानवदित्याति देशः आ
युदात्तश्चेतिभाष्यादोस्वीकृतः नचैतत्तेव कस्यापिप्रत्ययस्वरेणुच्यते नचतन्मते आगमसहितस्यापिप्रत्ययत्वादिकारस्यायुदात्तः
स्यात्तदाष्णायप्रत्ययस्वरेकर्तव्येइत्यादिग्रंथः सीकर्तव्यत्वेतिनास्यैवायंथाविरोधइतिवाच्यं आगमा अनुदात्ताइतिविशेषवच
नेनाडागमस्याप्यनुदात्तत्वेकृते आद्युदात्तत्वस्यन्याय्यत्वेरितिदिक् अस्येति अकारादकारउच्चारणार्थः अतोगुणइति अ
तोदीर्घोयञीतितुनप्रवर्तते स्थान्यस्यादेशोविधिःस्थानिवत्तनिषेधादिति भावः अतोदीर्घोयुरुम्लइत्यस्य मइतिसूत्रात्म
नेधातुकइत्यनुवर्तते सार्वधातुकेकिंकेयावः अंगना अत आम्इतिवन्त्वेदीर्घग्रहणंदीर्घस्वय थास्यादित्येवमर्थं अन्य
थाया सीतइदंदेवदत्तनतुपवासिनोरित्यानंत्यस्यापिप्रश्नाख्यानयोरितिप्लुतःस्यात् केचित्तु अत आरितिसवचतपरक
रणसामर्थ्याद्धिकारनिवृत्तिर्भवदितिप्लुतस्याप्रसंगात् उदात्तस्थाने उदात्त आकारः अनुदात्तस्थाने अनुदात्त आकार इत्यादितु
स्थानेतरतमइत्यनेनैवसिद्धं अतएववृत्ताकप्यमीतिसूत्रेकथंचिदाद्योमध्योदात्तत्वोदात्तत्वंप्रयोजयत्यस्थादिप्लुत
स्थानेतरतमपिस्येवसिद्धमितिमनोरमायामुक्तं ततश्चप्रयोजनाभावात्तपरकरणमनर्थकमित्यर्थमितितन्नाशंकनीयमेव
थांतुद्दश्यादृश्यतेयत्र आदितिवत् अत आइत्यत्रापि आ आइतिप्रश्लेषः क्रियतेतदात्तपरकरणंविनाधीरसिद्धिरि
त्याहुः अहासेचेति सूत्रस्थोदाहरणमाह एहिमन्येइति ओदनंभोक्ष्यसेइतितत्वंमन्यसेत्यर्थः एतंरवेति एतंमन्ये ओदनं
भोक्ष्यतेएतमन्ये ओदनंभोक्ष्य इत्यन्वयः भोक्ष्यावहेइति युवामन्येयेभोक्ष्यामहेइतिपूर्वमन्यथइति क्रमेणार्थः परोक्षे
लिट् यद्यपिविद्यमानादिव्यापारस्याक्रियासर्वापरोक्षैव उक्तंहि भाष्ये क्रियानामेयमत्यंता परिदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवान्

579
1981

अक्सापिंडी मनानिरुर्क्सोयिकुमिति तथापि मदनुकृत्य अग्निमूतांत्या पाणिविशनांसा धृतानां परोक्ष्यामि विवक्षितत्वेनाङि
नाविट्साधनमाच यस्यक्षेपिलिद्गमस्त्यैव अयंयपाचत्वंपवित्र नानुक्रियाकाल वाच्याधिरूपणात् अयणादिस्था
गणां युगपद्भवसाविमयत्वेपिङ्‌मस्ता: पृथ्य ज्ञाविषयत्वमस्ति यन्तु क्रमवोपिप्रत्य ज्ञविषयत्वंनास्ति तत्रङिपरो
स्पक्रियाया: नत ध्वनि छन्नस प्रुलयोर्डुर्लक्षदुनिविदथाङ्: स्वयाथस्यापिवर्तमानंतादृश्यायांव्यासंगादिना स्वयमति
संथायेतन: क्रायेणानुमिन्नामवस्येव वक्रगरपुरस्ता नस्यमन्नाकिलाद्दमिति वदिति ङित्व आर्द्धधातुकसंज्ञस्वेति
ल्युट: णाकसायनस्थनिसयादेवसातो:कृवर्तनइतिभाव: फत्क्षेपत्रानां अथयगच्छस्य अकारविधीयमान अयस्यम
स्नानिनवाक्रास्थाप्रादि थोनिर्थवन्मामितिवाच्यं यथासंख्यमेपादनत्वकृतार्थत्वात अयाङ्: धातोरित्यधिकारा
दाद: पुरस्थानियंगनं भावस्यकृतेदयोरतागुणइति पररूपं यद्यद्यो रकारयो: पररूपेण सद्ये निर्देशस्त्वथावानेकाल्सा
त्सर्वादेशासिद्ध मिदमिति ननु स्ववनानामवद्दोद: तच्चकारद्वयत्वस्मनायां सवर्णदीर्घत्वस्यादिनिवेन्सेव आदेशानां
स्थान्यर्थेनसार्थवत्वात यवास्याविधीयमानमकारद्वयं यस्य रूपमर्थवत्मवतीति समुदितस्य प्रातिपदिकत्वे नातागुण
इतिपररूपस्यैव प्रवृत्ते:।।कृवालृक अयमावितिसूत्रादेवांत्यनुवर्तते तदाह ल्ङ:लिट्यसीति अवीतिरिं अक्षत अभू: यु
दिक्मतिलोपेवासिनिलोपंचाधित्वापरत्वाहल्ङ्याब्दिलोप:स्यात् नत्वहल्ङ्याब्दिलोपार्दतरंगत्वात्सलोपोव्योरिति लोप एवप्र
क्ष्यति नथावमव्यते यङ्‌ लुगंतालृड्‌ तिपमिपोरमामत अमामतृस्य च योर्लोप एवमाधवादिमि:स्वीकृत: एवंचाजग्र
यूकृणसद्भयायाङ्यत्रायंमनुवर्तमानमिदाप्यनुरंजकतयाहृत्तिकारादिभिर्योजितं तत्रावश्यकत्वेस्थैव निष्कर्षेउचित
इतिवदनाङ्:।।कृवां त्तणां त्यस्यागत्यात्वद्धयेक्षत्वेतल्ङ्याब्दिलोपस्यवक्रोपिबादिरंगतया असिद्धत्वेसति बलिलोपस्य
प्रापेरवाभावादन्त्यत्मसिद्धार्थमर्थान्यवयह्ममिति अयंद्वावस्याध्या: ममाधानयंथ्य ध्रुमनोक्वायांस्थित: अत्र नस्या:ऋ
त्वनिर्थङ्‌ लुगंतरूपस्यास्ति अमामदित्यादिरूपं तुइगपत्तसवयकारवकारांतानामङ्‌ भाविनां यङ्‌ लुङ्‌ नास्तीतिष्ठो: अदि

521/1982

तिस्यैप्राप्त्यथानितं कैयटेनचस्यदंरुतं डाइंतद्धातोर्नियोगादत्रिपयदंतत्वंरस्य भाविनो:स्लिविमन्योस्यद् लुगस्येव
नित्याच्चमाधवादिसंमतंच मस्यसंधत अयंयानत्रयाविनिकृत्वेतव्यमापत्तात नथाचतट्टयेनसद्दाचस्यमेतोरमायंथ्या विर
धात इत्याङ्: यरितुमवतयंड: लुगंताद्रिति मनोरमायां पञ्चत्वत्वानवपूर्वापरग्रंथविरोधोनास्तीति दिक् अजादिति यदिव
इत्रादे:षष्ठतदाड इसान्सनइडति इडीयनिडीयनुमिडति इटिडीयतत्यच्चकारस्यतङ्ङाइतित्विनिषेध: स्यातकिंतु मङ्ग
लावादिव्याज्ञादिसम्यादितिकर्मधारयादथापंचमीतदाड आदिभूतादच:परस्येति भूयभूयदृति यद्यपत्र धात्ववय
त्वंप्राथस्थत्वसगच्छतेतथापि व्यपदेशिवद्भावेनतदाध्यंतत्विड्त्वात्तरवाव: तत्रावयवार्थय:भङ्गवृद्धिभ्रविनिसमुद
यस्यैवतुर्थ: तथाचानियमेनयस्यवृत्थवितादुत्वंस्यातमेवं मनुदायवाचकवृद्धितवनेस्यन्वाय्यत्वात नास्ति नद्विस्पसाने भ
वयवा अपिद्विस्त्वंतत्ववस्रवत्वेनानुसर्वावयवचतत्नयत अथेति त्वाचाद्विद्वितिप्रकरणे त्वादि: अभ्यासस्योति ज्ञाति
पगादिन्नाः तत आनतु: आटनुर्तिया दानवादेर्निरोत्रि: सिद्मनित्वविदध्यास आदेर्ल: मत्वसाम्नित्यसर्वथानादत्रापूर्वि
धानात भवतेर: अत्र लोपाभ्यासस्येतिसूत्रादभ्यासग्रहणमनुवर्तते अत्र भावाद्भं भवतेरिति कर्तुर्भिरिष्याद्भावकर्मणो
तोऽर्थमितिव्याख्यानंच नत्याञ्चणकर्तृर्थयाध्यियधआंगादिदित्यादित्यर्थ इति तृत्त धातुनिर्देशमाचेध्यियोविधानात शपस्यादिकर
णाल्वत्वानर्थकत्वात कर्तयंकपरविहितस्यापि तस्याध्रियमाणिवसामर्थ्यादेवेदप्रवृत्ते: अन्यथात्रकृत्वरीत्या उपरीत्याउपस
र्गात्क्वतेति सवती स्यादितासपिमावकृसंगारम्भरत्नासर्वोपपत्यवस्यात अपसिद्धांतध्यायमितिसाहस्रंवाकरद्वयं यद्युन्म
तेवकर्तृथपि भवतेरकायः तस्यात पदविमरांवस्तविभावर्गामिर्विभरांवभविरेदस्यादि एतत्रप्रक्रियाप्रसाद ग्रंथदूषण
मनोरमायां अत्रतद्या: ष्विप: स्विन्त्सामर्थ्यादेवेद्ग्राय: प्रवृत्तिरितियद्युक्तं तदपि यातिस्थायतिविद्यासो पिबाद्यांस्त्र।मदृस्या
आत्वनिरमात्विल्लस्यवासिनार्थयात एवंचापमर्गादितेनाति मवति भवतेर: ध्यायते: संप्रसारणंवेत्यातिदेशादकृत्स्ना
विन्यापत्तंयावादस्पद्युत्वयस्यास्याय अन्यथाइतान्तिनपावित्सखेवक्ष्यमाणास्तग्रंथेनसहविरोधापत्ते: केचित्तुविद्या

लिघः सार्वधातुकत्वेन भवतीत्यादावार्धधातुकस्येड्वलादेरितीडागमनिरित्यावधीतितिन्यच्युर्वड्डितीडागमस्यहत्या
र्द्धान्तेचरितार्थं स्यादित्याचख्युः तान्निरस्यंति नन्वत्रस्यनेनैमिनमेथादार्धधातुकत्वेपिवस्यमावात् ऋवर्डइत्यवद्युव: पर
स्मैदलादेः पितईडागमइत्येतन्नाचस्य मृत्येत्यास्थानत्वात्सार्वधातुकस्येति विशेषणाभावेवृधोलिटिवस्यादेशोक्षिपः थ्यि
उवत्रस्थस्यत्रातिप्रसंगः स्यादितिवाच्यं यलोप्यपित्वाभावात् नचस्थानिवद्भावेनापित्वंस्यः श्रानवः शिस्वनालिंगोदृचि
दन्नुवंधकार्थंत्वनान्वियाविति तन्निषेधात्तस्मात्पूर्वोक्तरीत्यैवक्षिपः शित्वसामर्थ्यादकर्तृर्थपिशपः प्रदह्निरितिग्रं
थाविराकर्तव्य इत्याहुः तदपरेनक्षमंतेयत्नः पित्वाभावेप्यसंयोगाल्लिदकिदितिकित्वाद्धविरुधीतिसंप्रसारणेसत्य
वविशउवङथतिन सिध्येत् किंतु उविथउकथेतिस्यात् तस्मात्स्थानिवत्वेनपत्वः पित्वेः श्रुपगतेउवङस्थस्याप्र
वदिप्रसंगवारणायपितः सार्वधातुकस्येईडागमइतिव्याख्यानत्वमेव तथाच्चयवीतितिरित्यत्रईडागमस्यहृत्या शित्वं
वरितार्थं मितिचेत् पिश्रइहन्तदपिरस्यगात्वेति असिद्धवद्त्राभादित्यनेन अंगप्रतिपादिलाघवाय अन्यथासिद्ध असि
द्धइति शब्दस्यमानमनुपपन्नं स्वभामर्थ्यादसिद्धवदितिकल्पनीयं स्यात् यथाराजभिन्नेपुरोहितेराजार्थमितिप्रयोगो
राजवदितिकर्पयितव्यस्यमिति राजवदयंपुरे हितस्त्वकेतुक्यपृथतिपत्तिर्भवति तथाचागत्यासत्वंतु कोरसिद्ध इत्यत्रा
सिद्धवदितिकल्पते असंख्याया स्त्विट्कि दित्यत्राकिकिद्धदिस्मठात्ययवकल्प्यतदइतिज्ञेयं आभादित्यमिति धावाद्ध: भाधि
कारस भित्यायेस्यर्थः अधिकारस्यायं अत्रत्रदर्णसमानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थं आभाद्भदर्णं विषयानिर्देशार्थं भाधिकारस्या
वधित्वाभस्य अंगस्यप्रत्ययः परश्चेत्यादाविवत्यायत्वानेनैवाविध्यति एवं चानुदात्तोपदेशेत्यत्रास्योपस्थानेसत्यपग
च्छंभवति पयालुनासिकस्यलोपः स्यात् कितिपरेसत्वासिद्धाभवति अत्रकस्मादिदिंदाथ्यिस्थेवयवद्याभीयदाभीयंप्रासो
तिनास्मिन्कर्तव्ये इतिसंगादिरंधादि अनोदृशिनिलुङ्नभवति अलुनासिकलोपस्थद्दिवाच्यानित्वेनासिद्धत्वात् न
वस्याथिकारत्वेयथाथापस्थानं तनन्वारभ्यथदाभायंनस्मिन्नेवकर्तव्येः सिद्धत्वंस्यात् ततुनतः पूर्वस्मिन्नपितत

श्चवकोरित्यत्वंपूर्वस्मिन्विदेकर्तव्येनासिद्धंस्यादितिचेन्न भवदयंदोषः यावदाधिकारो अर्थाधिकारस्तयंततस्थ्वे भास्लो
पइत्यवधिर्यानि: सवप्रतिपत्त्युयनिरूनेनदेनत्वसकलक्षभिश्रेयात् इनऊर्ध्वमिति यथापिशाप्यासिद्धत्वमेव आदरोस्थित
तेनर्णयिश्राधीत्यत्र स्थानिनोकल्तत्वद्वर निवर्तितत्वान्नासिद्धंपदंकृत्ययोरेह्रिंरितिधित्वं सिध्यति प्रावोत्कस्योसिद्धत्व
पक्षेतुनसिध्यति देवदत्तस्यवीवदंतीति न्यायेनएलादिधिनावकल्यत्वहेनिवर्तिनायापथ्या देवबुद्धिनिवर्तनेपथित्वकार्यस्यापद
नोरित्याहुः समानाश्रयग्रतिकिं पपुषः चिच्युषः लुलुवुषः इत्यत्रयातो: विभाजुषन्थपरस्यवसोर्थवसंप्रसारणंतदातोलोप
इत्यस्यालोपश्वनेकाच्चइतिथण्वदिः वत्तर्व्येनासिद्धं भास्लोपयोरिति हिवसोसंप्रसारणंतु विभ्रकादितियाख्यत्वात् नच
वहिरंगत्वेनासिद्ध नास्तीतिशंक्यं नाजानंतर्यइतिनिषेधात् वाहऊठ्सत्वस्थवहिरंगपरिभाषया अपभीयत्वेनभास्लोपा
दिष्वकर्तव्यसिद्धत्वाच्च नचान्तरंगपरिभाषया आल्लोपादीनांवसमानाश्रयत्वंनेति वाच्यं वसोः संप्रसारणेकृतेप्यजाद्यश्च
यणाल्लोपादीनिप्रवर्तंतेनतेषुकर्तव्येषुसंप्रसारणस्य असिद्धत्वायनाद्भियबहिरंगपरिभाषापिप्रवर्त्तनप्रतितेषांतत्स्था
दितिदिक्विषयस्याभार्थं आभाद्भदर्णं किं भाभीयंप्रत्येवाभीयमसिद्धंनान्यंप्रतीतियथास्यादित्येवमर्थंतेन अभाञिराग इत्य
त्रभंजेश्चिणिवेन्न लोपांचिदभावकरणयारितिनलोपेकृतेतस्यासिद्धत्वाभावादतउपधायाइति वृद्धिर्भवतीत्याहुः स्यादेत
तर्हिमतुः रुत्वान्यत्रथ्युथिग्रंयदंभीतिवक्ष्यमाणवत्वेनासिद्धः कित्वान्नलोपेप्येताभ्यामलोपोनस्यातानलोपस्यासिद्धत्वा
तत्राह अग्निरत्नेलोपइतिपरकरणात्किंगादाभीयासिद्धत्वमनित्यमितिनास्ययदोष: तपरकरणं हि आस्ताम् इत्यत्र आडाग
मस्यलोपोमाभूदित्येतनदर्थंयत्राडागम: स्मारह्रोपस्याभीयत्वेनासिद्धः स्यान्नहिकिंतेनतपरकरणेन एवंचदंभ इति
वक्ष्यमाणस्यानापस्वंचानित्वादित्युत्यवकल्प्यसंथातिवृदोकृतेनासमस्वरमथपिवुदउदाहरणादुदिदीयवभवति अत्र
यावाइथिसवतिस्थांवेतिसंचोपिताणिलिटः कित्वार्थमितिव्याख्यायानोन्नित्यातीतिवसुस्थानोकितिवांति निषेधइत्युक्तं
दीनदुयोक्षितं इयत्क्षणयोरेवगुणवृद्धयोर्निषेधप्रतिसिद्धांतात् अन्यथाइदरस्थानिवयोर्निषेधलेगवायन इत्यत्रापिवृद्धि

573
1902

स्यात् नचार्धकित्वमस्याद्वेनिष्ठस्थाया अपितृदेर्निषेधइतिवाच्यं यस्तिङ्वमेणाकित्त्वगुणनिषेधेनाकित्त्वस्य चरितार्थत्वात्
सूत्रंतु भाष्याख्यानमेवाकरेत थाचवार्त्तिकंइदंस्थूलविषयत्वात् भूयेइत्कोनित्यत्वान्नाभ्यांङिटादिकृत्स्वानर्थकामिति यथ्रपीद्धा
कांतरभाष्याद्वकोनित्यत्वंनास्तितथापिकृताकृतप्रसंगित्वमात्रेणानित्यतास्वीक्रियतइतिपक्षोप्यस्मादेववार्त्तिकात्
इयगम्यते नेनरथेपिविपरामपिकुपथानकृत्याधिकत्वानित्यत्वात् रणाधिजमोरितिकुमिकृतेरंध्रयतोतासिद्धं नन्वेवमपि
संयोगात्स्वरस्यकित्वः किन्त्वार्थर्धेर्ध्येस्थं ग्रापेक्षितएव अन्यथासमोथेदस्मृदन्नमसित्यत्र इंधेर्नलोपोनस्यात् मेवं छंदस्य
मयवेतिसूत्रेणादिसार्वधातुकसंज्ञा आर्द्धधातुकसंज्ञात्वविधीयतेतेनसार्वधातुकमपिदितिलिङोदि·त्वेस्यात्एवनलोपः
निवार्त्तिकाद्याथान अद्यतन्याः वचूदेवत्यत्र द्विर्वचनेचोस्यजादेशस्थानिषेधाद्गुणवृद्धिभ्यांभाग वक्तुदः भवत्याभुवाद्कोनित्यता
दितिवार्त्तिकेनित्यत्वा दितिहृरूपन्यासोनिष्प्रयोजनः शब्दांतरप्राप्त्याद्वकोनित्यत्वंनास्तीत्याशंक्यकृताकृतप्रसंगित्वमा
त्रेणापिकचित नित्यत्वं स्वीक्रियते इत्यादिसमाधानमपिव्यर्थमेवेत्याक्षिप्यस्वयमेवसमाद्ध्वः आरहित्वप्रकरणोनेहि
वार्त्तिकृताद्वादिप्रतिषेधः पद्मनेहिवचनयणयवायावादेशा स्तोपोपधालोपणिलोपा किकिनोरुत्वं स्व इति नथाचहि
र्वचनेचीति सूत्रेनारंभणीयमित्यात्रायेननित्यत्वादितिहेतुरूपन्यस्तइति द्विर्वचनेचीतिसूत्रेण अजादेशस्यस्थानिवद्भावो
विधीयतएवेत्यत्र तुहित्याप्यागवद्वह्या ध्यादेशस्थस्येकृतत्वात्पूदेशानंतरमपिवृद्धः प्रवृत्तिरस्तीति भूयेइत्कोनित्यत्वादित्या
दिग्रंथः सम्यगेव नचैवमपिनाम धातुभवापदयतिमापयतीत्यत्र समर्थितस्यत्वमोपरहृपास्तूर्वनित्यत्वादिलोपइतिग्रंथः
कथंसंगच्छतेतिवाच्यं मतुर्प्स्येकाज्ञिति सूत्र भाष्यन्य व्याख्यानमित्याशयेनैनतत्प्रवृत्तेः अन्नएवतत्वादयतिमाद्यतीत्यत्र
ण्यमितिनत्रोत्नपिति दिक् आर्द्धधातुकस्य आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः नेड्वशीत्यतोवर्त्तमाने इतारिकृत्यांनिषेधसंबंधस्य
दानित्यत्वः वलतरूसमर्थानांप्रथमाहेत्यत्रतृहन्नस्पदवयस्पमयेधात् दिवादस्यनंतरंसमर्थानांप्रथमेतिनिवृत्तंचेति
त्वतु थर्मतद्इतिव्याख्यानंस्थिवेनोतिनिरस्तं इद्स्यतुवर्तेतइतिव्याख्यानुयावलादिद्ग्रहणंत्यतुमावश्यं तथापिस्याद्

श्निपत्यर्थंतत्स्वीकृतमितिबोध्यं आर्द्धधातुकेति किं आस्नेशेनवाक्यादेः किं ण्धनीयं ननुरुद्रादिभ्यः सार्वधातुकइत्य
नेनसार्वधातुकस्ययदिइड्भवतितर्हिरुदादिभ्यएवेति नियमादास्नेशनेइत्यत्रनभवेदित्यार्द्धधातुकस्येतिव्यर्थं नवरुदा
दिभ्यः सार्वधातुकएवेतिविपरीतनियमाद्रोदितेत्यत्रनस्यादास्नेशनेइत्यत्रतुस्यात् इतिवाच्यं रुदादिदेवमप्यग्राहित्स्वपि
प्रकः संभवतिज्ञामनोः कित्वस्यवैयर्थ्यप्रसंगात् तदुक्तं सारुद्रादेः ज्ञामनोरिडागमो भावनतज्ञामादिनिनिषेधाप्रवृत्त्या
ज्ञाप्रत्ययआपदशिकाकित्वस्यफलस्थत्वात् हलंताच्चेतिसन्नादिसनः किंवाच्चतस्माद्विपरीत नियमासंभवात आर्द्धधातुक
ग्रहणंव्यर्थमेव ननुतद्ग्रहणाभावेवलादेरित्यस्यागमस्येतियद्धिकृतंतद्विशेष्यंस्यात् ततश्च प्रडादाविवइडागमोपि अंगस्य
स्यात् मेवं कृतेप्यार्द्धधातुकग्रहणेवलाद्यार्द्धधातुकस्ययदंगंतस्यइडागमइतिव्याख्यानापत्त्याकृतदोषतादवस्थ्यात् अह
नोपितद्ग्रहणे अंगस्यवलादिरंगमिमित्तंतस्येडितिव्याख्यानादिष्टसिद्धश्च तस्मादुभयथापिव्याख्यानंद्रष्टणीकर्तव्ये आर्द्ध
धातुकस्येत्यस्यव्यागएवश्रेयान् नन्वेतकेशवः अंगनावृक्णत्वमित्यत्रइट्स्यात् कृतइत्थानोरित्यनः धानोरित्यनुवर्तमानाद्धा
नोः परस्यनभवतीतिपरिहारसंभवेपिलुभ्यांपृष्ठामित्यत्रदुर्वारएवइडागमः विहितविशेषणनाप्ययंवारियतुमशक्यः क्विवतः
धातुत्वेनभद्दनातिव्याप्त्याः भिरित्यत्रभ्यामादेर्धातोर्विहितत्वाभावात् किंचजगुप्सने इत्यादौगुपतिजकिइइतिधानो
विहितस्यसनः इद्दुर्वारःस्यात् नचेहधातोः परत्वविहितत्वयसादेरितिव्याख्यानक्लाप्यधातोरितिपंचम्यंतमपेक्षितंतं
चदुर्लभं कृतइड्वातोरित्यत्रधातोरितिषष्ठ्यंतत्वात् तथाचवृक्षत्वमित्यादावपीडागमप्रसंगइतिवाच्यं शब्दाधिकारपक्षस्यापि
तेनतत्सरूपावाच्यानुमीयतइतिपंचम्यंतलाभात अंगस्यावश्यंतत्त्वंविहितत्वपक्षेथ्रइतिव्याख्यायामिष्टसिद्धेः तस्मा कृ.गुप्
नेइत्यादावतिप्रसंगवारणार्थं आर्द्धधातुकस्येतिग्रहणं कृचिन्तुधातोरित्यावर्त्यधातोरित्यस्यार्यविहितायः यस्य: तस्येडितिय
दिव्याख्यायेनंतदालुभ्यांजुगुप्सनेइत्यत्रातिप्रसंगाभावादार्द्धधातुकस्येतिव्यर्थमित्याह: अभविचेति नचान्यपृक् किनोनिइ
र्णानिषेधेनुगागमापिनस्यादितिवाच्यं कृादिनियमादिट्प्रवृत्तेः अनद्यतने अतीतायारात्रेपश्चार्द्धेन आगामिन्याः पूर्वार्द्धेन

नव·ति·
६

स्यात् नचात्र कित्त्वसामर्थ्यादनिग्लक्षणाया अपि वृद्धेर्निषेध इति वाच्यं यङ्लुगन्तेन गुणवृद्धिनिषेधेन कित्त्वस्य चरितार्थत्वात्
मृजेर्नत्वस्याख्यातमेवाकरेतथा चवार्त्तिकं ह्रस्वदीर्घविषयत्वात् भुवोवुगिति नित्यत्वान्नप्राप्नोति वुगादिवचनानर्थकामिति यद्यपीद्गु
णान्तरप्राप्त्या वुको नित्यत्वं नास्ति तथापि कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेणापि कचिन्नित्यतास्वीक्रियत इति पक्षोऽप्यस्मादेव वार्त्तिका
देव गम्यते नेन रर्थे पि विपरीतमपि रूपं स्यात् द्वित्वाधित्वा नित्यत्वात् एणिजमो रितितु मिकृतेरं प्रयतीतिसिद्धं नन्वेवमपि
संयोगान्तस्य लिटः कित्त्वाभावेऽर्थ्यैवं प्रापेक्षित एव अन्यथा समीयेदस्मृहन्नमित्यत्र इंधेर्नलोपो न स्यात् मैवं छंदस्यु
भयथेति सूत्रेण सार्वधातुकसंज्ञा आर्धधातुकसंज्ञा त्वविधीयते तेन सार्वधातुकमपिदिति लिटोऽपि त्वस्यात् एवं नलोपः
निवार्त्तिकाद्यायात् अचनव्याः अभ्रवंत्यत्र द्विर्वचने नीत्यजादेशस्य निषेधात् गुणवृद्धिस्थानप्रयोगे वल्गुकः प्रवत्या भुवोवुको नित्यत्वा
दितिवार्त्तिके नित्यत्वादिति इरूपस्यासोनिष्प्रयोजनः शब्दान्तरप्राप्त्या वुको नित्यत्वं नास्तीत्याद्याक्यकृताकृतप्रसंगित्वमा
त्रेणापि कचित्नित्यत्वं स्वीक्रियते इत्यादि समाधानमपि व्यर्थमेवेत्याक्षिप्य स्वयमेव क्षमादधुः सा एव द्वित्वप्रकरणे तेद्वि
वार्त्तिककृता पूर्वविप्रतिषेधः पद्मते द्विवचनयणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्य इति तथा चद्वि
र्वचने ऽचीति सूत्रमनारम्भणीयमित्याचार्येण नित्यत्वादिति हेतुरुपन्यस्त इति द्विर्वचने ऽचीति सूत्रेण अजादेशस्य स्थानिवद्भावो
विधीयते येऽन्ति तु द्वित्वात् प्रागेवद्य द्याघादेशस्य स्वीकृतत्वादादेशानन्तरमपि द्रुकः प्रवृत्तिरस्तीति भुवोवुको नित्यत्वादित्या
दिग्रन्थः सम्यगेव नन्वेवमपि नामधातुपत्वापयतिमापयतीत्यत्र मपर्यन्तस्य त्वमौ परस्पर्शविनित्यत्वाद्दिलोपइतिग्रंथः
रूपं संगच्छते नेति वाच्यं प्रकृत्यैकाजितिसूत्रं भाष्येऽप्र त्याख्यातमित्याचार्येनैव तत्प्रवृत्तेः अत एवत्वादयति मादयतीत्येवरूपा
ण्यमिति न त्वांक्रमि नि दिक् आर्धधातुकस्य आर्धधातुकस्येड्वलादेः नेड्वशीत्यतो वर्तमाने पुनरिड्ग्रहणं निषेधसंबंधस्य
व्यावृत्त्यर्थः वसन्नसन्नसमर्थाविकास्यमादित्यत्र सम्पदत्रयस्य मध्ये पाद्यादिवादस्यनन्तरं समर्थानां प्रथमेति निवृत्तं वेति
न्वत् वर्ततइति व्याख्यानमपि व्यर्थमेवेति निरस्तं इदित्यनुवर्तत इति व्याख्यातं घावसत्वादिड्ग्रहणस्य कृत्याचकं तथापि स्पष्ट

५०५
१९८२

र्थनिषेधार्थं तत्संकेतमिति बोध्यं आर्धधातुकेति किं भास्यते नेत्यादेः किं एधनीयं ननु क्यादिभ्यः सार्वधातुकस्य
ने नसार्वधातुकस्य यदि इड्भवतिनादिं सर्वादिभ्यप्राप्नोति नियमादाप्नोतीत्यत्र न भवेदिति आर्धधातुकस्येति व्यर्थं न च स्या
दिभ्यः सार्वधातुके नैवेति विपरीत नियमाद्यादितेस्य च नस्यादास्ते नेत्यत्र तु स्यात् इति वाच्यं रुदादिभ्य एव ग्रहिष्यपि
एकः संप्रति नासनाः कित्त्वस्य वैयर्थ्यप्रसंगात् लड्लृङ् स्यादादेः झ्लामनोरिडागमो भाविनवह्मोसोदिति निषेधाप्रवृत्त्या
न्तापत्यर्थ आपदहादेः कित्त्वस्य स्थानत्वात् इत्यं ताद्यातिसत्वादिमतः कित्वाद्यतस्मादितिपरीत नियमासंभवेन आर्धधातुक
ग्रहणं व्यर्थमेव ननु तत्स्थाभावात्काद्रिरस्यस्थागस्येति यदभिकृतेन द्विधाप्येव स्यात् ततश्च अड्डाट्विधिरडागमोऽपि अंगस्य
स्यात् मैवं कृतेषार्धधातुकस्य यत्र अस्वात्मार्धधातुकस्यपदंगेनस्येडागमइतिव्याख्यानापत्याकृताश्रयनात्स्यात् अङ्
नोपिनकृदंतः अंगस्यत्यावल्ला द्विरंगनिमित्तं तस्य दिनिव्याख्यानादिष्टसिद्ध्य तस्माद्भयथापि व्याख्यानं प्रकरणिकं तत्त्वे आर्ध
धातुकस्य स्वरूपमाग्यमेव नन्वेतत्कारकः अंगनावस्तामित्यत्वेद्वस्यात् कृत इङ्धातोरियतः धातोरित्यनुवर्तमाना च्या
नीः परस्य नभवतीति परिहारस्संभवतीत्यतः स्यामित्यत्रहुडोरिष्टइडागमः विहिताविशेषणेनाप्ययं वारिद्धूमश्रवः द्वित्वं
धातुत्वं न भवतीति तत्स्यात् भिर्निवत्यत्र भ्यामादर्शोनोर्वि विहितत्वाभावात् किंचनस्यस्यते इत्यादौ गुधनिज्ञादि इड्हति धातो
विहितस्य भवः इड्ड्डरः स्यात् नचेङ्धातोः परत्र विहितस्य ब्रूयादेरिति व्याख्यानेनाप्यभावानेति संचस्यंनमपेक्षितं त
स्य दुर्लभं कृतइड्हुतोरित्यत्र धातोरिति पश्चंतत्वात् तथाच कृत्तमित्यादावपीडागमप्रसंग इति वाच्यं धातोरधिकारपक्षेऽस्त्यरि
तेनन तत्र इड्यादा हन्तुमीयत इति संचस्यंनत्वाभावात् अत एवायस्यंतत्वं विहितत्वपरार्थ इति व्याख्यातामिष्टसिद्धेः तस्मात्कस्य
त्वस्याद्युतिप्रसंगवारणार्थं आर्धधातुकस्येतिग्रहणं कचिन्नु धातोरित्यावर्त्य धातोरित्यत्रापि विहितोयः प्रत्ययः तस्येडिति य
दित्यास्यार्थं तंतदात्वस्थां त्रूप्यन्नितइत्यत्रातिप्रसंगाभावादार्धधातुकस्येतिव्यर्थमित्याद्रुः वभूविचेति नचात्र थुक् कितो लिड्
गुणनिषेधनु गागमापि नस्यादिनिवार्यं क्रादि नियमादिड्भवेत् अनद्यतने अतीतायारात्रेपश्चार्द्धेन आगामिन्याः पूर्वार्द्धेन

तत्त्व·बि साहितोदियमाद्यनइतिकास्योपसर्जनत्वंतुल्यमित्यत्राप्यनं आर्द्धधातोरितीति धातोरेकाच इत्यतः धातोरित्यनुवर्त्तमानेऽपि
नर्थतोऽगित्यधिकारस्यचास्मादिदंलभ्यत एतच्चतत्रैवमनोरमायां स्पष्टं धातोरितिविहितेतिर्विभं सम्यगनुगृह्यते अनेकस्यप
१ दित्यस्यति सार्वधातुकार्द्धधातुकादिकमितियोगविभागेनांगस्येतिभावः नासस्त्याः सस्यार्द्धधातुकस्यतः सीत्यनुवर्त्तते अंगास्ति
सप्रत्ययस्यपूर्णोप्यनत्तिविभागात्तयोरस्मिन्विधिरितिनदादिविधिस्तदित्यादेः सादाविति एवंरात्यत्राप्स्यं प्राग्वदिति तास्ते
लोपइत्यर्थः भविष्यन्तुत्वसंबध्यते ततागादिप्रत्ययस्यासंभवात् लृट्शेषेच लुम्बत् भुक्तौक्रियायांक्रियार्थायामिति
याम्यं ततान्वयः शेषइत्याह अमत्यामिति चायमाह मत्यामिति इत्यत्रात्मात् अस्वरित्वादेवक्रियार्थायामितिना
नुवर्त्तते एवंचत्रापवर्गतिसूत्यमिति नविंस्यं गमिष्यत इतिस्थीयतइत्यादौतुमुनातस्योर्वाधापत्तेः कस्तुतुमुन्खलर्थे
मुवास्वरूपविधेरभावात् भवन्चनापवंत भविष्यतिस्त्रीयामकाले तुमुन्स्यान्तस्य चनोदवाधामा भवदिति पुनः कृत्यलिंटधिरि
त्यादिकइत्तवक्ष्यति इहमापिनापवमित्यन्यदतत् यत्तुयाचीमविष्यतीतिधव तीन्तदाद्दतंतदापातनः तुमनविषयेऽपि
इ भवतित्वनाल्ृ एतद्वाध्यतइत्येतस्यामिदानायनस्यानुपपत्त्या नहिप्रविष्य तीत्यत्रतत्तिकेतुमुनः प्राप्तिरस्तिभाविह
यः समानकर्तृकेष्वितिचवक्ष्यते यदिस्यतावत्सत्रकस्यापिभविष्यतीतिप्रजनीत्यर्थंसिद्धत्येवस्यास्तांतत् लोट्चविधिनि
मंत्रणेत्यादयनुवर्त्तते नदाहविध्यादिष्विति आशिषिलिङ् लोटावित्विध्यादिसूत्रत्रस्वप्रसंप्रश्नप्रार्थनाशीतस्विस्वकृत्यतो लिङ
नेनप्रथकस्यत्रकरणनेतिव्याख्याकृत् इदविनिन्नत्राचस्यतम्यसंत्रार्थमाशिषीतिनावदावश्यकं लिङ् लोटावपिइहवविधेयो
विध्यादिसूत्रआशीर्ग्रहणाविस्मलोटित्यादिस्यादिविषयपरत्वाद्वाधः स्यात् सिद्धांततुपरत्वादपवादोविधिः स्मलोट्त्याद बाधक
इतिमहानविशेषः दृष्यास्मातङ् यद्यपितस्याप्स्मातिरिति वक्तुंशक्यं तथापिलाघवाभावादतिप्रसंगवारणायहितास्मा
हत्वाच्यस्याग्लोटइत्यनुवर्त्तनेनवायागात्वाचतुरागोत्यस्तं लोटालङ्स्तत् लोटइत्यक्ष्मेयप्यदर्शनात् पर्यंतादेववति: १
तद्याहलनेति अडादोनुनाल्तिद्विधत्तं नहितालङः क्रियतां लुल्ङि· अगस्थतिभावनल्वेवमपियां तुवातुइत्यत्रलुङ·

शाकटायनस्येति तुमस्यात् तुम्लनुविदंविस्यत्रनुमिजन्यस्यतिज्ञमस्यात् प्रश्नाङ्: विदोलटोवेतिवाग्रहणामिदानुवर्त्यव्यवस्थि
तविभाषाश्रयणाज्जत्र यद्वा लङ: शाकटायनस्यति मत्रनिरडि· तइत्यनादि· इत्यनुवृत्त्यपरमिहुल्ङ् ग्रहणमतिरिच्यते
लुङ् मिवान्द्वि: स्यप्रन्ययनचव्यवधानात् लिङ्· तुस्तनुमितिज्ञमावाहितत्रापङि·तइत्यस्यलङ्स्यपर्यवमानात् ततोलङ्:
ग्रहणविभास्यत नियमस्वायल्ङ्· वयोल्ङ्· नस्यव उन्ज्यत तुल्ङ् वद्वाक्तयाल्ङ्: तस्यतसतानाक्रदापइति नविंस्यं अङ्गिति
यत्रासित्व्यस्तातिनित्यंनुसंराधिल्वापरत्वाच्छाकटायनस्यतिविकल्पप्रसंगात् तस्माल्ङ्: ग्रहणंशाकटायनस्यत्रेकतेथ्यभवम
वृतदतिस्यित नच भान्तइतिश्चण अडिस्यत्रनित्यंनुसस्यारितिवाचं नस्यनियमार्थत्वेनाविध्यर्थतायोगात् अन्यथासुम
वंनित्यत्रसिजन्यस्तानिनुम उवस्यिवस्थाविनितव्याः यदि विद भानर्तिस्यमावर्त्याविध्यर्थतानियमार्थतांवव्यारव्यायेत
नदानुक्तदोषाभावात् यह्वनियमायानमपिसम्यगेव शाकटायनस्यादिज्ञमावेकल्पित्वा नदभावपक्षेपुनः प्रसंगविज्ञाना
न्तसित्तम्यस्तातिजुसिर्स्वोक्ततनुक्तनास्मप्रगवपक्षंतुज्ञकृनुविदंविस्यत्रज्ञसवारणायव्यवस्थितविभाषानुआश्रयणीयेव
निदिक मकारांतस्यतिङ्· सकारांतमस्त्यित्यर्थ: नेनमवाव: भवामइत्यादोनातिप्रसंगा:) सकारस्यतिशाचाव्याख्यानंत्वयुक्तं
भवामिमित्यादावतिप्रसंग: स्यादितिभाव: ङ्· इत्तमस्यतिङि· सकारांतमस्यत्यर्थ: नेनमवाव: भवामइत्यादोनातिप्रसं
ग: सोपिइति एवंचपित्वनानुदात्तस्यापि· स्थानेयाद्विवादेशा: सत्रस्थानेंतरतमइत्यनुदात्तानभवति सदिशत्रुतस्यादि
तंभवतादिति सुगप्रश्नयापरत्वाहितातड् अंतरंगमवलुकदाधतनतुपरमितिभाव: सपिइति मइनिलङ्तयस्याडाग
म: सप्तगमुत्रयनइत्याङ्· इतश्चइतश्चलोपइतिसूत्रास्वरस्मपदेषित्यनुवृत्तंपरस्मैपदवचनान्नयाविपरिणामस्यइतइत्यनाकि
शोप्यनतदाहपरस्मैपदमिकारांतंपत्रस्यति शत्रुपरस्मैपदेष्विकारस्यलोपइत्युक्तं नदसुक्तं भवेदित्यादावतिव्याप्त: न
त्वनाययइत्यचइगदीर्घादिरसत्वंचसंगत्वातिव्याप्तिङ्निश्चानितपरकरणादतप्रसवाभर्वादित्यादावपिनदोषइतिचेत्तं
रुदंडि· भरहिताभिन्यादादावप्यस्यादितिभनास्मायांस्थितंविधिनिमंत्रणा श्रोत्यप्रयाच्यंत्वतिपक्षद्वयस्यापिशाकटास्य

तत्त्व·नि· तत्त्वादिति भावः तत्र आद्ये विप्रत्ययत्तिः विध्यादीनां प्रत्ययार्थत्वमनुचितं तथाहि सति कर्त्रादीनामपि व्यानां लकारार्थचरि
तार्थतापि स्यादयोग्याः याचकाः स्युः तथा चलिङ्कर्त्राद्यभिधायकत्वं न स्यात् ततश्च द्विवचनबहुवचनेन स्यातां प्रा
१० प्तयत्वनास्युः पुरुषप्रत्ययस्थाने न स्यात् अभिहितत्वप्रयुक्तस्तृतीयादिविरहश्च न सिध्येदिति द्वितीये विप्रत्ययत्तिः
विध्यादिभिः कर्त्रादयो न बाध्यंते परस्परविरोधाभावात् तथा च कर्मणि यत्क्कचिदिवदवचननिर्देशान स्पर्वलकाराणां
समुदाय लिङादीनामपि कर्त्रादयोर्थाभवेयुः किंच कर्मणि यत्कृत्यतिवचनं निर्देशान सर्त्रादयोपि निरवकाशाः नचल
डादयः सवकाशाः न्यायसाम्येन विध्यादिवर्तमानत्वभूतत्वादयोपि तत्तत्कारवाच्यत्वात् न वंवं पंचतीत्यादौ धात्वर्थवर्तिव
मानत्वादेः प्रत्ययार्थतयाविशेषणत्वं स्यात् तथा चक्रकर्तृकावर्तमानापचितिरिति यत्यादिशाब्दबोधवर्णनमयुक्तं स्यादितिवा
च्यं प्रत्ययार्थतयाविशेष्यस्य त्वापादनस्य कर्त्रादावपि तुल्यत्वात् ननु प्रत्ययार्थः प्रधानं प्रकृत्यर्थो विशेषणमित्यौत्सर्गिकस्य
न्यायस्य तत्तत्र नाभाव प्रधानमाख्यातमिति सिद्धांतानुरोधादिति चेन्न चिंतलग्वनाकदोषपदतिदिक् प्रवर्त्तनायामिति प्र
वर्त्तनात्वस्य विध्यादिषु चतुर्ष्वनुगतत्वादिति भावः अत्र वदंति प्रवृत्तिः प्रवर्त्तना चोभयमपि व्यापारः स च धात्वर्थफ
लव्यापारयोर्धातुवाच्यत्वस्वीकारान्तदाप्यथा लकारार्थः व्यापारत्वेन प्रवर्त्तनाया धात्वर्थत्वेपि प्रवर्त्तनानुलिङ्त्वादिरू
पेण लकारवाच्या यथा वंतिपक्षद्वयं प्रवृत्तिः पुरुषः निष्पाद्याभावेन स्वव्यतेः प्रवर्त्तनानु विधिर्माप्रे व्यतीत्यनुभवाल्लि
ङ्गादि निष्पादनाभावत्वस्य चात वेदस्य लिङादिनिष्पादकपुरुषाभावाल्लोके तु पुरुषादिनिष्टेति केचित्तन्न अभ्युपगच्छंति प्रवर्त्तना
या आख्याः पुरुषप्रवृत्तिरंवकाव्यापुरुषप्रवृत्तलौत्यजनदावादिप्रास्य एवं च धात्वर्थान व्यापारस्य विषयविभावेन द्वे धात्वर्थ
तात्पर्यग्राहकालिङादय इति ज्ञानकता नापसव्यायात् लिङ्त्वादिरूपेण लकारस्य प्रवर्त्तनायां शक्त्यंतरकल्पने गौरवा
देवं किंच पिइयास्क विशेषः जितु प्रत्ययार्थायाः प्रवर्त्तनायाः कर्त्तस्मिन्नपि पुरुषादिनिष्ठत्वनत्वपि जननिष्ठालिङादिद्योतत्वात्
मनवभेदेन लिङ्निष्ठा वा पुरुषनिष्ठा वेति स्यादेतत् लिङादिद्योत्या प्रवर्त्तना लोके पुरुषनिष्ठेति मतेपाचयस्यौदनं देवदत्ते

नपत्तदत्तइतिवत् पचेदोदनं देवदत्तेन यज्ञदत्त इति प्रयोगः स्यात् प्रवृत्त्याश्रयः प्रवर्त्तनाश्रयश्च लकारेणोक्त इति कर्त्त
रि तृतीया तत्र भवति किंतु प्रथमैव तनि वर्त्तते आदनं देवदत्ताय यज्ञदत्तः पचेदिति प्रयोगः स्यादाशंक्य पुरुषनिष्ठेति मतेप्रव
र्त्तनालिङादिवाच्यैव न तु धातुवाच्या तथा च लिङ्वाच्यव्यापाराश्रयस्य पुरुषस्य कर्त्तृत्वाभावान्नोक्तदोषः देवदत्तेन पाच
यति यज्ञदत्त इत्यादौ णिजंतस्य धातुत्वाद्धातुपात्तव्यापाराश्रयत्वं तत्प्रयोजनप्रयाजकयोरुभयोरपि कर्त्तृत्वात्तु कारेणा
नुक्तप्रयोज्यकर्त्तरि तृतीया विषयमिति कात्स्न्याद्दात्वर्थ इति चेन्निमृत्व प्रयोजकव्यापारस्य णिजर्थवाच्यत्वे पृथक् कर्तृत्व
त्वनस्यापि तत्र व्यापारस्य द्वयस्यापि णिच्प्रकृत्यर्थत्वेन प्रतीत्यस्य णिजर्थविशेषत्वे अभिप्रायवशात्प्रकृत्यर्थविशेषकत्वे
नुपपसर्गान्तर्नीतिपत्वमभिधास्यतीति सिद्धांतस्य सारस्य भंगापत्तेरिति तथा गतिबुद्धीति सूत्रे अणि कर्त्तेति विशेष
णमयावर्त्तकं स्यात् तन्मते प्रयोजकव्यापारस्यापि णिच्प्रकृत्यर्थत्वेन प्रयोजकस्यापि णौ कर्त्तृत्वादिति दिक् शार्थनं यास्त्रा
त्तविदितिज्ञापकफलं तु वक्ष्यमाणत्यादौ टिड्ढाणञ्लक्षणङीब्भावइतिटिद्गतिसूत्रे चरवानं रुथादित्यादौ अनादृतं लुक्किंहली
ति न प्रवर्त्तते भाष्यपि च ङित्वादिः यपिलोतिव्याख्यानाद्दिशमविहितत्वं ङिः तेनापि च तस्य बाधादित्यसौ वक्ष्यमाणन्याया
टोङि वंनज्ञापक मित्ययमित्याशयः घः शानवः शित्वमिति स्तुतियोः तकारादिकारउच्चारणार्थः लिङ् सलोपो स्वादि
ष्वड्निसपात्यार्धधातुक इत्यनुवर्त्तनेमाति नुषपर्शकमनंतस्यत्वनेनानिरोध्यतेतदाह सार्वधातुक लिङानंतस्येति सकार
द्वयस्यापीति सवयवायमदाचसमुदायं प्रत्यवयववद्व्याश्रयणात् क्रोपि लिङ् भक्तत्वादिति भावः आशीर्लिङीति भयासा
मित्यादौ ननु सुटि कृते अनाविवाति द्वित्वस्यासिद्धत्वान्नतः प्रागेव स्कोरितियोगस्य सकारलोपे तस्य तरुपेयः संयोगस्य
दित्वान्तयार्थवदः सवरदंतरुपं तुल्यं क्क भावयोः सटः सकारस्याद्वित्वं कृतं तु स्कोटिस्कोरिति सलोपात् कटएव सकारस्याद्वि
वेत्वाद्विसकारकमपिरूपं तुल्यमेवानि सप्तविधानं व्यर्थमित्यपरितोषादाह स्फुटत्तरंमिति पथिषीष्टेत्यादावितिभावः
मध्यपवादन्यायेनेति स्कादिष्विड्निसन्नाद्यार्धधातुक इत्यनन्तर्हृत्वावयंन्यायः प्रवर्त्तत इति भावः अंतरंगत्वादिति प्रत्यय

त·नि·
११

मात्रापेक्षत्वात् अतो येय इत्यस्य त्वाग त्वाम्स्कान्तप्रत्ययाश्रयमापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वादिति भावः नन्वेवं पदान्ताकारस्य तुसम्बन्धा
श्रयणात्स्वरूपस्याप्युभयसापेक्षत्वमस्त्वेति चेन्मैवं अनेकाश्रयणेपि मन्त्यस्यगा त्राश्रयतया प्रकृतेर्चाश्रयणात् आस्यम्यामि
ति एतच्च विप्रतिषेधस्य भाष्यस्थं आर्द्धधातुकः संज्ञा इति रुङुः आकारान्तस्य स्येतत्प्रकारेण वर्णनीयः अन्यथाण्कसंज्ञा
धिकारत्वादिस्वलक्षणत्वेन सार्वधातुकत्वं नापि स्यात् तत्र स्वपसवादि स्यात् किं दापि यादि लोनव्युत्पाद्यानि सेधसिद्धं किं द्वयं इ
त्यादि त्यादाम्प्रसारणार्थं नागवादित्वात् गुणार्थत्र नागनगुणादि इ निपातस्थत इ त्वंवहावशेषविदित्वेन किं त्वेन बाध्यते सन्लोप
दानिलकृषसंयोगादित्वेन वासुटः सस्यलोपः सुटस्पृपदान्तसंयोगादित्वेनेति भावः इति मनोरमायां स्थितं तदसंबद्धमिति मत्वा अ
नित्यसम्भाङ्कः मृषासो मयास्य च त्वत्स्यसंयोगादित्वेन यासुटः सस्यलोपः मयादि स्यचतु सुट इत्यासटोपि सस्य लोपः पदान्
संयोगादित्वेनैव अन्यथा रूपस्य संयोगादिलोपस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपस्यस्यात् सुट इत्यादौ सावकाशस्य रूपस्य संयोगा
दिलोपस्य संयोगान्तलोपापवादकत्वात् किं न्निमित्त इति किति इ निषेधगुणवृद्धि इत्यनयास्यात् छिन्नं भिन्न मित्य न लघूपधगु
णस्यानिषेधप्रसङ्गात् नचाङ्गसामर्थ्यं ग्रहः चिनस्तुतम्भ्यास वरवादि नि किति त्वग्निमित्तात् इति भावः अन्यतु किं तो निषेधस्य
दृणात् यथेन संनिधापितस्यागस्थ इति गङ्गानित्याख्यानञ्छिन्नं मित्यादि सिद्धमेव नचैवं भवाय इत्यादावपि प्रसङ्ग इति वाच्यं
अंतरंगगुणं प्रति बहिरंगानिषेधस्याप्रवृत्तेस्स्यात् इ इति तानसं च त्वेन गकारोपि प्रक्षिप्यत इत्याद्यनगिह किंत् इ निभिन्न
इत्युक्तं गिनिति ज्ञानित्यादयस्तु तिङ्ः किं नत्वस्मिन्न स्थाने लघुपसा त्ता त्वे प्रसज्यते नच स्तोगित्वे म इति त्वत्र त्यत्र
णोनिषेधानस्यात् ज्ञानित्य त्वेन च रूपं गुणवक्रस्तुर्भवतीति तस्मी कागादि निवाच्यं स्युक्तः किं तो निषेधापि चत्वेन गकारप्रश्ले
षोगित् किं तो ग्भिलस्यान्तादिति व्याख्यानात् नचैवं चत्वस्यासिद्धतया स्युकत्वयत्र विसर्जनीयानस्थनइति दोसि चस्तु चमेवस्या
दिति वाच्यं श्रौचत्वात्लशुनइत्यत्रेनेति योगविभागेनासिद्धत्वाभावाद् इष्टसिद्धेः वामनस्तुत्या जिस्थ इति मन्त्रेस्था, आइति प्रश्लेषा
त् स्थाल्लशिस्य लघुमास्थतीतनं नभविष्यतीति गकारप्रश्लेषाभावात् स्युकः किं तो स्य चत्वस्यासिद्धत्वाभावसमर्थनं कृतं इत्याह

इग्लक्षणइति इकइत्येवं विहितइत्यर्थः इग्लक्षणाकिं लंगवायन लिंगांनिडादिवान्युक् इहाहइगंगुणस्य चवस्तुगत्याइ कस्यानिक
लोपिनादिषेधः नवक इत्युक्तेपि किं तिवस्थानमभ्यासमथ्यादत्वानिषेधोनप्रवादिनि अंचय गाडायनादौ तस्यवाग्धत्वात् अयादिति इ
क्संयोगे निलोपस्यासिद्धत्वात् कारस्य संयोगान्तलोपः आम्नः पदान्तसंयोगादिलोपेनात्र कार्येण बाध्यते नचैवमपि संयोगादिलो
पस्यपूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वाद्दल्ङ्यादिलोपः स्यात् स्यादेते संयोगादिनियमस्य सट्ट्यादि याइ सावकाशत्वादिति चेद्राङ्कः सट्ट
यासटः स नासाम्यां विशिष्टस्थवर्यत्वनाम्नत्वाभावात् हल्ङ्यायामरूतः परस्याभावाद्योत्त्रः हाय इवक्वनास्तीति सर्वलकारा
पवाद इति माणियाद्वानिषेधार्थकसाध्यायप्रवनमाडित्याङ्कः च्लि लृदि इकार उच्चारणार्थं इति मनोरमा नचसंयेयसंदिति सूत्रे
लोपेनिस्थानलइत्यच्चमाने श्लिभिन्नस्यापि लकारस्य लुक्स्यादिति अवरंगानिस्थितिस्त्रात्नासि चइत्यनुवर्त्यसिचः स्थानिसः स्था
न्यादेश्यलस्यलुगिति व्याख्यायामनिरसंगा मावादित्याशेषादिभाषानुवृत्तं कोवाकल्पितः तथाछंदसिदृष्टानस्यामायायनयावसिन्
नुद्देनिर्दिनापिना निमसंगइस्याङ्कः शवाद्यपवादइति आक्षिप्तकालनलक्षणस्यदानंतरशादीनांयहणं इत्याहिति नचइदित्वंयोग
नसमसंयशानीदिनामित्युपधालोपाभावः गानित्था। इस्वरवर्दिनापि मागतवर्तनेन स्तु व्याख्यानादित्यानायनाह स्तुगितिया
पार्विति गर्तनि शियाविकरणमन्यस्यानिर्दे शात्सुमिकारणइत्याइआगच्छत लुग्विकरणालुग्विकरणायोर लुग्विकरणस्ययह
णमितिपरिभाषायाशपिदानिगंधलेनलपासिरित्यर्थः भ्रस्त्रोः इ इ शाषिगमंविसाचने सर्व सत्वनिमृत्यत्यात्स्तु नग्रहणं निइ शविक
रणनयरूपानात् असिसिचोपृक्तः अत्र आंचः आसिश्चसिचतिसमाहारहंद्वे असिसिचदत्यादिकिग्रहं मत्वा असेः सिचस्यष
रस्यतिव्याचख्युस्तांचेष्ठंनचसमासान्तस्यानित्यताथपणहृदाचदस्य धानादि निद्यानस्यद च: परिहारेपिसमुद्रामाद्य इतिनिर्देशा
रूस्यावृनत्वमिरस्वत इति स्यासिसाश्रित्य सिचत्वादस्यपरत्वसमर्थनेपि असंभवे गितिभूभावस्यस्थानिवत्त्वेन सिचत्यानआरनत्व इ
ल्इडागमस्य दुर्वारत्वात् तथागानित्याधुपाक्रमः सिचालुः क्यपिस्थानिवद्भावेनसिचः परत्वानपायादगादस्यादस्मादित्यादौष
निषसंगाच्च ननु यतस्य च सिद्धासत्वात् माचंसन्नमिति तेना चक्रलतमक्त मतदइति भावः विद्यमानादिति सिचोसे च

तत्व·नि· विद्यमानविशेषणानुपात्तिश्च कृतान्तस्मात्तदन्तेऽसंभवतीति भावः भाष्यकारोक्तावाह अस्तिसिचोऽपृक्त इति द्विसकारकोऽयं निर्देश इति अ
त्रसाधयः अस्मसइतिसमुदायस्या धातुतयाऽदर्शितयो धातुनिर्देश इति इतिस्वप्रत्ययांतस्यादिति अत्रवदंति द्विसकारनिर्देशोऽस्तिश
५२. नस्यादितिपदकृतं तद्भाष्यमात्रिकमात्रं इत्यंगिभाष्याशय: शिवदत्यस्यानंतरं सकारः प्रश्लिष्यतेन तु शिततपः प्राक् अत्रएवसिचोऽपृक्त इति
द्विसकारकायं निर्देश इत्युक्तं भाष्ये अन्यथा अस्तेर्निर्देशाद्द्विसकारक इत्येवं स्यात् एवं समीतादसागिति सोता सिचइति वार्यानि
र्बाधएव द्वितीयस्य सकारस्य तद्यतं संयोगांतस्यपदांतस्येति व्याख्यानात् यपदांशिवद्भावेनपदांतत्वाद्द्वितीयसकारस्यसंयोगांतलोप
स्यासिद्धत्वादतोऽगिन्युत्वंदुर्लभमितिवाच्यं संयोगांतलोपोऽनेगरुत्वइतिवार्तिकेनासिद्धत्वनिषेधात् संयोगांतं यत्पदमिति व्याख्या
नेनुनेहसंयोगांतलोपः किंतु सकारद्वयस्यापिरुत्वेकृते अतोऽगिन्येनतेणवणवउकारोभविष्यति विधेयविशेषणस्य कर्त्तस्य पश्च
कृत्वचाद्द्विवक्षितत्वात् नचस्थानिभेदेनउकारद्वयमस्त्विति सति सवर्णदीर्घानंतरमाद्गुणसतिसमीहितरूपासिद्धेरितिवाच्यं एक
पदाश्रयत्वेनांतरंगत्वादाद्गुणपश्चादवादेशप्रस्त्यासिचोऽपृक्त इतिरूपासिद्धेः तस्मादुक्तरीत्याणकस्वाकारइतिस्वीकर्त्तव्यमतएव
विधेयगतकर्त्वस्याविवक्षितत्वात् एकः पूर्वपरयोरित्यत्र एकग्रहणंभाष्यादोप्रत्याख्यातं नन्वतिपरयोरुः सत्वतः परोनभवति अत
परत्व अतिप्रवौनभवतीति रुद्धयस्थानेकथमुकारः स्थानेऽवंतरगिति जातिपरनिर्देशोनातः परत्वस्यपूर्वत्वस्य चसंभवात् नचैवमपि
पूर्वत्वाद्दशीत्वेतिप्रथमस्यवर्णस्यादितिवाच्य रुत्वस्यासिद्धतयाहत्परत्वाभावात् नत्वाश्रयासिद्धत्वमितिवाच्यं स्थान्यंशेनथात्वपि
निमित्तभूतहशांशेतदसंभवात् यद्यपि सत्वनातेरुकत्वाद्भयोरपिएकत्वरुसंभवतीति व्याख्यायां नायंक्लेशस्तथापिरुत्वविधौपदस्यै
त्यनुवर्त्तनादेकपदांतत्वंनसंभवति द्वितीयसकारस्यपृथक्पदत्वादित्याहुः अपृक्तस्यहल इति अपृक्तसार्वधातुकस्येतिप्राचोक्तं तु
अयुक्तं र्धिपिइत्यादावतिव्याप्तेः सार्वधातुकग्रहणव्यावर्त्यालाभाच्च आतः सिजग्रहणमनुवर्त्ततेऽन्तेर्नु सितिच सिच आकारा
च्च परस्यकर्तव्य नत्वन्त्यपलक्षणेन सिचः परत्वमाकाराच्च श्रुत्या एवं स्थितेफलितमाह सिज्लुकि नेति गातिस्थेति सत्रेण
स्यर्यः सिजग्न्यक्तेति पूर्वसूत्रेणवादंतादपि प्रेज्रु सिमिद्धनियमार्थामित्याह आदंतादेवेति हेतुहेतुमद्भावादीनि अत्रकेचि

न आदिश्यते आशंसावचनं गम्यतइति व्याख्याय आशंसावचनेलिङ्कोऽयानिमित्तंतत्रापि क्रियातिपत्तौ भविष्यतिलृङ् शुरुश्वे
शाशप्यत आशंसैदमर्थेऽयंइत्यासुराहरोते भन्येतुभविष्यतिमर्यादेत्यादिनाभविष्यतीत्युपक्रम्ययोगेलिङ् विहितः तस्मिपि
न एवाक्रियातिपत्तौलृङ् भवतिनान्यत्रस्यात् लिङ्निमित्तमितिः हेतुहेतुमतोर्लिङ् इत्यर्थे तु लिङ्लोटाविस्यादिलकारार्थप्रक्रिया
स्त्वृद्भिभविष्यति अतिस्मनाविति सत्यपिच्चेदभविष्यन्तदासुभिक्षमभविष्यदितिहितिन एवोदाहरिष्यति माणवेति नपरतः नापि
व्यवहितादर्शयः अनव्रसदंदसि परंपिव्यवहिताश्चेतिसूचितं आनिलोट् निलोडिन्येववत्कृत्य आनियहणमागमशास्त्रस्यानित्य
तांज्ञापयितुं तेनसामरंतदृतास्तस्मात्सोऽप्रमित्यादि सिद्धमिति लोडग्रहणंस्पष्टार्थमिति परस्य तः नरश्चर्द्धवधायेभ्वोनातिप्रवृत्ताने
सांप्रतीयत्राप्यनेनानित्यणत्वंस्यादिति वाच्यं उपसर्गग्रहणादर्थवद्ग्रहणाच्चास्याप्रवृत्तेः यातिपदिकांतेति वेदकस्मिन्नपातंनुद्य
नएव दुरःषत्वेति दुरः परस्थणत्वंनेतिनिर्णीतिसिद्धेति भावो नत्वपूर्वं एवं हि सिद्धांतेण त्वं स्यात् नचाक्तरविरुद्धमिति भावः अंतरोति
आनयोपसर्गोइत्यस्कृत्य अनार्हि रिति उपसर्गयोः किं अंतरस्यात् विधानुपसर्गसम्प्रसंख्यायते तनुभक्तनानुपयोगाद्वैपरसितांनि
हारिपाठे नसज्ञार्थेऽहंतिनिभातनेनरागतावर्थत्वाच्च अर्थविभाषा नगंडवदेनिसंज्ञापेक्षयाह्रीश इत्याह गदनदीदेन्यस्मिन्नि
नेउपसर्गादि प्रतिस्वकारस्मिनिव एवादेस्यत्राप्यनि निषेधो यथास्यात् अशांतेनीति प्रतिपनादिउपदेशग्रहणास्थतिवेष्टति वक्षिर
ष्ट आङ्गांतिवरुगाइत्यत्रापिनिषेधः अपग्रहणंस्पष्टार्थंअल्पशास्त्रेसंहितायामित्यधिकारात्संहितायामविवक्षितायांणत्वाभावः
संहितायांतुणत्वमितिदिकस्यासिद्धेः किमनेनविभाषाग्रहणेनयावांकानकार्यंस्यात् इत्यापसर्गाप्यामि। यदि एकपदइत्यनेनैवसि
द्धसमासग्रहणंगोवर्द्धनवदन्यार्थेनेति वाच्यं चापयेतेति सासंहितावेक्षार्थानानत्वनिषेधार्थः उपरक्तगणमिति एतच्चसत्वाद्य
र्थ निर्देशंकृतवतो नामसनस्थापिसंमतमित्यचक्रकदुरवदग्रदगुदक्कोऽयामैवेस्यैव कारोज्ञापकः सेथूतेर्गतावितिनिसंचेगताविस
नदपिपिस्यगता अर्थनिर्देशास्या स्वसंज्ञणरवग्रहेनान्यथातिदिक् उपस्थार्थादिति एवं चउपसर्गवित्यसमर्थयतीतिरक्त
नीयादीयउत्पमानाश्रुपसर्गः योतकरवतु वाचकः इतिभावः उपसर्गेण धात्वर्थइति अनएवाससंपाद्युक्तंस्यादाभाषणसाक्षः

533/1962

न·वि· प्रत्यासत्त्यर्थं कृञः अनुप्रयोगे प्रत्यासत्तिरूपः परिहरति विप्रलापो निरोधोक्तिः प्रत्यासत्तिरूपेणाम् अतः प्रलापः प्रत्ययनुप
प्रलापश्चानिष्ट इति चेत् आम्प्रत्ययान्तं निरूपितं तथा निकामं प्रत्ययान्तस्य चमानो न्यम् अनुप्रयोगे त्वेनं प्रतिनियमिति चे
दाह· प्रकृते लिङादिनिरपेक्षे प्रत्ययाविशेषणानुरोधः एवं तु लिङ्ग्रहणं प्रत्ययवत्तुमुचितमिति आमः से एकाराक्षा
रणं तापनार्थमिति लिट्सनकृञोरयस्य स्मृती भवेयाताम् अनेकमितिवत् इत्युक्ते आदुगमात्पिलाद्देशाभावो अनेनपद
रूपमित्यर्थः इजादेश्च धातोरिति तत्रत्यो धातुग्रहणं कास्प्रत्ययादित्यत्र आमि लिटीति तन्नानुवर्तत इत्याह इजादेर्धातु
रित्यादिग्रहणानादिविषयम् इत्यस्यानन्तं आमः कृञ्प्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रत्ययग्रहणपरिभाषया चेदं आम आम
न्तः परस्य लुगिति मंत्रेघसेति सूत्रस्य धातोरित्यनुवर्त्यते लुग्विधिका विकारो यथा स्थातं न दृष्टो प्रेक्षितं स्याद्वर्णलाभात् लिङ
प्रत्ययादिवाक्यस्यानाम प्रयुक्तेन आमं स्यालिङं नवावृत्तत्वादिपदान्तस्य लोपमित्युः लिङः इति निघातः आमंता
पदस्य निघातश्च नवालिङं तत्वपदत्वाभावात् आमंता पदस्य निघातोनसिद्धतो निरोधं लिटः कृतत्वात् प्रत्यक्षेण
कृदन्तत्वाद् आतिपदिकत्वे सोः लुक् आसंनस्थाप्यपत्वात् प्रयोगादपि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तपदत्वात् कृञानुप्रयुज्यते
कथं नाडितं नानार्थं यमासपातपद्धतात् आयंस्य आस्त्राधीनकूसंत्तकारोति प्रमादात्स्यां न चाविपरीतं तत्प्रयोग निरन्तरमाह
प्रत्ययस्य नाम अर्थायन्तं प्रयोगोव्यवहितोऽपि न पुष्यती निरापरायं विपर्यासनिरस्यर्थं व्यवहितनिरस्त्यर्थं चेति निकविरोधात्
अन्यस्यापीति यदिदं कृञ्ञ अनेन कण्ठतानुप्रयुज्यते तदा धात्वन्तरस्यानुप्रयोगभावात् अनुप्रयोगे यवहितिसूत्रे नुप्रयुज्यमानस्य
कृञ इति विशेषणं व्यर्थं स्यादिति भावः नवाद्यक ह्नेति च कारेण अनुप्रयोगान्यथासिद्धेति ज्ञापयत इति कर्तव्य धातोराम्नस्यात्
अनुप्रयुज्यते वा लिङ्परः कृञ्जस्यार्थसमर्थकतया तस्योपक्षीणत्वात् अभेदान्वय इति सामान्यविशेषयोरभेदान्वयो
न्याय्य इति भावः एवं च यां चकार अस्य प्रत्ययार्थस्य कर्मका प्रत्ययार्थकर्मकाप्तिर्व्यापारस्त्वाकियेति तु स्थ बोधः ननु क
रोतिः सकर्मकः भवतिरकर्मक इति कथं मिदं तुल्यनाति चेद्याह· यद्यपि करोतिरुत्पादनार्थः आतंच्यणपयुज्यते घट

535
1982

पंडितं व्याकरोति किंचितनिपमेनस कर्मकं स्यादित्याह प्रत्ययस्याधिकरणः करोति· अनुप्रयोगे कृञ्ज कारेश्याद्वेतमस्य कर्मताधिकरणः कृ
रोति सकर्मकोपि कर्तास्त्यस्थ सापित यथा भवं प्रयोजनत्वं समस्तो व्यापक इति माना घटकरणानहूपित कर्मकत्वं बोध्यं अनुप्रयुज्यमाना
इवते सकर्मकत्वात् कर्मणि लिट् यथा स्थानः सत्यान पदं विभजनं भवेदिति यदि शेष वाप्यनुप्रयोग विशेषस्त्वामरादिभावेऽपि लिङ्गमरवं
प्रविरोध इति अयं कारणार्थं गुणवतु कुर्वन् तरुवान् प्रत्ययादेर्ग्रहणमादेशास्थिनेति इतर अकुठाकरुणादित्यादि बोधः परं तु कर्मण्येव
पः घटमानप्रत्ययं भवत्यानंत्यत्वपथा एवं तामकृत्यर्थ ननकाव कासस्यादि निषेधानिदं प्रसिद्ध्यत्प्रयोगस्य पूर्वमिति अन्वितेति संपद्य
यस्यां प्रकृत्यर्थस्य नामैवानुषंगेन संभवति उभयोरपि विशेषणत्वादिति भावः आंभवत्यवत् आम्प्रत्ययान्तस्यात्मनेपदाभावादह
अनद्यतन इति आम्प्रत्ययान्तस्यानुप्रयोगे प्रत्ययात्मना इति नतोपान्तादिति अनुप्रयोगस्य तत्कर्मणि प्रसिद्धमिति भावः अनुदात्तेत इत्यस्य तानु
वर्तनादात्मनेपदस्यादिति एवं पारस्मैपदविधानेपि आमस्थादिति प्राप्तमनेन कर्त्तरि तत्संभवतीत्यत आह प्रत्ययसंदेहेनेति अन्तर्वर्ती
नाम्प्रत्ययादितिवत्वनन्तरेव अन्यथा एवं वृद्धिस्त्यनुरूपता नुप्रयोगाद्वाकारादरूपमकार विशिष्टसदादेशस्या देशावधारणसंगोः संयोगादिति
दि नयने अनयनो तन्नदिवं नेति अवासाभावात् परिसमाप्त्यमाननिर्दिष्टनवनाद्यन्तस्य कृत्वा मिति तत्प्रत्ययानुगृहीते प्रत्ययन्ते तन्वनंतस्थि
नचिनातिदुवनं अथवा तदिदं वदन् यस्मिन् तर्त्रापत्वो आयत् नदी नद्यादिरिति निमित्तैः नीति इत्यादि परस्मिन्नस्यतो यंदितस्थानिवादे
शादित्यस्तद्वावे तदर्थेनानेतिवाक्यवर्तनेऽतराह अत आदेशानस्यादिति यद्यपीदत्यादादन्तादेशः स्थानिवत्स्यादिति सूत्रादिदेशः पदः स्त्रीः
स्तः पुंसः नाश्चयत्र तुल्यं तथापादेशानिषेधपक्षादिभाष्याः स्यादित्याश्रयणात् न कन कितं च आदेशः संयोगत्वपुनः स्थानि सामर्थ्यणाधेय
यानियम इत्यस्य व्याख्यानमेवलक्षणम् सात्विकादीप प्रकृत्यपदादेशस्य तदनवगमनितिन्यायात् नपदन्तेतिनिषेधात्तत्सामर्थ्यस्याचुगस्थानादिति
क्षयानयपक्षः इत्यनुरोधेनाद्विवचनस्यावर्णेकारान्तपदार्थस्तथापि स्थानवे द्विवचनेऽपि इतिकृतेत्याद्विवचनयथास्य स्यादेशः स्यादेवेति भा
वः द्वित्वनिमित्तकं इत्यत्परत्वाद्वित्वात्पूर्वत्वात् इति तेन येयपणः पूर्वमेव द्वित्वस्थानवदादिद्वयपतोय्यानिस्तस्थस्थानमित्रम् पूर्वादिति द्वि
त्वनिमित्तमुक्तं न प्रत्यवं द्वित्व निमित्तं अचीति किं जेघ्रीयते देध्मीयते आयायते इति ई घ्राध्मोरिति ईकारः भवद्यि द्विनीमस्थकड

न्या.दि. इत्यत्रापि एतेनसमाधानमिति वाच्यं अन्ये त्वाहुः वीतिप्रयोगे पृथगाख्यातिद्वितीयान्तवर्धिकस्यैकाच्यः कार्येन तयाच वेनिमित्तत्वाभावादिति अ
तःकिं प्रयोजनं इत्यस्यापेक्षाऽनित्यत्वं संप्रसारणं तस्मिन्निषिद्धत्यासेऽपवर्गान्तस्थानेन च द्वित्वे कृते पुनः संप्रसारणेनस्वापेरवयवत्वावि
१४ शेषादस्यासेन इन्द्रस्यैवव्यारस्यवर्णत्वेऽनिविशाच्यं परस्य संप्रसारणे कृते पूर्वस्य संप्रसारणमिति पूर्वस्ययणः संप्रसारणनिषेधा
न स्यादेतत् यद्वक्तुरित्यत्र अत्र आदेशस्यनिषेधाय यस्यायपः स्यादेव अत्र सा द्वित्वनिमित्तत्वेऽपि अकारस्य तथात्वात् नवद्विर्वचने वी
शस्य वेषय्यं च कृत्वा सावकाशत्वात् तथा चैकाजत्वाभावाद्विद्वितीयादिति द्वित्वं न स्यादिति चेन्मैवं इह द्वित्वनिमित्तशब्देन सा क्षात्
समुदायघटकत्वाय द्वित्वप्रयोजकं कस्य आनुशीयनतस्य सर्वस्य ग्रहणात् एतच्च तस्यैव इतिसूत्रे इत्यत्र स्पष्टं तथाच अर्णोतिः सनि सनीव
न्तेतीडभावपक्षे विभाषेणोर्णोतिरिति इड्वादिरहेऽर्णुनाविषयतीति सिद्धं सनंतस्य द्वित्वविधानेऽपि सनोद्वित्वप्रयोजकत्वेन तस्मिन् परे आसयोर्ण्णा
वादेशायो द्वित्वकर्तव्ये निषेधात् अन्ये त्वाहुः तत्र भावितामात्रेणेदं निमित्तत्वमिति स्वं च द्वित्वनिमित्तशब्देन तथा सनद्वस्य सनोऽ
स अकारस्य द्वित्वनिमित्तमिति स्थितं नन्वेवं च शानोः सनि मिमिशृङ्गं तज्ज्ञास इति इट्कृते इस्य शास्त्रा निमित्तकस्य गुणस्य द्विर्वचने
वीति निषेधः आद्वितीयस्येति द्वित्वप्रसंगादिमिरिषतीति न सिध्येत् रिस्वा च स्य द्वित्वे कृतेऽपि सिद्धमिति तथा पि गुणनिषेधे रिस्वा
दएव इत्यस्य तिर्देश्याहुः गुणपरत्वेन रिस्वा च स्यैव द्वित्वं द्वित्वनिमित्तोऽचि गुणस्य निषेध इह शाब्दस्य नेटनिमित्तं कार्यित्वात् न
द्वित्वार्थिनिमित्ततया भाव्यते स्थितिर्दिदर्शयिनं द्वित्व इति ज्ञापकात् अन्यथा ऽजाडीति द्विर्वचनेऽचीति विगुणनिषेधात् शर्योन रीति स्य
स्थासिद्धत्वात् नःसवा कि द्वित्व निषेध्यगुण इहान्ति अन्यथा सत्त्वेऽपि यथा यितरीतिन ज्ञापकमिति वाच्यं न ह्यादस्य तत्र भिन्नमित्वेन च
गुणनिषेधो न स्यादित्यादि हास्यस्थित्वनितिचे तिसंपरदोषवादित्वात् न चैवं कार्यितो निमित्तत्वानात्प्रत्ययेन मनंतस्य कार्यित्वात् निषरत्वः
शास्य यज्ञ णावादेशायानि षेधाद्गुणविषतीत्यपि न स्यादिति वाच्यं मत्वर्थ इयेनेति नाकार्यमत्र भवतत्वं कार्यित्वलाभात् उर्णोर्तेर्द्वित्व
आवस्व द्वित्वरूपं कार्यमनुभवतिन तु रूपं अरिरिषतीत्यत्र तु रिस्वादः कार्यभागितिवैषम्यादिति तु भयथात्वथीति म ध्येऽपवादन्यायेनैक्यद्वी १४
दोषस्य वाचनर्वाचनरा स्वात्संवत्सरः सर्वः न चो तरान्त स्वरस्य कर्तुं मन्तुमित्यादा विधानिषेधः फलं निरुद्धे रेण सम्प्रसारण स्मन्तत्वात् ॥ विपक्ष

निविधिन्म न्तोत्यादा विधिनिषेधन्मकर्मानयस्य फलं द्वित्वे कृते अनन्तत्वात् तवेका चइस्कन्त्य पदेशा पदत्वात्त्वयः स्वीकर्तव्यत्वेदमा
सुपदेशः अनुदात्ताद्विन्यनन्तर्वस्य सिद्धमिति निशांकृत एकाच्च किमिति विपतसनीत्यादाविवयङ् लुकपिद्विनिषेधः स्यादेवन्याशंकायामाह
स्मरेति दाति जिनपेत्यादि जिनपायत्वा स्यतिरं निशानि वाति दानीत्यादि तेन मन्यन्तं धनीया न्यादेने गेडति णत्वेन आपायथा भवति तेन विभ
तेः सनि विभाषितीत्यत्र सनीवन्तर्द्धतीट विकल्पानन्तरं नुनित्यं सनन्तस्य कावर्षनिनिषेधापत्तः अनुबन्धेन निर्देशाद्विधा स्वरूपेणानुबन्धकत्वे
न च स्वरूपेण यथा शीङ् सार्वधातुके गुणः दीङो युडचीति शीतिः इयिनः तास्मिन्प्रत्यय इति क्रमेणोदाहरणे इत्संज्ञकत्वेन यथा अनुदा
त्तङित आत्मनेपदं शीङादिभ्यः अनुदात्तङित इत्यात्मनेपदेन धात्वर्थानिर्देशो यो निगमनयथा वेभिदीतित्याहि एत्युतिश्च मन्त्र एकाच यह
णं प्रकृतसूत्रे तेन वेभिदिता चेदिदित्यादाविनिषेधा न एतच्चानिनरा हितप्रामाण्यादेकाचश्चिदं ज्ञापकमितिशंक्यं एकदेशानुमितिद्वारा
सव ज्ञापनस्यापदमितिङित्यादादर्शनात् अनन्यवगतिकारकोपपदानांकृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति सिद्धमित्युक्तं अनन्यार्थः
स्यादित्यादि भिन्नभिन्नादि भिन्नज्ञापनसंभवाच्च अपरस्यमित्यन्नन्नात्यग्रहणेन एकदेशानुमित्या लुङ्सर्वउ याम इत्यत्यादिपूर्वा
पेक्षाकाज्ञापितनितुर्त्वावोनामः स्वोगमा व्यनुमानिज्ञागर्वाचाव्यपदिनपरिभाषाशःज्ञापनस्य गतिकारकोपपदानामित्यादावित्यादि स्व
कृतं यज्ञमिति नन्यागनिकारकोपपदानामित्याद्यदिनं नायांगां परिभाषा न वक्तं ज्ञापनं तं चवइनतत्परिभाषा नेवकुमिति नदतदति नवसव
र्णलक्षणायांमानाभावः वस्त्रादीनामनुदात्तत्वादस्य च च तत्वात् कृतेन्द्वरानीमनुदात्तत्वात् परिस्फुट आधुनिकानां वसतिशब्दियाद्विवा
दत्वतायेत्वात् मानमिति गांक्यं धाणिनिनापठितानामेवानुदात्तधातुत्ताभावित्ति यात्यानपरिस्थानं संगृहीतत्वात् अन्यथाप्यक्त अनुयस्य
यङ्लोप हिलाभायमकग्रहणकर्तापि अनुदात्तपदस्य पानिकल्पेदक्षविराकास्यानुदात्ताः नतुबन्धादयातिविधारणं स्यात् एकग्रहणानि नन्वे
काच्चग्रहणयङ्लुग्यादत्त्वथमिन्यकावुक्तग्रहणमाम्यादित्युक्तापरस्यान्यथात्वस्यादिति चेदाह एकाच्च इत्यनेन ग्रहणं यङ्लुक
व्यादत्त्वयामितिनार्थः किंतत्स्वागत्य वतीनग्रहणेनैकग्रहणेन विवक्ष्यतइत्यादिकपशनिनयोगति यत्न तदाद्वत्यं विद्वाविशस्य अद
नपर्वदासवकाव्याद्यमिनिता सम्भवाशा नुप्सनः अड्दत्त एनु स्युगायनुस्सिपीडः पिपिः इङ् यज्ञ नार्थावितरमान स्वरोनाधानवाः

तत्त्व·वि लिटइति सचादेनपर्युदासइहोपस्थितः सत्रानानुगुणत्वात् तथाहि सर्वस्वर्वपदाद्देशाद्दिन्स्थाखेनकृइत्यादि आराद्देशास्यय्यथास्यान्युपद
संगृहीत्वात्कत्वादेत्नेत्यादिनिषेधः प्रवर्त्ततेनतथवत्वथादेशापिप्रवर्तमानः कलवायेनां अदंतपर्युदासस्सामर्थ्यादितिचेन्नस्तत्रकारणापर्युदस्त
त्वादितिभावः इण्‌ शीङ् इण्कास्यधिकारेपिपुनारिण्ग्रहणंकवर्गात्परस्यआभदित्यर्थंतेनेदनुपर्शीघं अंगात्परस्यामिति विहिता
१० नामित्युक्तानुदात्तस्त्युङि‍ अदिमभित्येत्राव्याप्तिः स्यात् लिङइङनहांनुङत्वथत्वपालिसीध्वंशी ध्वंनत्सी ध्वमित्यत्रातिव्याप्तिश्चस्यादिति
वाच्यं अंगान्निरविधीध्वंयद्यर्थ्यर्थवतः षीध्वमित्यस्यग्रहणान्कृषीढ्वमित्यादावेवप्रवृत्त्यत्रतथाप्यर्थवग्रहणपरिभाषाज्ञापित्रप्रवर्तन
इतिज्ञापनार्थमिदमुक्तं तेन प्रनिनस्थन्यदणानितिसिद्धं ष्यावभवत्वादि आंप्रत्ययवदितिसूत्रकृञ्ग्रहणादनुप्रयोगान्तरनङन
नियमात्कृर्तगतिपरस्मेपदमेव नावरूमंणानुस्यादेव ष्यांबभवद्सांवभवइति अल्लक्षभावकर्मणाल्लिङ्कृनरुशिइटिवरूपविसतिप्रद्धं
ननयदि उभयशापिहण्तितिहादेशाकृतस्थापिहइत्साभाहइतिकोचित नासिसाहचर्यादिद्यवस्त्वंनत्वशीस्यस्य नत्साहचर्यादेवसार्वधातुक
प्रणतिहंत्वतथाचकर्मव्यतिहारेनादिव्यतिहेइत्यत्रैवभवतिनत्वकृद्यपि तेनण्थामास्इसामासइत्यत्ररूपमित्यपर कृतिनीति यद्यपि
कृञ्इत्युक्तालाघवमस्तितथापिधातुदूयस्थवलाक्षार्थंप्रत्याहाराश्रयणकृञाइतिभावः पररूपापवादइति अपवादइत्ययंग्रंथानाम
धानुप्रक्रियास्थःस्वयंस्वग्रंथेनसहविरुध्यते नर्हि अदबाचरतिप्रत्ययग्रहणमपनीयः कास्यनकाचस्यकर्तां ओभतुः उःद्वित्वमनाग
ण अतः आदेशिनिदीर्घःणल्आगृहि‍रित्यकृचात् हलादिशेषाआगवपरत्वादन आदेरितिदीर्घकृतनुपररूपशंकाप्यत्रनास्तीतिरि
त्यायंग्रंथइतिनव्याः आङजादीनां एतच्चाजादीनांप्रटाम्लसिद्धमितिवार्त्तिकृनाप्रत्याख्यातं नन्वटिसिसिराद्धिरचोसननएतत्यादि
सिद्धावपिएदादित्यादिपिसिद्धवकिंच अनागुणइतिपररूपप्रदत्यापत्तसाद्यपिनासिद्धेत् यदित्वाटश्चेतिसूत्रमटश्चेतिक्रियेततर्हि
असवर्णःहस्त्रीदित्यमत्रवृद्धिःस्यात् हदश्वपंचम्य अङ्गाग्यतं गालवयोरित्यगाडागमस्यमसत्वादनारारभ्नादितिराल्त्वयानि अच्च परस्या
च्चेतिवन्नः इप्सर्यांत इतिधनाविपयकृथ्याजादोधनाविविख्यारव्यानात्तनचास्वयाससिदंत्सारादावाकारस्यांतवद्भावेनाटत्वात्परत्वा १५
आदिधानुस्वाच्चाकृदाणस्तरस्थइतिवाच्यं आदित्यनुवर्त्यअकाररूपादयादिपरवृद्धिरितिव्याख्यानात् एतेन अटश्चेत्यूक्कारट

गताविस्पस्मद्धृद्धिअट नभित्यत्रानिमत्तेगःस्थाद्दित्यनदपिनिरस्तंनत्वमयावत आनीदित्यादिनसिद्यति अटश्चेत्यस्यप्रद्दित्याद्यापाद्या
नानमापत्वादिद नागुणस्यत्वस्वत्वगितिवाच्यं नकारातपुनर्वृद्धिविधानार्थइत्यत्रैत्युपगमादंतरंगत्वाद्य अटश्चेत्यस्यतत्प्रवृत्तेः स्यादेतत्
आङजादीनामिति सत्राभावे आन्मामासनदतिकत्वमटासिध्यति अस्मारित्यसाधन अटश्चेति नवृद्धप्रवृत्तेः मैवं अंतरंगत्वाद्यागवाद्य
गमकृतवृद्धावकृतायांपश्चात्प्रसाग्गसापस्या ःप्रसक्तेः नचवार्णादागंबलीयइतिवाच्यं प्रागल्लापस्त्वस्यादितिशंकंत्याश्रयत्वात्ववर्णा
दांगमितिपरिभाषायाअनित्यत्वाद्वा नक्लियसाग्साषइतितपस्करणमेवलिंगं यदिनवृद्धाग्वाल्लापःस्यान्महिकिंतेननपस्करणेनाति यद्यपि
वैदिकप्रक्रियायामाटः आवत्यादाछंदस्यापिइत्यतइगामस्यवस्यमाणत्वात्दर्थआटस्त्वंकर्तव्यतयाप्याटिवित अटाप्यंत्यस्यतआङ्
प्रवृत्तत्वनवातत्रकथंचिवन्मारत्वयाक्षितिस्थितस्यसंगतिमाङ्सम्प्रपदातिलिङ्ःमलोपान्त्यस्यत्वनन एच्ययातामिति सायटःसालोपआङ्गुणः
एधिषीधामितिदण परत्वपिइणंनादंगात्परत्वाभावादिण षीध्वमितिटत्वंनभवति आत्मनेक्षानइत्यताम्हदति महस्यस्मादित्यस्मादहिनित्या
नुवर्त्ततनदाहः हत्यात्स्यादिति आत्मनपदेषुकिं अदंनिसम्पत्ति अनद्वकिंण्वनेइद भिन्नएवणिति विभाषटइतिःरादिशिष्यग्रहणास्वस्ली
वर्दन्यायेनकश्चिदिडिनएवपिदगृह्यतइतिभावः ऊटृदंतोरीति ऊद्दंतविनायात्वात्सिर्दिनादः एतन्ग्रत्यविनाश्रन्ययपरकारोःतेनास्नि हता
अनुदात्तात्इत्यर्थः तयाचदाताधाताचताम्लानत्यादिषुइण्नभवती ऊदंताःसल्पभ्रमतयः ऋदंताःकृत्सम्भ्रतयः युमिश्रिणादाकृतावृकद्ग्या
नेत्वणस्तिमथाग्रहणंविरतुबंधपरिभाषयालुगविकरणालुग्विकरणायागितिपरिभाषयाचनचमादश्चर्याल्लुग्विकरणस्यस्येवग्रहणमितिशंक्यं
संतस्यानियत्वात् कृतजननगीङ्स्वभेष्युपश्रयाचनचमाहचर्याल्लुग्विकरणस्येवग्रहणमिडांकंवणपूस्रताद्हसादृद् आश्विगतिरद्या:
धीङ्विहायसागतावित्रलसत्वाथां व ऽसंभकृ एत्रवणनचतांद्व्नालाभरानुदात्तत्वउर्णुनः ऊर्णुतवानइत्यादिनसिध्यत मैवं ऊर्णोतेनु
वद्भावोवाच्यइतिवस्यमाण वार्तिकनएवसिद्धि अतएवऊर्णोनयतेइत्यत्रधातोरेकाचइतियङ्ःऊर्णुनावत्यत्रानकावृत्तेनमहतस्यआसाभा
वस्वसिद्धाति उक्तवशाथवाच्यंऊर्णोर्णुवत्तादावाघङःसिद्धिः प्रयानंत आमन्नप्रतिषेधार्थथमपकावम्बइपम्रहादीतिविभाषागुणःस्त्रिया
मितिहनाविषयंपंचमी ह तुगिदक्लमनचद्वयटसपरउपग्रहः प्रतिषेधः स्म्प्रतिषेधार्थः एवंचनुवक्षावक्तावत्वात्यवकःविनीनिति

नव.वि. नित्यधर्मत्वेनः उर्ध्वंकृतत्वादिसिद्धानि एकारवकारयोरङ्गतोऽनित्यत्वमनुवर्तनेऽनुवृत्ताववैसानुविच्छेदवृत्तानन्तभावात् उर्ध्वधानोऽर्ध्वधानो ध्रुवा
त्वात् तथा वर्णत्रितिना भोगनोदिस्याद्यादिसिद्धं वसतिः गाढश्रवस्थामितिभावामंथस्थ्यावग्रुपेस्वदलेनैवृत्तादित्वभेणाद् शङ्कते नि
१६ कालस्कः यानेप्रवत्वत्वुच्च तिच्च विच्च चिच्च खर्द्दुपच्च पुणाद्वपरित्यक्षीकरणादावपिच्छवित्यनेनगृह्यते निविस्वनेनानि निविविदे तिस्वतिपाल्पत
स्पवर्तव्या निनिधानादिकक्रम्यते नवावित्वनेप्रकृतवपाठिभाषणस्त्रोवोबिविपवाविथांजादिको पिगृह्यतेदिवपिध्यभावैपिनक्षणोद्वा
नेपूर्वसूत्रे मानेपूर्ण्यज्ञनिजिरभजभंजभुजभ्रस्जमस्जयजसृजमस्जत्यजरञ्जविजिस्वंजसंजस्वञ्जः पंचदशा प्रजित्येनेनाक्ता जपाल्तना भ्र
ष्टव्याध्याः क्ष्णोक्तोटित्यस्तुनिवगृह्यतेऽप्युजित्येनेवृजिरण्जमस्मा आद्दतिवगृह्यते तत्रिवृत्याथाप्रादिश्लोके भाष्यवत्सूजित्येन तद्भुजिरवा
गइत्यस्यकटेशो व्याख्यानमिस्यादस्यन्ततेप जसमा थोमरइस्जित्येनेवनुसनादिसंयोगादिवादिसादि श्रागृह्यते हंतेष्ठ अङ्क्षुरवित्व
त्विटनुदपद्यमिद्विश्वतनटगाटसट स्थितमंटहटः पंचदशामिटित्येनेनस्मिटस्त्योविद्यादिः सिंहादिः स्विनादिश्वगृह्यते वियनोनिवि
दसनायाविनादिनिविटविवाल्मे धांनेष्कुधक्कुधुक्वथवंपुरथगधुत्रावसाथसिथाः ष्काटशः सांधातिरुधिरं भावरुणे अनारुधकासिट
निटिसादि श्रगृह्यते सानेपूर्णन्यद्वाहूपनमानांटिवादिः पानेषु आपस्तिपवुधनपनिपतव्यदृष्टलिपलंतुपवपृगाचस्वपमस्पम्ञयाटशः
क्षिप्रिस्त्येनेनाक्षिपमेणाक्षिपतिः क्षिपति श्रगृह्यते कुपस्पर्शनेत्येनेनपसनाथनपरेस्पर्थोदिव्यादिः नपदाटेस्त्यापिणिजभावपसेगट्य
नेनिषसमेण नष्यानिटच्छवांविट्रनेखपनुदानस्थवर्तृपथस्थयथोः तपाठः सानेपूपस्परस्थलमस्थयः मानेपूगतनपयम्रेष्ठ श्रत्वारः शो
नेपूकृगदेशादिअट्गलङ्गा तिगलणा लिगादिश्रस्थोद्रशः तिशस्त्राटिसायां लिशाट्त्येनेनलिशा अल्पीभावेदित्यादिः लिशागेनानुदादि
श्रगृह्यते पानेषुरुपलिपाहिपदुपुपुथापिथविपशिपत्रपलियाः एकादशा कृपितिभावादिकेनादादिकोगृह्यतेविशिनिविसृष्यास्या
विनि माक्तासादिकश्रगृह्यतेनतुरुदकस्य्वःशिपित्यनेनापिशिभावविगायणोङ्गतिगाधादिकएवन्तुरुटकस्थ्वतिशपरेवाटय ःसानेपूघस्व
सनीदाघस्म अदनप्तुर् षगेषोप्तिपत्नगटशास्यनुस्थात्यनुसानन्विनापिसिद्धं सानेप्रदहादिहदुहनहमिहरुहलिहविहाश्च दुहित्यनेनदुहि १६
निविभावादिकानगृह्यते किंतु दुटपपूरणा इनि आदादिकएवानिमांतः इहमनानाम्यामंयुहश्लानयुद्धः ऋवद्वनाटश्रनपाभम्याः पसटाः कृ

माल कव्कालणाद्ध्राः खंडोगघसाट्ट्वजा स्थनाशति नत्रपूर्वोद्धोयामायेवनुदेशवर्णोक्तरंनाधानवः उत्तराद्धांपानकादिक्षेणायवर्णास्तक्षे
रवाराबो व्यडस्थपः अनेष्ववलष्क वीनाः षट्ष्ठानष्क ःजीना ःपंचदशोत्यादिव्याख्यानेकडत्येकस्यचशतिषणांणद् निपंचदशानांसंज्ञेसा
धश्युपगमान् पानेषुद्वयोः अनानिदेशास्यफलमाह उदादाविति ःतप्रश्पीमनभेदेननुदात्तोस्थि नोनुदात्तानुदात्ति ःसर्वमिथ्दत्स्थितः दक्षिन्ते
कीयमननाति निवकः अनेष्ववश्यतिनपृलंहनवामाद्यावपि द्वितीयांविस्पद्य दपदक उन्कृजामथमः प्रथमांतः द्वितीयांतःस्पदःतिरनुदात्तोनुदात्त
तुनपपानपद्रपसंदीपनडस्पदः तिच अन्यनिरन्नयइति निरन्नीयास्तुजि विदाक्षदेक्षपानयोः पदस्थर्येपिगंत्या षिभ्रनास्त्रमागत्यचक्षुषि
रवाधनेइति भावादिकः मनु अववा धनानादिकः पुषपुषामावादिकः केयादिकश्वश्लिषदाहशादिकः वस आच्छादने आमन्त अवबोधने
नानादिकः दादिकः एत अनुदात्तस्वरादित्यात्मदः युजसंयमनेइत्यादिको यमनुदानइत्यनिद्दश्थना निर्देशेन संग्राह्यास्तुजिविदाणान्मसरणे प
ध्वानापिधसंसहोनुध अवयवेभनज्ञाने पृषपुषा क्रिप आलिंगनेच मनिवासे एते अनिटः युमिश्रणयोः अयंसद अमीनयतिपितिश्रुद्धो
भोविज्ञी भयचलनयोः शकमर्षणेइत्यलयां कृत्वा आदादिकनादादिकदेवादिकानां आवलेरथे सानुबंधानिर्दिणस्येत्यर्थः दिदतिरिति विदुला
भइष्टइति अनिदत्वेनानिपात्तः भाष्यादुक्तापन भाष्यक्तना भनुक्ताः ननुभत्याख्यानादिनिनाम्नीहनद्विरोधः ननश्रवाप्ते भत्यादिग्रंथानुरोधा
न शुष्यत्यादनलात्तिविशिष्टनादनुदत्यादिमात्रग्रथणादनुंपति पनुनित्यादिश्यादवको किकस्थदहारान्न उपलक्षणतथवभाष्येनयामितिभावः अक
यंकःइति अप्रवेकविन अमिनवच्छायान्वयंन्या वहार्थकस्यसकर्मकनादयथन ओङ्कालमवाग्यनीयानि उदाहरिष्यतनरुपडायांमाङ्ग ञस्यन्नस
यमवकःअश्चापूरपाडूपदमाद्धलस्प हृनइत्यथंःनिश्रीहपापियासुत्रः नत्रासत्यपुणंनावत्तनास्य हिंतुमदंलीति अनाः स्यपसकर्मकत्वंव्याख्या
पिस्याङ्कः शष्टीः प्रनकृपासिंविज्ञानायवद्धुःथीदिक्षनयागनलाः पः किंतुवयाष्वदस्यस्य इदयत्रपफस्यापिद्विसंभवति द्वितीयस्यकालः से
वेधिरफस्यनइयादिनिरथदितिवो पथाधकलाभेनाल्मादिशास्त्रदिनाक्षिनि निषधार्थः अजगाथन आस्यरस्थायदा अवस्थानवापतिस्त
एकचस्थापनंसंदर्भोवाग्रंथ नाघनाथ उपताणोगः अनुदानत्वादेवसिद्ध निश्चयार्थवार्तिकमित्याद आनिषवाति अनएकहल्मध्ये एक
शाल्नाः यामशास्वचनः एकस्यार्हलामेश्रेइत्यर्थमध्यान्तर असंयुक्तेति इत्याद्युपाधनादि डिशाईस्य आदेशादितो पणमत्त्वस्थानिमित्तं वक्रिय

541/198

त·नि· नइत्याद्लिण्निमिन्नानिकिनिल्पितीति यथ्यपिगमह्नोनिस्तत्वद्धि: णीनिवर्त्तनेनथापिमयोगनागारान् ङि॰ णीपत्येनन्तानुवर्त्तनइतिभाव: किंति
किं ननर्दलिटिकिपाप्यान् चङ्णनुगिति नसेत्समापिचणनुपिस्यत्र अभ्यासेचर्वेत्सस्माक्सिद्धत्वादेत्वाभ्यासलोपाभ्यश्वेनिवारप्रं फलमनयन्दणे
१८ नण्लविधिंमतिनत्स्यस्थासिद्धत्वनापनान् एवंच भारेङ्ग्याम्पदेवरूपंसंपादक्रणकमह्यन्तेइतियारव्यानमसङ्गथंकर्त्तव्यमेवानिदिक् महिस्तुनिमाद:
संलोप: महागर्वे: स्वस्त्र आलुन्थं नशस्ददः शस्तुदिसाथांदेत्यांन: सत्रे: वयविनावर्णावभाव: पक्षार्थ: नथाबसासहदवारीनाथे: कारइत्यन्वयसं
भवेच्चकारस्यगुणरूपत्वादिदनिवेधवांपर्दीननेसंभवत्नात्याशेस्यनन्निर्वादार्थं यावत्युक्तादेनभाविनस्येति पग्विननंचसाक्षात्संपरास्याधा
यणं नथ्यासाशगनु: पणरनुरित्यादा गुणशब्दनाक्रियमाणाभ्याद्नदवयवो: कारकलविशेषस्यादेनुगुणशब्देनाक्रियमाणे पर्दुकारस्त: स्थानिकस्या
शारशस्यवयवो: कारइत्यर्थन्नास्थ्यनानुपपत्ति: दददइति: शससत्: शशास: ववमन्: ववस्त्ररित्यादावपिनिषेधोवाच्य: स्वरन्द अयामि
निमस्यकानिमायणाकक्षित्यङ्: सङ्घेस्रइति स्वदस्वदत्याद्य नुमवस्यर्थ: अदस्रेक्ऽडति अपाहिन्यायनवारिधारास्वाङ्: सर्गाधि: स्वदेननु
पारनिश्चीदर्थ: नस्वदेननगवनइत्यर्थ: धात्वादे: धातुग्रहणंकिंषट्सङ् आदे: किं॰स्यात् उपधायांचासिपिधातोरित्यतोधातोरित्यनुवर्त्तने
वोऽषधाया इस्यतावोतिकः निदलि वत्यनाद्लोनिवनदाद: धातोरित्यादिधातो: किं ऊङ् नकुरुकुर्वोन्दुर्वेंइत्यत्रेकोदीर्घोमाभूदनवानरे
कृत्यवानिपदिकोपधानिषिधान्वाभावाद्वदीर्घनभवेदितिधातोरित्यनुवर्त्तनमिहानावश्यकमितिवाच्यं पदस्थेत्यनुवर्त्तनात्कुर्ंत्येर्दइत्याद्य
सिद्धिप्रसंगात् वस्तुनस्तुहर्वशासिद्धस्यानिवहिनिस्वीकारादव: पराक्षितितिस्थानिवत्वस्यनिषधाम्नुपमोपितार्थकालपक्ष असिद्धवादि
रंगमितिपरिभाषया: मुक्नदेहिरंगस्यवत्नो: सिद्धत्वात्कुर्वोकुर्वइत्यत्रापधायांवानदीर्घान्भवेदितिधातुग्रहणानुवर्त्तनस्यनात्यनावश्य
कता पदस्थत्यनुवृत्यान्हर्दनइत्यादानुदीर्घ: सिध्यत्यवत्याङ्: रेफवकार: वा: किं पुष्पविकसनेपुष्पति ह॰स्यतो: किंचिरिणोतिजिरिणोति
इन: किं अर्चनेनर्दति नजुद्लिदेवप्रवरेफवकाम्यार्हत्यन्तथारेफादीर्घ: स्यादितियाख्यायांकृतंइत्यादिसिध्यत्येवनिदस्त्वमिदंत्यर्थमितिवे
न अचाङ्: १ हल्लिवसवधानुग्रहणमनुवर्त्तनीयमेव अन्यथादिविसिद्धनिर्देश्यनोस्पादांनिमसंग: स्यात् नथाचोपधायांचेतिसत्राभावे
उपधाप्तनयाद्यो: परत्वादीर्घानस्थादिन्नुरेफवानयारेव भावाद्दिदिचानिदम्वेणस्यादित्यनल्स समावनपदसेवानि सदनशत स्नवनीत्यर्थ:

#542
198

ननुस्वर्दनिवन्नस्वर्दनिदंस्यादयस्वधानव: पद्यंनाक्षापदमाम्यदिनाम्सन्वविधागात्यान् मंचनथाद्सनिव्यंनान्वड्ः अभिषदन् अस्मृदन्
इत्यादाविहिक्षपदेमिषेधयादाच आदेशभ्रस्थयोगिनिषदंदस्थादिण: पदस्थसकारमात्रस्थपवविधानुस्तपिमइत्यादावपिस्यादितिधातुपा
स्थाणितिनिवानात्स्प्रदंस्यादिपाठनोपदेशा भपिद्मकस्यर्थवपाठेना: प्रचपाठइवानीपरिमह: सायादिपुसापदिपाठस्थेवदृश्यमानत्वादनोत्सग
णक्षुम्वननानन्वयस्यापत्ति: शमित्यादि दंत्यश्च अच्छदंत्यावातो संतो मत्यवदेनपशवस्यसदंत्याननं: दंत्यानंत: थ्यासासथदंत्याननस:
स आदिर्येषांधानूनांनेदंत्याननसादयो: नेनसादयश्चकार: षादेशयोग्याः नथाचसायादेशोप्रनंपद्यमान: सकारउपदेशेनास्थितइत्स्यनु
सेयमितिभाव: दंसेत्यादिकिं सुस्कुंदे पत्ता: किंसोम सवनेसोमस्वस्तेम चिम शीमृणाद्ये अदंतो ज्ञनलक्षणस्यानिथ्या सिंचारथिनुमाद से
मिति सवगतो सवगतो सगनोस्ञ्च आच्छादने स्नाविसर्गेस्ञ्च आच्छादनस्थापकसंघानयो: ष्णोःन्ये पूर्वणवेषांविदसंग्रहसाहच
र्यादिति स्वद्गतीनिष्विदागात्रप्रक्षरणे स्वदेना आस्वादनेष्वंजपरिष्वंगेनिष्वञ्जशोसि इंषद्भसने एनेषापदेशाइत्यत्वय: स्वादआस्वाद
नेइत्यादावतिव्याप्तिमाशंक्याह दंत्येनेत्यलइनइति नथाच प्रसिद्धदंतेदित्या टापस्वंनोतिभाव: ल्हादीसरसेचवारदन्ननाद्वेई कार:सी
दिनानिषानुपानिनेणिनिषधार्थं: सङ्क्ल: प्रत्यत्वानइदन्ताद्भनिषधायासिद्धपधाइत्व: क्रमाशयामिति अविद्यमानगुणसंबंधनापनस्मा
घा: आननुमितिदन्त्यस्थवाभावादत्वेन इदंहि संघाणानत्स्यलोप: इत्यनाश्चोपइनिरासस्यत्वन: सत्येनिचानुवर्त्तनेनदाद् लोप: स्या
दिनि इन: किं अदारथेन ईर्दिकिं आतिरां आतिस्: सिल्कोपइति अत्रवरंति सलोपइतिवक्तव्यसिन्नमदणवत्सोल्कोत्यादिसङ्गद्गयं
सिनविषयकमितिव्याख्यानार्थेननस्नोमस्नातानाहृदयम्हृत्स्नाधिवानिसिद्वेनुवापनभनापिनालोप: भाष्यमतेनुसम्यञ्चतेदो
धयति वत्सन एवाहीन् अचाहीत् अनादसतादरितिविकल्पंवाधित्वा अनेनानित्यवृद्धि: हल्लंतस्यादास्यमनपाक्षीत अधाक्षीत नहनं
विधिनवासिद्ध अंनबृदस्यस्यप्रतिपत्त्यर्थं हलः वृद्धस्यतन्ननागस्मदल: स्थानेवृद्धिरितिवदाचिदाशंक्यत अवद्दतिलदृक्परिभाषया स
नुपस्थानार्थं अन्यथा अधक्षीत इत्यचस्थान्तवपाक्षीदित्यादानेदिधागत्संनोनि इस्लनवाराथसिदवदहन्यादीनियादिधानाज्ञनिषेध:
किंनुदकंनलक्षणायाद्वदद्वर्निपियमस्या अनिदादाग्नेवदितार्थत्वात् अक्नेमेवार्थमनामिनिधायकचित्तृस्तेदृदलक्षणनलक्षणाद

नव·वि· द्विर्वचनप्रसङ्गे इत्यत्संज्ञानि इकारस्य उपदेशे जनुनासिक इति रुकस्य हलन्त्यमिति इत्संज्ञा यामिन इति इति नुम् स्यादिति भावः एतस्यैव
षत्वं च सिद्ध न्यकारांवा वोत्स्य स्तुहीमादिष्यादित्युच्यते इति शर्पूर्वाः खयः षकारादितो ऽयमिति तथा च प्रयुज्यते मधु स्युतं घनमिवस्क
१८ न्नाक्षिते मधु अयं सात्वापि सिधुगत्यामस्मादिह इति किं च नन्नुसिध्यति कुत्सः स्यना निर्देशात् सिध्यतेः सिधिमिति निरनुबन्धकत्वा
विरुद्धमाहितेष्वपि इति किं च यांङ्किकृन्मात्रिरथापित्वस्याद्यस्य विभाषेति निषेधात् सिध्यतीति आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं उपसर्गात् सु
नोति सुवतीत्यादि निपानिर्देशाच्छान्दसः इत्यर्थः तेन भासिसा षवीति अभिसोमानीत्यादौ षत्वं नेति भावः स्यादिष्वभ्यासस्य षत्वं नेत्य
नेत्यादिस्थानि नियमार्थं ह्रस्वस्तापि नियमार्थः प्रतिषधक इति प्रकारस्यादौ स्थितं स्नरूपमिति णिनन्तो नामधातुः सेनया अभियाति अभिषेणयति
सेधति शयान निर्देशाङ्गोवादिकस्य ग्रहणं न तु सिध्यतेः परिषिध्यति इहादागत्य एकाच्स्थानाच्छन्द इत्याहः उपसर्गात्स्यादिति निमित्तादि
निःकरूपात् कवर्गस्तु नेदसंबध्यते असंभवात् न च निसृणोति निषिध्यतीति पिबतीत्यादावत्वव्यवायेन इणः परत्वाभावात्तस्य षत्वं स्यादिति शंक्य
षत्वविधानुमिसनदीयन्त्रा सेवायपि यथिकारात् इणतादुपसर्गा इति यास्व्यानतस्यादेवानुव्याप्तिः दुरः षत्वणत्वयोरित्युपसर्गत्वप्रतिषेधान्न
दुःसुनोति दुः सेधतीत्यादौ तु षत्वं न भवितव्यमिति दिक् मूर्धन्यादेशः फलितमाह सस्य षः स्यादिति स्यादिषु प्राक्सितादित्यत्र क्रमतानस्या
नक्षेत त्वाऽमेन वक्ष्यमाणषत्वमत्राणि व्याख्यास इति अतः प्रसङ्गः किमिति सीदतिपव्यर्थे प्रथमोक्त्यात् सद इति स्तंभेरिति सौत्रस्येति स्तंभुस्तंभु इति
सूत्रे निर्दिष्टस्योपलक्षणार्थस्य नतु ष्टभि प्रतिबन्धस्येतिभावः स्तंभेः स्तंभु स्तंभ इति पदकृत्त्वं विसो भ्रस्य च ग्रहणमिति बाध्यं एतच्चलक्षणप्रति
पदोक्तपरिभाषया लभ्यते स्तोशादिधातुर्दक्षणपदनिषेधात् इहिलाभिषिष्टिनिक्षणिकस्तेन विलंभः नेत्यादौ षत्वं न उदः स्यादस्तो
रिति प्रसङ्गनु मकरोमत्वधस्व एतत् प्रयोगपिग्रहणात् नुम्भेत्वनिहयोरपि तुल्यं मकारस्योभयत्रापि लक्षणिकत्वात् उत्तरार्थमिति उत्तरसूत्रे स्तंभे
रेवानुवृत्त्यर्थमिति भावः ननु शब्दित्वं रोरिति स्मिति निर्देशहसास्वरितत्वप्रतिज्ञानात् कथं चित्रनुवर्तते विषयनीत्यत आह किंचेति नानुवर्तन इति
तथा च स्तन भस्य च नु दृष्ट्यपयोगविभाग आवश्यक इति भावः अवाच्चा चकारश्चिन्त्यप्रयोजन इत्याहुः आलंबनमाश्रयणं यथा यष्टिम
वष्टभ्य आसनामाश्रित्य तिष्ठतीत्यर्थः आविदूर्यं सामीप्यं तत्र प्रयोगोपाधि भवष्टभ्यागौ निकटासनीसमीपे आसन्नस्यार्थः एतयोः किं अ

545/1982

वष्टभ्यो द्वलः शीतिन कथं चिदिह अविष्टभ्या द्रव्यार्थं यत्र आविदूर्यमनतिदूरं इषद्दूरमित्यर्थः तथा च अविदूरमाद्यानवस्थ पूर्वानस्तु रूपादिति
पक्षघाय अनत्वनिपातना ब्राह्मसय इति मनाक्षात् षातिरोनि नापकृत्सन इत्याहुः सेमुर्विषण्णानि सन्नाव भंके इत्यर्थः अष्टङ्ग्राहिनिगतं एवम
षष्ठणाति षष्वणत् विषष्वाणस्यादिष्वभ्यासनत्वेनिषत्वं भोजनेऽपि वि स्वनतिनैणो भौतिविग्रहः सन्नस्त अकारउच्चारणार्थं नवयङ्लुकि निर
नुपपत्तानिर्देशत्वास्तित्येके नकारानानान्नभोक्तिायङ्लुङ्नास्तीति वस्तुपाणत्वात् षन्त्स्वापं परिषदे पिप्रवेधनेत्वान सितउत्तर इत्यनेन षा
यन्तेता सम्बदाद विषितः विषयः प्रत्ययविशिष्टग्रहणार्थं विसितनि पिकृतं तु संयान परिसीव्यति परमर्षेणपरिष्टे सउपसः परिष्कणाति स्तुसंभाऽ
र्थं विहितं षत्वं सर्गात् सुनोतीत्यादिनाविहितं षत्वं अङ्व्यवायेऽपीति भगनिनायाणां अपिशब्दस्याधारनेषामपीति पंचस्थानामित्यर्थः अभ्यषुणो
दित्यादीन्युदाहरणानि स्यादिषु इह केचित् आद्यं पत्वविध्यर्थं द्वितीयं तु नियमार्थमित्याउपनाव्यवायेपि षत्वमेषामेवेति स्यादीनामेवाभ्यासस्य
च मित्यर्थः नत्वत्तस्तु प्रकरणं अभिसुसिषति सत्रादेः नियमात्स्यात्संप्रदायस्थ नषत्वं द्वितीयस्थसूत्रस्य नित्यादिति नियमाद् भवति अभिसिषासती
त्यत्रतुषणादेशकारस्याभ्यासस्य षत्वं प्रकृतनियमात्मेति बोध्यं स्यादेतत् निषिषेधत्यादावभ्यासस्योपसर्गात्सुनोतीत्यनेन सिद्धमभ्यासस
स्थत् आदेशप्रत्यययोरिति नतादिकाद्युपात्तकोन । अवाहुः एतत्प्रयोगमाधुवात्करणार्थं अथादेशार्थं तथा अभियानुमिच्छति अभिषिषेणयि
षति अवणनाभ्यर्थं न अड्व्यवायेऽपिसिद्धार्थमिदाविक्षत्र परिषिषति इत्यत्रापि तथैव अभिषिषिक्षतीत्यत्र सूत्रेण सामिष्यते इति नियमात् भवतस्तु निनिवर्ति
नमपि षत्वं सुपश्यकंशाम्नित्या इत्यवधवनीति सम्यनन्तो ल्पिता निर्देशाल्लत्यर्थादस्मात्सद् लुक्तिनासिध्यः ननु उपसर्गमाश्रित्य षत्वं भवत्येव विषंपि
धीति न च वस्तु धानि शपा निर्देशा सद्लुपि उपसर्गात्मनानीति षत्वं नभवति इति शंक्य स्यादिकरणत्यर्थं तया शपा निर्देशस्य चरितार्थत्वात् अन्यथा
सध्यतीति विशानिर्देशस्य चक्ष्या पत्वे नितिरुक्षि शृगात्सेना नस्य भंगत्वमन्यद्विस्वार्थं यत्र स्वरतिसूति स्वउपायतनापयाम्यादि नन्न
स्वरतिरस्त्रन्तादानि इत्स्य चतादिसनसनतितिस्यत्याः पृथक् स्वरतेन् मन्तथादि सानि रिल्लसंधवपरिभाषया शपस्वाइतितादादिकस्य ग्रहणं
स्यान्नस्वा दिहेवादिरस्वरितो नेदं वृद्धि निष्क्रनामिनिरायन्तुग्विकरणालुग्विकरणस्यानिर्परिभाषया लुग्विकरणस्य स्वतरस्य
हणप्रसंगात् अस्याध्याप्ति भाषायाः संतिस्य यो पृथग्ग्रहणं समाप्त इत्याहुः धूञ्कंपने साहित्य स्यादिश्वत्सानुबंधनिर्देशात् धूविधून्वनेदेस्य

प्र.कि. स्यानित्यर्थः इत्यानिषेध्यतोऽनित्वतमात्पुनर्वापग्रहणमिह सिद्धेविकल्पनिवृत्त्यर्थं कथमयो : अथ इतिकिं पुनः असंयोगीदिति असिसि
त्यइति इयागमः वदेमेऽनिदृद्धिनतप्रवत्वकलोकाः संयोगान्तस्य लोपप्रतिगत्यस्य यनः सस्थानिवातुवर्तनेनदाद सस्यलोपः स्यादि
२१ निपदस्थैत्यथिस्त्र्थितागम्य स्वायतेकत्वः कलिस्थानिनिर्दिष्टानांत्रयाणामेकृपत्वसंबंधित्वलोपार्थं तेनसोपक्षतस्याशमित्यत्रनभवति क
कः किं अभयंकालिकिं अंप्रथादिनिनदिग्नेत्यद्विस्तनिषेधः गुणः स्यात्कृकारदिति तेनताल्लोपानितिषेध अरम्बाहत अनउपधायाः
अनः किंतुनोदउपधायाः किंगणयति इद अनोल्लोपं बाधित्वापरत्वाद्वृद्धिः स्यात् अनोढलादेः इद्विसिविद्धिः विनिसत्वमनुवर्तते ते
दीनिसत्वादिदीर्घणोनादिविभाषयतोविभाषाग्रहणं वनदाद इडादावित्यादि अतःकिंमाभवानतीत् अटीनलघोः किं अगदीत् अरक्षी
त् इडादौ किं अपाक्षीत् पक्ष्यमदादौ अथतिर असतिपानां अचकासीदित्यत्र चकागदकारस्यवृद्धिवारणायरोनान्यथानुमितिन्यायेनय
थेकवर्णव्यवधानमेवाश्रीयते तदाहन्नखीदित्यत्रापि असम्भवादयोगोनिरवकाशकत्वेमिस्याद्वः तपरकरणंस्पष्टार्थं एवमोदयादि
शि दंनोस्यादित्येतु तमासकेतेवात्यात्सलोपनिषेधादेतुः वेदेवेत्यादिनामिद्धोदितिभावः नेगदनदः गदादीनांतुणोगोपानिर्देशः
स्याद्यादीतांगदत्वानामिपानिर्देशाश्चयङ्लुगनिवृत्त्यर्थः तेनशनिजागहीति शनिनानदीति शतिसाक्षेतिशनिसंयतीं तीव्यादेश
यंनकुशादेनकुसंनदाद्यादयः षड्देनं इदान्न प्रणिदहाति हातमणिपतति दांघणिद्याति देडः प्रणिदयते थेदूमणिधयतिदुधात्र
प्रणिदधाति मात्रंदेनयंत माडोग्रहणं घुसंज्ञकभिषादिनि पाठितामाप्यादितयायाख्यानात शेनः धातोरिति धात्वादेः पः संइस्य
तोनुवर्तनाद्धात्वादेर्मिहवतद अणिनिणापदेशानुपसंज्ञा सम्बन्धनादणोपदेशाम्मिति तदेशादेनत अस्थंदनेकृगादिः यल्कनटनतानि
घटादिः प्रतेस्नुकन नाहीति दीर्घनिर्देशात नाष्टनाथयात्यादोकुनादिप्रसङ्गो वक्तनाहते स्वेत स्तोगात्रविशेषे स्प्याः सास्यामि
त्पाठ्यर्थः नवमीति तेषामेतत्रुतंत्रस्यामिल्वाणामवदेशाः उपसर्गादसमासेपुष्वेः संगइयातोः कुर्वत्नात्मेभासत्वस्यादित्यर्थद
पांस्यं प्रणिनदन्तीति नोदनिषत्येधातुतकास्थतुउपसर्गादसमासमतित्यत्वेनव्रतयडादिमितेनव्यवधानात तस्मात् तच्छेनस्त २१
दीर्घादकारः पदम्लयनदत्याद्दीर्घोसनादिति दंनादंदश्चकस्य सर्पत्वात् तद्भाविते धातुन्नसंगच्छेतस्यत आद दंदश्कक्रियाया

मिति दंदन्यकर्णक्रियायामित्यर्थः आवंतेनिदानितास्तु तस्मात्पुहैदलः तिनुद् वदेनेकदेशोइति नाक्षियाम्तामित्यर्थः आदिर्मिटुडवः उपदे
शेजनुनासिक इत्संज्ञा तुवतेदादद उपदेशादिति उपदेशादिं सिकासंयति सिद्धव शीतः तः सुप्तः हिनाघृत्त तेर्तुः रिन् : श्चि: सोचिसंश्लिदि
भृमिद्ववन अक्तुदानेकचतिनस्थैदशादः परस्मपदार्थः क्रियाफलस्यकर्तृगामित्वेपिपरस्मैपदार्थंसमानित्स्वयंतपठितः मृषयुद्धो अयंमाचक
मेथियुनादेः शांगालिकतपनिस्त्रवगंतुषांतस्पदकृतोथततवर्गीयांताः पठिताः इदानींलोकव्यमिद्धकादि पादकमेणाह अयस्यादि कुकुखेइति
पस्मषिगुणंबाधित्वानित्यत्वादसंयोगादिनिकित्वं सध्यादित्यादि सस्थानोकहाकृतानि धपृद्दंना अस्यधातुइत तस्माकर्मेणिपान्वितिलोपः
षाडधानि एवंघंडकाणादि मात्रेवांसंडस्थानिषंडोपदोत्यत्रतुषंडवाव्यानद्यविदंत्वेदोघंत्तत्तवानिकंभाष्यमत्याख्यातं तथाहि धात्वादेरि
तिसत्वउपदेशादिवृत्तेः सवस्थानेनाप्रदेशानिदतुष्टुतोनुपकागदोलोपाद्योमितिरः लोपः प्रतीयस्वतीति सावरिभाषेत्सन् अवस्था
वाविनिषपुरा सालंतत्वेतिभावः असवर्णे प्रवीति असवर्णे किं इस्वतुः अधिदि उबोप उवोयेति द्विर्वचने इतिनिषेधात् एवं द्विसंय
स्याइत्सानस्थानञ्चपथगुणे हृते अभ्यासस्थानदङ् एवंउपंधस्यशयङ् असवर्णग्रहणसामर्थ्यादियङादोहनेसथगुणः चतस्यादिवदिति वो
ध्यं सनिपातपरिभाषयेति आमिमनिलिद् पत्वंयतानीमिघतीति भावः अन्येतुइडार्दविदिसत्तेत्युस्मानिरीतिनियमेसगसदुथ नद
स्यानियथागुरुमानयथ इक्वात्यादिरवद्यांदिनिताडमात्रः प्रसक्ति वित्यादः इंस्वतुरिति विन्नत्वातृ अभ्यासस्यासवर्णेइत्य
बङ्गभवति नतुयङ्येथदुराचन्यनापि अनंत्यत्वात्सवर्णदीर्घेकृते इपत्वाभावादियङ्वङ्कोतस्तुइति इपस्थासिद्धेः किंतनासवर्णेथ
ग्रहणनिरवत्र अथाह शीणादीतंवचीयड्दिति परिभाषातापलाथे सवासवर्णग्रहणकृतं नेनअवतीत्यत्रानदंगमपिरूपणं बाधित्वाभुणो भवति
तथाकृतातर्थसिद्धांतेस्वनत्रगुणंबाधित्वाद्वृद्धिनोभवति तदेवं सिवरोणादिंतमप्यपस्थानात्स्यनशे: अडिस्युदिकतेभुपधगुणं बाधित्वाय
भवत्स्यादि तिवाच्यं प्रमाणात्वेपलबाणोदांगस्यनहीयस्थादिदनुतिमित्र मिदेनयाश्रयत्वमिति अभ्यासग्रहणतेति एवंस्थानः ववनेस्थः
पुंगन्यवङ्गुरतोलित्युभ्यांतानुपवयोगादिवारणवदर्तमानं आस्थंदरस्वस्थाने सिद्धत्वं पूर्वन्यपदीत्यर्थः तपादेन सिवनन्नस्वलत्वसरस्क
इवपवर्तनददिनतस्यपुनः प्रह्नितिनिभावः आगंवकोपडति तवरस्मवर्णदीर्घयोर्नि मित्तभेदासमानाश्रयत्वाभावे कथमागस्य

ने·बो·नि· कायस्त्वमिति चेन्मन्यं इत्यनुरोधेन स्थानिनमादाय कचित्समानाश्रयत्वाभ्युपगमात् अतएवोद् शाब्देन्दुशेखरे कुर्वेउवानत्या री
ष्टं सिध्यति उवङ्प्राक्सवर्णदीर्घश्च लोनत्र सिध्यदितिदिक् परत्वाच्चेति आपातनोः यंहेतुः ह्रस्वस्यांगत्वेनबाहिरंगत्वादंतरंगं सवर्णदी
२० र्घंप्रतिपरत्वोपन्यासस्यास्वरूपत्वात् उस्वनीति इदित्वान्नुं लिटि उरवांचकार आशिषि उंस्यात् ववस्तनुरिति वादित्वादत्वाभ्यासलोपान
रववति इरवति इरवांचकारः ईरवति ईरवांचकारः इंगति इंगांचकारत्वगिकंपनेइति अयइस्वउरवीतिदंडकेगलोपठितस्यगति विशेष
वृत्तिंबाधयितुपठ्यति अतएवानतिप्रयाननत्वाद्दृदुडाधुस्तकेपुनपठितः सचनत्रति यंपूरवोद नग्रहणंसर्वेनेइत्यादासेवंतइत्यभियुक्ते
व्याख्यानत्वात् स्वरितत्वकत्वंपसमवायइतिवस्यतलाइकदित्वान्नागलोपोतिङ्स्त्वनिषेध अकुलोचन पचिव्यक्तीकरणे पविविस्तार
वचनेइतिचुरादौ ऋजगति अर्जनंप्राधान्येनउपार्जनंतुप्रासंगिकं तुद्धिधाबित्यादि तुद्धिपिलादेशविनामेषुप्रतिविधेयमिति वच
नात्नुडादि विधिषुवर्णैकदेशस्यवर्णत्वेनग्रहणादितिभावः यद्वाहिहलग्रहणंभाष्यादौप्रत्याख्यायते नचआट आटत्वरित्यत्रातिप्रसं
गः अस्मानश्वस्यननाबणापिधस्ययदिश्वतितदश्चात्तरेवेतिनियमासिद्धमिष्टमित्यन्यत्रविस्तरः ऋजिभृजी भर्जनं जलविनातंडु
लादेःसंतापः विशेषः ईदित्वाश्वीदितानिशायामितिनिट् भक्तः भृक्तवान् एतत्रेजभ्राजश्रोजर्जेदित्करणमनुदात्तत्वमात्रफलं भ्राजभा
जत्यादिनावद्गरणाउपधाह्रस्वस्यविकल्पितत्वात् अबिभ्रजत् अबभ्राजत् परस्मैपदिनइति चवर्गीयांतपरस्मैपदिनः पूजायांत्वि
ति नांचःपूजायामितिनिषेधादितिभावः नस्तंभुःस्तन्नुःमांचः मनन्त अजारीत् असंभीत् अम्घत् अम्बत् अस्वत् अश्वयीत्
विभाषाश्वेर्दम्योरितिचङि अशिश्वियत् अर्चपूजायां अयंपुनादावस्वरितेत् इहपाठस्तुकर्त्रगेपिफलेपरस्मैपदार्थः दीर्घाभावादिति
स्थानिविकरदृस्वस्थानिकदीर्घाभावादित्यर्थः मुरजस्वार्थमिति रूनदृस्वस्थानिकदीर्घकारात्परस्यापिनुट्भवत्येवेतिभावः युठ
प्रणादयुतीति अंतरंगत्वात् छेचेतितुकिलघुउपधत्वाभावान्नगुणः नचवर्णादांगंबलीयइतिवाच्यं आगमोणयोर्युगपत्प्रवृत्ता
वेव आगमस्यबलीयस्त्वात् नचयुछति चकारछकारातुच्चार्यतादिमननलुग्विधिनेतिशंक्यं बद्रुयुथानुरूपेषु चकारछकारयोरुच्चा
रणागारवाक्षेवतस्याशिवछायत्यादावावश्यकत्वाच्च अजन्त्यंचीइतिछेदःतेनसर्वान्तःसंदीनिरित्यादिसिद्धातिरित्यादिसिद्धाति २०

549
1982

आर्द्धधातुकविषयइति नेनरीभावोन्नरंगयत्नः वेरीयनेइत्यादिसिद्धानियमप्यंदुहल्कादिस्वभावायद्धूतस्यादितिभावः गृहूःस्वृकदु अस्मा
न्नमवति कुत्रायनः पदेष्वार्द्धधातुकविषयत्वाभावात्आर्द्धधातुकाभियुक्तिरितिवीभावस्थैरासमर्थः एतद्वलुसनेतिसूत्रेसंसेस्यए
अथयथा किंसमानः सम्बुद्धारनः पदादित्वमपसमनः इहनः वियदुदितिः एवेदासइतियण लोपानादेशएवति एतद्धनपदांततिसय
एवात्माविस्यपादितं एवाचः नीति अनेसराद्गत्रेवमितिभावोः नूत्वानः उर्डूरत्नादिभिन्नाएवनोः अंतः सर्वेध्वगुराल्लाइत्सम्पुपगमात्तः
सम्बुद्धस्वरणप्रत्यादिशाय्यांइदनिरत्नवंथग्रहणादस्मात् वंथसद्ववंथयासमयोग्रहणं एवसयोपिमन्त्रमरणेद्धधारकेपापणयोरिस्
भयाग्रहणं सगता रद्ः संप्रदायद्गजनरुणः इतरदृवंथरूपग्रहणाद्विवासुवंथयोरप्यन्यथोग्रहणंद्वस्य एवात्माद्गतमसादेशयहपदेश
इतिनरूपत्याश्रयनिषेधमाप्नः शुआस्महात्ताद्वत्यारूपः किंनीतिप्रत्ययास्मयादिनिषेधामेनियमोपधिसादकारीनांचतुर्णामिति इह
स्वद्वादीनांचतुर्णांग्रहणस्यभागवतनियमयास्मिनणनिषेनिषेधेपिभयानतामितिवोधयितुंद्वाराणांग्रहणमितिनोक्तं इत्याह्निरयदात
नद्गीति प्रक्रमाद्गजोराविनस्थवायारास्यनिरूपनदृविभाषादृत्वस्यस्याणि अनंतरस्यतिन्यायास्पसन्निहितस्येव नियमइति
तंत्ननिमिर्क्षायस्यामिपद्दसिस्यिवसिर्ध्यंन्यायप्रयंभवाति नान्येस्यइति गान्यस्यइति नेदंपदिवव्सदिवस्यादिसिद्धं नवेवंकारिति
यंम्भवन्नेदसाहनानिषयस्याप्यकरंनासदिवान् नक्षित्वादिसिप्रत्ययवेति चसेवाजाप्यमामितिद्वैधानंकिमर्थमिति वाक्यं नस्य
यमायेत्वनयाम्यस्यसमानत्वात् अन्यथायभवाद्धिशद्वापिदयागमः स्यादिति नचिद्वक्तादिस्यवेदिस्यतस्याद्वतीतिप्रेवेतिविपरीत
नियमः किंनस्यात् नयावरुत्तो भदःसोदिस्यादावित्यागमः स्यादितिवेत् मेवंद्वतयग्रंथेनमशीराम्नः परिवृत्तोरसाद्इत्यादिर्दिशाविरो
धापत्तेः रधादिभ्यति भारद्वाजेनस्यवंदमतोनांग्रहणं दुहुंदवुथेनदुर्वहदादुमेहइत्यादिस्यादेतत् अस्मन्नकृत्याश्रयोनिषेधः
धाम्नाति भग्नावित्यात् नापिप्रकृत्याश्रयःकृतनउदात्तत्वात् नचैवमपिइआविषमार्थत्वमस्तिनिवार्यंतस्यावितिनाथग्रहणात् यद्य
पिशियाद्यग्रहणंबन्नापिवास्नितथाप्यधास्तिनिषेधमास्तिकयत्वादइतिरजरवग्रहणंमवेत विधिनियमयोर्विधिरेवज्यायामिति
न्यायात् एवंबलांगविवयारास्कः किनोतिइत्यादिनिषेधाद्धौरिति चेत् अत्राहुः वमस्यानंतरमनगम्भवर्षपंतिनिगमइतिसयेपाठ

मि स्वर्थनिनिधाननाद्वाधार्थं [illegible] सौकर्न [illegible] नियमस्य [illegible] अत्र
स्मास्वेन उत्तरस्य [illegible] अनंतस्य [illegible] उपदेशो [illegible] नत्र थानो [illegible] भवति
नित्यग्रहण [illegible] विशेषणं [illegible] निथाना [illegible] ननु नंते नत्र [illegible]
[illegible] नासानित्यादि [illegible] यथा [illegible] भवति [illegible]
[illegible] किं विशिष्टः [illegible] उपदेशो किं [illegible] अनंतत्वा [illegible]
[illegible] किं [illegible] इह नासी [illegible]
[illegible] अन्यनु [illegible] निषेधस्य [illegible]
[illegible] उपदेशान्तः [illegible] अकार [illegible] विशेद
[illegible] उदित्वेन [illegible]
[illegible] कस्य [illegible]
निर्देशान [illegible] नास्मान्मने
[illegible] अन्यस्य
[illegible] विकल्प [illegible]
[illegible] नियमादिद्
[illegible] अन्यथा [illegible] नियमान्
[illegible] अनंतरस्य २९
नि [illegible] स्यादिति [illegible] अन्वक्ष [illegible]

551/1982

निनिषं [illegible] अथाह [illegible] उपदेशो अनस्मास्व [illegible]
[illegible] पूर्वसूत्रे नास्त्य [illegible]
[illegible] योगद्वय [illegible] उपदेशो [illegible]
[illegible] अन्यतु [illegible] अनस्मास्व [illegible]
[illegible] नियमा [illegible]
[illegible] नियमस्य [illegible]
[illegible] नियमस्य [illegible] स्वनस्य [illegible]
[illegible] नियमस्यापि [illegible]
नि [illegible] किं [illegible] अथवा [illegible]
[illegible] स्यात् [illegible]
[illegible] आदिनश्वेति [illegible] आदि [illegible]
[illegible] स्यादि [illegible] भवतीति
[illegible] अनंत [illegible] परिमाण [illegible]
[illegible] अनंतेति [illegible] इति [illegible]
[illegible] नियम [illegible] उच्चैः [illegible] अपि [illegible]
न [illegible] अनुदात्तार्थं [illegible] सार्वधातुक [illegible] सनुयान् [illegible]
नेति अर्थं [illegible] इति [illegible]

न·शे·नि· भाषार्थंयंयुगात्से गच्छति गंगाद्युसंदिगगदं गच्छद्वेच गदंगमः चिन्वितिसारः गच्छगः साक्षिवादेवतात्याथसलोपेन वर्तते तुः व
श्रमतुः याज्ञं नावतिग्नाद्युच्छातयाभिर्यनाः स्वर्थवत्पंधाय: मिति न शाचरुच्छेचारसस्मासिद्धत्वात्सृस्तिद्धित्वनिषेधेन दकारान्तसाय
२२ टिलात्स्यादिनेषम्याद्दक्षारस्य द्युत्ववर्त्तेव अदिदिषते अदिदिदिष्यादिमिमाति रोपयत्वत्वं अदिदिषते आदिदिदिषतिस्यादिति भारः ओ
प्ययति अस्मिन्तुपक्षे अनिदिषते भातिद्वित्वादिदोधूं द स्मादिशेषणटकारनिवृत्तानन्दिमिमनस्य विद्युत्वस्य निवृत्तत्वादिति अप्ताः
मनोरमायां तु पक्षे धासिद्धीयपक्षे द्विवचनइति द्युत्वस्यासिद्धत्वात्सावतत्कारद्वयसहितस्यद्वित्वे हल्यादि शेषे अदिदिषते आदिदि दिया
दिसिद्धत्वान्न पुनर्वधमित्यादायुर्थीनेमि नकारस्याप्यवायइति अनित्यमिति नदादयः आनंदइति इहलच्छाद्यनिनिषेधेन नद्यद्वितीयस्य स
नुवर्तनात् द्वितीयस्यान्नदराणांनिषेधात् ग्रहणवते अयंनुगादावपि स्फुर अयं तु यासादपि आनंतइति नम्मात्तुडीद्युतस्थतिनुदृश्यर
नइति स्वायविभाससंस्यं मदिवल्केयेनादयंरत्नेपात् मदिम्मसाथामित्यष्टेषपरक्षेपादिम्नु भवियः सनिंदउपालंभस्तत्र
स्मात्रविभावना सिस्मरः शविः शंडोः स्पष्टतीदिनः उद्देविद्वारपथस्थयवदिनाम शाहदश्यांरघात् शालस्तदानिजाययः शाङ्गरोः
अस्थाणादिवृष्टन्दवस्यते मरुनदति शार्दीनाद्धाबेनंमध्यमीति यथातरः करोत्यंत्सणः अगरीलवं अवधीत् हयगतो अह
र्षीत सुपुदिसायां असर्णात मन्यसाधते अस्मर्षीत नामनिरास्थे अजागरीत् स्यंतेष्वंत्दर्शिनोनयति मदयतीत्यादिनांना वृ.
निविद्ध भानधीत् हनिउदात्तांइइयि अनयीत् इअशस्यिनांति दरायोति दद्रम्मीकर्ने अदासीत् किदारिवद्द कटिनिकिटि
गतावपीष्यते द्वयमात्रत् अयंभेसात् जपरटेत्सदनुःकृत्वादेशादित्वादित्वाद्यासलोपानस्वर अस्मत्तुविमविककिवाश्वकःकव
मङ्गा पात्न्दो प्रवारनिणावतगापदेतसनादीनिसम्र द्रिक निर्दिवानेतद जवदपंदत्वेमति चानादिम्न्वक्षरणायपंपाप्रेनाम्दत्
टतीसा हस्कं सवर्णं संज्ञायांत्वेति पुल्कमावदुल्नरदीर्घपाणिनि पर यदाद्दसंज्ञायाचसयाजरा केसपा: चिरमवीभाउन्मयद्रयोणा २२
दिव्यःकनीदिः इहदिव्यादितिनिवृत्तेरादिदुल्लुपपतनरु खगः कः दिवः दुःपाणिति दिवेवृत्तेणादिविदीसस्यामायादेताः अन्यायूपा
सवर्णमनीयद्दः इयवत्तुमिति द्वित्वजननेकारवइतिपर्णवाधित्वा अंतरंगत्वात् सवर्णदीर्घः नदोः विधुद्धान्ति नीयङःफ्कादे

553
1982

तस्थर्थांनत्वेन अभ्यासम्परत्वेनव्यवधानाद्भ्यासस्यासवर्णंइस्वत्वेनेदयते केचित्तु वार्णादांगंवलीयइतिदोर्धवाधित्वायण नचैव
समानाश्रयत्वेनैवा तत्रे अभ्यासानरस्येवाभ्यासवर्णसंर्ग्रे यणाप्रतिस्यादिति वन्नयोः समानाश्रयत्वात् अनव्ययरूपेनेर्तिदयतदुपि
स्थः यणापतिविषयोनवतो दीर्घ इणः किंतुस्थासवर्णेविधीयते अन्यासवृद्धिरिति दिवर्यस्यात् अभ्यासमावादित्याद्यःस्यादेतत्
पाल्यवास्वभामस्थपुः कुदं मम्रस्मिन्नर्तं अव: परिस्मिन्निति पूर्वहिगुणयोः स्थादिवश्रावेन असवर्णइतिप्रतिषेधादितिचेत् सत्यं
असवर्णग्रहणसामर्थ्यादवस्थादिवपक्षस्था प्रवृत्ते: ननुवातितिसामर्थ्यस्य तिं इयनस्पादेसावकाशं दिनिचेत् भ्रपादुःनद्रेपकस्य
दवर्णयोनयति अन्यथाद्यभ्यासइयङोविदिपित्वात् एवं चानन्तरंगत्वादसवर्णदीर्घेणैवनाहेदिगुणयोः सतापि सायणाद्रिस्य
इयक्षेतु अयिग्रानिस्थादित्या गंतापिनत्वा अभ्यासस्यासवर्णस्यस्यत्व योवतरति निर्दाय्याति अन्नस्मोदेति दीर्घः इयात् श्रीत
कुँ दिवसःपमतिवन् नुम्रनाः तंयादवर्णादिसनस्तेसोःदृपारन्म्मनाविम्रमः गदिव इंदवदेशादवगतेउषसवस्याहिस्याधाद्यमृत्युन:
अनन्यादिषुनुपंचनेननिः विषयाःनिपतानतंवाधिपतिं स्त्रम्प्रा इयन्यतः निदेदिपल्लिद् सिचावाप्नने घेषुःपादल्लनल्लंताद्द
दिगतंत असंयोगात्लिद् किर्ययतः मितिादिदानयाद इकुक्षर्मापादिस्यादि इयः दिव:शीरः सनिदिवसंप्रसारणंस्यात् अभ्येतिस
इतेति अद्राक्षीत दिवसदिद्रादिगोत्रे समदिदीवास्यंतस्यात् आन्यदवयवत्वं सिद्धं स्वविशेषणे मनुदिवः स्यानिवस्यानिवरस
स्थलिदः परत्वाप्ननहात् नेपसपने स्ववकारागतसण्णा धेन्यत्वामाहस्थपदंयथास्य दुःजापराः केचिंतुनिरदेवइतिपदति दुवदवेरपुः
दस्मापरत्नेरवयेणाविभामानपदांनगर्थावदकारस्थानुकृष्यते नदाद वान्तिंधवगारस्त्रावति यागविशसानामघ्यादेवापहस्तर्भवकारा
स्यवरःस्वनपुनः यादइति देयपानस्यतंपवाद्यवंशासार्थमिति भावः हृन्पक्वनवदारस्तुणवावेनमलिन्तस्पलभ्रनावं मथसंपा
दलोदगादित्वात् यपनस्पेव दल्स्ववन्त्या मावारयावादिवियं तेन्नुः तनः इयनुः पुनुः भनन्नुभनुः भविभावे अभ्याङ्गा स्पाद
इयेप अंतावात्तवतः निमिः अंसा भक्तास्वस्यादन्मनः शाद्धाःपस्मति यदृशी दनिचाबाहिमाननिनप्रसवयेवनेरुदवग संनि क्ष
र्धपि अंतवत्तनिरंसा पिपत्सति विप्रदृतिः अमिलमित्य सर्वधातुस्या: सदिराधिकारत्वहेतनुमार्त निवसमायत्साहानंतरपा
पि अंतः तादः सिहतिदिनायं अंभवतांपनस्थापत्रं आमिः भाम्रः अंअसांशेपम्येति चाहदिणाठादितिमन्दाप: नाडुनन्निति

बा·बो·टि· [illegible] ... आसवाद्यन्ताः
सनाद्यन्ता इति ... धातवः [illegible] ... धातुत्वादिति
[illegible] ... धातुसंज्ञा
23 [illegible] ... सनाद्यन्ता ...
सनाद्यन्ता धातवः [illegible] ... आयादयः आर्धधातुके ... विवक्षायामिति
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] 23
[illegible]
[illegible]

555
1782

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

न॰ दो॰ टि॰ इत्यर्थः अंगस्येति नानुवर्त्तत इति अस्मिन्व्याख्याने चङ् परइत्येतावनेनवाधिरितिस्थ्यते शिङ्ख्यु परेषु अंगस्यासंभवात् अनोव्यावेरेः
चङ्परेणायरंगाक्षिप्ति : चङ् परइत्यस्यैव व्याख्यानं णाविति ज्ञेयं अनङ्लोपे किं अचकथत् अन्यत्र : अग्लोपी : अभ्यासस्य लघोरभ्या
सस्येतिन्यासाभिहितमनङ् इणं चानुवर्त्ततेनदाद अभ्यासस्येत्यादि न स्वरूपणां किंपाच्यते : स्वं पायविषये न वसादिभ्यः अभ्या
२६ सः सन्निश्चितः तिविद्यानालत्त्वरूपणाभावेष्विनादानिमवसंगः अभ्यासस्य लघु निमित्तत्वादितिरायं नास्ति अविस्तरात्थास्यैविषति
प्रतीपिषतीत्यासवचात् : नदित्याथां दीक्षितेन नाधीयते यथाश्रीयतेन दिं हिर्वचनेचीति दिषथतस्सिद्धाव्यस्थाह्निराप्रहन्तानारिति सप्तो
न्यादिन्निषेधेन तन्नेवं पिपक्षतीत्यादावव्याप्तिः अभ्यासस्य स्थानरता भावात् नचैवनाव्यवयानस्यायेतस्य न्यूस्थत्वात्स्यादिति प्य
भ्यासस्य तस्मादेवलिवाच्यं प्रतीपिपत्तीत्यादावभ्यासस्यावयवलित्तस्वरत्तसंभवाद्दुत्त्वस्यावयवत्वस्य भर्त्तारिति द्वितं अजाङ्कः सनाधानुमा
क्षिपसंनिसान्नियोधातुः सन्नन्तस्यैव अभ्यासस्येति व्याख्यानान्नोत्तलोपः नचसन्निपरे अभ्यासस्येति पथाक्लनं परित्यज्याक्लव्याख्याने
ह्निमावक्षिनिवाच्यं नपरक्तणस्यैवनथमात्तनात्निदिंप अकारग्रहणमपिदत्तमात्रं अन्यथासवर्द्धैतस्यात् गावत्ताप्यपीप्सती
न्यायादिविलक्षणलक्षिरिति शंघांस्त्रौ : ऋथाभ्यासस्येति नन्वपसंस्कृतसमृहस्यस्थाभासस्यतदुःसंज्ञापूर्वमाद्रतंलघिनिक्षि
नत्वात् नेपक्ताव: इर्मदनस्मानाधिकरणवत्कादिंतुव्यधिकरणं तथाचाभ्यासावयवस्थलघोर्दीर्घ इत्यर्थः ऋगुनिचङ्परे: नग्लो
पइतिसूत्रं भिदानुवर्त्तनेतत्तु नालंदंवत्वेष्यात्यारेवसं नदाद् सत्वाभ्यासविषयइति तत्त्वं रितिव्याख्यानामिलेशक्षितं विश्वमाप्रता
न नादिसदिश्यान्नितिवाद् अदीर्मदियाख्यानुप्रविनं नचवमेवाद्रत्वाभ्रिडर्ष्त्रिवास्यादोऽर्द्धः स्यादितिनांवरं अंगलघोः अभ्यासो
गणिणिवंशतिविवाच्य न दीर्घ स्थनथाथात्: चङ् परेत्यिदंगंडइति नतदीयोः अभ्यासेनचाङ्परणिचपरत्यक्षकुलत्स्वरः एवन्वा दिव
हिस्रादिमध्योदायणमेवदस्यादेति तिव्याख्यानेयथाभ्यतिरेकणांविदुस्रेत्र्यापिथप्तृता दीर्घार्थाप्ते वादारूपणमोएवस्थानता
न यद्यो: किंसणुदिंमायां अविरुणत याभ्यान्सिनकार्यकाकांसाधरिमाप्यंयथोद्देशसंज्ञापरिभाषमितिप सहयम न्निसातिष्य
न्निः प्रसमन यथाचरैवो --- अभ्यासद्व्यस्थपल्दत्सु नीत्यादिनासस्पत्तव्येपि एकवाव्यसनासमावेवनथापिकार्यस्ता ऊपसंपदैद
यावसंनायथोद्वगाषसेनुवानैदः शावतेन्यास्मिविज्ञापः नयेदानीसार्यकाल्पसपातिसाथवमदंताचज्ञावरे संज्ञायाइ साविनी

अल्हनयन अंगयेति अयंभावः सचइत्युनिर्देशांल्कयोरिति सचहत्ये अंगस्येत्यनुवर्त्तने अभ्यासस्येति चेतन अंगस्य येइनयोः
पूर्वो : अभ्याससंज्ञकस्यस्य निष्वत्ति इःस्यचनाचारभइति विज्ञाप्यसमपंकस्य थाङ्गियनतस्यकृदंतनयाणादेयस्य निरूपमिपतानियत्ता
गाहित्यत नचैवपूर्वस्य दीर्घसन्वज्ञावास्तइति अचीकरत् अपीपचत् निगाहिस्यते एवंच अचवकासत् कृतंचेनत अंगस्येति यस्या:
कारकविभक्तित्वसंभवदङ्प स्यज्ञायचं ईदकल्पनायाभ्याख्यत्वात् नागाहिस्यते इति एवंच अचचकासत् अन्नघपत् सौण्डु
नवहित्यथ भवतीतिभावः अवयवः शब्दिति सादेः प्रथमावयवोहित्यते अज्ञाद्रमद्दिनीसावयवडस्यर्थः अंगस्याक्षित्यते
नन्वपूर्वस्य दीर्घमन्वज्ञावाविधांसमासावेका स्वदतिप लिनाकिंच अस्मिन्नश्यरूपा चङस्यंगविज्ञापथंरात्नापिस्वरूप नमेका वेहिरस
धिकाराति स्यासंयनाम: नस्मात्कात्क्षिनिस्यादेनत उक्तेत्याङ्गस्यदस्यादिज्ञापकत्वादिनयनेकाक्षदस्य: नचेस्यापत्ति हिरहिस्रामति
जिगणषिष्यतीत्यादिकस्यस्यसर्वसंमतत्वात नक्तिवोसाथयथोद्वापसन अधीयते तादिंस्यापिसण्वोचित अथाधिकारपञ्चस्येवा
भ्यर्थिनवा इत्यादिषु मीकृतत्वाच्च यमिथत्यात् वस्तुतइति उंणोंदीर्घइतिस्यादिस्यपत्कृयत आणं नवत इरुस्वज्ञावस्तनोपयुक्त
पोरुनस्यात्सास्य स्थानिवद्भावेन निषेधनचात्त्वअवस्थदिस्यसरस्य आसे आवर्णाभावादिति भावाद्दितिभावः अथापयतादिति अथ
मावरु इत्यर्थं मिथ्याप्रपागमवतदमेस्थाइ दीर्घस्यसन्वदितीत्यस्य वमपत्तावार्थं थिपादिस्येदेस्य भवतीतिभावः अथंङ् उपधाज्ञाया
मिरस्यतुचङ् परणावा निचङ् परणायाह्नि निव्याख्यादिनस्यासइ परेणायदंगक्षितिव्याख्यादेतस्यात् एवंच अचकासत्
अचीकरासदितियाख्यामन्दनयइष्याक्षिप्यर्थं नतुपयायाचङ् परेणायज्ञ्क्षितिव्याख्यानेयदावयवथानस्यायेत आपीपत्तदित्याद्यतेवा
गाय भवति नन्वचक्लाद्य अचचकासदित्यादौ तथात्यथसास्यनलङुदितोभ्यासदस्यायेदन्तेचमतायस्यस्तीकार्यत्वात् विषयाडिस
दासचदित्तासंतस्यादिर्नासंतस्यादितिवत अक्कारत्वेदोत्वापवादेन अचरवनवदत्व्यज्ञातीयापक्षेपमंयोगस्यव्यवधानेर्शस्य
ज्ञापितवान्नोनसाप: अनण्वदीर्घात्कयोरितिसचल्कयोरितिसार्थकंसावकाशिनीप्रज्ञातावियमेवारु एवंचवद् यथोद्दापक्षम
शाक्षिप्तियनदथावङ्णपातोपमनान्कम्योपुनवादिस्यथयापीकथारित्यभ्यासस्यदीर्घोनभवतिचङ् परेणोपदंगतस्याभ्यासमुदे
मन्त्रार्थान अथवंगायचयस्याभ्यासानतङ्गस्यस्यादि नथतस्याप्यग्रसानास्तीतिगम्यते अनएवचकारस्त्वावचीवकासदित्य

537/1982

न·औ· दि· [illegible] विरोधः समाधेयमिति [illegible]
[illegible]
[illegible]
२८ [illegible]
[illegible]
[illegible] अनुस्वारइत्यर्थः [illegible]
[illegible] विशेषः [illegible]
[illegible] इति भावः [illegible] नथाच [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] २८
[illegible]

554/1982

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

वे·वी·नि·

२८ [illegible]

[illegible] २६

[illegible]

561/1982

[illegible] नभवति अथवा [illegible] [illegible] संज्ञायां [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] पुष्पादिषु [illegible]
[illegible] पुष्प [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] इत्यर्थः

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

563/1962

प॰वो॰टि॰ एवं भवस्थेवेति याच्ञयाचि रंज्ञस्थानर्थायामिवर्णस्वात्तिस्यादितिभावः असमर्थसमासस्याकारभेदाद्वस्मिसामर्थ्यं भवत्यन्तीति वे अनस्ते अभिधे
नस्तागाधनाः याजिपुवेदस्यत्वादिति कृपासमर्थ्यमाथस्वर्तात्यन्यथा इयदिति इपेरल्प्रत्ययवीचोवपात्स्य नारदनीयइति यवयानिरुक्तेरुक्तं
१९ ग्रामस्थसादिना वर्णत्देशस्यवर्णस्थाणिवाप्रत्ययादेरसमदृश्यति एवंचाचकृत्यप्रत्ययादिरवशंसीकृतेभ्यः तथावस्तुटिवकृत्वस्यादिसाचानिर्दिष्टो
पुण्यवत्वनेऽननेभावः वासिवकृपः स्वगात्मथार्हशास्त्रकंस्येत इज्ञंसीरेति लिङ्ः सिचावाद्मृदेयदेशितिविकल्पात्स्तुपः इतिति वनुसन्ने इत्यस्मा
त्किम जितयासंप्रसंत्स्थानेनसंप्रसादयः पिदस्यनत्वात्सरस्वतात्यथादेशवशितात्तनुयक्षानानाः सर्वे शीतिसिद्धतयापिस्थदृशनिसयथसारः पिब
ध्मेति यथाजनेविहितादेशइत्यादि यायघटाप्यथसादित्संसिद्धिः घत्वेवशथामयेशानवो अस्यचाथिवात्स्वशमिद्दिणतो मथादिस्वमाययेति सिद्ध
वपष्ठेन तथापुरस्पर्यादिना अर्थानस्यरत्नामिविधमलेपोतिधातुकृत्यादिश्रुस्थितनंनदेनश्चनस्यनुगायर तिविघटस्वनोतिल्यचोलिटिदलादिः
गाणावसादेस्थति हलादिः शेषः प्रकृत्यपादितिभावः एवंचान्यार्यसस्थ्या प्यापवादइतिपरस्थवसंप्रसारणस्य वति नशर्वस्थति केघटाद्युक्तथान
संप्रसारणइति निषेधो मन्नाधस्मिनः केचित् इत्यादिः शेषभायवस्यावितनावपित्वकारस्यप्रसारणस्य सिसादकाशमिति अपवादत्वेनसंभवती
तिमत्वासंप्रसारणेन सामर्थ्यंचकार्यंवर्ज्ञादिनिवचनादित्यादिः शेषंवाधित्वापरस्यसंप्रसारणे पूर्वस्यादिपेयः संप्रसारणं नराश्रयंचानिवचना
भावनुपपत्तिरिति नित्संप्रसारणं वाधित्वादित्यादिः शेषइत्यदिवकारस्थसंप्रसारणस्यानुविधानसयस्यथानिचोपाश्रयत्वेनइस्वलक्षणसंज्ञा विशेषइ
याश्रयत्वेनचवकृतत्स्यवविसित्वात्संप्रसारणंवाधित्वादित्यादिः शेषज्ञानेववास्यसंप्रसारणस्यादित्याह्ः थस्येति संप्रसारणस्यास्यासिनगनस्य
सगनिर्देशप्रभावत्वं नन्वकारागनिर्देशेगितिभावः लिंगातिकिं विध्यस्थितदे इत्यस्य नन्वनिर्दृतं वाच्यत्वे वाच्यथेते इत्यकपायंगतोवरता
भावर्थाय इत्यक्षिप्यवाच्यामित्याह्ः कदिकादि कंडयति भर्वादि भवादि कंडं करस्य कांडंकांडं जितरा आदिन्यासिद्धत्वं दृस्ये स्यन्नेनापि प्रत्य
नेपदसिद्धः नचनिषाणमारिस्वयतोत्वादिपेवार्थलिंगिनिर्देशसं इत्यमत्वरनिवशथासिवादिवस्यिनत्वात पूर्णत्वरितः नत्वा गणेनान्वस्यति अ
ज्ञोरे अन्नादि नरंनरं न्यायन्यायलदृत्यस्वदेणागदृयति आगारि आणीदि गडुंगडुं गारुंगारुं प्रत्यन्यत्र प्रत्युदेहदेवत्वेनुत्सशत्वे यडनितेन
शेत्वनात्का णेनिदेशधातोस्वनात्सीतिभावः णौरदन्तस्वेति यालयति नादीत्यस्थतु यवाच्य नि कुहिनिर्णायनेइति नेनमितां हस्वइनिन १९
प्रवर्तनइतिभावः निपातनात्सत्वादिति निपातनविषयीभूतमितांह्रस्वइत्यस्यासत्वान्मितांह्रस्व इत्यनदवनिपातनेवावाध्येत ननुनित्यः परंवि

णजुक्तानित्यनादित्यर्थः वनुवः संभवत्कार्यादिनस्यादित्संप्रथोमित्वा योनुवादः स्वनतिणोवनयति अवति भवति स्वनं स्वनं वनं वनं नानादिन्वस्येति व
नयान्वेन इत्यस्थेत्यर्थः सामर्थ्यादिति अनुवादेन नन्वस्तनादित्वेन स्यायामिदविकस्यस्यानिश्चयामिदप्रतिरथस्यवासिद्धः पुनरुद्दिकरणं यस्था
दितिभावः स्वनतीत्यादिनाअवनयति नानादिन्वस्थनुवृत्तेनवानयमिनित्याविकल्पइति ज्ञास्नावदनुवमावेतिगणस्वेणाणम स्यसार्थमिति ज्ञप्ति
निरूपणस्योपत्तिज्ञस्यादित्युणकस्यथार्थस्यय थानारदनार्थवाद्यार्थहलादृणानि कयति नन्वेनेति माथवस्थायमाशयः स्वदेशीयांनस्व
भावः सवसंज्ञन चराचरापिदीर्घानप्रवसेवं पञ्च्वनेथयथंकृतांतानासवनतादिं मृडृ धांक्ष्योराति धातुहृयनक्रस्वविकल्पादिपासंपस्य हृदयंनामन थ
शंस्थान इत्वनुः इत्यमृतिति धातुरूपद्वयासिद्धः नवस्थितावणस्वपहनसाथेपृथक्पणमावस्थवर्गमितिवाच्यं धातुनामनेकार्थत्वात्सप्रभृतिदृढास्ति
इंगितिनिरवयवनणाति नमयति भवति भवति कंनरंनारंनाम्येइतीति अर्थादिवस्मपाणेणोवादितः शुभ्दिदरणोति भन्यथानुस्त स्वरति स
र्गीतिषचनस्य इतिपानिपिद्धार्थभण्यसिद्धसस्यत्वो पथस्थकृत्यार्थ सङ्क्रमिपस्थापाज्ञापयति नयज्ज्ञंदिवकरणं वक्षीयइतिवप्रीत्यादिकंस्यादि
तिजंत्वे इत्यादुगणात्न सरदनिपर्णनित्यनिस्पाद्वयाद्रक्तविकरणस्थितयक्ष्णस्थापनसवधारिस्थपिनत्वं करमाद वर्षस्यादिस्वात् नस्मात् थस्थ
दर्णस्थर्यमत ज्ञापकमवति सुत्रयणनिषदान्तरादिमात्रादिन्यायसिद्धा आज्ञापि लिटिलित्वितायस्थितिंकथदिपदत्वं तत्रुतीप्राप्यस्थितिदर्शितिपरिभा
पाश्याभिति यत्रापितज्ञपयित्यापस्ता पक्षनविरोधेनायनवाचपेदृशं सिद्धाति नथाथविगोयादसूत्रे प्रतीतिरस्य इत्यइनेतिभावः मारणतोषण
निशामनमित्यस्याशय आलोचनन्यस्मानिस्यन्दानादवाजसंज्ञानमिति एवदर्थमिति विद्यासंज्ञापयति मारयतीत्यर्थः विडृविज्ञपयतिसंतोष
यतीत्यर्थः संज्ञपयति स्वमावप्रमनत्रयोपयतीत्यर्थः मवादिवादृयायपतीत्यर्थः प्रज्ञपयति धारं ते स्वदेशसारोतीत्यर्थः स्यादेतत् निशामनं ज्ञापनमा
चाक्षिनवदनात् कथासहृदः स्थिक्षिसंवज्ञायमानवायथिकुमाक्षिपनयनि विनियं थः संगच्छतो नाम माथवमतेनदृष्टस्यस्यद्दागिदिदितस्तः आहः ज्ञप
मितानि ज्ञापनमिति एवंचकृतनिपथामाथवमतेपिसंगच्छते इतिभावः मारणादिकंवेति एवचमत्तो नामितारामिश्रायेणाद्यर दुरादिवृत्रादिर्मित्व य
संज्ञानवर्जेसदितिवक्ष्यमाणत्वात गणथेनि ज्ञापनादंपयाता प्रश्नामितात्न इत्तनवंदितन्यमिनिभावः मित्त्वाभावादिति एवंचार्थमेतज्ञापनो
ज्ञापयति ज्ञः पदार्थानव्यस्य अतिरूपस्वर्गमाथवमतेवोध्यं कृदित्स्वनेन उंज्ञवयाणस्यो अजृनिर्दिष्टो जुम्भादेर्गणोग्राहित्यः स्वार्थे
णिजनामवति अथयापदीनिवदन्तिवत्वात इतिभावः सदयति ज्ञिक्षामिति निक्षाज्ञापयतीत्यर्थः जिहयति निक्षा पदार्थान्तर ज्ञापयतीत्यर्थः

न·बो·टि·

२०

जिह्वाव्यापार उच्चारणमात्र लडयति शत्रुमिति शत्रुमुद्दिश्य गालिदानादिकं करोतीत्यर्थः लडयति दध्यादि उन्म ध्वानि विलोडयतीत्यर्थः से
त्तिजिह्वाव्यापारस्य लडयतिरपि उन्मथने दृष्टः लडयति शत्रुमिति यथास्मिन योजनयाति लाडयति पुत्रमिति शर्करादिदानेन अनुकूलयतीत्य
र्थः ध्वनिर्वर्णा उच्चारणादिति ध्वनिरव्यक्तवर्णोच्चारणः गतिस्तु कम्पनगमनादिरूपेत्यर्थः स्वन अवतंसने अवतंसनं भूषणं स्वनयतीति भूषय
तीति भषयतीत्यर्थः अस्वानीत् अस्वनीत् अस्वानि अस्वानिस्वंस्वंस्वानस्वानं घटस्थामि [illegible] इत्यर्थ इति अन्येतु भणकादुसंघाइति ध्वान
मन घटस्थ विस्तायामिति [illegible] सर्वेषामिदंक्षाम [illegible] नैनस्त्रेणादि [illegible] इति भावः मनोजस्वजनीमाद्भुमंदे जृ
मुवर्णादानां [illegible] : [illegible] : रंजयति [illegible] अमंता: [illegible] जनयति जरयति [illegible] रजयति
[illegible] : रूपयति गमयति [illegible] इत्यनुवर्तनस्थ [illegible] अनुवृत्तमादिति तु [illegible]
[illegible] इति भावः नमानुपसर्गादिति [illegible] : धात्वि माचेति [illegible] इति चखाणांपूर्वं परि
नन्वाच्चमस्य अमन्त्यादिति भावः कथं संशामयतीति [illegible] इत्यादि [illegible] ननु स्थामइति [illegible] :
समाधानस्थास्यासं भवानस्पष्ट [illegible] : व्यवस्थितविभाषयादि [illegible] इति भावः [illegible] इति केचित्तु [illegible]
ज्ञापि [illegible] इति भावः इतरयोः [illegible] दिरता: पूर्व [illegible] इति मा
नः ग्लापयति ग्लपयति स्नापयति स्नपयति वनयति वानयति वमयति वामयति शमयति [illegible] यथा [illegible] इत्यादाव
र्थे [illegible] : [illegible] इत्यर्थः [illegible] इति [illegible] इत्यर्थे धातुर्भोजने [illegible]
[illegible] : [illegible] इति [illegible]
[illegible] : [illegible] इति [illegible] आयामयति [illegible] अवादिपूर्वस्य
[illegible] इति [illegible] : [illegible] इति [illegible] आयामयान इत्यकारादेशस्य
नानुक्तं [illegible] इति [illegible] इत्यर्थः [illegible] २०
ने [illegible] : [illegible] इति भावः फणगतो फणति लुङि अफाणीत् अफणीत् णोहुविणधुलोरिति वा दीर्घः अफ

567/1982

णि अफाणिषु [illegible] इत्यादि [illegible] इति [illegible] इत्यादि [illegible] फणयतीति [illegible]
सामर्थ्यादिति फणादिसप्तानां सामर्थ्यादित्यर्थः नघतीति [illegible] इत्यर्थः तथा [illegible]
मित्वादि मित्वमिति भावः [illegible] इति [illegible] : [illegible] इति [illegible]
निनादः [illegible] इति [illegible] : [illegible] : [illegible] इति [illegible] : एवं [illegible]
[illegible] इति [illegible] इति [illegible]
[illegible] इति भावः [illegible] इति [illegible] स्यात् [illegible]
नादिति अन्यथा [illegible] यद्यपि अर्थनिर्देशा [illegible] इत्या [illegible]
[illegible] : [illegible] इति [illegible]
[illegible] : [illegible] इति [illegible] अनुवर्तयाद
नि [illegible] यथा [illegible] : किंतु [illegible] : अन्येतु [illegible] : [illegible]
[illegible] : [illegible] : [illegible] इत्यर्थः [illegible]
[illegible] इति [illegible] : [illegible]
[illegible] : [illegible] इति [illegible] : [illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible] : [illegible] : स्यात्तर्हि [illegible]
[illegible] : [illegible] इति [illegible] इति [illegible] अन्ये [illegible] इति मा
नि [illegible] : [illegible] : [illegible] अयासीदिति [illegible] : [illegible] अपरा [illegible] सहिवहोर
[illegible] इति [illegible] इति [illegible] सोढः [illegible] सोढ़: [illegible] इति न
[illegible] इति भावः सिवादी नां सिवुसुकष्वुसंज: सिवादयः पर्यषीव्यत् पर्यसीव्यत् पर्यष्कुरोत् पासेदत् न्यसेदत् व्य

बं॰दी॰ति॰ [illegible]

[illegible]

३० [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ३०

[illegible]

567/1982

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

न.शे.नि. षान्निनमिष्यति मास्यताजनियमादिंदकस्य: आदेवतुपदेशो शिनिकिति यानो दित्यतो थानो दित्यतुवत्तं स्त्वाविशेष्यते नदाह श्नंत
स्थानानि ति इपदेशो दिं चेनास्ताना: ननुलुम्स्थाणिकलोदशान्न भविष्यतीतिचेन्न अत्राहुः वर्णग्रहणे लक्षण प्रतिपदोक्तपरिभा
३१ षाना श्रियते इतिज्ञापनार्थमुपदेशग्रहणं नेनस्रो ० इडीनां गात्रितिकृतात्वे स्थापयतीत्यादौ गुणमित्यत्र नीतिमनोरमाकृत: थाती:
शिंग्योत्यां नोमयां अन्मित्यत्र थादिनमिरांल्लादृदिष्यां इतिचिरत्यथदेशो स्व अशिनीति प्रसक्तप्रतिषेधइत्याहः ननुशिनीति पर्युदासेतु
रुल्लेसूल्लेइत्यादिर्वचनेनेति निषेधासत्वंनस्यात् स्थाने इकारस्य श्रवणेन शिंत स्तल्लइत्यत्र आतश्चोपसर्गे इतिकः स्तेस्यत्र
आतश्चोपसर्गे इतिस्त्रियामङ् स्तल्लानइत्यत्र अतोयुजितिषुक्तनस्यात प्रत्ययनिमित्तं प्रात्तं आइंनाश्च प्रत्ययइत्यन्योन्याश्रया
त प्रसक्तप्रतिषेधेतुनकोपिदोष: क्नाशमश्चेति स्त्रेणधकरापथनार्थं पुनरणविधानं प्रतिषेधे प्रसंज्ञापकं तदाहुः अनेनमिरसा
नंशिनितुप्रतिषेध इति नन्वेवमपि ण्वादा: शिजाज्ञस्यसःप्रेडइत्यादिकमसिध्यतीतिचेन्न अत्राहुः यदितुशिनीनियकुशीहि: स्या
त्तदाप्रस्यादोषदोष: किंतुकर्मधारयोऽयं तथा शितीत्यत्र स्वंश्रकत्ताकारादी प्रत्यये परे इत्यर्थः धातुग्रहणाक्षिप्तं प्रत्ययस्थाशि
तीतिकर्मधारयोऽयं विशेषणादविषयस्यप्राद्रुइत्यं ज्ञकाशकारादि मिन्नप्रत्ययविषये आत्वमित्यर्थः अत्रपर्युदासेपिनस्य
दितिशिति अत ओणलु: इह अंगस्य स्थानुवर्त्तनशानेप्योनितु पक्षितार्थकं प्राद्ंता दंगादित्यर्थः आतोलोपइटिच। आर्धधातुक
इत्यनुवर्त्तते शीङ्गपुइदिक्डितीत्यतो: विक्डितीति वर्तते तत्कलितमाह अजाद्योरार्द्धधातुकयोरिति अजाद्यो: किंग्लायतेयक्जा
ग्लायतयङ् दासीयइत्यादिड् नमेस्तवचनं सिद्ध आर्द्धधातुकयो: दित्यांति यांति यत्तरेशदाने कर्मण्यतिहारो धातोर्लङ् नमेस्तव
स्वमिद शयिषंति श्नंत अजाद्यार्द्धधातुकस्यकिंत्वनदधिवार थिमेत्यादिषु आतोलोपमिहावधिदधि स्थपधिस्ला दिस्थासिद्धयस्व
वे: श्मिन्किशेति थदमावदःस्वमिनिजेयं यद्दितुइत्यागमस्याग्रहत्ते व्याख्यानात्तला अत्र क्डितीत्यतदार्द्धधातुकस्यैव वि
शेषणं नतत्तयो: साधा चरामदृहश्न स्याद्धुतार: इद्राश्नदानद्ाण्ण्दादेशो: वरुंडनेइङ् रक्षणेधात्वोर्ददाडु धाञ्च धारणपो

पणयो: धेट् पाने अनुबंधनाशनेकांत: नादादेवं इपदेशोदत्यात् नौदेधुधे तामद्वक्तणेसाधात्पवममति: एवं नदाम्यसाश्न्यश्रा
श्रयाश्रयादाश्रयाश्वरापतिविग्रहः दाधेरघोदितेति सधत्वनदेधघोध्वनेरस्ताइत्यादत्यर्थ: देप: पित्वमिह प्रतिषेधार्थं नत्वनु
दानार्थं अनुदात्तोऽयं पिनाविति प्रत्ययस्यैव पितो: कृदन्तत्वात नतदेपोलाक्षणिकत्वात्स्पष्टप्रतिषेधइतिशोर्यं पित्करणमान
र्थक्यप्रसंगात् इहमेव वस्त्वे: पिदंगाभावादथश्लोण्वविशेषप्रतिषेधरिभ्या थाया जापकामित्याहुः अदावविनि। सिंहानदाहि: स्नामस्य
र्थ: इडशानदेवागिनिदश्नावेन अवदातंसुरवंशुद्धमित्यर्थ: इड्ढत्व उपसर्गादिति नादेशोनंधर्लिङि मास्थादीनामिति मास्थागापा
जहाति सामित्यर्थ: साभावेगामादाग्रहणाविशेषोपिमाङ्मेङोरेवग्रहोनोलिङि किस्वास्मिन्भवात् स्तागतिमित्तौगेशाद्वेगाङ्
गनावितिङ्मग्रहणेनोदिङि कित्वासंभवादेवपापाने ओशाद्वत्सागसो अंतकर्मणिदेयात् धेयात् मेयात् स्थेयात् गेयात् स्था
तदेयात् अवसेयात् आर्द्धधातुकेकिं मायात्मायातं मायु: किनीति किम सास्थीष्टइत्यडीडियुङ् शीयत: क्डितीत्यनुवर्त्तमाने
पि प्रक्रनापियोगितथा किंतीत्यस्थितानुवृत्ति: कृताविभाषाधेट् श्विलुदीत्यनुवर्त्ततेपि धीत्यस्मात्कर्त्तरीति वननदाह श्रेष्टङ्: वे
त्यादि अदधदिति चङि आतोलोप: श्वयतेस्तादस्णमप्राप्तविभाषेयं विभाषाधा इणश्च क्षत्रियार्थेल्पतोलुगनुवर्त्ततेत्यतिस्थत्व
त: सिव: परस्मैपदेष्वितिचनदाह सिचोलुगेवेत्यादि धेधुरिति अवइतिकेर्ज्नस परस्मैपदेषुकिं च्यत्ययास्व यमस्म इह आर्द्धधा
धातुकस्यइ्वलादेरितिङ प्रवर्त्तते अंगा: सिचीत्यत: सिजग्रहणं[illegible]न: परस्मैपदग्रहणं चनदाह: स्था: सिचश्चति
त्यादि अपंसी। त अधंसिष्टं वर्ताविव्यरंसिष्ट अदंसी अनंसिष्टाम परस्मैपदेषुकिं उद्धायनमारअरस्त अरंसातांवान्यस्य
किम स्येयात् येनत्करणेधापनितरस्यो अयासीन् धवास्थेत्यद्वाति व्याख्यानात्तद्यान्तरे जहातिस्यतीनामितिनिश्चयपत्तानिर्देशा
द्यात्यांसारस्वयादितिभाव: एवंधात्वासेति पुंवित्यायपिस्थने देवग्रहणमितिबोध्यं तेनास्य अर्तिह्रीतियुगवसापयति धैमे
शेषयति शयति गाद्यर्थात्यर्थ: औदिनस्थैतिनिशानस्व दान: श्वेशानभैन्यविलि: स्मर: अदंनत्वादितिकेनित्तु धंगाहन

571/1982

न.कौ.टि. परिमाणायाधिगुणाभावसमर्थयेति प्रायंयोगाप्रदे गंथांपादानं गंथयहणं नन्वेवं कर्मणो धात्वर्थेनोपसंग्रहाद्कर्मकत्वं नतिष्ठति
कुसुममभिव्याहरियोगानासिध्येदिति चेन्न अत्राहुः यद्यप्येवं तथापि कर्मणो धात्वर्थोपसंग्रहस्यैव धातोरकर्मकत्वं नान्यस्य भवति हि
७२ शीशति नस्तीत्यादेरकर्मकत्वं तदर्थोपसंग्रहीतकर्मणः कर्तृनिरूपणात् धात्वर्थो कर्मणः स्वतया तान्त्यकर्मकत्वेनेति आशङ्काभि
संयोगयोः अवयवेन तदनुकूलो व्यापारः क्रियायत्तेतेन शरीरं धमनीति विवक्षायां धमतीति प्रयोगो नत्याहुः अपि संयोगेस्वरूपे
धमति अग्निना संयुक्त इत्यर्थः स्थैर्यादिति पर्ही अतिनियमेनेत्वं कुडि अस्मात् स्यादभ्यासे भवतीति विधानात् अभ्यस्यतीत्यर्थः
मन्त्रो ध्माध्मातः अवादिति गातिस्थेति सिचो लुक् स्वप्नसंयोगादेः किमनवकाशं चक्रुः नपरकरणं स्यात् स्वमसुरात्मार्थे लिटि
नस्तर पृथिवी सा स्कदृतनामिति गुणस्यन्यायभावत्वान् नकारोसंदृश्यते नयते दीक्षितदीत्यतो लिटीत्यनुवर्तनादाह गुणः स्या
दित्याति अरत्निकेमिते लिटीतिमाचो व्याख्यानं तद्यादर्शनं नवस्यादिवचनादकर्मकार्थिकानिप्रतिनार्थत्वात्तथा नदृष्टिः संगह
नदिति वाच्यं परत्वेन गुणस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः गुणोर्तीति अर्तीति भ्यादिष्वादीयग्रहणं सुपमिति ह्रास्वस्यैव स्वरूपोच्चार्य
स्मिपानिदेश्यर्थः स्वीकरोति अर्थः गिरुः स्वनदस्मादहनिवर्तनेन संयोगादिस्तेन विधीयते तदाह संयोगादेरिति अर्तिसंयोगाद्या
यदस्य कारविधेः गुणग्रहणं विदितयोगानं अयदः ऋद्धिनिरुपान् यत्यनुवर्तनेन च्लि तदा विधायमाणोरिङ् गमेरिच्छः स्मृति स्व
शयवद्यपाद्य लिङः गृहेणाभ्यनानुवर्तनादित्यनिभेत्याह यर्दीयासीति आर्धधातुके उद्यतेन हलन्तो धातुकयोरित्यनुवृत्तिर्यायो
ननयावलिनार्थं कथनमिति ज्ञेयं संयोगादेरितिकिंस्यात् यातीति किं संप्रयोगा आर्धधातुके किं द्यथान् स्वरूपतायोगाः स्मृत
रिति स्मार उपदेशात् लृत स्मान् दत्स्यनुवर्तनेन च उक्तविशेषणमित्याह स्मार उगन्तादिति यिनः थिनवान् थिन्वा भूतः भ ७२
न्ताः भतिः गिरुपायणं स्मृतः स्मानित्य स्मेति स्मृः स्वर्गीड्रतिनकितस्यात् स्थित्यत्र प्रमात्यतद्धितेत्वमसंगात् स्मार इति
किंनागरिलः जागरितवान् इंगतिस्म कृपाद्वाकर्तृकृतः इंकृतवादिति सिध्यति उगन्तात् किं वायितः वापितवान् पुरस्ता

573/1982

दित्याह आर्धधातुकस्येत्यस्य हस्येत्यादि विशिष्टान्नाम्नो चेद्रक्षा कृतोयाद्यन्तिवेयकांठान्तरम्यसामर्थ्यादित्यर्थः निमेषमाने इति स्वतंत्रस्तः
स्वतःस्त्रात्य यथा तिमानः स्मृतो स्मृतिः स्मरिष्यति स्मर्तुं स्मरति स्मर्तव्यः स्मेतिनेसंबध्यते पुष्यादियोगात्सम्प्रत्यस्मरणात् आङ्गा
स्मृहशाधिस्यथा गमनसकर्मकं तु समस्त्रिस्यांसा स्तुत्यापरस्मैपदिनः शासेरिवेयाहुः असस्त् आरत् धारयदिति किंदर्यभारच्योपि गुणः
परत्वानपास्यत्यापि भवति परत्वेन नदुपधान्त्राद्रिरित्यर्थः नित्यमितिस्यादिति विभाषास्मिन्दुशोरित्यतो विभाषानानुवर्तते इतिभावः प
कृतिनेव कर्मणोटिस्मि गुणतात् यथापि सामान्येन गतिरिक्तातथापि दवदत्यस्यवादिरिक्तेया श्रवतिपदं यस्तो अस्य द्वानामितिवस्य
भवतु अस्मद्रायात् अवस्थद्वानार्थदर्शनात् सुश्रूषमाणः परस्मैपदं पृतिं असारः अर्थात् सुखसौस्वः चसः अह्वयं धातुः सार्वधातुकेतदादि
स्वकारात् कर्तव्यः निमाय्धमित्याह इष्वयो धृष्टिः स्तौति स्तौनितिः स्वरो धियो भवति नोप्रवति सार्वधातुके इदुत् कुरुतः असंयोगा
पूर्वतिनिः अस्तुवंति असंयोगपूर्वग्रहणं संयोगापानंतुः प्रत्ययस्यैव आसुवंति स्वाहापियादितिषेधः सिध्यति प्रत्ययविशेषणत्वे
अस्तुवंतीत्यत्र विषयः स्यादिति भावः स्थादिति यत् स्तुतः अत्यत्यायुप्रविशदो प्रत्ययस्य हस्य भयवेत्य अनेन आर्धधातुकस्याय
धातुकस्यात्मनेपदादित्यादिना किमत्रवत्थाप्रत्ययं नैरदुर्लभत्वात्तिवाति इत्यत्रातिप्रसंगवारणार्थं तद्ग्रहणमिति वाच्यं अनेकान्वदस्यनुवर्तनेनोक्त
दोषाभावादित्यत्र अत्राहुः अर्थोक्ति पिनोभूतिरिति छंदसि निशादनाद्यायायाद्रः लुङि ओमा दीर्घ इत्यादो भूसुधोरिति गुणानिषेधो
नप्रवर्तते अनञ्यमाधायामपिरुङ् लुक् सिद्धत्व नियमपालनादयोः नातिसादवेन्निति प्रसंगवारणाय कृप्रकृत्याग्रहणं कर्तव्यमेवेति छन्
शरणात आपवाद व्याख्यासिद्धविदरः स्वतः भवतीति भाष्यकारः एवं च सार्वधातुकपरयोः कृते स्वेदः स्मृतमिनाद्यदेकाचस्य
धातुरिति रितश्चिदिकृतयेयायांका पानिरवकाशात्वपदनुरूप्यमावत्स्य धत्वात्मत्वानकत्वासंभवादिति दिक् इतिविधेति भारद्वाजमि
यमादिषु उत्तात्यकृपिदुवेति कर्तृत्वात्किमदिनेतुषाद्यः गतो गतेयातदति पूर्वरूपासहसवर्णदीर्घत्वे अतो दित्त्रयदिति प्रवर्तते आत्म
नेपदस्व ननदाप्रवदति प्रवर्तते इति न आतांते पृतन्यसस्मिति भावः संग्रावेद्भामसंजगेजगरोतिगातां गासक्तसंनैवगाव गमिष्ट
अगात अगाता अगात नवसंति गातेइत्यादेना तडः परस्मै आस्यावरित्वार्थत्वात् आदेशाड परस्मैपदस्य वरितार्थः एवं चापेक्षितानादे
क्षितविध्यागते पूक्षिनविधिर्यात्यानीतिभावः स्थानिवद्भावेनादि लाददतस्मिद्वत्वादिति भावः आदादिको यमिति एवं गातेगावेद

स्याद्दादा नामा नामा णो: परत: आनीति· तद्‌स्य स्य अदन्तिचांवेव नास्तीति भाव: कृते तु नमेददाति नचयातेणायेद्‌स्यादोषा या चाद्‌सवर्णदीर्घे
न·शे·नि· स्याद्दाद्दा नामा याणो: परत: आनीति· तद्‌स्य स्यादन्तिचांवेव नास्तीति भाव: कृतेनाडि· नामाकारस्य दस्यादिति चांक्ये पंचमीसमासपक्षस्यान्तरा स्पृ पग
हतेन तु पूर्वस्मात्परस्मै साधियोवर्त्तनस्यानिवत्‌रात: कृतेनाडि· नामाकारस्य द्‌स्यादिति चांक्ये पंचमीसमासपक्षस्यान्तरा स्पृ पग
मादिति भाव: कुर्वंति कुर्वे क्रियेति· स्यत: कुड· इति अस्मात्तचाद्यचिविह्रत: ववयोरभेदाद्विक्लव: इत्यन्येभेद· इति सम्यक्तेइति
२३ नतु नेमाइति न थाथि इतानंस्यात शिष्ट्रिमये आत्मामावेन मात्वा भावाद नोट्रिमयेक्‍तान्वेयस्मि· तृणातंडुलं समेवमानिपदोन रेव
माथानांग्रहणाविस्यात नतस्य स्याक्षणिकस्यामाधाथग्रहणथविद्योपदस्य स्पृपगमेदुर्मानाति सिनोस्याराबेशतिमाता शतिमास्य
नीत्यादायवनियमनंग: स्यादित्यत आह नचेतियुक्त्वादिति अयंभाव: युसंज्ञास्वे शणित्स्यते शणिथयतीत्यालो णत सिद्धये माध्यकारोति
थंसिद्धांति तंनेर्मदवेदो निगल विधोशुमेत्स्यस्थाने युग्न्‍कृतिमाडि·ति पठनीयं युष्मक्ञ्कृतिष्मा·डेतिहं य: यक्क निष्पक्त स्थेयालो
झायांसं नियानात्मवीनरयोरवनदायस्याति: नाविमासाने इत्यचमीनातिप्रिनोत्योष्यातिव्याप्ति·माडि·तिद्धाराद्‌ बंधकस्य वपठि
नवादिति क्रियादो शेनाति इष्यते लिंटिपरे द्विर्धापदिक्त्यादेशा स्ततघविद्योथ्यविहितेन क्रियादेशन द्विर्भावस्य बाध: नचैवं थाय:
पांच क्षिड: स्याग्निविरोवस्याचारविविधावविहितवात्तात्यां द्विर्भाव स्थादिति वाच्यं विषयसप्तमीमाश्रित्य लिङ् ·इ स्ते: स्पाग्‌व तयो:
यत्नवात क्रियाद्रायिथोद्‌लिटीतिपरस्मस्थवनतु विषयसप्तमी स्थानुरोधात न देतमवथति द्रयते इतिस्यते लिटीति द्विर्भावे
यद्यपि वान क्रियादेशात्तिनुवान्त् परस्थरन्ध्रायका शाथोरिव परस्य वस्तीयस्त्वात क्रियादेशो विनादित्व स्थसावकाशयले द्विर्विवादि क्रिया
देशस्य नत्‌सावादिति द्वित्व· स्याथोरिव इरादिवृ· सिचादिति सूत्रात्मनेपदे षितिनवृवर्त्तितं परस्मैपदे सुगातिस्थे लिङ्: इरदेव्यो
हस्यांत्यादान अम्भिन अभिपातो माध्यभाष्याणक्क चिद्वर्णाविप्रहो नोत्यदृदस्मापितपरकरणालिंगमित्याद्ग: अस्त्वदति विधीयमा
नस्यसवर्णस्यादेशस्तेऽपिनपरदरणाभिरुयर्थं नचाथदीर्घ: स्यादितिवाच्यं कुमारस्येत्यनेन यतनिसौ विहितस्य याथ्यं थे: नचेव मपिद्रुत:
२३ स्यादित्यवाच्यं युतकृतयसंगेयुतस्यविषयस्यतद्दतित्सिद्धांतादिति दीड·विदायसा आदाद्यानविदायस मितिपाठस्तनावरद्‌ इत्याद्ग: स्पृत
इडांतो: किरिति गिरिति शीर्णा: गीर्णा: स्तीर्णा: थाता: किंमात्तृणां इत्येतान्यामिति परत्वाकृणादेशो भवतदलिवक्त्ये किमिद·नामिक
मितिचेत्स्यात्: पयादयंतरयं प्रवत्‌ मितिइ ह्यसे वार्तिकमिति भाव: नुतो वाद्यादिषु यत्नहृतो इत्यनइ इत्यनुवर्त्तते यथा लिटीत्यतादि

515/1962

शिक्षणं इतिचमाद इदोदोयेया दिसिवय नलिकोस्थानेत्यनुवर्त्तनादात्वसेदोचौनेति मात्वथ आभ्यासस्येतिच्छेद: अभ्यासस्य विकार
र आम्यासापन्नाचसनयनइतोदिसंवयवितुहस्वइत्यवगृह्यनतदतिदिनिर्देश्यार्थ: स्यादेवताद अभ्यासकारस्येति ह्रस्वकारगुणाति
वद्धायांत्त स्थर्यतिरुपादिदायामित्यादिना मन्यकोसमर्थसाथ्यस्य सनियडि·यपरे इति आत्स्यायांघातिपिपति अभ्यावृत्तेइत्यादिना सिद्धेत्व
मस्यदोषकाति मागस्थव: हित्वयसंततस्त आह सप्तंतस्यति नवुसमसीपक्षेविसन्धुरोरपहितस्यादनुगृहतिभागस्थआपादतस्येवकुपुष्ण
नीति सनेइत्यादित्वप्रसिद्धस्थोपकारो ह्यापस्य अनादि द्वितीयस्यति द्विपाथवादिपद्यपिनिमित्तस्यकासिदतोकारे आह आहतु रिसादोति
रिपरत: ध्रुवंनामास्यादिक्तनं क्षिप्रतथायपरा ह्यापणसामर्थ्यान्स्यद्दो: स्यादित्सस्तुपगंदुरात्यमितिविदमेव अधकारस्कात्‌वाद्गांस
त्वात नयादिति: स्थपिवथमित्यचायपतिरुते यतो नाशहस्या शृणात: सिद्धति आकारामावेतुकृत्लोपितिथ्यनस्वस्तेन सिद्धेत्व किंचपि
पाठियथाप्तयधुस्मानीय याह्योरस्यस्थानिवद्भावदलंतलक्षणोस्कृत्वदस्य काराभावेतु स्था स्वतुम अपि च पापस्वतदृत्याद्युनस्तस्या
निरवात्लनउपथायाइतीहहिनं प्रवर्त्तते अपि च यस्य दस्तइत्यत्र पस्थितिसमातमुद्धपयर्यादि यायोरत्नोपमापूर्त्यर्थमितिसर्वसंमतं तथाच
अणपचिंइस्यादीयत्नोपावदावस्तुमितिमन्यतोरितिषष्ठ्यस्यसूनाण्याहियद्: कृदिप्रत्ययलक्षणोनेयकृत्वादित्वं सिध्यतिपरस्मर्पादुद्धित
स्यांगकार्यत्वान्लुप्तनिषेध: प्रवर्त्तते तिदिदल्लाचद्यमारेति आर्जितनिशानार्थादिति भाव: अर्थादर्सतिति धातुपाठेपाने भोजनादिस्वर्थे
इत्यर्थ: अनन्वयकर्मति माधुर्यंपस्तेद्गुक्तेवलचरितार्थत्वादपूर्वंयस्यकृत्यादित्वद्लगफलादृष्यतात्पितद्स्यादिति भाव: एवं चात्रपूर्व
मात्रमाम्नेपिन्यादस्थ्यादिय्योमित्रान्वदित्यक्ति तइत्युणानीति यद्यपिदल्संताद्दीतिमन: किन्तेनापियुणाभाव: स्मासम्मस्या पिद्धभावा
थंसृतं इवेवचाप्रयणोयदनिर्दिष्टत्वं तरा प्रयणादिभाव: केचित्तु: अर्द्धव: कृत्यपरिभाषयाद्विसवस्वहलंताद्दीतिस्येथहणामितिनास्यता
यंसनः किन्नमित्याद्ग: स्परास्य: राम्पस्यसृपन्त्स: लिटिरेरमात: कुडि· अस्थ अस्मान्नतुतभसहितसमकृत्यित्वं सिद्धिरादिस्यदल
दृ: समालिटिसमस्तुडि·अत्स्थेव: सर्वस्वनिशायांसिवादिनामित्यतावेतिभवत्तनेनेविपसस्युसाहृति परिष्कृतीतियसमहत्रेकविस्मृ
दित्वंयति नस्यामादिसमित्याद्ग: नपुंजरिति गमद्दवेस्कथायोव: अनुहत्तस्य आदेचउपदेशेशित्यत: उपदेशेहत्यनुवर्त्तते उप
देशेति स्पृदयुनिइत्यान: रुदुपव: किंयनाक्षयातिदि समय: अविज्ञाति किंमत: अस्यपदिति कृदिवादस्: स्यचास्योतिसिद्धिरस्यवादि
रुग्धपत्राणिच अयाणीदमाणी दितिनेचिदुरादर्शेन न्यामासदिकमित्याद्ग: अयंसौदितियमरपतिइस्को निसकपतामसृन्यइत्यनुवर्त

न॰वि॰ व

१४

प्रातेपरिलिनमादः मस्यादिति आमेवदेचुनिस्तपाति पुनःपुनरसपदीत्यर्थः विभाषास्त्रिरङ्गेः क्वादिनियमान्निषेधातेविभाषेयं सक्ति
तृङ्गेः कल्पिकं समर्ज दक्षो धारकेतिति स्रः स्वरवान् दृपः दृपवान् अदाङ्स्तीदिति वदव्रजेति वृद्धिः अदाङ् सा अदाङ्स्तृङ्कर्वति अ
नुदातस्य॰ रेत्यप्रवाधस्यतीति धलपरलमद्रावः अथाश्चिदिति अस्तिसिचृप्रतिर्डवृद्धिः धलादिभावद सिद्धसेवने सेवनासिद्धिस्य प्रकरण
नं विदस्तितदृ संवननमात्रं सेअसेदनड्ाप्यसोदस्सर दितनिवास कितेर्याधिप्रतीकारादवेवसनिस्कृतं तदुदाहरति चिकित्सतीति रोग
मपनयतीत्यर्थः ग्रच्छंचिदिहस्मति निग्रहातीत्यर्थः क्षेत्रनणांचिकित्सति अपनयतिनाशयतिवेत्यर्थः अर्थांतरंचुरादिरित्सकंनतदुदाहर
ति केतयतीति परसमवायं समवायः संबंधः मेजदिरिति द्वपकृमञ्जेवसंमजस्यतीति कुत्सपले लिपदीमो अजिरादिति शलवृतिक
कृत्वपले अत्रेमानामिति वस्थावतिलोपः यजदेवदेवयन्त्याक्षिदेवतादेवानविधिपितो इत्ययागः लिङ्यभ्यासस्योत्याद्यशंका
प्तपियजादय पदस्यस्तरणंदृस्यावर्त्त्यादयः यद्यपियजादि कृति मज्जनीतानामभ्यासस्यसंप्रसारणंकृते अकृते विशेषोनास्तियापि
पतंगवदृक्षणं पर्वतैतलथात परकर्मकृतयतं स्तविशेषः स्मिंसप्रसारणस्याकरणवत्प्रत्यवकारस्यसंप्रसारणंस्यान्कृतेतिद्व संप्रसा
रणावसंप्रसारणइतिनिषेधाय्यदिविदा दितिविदिकं विवक्षति पिपक्षति वाविन्स्थपि आगणातायजादयः यजिर्वापिर्वहिस्त्र्येव सिवेज्
वेञ्हस्त्यादि इन्वदीत्यस्यतिथ्वेतियजाद्याःस्पृतिमेनय १ किंतिकिं इयष्ट इयष्टिः स्त्रिः इष्टिमं ग्रासव विनशसीनांच धातुसदाय
स्यावास्तिविधित्वं नदुसकप्रिसोमः पितदल्यादावतिप्रसंगवारणायधातुः मकारस्यचेदशमेवति नियमार्थतासीदृष्ट आदेशअभ्यासाविति
मर्थस्यस्यनानितिचैव अत्राह आदेशावयवसत्ववारणाय आदेशेचात्संज्ञास्यादयरः नद्गुणरूतवाद्यभिन्नसकारस्यवेद्वाति आ
देशरूपस्येवाति नियममप्रसंगवारणायप्रत्ययग्रहणमपिकर्त्तव्यमेवेति अवान्मीदिति वदव्रजेति वृद्धिः सः सीतिनः असिसिचदसीदृउ
ह्माग्रपार्थइति इत्संज्ञायामिदितइतिनुमस्यादिति भावः ध्वायेति धद्धिस्यधसराधिदाहैणाहेसइदितिनिषेधोऽप्रवर्त्ततइत्याह शङ्कियाव
पि यद्यानियस्मातः जिनाति जीनः इतिवयस्दाहरणं नास्ति किं नितुवधिसापियजादीनामितिसिद्धयजादिपुवचः पाठात् अनयारा
ससंप्रसारणमपिसिद्धमेव इतिसंप्रसारणं निषेधस्य किटिचयाधइतिनिषेधारंभाद्प्रवर्त्तते तस्मात्कृद्धित्यादिपुवयिपदणसप्रार्थमेवेति
वोध्यं चप्यास्या प्रत्ययस्यवेनवयायइतिधराम् प्रयत्ने वदाद वेथायथेति चाचकितीत्येवस्त्वचांसिविचयोपइतिथकृतत्वाद उपदेशोत्
नइति निषेधमार्वदयाद वयेत्साप्रादभावादिति नदुध्वास्थानिनसासो विप्रत्ययान्नत्वादशानिवदृत्रिजेनासाविह्नसानतसंस्रसम स्मिति १४

573/1962

न अत्राह गास्यायकार्यहिस्यानिवद्भावानुल्लिक अ वष्यास्वदिनानिनपस्यवास्यापिचपि सोत्रणादिनि हिनयत भवइयत
ग्यविधित्वादिति सत्रान्निदः किं इत्तं उनबान् नखोलिटि किति यानाब्यात्याति हल्दादिशपत्नाधित्वनिहलादिशायतु वस्यसंप्रसार
णस्यादितिभावः भजनाः कारवान्नावास्यानिदयान्तिवदृभवतीत्याशंकायामाह नियमिङ्निः वीयादितिमाप्रसारणो अकृत्सा
र्वातिदीर्घः इयङ्भादइतिनिस्सात्याव्यापि अकारणरूपइवरूणवाजगन्धनइत्याह नमावमाधयानान्यन श्रुत कृतस्तस्मान्ददाद
ह्वादुताजुहूनिरभ्द्रताविवस्मादहितकर्मणिप्रयोगात् हः संप्रसारणमभ्यस्तस्य चेतिस्त्रं योगविभागेनव्याचष्टे अभ्यस्तस्यचेति पूर्वयो
गस्यवाचसंबन्धइतिसंप्रवर्त्तनेन जुहावपिप्राति अजुहवत अभ्यस्तीमविप्यलाइअदिति अभ्यस्तनिमित्तप्रत्ययपरद्विर्वचनायोगव
ह्वजः संप्रसारणमिति फलितार्थः अभ्यस्तस्याली सभ्यस्तः सनादिस्तस्थयाहेन नयहूतिभतसस्थतादिवारव्यानस्यसौकाराते
नजिह्मायवाधिपत्वोत्यत्रंह्वसः संप्रसारणं नभवति अभ्यस्तादिनिमित्तत्वाभावात् अतएवणिचाह्वितिनिमित्तत्वेनतिह्वः संप्रसारणमिति
योगविभाग इयंतद्मच्च आदेस्मपं लिपिसिचि लिपंउपदेदे पिनस्यानो अलिपत अमिसचत अङ्भदितीति अनुरस्यसंयोग
गनित्यादादा शकशयाम विभाषाया लिपिषदि र्वतिनिस्त्वाप्यात्ति पूर्वस्य अमिदाहवर्त्तनेइतिभावः उभयत्रविभाषेयं लिङ्गे अ
नुसात्तानित्यप्राप्तमाराधवाप यङोरेः गत्यार्थविभाषा आपत्यनेगेपयनेसंप्रसारणंनेति प्रत्ययास्यास्यादिति भावः
स्पयतेरः अत्रांस्यपरिभाषान्यस्यमाद इवारस्येति यप्तपति अनोलोपस्य नभवति आर्द्धधातुकोपदेशायइकारांतनिमित्याख्यान
न इयर्ति ति जनुपधगुणात्पत्यया अंतरंगत्वादतिभावः अमस्योदिति नन्विद्अंतरंगत्वाद्गुणायादेशयोः कृतयोर्नस्याह्लदिनिष
धा भवति ति त्रिसदनमिति स्थितापनानितिचेन अत्राह नासिच्यं अरंगभस्तीति ज्ञापनार्थापिस्थिगृहणं नेदावित्यनिति इविर्यार्थाह
भुगनानां च नापदी नानांरनिसिच्यादिपंगाभ्यादिरे भवति अविराधीन अविरायीत अवेचायीत अवेनायीदिति णिचि योवयो
रिति रदुयादरणं नेनाति उत्तंव वर्णितकृतो शास्थनेनादधरणं दुदु पाधर्ममिति दुदुं पनीति दुंपनीत्यर्थः दुदुपस्तोपदति क्रियस्य
प्रपञ्चत्वात इति शब्दस्य फलरीयइ नानायं यादृच्छादिस्यानदिकारांतानां संदिलंस्यनइति निर्देशात्केचिन्नुईरः इतिदीर्घाश्च
वेणाजाना अपमिति आसितइदंतात्संवादीर्घणवसिद्धरियइः अनपदुर्गादित्याह अतिस्यमइदंनस्वेवैरिण्याक्नुइतियथासवणे

न·लो·नि· [illegible]

३८ [illegible]

[illegible]

579
1982

[illegible]

त॰बो॰टि॰ नांतग्रहणाच्चांगाधं उत्तरार्थं हि॰ भाष्यकारस्यापि चरी नित्यता निसया नुवृत्तिरिह नस्य भ्यम्लस्यति उतः किंपाति पस्तिलु। कीर्तिर्हि थे
केवति से मनि शालु इत्यानिह लि॰ दिंसयाति यथावा आदुत्तमस्यल्याद्यागमपि त पितिकि पुनः स्तः नार्यं तिस्थतिकि पायति शयति
३६ सार्वधातुकाकि पृथान नशादि छ पित्त्लेनिल्यारव्यानादिविवहि गांव्यः किंदा॥ शेति याल्कः दे चितु॰ पुयात स्तुयाहित्यादावपि
डि॰ श्यपि त्स्यना पितस्यात ल्लत संज्ञापूर्वक विधेर निल्लनाहितिभवतु अन्यथा उत्तपाद्दित्यं वदे दिति तुरूस्तः तु॰ स्तो त्राधानुसिंतिव
स्थाति अपिदर्थसिति स्वयः परस्यपितः सार्वधातुकस्य निधा वा व्याख्यानं न्यायादिकरूपीन॰ सर्वी जइत्यापिसिद्धात्ननि भावः शय
मान्यदल्लणकुत्वी सं अश्यसीति अश्यति शाम्यमल्लं उदासिदिकरणस्यलुकि सामहत्वा दि सार्वधातुकमवंतरं संभवति इनिकाशि
कायामुक्तं अपिवाल्लत्तनुत्सः आश्यम॰ सार्वधातुकत्वं संपीति परं तत्तत्वमत्स्य शमिदं छंदस्यव उर्णोते विभाषा उतावृद्धिरिति नित्य
प्रासविभाषेयं हलादौ किं उर्णानि नियंति किं उर्णुतः सार्वधातुकं उर्णुयात उर्णाते रामते उर्णोनिलुवहा वा वाच्यइनिव स्पमाण
स्य आममावा पिन्लल्लिति भावः नेश्चः अनादौ तिनिवर्ततेसंवत्सधारण॰ पाठ्यग्रहणस्य तु प्रत्ययं योगस्तदं नदाह अवः अव
पराइति इति दिपति इति दिपति अोदिति पाति अर्द्धिविपाति नेङ्गा इत्यादि ईक्षते सनिर्दिष्टविसिवत संयोगादयः किंपाणि पिबति अधि
रिपति अवः पराः दिंशाकीयतु मिछती नित्यं कनना शल्लिर्द्वि दिल्लौ यि वाति इदानी रस्य द्वित्वाभावेपि दत्वा रस्त द्वित्वत्यतण्ववः पर
त्वाभावादनुशास्यति उपदेशानन्तरस्य नालं दृशस्त्या सिल्यतन निभारः पूर्वत्रासिद्धियमिति अत्र द्विर्वचनशब्दनषाष्ठमा ए सिकंता
मयम्यात नचयाष्टस्य उदिपाख्यात आदिद् इत्यत्रादल्लणं आष्टमिकस्यनुदोपाह्वति इहापिपादीसंघसंदृश्या दिति द्विर्वचन
सिद्धत्वः असिद्ध वत्त्रि पादीस्थकार्यात पूर्वमेवद्वा तस्य द्विवपश्चाद्वा पूर्वं द्वित्वं तत्का शब्दं ल्लाने पार्श्वत्याद्विर्वचनं तल्ल
विनस्यान्नेनदादाहेति समानन्यायीयस्य नियमन द्विवचनं सिद्धति किञ्च समंतइत्यत्र ऊप्स्य चत्वेरकारस्य द्वित्वं पूर्वत्रासिद्धे
पशोद्वित्वं स्वत॰ शितिस्प नारस्मादाकुर्त॰ अन्यत्र वस्यां प्रपास्य इत्यत्र अध्यन यन दकारस्य सिद्धाद्दकारस्यापि द्वित्वं क वत्रमेवस्यात॰
दिस्याशिति अन्यदति वासस्य द्वित्वं आद्रिर दित्यपिनामधातुप्रवर्ष्यति उभौ साभ्यासस्थति अनिनेति सिद्धिनिगत्तं कत्वाद्वि
वचने णत्वक नौ प्राणिणत्र प्राणिणिषतीति सिद्ध मनिसूत्रमिदं ज्ञापकमित्यर्थः एवंच प्राणिन्यायत्वादो द्वित्वस्य णत्वाभावामि ३६
द्ध॰ विभाषा णोः गाद॰ कुटादिभ्य इत्यता ङि इति विज इति तदिति चानुवर्त्तते स्याद्वायनाह इत्यादि इत्यत्र इत्यादिनवगुणविकल्प एव

581/1982

तुवइ॰ गुपोर नेनाम्यस्तस्यः सीत्यत पिनिसावधातुकेइति उतो वृद्धिर्लुकि हलीत्यतोहलीति वर्त्तते नशह हलादौ विस्यादि उर्णोते
विभाषा सिविति द्वीति सवर्ने सीत्यत इटीति चानुवर्त्तते इत्याशयेनाह इडादावित्यादि स्तवीतीति तुरुस्तु शम्यम इति इडा वस्तु यक्रम
इत्यत्र परस्मैपदे इत्यस्वेरात्मनेपदे तु नेट् आस्मात् अतोभातोल्लर॰ पराना विदेलटोवेति वर्त्तते ब्रुवइत्यत्तदा दिम पंचस्यंतमतिमंतु
मन्यंत मित्याशयेनाह व्रुवोल्लर इत्यादि वर्त्तमिति प्रक्रियालाघवादाहस्तद्दीत्येवमक वचमित्याङ्कः ब्रुवई हलादेः किन्न सर्वाणि पित॰
किंतुनः करोति यत्वा विधानादिति इडागमकृतं कवासित्वाभावादिति भावः इण्यतो इयङ्कपवाद इति येन नाप्राप्तिन्यायेनेति भावः
गुणवृद्ध्योस्तु परत्वाद्स्य वाधको अयनं आयकः दीर्घड्गणः किति अत्रलोपाभ्यासस्य त्यतोभ्यासस्येत्यनुवर्त्तते व्यथालिटीत्यतो लिटि
इति वा किंति किं इयाय अचवदति इहा दीर्घत्वे तेपभ्यासस्यासवर्णइतीयङ रूप सिद्धः किंतीति विश्वः ननु दीर्घस्ययङि दीर्घविधानमुल्यर्थ
मितिवाच्यं इयतु इस्वरित्यत्र सवर्णादागं वलीयः इतियणिकृते दीर्घविधिरावश्यकत्वात् किंचलिटीत्यनुवर्त्तनमपीदल्पर्थमेव व्यावल्याभ
वादितिण्यताप्यति एतद्यतानदत्वायंतु इइहि उत्तमे अयानि अयाव अयाम लङ् मध्यमे ऐः ऐतं पत उत्तमेतु आयं पेरसं इत्यादिति अकृत्स्ना
वेति दीर्घः एतंलिङि॰ इह आदेशानुकृतिस्वरूपकथनार्थमसिर्पं किति लिङीत्येतावतैवेष्ट सिद्धः उभयत आश्रयतत्त्वेव परस्य कथमा
दिवद्भावः स्यात एवं परस्याद्विमत्वात पूर्वस्यांतवद्भावेन स्यादेकस्याभावे क्षयापारतन्त्र्या विरोधादिति भावः नन्वेवं रामौ इत्यस्यक्तसिद्ध॰
नामिति पदत्वेन स्यात पयादित्वरामसिष्प्रकृतं स्वभावात् यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि तदंतस्य ग्रहणमितिस्वीकारात् रामस्त्यस्य पद
त्वात पूर्वांतत्वेन परस्यप्रत्ययाभावात अचाङ्कः पूर्वपदसंज्ञा पश्याद्काद्दश इति नोक्तदोषः इहचज्ञापकं तु सुपि स्वतिसमास इ
ति विश्यादा समीयादितिन भवत्येव आशीर्लिङि नु अकृत्सार्व इति दीर्घ कृते पि इत्स्वम भाव्यमित्याशंक्याह भावादित्यस्यति इष्टं किंट
कुटीत्यत्र प्रक्रियस्य इ याता रासीलिंङि इदं रूपं वीगतीत्यत्र इको गापि धातंतरं प्रक्रिय्यत इति मतं तु विश्वादि लिङ्गपि भवत्यं वतिवा
ध्यंगाडः लिटि आवस्थायामिति वा निकमते स्कार्दे॰ आद्वाभेवगाङ देशो द्विर्वचनः वतिसूत्रं नप्रवर्त्तते द्वित्वनिमित्तातो भावात् विवक्षि
नइति भाष्यमतेन सनगं न प्रवर्त्तते अनेमितिक त्वादितिभावः निर्देशान्न भवति। विपाणादागं वलीयइति समाधानं तु वर्त्ततव्यास्त्र
यत्वा दिति भावः अध्ययते ति आत्मनेपदस्वनत इति कस्य अल लङ् मध्यमेतु अध्येथाः अध्येयाथां अध्येध्वं अध्येषीरति लिङ॰
मीयुट् अध्येषीयास्तां अध्येषीरन गाङ् कुटादिभ्योङ्हगाङ् गतावित्यस्यन ग्रहणं तत्र्यर्थतयाङ कारानुबंधस्य तत्रचरितार्थत्वा

त·बो·नि· नोंशाख्यशायथांशोधं उत्तोवृद्धिः शम्यस्तस्याश्विपी नित्यतो निषधानुवृत्तिरिह नञ्च्यन्तस्थानि उतः किंयाति पषितु। कीर्तिकिं यां
यांति सुमति शालुक्रोनिह लिदियशानि यथावा आङ्न्नमस्यत्याशागमापिन्न पितिकिं सुनः स्तः नाम्यानिस्थितिकिं पायानि रांति
सार्वधातुककिं श्रूयात् नचाङिङ·ञ्जपित्त्वानिव्याख्यानान्निवृद्धिः शास्त्रः किंहा णिपांति यास्तट केचित्तुः सुयात् स्तुयादित्यादावपि
३६ ङि·च्चपित्त्वत्वनाश्रितनस्मात्स्वलभंज्ञाङ्गवंक विधर्गनित्यत्वाहाद्दिर्नभवतु अन्यथा उतआदित्यंवंदेद्धिति तुरुस्तुः नुः सात्राधातुगिति
स्याति अपिदयंधिति स्त्र्यः शम्यपितः सार्वधातुकस्थितिथा वा व्याख्यानं प्रामादिर्कुवीत स्तवीजडत्याद्यसिद्धान्तरिति भावः शम्य
मोरुदाहरण तुशामीत्वं अभ्यसीति अभ्याति शाम्यमाच्छंदसिविकरणस्य लुकिसानिहलादिसार्वधातुकमननंतरंसंभवति इतिकाशि
कायामुक्तं अपिशालस्त्ववृत्त शम्यम सार्वधातुकछंदसीतिपठंतितन्मतस्त्वमिदं छंदस्येवऊर्णोतेर्विभाषा उत्तोवृद्धिरितिनित्य
प्राप्तविभाषेयं हल्यादौकिं ऊर्णुवानितिपितिकिं ऊर्णुतः सार्वधातुकं ऊर्णुयात् ऊर्णोति राम्हेन ऊर्णौतितुवद्वावाचाच्चइनिवस्यमाण
स्य आम भावापितव्त्स्मिति भावः नंश्राः अनादीतिवर्तितेमवरूर्पधात्वः आदिग्रहणस्यतु प्रकृतनुप्रयोगस्तदेतदाह अवः अव
पगरनि उदिदियति इरिदिपति ओडिडि·पति आर्द्धित्विपति नेह्राश्रीतिरिईस्ते अनिर्दिष्टविसिषत संयोगादयः किंप्राणिणियति अरि
णियति अवः पत्तः किंश्रीयतु धिठ्ठी निवी कांतनात्क्षनिर्दिष्ट्टीयिचति इहनकारस्य द्वित्वाभावेपिदकारस्य द्विरुच्यतएवाचः पर
स्वाभावान्नकारस्यति उपदेशानकारश्च णासंतुरषाभ्यामित्यनेननिभावः पूर्वत्रासिद्धियमिति अत्रद्विर्वचनशब्दनपाष्टमाष्टमिकंवा
प्रवृत्त्यत नचपाष्टस्पर्शदियाख्यान ओडिड इत्युदाहरणं आष्टमिकस्यनुदोग्धाद्दादति इहत्रिपादीस्थषत्वरत्वादिकं द्विर्वचन
सिद्धमेवः असिद्धवत्तुत्रिपादीस्थकार्यान् पूर्वमेवद्दाहरत्यस्य द्विःपश्चाद्दामुद्दहातिषत्वढत्वधः प्रवर्त्ताञ्जग्धाद्रादद्याद्विर्वचनंकृता
वित्तस्यान्नढड्ढाग्धोद्दादति सभानन्यायेनयस्थवनियमनद्विर्वचनेसिद्धानि किंचषट्समेतइत्यत्रटस्य चत्वेदकारस्य द्वित्वं पूर्वत्रासिद्धी
यमद्वित्वइत्यनेनिमनासमादावुक्तं अनश्वस्य ध्रुपास्य इत्यत्रधस्यजश्त्वनदकारस्यापि द्वित्वंभवत्येवत्याद्रु
धानित्यामिति अनच्छदति नाच्छस्य द्वित्वं आद्धिरदित्यपिनामधातुष्वस्यति उभौसाभ्यासस्येति अनितेरितिननणत्वं कृत्वाद्वि
वचनेनणत्वम्। प्राणिणत प्राणिणिषतीति सिद्धमिति सूत्रमिदंज्ञापकमित्यर्थः एवंचपूर्णान्यायस्याद्धित्वस्यणत्वाभावासि ३६
द्धः विभाषा गोः गाङ् कुटादिभ्यः त्यतो ङिदिति विज्ञइस्यत इतिचानुवर्तते इत्याशयेनाह इडादिप्रत्यय इत्यादितेनगुणविकल्पएवं

581/1982

तुवड·गुणोऽपनेनास्यकस्थाः चीत्यत पिनिसावधातुकेइति उतो वृद्धिर्लुकि हलीत्यतो हलीतिवर्तते नरुद्रः हलादौ विस्यादि ऊर्णोते
र्विभाषाकित्विद्धीतिसूत्रेतेत्यतद्धीतिवानुवर्ततेइत्याशयेनाहः इडादाविस्यादि सर्वीतीति तुरुस्तु शम्यमइतिर्द्धवयसु थक्स्य
इत्यत्रपरस्मैपदे इत्यनेनात्मनेपदत्वेनेह आस्मा ऽनोऽपातान्नरः पदानां विरोलवेविति वर्ततेतुवदइत्यत्र द्विमपंचस्यंतमनिमंतु
मप्यत्र लिस्याशयनाह तुवोत्वइत्यादि वर्त्तमिति प्रक्रियालाघवाद्धत्वइत्येवसूत्रमित्याहुः तुवइ हलादेः किंयुम्नवापि पितः
किंनून कर्मीति प्रत्ययविधानादिति द्वयागमकृते कल्पद्विलाभावादिति भावः इण्यतो इयइणेपवादइति येनलाभासिन्यायेनेतिभावः
यृहृद्धानुपरत्वाद्वस्यवाधकौ अयनं आयकः दीर्घइणः किति अत्र लोपाभ्यासस्येत्यतोभ्यासस्येत्यनुवर्तते इयथति दीर्घस्य नाति टिद्
इतिवाकितिकिं इयाय अयवदंति इहदीर्घंकृतेपयाभ्यासस्यासवर्णइतिपिइरूपसिद्धेः कितीतिव्यर्थः नन्वदीर्घस्ययदि दीर्घविधानंव्यर्थ
मितिवाच्यं इयतुः इयुरित्यत्रभ्यासंगनलोपइतियणि कृते दीर्घविधिरावश्यकत्वात् किंचादिदीर्घस्यानुवर्त्तनमपीदव्यर्थमेवस्यावत्याम
गादिदिण्ताध्यति एतइतान इतायंतुडहि उत्तमम्यथानि अयाव अयाम अद्धु मध्यमेः एतंपठ उत्तमेतु आयं इयइत्यादिति अक्षमा
वेतिदीर्घः एतेलिंडि इत्रु अर्हेवानुबन्धतिस्वरूपकथनार्थमक्षिप्तं किंतिलिङि नेत्यतावतेवइसिद्धेः उभयत आस्यतसैवपरस्यकार्यमा
दिवद्भावः स्यात् एवंपरस्याद्विस्वात् पूर्वस्यांतवद्भावान स्यादेकस्याप्ये सापारतंत्र्यादिविरोधादितिभावः नन्वेवंरामोइत्यस्यस्तिङ
नासिनिपदत्वेन स्थानस्यादित्वराभानिप्रकृतेरभावात यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिसदृतस्यथग्रहणमितिस्वीकारात् रामइत्यस्याथर्त
तित्वात पूर्वांतनतुपरत्वप्रत्यायाभावात् अत्राहुः पूर्वपदसंज्ञापश्चादेकादेशइति नोत्तंदोषः यूहइज्ञापकंतु स्वपिस्तृतिसमासद्
निविभ्यादा समीयादितिनुभवत्येव अधीलिङि·दे अक्रन्सोवितिदीर्घकृते पिद्धस्वितमाव्यमित्याशयेनाह सोवाविस्यति इइ·किट
कदीत्यत्र प्रक्षिप्तस्यइयतानारात्रीलिंडि· इइंलूपदोगतीत्यत्र इकोरापि धातंतरं प्रक्षिप्यतइतिमतंतुविध्यादिलिङि पिमवत्स्वेवतिवो
च्यंगादः लिङि आवस्थायामितिवान्तिकमते एकादेशात्माग्ेवगाङदेशोद्विर्वचनः चंतिसूत्रंनप्रवर्त्ततोद्वित्वनिमित्ताचोभावात् विवृसि
नहति माध्यमतत्सूत्रांनप्रवर्तते अनेनिमितिकत्वादिति भावः निर्ध्मान्नमवति तिवार्णादागंवलीयइतिसमाधानंतुवर्त्ततेव्यास्य
यत्ता दितिभावः अध्ययनेति आत्मनेपदेवतनइतिकस्य अत लिङ्मध्यमेतु अध्येषाः अध्ययाथां अध्येध्वं अध्येषीरति लिङ·
मीसुटू अध्येषीयास्तां अध्येषीरन् गाङ्कुटादिभ्योऽइन्गाड्·गतावित्यस्यनग्रहणंतरुपत्वयाइ कारादेवधस्यतथवरितार्थत्वा

स·कौ·टि· न आद्यद्य· स्मरसि अत्र चरितार्थः स्यादित्यत्रावैनवतङ· सिद्धत्वादत आह गाङादेशादिति कृत्यादिसंकेतायत्तर्गण· केचित्तु कुट आदि
यस्मात्ते कुटादयः कुटस्य आदिः कुटादिः कुटादिस्थित्कुटादयस्य कुटादय इति समासमहत्वमाश्रित्य कुट धूर्वस्थलिङ्गि धातोः विग्रहणा
३७ त्तिवामितिमयोगा· सिद्धत्वात् नञ्चरलोपधादितिसस्त्रस्थनाति दिवालोत्तिवालि लिवस्थमितिलि विषमोति इति प्रथनात्तु नि
शालेस्वनद्धति सौत्रप्रयोगेण चाविकथ्यते अजिनादि·क्विनिति स्त्राङ्गकोटः कोटः नालिकुकोरस्तुघाटः कुमारस्थापिकोरुद्धोस्यतः क्वि
नौस्थनुवर्त्तते आर्द्धधातुकमतिवागपि किस्नेरवः क्विमितिर्केराताधानाहसौक्तिंकृन्तुः दुः अन्यथा प्रातिलोपासरत्तासत्वस्यात् आ
ईधातुकेति शानः शायः अध्यमेरिति· सिंचोटि· सासादं उरुसरणेकार इह रव दिव इति विशेषणार्थाः रित्केतुङ्कटिकडिती
च्चयस्मिरस्थई धातोरस्थिग्रहणं स्थादित्याङ्ग केचित्तु इति आर्द्धधातुकाधिकारे वार्त्तिकपाठात् तदधिकारात्तानाभेव कार्यमाभानुयास्थि
नत्रायानिर्देशादिति भावः अर्थादन्तितिस्मरन्नित्यर्थः गायत्र्यर्यारिस्यत्राधीगर्थदयेशांकर्मणीति षष्ठी वीणाति अतिरान्तित्ति अङा
गमास्यात्तादित्यङः अङागमसमोनीति हतानमुसंगितसमाचेण अदोनित्यत्वादिति भावः अनस्थापरिताःपदासिव दयामादिति
समानाश्चेरस्य णिकर्त्तव्य अदोसिद्धत्वादियेङवाचितद्यथाङायेनवाको विड्कत्ताव स्थायामेवाङागमइत्यप स्नेनुयणेवेति यो
ध्यं ईकारोपीति यथुंजनन नदितमणिसर्हानेदिक स्वार्थवद्गतिरितिव्याख्यातत्वमक्तोरमायांकर्मव्यति हारेतङ् नचननातिहिंसार्थे
भ्यर्थतिनङ· तिप्रथमांत्वा· उरर्धर्वस्याविर्भावादिति अत्रवदंति यद्यप्यत्र विनाकर्मव्यतिहारकस्यनंकृनावहं परकीयकर्मवक्कर्मव्यति
हार ओपेस्यते नचात्र वोणानंपरस्परकरणं दुनसंभवत्येवननम्योदीतिभावेति शङ्क्याः तथा चोदयति हिंसार्थानकृनिस्तराणि
नेस्थर्यसंगमइति प्रणिरानीति शेषविशेषेतिण त्वविकल्पः अदासीदिति अधुत्वान्नसिचलुक् नमः स्था इत्यइत्ययमसार्हूधा
तुकेविमशृत्वेनतदिनन्तोक्ष्मिन्परे शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य प्रवृत्त्याकुप्वोरिति जिह्वामूलीयोदुर्वारः स्यादेवेति तदभावेः स्वद्या
दिसप्रयोजनमितिवाविसकाराद्युक्तिर्याकृपेतेतिभावः संपूर्वस्येत्यादिसंस्थानीत्यादिप्रयोगेदास्येवसंस्थे तिप्रयोगस्तुस्या
आदेशस्येतिव्यासकारायः सामाने नास्थेति पुरस्तानि साङ्· तिपादात् डि· तामेव नत्रग्रहणं ततश्च शेषविकरस्य एवमवर्तते

583/1982

इत्याह अभिभानीत्यादि सर्वपरिमाणेउदाह सकारस्याति समुच्चयान् अथ चतुं अयमति परदिति तथा चसमितदस्यं ति सर्वत्र अचचन् अतो
सन्न अपवस्त्रात्सिति साधवः महुवचनपरद्वति अस्मिन्निस्तलादि मध्यमैववस्य स्थउत्तमेतुवच्यातिटिडेचुः मध्यमेकुन्तः उत्तमेतु उविभ
कुडि·वकारः लिडिवच्यासः उच्यास रित्याद्यौथसाधवः लिपरद्वति अस्मिन्पक्षेवस्थवर्यउवउचिमस्मादयः साधवइतिदिक् विलेल
येगा पंचमीसंनतु परस्मैनवित्रिति विरन्योर थपितपरस्मैपदे भावात्मैन आदेशास्तद्भवन्तीति रिति लोपोऽकृणीति आमइतिस्त्रमेघे
घसेस्वनालेसिस्थनुवर्त्य आमः परस्थलेर्लुगितिव्याकुर्वतामतेनेदमुक्तं निष्कर्षतुतेनैवलुगिति बोध्यंपुरुषवचनेइति प्रथमपुरुषा
बहुवचनमित्यर्थः परस्मैपदमप्यविवक्षितमेवेतिकेचिन्मते कर्मव्यतिहारेतङ्· व्यति विडांकुर्ता व्यति विदांकुर्वातामित्यादि नेनेति
शिष्यसेरित्यत्र पालुगभावः सिद्धइति भावः स्वमथ्यशिष्यसामित्यत्र अत्र कथमिति वेसागमशास्त्रस्यानित्यत्वादिति यङोण अन
मुक्तमर्वा·इति करोति करोमि मुखो सिद्धत्वादिति सार्वधातुकग्रहणमुत्तरार्थमेवनावार्यवच्यं इहमत पूर्वगान्तसार्वधातुकपरत्व
माश्रीयनइनिमदेत सिद्धत्वषणंनस्योपर्यगलेहापिवालीतिज्ञेयं इश्च सिस्पिधातोस्येत्यनुवर्त्तते परस्येति कलामनशोतइयस्मा
दनइ नित्यनदाह धातोरित्यत्यादि सिपि लिंतिपि अचेत् दीनस्यधातोः चिपिरूवेस्यतोवनेवेशसिद्धोपदानादुद्भवित्तिमदयोजनेयाङ्ग न
चित्यं रत्नसीत्यत्राति प्रसंगात चर्त्वस्यासिद्धत्वेनतान्तत्वात् श्नसोरल्लोपः अनउदितिसूत्रादतः इत्यनुवर्त्य अङ्गहणं त्यक्तुंशक्यमित्याङ्ग
श्नसोरिति गके चादिवासरपमित्याह श्नस्थल्लेति श्नसोरल्लणं रुधंतीत्यादि क्रितिकिं रुणाद्धि अस्ति नव्यवकरणं सात्तासामन्यत्व
मरागमस्रनेनतस्यलोपेसामर्थ्यत्वन स्थानिवापक्त भद्रुपदस्यग्रहंभविष्यतिधसोरद्वा स्वकसोरस्य लोपस्य सिलालेवर्तस्येतिमाष्या
दासपरंदेहि धेहि असिद्धवाद्याङिति नेदमारोः सिद्धत्वात् श्नसोरित्यल्लोपांतयेनभवेदितितिपरकरणंतव्यर्थमितिचेदवाङ्गरा
मात्सास्यस्थानिस्वंनाज्ञापनायतपरकरणंतवेदुभअरित्यादि सिद्धमिति स्यादेतत् अथवाचिव अनवग्रहमस्माने भवत्वनपरकर
णंस्थज्ञापकार्थसंतमिसिद्धवदत्राभादितिस्वस्थनपरकरणमेवज्ञापनार्थमस्त्विति वाच्यं असेसाकोगोरवादइमाघाताप्रवायतवृद्ध
यत्वमितिसवचनत्वात् तस्मादुक्तज्ञापनार्थमग्रहणमावश्यकमित्याङ्ग उपसर्गप्रादुःस्त इतिसांप्रत्ययमादुरस्यमितिपाठ प्रादुःष्या
क्रितिनिर्देशानयुज्यते इति वाचां शतशः प्रामादिकः परस्येति आपमसे सस्यविशेषणं नत्वसेः तेन प्रादुरस्तीत्यनयुक्तं उपसर्ग
त्यादिकं दोषः स्यात् असेः किंपरिस्यजति सत्युह्यो अयनचिन्त सिद्धादिपाठसामर्थ्यात् मजेर्वृद्धिः गुणापवादः धातोः स्वरूप

न्या॰ को॰ ति महणे तन्मस्येत्यस्य कार्यविज्ञानं मित्याह धातुप्रत्यय इति धातुप्रत्ययेकिं कंसपरिमृज्यां कृत्यज्ञादाविति एतच्चान्येषां वैयाकरणानां
मतमिको गुणवृद्धीतिसूत्रे भाष्यकृतास्वीकृतं मङ्गीति दुग्धस्यमिति दीर्घः मत्वप्रत्ययस्थानिवद्भावात्सार्वधातुकस्येति वलादेः किं
१८ रुदन्ति सार्वधातुकस्येति किं स्वप्ताधित्वं नेति सकृद्गताविति न्यायात् हौधिरिति स्थान्यादेशयोरिकारुच्चारणार्थत्वात् दिग्भागुक्तसमाधा
नादिति भावः स्वरस्य पुंवत्स्यः विः जागर्तेर्लिङि अजागः प्रकृतिप्रत्ययथत्यादिहलादिपित्सार्वधातुकाश्चन्ते शक्त्वाच्च बहिरंगत्वमसी
द्धः अरुद्यति इतीनोवत्यङ् आरोदीदिति अस्तिसिच इतीट् रुदश्चेत्यनेनतु नास्मिन्नायवशनैरुक्तादेशलाभावात् सकृषयुतिरिति व
विस्पर्धातिसंप्रसारणं ततो हुत्वं मपिसतिसमासइति सनितिनि नं तः समेति प्राग्युजंतः सघुमसमुतिः समसा विषमाः अर्हिर्वि
नइति नेन षत्वसाहित्यस्थाहुत्वसपिरूपाभावादिति एकदेशविकृतमनन्यवदिति तिनु न प्रवर्तते तस्य स्थानिवद्भावादोषत्वात् मलस्थ
त्वेषादिकत्वेन तत्कार्यप्रतिस्थानिवद्भावाभावादित्याहुः वस्तुतस्तु स्थानिवद्भावेनाङ्त्वं प्रति त्रिपादीसिद्धत्वस्यैव तस्मादिहसमाधानं
तरमुक्तमि न्येयः अनितेः उपसर्गादसमासेपि नउपसर्गादितिवर्ततेरयाभ्यामित्यतो णइति नतदाह उपसर्गस्यादित्यादि अंता
पवादइति स्रोतं दत्वास्य आदादेशोपवादं अभ्यत्वपवादेनुमिति जयं वचाभ्येति जक्षन्देशोद्रवस्यमाणादृक्षपनिषदिजयादित्वस्थाने
र्विवादत्वात् नाभ्यस्ताच्छतुरिति निषेधेन तत्र न वद्दत्तिनुमः छांदसत्वेपि जयादित्वस्य नतस्य दाथा अनायत्यत्वात् धातुवस्यलोऽज्ञ
सादिपाठाच्च जायादि विविधिणलङि कश्चिदिविनिमणलत्यदिः श्यो अन्यस्मिन्निति जायविः विप्रत्येकत्वादिप्रयोत्यथा यदृश्यत इकारस्योऽ
च्चारणार्थं इतिवदतां मंदकसा वपिन भवतिः अजागरवात् अजागरतां सौ चिण अजागारिणालि अजा गारोङितिजागरतः जागरयःवृ
द्धिविषयइति एलुलिजागरकः घञिजागराथीयिजागरयीति तिनन्ते तेगुणकृते यतउपधायाइति वृद्धिः स्यादितिवाच्यं गुणवृद्ध्य
पलुप्रतिपेधस्य चानर्थक्यापत्तेन्नुसिवाचकारः स्थश्च्रतिपर्यः कस्यार्थोयतो अर्वाल्यनुवर्तत इत्याहुः अजासविनिजागरयी
तिः एवं ष्णुसुवि नुपुरित्यादावपि गुणो नेति वाच्यं यास्कदोहित्वात् मृणुयुरित्यादौ गुणो नेति प्रायो वान्निक्कमनोरमायां हृषितानास्मि
न्नेति गुणस्यानिषेधापवादत्वादिति केचित्तु जुसि वेरयवङ्सोत्यावयवङ्सस्तेपम्जसोः तिव्याख्यानामोक्तदोषइत्याहुः अजासोजुसो ३६
निसमाधानतुमाध्यारूढं जागर्तेः सिदइतादिकेनेयणादि भाति कमर्दायाति जागदसदस्य चेतिवचष्प्रकृते इतिदस्तंतदक्षणा

585/1962

वाद्दह आर्णा नगुणेनवायस्नेवयुणेनदत्वंतत्वं सं धादनादस्थाद्विगुण शश्तिसमये वृद्धिः सावाध्यने नाव्येति भावः अजागरि ः अजाग
रिषं अजागरिषुः अजागरीरिति रहितिद्राइदरिदिरुत्यत्यदृत्यदिदृइतिवृत्तुसुचितं घाभ्यस्तत्वो णाति क्षीणाति दुनोति पुनाति स्यति
स्कृतिति क्षीणाति पुनाति आतः किं विमृति आइतिवसित्रृदत्वेति प्रत्ययस्थाकोमानाभावादिति भावः निर्मूलमेवेति यत्तुस्था
ध्यानमिःसमध्यते आसोभाव आतोलोप आहंतत्वाभावाल्लंनेति तंतः आत औणल इत्यत्र शाध्यस्थालोपारे कृतेष्वौकार
विधानं इरिद्रातेरालोपेपि श्रवणार्थंमत आमभावार्थं लिंगमिति हरदत्तमाधवादिग्रंथेः स्वग्रंथेनचविरोधालकथमालस्थानइति
मंतेन यदृक्तं ओकारोकारयोर्हिमाचत्वारिशोमादोकारविधानमितिहेतेपिस्थरीयः नस्मिन्पक्षे आमोर्दूरेरत्वप्रसंगात्
विरश्लिन इति नेनदरिद्रातोनिदरिदिदनिपदाधजेवभवति परमस्मन्थानुस्थानयेस्यादंतलक्षणायः स्यात् सतिकृतस्मिन
आनोपुसकृपिणकृ नोरितिसुकि सरिद्रायद्वतिस्यादिति भावः साण्निप्णुलीति एतेषामालोपेनेदत्वः हि रिद्रासति दरिद्रायकः
दारिद्राणः अदरिद्रुरिति क्षिजस्य यकस्मेनिकजुस्य इत्यत्यथोरित्यातदे लघृनधोक्रमेव के जसि हलादिपरत्वाभावादिति
भावः ननुदरिद्रातिरियति स्थितेज्ञसः शायेव आम्नोपाम्परत्वादपवादत्वाच्च दृत्वस्यामैव अकृत स्यादपरिभाषायामजागरु
कत्वात् इतिनि मिनंहिहलादित्वं न ह्यदिनाशानसरवंगु सो भावितात् तस्य अदिति अरभ्यस्तादित्यनेनानि यलस्लेः पुलां
नस्य किं चकास्ति सस्थाति दिं वचोर्लङ स्मिपि अचङ तिपि किं निपि चकाः अतस्तेः किंसर्वमाहदं आइतिलङि तिपि अस्ते
रूपं नङ्कुत्वं छंदसोनिइट् नशासइट्ङ्हलोः अङ्गि अशिषत् अशिषतां किति तिशिषः शिष्वात् शिष्यात् शिष्यास्तां अङ्‌स्याह
चर्यावपरस्मैपदइत्यवत्वे नङ् अस्मस्स अन्यत्रपरस्मात्रामेरङ संभवतितस्येव तमितिव्याख्यायथतिशिष्यतिशिङ् इदुत्वात्म
नेपदइत्तसंगीकृते वेति शासिपूर्वस्यचउपधायादादन्ययतुरापेनघासइइत्यवयवसंस्यापि इदस्थानेप्रसंगवउपधायाइत्यस्यानिकृततः
दित्याहुः शास्त्रः इयादयाद्वतिशिष्येतिसलोपेनघार्थीतिरूपसिद्धेरपिसलोपस्थामिद्धत्वाच्छासइदिति इत्वस्यासिद्धिनिवृत्तरणा
यन्नाविधानमित्याहुः यवर्णयोः ल्योरिदुत्ते पीश्वसिद्धोयकारवकारयोरितिसूत्रमितिपत्तिनिस्यादिति वर्णग्रहणं कृतं दिधा

त.बो.नि.

३९

इवर्णश्च यीवर्णो तयोः यिण्वेतिद्विकारद्वयचारणार्थः ननु दिवाक्षिनदृत्यादिषु यकारादिवर्णे चेति यिवर्णयोरिति पाठस्त्वित्ः लोपं स्यादि
त्यनिलोपस्य नुदाहरणं आदीध्यनः आदेध्यनः दीधितादीधिष्यते वेविता वेविष्यते यीवर्णयोरिति किं आदीध्यनं आदे
ध्यनं वस्यः अस्तदिति तिथ्यन्तसेति द्द्वस्तं अत्सादिति क्षिपिशातरितिकर्त्ता प नेदः संतीति इदित्वान्नुमिसन्नत् निःइतिस्थिते
सो तिनिसल्लोपदसोर्वेसिसवर्णइति नकारस्य वालोपः संनिसंसस्इति इक्वादिपूर्ववत् नलोपवालोप्यव ग्राक्रंतो भासायाम
धातुपगागदृश्यते दन्तिभारविरक्तोयं ज्ञायसेनात्यनुवृत्तिदिश्यादिति चर्करीतं च गणस्थमिदं चर्करीतमितियङ्लुगन्तस्य
पूर्वाचार्यसंज्ञा अदादिवत्यमितिरेयङ्लुगन्तेस्तदिषम्भितिवाधोत्सन्नवतीति आदः आवाउ चर्करीतं यतियङ्लुगन्त
परस्मैपदमिस्यन्तं चेत्प्रकृतत्वादुपेक्षितं इत्यदादयः कृत्स्य यद्यपि सत्वादिकानि पूर्वकं परस्त्वापादनमेव स्त्रानं तथापि स्वयो
गमनुस्त्वस्यावेद यपक्ष इनि चैप्यदि आहवनीयादात्मा विश्वइतिविधिवोधितद्भ्वस्येत्यर्थः स्वभावादिति तेन आहवनीये
पुराडाशं प्रक्षेपस्य प्रसादनत्वान्नगत्याशायाः यक्षितः पुरोडाशो वागर्नीदो सतुप्रक्षेपोदहोमइतिइ इयं परस्मैपदि त
इनिकर्पांविश्वायोगासाधुरेवस्मरायोजुह्वादात्मा नंदत्सहतिप्रयोगस्तु साधुरेवः यानवो अप्रमत्तावपिचानशंतत्वात् आ
दीति आदन्नमस्यस्यनेन परत्वादिति कृष्णवारितियण्णपेक्षया परत्वादित्यर्थः मिसोन्यदरमांसादैयानुकेकिं मीयते इत्या
दौ किं विष्यमिति किमिति किं विमति केचित्तद्वलादौ कृतीत्यत्र यादीयोपयुज्यते इत्वविधानस्थविमितइत्यादौ चरितार्थत्वा
त किमाति विमीत्यादौ यणादेः प्रष्पतिः संभवादित्यकुः अर्णिपिपर्थीप्त अर्नेरुदाहरणमिपर्तीतिविष्यति उदोष्य अंगा
वयवत्तिकिं स्यतो स्यादेः तस्मात तभ्रत्ययश्रुक्रः किमिति इष्विधेयात्समीर्णमिति भवत्यन्यथानुसवर्णः स्यात् उदद्द्मां
शुहिंसायां दिदारणा इमाक्साशे पक्षगुणइति स्फुरता मित्यनेन एधतुरिति इत्सपक्षेयण नतुक्रस्यग्रहणं मितिमात्र गुणा
नुवृत्यानस्यविकल्पात्सत्वान्वयात्संतानपक्षः शामतु मरियादिमिध्यचेत्गुणपक्षेतुपरत्वः शात्वात्तुः रियादिमि
यतीतिविभरं गुणाभावपक्षे स्वत इह तोरितिहत्वप्रसंगात् नवातरंगत्वाद्यणेवस्यादितिवाच्यं आर्धसंगस्यबलीयस्त्वा ३९

587/1983

तदुप्रवृद्धिनः रिप्रारितिं प्रचासित् तिज्ञांचयां यालिभ्यतोः पुर्वत्तात् यथांत्रियाणालितिकेति क्रुकथिज्ञ लाधिकरणात्यर्थेतद्याप
मिति लुपतद्यादुः प्रयाणादि अद्वानिस्रसेकिं बभाद्दहत्यपाः प्राप्यस्तयोरिति कुनीतेकृनीते क्रुनीतिदितिकिं कुनाति अयोःकिंच
तःइतः सिनीतद्दतिवृमास्थ नीति मिहितन्नवर्ननेत्रार्द्धे धातुकइत्यदवतते अन्यथामाताः माप्यानेगास्तेइत्यादाविति प्रसंगात्
अनस्यकाविज्ञायासुनं आर्द्धधातुक इत्यधिकारात तस्पीतियोगयाद्दिति अदातेष्य कृतीतिकिं व्रदीति सार्वधातुकिं डीयते
त्यादिडीनादिति अतस्वमदिः प्रयुक्त जादिडिजह्री दि जलादिराम सयोमिति योगापेसार्वेतिकिं देयात् प्रणिदत्तादि नेपदेति
गत्वं दनदृति श्राम्यस्यवरिसालोपः अपारित्यत्रत्वादीर्घ वर्न्नुन अदादिति गातिस्यति सिद्दोलुक् दधस्तथोश्च दध्रइतिहलादि
वेत्तनाभ्यासकार्यप्रधानेतग्रहणे नतुदपाशरणा इत्यथमितिवात्तदे हि कस्येति उभतस्यकिं दधाति नन्वेवं धत्त इत्यादावपि
स्यादात्तो सत्यस्या निवृत्तेनारभ्यंतेत्याद्दत आट्ट हवनसाम र्थ्यादिति निज्ञा ध्यादिनितिकिं दिनेत्र नाभ्यस्तस्यकिं देयाणि अपि
किं दहे दिति हृतरणप्रवृत्तौ हिडिकिहलीत्यत्रार्थसार्वनातिकिं दिनत्तयड्ड्लुड्डसीतासमिति एतद्धपूर्वोत्तरान्वयि इयर्तीति अभ्या
सस्य इयड् अभ्यासाद्दुत्तरस्य तुपणः इयर्तीति अदन्यसादिदत्त अर्थादिति गुणोर्तीतिगुणः आरदीति सर्तिग्राहाल्यदिः रू
रुषारिति गुणः ववयद्दति नसस्तकारस्यदुशस्तः योरिति यत्वं तु नृत्यतीति हलिचेदिदीर्घः धनधान्ये धान्यार्थे तद्दस्यर्थः स्थनद
ति अंदसत्वात् हुनासिकस्य तिने हृदीर्घ इत्याहः जनेस्वनवता जनजननेज दीमाहुर्भावे इत्यमथा एषि ग्रहणं कस्मादसतितिसिया
छसनि जनतीतिगमद्भ नेदुपधालोपः जनायादिति येदिभापुतिवा आनं रवंजायादिश्चापिइति जिगतीति ह्यक्रस्तदंसीति
इत्यनिरुदात्तादयः रिविक्रीडा इति रचणं तत्रापि इविकल्पार्थति यायानिति प्रथधर्दृविन्नात्ह्रतं क्रीडायां दीव्यंति माणवकाः वि
जिगीषायां शत्रु दीव्यादिविजिगीषतइत्यर्थः ते ः प्रस्थग्रहणात् सिद्धपतिसिवेति स्यादिसेवाभ्यासस्येतितिषमानस्प्रपत्ततेयथा
शमिनादित्यनुवृत्तः परस्थवामाक्रीतीयस्तादेना भासस्यत्वं धरिति विष्टदर्थदेव भवत्येव स्यसीदिति सिवोदीनामिति वि
कल्पः नतीइदित्करणं योदिततितिशयामिति पथार्थस्याशिसंज्ञितादिइठाविकल्पेतत्वाद्यस्यविभाषत्वानेनैवदसिध्यति न

त॰ बो॰ वि॰ थापियस्य विभाषस्य अनित्यत्वज्ञापनार्थमीदित्करणं तेन यावितमित्यत्र नित्यं भवति इति सिद्धं सेसिवि नमित्यतिन तर्थं नीतिनिन

६० त्विषन निनर्क्षति : कर्तिष्यति : कर्त्स्यति विकर्षतीति विकल्पतीत्यादि ज्ञेयं अनर्तीदिति असिचोत्कृत्तत्वादिह नित्यसिद्धं ये

सतुगिनिवाजत्यनुनासिकेत्वाभ्यासस्यापकृष्य कृतीभावः पवित्रमवनं कुथ्यतिर्मसि : पविशीमविशोत्यर्थः पृथ्वविकस्य नेका

त्मात्मा पृथ्यस्यमानेष्विति त्वं पृथ्विदिति अर्थनः पवार्थविपुर्ण संज्ञायां कन्नुपदः श्रीडः श्रीस्वहल इत्यक्ष्यस्य घाप श्री

डाघरितुश्रीडः अनस्त्वश्रीडसावद्धर्नितिसंसर्पतीति कालिदासः श्रीडादिना व्यासगनादि लिस्येदति माध्यम मद्भुह परितिर्तिमित्यद्

स्यवस्कन्दकारद्वयारयंदतित्वं सिद्धं भवति परिसमतेन मोपसर्वात्वदिकल्पेकृत्वाभ्यमवति संघातसंवनानिर्देशात् किंतु

घट्टसमेप्ते इत्यस्यैवसन्यावासायस्थः सर्वेति निर्देशात्सा मस्यद्यतुत्यत्वेनीयसरुद्वयत्यस्य वानिर्देशः परितेविध्यइत्यवदुवेत्यर्थं इंजरत्नी

यमिदेद्द्यमेवतत्संनुपयोगमद्स्यस्यसप्तस्त्वविद्वापरंनपुसकेभावेक्तः कारिद्वतंतसिकतरस्पूर्वणप्राप्तिसंस्कृतिताथस्य

शाद्दिनिन्यास्यातंनेरदुरिति रूद्धद्दनाक्षिति गुणस्कनघातदेतिगुणद्वयेन भाविनस्यविपर्यात्तस्कद्दसपेइत्यमवत्तोवाऽरघस्

यसाक्षि सत्ता भासलोपविकल्पः सृदुः प्रस्रवः उत्पत्तिः मनिदोयदं स्यर्थनद्यादिप्रयोगाभावात् शाणीस्कत्तं स्वादस्य सादितिद्वति

वक्ष्यमाणत्वान्तोदिनम्वे क्तिनिपातस्य स्वंपस्तं विकल्पमिति परमणीति ग्रोधः निमेषेमान्सदति धुरसाम्नतिसंयुक्तांदारंभ

सामर्थ्यादिति भावः द्वौ पंचमीसामिप्रायेण भावद्पदस्येति अजादेरितिद् श्रीयनेवद्यक्षयानिर्देशार्थपंचमी निर्देशाद्वीया

निसिक्षमर्यः स्वीकरणं अचिकि दृश्यते किंतिकि इष्यादं आभीयत्तेनासिद्धत्वमाशंकयाह उप्युदात्तेति दिदीधति परस्य

पियणं वाधित्वा नित्यत्वाद्वायुद्सत्तित्वयागीदकास्य यवर्णनस्थादितिपुद्ध सिद्धत्वगुणं मीनाति मीञ्हिंसायां हुमिञ्प्रक्षे

पणे प्रमापयस्य प्रमातव्यं उपदातव्यं एत्सिमित्तदिविषयसप्तमीतेन आदावात्तं पथ्वाप्यन्न आतोयुगित्युक्तउपधायट

तित्त्वियाति अन्यथाणिविक्रतनन आत्वस्यदादेतिस्यात् असास्तेति दीङः प्रतिषेधः स्याधोरित्यं तिनपुत्तमित्यदितोनिक ६०

धंनभवतीत्यके अन्येतुस्यास्तोरित्यत्र तन्त्रनभवति दीङेदुकरणेदात्तस्यासंभवेन श्रद्युत्वात् अतएवप्रभित्यादेसादेंशो

587/1982

इति यावं भवतीत्याहुः अयंभावः दोऽवस्वंदत्वेइत्यादेशांस्पत्तंसंभवति आदेशोपदेशाद्दत्वस्यानैमित्तिकत्वात् दीङः स्त यत्क्षित्तमस्य

परिधय आदंत्वाद्वत्सनुक्तणेप्ल्मिनिमस्या आदित्वाभ्रुयेत्वेवपुष्पकृतिलमपितास्तीतिपत्वस्याभसक्तिरितिदीङ् दीनः अवदान स्त

विद्युपाठत्वासर्ध्मात इद्रूपवयानेपिनसमासितिदसंवप्तिपरात्रोथात् इपिनदतिसयोगस्वभावादिवस्य निरादीडेः स्पष्टंनिरेतियोग

भागादौनेयुणाइत्याहुः मीङ् हिंसायं मीञ्प्रतिरयाद्रैश्यायणविद्योग इति भाणविद्योगइति मीयतेमापोर्विपुस्यतेइत्यर्थः सौङ् आङ्मायो

इति माद्यरकतिसा द्यानुदयनिर्दिविदितनतद्वयताति अप्यथलीङ् इत्यदद्वमादितिभावः यकाचिनिर्देशात्सत्वमाह लीलीङ्रिति

लापिविलाथदिमीयथीङ् रणादयथाकरणं कृत्स्वरणादिनमादोपदिश्यमानात् वरपदादि यत्तत्येरणात्यर्थं इति विदनदेविहाथर्ने वरण

इतिम्यातः भाडमायनइति धुमास्थेतीकदुनतान्नाहथादुकउत्यविकारात् पात अंतकर्मनाशने ग्रायदस्यवारेशोरयोरंतवपमादृइति

रापदति संयुद्ध्यनस्थतिनिलाप्यमध्यमकरवदंत अभिस्यतीति उपसर्गान्सुनोतीतिषत्वं अप्पयादिति प्रावसितादइव्यवायेपीतिषत्वंभ

निससारिति स्थादिष्विति नियमान्नषत्वं दोवखंडन अवद्यस्यमप्रयोगावेदित्यर्थः खंडनेइत्येतावत्युक्त पिड्वसिद्धः प्रणिदानेति दोदे

दि णत्वंदयादितिपदौदीस्थत्वं अदादिति गातिस्थेति सिचोलुक् ज्ञाज्ञतोर्जानाति ज्ञोतिविं जानात्जइतिकूरसा ज्ञारणेघातोदीर्घयंतो

ति दीर्घसिद्धज्ञाधदणसंगंदनरश्मिखनाप्तनार्थेनेनपाघातोः पिवालदेशेदननेपुणनभवति पिवादेशस्यादंतत्वाद्थयणं नुडपायांतरमि

त्याहुः जिनि णिनिकानिवाति जिनिरूपस्यादरणं घन्ति जनःणिति कतिदुनवकः जनयतीश्लोपयावद्धसत्वांजनीनवति मित्ता

निवतांइस्वइतिक्ष्य दीर्घदीर्घा दंदित्वान्निशयासिणदायः एवंशृणास्वेदितादृशादृइत्यादि ज्ञेयंकेनिति तिलोगमदेशवर्णेनयतेइ

त्यवस्पयागानवनुनयनीति व्यविक्षनतिनिपूर्वाहितानेलुंडि गढइपुपयतिदत्तः नेर्विसइतितडः गाध्याद्वेमंदिवाणीसुरस्त्रवाश्रुरारा

त्रि : नितिक्ष्यायामिति गुसिनकिम्प्रतिवाद ननारितिनेः समायामिसूक्तं ईषुविरर्दनिरसाकेइत्याचकांक्षिनमित्यर्थः ननहेति

नहोधइतिधत्वं विरतपदः नशान्तइति सामर्थ्यात् आमनपदथमपुरुषैकवचनंतशब्दर्कि अयस्याः प्रत्ययपरईति विणोदुपि

तिनभावस्यात्कदतर्गदतिणत्वं अवधीति यौवजनवुद्धितिविण अभ्यासकाम अनाः परोपयातु कामकामइड रिवादित्तुण

इसापर्थ्यानन्दादित्यदनियमंबाधित्वाइपन नाप्यमिति सन्निद्वोर्तस्यमर्विनीत्यादिस्यविधानात् दिता आनर्थादिना अस्य

त·बो·नि· स्य अन्यथाभावो: भीभावः किं क्षीरेति लिटः सिचावात्मनेपदे ष्विति कित्वान्नगुणः अतिक्षतेति शलइगुपधेति क्सः राधोकर्मकात् भिन्न
कर्मदशायनुकर्मकाणि रा वोवृद्धावेव रादावृद्धावेव कृयानिति त्या स्थाप्यासन्नकर्मकादिति विशेषणं व्यर्थं स्यादिति विशेषो ते वृद्धावस्था
४१ कर्मकत्वात् अकर्मकाणि रानुप्रपरा योनिहिंसनीत्यर्थः राध संसिद्धाविति स्वादेः राधोहिंसायामित्यनुवादात् किं सायामप्यस्य उदाहरणं
माहेति अकर्मकत्वप्रयोजकस्यदस्थादिदर्थस्येति भावः अकर्मकेस्यन्नंतस्य प्रयोगात् दर्शयति यन्मध्यक्षिदित्यादिना रुस्त्रेति राधीस्या
रितिचतुर्थी अपुपदिनिडि ज्ञाद्गुणाभावः स्नुपः शीप्राघ्रो क्षति क्लिश आलिंगनेइतिसूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे क्लिश इति अनिटः श्लु
क्षइति स्नस्नुः सिचश्चात्मनेपदेषुइत्यनुवर्त्तत इत्यतिभावः अनिटः किं क्लिशव्यादेहि इति भेदादि कस्यचेत्येषां सत् अश्लेषीत् श्ला
लङ्गुपधेति सिद्धे पुनः क्सविधेः फलमाह पुष्पादिषु इति सामर्थ्यादिति यदि हि क्लिश इति भ्रान्तःस्वदको नियमेन तर्हि योगविभागोत्य
र्थः स्यादिति भावः शलइगुपधादित्यस्यापीति तेनकर्मण्यतानित्यन्नादिंगनेक्षिस्वेदभवादिनतुक्सः समाक्षिसनजनूतिकादेरि
तिक्सप्रत्ययस्यानिदृशमाक्षि संते तिस्यादिति भावः प्रत्यासत्तादिति आलिंगनेहि शाप्यिवर्त्तेदनं तदलाशादिकर्तृकमितिभावः क्लिशःश्लु
शलिंगनएवक्स इति व्याख्यानेदमस्यदर्शयति कर्मणीत्यादि आश्लिष्यानामित्यादौ यथापि क्षमिरोविशेषावासि क्त स्याचीत्यस्मात्
लोपात् तथापि सादावस्यदाविशेषइति ध्वनयन्नुदाहरति अश्लिशत् अश्लिक्षुमिति व्यासकालादयइति तथाचतन्मते शीतः कृ
इनिवर्तमादेलोभवति आदित्वाभिशथानिदस्विन्नः विभाषाः भावादिकर्मणोः स्विन्नं स्विदितमित्यादि पिशुनसंराद्विर्निष्ठयति उदितो
वेति सायामिड्विकल्पः इट् परस्मैत्वोव्यवधादिनि वादिकत्वं क्षिषित्यास्थितात्क्षिद्राधामादिकृति उदित्वेल्लुदानमुक्षिष्यति पाठो
यर्थः स्यात् इति भावः रथादिभ्यश्च स्मरतिस्मर्तिव्यतादेस्तादेस्मनुवर्त्तनेयोगविभागोवैयर्थ्यार्थः गणनिर्देशाद् लुकिराधि
नेरस्वनत्तुरारभ्यैति नेद्यालिदि इयांतिकिं रथकः अनिदीति किं दांधिवनुभित्कृतसंयोगास्पत्वेनात्कित्वान्नलोपो ननश्यतिनिनइतिंति
कुत्वमिरलनांकंयपदांतरप्रतिषिद्धानात् अन्यथानदैतात्कितिस्यादिन क्षिष्येत् प्रणश्यतीति उपसर्गादसमासेपीतिणत्वं नशो नः
भामध्यकभिगमीत्यतानेत्यनुवर्त्तने तदादरणं ल्वनस्यादिति श्नसश्नुत्वेपिवस्यदस्थविशेषणनषांतस्येति लाभात् नग्रहणं व्यर्थ ४१
सत् नाशयतीत्याह प्रलयर्देति कारदानामिति करणस्य शपलविरक्षायांपरो नचेष्टति अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्यामिति विकल्पनअमा

गमः रंधादय इति रधनशनतृपदृपद्रुहमुहष्णुहष्णिहइत्यर्थः अमुड्दित्वात् स्नाथौवेद् शामित्यादांत्वायस्थात्रिभाषेति निष्ठया मनिदुर्यानः
मसु अनवस्थाने चाप मितिश्यतिदोर्ग्रोस्तुदि· अड्चविशेषडन्तस्ततो अन्यदित्यर्थः वदस्थेति स्थोध्वे तिमस्यनलेकृतगतंत्रशादिषा
उपृते शामिसराप्याधिणुलुतामादयइति शमुतमुदमु श्कुमसुमुकुमुमुहःइत्यर्थः यसोलुपः अत्रवदति यसइत्येवास्फूतनः समःति
यमार्थमिदं सोपसर्गाद्यसश्वेत्सूयकादेवानि स्वंचपूर्वसूत्रे अनुपसर्गादिति ग्रहणस्तुन्दरवयस्थेतिग्रहणंतस्तुंत्रादरक्षिति शहेषः
ठित इतिव्युपसाद इत्यस्मिन्नेवगणपठित इत्यर्थः अद्यर्थमिति सादेषदितस्यतु सिद्धेत अन्वाशीत् इतिश्वादयः षुञ सत्वइतिलोपरशे
ष्यो स्युदात्स्पसलोपः सनदादीति आद्रुन्तरमस्थत्वादिकृतदुस्कवोरितियणंवाधित्वापरस्मादुणः सुनोतेः स्यसनोः नरपरेत्वस्थात्तद
नुवर्त्ततइत्यादयोनस्यादिति सनितु अभिसुत्सः सनंतात्कृणादाद्विष्यतेलोपरत्वेदीर्घः सुरक्षतीत्येतन्तु नोदाहरणंलोनिषधारेवकर्षा
ति नियमेनैवषत्वाभावसिद्धेः स्वञ्चकाशिकायांसंसंचिनु वयनंरचनाविशेषः विभाषावेः यजारिति सवात् कुरुनुवर्त्तनेसनादि
टोत्रस्थितः सनिलिट्वित्यसुसाहरण विदोघाति विवोपाति अत्यसंयोगादेः इटिक्षतिवत्वतइह्वेत्यनुवर्त्ततेलिङ् सिद्धरितिस्वा
दात्मनेपदे ष्विति चतस्मात् इड्वास्थात्तडीतिदडि·किं असाषीत् चमबानंतथमपातो स्तनोलेश्वयलिङ्ड भावोनिपात्यते त्वंहिसतो
प्रथमोचमव्ययनांतरिक्षमुर्वानतंथभापायांद्रुदमध्यतेनिश्नरममासे दक्षिणामिड्डुनभाषायांजहिम श्रणोतेस्यादिकमादिस
त्रेगइत्यविक्षयक्षिद्धाविविनियमस्वनिषेधोवान्यदनोतिनियमार्थंववर्थग्रहणंत्वर्थलादिङ्स्मातिषां मायावांवबरियसहृयेलिङ् सि
चो स्तनइत्यनुवर्त्तते आत्मनेपदेपुकिं अवारीत् अवारिषां अवारिषुः सिद्विपरस्मैपदेष्विति निषेधादिड्वुलोवेतिनदीर्घः हिनुमिनो
प्रमीणाति हरवृङ्·जयोसने अवद्रोतिलिं घनादयत् इदण्यंतस्थाल्वंतरत्वात्कवलस्थल प्याक्षमिति तस्यसपरत्वाभावात् कुस
शक्तिरदं नास्तीत्यसद्वीतिनिषेधोथ्यर्थः सनद्वापव्यतिपणाधिकस्यापिङ्गुरंभवनीतितरजेश्चाप इत्यतीतिलन लिधापायिषदीस्यादिसि
इं आतुद्रीतिसंयोगपूर्वत्वात् तत्प्रमुख्यादितिहेतुः राधोहिंसायां अनइकुवर्त्तमानोपिसामर्थ्याद्व्यासमात्रस्यानिति श्रीयते अश्वो
नुष्व मस्याज्ञुदित्यनुवर्त्तनदस्मात् दीर्घादिति मृविकरणनिर्देशः किंमादेशंरसभोजनइत्यस्यसमास्तव्यस्ततुः चिधर्षा शृलेलध
क्षातियगमनेन इति सृलधक्‌सृल धर्षाक्षमितिविरथाणि निक्षनोविधानादन्यथापिपदांतविषयेकृत्वं हेतुदंभने छोकदवनासदि

591/1982

नं· बो· ६वि ॥ निदर्शनानुसारतः दृष्टः अपंसेह्नः अनुदात्ते पृथग्नाविर्देशात् अदृश्याभो अस्मात् क्रूःलोर्थ्येति भयइतितस्याद्निउदात्तमर्हकः
स्वदृश्यशास्त्राभिसंपादितः अन्येत्वाहुः यातच्केशाश्रिवृत्तेतिरिस्यत्र अग्रइतिपक्षतमेव घटिंनीति गुणस्य अद्दिशल्स्यल्लादेस
६२ त्वान्नेति शिक्षि एतेनघस्थानेदः एकस्त्वान्नादिरितिमेतनुपंचशातवः इतिस्वाद्यः तुदतीति लघूपधगुणवाधित्वान्निमित्तात् शाइवे
के अन्यूदृशीभाषथायुणोनप्रवर्त्ततइत्यन्ये: मूलपादेः मर्जनस्तः पाकेनथातयोनतोदनादेः पादस्क्तचप्रयोगाभावादित्याहुः भ
स्वादतिव यां विदस्तान्नु अदित्पेतिनिष्ठानत्क्षसन्नामःरः घश्वानिति नाक्षिक्षेत् घसेरोपयोः स्थकारद्विारणार्थः रक्षितस्य
ऊंस्थापत्रः परत्वेरोपयपोरितिपष्ठीनिर्दिश्यस्थवयथमाश्रावयाह निदानिरिति अयंभावः स्थानविशेषलाभायमित्वस्यकरणातन्ने
पयश्या: स्थानेरूपभवति यत्रद्यनिर्धारितिः स्थानपस्थानेर्दिश्यदिथीयतेसत्स्थानेभवतियथाइकोइणवीत्यादौस्थण्यादिःप्रकृतिः
लुरुपानिर्दिश्यस्थानिर्दिश्यस्यानिकृत्वात् योपथयोः स्थानेनभवति एवंचास्य आदेशागमत्वेभवतो यथाय्मः भव्यायागमस्वेइति अ
न्यत्रेनास्वश्यान्यानकृपृत्त्वमितिमत्वासनः किंतोस्यतलोपमदुद्दर्श घस्तोःरोपयोलोपः एवमु आगमस्येत्याहुः परेतुभास्ते
रसन्यादस्थामिस्येवस्रवसस्तरसस्कइतिहेरः रसइतिरेफादारसकारानांयः संघातः तस्यहइत्यादेशस्यादित्यर्थः ननतपर आङ्
ति मज्जेर्मज्जनं भेरोंइत्यादिक्षिप्यते रुदाराभावपक्षेतु घजको घज्जनंवाघजेत्यादिक्लितिनुरेफकारपक्षेतु मज्जकोमज्जनं अम
जेत्यादिक्लि निनुरेफारपक्षेमर्गिसंस्यादित्यादि तदभावेसंप्रसारणे सति तदेवरूपं एवंच यतिश्ज्यतइत्यादोरीरिकारेरफस्योनिवृत्तिं
वारयितुं अनुदात्तोपदेशायनमदुवर्णपिदाद्रीवृत्ताव्यवर्थाद्दि· कतिरसाममंशाधिकासंप्रसारणमिति पूर्वविप्रतिषेधश्रवणान्नत्वरतिं
इवरवोधवमत्याहुः इहंरस्मोदर्बनादिना दुमिति या किन्नायवर्णनमेवनत्वपूर्ववचनं वचने नादित्यस्थच नाहीति हेदः भाष्यकारे
स्त मल्लांभिषतनयपान्यासम्पन्नास्तिति वदाइरस्तां कस्यतायांपुत्रलंस्यविने नन्नमतोरसायांरर: नथादि रेफकारसकारसमुदायस्य
श्माव पंदेशाः अपिकिलेवमकमर्जनु·मेद्वर्जरित्यादिःस्थले वमनतुः तागनुरित्य दित्यात नवाश्रगुणेनविचाहि: रूमादेशातिभ ६२
संयायाक्तिटिविंटिति कित्व भवत्यान्नादित्यात् मनीवनेतो नीक्षिकल्याद्विमसानीत्यादीष्यते विमक्षनीत्यादित्यात् रूमादेहलंना
न्नेति सनादिक्षवृत्तेः लिट्· मिवारुलादि· मन्जी अमर्दयादिष्यते रकाप अमर्दयादित्याहिदु· मिवावात्मने पदेष्विति किलात् णिन्नें

593/1952

नान्नादि· अवमन्नादितीष्यते अमीमज्जदित्यपिष्यात् इत्तरारामपयादत्वेदंर्घरहितिक्त्व अहनोसमत्तद्दुर्नीति सवद्वादानन्यतइती
त्यर्थोगोलध्यायितिप्रवृत्तेः यद्यपिइकोरित्यवेदकमिकत्वात् अन्मजर्जादिति सिद्धस्तथापिपक्षे अबीभ्रजदित्यनिष्टंस्यादितिवो
ध्यं रूजिभरजोजभर्ज्जनद्वृति भ्यादस्यादृवांकपमितिचेन्नैवं भर्जनार्थेहितादृशं स्यमिस्यंतु पाकमात्रेइ भयोरर्थकार्येपृथगमेपि
प्रचीनाय्वन्ता दोषात्लुइहानय्वनाह्तितापिलस्य तनापमितिः तथासेलहान्तलेतततः परस्मैपद लिङ्ःसिचावरागमश्रोत्यात् विभ
क्तिति रक्षोर अभ्र्ष्टवादिरियितनदासि ज्ञातिं एतेनभ्रस्तमरीजिनाद्याइतिपकोपिनिरस्तः पूर्वइकणामभ्रकमादकंनाक्षिक्षसेयहुःकु
कथिकोदाप: यथादेशावत्तयाभ्याशस्यमथ्याद्यारुनार्हिंवदनस्यदुल्भसात् स्थानिवदेन अनभ्यासेतिनिषेधादस्त्राकतेपि द्विर्वचने
रुवर्णधीकोः भ्यासस्य स्थगतिरूपादितंवदामर्जितादामर्जीथतीत्यादिरूपंनैवसिध्येत् यदितु लाघवपक्षपातेनस्वातंत्र्यं चिकोर्ष्यते
नहि मस्तोरसोरितिषठितारामितिसकुदायस्य अरेवादियथासतांतथावचनकोपिदोषइति अयमत्र संग्रहः रसरूचेदपिहितुदृसनलिङ्
सिवविकृपाराणिश्वते दोषात्मस्त्रोर्भजोर्चवदाथामइल्तदित्वाधिकः साभ्यासस्यादिमजभावोमवेद्ध्रतेर्वाधिर्यथाहित्वंपुनर्न्नक्तस्य स्थाने
वत्वाद्वधारिव तस्मादस्तुयथान्यासमस्तानेचास्तरसोरिति पूर्वविप्रतिषेधेनेति निस्यलादित्यपि रूपवचनं चसंप्रसारणोःस्तूर्दंधातोरेफ
स्यपश्चानुरथागमस्यस्थानि शब्दांतरस्यास्यासंप्रसारणस्यनिमित्तंनेतिचावयं लक्ष्यानुरोधेन कृताकृतप्रसंगित्वेनापिक्तचित्सत्वाका
शान्यिवदृद इहत्वहिपस्तनिसृवान्मंपूदकुत्वायस्यादि रिदमनुवर्ततेतेन इडादिमत्वयोरुभ्यतेइतिमनोरमाया स्थितं नव्यास्तिइङ्गिस्य
नेनउन्नेपेक्षकननंस्यतेतथान्नसातीविनिर्णीयादयस्यैवस्यात् नतुडाह्नितेसात्मे नेनस्तेरसिसुर्यहइआप्नोमस्तरतेस्यदुडि संव्यर्थत
निमिन्नगुणस्थास्त्रा क्रेरतो लक्ष्मणयादड्वाननयप्रते इत्यक्षयस्ता दिशिति फलितार्थंकथनमिश्रादिश्लस्ययोर्डिङ्दिति एवंनेडादिरितिस्म
भात् यस्यादिल्स्यिनुवर्तनेन ह्मस्राव्यर्थएवेत्याहुः इह ओविज्ञोतिनुदादिः रूपादिस्विपदस्वेतनतुदितिरस्य भावाइतिक्छुहोत्यादिर्वा रूप
नात् यस्तु न इर्दृत्तेनहुहोत्यादयस्यहर्थेदुरन्तः नस्थानिटूकत्वादिति तदसत् रूपादिनियमेन ठिदिदूसंभवात् न च तत्रवितेन
गतार्थं नाडित्वोड्·संयश्येमितिवाच्यं अपितुरः क्रितेषिविवे ज्ञियेदस्यपित्वेनडि· त्वाभावात् वत्रस्थेति अस्तनव्याः वत्रम्नस्थादे

न·दी·वि· तिङ्क्रिया पक्षस्यास्यासावर्णदीर्घोऽपि यणः संप्रसारणप्रसक्तौ पूर्वस्य यणो निषेधाय न संप्रसारणे संप्रसारणमिति सूत्रं सौत्रितमिति तत्रापि अत
एव ज्ञापकात् परस्य प्रथमं संप्रसारणमिति परिकल्प्य अपादृक्षमा सेवेत्याधिकार इति पक्षमभ्युपगम्य उरदत्त्वस्योपात्तस्य प्रत्ययनिमित्तत्व
लक्षणाकारादवः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावप्रवृत्त्या संप्रसारणं परस्य यणः संप्रसारणमिति च सूत्रेण तु परस्य च संप्रसारणं न तु पूर्वस्य यो
६३ यस्यार्थं स्मातव्यं उक्तं पूर्वं वि न च पूर्वस्य पूर्वत्वादि सर्वो सिद्धमिति न चैवं लिटि यिपायः देवदत्त इत्यत्र संप्रसारणनिषेधाय न मो नुबन्धं निर्दिश्यते
लिङर्थं गलिकि पिपाय इति सूत्रकरणवाचकाभावात्तत्संप्रसारणमिति यथाक्तप्रणयने तन्तितो मा चात्वस्या पि वाञ्छ एवं वस्तु
वार्त्तेनापि सिद्धा न प्रसारणमिति सूत्रारम्भो ज्ञाप्यते निमित्तभेदाभावादपि स्थलिमिदं पुनरपि कार्यं प्रवर्त्तत इति तथा च संयुपास्य इत्यादौ
उकारात्परस्य यकारस्य हि लक्षते पुनरुकारात्परस्य दकारस्यापि हिविमिति प्रक्रियाकारादिव्याख्यानं सद्दकाराभिप्रेतमेव यरिस्थाने
महापि निमित्तकायाः प्रवृत्तिः न चिन्त्य इयं तत्त्व ज्ञापकमिदं न सर्वत्रेति दोषः परिहृत्य नामित्याहुः अन्त्यस्यादिति उदित्यानुसे
इदृत्य तत्तुनिवृद्धे नपीतिनिषेधः अन्यस्यादिति सोरिति सलोपः यथ्येति अपः पम्मेरितिकः ततः सस्य सत्वं न वा च सकारस्य कथं
लोप इति वाच्यं धातुपाठे सकारस्य पाठात् तदाहुः नकारजावनुः स्वारपंचमौ कलिपाद् पुसकारजः धाकारश्चैवमाद्य वर्गस्तवर्ग
जइति अत्र पात्रीकरणं यद्दकरणं पर्युदासेनेति प्रसज्यप्रतिषेधे हि वाक्यभेदः समर्थसमासस्चेति प्रसज्यतेति भावः इत्याविषि
यत्वादिति तेनउदिच्छन्तु मित्यत्र संप्रसारणं भवति त्यदित्वात् चिय्यतीत्यादौ तु ति नः विषयेन भवति विस्पष्टेऽस्य वृत्यादि विजातेपि
नक्षतिः गाङ्कुटादिभ्य इति सूत्रे अञ्चित इत्यादिनः स्पृरिस्तत्वात् उन्मेणाति तु पित्वा माधवस्वेदि सात् संप्रसारणे विषये वा ति
नाम स्थिति अन्यासीनि पर्युदास आयस्य इति वाच्यं उक्ति उक्तौ उक्तीर्विवासः इमो म्यादिगणव्याख्याने तो इह पाठस्तु उच्छतीत्यत्र आ
म कोनयोरिति द्विविकल्पार्थः पूर्वपाठस्तु स्वरार्थः तथाहि उच्छति उछतीत्यादौ पिद्वचनेऽप्रतिपादितानां पिलादनुदात्तत्वे धातुस्वरेण
आद्युदात्तं पदं धातुप्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तमिति न च सौविशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रापि करणस्य इति प्रथमाण त्वात् कथमिति म
ध्योदात्तमिति वाच्यं कुरुत इत्यादौ तस्मात् विकरणात्परत्वेन तदक्षरस्योदात्तस्य विकरणस्वरापेक्षया प्रबलत्वोपि यस्य वाता: परत्वे ६३
न याद् स्वरापेक्षया अक्षरस्योदात्तस्य प्रबलत्वादव उपलक्षणत्वादिति अत एव अद्युपयस्यवेदुच्योतेरेवेति नियमसामर्थ्यादिह लुप

595
1982

इत्यं भाष्यकारैः प्रत्याख्यातं अन्यथा तत्र संगच्छते ति भावः अनन्तेति अनक्त इति पर्युदासात्वां तत्र सम्भवत्वमिति लिटिप
रगुणविधानसामर्थ्यात् तन्मात्रः मि इत्यादि इत्यादेर्दिति सूत्रे अन इत्येतत्त्युत्तरप्रतिपदार्थमित्याहुः अन्येतु क्ङित्यनामित्यतो चेत्
इति अङ्को रितिसर्वे व्याख्यानतत्त्वात् गुणो न राय इत्यादिर्दीयते तथापि तो इत्याप्राप्त विवारणाय अन्यो इत्येतावदाय वचश्च
इत्याहुः मिक्षु उत्तुः इत्याः उत्कीर्णाः ऋत्वन्ताः ऋत्यन्त सान्दिर्दत्ता दिकमनर्थेति ऋकृत्याकृष्टादित्यर्थो हि पलोभितालोप्येति
नीपदतो वितु गिः शान विषाहति नगावदत्तार्थं विश्राम्ताः सम्णाः कित्रिमविस्मतिभी रिहति हिंसतिन्ध्यू तो कृवतिरर्थः रती हिंसार्थ
नयोः ईदित्करणं अशोदितो नित्ययामिनि इति नियमार्थं यत्र यस्य वैदृत्वा क्रियायामितिपेयः सिध्यति तथापि तस्य विभाषत्वस्था
भिनित्यतां ज्ञापयितुं भीदित्करणं तेन पावितामिभ राम न पीयता दिसिद्धमित्यादि इत्याहुः ऋत्वात्करोतेरेवेति अप्रसिद्धत्वात् कुर्यादित्यु
नदि तो वृत्तां ऋत्वा व परिस्थिति भवति न ऋ स्वस्थिति भावः सुस्वं वेस्तनेरूपपलक्षणाः ऋताविद्य कुसर्पिर्वृतः ऋतादितो दतेवि
रवनं कुटन ऋजा नक्षत्रति इत्युपदेशेति क्वः ऋतः आर्द्धं निकते जुन्ताति तिला तिरुपदेशे तिदं प्रत्ययेति कुः तिलयतो नेलतीति चापि कि
१ रत्पक्षरादिव्यासति लियत्यतोति प्रयोगः शाखादिकर्त्तुं न्दैत्यि कृटस्यादिः कुट आदिर्येषां ते कुटादयः कुटादिभ्यः कुटादयश्च कुटादय
इत्येकशेषः सर्वो इत्यादिरित्यित्यादिसमर्थितः तदसत् सरितवाल विस्थतीत्यासौगुणनिषेधापत्तेः न चेष्टापत्तिः इनिकारदादत्वा
दिविरोधात् गाङ् कुटादिभ्य इत्यत्र कृन्तितद्वृत्याश्रय इति पठनस्य सारस्य भाषापत्ते स्फीत्याद्वा निवृत्तेरवेति इति सैव प्रयोगोपि वि
रुध्यत इति शाखादि इत्यास्तां तावत् विवाप्यतीति प्रयोगस्तु मनोरमायां मिश्रसमर्थितः आपनं आपः शाखितस्याद्यो लिवा
परत्वं तानीति स्पृटविदस्तते स्पृटत्यर्थो स्मादिति स्फोटः सचपदस्फोट वाक्यस्फोटादिभेदेन अनेकविधः कस्मदेकुटादिकार्याभावे
पि विद्यातानु रोधेनायं कुटादौ पठितः म्नादौ पठितस्य पुनरथ पाठः ज्ञात दुन विकल्पार्थः पूर्वपाठस्तु उच्छतीत्यासावविकडतीत्यादिवा सुर
नार्थः स्फुरति स्फुलतोः सिवादीनामित्यतो विभ्यनुवर्त्तनादात्मनेपदं वा स्यादिति परिष्कृते इति इति: मुकः किरतीतिज्ञापनेनैषामप्यते लुङ्कि लिङ्क्व
वान् ङितनिपत्यनुकूष्यते तथाहि ङितः ङ्वपकृतिभूतादिति तदित्यात्मनेपदमित्यर्थः तेनाप्रियमाण इति सिद्धं स्वरार्थमिति माहि
मनस्य चतास्त्रपदानादि इदुपदेशात् सार्वधातुकमनुदात्तमित्यनेनतङितः परस्य लादेशसार्वधातुकस्य अनुदात्तत्वे कृत्वा धातुस्वरः

[library stamp]

त· बो· लि· ङित्वाभावेनु प्रत्ययस्थोदात्तत्वेऽपि धातुरनुदात्तः स्यात् न च मिनलोपस्यासिद्धत्वात् ङित्वपरत्वं सार्वधातुकमपित्वस्य पादतामिति नस्यक
यमनुदात्ततास्यादिति शंकर्याङित्वसामर्थ्यात् मिनलोपस्यासिद्धत्वं नेति कवचनात् अपितोऽन्यत्वाद्युगमस्यैवात्रोदात्तत्वात् मङोङित्वस्य
४४ न किंचित्प्रयोजनमिति द्वाणिनिवारणाय मङ्स्मितं तिमादु यथा जनयः निङ्गितिङ इति तिङ्गं तदिति यातपि ङित्वं व्यर्थमेवस्यादिति हिन्नबध्यत
गः हिम्प्रयोगतु ङित्वस्वननतिङं तनिघातादिरथादिरस्वरः स्मिन्तीतिलो प्रवर्तितापरत्वात् गुणयगुणः स्यादित्याशंकायामाह अंत
रंगत्वादिति किरतात्वचे उपाम्रातियत्नेतिसघाद्युगादिति वर्तते रवनेकिरुपदिशातिहिंसायांश्रतिस्वात्तादुपात् उरोविदारं प्रतिचस्क
रेनखैरितिमाघः कर्मणिलिट् कर्मणस्तामितिगुणः हृङ् आदरे नभाद्रियंते न तथाःकाशाम पीतिर्थोक्ष्यः प्रच्छ ज्ञीप्सा अत्रज्ञप्सिज्ञाने
आपनमथाम्र्नोति अत्रलोपइत्यभ्यासलोपः ज्ञपिमुनतः पृच्छाग्रहाश्च तदरातीतिणिजंतात् प्रकृतिन्तु पृच्छतः पृच्छाग्रहस्कंभि स्वादे
राकृतिगणत्वादिङ संप्रसारणसाध्यः क्रियात्वातादिति येन कस्मात् कर्मक्रियादि सत्तामितिपन्थपाणयस्यचि णादिनिषेधवाधिके
पथासत इति किरस्य पंचम्यन्तत्वं पंचम्यन्तस्य तदन्तस्य चानुवृत्त्यर्थमिति तो यं ससमर्जिवेति विभाषास्यति इत्याहिति भारविदट् विच्छ गतौ
तुदादिपाठसामर्थ्यादाय प्रत्ययान्तादपि ज्ञानतु इत्याद्यतनविच्छायतो विच्छायंतीतिनु ईकत्व केचित्तु सादिपाठसामर्थ्यादाय प्रत्यय
स्य पाक्षिकत्वं स्वीकृत्य विच्छतीविच्छतीतित्रु मिदत्वं विच्छतिविच्छन दिवंतीत्यादिरूपाणि वोदाहृत्यैषां नुमन्ते तुदादिपाठस्य कवलेत
विताप्रेत्वायपत्ययांतादवतनविच्छायंती तितिप्रयक्तवाशप्युतो रितिनुम पठितस्यति अस्मिन्वदगणेपाठस्यादि श्रुपठितस्य
सार्थः नदिश इति पूर्वपादस्यसंप्रत्ययार्थमित्याय पिपरक्षपदाद्यः चिन्तस्त्रयेणापि चिरातिदिक चिदिरितिपठति नलफलाभावादुप
स्यं इदमपि मिति दमनिष्ठ्यति नैरुद्ध निर्धारितमचापायाविधिः इतिवृत्तिकृतात्मनश्रान्तो नित्यार्थो विधिरिति फलाभावः पिञ्जलिति
ईषदर्थादित्यर्थः इतितु दाहरणः कदाचित्यस्यम् प्रत्ययपायेमित्यादृशान्त परः प्रत्ययसंज्ञा फलं तु यस्य संज्ञा ग्रस्याचारणं तु ग्रसा
दत्तापः श्वान्तलोपद्भयत्त्वविधायमणार्थं न तु सर्वधातुकसंज्ञार्थं फलाभावात् न चापि सार्वधातुकस्य ङित्वगुणनिषेधः फलमिति
वाच्यं इगंतस्याभावाभावात् अरुणत्र इति किपिदम्बे तिरिलोपस्य समानिनद्रतद्रयुतापि उर्वादिरुकारः कार्योपदिवकत्यार्थः यु
त्वाच्छंदिवादयः प्रसन्नासा इति दिलनिषेधात् गुणः आवलोपः आवयुत्त्यादाहरणं असन्ति मनन्ति आदिप्रुरस्यमतादात्तुत्संधस ४५

597/1982

अथोग्रद्रणमित्याद अयः परस्येति एवं श्वयस्यां चेति विश्वग्रहस्याभि वृत्ति विधानामिव्यक्षत्रणयति ध्वनेन अयस्य यद्याप्यपरिभाषयोः प्र
हृस्वान्तलोपत्रां कृताम्भीत्याह इंधेद्युम्नस्य समानकारस्या इत्यस्यारस्य सवर्णो आनन्दितामिति तित्वपन्नतमवत्सलोपस्य सिद्धवद्रूपासिद्धत्वात्
स्थानिवत्वाद्यामन्त्री ओदितिकरणं निष्ठानत्वार्थमन्यः भुजपालनात् भुग्नो अनवद्यत्वादनेन पदस्सेवस्यते भुक्तं भुजानि भुज्ञते नणस्यस्य
अति वस्तु स मध्यपञ्चदृर्णविहासविहितेन इस्यान्यसमावस्था आदित्यसमर्थे न च तामादिकस्य नहत्यस्य सत्वात् सर्वमेव स्मितिनिझोतंतनः पर
स्यदत्वादेः पितः सार्वधातुकस्थविकरणान्तत्ववधानात् नाभ्यस्तस्थाविपितीदयतः पिता पृज्ञानादूविरित्यताइति निवर्तनितत्सूत्र लोपिति
तिधस्यस्य प्रत्ययस्य समानीतिस्वचास्यमाथकारियानिकर्तृतु इति तदानुवर्त्तेति किंदृपिती स्थुवर्तन शवतेनमहदस्य चवातिप्रसं
गः नस्य कर्तिस्य दनुवृत्तात् णशनीसमानिप्रसंगपतिवाच्यं अपिनित्य त्वनुवर्तनात् छंदसि दूरादसाइभावः अंश्यन्ति विदित्त दशभ्रणं
स्निग्धता अतः क्षिडितिस्यामिदस्यादिति विभाषाग्रहणंनानुवर्तत इति भावः सिंचितिं अङ्करणं विद्दत्त्वात निवृत्यानिद्रकः स
एवः कालिस्य तत्पूर्वः इतिकथाय्यः अतादेशति नस्यस्थमियामिदितादेशः अतोहलादेरितिवा वृद्धिः अततितिनादेश्यस्तया
साधितिमिद्दुवसनुना सिद्वलोपः अतनिर्देति द्युगमावप्रकृट्प्रयुज्यनेनालोपं णकारलत्वनिपातः नंवयकुन्त्वि संसति संसत्तः
इत्यादावनुस्वार परसवर्णो क्षणुहिंसायां क्षिणुचइमावपिलसायिकणकारांतनवक्षंति वंक्षतिइत्यवानुस्वारः सवर्णोपिचालोपहृति
नवाक्षिन्व समन्वयस्य स्थापद्यत्वा अकृतत्वद्रगुणाः स्यादिति मान्यत्वस्यैति सिवःकित्वेनदाविषेधात् संपर्कसयइति वृत्तिस्थपाठं
विहाय माधवानिकासानुरुपाह संपरिस्यामिति इति तनादयः एवं कस्याम्नवइतिः आत्मनेपदेषु अनइस्सनेनसांचाशतिनकारोपथा
इसांतथाः विच्छतीति अनिदितामितिनलोपः स्त्रभेरितिषत्वं मनः सम्भातिरित्यत्र यथाविधिाञ्स्वंनाविधायेतु विदंसिवादीनां
वेस्वातितिनानुवर्त्तते राति स्ववार्योमस्तितिस्यग्रहणं विस्काप्तीति सम्प्रातेरित्यत्रापिविशिष्टस्वंतदिवसत्वं किंतु यातुमात्रं अन्य
याविहामिता विधुमिन मित्यासावपिषत्वं नस्यात् न चेष्टापत्तिः माधवादिग्रंथविरोधात् इतिभावः स्तः मः समानेति अतोहि
त्स्यात्मसामर्थ्यात्क्षनिपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेरदृष्टे अतएव नसिद्धयर्थे हलोपचारणायमपरिभाषतोयन्यसेत्युक्तः यत्तु
केचित्तु आननादेशाधातुपाठपठितस्यः परस्मै भवति नतु सा च स्य इतियारया थस्तानामादेशस्य हृतं तन्निप्रमाणं सा धवादि

प्र·शे·नि·

५०

[illegible]

५०

599/1982

[illegible]

न.वि.

४८

[illegible]

४८

601/1982

[illegible]

प॰शे॰नि॰ [illegible]

४०

[illegible]

603
1902

[illegible]

[illegible]

[illegible]

बं॰नि॰

४९

भवतीति लघंकस्येन स्तेन: ष्ठुना ष्टुरित्यस्याप्ययं दक्षमर्यः ष्टुना योगे तद्व्यंकारस्य नकारस्तृति अग्लुक्सः समुद्रं इत्यत्र तु ठञिता कञिज्ञमित्यत्र
वच वगे षागालालीति नवकारः दकारोण ये नास्मिन्नवगे केतेन द्वा इति निषेधाञ्जिनानुसमारे विततो वकारे वह्यञि ञिज्ञिजीति सिद्धान्तरूपं
नपूर्व शास्त्रि इमां द्वर्वचनादिषाडंकेषि डनदृ न निषेधोपि तथा चान्निमित्ते द्विपादी स्वस्य सिद्धत्वान्नष्ठा इतिनिषेधः यदृच्चते यद्यत्युगा
क्रमिन्नन्यस्य तादि नुष्ठजनजाविति निपातने नदस्य वदाति नचेवं वकार सांहितस्य द्वित्व प्रसंगः धातोर्दकारो च्चारणसामर्थ्यान्त न
नाष्ठज्ञस्य त्यासदधिवकारस्य वर्णप्रसंगः अवृत्तविषये स्वदकारनिपातनात्सुगमात् यद्वा अष्ठज्ञस्त्यादिरूपं ष्टुपसर्गाञ्जसं इत्यस्य
ञ्ञेयं ष्ठ्रस्न्यप्ति जन मिथ्ना स्वयोगाभावइतिवर्तितदृत्ताष्टोर्दनतम्भिः प्रत्यात् उपदेशावकारा व इत्यादि अजादेरिति वतिस्वा
इत्यत्र अदेजारित्युच्चनेतिन आदिः ष्टयाष्टवः परात्त्वनदपाद्विनात्संज्ञान्यत्ययः नतु काया वस्थायामेव अडिति माध्यकारा कपक्षे ष्ट
द्वियरित्यत्र अजादेर्लसस्यवनात्य स्यपथम परत्वाद्वितरंगत्वाच्चेति चेत् अत्राहुः द्वितीयस्य स्थानुवृत्तेस्तत्कारण्यात्वानि साहि
तीयस्येति तदर्थः तेन लावस्थायामदृटिद्वात्रिपि यातु संज्ञाप्रवृत्तिकाले अजादित्वाभावान्न दोषः निर्त्यद्वितीयस्यकाचोयन तदत्तस्य
स्वतिषयात् नवेवाकितिसे द्वितीयस्येति यास्त्याथे वक्ष्यसि ष्ठवजादरित्यस्यानुवृत्ति मोस्विवास्त्यं इदि धोषिषतोस्य च दकारस्यापि इतिनि
षेधापत्तेः अजेरित्युक्तो त्वादि भृतासपव: परसवर्णकारस्य नेति सिद्धमिदं नवाजादेरित्यत्रापि नादिद्वि यिषतीत्यत्र दोषः स्यादेव आश्रव
णस्य इत्त्वान्नकारस्यादि वर्तिस यामसंज्ञादितिवाच्य अजादिरिति कर्मधारयाश्रयणीयत्वात् इहच पक्षे डोस्वरितत्वं प्रतिज्ञा
याः अत्र इत्यवानुवृत्तिः अथवा न्ना देरित्यस्या प्यनुवर्त्तनमस्तु तस्यनावयवः परस्वं कितु पूर्ववतिमात्र परसं शब्दात्वकाराभ्यथादि
तिरोध नचैवमुत्तरायत याद्वितीयस्येति नवक्तव्यमिति माष्यविरुद्धं नेति सदृ मेवमुम्मिन्नत्र पठितत्वमासलितिवाद्ययात् नवम
जादेरित्युता वसेत्यस्य कस्य विदकारोद्वित्वस्यादिति वाच्यं मथमस्यकारः इलादवात्त परयुतादसे द्वितीयस्य द्वितीयार्थमिति कच
नात् रम्भरया द्वियोः रथिष्ठमारित्सतां नीतिर्दिति इत्यनोनुमिति वानुवर्त्तते आचिके आरब्धे अजाहलोः किरभृतनरम् रुचिर चोया
विभाग आदनयाल्यन्नमेरवानुचत्तिषयास्यादिति काण्व्यासितामिति कपतिमीलुते रमत्य हित्येनेथे घ्य दाने नुधवदने देवविवा
ध्यायोपद इत्यस्य दर्याशाइच मणश्लोन्तत्वतिमानतुरुकं देवेदृगीतिपिंजतदिरह्यः नास्त्यइतिपाठांतरं लघ्व्यन्तायांवाद्विवि
रूपस्कपाद्यति न्यासवज्जनाः चण्डदानस्तुरस्त्वयसादिः नुपाद्याद इक्त्राशमायाथकोपि भरिणत् भराणत् इदसमसारयार्थत्वादि
ख शाकासा आतन्नकरणं कांदद्वा मानदयोपि इमस्य जीहिरत् धजिड रनतस्थायपच्चा इ चडि किंसापयरि असुड वनद्वाति इद ४९

स्तनयित्नु वलादकः एवं गतो वारणसु कमि रूपयतीति रूपयोरूद्विति निगप्रवर्जनेन शब्दसामर्थ्यात् स्यग्रहणाद्रूपयाप्ति तिकण्णिनेनस्य नुधात्वंनर
त्वात् स्यद आष्टुमिरष्टामा अवर्ष्णमादिति अङ्गोपध्यस्यानिवत्वाणो पदीत्यरूपयायद्कस्यान प्रचपि अनादुज्जनस्तस्यकर्म पथ्यस्य आयोपदेशत्वादि
दि अनेकाद्योतिभावः सामसात्वनडयतीतस्यविवि: अयथातुः इलःभायम्ल पुम्बलेनकुवापि पठितः पुस्तकान्तरषु मध्यः केचित्तु सामस्तां
त्वनइत्यस्य काष्य पठितत्वापिषा त्वसाम प्रयोग इति नुशाक्रपठितमेव नेव पासाम्प्रति धातु इयम्प्रायोगवर्ततेप्रयोग अस्मात्वप्रयोगकर सत्व
सांत्वनमेवस्य वग्रंथकाग यंवर्णायित्वास्थितस्यगतिसमर्थयंतगव्यमागणमत्वयंउनयारिहाने अस्मात्यावडि द्विवासरत्वाद्वितरंगत्वा
च्च अलोपन अजादेर्द्वितीयस्याति णित्वासद्ध द्वित्व आनिनदित्यनिष्टंप्रसज्यतेति तु ओनन हित्यवस्य मिष्टत्व नशब्दस्य द्वित्वविनान स्यभ
वति नचाद्विवचनेः चीतिसूत्रेणाद्वित्वकमनञ्च अङ्गोपस्यस्यानिबद्भावानिषेधाद्वानंतावदस्य द्वित्वः द्विसिध्यतीतिवाच्यं णिचाद्वित्वनिमित्तत्वा
भावादतः आह: ओपुयण जीत्यादिमंप्रणमत्रलिंगाभ्रितकर्षाचिद्धमनिवर्तयितुमाह पयया गिति अयंभावःस्मि पृङ् रंज्वशासनिर्मतोवं
तेदितिस्वाभ्यांधृङ्याति स्यापरस्यसनइडागमकृते द्विवचनं चीतिस्थानिवद्भावा द्वेशानिषेधाद्वाउवर्णतस्य द्वित्वमिति पुपविषतेत्युय
विषतीत्यनित्यमप्रसज्यतेततस्थ अभ्यासावर्णस्य बाधयया रित्यपक्षितं अन्यथापिपविषतपियविषतीतिनसिद्धोदिति वर्गग्रहणा
स्त्यादिपुयण जीतिवर्गादिग्रहण फलंतु अवीभवत् अमीमवत् अरीरवत् अलीलवत् अजीजवत् विभावइषति मिमाद्यिषति रि
राययिषति लिलावयिषतीत्यादिरूपसिद्धिरनिवाच्यं तदुभयं सपाडंमुणिचिपरत्वादंतरंगत्वाच्च द्यादृह तद्विवसत्यभ्यासुवर्णस्य
दुर्लभत्वादकारस्यसन्यतइतीत्वेनरूपसिद्धश्च ननावर्गाद्विग्रहणव्यर्थं सद्वा थं ज्ञापकमितिभावः ज्ञापकफलं तु यत् ओः पुयण्जीस्व
साधानित्तवबाध्यं तद्यथा बुभावयिषति चडि अबुभवत् उडु रिवा चरति उडवति सप्रासिपदिकस्य इत्यादारिद्धिप्तनदेताक्कानाणौ स
नउडुडावयिषति चडि औडुडवत् तुद्धतिसात्रो धातुस्तलोणा सन तुताविषति चडि अतृतवत् तुनावयिषति अनुनुवत् पुस्कार
यिषति अपुस्फुरत् निस्फुरणाविनिवा आत्व भ उस्कारत्वादि यस्यास्य कारस्य अवर्णं भवति ज्ञापनबलादन्यथा चिस्रवयिषत्यादि
प्रसज्येत तदेन तल्लक्षणमनिधेयत्ववार्तिककृतोक्तं ओपुयण्जिष्णु च्च नज्ञापकंणोस्थानिवद्भावस्येति स्थानिवद्भावप्रतिषेधस्याप्य
लक्षणः अत्र आदेशान्तस्याहितिप्रतिषेधपक्षाश्रुत्याइत्यभिप्रेत्य हमुनं प्रतिषेधस्या निवद्भावस्यापलक्षणमितिवाच्यं न
न्वेवं कृतसदायन इति धातोणौ चडि इगादेशात्मागेव कृते इत्यस्य द्वित्वरूपत्व च अचदोर्तिहित्स्यात् नतु अचिकीर्तिदित्यन अ

ल०शे०वि० द यत्तद्धिकृत्ताविति आद्यः जितिवत् सदितर्थानस्यस्वपमस्युवेदस्मृदं अन्येतु आद्यग्रहणमप्ययमतिपर्यायः धातोरवयवेस्यकाचादि
त्वमस्यस्थानस्वंदे अनहत्प्रालं०भवादिसादः प्रान्तत् आननदित्यादेपरिनिष्ठिते अवर्णस्थालाभादाद्यप्रक्रियायामिति चुम्बाचधि
पत्नीत्यादावप्रक्रियायामवर्णान्तत्वस्यतदवस्थत्वात् परिनिष्ठितत्वस्येवति वाच्यम् नास्थायां कृविदरुणपरत्वविवक्षितनतु अमुकचेवस्याद्य
हतिभावः सजातीयापेक्षत्वादिति पुयणजाद्युम्भालो नस्वंदे अवर्णपराभवंति अननथकज्ञापकमित्यर्थः अनन्यवप्यरूपतात्पव
गादिरन्यस्मिन्नपिदलि अवर्णपरस्यस्थानिवत्त्वमिति आविष्कर्तिदित्यादावनित्यामिमितिसिद्धान्तितनन्नु योः कुयएजीतिसूत्राणि विद्गति
नात्मितथविधिच्यव आदेशानस्यादिन्यर्थक यमिदं ज्ञापकं भवेत् नत्वमासामान्यतोहित्रेकार्ये अत आदेशानस्यादिल्यवज्ञाप्यनामिति विवाच्य
दिरवर्नीयमिति निवर्तनीयप्रमादयाहव्यासउभ्रात्स्ववर्णप्रसंगादिति० वेत अत्राहुः एतना चचयानमित्यके स्त्रयस्वयथानमाधी
यतनस्वर्णस्वम भवतीतिजिव्विषयकस्वज्ञापकं दिरवर्नीयमितीत्यनुस्मृदवयत्वाच्चयथानमितिनतद्विषयंज्ञापनमिति अस्मिन्मते
आचार्यकृतं नाहवनशल्यानिद्रवर्नीयमितीत्यात नपुनन्यतणास्यामियद्ज्ञावस्यज्ञापकमितिवार्त्तिकोक्तः स्थानिवत्वप्रतिषेधनव
र्णाविवाच्यासउकारेण भवितव्यमतावार्त्तिककारवचनादवर्णास्थानिवद्ज्ञावस्यज्ञापकमितिवार्त्तिकोक्तेः स्थानिवत्त्वेनप्रतिषेधेनवर्णाविवाच्य
स उकारेणभवितव्यमतावार्त्तिककारवचनादवर्णास्थानिवदिति स्वीकर्त्तव्यंतथाच नपूर्वसादृश्येणप्रुहासद्गतिदिक् फलितमाहः प्रक्ष
तोलति आननदिति नानथति धनयतीतिच उः पेक्षम्बिदवत मच्छंदस्यनुवृत्त्याभावायतोजरितुः कामम्नर्यारित्यादिवदेवततन्निषेधा
नु यद्यपि पारिभिषितन्व अवर्णपरत्वमित्याद्यथन उवर्णादेशस्वस्थानिस्स्यान्नान्यइतिवदतां चोपदेवादीनांमते आनिनदित्यवभा
वं अवर्णादेशस्यस्थानिवत्त्वनुपरिनिष्ठितरूप अवर्णपरत्वात् उवर्णाद्यसाभात्तथापि अरिकोर्नादित्यादौस्थानिवत्त्वमशंक्यउत्तरभाग
अवर्णाभावादिति भाष्यकारोक्तपरिहारस्वर्षालाचनयाउवर्णादेशस्यस्थानिवदितिनियमोनास्तीत्येतादिति स्वपनिर्बाधमेवकिंचउवर्णा
देशस्वतिनियमलाप : पिवतेरीश्वास्यास्यातिस्तत्वं अपीप्यदित्यत्रपिवतेर्णौशाछास्यादिनायुकिकृते : उपधालोपेतस्यस्थानिवत्त्वात्
पायतस्यद्वित्वमितिद्वितीयं पाविरूप्यते अपिच काशिका कृतं तथा च सा भिमानोजरठतः स्थातिवचाध्यपस्ववार्त्तिकस्यआजरदि
नियमाणापिविरूप्यतस्नद्वित्वनामिद्वमित्यस्यप्रयोजनकथंवा निंक तथाच्च आष्किरस्यचोदीयाभातइतिद्वत्वविकल्पानष्टुभःकः इति
कवस्यासिद्धत्वेन यकपूर्वस्याभावात् अभ्यंजेघस्यन्नकस्यासिद्धत्वादेवनलोपधायइतिपूर्वद्वारेनिषेधेनभासिमानिस्य नतुभाविप

पूर्वस्यादेवितवत्त्वंन सायोमदेनिमत्तस्यासिद्धत्वादेवनलोपधायाः तदेदः कानाणि चिवदि० औजटदित्यत्रस्वस्यासिद्धत्वोत्तस्यादिलोप
पेस्यस्थानिवत्त्वाद्वदतनाद्यस्य द्वित्वं कृतानुकृस्यासचवसम्बद्धित्वंतु अनयालोपोनिप्रतिषेधान्नभवति एवकाविस्यामधिपूर्वस्यासिद्धमि
नित्य यजातउदित्यसाहृत्य उदितारस्यादोमिदित्यनन्तानिऽत्तस्य उदितोऽस्यत्ववंतीत्युक्तंनदपिविरुध्यन उवर्णादेशस्वस्थानिवदितिनि
यमाजातस्यादित्वाएस्या स्थानिवत्त्वाभावनदतद्भावस्वदापिद्धत्वाससमात एवंचाक्तरीतोर्णिच्युत्तोपच्यादि० स्थानिवत्त्वात्कयाबक्तव्यद्वित्वे
औंचकदिति रूपमवश्यमेवसंभवतनन्तत्वोविदादिति रापद्दवानः भिनिवार्यो ततोविद्वाक्तेदित्यादौस्थानिवत्त्वामाशंक्योत्तरभागे अवर्णाभावा
दितिवदन्तोभाष्यकारोनिवारितपूर्वपक्षस्य पलिकृतः उत्तरभागपरिनिष्ठितरूप अवर्णादेशास्थवत्संभवतिनान्यस्यत्याशयेनैवभाष्यकारेणनथो
क्तमितिवकुंशक्यत्वादितिदिक् एवंनथादिसर्वान्नुयत्र अः पुरुषोऽन्यस्यभावमित्याद्यवर्णादेशस्वस्थानिवत्त ज्ञापकस्यसजातीयापेक्षत्वादित्यवमद्
भाष्यकारावदत एनुसार्गेणासिध्यतो अयस्थव एकाना यस्याप्यागादितिदिक् संकेत चत्वारो अत्राक्तः यावन्तरमिति: संक्रान्तदर्शनस्य
नः अनकानुत्तनापाप ० देशावाम्यर्वनेति धनयति अनिसमर्दति गदयतेइति अत्रापरस्यस्थानिवत्त्वान्नगुणः नृदृ० अजगृहत्तः
अल्लोपान्नसन्वद्भावः म् गयंतदेनिमार्गयति मार्गयतीतिनुमार्गः अन्वेषणंइत्यप्रयोगस्य अर्थःअर्थयतइतिद्देलोपोवरीयानित्यत्रोपन्य
कुः शोपवरवल्क उप्समाप्तिकिवाणेस्वनिघनिस्त्रसमानत्वप्रमात् नबाधवद्सत्मानामित्याउन्पस्यकृतेति थाशाल्यंतनत्रसातिपदिकस्यय दे
सार्थकत्वाय चात्मोपदत्वदत्तनदेतिभावादसंवाम्नुपमाम्यताम्भितिचेत् अत्राहुः चिन्तयतारविन्दुमसमान्यपक्षज्ञापकमितिमतद्धये
देतस्यफलंस्वमेव विज्ञापकसंज्ञापकमितिमनेतुतवतत्र आकारइकारईकारउकारऊकाराभ्वेत्यनुवृत्तः यथाज्ञापकतयासोद्दि
८० नाः तथाप्रदतनापिणिव विकल्पस्वज्ञापयतुकृ सेनवणिविकल्पेनएतार्थसेशपूर्वस्यलोपधायस्यकृस्थनास्त्रनायकात् एवोहि
मात्मिनत्वयपोदरूपमेवफलं० कश्यतेइति अस्तृस्थादिति अनेकम्नात्मसवधातिपदेकार्दिति यदिनुत्वंनाणिच् स्यासदात्मजयतो
स्यादकृजस्यादिति भावइतिकेचित् नयदूर्वज्ञापनमवकृत्वस्याप्रसक्तेः अत्रवकृताणिचस्यादस्त्रवाणिच् इत्यवइवतीत्यलयासस्वा
णिचाद्धदस्यात् अत्राहुः हरीतिस्त्रपणाविष्टवत्प्राप्तिपदिस्थतिवार्त्तिकमतिपरिकअसणमय्यकार्यापामृतिदिक्षामा दृश्यतस
कनयाशिधोयिणिनभवाति नदभावेमाद्दनाधिनभवितव्यं संनियोगशिष्टत्वात् किंतुवदयतीत्येव भवितव्यमितिमतारे एव

न.सि.

५१ वनयनस्येकस्थस्वरूपमिति अन्यथा कुरिस्वदितीदित्समस्तंताद्वतिणादित्स्वमेव समासी दर्शनात्तेयेन [illegible] परे पूर्वे स्थयकार्यं न होति
[illegible] ॥ धीति पृथक्त्वादिति प्रतिपाद्यनपदादिस्थयभस्यादेन हि नद्यति पुंवद्भावः कस्मिन्निति घ इत्यत्र कृता [illegible] दित्ति
भावः साधित्वादित्यादौ टिलोपः [illegible] इत्यत्र [illegible] अतिशायेन [illegible] इत्यादौ मनुपालु
[illegible] इत्यादिना [illegible] टिलोपः [illegible] तद्भावतीति पुंवद्भावस्य [illegible]
[illegible] पुंवद्भावग्रहणं [illegible] इत्यादि [illegible]
[illegible] मनुपालुक् [illegible] परिभाषा
[illegible] निर्देशेन तस्याः परिभाषाया अनित्य
[illegible]

[illegible]

611
1982

न.वि. [illegible]

[illegible]

613
1982

[illegible]

प॰वि॰ मनः किंस्वस्मात्रीवचंचंदादित्वाविदित्वास्फवित्वा एतेष्वेवाभावः किंत्वस्य फलं गृहीयात् स्वा एष्वा एतेषु संप्रसारणमपि फलं सनि ग्रह
गुहोश्चेति स्मृते नि संयुक्तेविकल्पेन प्रसंतदिपये। ययं मनः य त्वस्य सिद्धत्वाद्दृष्टमावइति कस्य स्यासिद्धत्वाद्दृष्टभावइत्येव स्वेच के
चिन्नद नेमतिमभूतमावइत्यध्याहारेणयोजयंति तथा वजिगृहस्यइति स्थिते इनः परत्वेनसम्यक्त्वमात्वंतस्यासिद्धत्वात्नुत्वेमभ्यमा
५२ वः नतः इत्वेकर पांमरस्यपत्वमितिविधिक्रमः अन्येतु पत्वे च त्वेच कृते पूर्वस्मात्दृष्टमावकर्तव्ये सकारपरत्वाभावात्दृष्टमावोनस्या
दित्याशंक्याधमनः मत्वस्य सिद्धत्वादित्यथः मद्दत्तइतिकार्यासिद्धिपक्षेऽवसवेदन्याश्च वसनेनजिघसतीति गृहेज्जगुक्षतीति सूत्रेच हालाहक्क
कः दिवीत्यनन्वइति अनुकल्प्यते इणंतादगुमतीति घसतीति गृहेज्जुक्षति सूत्रे चकारात् क्कुकः किंनीपत उक्तइति अनुकुल्पति अप
तिस्मात्रकल्प्यते तस्यप्रतीवंतइति विकल्पविधानात् दिरत्वपक्षमध्यः पंचग्रहणमनुवर्त्यमंत्रपत्ति पन्नयेइहैवतु तं एवंच मध्यथातोरयं
तयणभावात्स्यात्त्रूपम्सत्यं अघत्यंचप्येस्य — — वन्नत्यणसहपाणिनीयमितिव्याख्येयमित्याहुः केचित्तु मृ साकसंति
गादिसत्वामितिनान्निके विरोदिजानामधंत्रूपमावइत्यर्थमित्याहुः ऊर्वध्यति इतीविति शतिमान्यकारेरितिमं गोवादिके रोगितिन
थाधाकनगमामितिवक्षमारणनहीर्घइतिभावः इकोत्सूज मदविस्यतः सनन्तु वर्तते सना स्रिपोयोरिकाविशेष्यत्वेन वत्तत्तविधि
विलयाद इकंतासिति इकंतादि विपासति निद्धसमित्तिकरिति विं ग्रिधायित्वस्थत्तविकल्प्यादिति अंसयोगालिङ्किदित्युतः किंनहव
मेतझ्तिभावः वजिवधत्वामावादितिकिमेननुणामावेनरिरत्वयः अतएवेति यथाक्तिसयान्यभावोस्मे सर्वा सोग्रहणमिव
शुर्याक्लमाताम्यक्रणल्याविशोयादितिभावः दृढतात्त्र इगित्यनुवर्त्तनेतदयवत्तु दृढत्तिसंभवतीति समीपवानि अंतराहूत्याशयेन
व्याचष्ट इक्समीपादिति मानवा इक्सयत्वस्थानमाधस्यपरीदिपातः तिरक्षतीति किंलेसत्यनिरितामितिनिलोपः अहन्नगमां गमः
सामान्येनयहनणसप्गता विस्यस्मात्कलिंगसंत दलुनाति अस्मत्स्यादतः सनिचड्‌ इत्येतिस्वघात्यां विहितस्यापि इकोत्सगस्यइत्वाव
कः अतिदिस्य आदेशस्यवग्रहणाक्षिप्यामायेनाह अजादेशाणमेतिति एतव्यप्रहणाल्लभ्यते नयादि इहसतीत्ये वस्सवदेत्यः सोऽमलम
धस्थितनाचेहइत्यंनेनागस्यविधायणादतागतजनंगमस्य सोऽधः विवीयति नतादनियमात्स्वरवेदत्त्यसवान्नदणुक्तिरिव
भावंधपतिमेदगरे विपैवोयाथं अनंतस्पर्शो भवति अजादेगाणमेश्वेति इसादावितिकिंजिगमिषति गमेरिद्परस्मैपदेष्विति
सनिचणयमिरवाधतइत्यनुवर्त्तते घटाविंपतीति तक्कौविव्यायस्यानिरत्वानन्तरस्य स्थाभ्यासस्य व अनिन्यत्तलिंगनृति
संकोचितमतात्रविस्वन्नादित्यग्रहणमितिरस्यते सन्निगसतइति संयोगमल्लिस्यमिति नइः एवंवल्लनहसिसनतादि विभवति एतान्वृप

पनत्रसारिस्पृनः सिद्धिनिवंदने चकारेण लाभः संधः असंयोगादित्यतः किदितिनोपधारित्यतोपेतिचानुवर्त्तते नलादे लामनाविमादिसिद्धेः किं
मिलानिलाजुगुप्सते आधमन मनिमीमेत्यतः अवाइत्यनुवर्त्तते मस्याक्षाधनुकइतनः मीतिच नलाद अवाई मा रणेविति सीत्यस्यमनावित्वेोपे
गास्मादितिमः ईमतीति अजादिहिनीय स्थितिवृजादित्युहूतं विमाजिवस्तीति इत्विहमावेन्नसागमादेरमात्रसर्वादिरूपाणिमु
त्वपतीति अनुवत्तमामितिमित्र्यसमुक्तयिपविसतीति हिंसवदनीत्याद्यानि प्रधानिकृते अन्यासस्यावर्णस्यत्वं रूप्यरूपतीति इडभाव
इत्यनमात्रितियोर्थः दूदृप क्षेत्रुविमाषाऽतीतिवारि त्वं नवेनुस्मिहिदिकिन्तुनुशासस्तस्यर्थः किंताविगुणइतिपि वः स्थानेइस्य अप्युः
पूपतीति एकः पविस्थामरणाकीदितोपः मरणाधांतविषयामवतीत्यन्यपूर्ववत्सनइत्यामेदेयदामिडनेडांकंमादेरित्यादिसूचइये
मनो नेत्यनुवर्त्यवाक्यमितिनव्यारत्येयमितिवृत्तम्पानलत्वात् सानिमीमाः मः मीत्यतः मीत्यनुवर्त्तत इत्थसनोविशेषणत्वात् साहीमनो
तिलमः मीत्यमाविशेषादिति ननुमितातेमानत्यस्यस्यापिविकल्पातसांप्रहणेनमहर्णनमाप्नोतितिनेपलावः यच्चलणा मिनिदृत्त स्वेद
यात्वसचमेपेसनेतरलदणप्रतिपदोक्तयोरितिपरिभाषास्थानं नत्वेयमप्रयोयाग्रहणंत्वविति ईकोकलितिसूत्रेकेमदेनोकत्वात् तस्या
पमाद्यायः मीस्वमावस्थप्रयोगोन्याभ्यितः विभाषादिकलमात्रदत्यत्रलुलत्यामिनिदिष्टेनरसमासमहादस्याध्ययणादिङ्‌ नामान्यतराले
इतिप्रदात्मः सप्तासप्तामोग्यतेद्विति रस्यायनंति पतनिपरिभाषायाअतित्ससरक्षेयिदुपातिरते इवित्रेनापति रेतृइतिनिष्कर्षोर्थः नित्
पतीति इत्तंनात्येतिदिरवनोपधातुमः शिसतीति ननुदिरदुवं परिभाषयायासकर्मधारयस्यैवग्रहणमुचितमितिवेत् अत्राहुः इयं
दिपरिभाषाशस्यस्याद्गतिप्या अतएवअन्यद्वैरित्यत्र रज्जुतोरम्भसोग्रहणामितिन्यासकारोपात्रमतो शापिस्यादेवदिकयोग्रे
दणंज्ञत्वमिति सनोकर्तरस्य इत्तंनाइतिदिलवदुणसावकाशेनविशिष्य विदिक्षतीति इत्यप्रसक्तोरीतिविकल्पेनपरस्मैपदं इडसाति
नाविकीर्षितापातालवज्जनगमामितिदीर्घइतिवेदत्वत्वनैतेप्रचप्रपदइत्यतः उपदेशहत्यनुवर्त्यउपदेशो ज्जलंताकरामितिव्याख्यानात्
अतएवइविनदादारपति इष्प्संतीति पदनिल्य अऊजोतिरितिः उताम्य पूर्वस्यम्ला रपरवदाहलिचेतिदीर्घः सिप्रकृत्ति तिइ कारानुरं
धरइवामस्वजः पृपपतीत्यादयः सनिग्रहोरनोपदिविधानात् सिस्ययिमतइति स्मिङ्‌ ग्रहणेन अस्मानिदिपातदिडागमस्यप्राप्तिः रिसराहुत्थ
तिसनहृदिपृथ वृहत् आसिसद्वति स्थिते ज्जनेहितीयस्येतिरिसहावस्थहिवमित्यर्थः अजिजिषतीत्यादि अद्व्यतिक्ष्णासे
अभ्यासो अनयोरहदित्वादिङ्‌ विकल्पभावेनित्यमिद् अयमाजन इतिव्याविमस्तिरसंडवजिघ्नसमाभिति एकादितीय अपरलुवदेन

615/1982

वे०दि० ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च । ... संप्रसारणं ... [illegible]

... [illegible] ... सौत्रो धातुः ... [illegible]

... [illegible]

[illegible]

म॰यो॰टि॰

[illegible]

५८

[illegible]

619
1982

[illegible]

न॰ को॰ नि॰ [illegible]

621/1982

[illegible]

न्या॰बो॰वि॰

५०

इत्तु ३ जर्गर्ति ३ मिथिजगृहाणि २ क्वि॰ उर्ज्ञभावे स्वाद्भवतीति भावः अजगर्तुः १ यद्यपि इत्यर्थे [illegible]
भावेदुर्जगम्यथा [illegible] एकोरित्यनेन इति तत्र आप्यस्यादिति स्यादि सूत्रात्स्वत्वाभावात्तु भावः [illegible]
जर्गर्ता जगर्गृहः ३ अजर्गृहीः जजागृहु २ अजागरं ३ अजागृह २ अजागृम २ जागृयात् ३ अजागरीत् अजागरिष्टां ३ अजागरिष्यत् ३
जागरीनीति वाक्यपाठात् [illegible] इति भावः जागृहति उत्तरत दीर्घः कितः [illegible]
इति अनुवर्तनात् [illegible] इति भावः [illegible] अयं भावः [illegible]
[illegible]
विशेषस्थानिवद्भाव [illegible]
[illegible]
[illegible] स्थानिवद्भावस्य निषिद्धत्वात् [illegible]
[illegible] आदेशात् [illegible]
[illegible] इति भाष्यकैयटादयः [illegible]
[illegible]

623
1982

[illegible]

न्या·शे·वि· इंधातुक ग्लिस्याद्यपेनाद् लोपनिमित्तइति गुणवृद्धीनस्तइति यद्यपि क्ङिति सूत्रे ... [illegible]
ईन स्त्रपनि स्या स्यात् नथापि इद्वयोजना भावादिकुलक्षणइतिना ... [illegible]
मित्तनाईधातुकं न भवतीतिद्वंगाविकल्प किंदर्सितिचेत् अत्राहुः धातु ... [illegible]
क्षिपदइत्यथाक्ष्यतेनतदभावे लोपस्तु सत्याच इधातुकइत्यथांक्षविनेत्या ... [illegible]
ने आर्द्धधातुके इकोगुणवृद्धीनस्तइतिव्याख्यायतेनतदा यत्तुग्रहणं स्व ... [illegible]
लोपलोपइत्यत्रवद्द्याख्या ग्रथणं विनापि धात्वन्वयवल्लोपसत्यार्द्धधातुक ... [illegible]

[illegible]

625
1962

[illegible]

र.दी.दि. ति यत्तच्छोभेति नःकेरतिनियमेनपठत्वाभावात्कृत्वेनस्यात् गम्यतेतिरवं सविध्युतेस्वजलत्वंनेतियोऽयं मातान्वयेभ्यः श्रुतिभेदश्रुतिः
त्रिकस्वरस्या अन्यत्रायवाने पञ्चमिच्छतीत्यचापिनस्यात् पृथोपुत्राचार्इच्छतीत्याहावेवस्थात् अनेनत्यावरे मानमुक्तिकारिति अथवाद
पोरधोऽन्य वंशनार्हति उरक्षाकस्थोरुन्नाधान्यथोदोषश्च्यपिनेयं इत्यःसर्वापि एवचोक्तमवानमिच्छति यथ्यस्वानुमुदकं यथ्वधनस्य
पितुनधनंत ओदाहरणानि यत्तत्कालं दोषपरोगाथमवानमिच्छति यस्मात्तानुमुदकं यथ्वदारिद्र्यः सनधनामिच्छति नत्वमस्तुदाहरणादि न
५९ नृहन्यानुपितामातादि निनियंदोषरस्परसामानाधिकरण्यं प्रतस्थात् उदन्याश्चान्यस्य उदकेच्छावाच्छित्वादिदिवेत् अथाह अशनायतीत्यादि
ष्टभुविवाक्षिनथत्वयः अभ्युत्थायपिपासादिकमेवाथेनयावदोक्तसोऽवरति अम्यर्थति अञ्जसेरित्यतोः क्षणितिवन्तेन अम्पस्यतीति मैथु
नायसमयमिच्छतीत्यर्थः स्वंवृषामिच्छति मेभ्रुनार्थेवृषस्यति गौः नलिनिवासेऽकृष्णस्यसंतीमिनिक्षयेणामनुष्यविषयेकथंसंगच्छतः इतिचे
न अथाह अश्वस्पर्धस्वं प्रकृत्यर्थपरित्यागेनैभ्युत्वैच्छैवार्थोः तश्चाद्वृषस्यंती नृकामुकीति कोऽयोऽपिरवस्ततः संगच्छतइति कोतस्माया
मिति उन्यदेच्छायामित्यर्थः कामयन्नु उक्तसामर्थ्यान्नकस्येन्तं गोणसमानार्थयेभ्यः प्रातिपदिकस्यानुवृत्त्यभावं सूचयति असंस्था
देवेति आचरतीति प्रवर्ततेत्यर्थः अधिकरणाचेति सप्तम्यंतस्तपरत्वेनादिर्त्यर्थः कर्तुः क्यङ् सलोपश्च धातोः कर्मण इच्छायां
नृपवनतः स्यात् कृत्यायाहित मेविल्यपरशोके कर्तेविधायकमित्याह संतस्येति ककारस्तु अभ्यार्थश्लोकः तहतीति तथाच श्रौताय
तस्यच आत्मनेपदवरतीति विभजेयोऽथ्यः विहस्थनादि वात्स्येवपठत्वादस्य स्यत्वेन कृष्णकर्मणःस्थति क्यङ्मानिनो श्वेति सपत्नीति
निमित्तिनयमाधर्णाविग्रहे वा कंसवृत्तायनितिराति ग्रहणधर्मान सपत्नस्वात् डार्ङः श्यादिङ्गिनात् स्यङि पुंवद्भाव अपत्यार्थंनिदोषे
चरुणमिदं सपत्नीयति सभावस्याभिकामितायिदा मातिनपुंसकस्य विसंसपरम्यादिविनादेशोनातत्वान्तोऽपि नतः क्यङिपुंवद्भावे
दोषः सपत्नीयतइति विद्यादन्यसंसारस्य विरोधनिमित्तेन पतिधारणसमानसमानाधिकरणीत्यन्वयं पुत्रायतइति नवक्षाक्यः
नेभ्यपुत्रवतिनरस्युदाहरणात् भावदंतानीति जातस्येतिविशेषः क्षुधातथ्यादि इत्युदाहरणमिसे विन निन्निशब्दं ज्ञपतेति यत्तेनानि
नात अन्यथापुत्रजातीयत्वे पुत्रमिवाचरति स्वत्वमाध्यंथावित्यर्थेपुत्रवतिन् रतिभाव्यस्तुकामानिरितिवेत् अथाह तथापि
विधि विनुवयंयप्रान भाव्यति भावेनपुत्रायते पुत्रनीत्यास्य तनुपयनप्रश्नपेतिइच्छेः पुत्रतिरति भवतिरथुत्री पुत्रयतिपुत्रपद
अस्वङ् परत्वाभावान् नपुंवत् वाचिकायत इति पुंवद्भावसतिकार्यस्य तत्त्वप्रत्ययेतिभावः स्वपक्षीयते प्रासीयतकुल्मीयते

627/1982

धर्मीयतइत्यादि आचारेवगल्भ मस्त्रधावो क्विप् अथाह्वेङ् अनादरेत्वकृपीति अथिकारुद्दाहृत्य नकृष्मातिपदिके यद्यपि
नामदनसनयस्थतइत्याक् क्विपं विद्यातेत्यादिनेनन्तक् अन्तियोगेनानुदात्तत्वादनासिकरवरस्याभावादिभ्यां लोपनानादति श्वेमा
निपदिकेभ्यःस्य प्रयाहग्रहणं वानिदोषमति अवरमाधयत श्रीवाक्यनइत्यादिपदानि नेनताङ्गेति आत्मनेपदमित्यर्थः नथाच अवगल्भ
मानः श्रीमानइत्यादि सिध्यति मायवादम्य इतिकेचित्परामासायमाह आचारेवगल्भ्यचक्रमप्रइत्युपवर्तने नथाचकेवलादपरस्याः
नकविनिपाद्यो अप्रगल्भाविसर्वनातकङ् वनु किञ्चिति नङ्गेतिनत्वेतन्मिति उच्चरादिकैन प्रातिपदिकमाघात् क्विबिदोषतइति
एनाभ्यामिति किमिसिद्धं नकेनियोगानादुदात्तत्वादनासिकत्वमात्रस्यस्य आचारे अगल्भेत्यवगल्भादिषुपति मायते आय
शब्दश्चानुगल्भमग ल्भादिष्वपति पदिकेषु क्विपि परस्मै पदमेव भवति ननुताङेतिभावः नन्वेवमाचारे अगल्भेत्यवग्रहणान्तकङ्ग
नुवत्य अवगल्भाद्विप्रातिपदिकेभ्यः क्यः विधानेयनुवत्कुर्वन्तादेवकङ्ग तिदर्शादिविधये एवनास्ति नथाचकेवलस्कृप्रयोगादरविति
शाक्यकङ् प्रयुक्तानिवत ओजस्वदात्तं प्रातिपदिकेभ्यः किमर्थमस्य कङ्गितिविधयमेनापिया स्थापकत्वमग्लानिभ्रगत्स्माय
तइत्यादि सिध्यस्यति स्यादेतत् गल्भयार्थे इत्यादिवानुदात्तत्वातस्तदित्यादिप्रयोगासिद्धावपि अवगल्भादिषु नरवाति
यत क्विपि सत्यवगल्भाबीयाय पतेयगारोगः स्यान्नहारणाथमाचारे अगल्भइति वार्तिकारंभस्यावश्यकतया स्वस्थाने सीध
नात भत प्रयोगस्थलेऽत्राच आमियेतदमुक्तमिति वेदात्म अत्रयथमाधायः सर्वप्रातिपदिकेभ्यइति वार्तिकेवाधेइत्यवस्थित
नकिमाम्नायेत न थाचावगल्भप्रश्नाच्छब्दादुभ्यः क्विप्रोमावाचनिरस्यथामोद भविष्यतीति सौत्रनेकस्माच्च्चायसोमामेतिदिव प्र
घतेनेति सवर्णदीर्घोपाध्ययपदमात्रकार्यंनभवति नथापिपदस्यज्ञापकत्वादकार्यमेवस्थानादस्थितदोषंतदनालोतिनत सहैवआव
यति नेति अत्र नस्थनत्वणिव प्रावरति स्वचाति अत्रकृत्वेन आयरिचोच्येदिल्लमिति आगतइत्युतिस्थितेकिवेचने दीर्तिदिवथा
इतालोपनतमवमीतिभावः अतागुणइति हितकतात्थलोपोऽनभवति पदंनगुणानेनवा पिनत्वादिति भावः यरायथञ्चफलेषि
शोषवासिनथापि प्रान्त प्रतिकाभपुरुषोऽनं पञ्चवाणादागं बलीयइति परिभाषयाः नोलोपएवाचितइति चेदेवं नस्याः
प्रमानाश्चैवकारस्थेत्यादौ प्रयत्नित्योकायान्तदुष्याप्यभेषि नवपरत्वान्नित्यत्वाच्च अत आदेरित्यनेनैव प्रथमकमात्यामिति गाच्यं

न॰शे॰नि॰ तस्थवादिसंगत्वेनासिद्धत्वात् तथापवादत्वाहत आदेशिस्थेनभाव्यमितिवा चं अपवादोऽयमन्यत्र चरितार्थत्वादिसंदेशोऽणवाध्यते इत्यत्र तन्ना
न भावेदंस्यादो तस्य चरितार्थत्वात् तदहल्लादिशो भादेशागवपरे त्वाहत आदेशिस्यप्रवृत्तेः नव दिसत्ताडुल्लादेशोऽथ धपक्षस्यादिति वाच्यं
नित्यत्वस्यादितिवाच्यं नित्यत्वस्थान आदेशिस्य ग्रादिदुल्यत्वात् तत्प्रसंगोरसानुसारेणात्. केचित्तु वदंति अताप्युणादिपरस्त्रपावाद
स्थात आदेशिस्यस्य आतिदिष्टस्थादान् तितार्थत्वाद्‌ तत्यासंवासवतो सतोरमान्‌ विस्थस्तविषयमध्ये एकदोलाहरणे चरितार्थस्यासहरणाने तो पिम
ष्ट्सुभ्युपगमात नदिणोदपस्थानान्यथस्थापकदति चरितार्थमितियापदस्यादौ नप्रवर्त्तते तस्मात्‌सभावाथित्वात्‌प्रत्ययाय थास्त विषये संचप
दंते नपत्तापि प्रवर्तनद्वृति तदपरेन क्षमंते यो एकाथवादास्तवत्राणः कस्थत्तमासिसंमदोहितिगमनाविरत्वादणवाथित्वात्प्रत्यय एव भवति
प्रकृततावदिल्यादौ दत्वादिवाधाम्माप. अतोगुणदसस्थमास्थ भावादपथमस्नोतितन्वत आदेशिस्यस्वपरस्त्रपापवादत्वेऽसथासोऽत्यहव
दूतं तत्पक्षसंगजत प्रारधन्तरित्यादौ आकुणादितिस्थापिथाप्तनत्वयथासवर्णदीर्घाय गुणयोरपवादत्वसाधापश्रुतयो एषवाद
तिवाहं स्वरूपणादित्यचतद्रवादिवाम्पाभवाभस्यवापि अत आदेशिस्यप्रवृत्तो किंमेदपरस्त्रपापवादत्वेकस्य नतिवद् अइके वि
वाह: ईंद्रापवादस्वरूपाप्राप्तदिक्षधाविप्रवादयथा अपवादलत्वाथ्येकपरः मस्त्रपाणामित्येकशब्दानारेषु हित्वा इस्तानोइहस्यप्रदेशे
क्षणापस्त थार्थदुपसंनाभाविनतदवृत्तंतथाः यस्य अपवादव्यापिवाधेकपरः अतः आदेशित्यनाश्लेष्टिरुस्मादिशोपपरस्त्रपद्दनाद्
थाक्षामतिस्थाहरथ्येतुनक्ष्कृत परत्वाद्दलोदेपु परस्त्रवत्क्लेननस्यसूत्रानवदक्षेसति अभ्यासग्रहणेनग्रहणात् अतआदेशिनिदीर्घ
इत्यासंसादिनस्तथासिद्धिस्तथाप्यात द्यादिनासिध्यत्वेवतयादितस्माद्‌ न्तु ईद्वतल्लइतिदीर्घेभृतात्कराद्ग्रादिनकारस्थकारम्पत्तथा
भावप्रसंगादिति चेत् प्रत्ययांतत्वेनाधाप्तिसहिततावेति शोः मृत्तिमारहितात् लिंगविशिष्टस्यादि सिद्धिरादिरित्यवेति सिद्धायानोराद्
पात्कनश्च द्वानारस्तताधातुनारिलृतिध्वनाश्चधातुरेषयोधातुरिति स्थारत्यालष्मदइतिक्रियं विरेवातिविः पक्षोऽनुनासिकस्य अंगस्येति
विशेषसंविधानात नदनस्तामः इत्यादयस्तेनादीर्घप्रहणं नोपधायाद्यमतइपवायदणाद्यादेवत्त्वदइत्याशयेनाद अनुनासिकांतस्योपा
दिकस्यानितिजनक्षपप्रिविनिधिस्तदासलक्षणइत्यादिविशेषाच्यायालभ्यतेकस्तादाक्षितिधातोदनद्यास्हारणं डित्युपडः सुदितस्य
धातुदंदानप्रवीवनीति अंतरंगत्वादाद्गुणस्तदानाङ्गुण इत्याहः इन्द्रियन्त्वनत्वाचेतनानियमात्‌दीर्घामावप्रपस्तितिप्रथेननीस्थलस्तासि
लाभ्य प्रमाणिनादीनावाडपधायदीर्घः क्विपदपरमेकयोदी स्थाइतिथामवर्द्धिस्न तदनादीनामिन्न दुर्चितिनियमानकपथ्याशैनाशाड्डप

624
1982

मेनेपांतुशोऽपत्तः कथं धानो स्याह्न्यथादीर्घप्रवृत्तावपिइत्ते नक्षतेनामस्थानाद्यस्थते ऽनेन्नुइन्दिनीतिनियमाप्रवृत्तेः अन्त्यपापंस्थानो
यथातदितनिमिथ्येतुथा चपथानतस्यात्वसाओस्तुपरेदयंतीतिसापवृत्ति अपदांतत्वात् शिउच जघेति अप्रत्ययगुणंवाधित्वाःसरिथ
त्वाद्विधनतस्मिन्नतर्थ्यसहिंगत्वाधूद्वानासिद्धत्वाज्ञानानयहदितिनिषेधात नचवणादेशस्यलक्षयस्त्रांडगुणंवाधित्वा ऽपूर्वपयु
णः स्यादितिवाच्यं स्थाश्रयत्वात् अनवतासिद्धोणादिकेनप्रत्यये स्थानशाब्दः क्षिप्यतीतिभावः कइति कोनुस्माचकहतीति नन्वेव सो अ
कुरित्सवाध्यत आदेशितिदीर्घंवाधित्वा अतोऽपवस्थाहितिचेत् अद्यादुःव्यत्क्षुण्णादिदिवत्तेनतजापमानोयो ःनोऽस्य सदुसन्निहित
मेव पस्नस्पारोनिदीर्घं बाधते अनंतरस्येतिन्यायात् ननुपवादलमपि उत आदेशितिदीर्घमितिमापशवाह्याप्नातेनृतस्थस्य विशेषद्वित
अनाक्रमेवाति अनेकांताल्वाभावादित्यर्थः अन्येतुभाष्यप्रस्यपथडमपदीर्घस्थनुनत्वाप्रस्थांततथा स्थामासयादिरूपसंहस्मैव
स्यात्: अस्मादिस्त्री तृतीयेनवश्चवारूमवत्यर्थेइति अस्माचीघ्रः मंदः पंडितः कुमंदस्य समन्दस्य उन्मदस्य इत्याद्योरिहादयः क्वाचिदेवत्यादि
भाष्यकार्यापंथ स्त्रुहरणात्वाचस्थवाघादिल्यादिनाप्रातिपदिकमिति तल्लपथादः अन्यचेशेभाण्यादिकमस्त्रत्ययांत तथादिमादितवाहे
केवलसमासाआपकासंगच्छत इतिभावः अतुनंधहति संधापेति महान्यकाराद्दिशः क्ारोनु बंधइत्यर्थः तथाच अच पत्तोगुणइतिप
स्त्वसंयपादितुमकारादेकारोऽनुदेपःस्यात्‌ नहि असंसंधासंत स्पन्नणोवक्षीतिरूपयाह्स्वः स्यात्‌तोसंदिर्थोगनानुबंधकरणे अनुग्र
मेतेल्कमास्य आत्मनेपदस्य प्रवृत्तिप्राप्तिवआदिकर्तृगामिनाद्दिययक्ल एव आत्मनेपदस्यान्ततु परमानिनीतिविवेकः सामर्थ्यादितिक्त
अस्य आप्तहस्यकृत्‌ अथाता भावादिति भावः हिनाथाथानासाडवस्तानितस्य मिथ्यात् समानाक्षरमिति पूर्वस्वकोति नचसमासरवसंभव
तितव याहलित्यारोवालपित्यात्तो आमल्यादीनांपरथहणं अन्यथातथांत्यायत्ययांतदसमासेसतित्यकस्यादितिभावः पृथक्करणं
स्थापसमा ऊ नेनेतिसः निमनायिमति उज्जिमतायिथतीत्यादौसवः शाक्र्यार्थेवचनमपिस्पष्टमितिवाच्यं प्रचागस्मेदिति प्रचारमवण
स्मतिष्ठिकिथो अवत्तस्यपकरणात गत्वम्चइस्माहदह किंतत्राज्ञात्यमिस्थत आह नेनेति उज्ञामिति माहेथीसोऽभेथीयोस्ताम्
शास्य गिणीस्फरः ओथ्योधदितिकसज्ञताद्वमाचाल्लादि अंगस्यादिवन्नेउस्सपदानादितिपरस्तपंप्राप्तं नच अत एकोपत्रुस्तनशीश्च
मइतिवाच्यं क्लिष्टमिथुरित्यादावपुसोःनक्कत्वाह्याणमसंदितस्यवार्थकत्वात् तथाच अऊपसुरिसाहावदस्यात्‌ एवंचायमेकाऽगम
स्यातिपरत्वानेथोपैवक्ष्करण पारिभाषामा अन्नाप्रदत्तोज्ञापकइति ज्ञापकइतिस्थितं अनएवास्यपदांतादित्यत्र अपदांतादितिकोसेतिमा

नं०बो०वि०

६१

[illegible]

631
1982

[illegible]

नित्यत्वं स्थानिवत्त्वात् सिद्धवद्भावस्य सिद्धत्वादादिलोपो यत्वलाभात् अत इति द्वितीति दित्त्वपर्युदासो नत्वप्रतिषेधः तेन तदिते नविधिनीदिभ
ध्वः किं तुनाद्वेनामिन्ने परिशिष्टमिदमिति भिन्नत्वं तु णिचो स्येवेति न संप्रसारणस्य प्राप्तिः धात्वादि इति वक्तव्यस्यापि स्मृत्वोदाहरणपेद्विता
दिव्याकुणः स्यादितिवाच्यं ज्ञातेरित्योणोऽनुनदिस्तात्सिद्धिः अथवादिलोपः संप्रसारणयोर्गुणशक्तिः असिद्धवदत्रत्यस्य सिद्धत्वादि इत्युक्ते
नाम्नि गुणागमः शुनयतीति इत्यत्रद्भावे च मत्वा संप्रसारणं घटस्य काजिति भावः नित्यत्वादिति या स्वांतरप्राप्त्या तु टिलोपस्य नित्यत्वमिति
भावः उदीचयतीति उपसर्गस्य घञ्स्थानद्वयस्य वर्णाजिति प्रकृत्य काजिति भवते टिलोपेन उद्दहे इतीदं अनिदितामिति हित्त्वनिमित्तोऽपि
नानलोपः उदवि च दिति सूत्र· द्वित्वं वचीति णिलोपस्य निषेधार्थं अस्य स्थानित्वं घतीन्धयतीति अत्र इत्वलोपेनेतीति पूर्वस्य दीर्घः म्ल
विवदिति इदमा वृद्धारस्यास्य तस्य लोपे विज्ञाय आगादि पूर्वस्य सवर्ण न च वाच्यमात्रत्वाद्यस्यादिवल्लोपस्यासिद्धत्वादस्यादिति वाच्यं
यण्वत्स्थान जिनिमित्ता हिलोपः सूत्र· मितघ्वादि आस नित्या दानुवंतयातिरेकं विरायपतीति उपसर्गस्य समानाकारं नाभावादि
इति स्मः पृथक्करणं नासितेन प्रकृत्यैवा जित्यधर्मातिरिक्तोपस्तदाह अचेरिति । चिणोलुङ्न्यायेनेतियथाऽपा चिनरामि स्वत्रचिणः
परस्य तशब्दस्य लुकि कृतस्य प्रत्ययस्य लुङ् न भवति प्रथमलुको सिद्धत्वेनाव्यवधानात् तथेत्यर्थः पुनाटिलोपेनेति णिचो दिशास्येकारस्य
कारस्य लोपानन्तर्यः अल्लोपि त्वादिति अनल्लोपिनो त्वल्लोपित्व स्वीकारादिति भावः देवद्यं चंद्रति ननु आख्यानात् कृतस्तदाचष्ट इति का
रकस्य पृथक्करणादिवानं च यतो प्रसज्यत न लिंगं धनमा चष्ट वा लिंगं सृयतीति वत् इष्यते तु देवाद्दापयतीत्येव तस्य किं तत्कारस्त स्य च पृ
थक्करणं प्रदिदेवं तायदित्याद्यपि न सिद्ध्येत नच पृराणप्रसिद्धान्त स्या एकारकस्य पृथक्करणादिकमितिवाच्यं राजानमागमयतीत्य त्रा
व्याप्तेरिति चेत् अत्राहुः यथाख्यानेन श्रूयते न तथेदं भवति तेन पुंगितिप्तविधायो शिष्टविधानात् किंच आख्यानग्रहणसामर्थ्यान् महाज
न्मनादिविषयोपि नार्थविषयकमेव तत्र माप्याख्यातादृशानाम् वादाद्दृतता यदितु देवा वदमाचष्ट इत्याहो महाजनप्रसिद्धिरिति तदा देवानां
चयतीति भवत्येवेति आकृणु आयेति पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचनमित्यसिद्धत्वनिषेधात्पुष्टास्थानित्वं अवीवदिति ओः पुयण्जीत्यभ्या
सावर्णस्य दीर्घल्लघनि दीर्घः ननु परत्वाप्रथमं दीर्घे कृते पश्चात् द्वित्वस्याप्तेः न चैवं दीर्घालघोरप्रत्ययस्यैव पर्यक्षमितिवाच्यं अजृण्वदिया
द्यानस्य सावकाशत्वादिति चेत् अत्राहुः विप्रतिषेधे परमित्यत्र परशब्दस्य इष्टवाचित्वात् स्थानिवत्यत्र दीर्घाभावमित्वमेव भवति तस्य परासूच
विकारस्य दीर्घो न भवति अनुभव इति इदात्मास्य दोषः एवं सत्त्व णपरे य णनासाव सांख्यासा स्वय रहस्याभ्यासो वा स्येत्वं न भावि

633
1982

यति स्पर्धमिति गोमनः अथोयश्चीत्व दूणोदिवो स्यात्माष्कृदिति उपसर्गसमानाकारस्य दीर्घो वा न भय स्फुरणात् अजादेरितिहि
ऽ तीयस्यापि समासांगमध्य स्यतीति पक्षस्य कालिनिसृकृति भावः पायेननामाति स्याद्यादेरित्यस्यैव वाधके नत्वप्यानां समाचेदिसो
पदस्यस्थितिभावः असस्वदिति ओः पुयण्जीति मात्रकं नाहित्व कार्यं आदेशस्य स्थानिवत्ता निषेधात् स्वरस्य स्वादेशासिति मतेन तदपि
नस्तोपित्वा स्पृशगमस्य मूलादेश्च स्थदाराना स्तीति मते तु जिस्य इति स्वरादित्वं तदाह असिसदिति मादयतीति वहालोपेन स्वत्वाः
गिरस्याविप्रिदवतिमृक्षावः न चवदूतागमस्यापि अन्तस्थितत्वात् यद्वा विस्पष्टमेव समनीनिदुघाटिस्वादित्व दसमस्य तादृतो इत्युपमात् स्वचेट
निवेदिते चेत् स्वपत्यादिसेना पित्तिस्यतेन त्विट्नोपि कार्यमिति स्थितं वेदयतीत्यत्र चतिदुः भावेन दक्षनियोगानि न्मिरस्य भ्राजस्यापि अभावाद
तिभावः नन्वेवमन्यपसंहतमिमदर्शितसृपन्यत्तामिति चेत् अत्राहुः धात्वादिस्वादिदितिकार्यातिदेशात्तत्त्वयं व्याख्यानादेशः तथा चेत्यति
तदेव प्रावंगत्वाभिदेशादिवत्तद्वितायसंनियोगाधारपरिभाषया प्रवृत्तेः स्वयं च भावयतीत्येव तस्य समस्यगिति स्वजयतीति इत्यवद्भवेन
विस्मृतो रिति लिङ् न चा जाति गुण यत्र नाहे वेत्यु नत्वाहिदस्यस्याय स्त्रविदह्या स्पातत्या ध्यात् पुत्रंभवति इत्यवद्भावो ऽनाद्युपनेदिति वाच्यं
अस्मादेवमूलवचनाद्ज्ञापकात्तु हिन्त्वंतामनुवंताच्च प्रजादो भवतदस्य भृत्युपमात् श्रीमतीमिति मतुपोऽत्र ख्यापयति अभिधानं
ति एतेन समस्त सर्वादिसूत्रेषु अस्य पूर्वान् तदुपाति भ्रश्यसाध्यवः स्त्रियामितिमाघस्मोके प्रभुरः शान्तेऽप्यारव्यातः श्रीमतीमकरादित्यर्थानि
तिमनोरमायां स्थितं अत्रके चित् मावेशाणां वृत्त भावाच्च नोरमेऽमं यन्नदयुक्त नदि केम्मिदयं यं करोति तमादयस्य येषपं स्यामि
तमानयति प्रभुणे अतस्वतन्त्ररावोत्स्यनेवसिद्ध्यु मप्यक्ष्यं भावसापेक्षे स्यायमिति णिजर्थमिति तत्र दोषान्त संगच्छते यद्यन्यत्त्वापिसापेक्षो
ऽमाशि न स्यातन्त्र संगच्छते न चान्त्र मावे समस्वं नादिविवादित्वं फर्तिणां श्रीमतीमकरोदिति स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वात् नापि साविशेषणा नां समा
र्थे पि विशाष्ययोः स्यादवद्वतिति नाचानुपपत्तिः श्रीमतीमिस्वयं मती तिघावि धायस्वादि तिवाच्यं विशेष्ये वदन्ते विशेषणानां वृत्तिर्वा
गोदितपदे नदि का स्विन् श्रीमतायाः इदानीं त्ययां सा श्रीमंतानिदितिति मस्तुपेति किंच माघश्लोके अपि श्रिया दित्स्वयपाठे व कृतुपुस्तक
सुहृत्तपन नवाविप्पद्यदित्स्त्री मृत्युरूपमनपंसंज्ञानि निदितो न त्याहुः पयस्यतीति इत्वविष्मतोद्वेकि अल्लोपा दसत्वादित्यादिकं न भ्रान
म्नायो वादिमन्त्र भावात् णोन्वदोतिरवे अभ्ययानदिति भाष्यसिद्धप्रमाणं सूत्र· अपपयसन् स्वपाखितसादयत् असम्यादि
स्वत्वादिमन्त्रेदित्वेन गामंतगवयति सूत्र· अजुगवत् इत्यलोपादीनां स्थानिवेति दीर्घो न गौभागंपदः इति विपरतु अजुगवत् अभि

म.को.टि.

६२

अमन्त्र अवययत् देलोपस्य लङि जत्वं नासि इत्यादि द्विर्वचने अग्लोपित्वात् सन्वद्भावदीर्घौ न तस्य वादस्येति येनेनाप्राप्तिन्यायेन टिलोपस्य वा
इत्युक्तं स्थयतीति स्थूलदूरेति यणादिलोपो गुणश्च न च गुणः स्थानेऽचो ञ्णितीति वृद्धिः स्यादिति वाच्यं अङ्गकार्ये कृते पुनरङ्गकार्यस्याप्र
वृत्तेः पादिषु दिश्यादिपाठाद्वैयर्थ्यः इति वक्तव्य दूणाद्यन्तु लुङि अतुस्थवत् दवयति यवयति इत्यादि इवापि पूर्ववद्वृद्ध्यभावं लुङि अदुदवत् अयुयु
वत् अचीकरत् नेदयतीति अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ टिलोपः लुङि अनिनेदत् अससाधत् प्रशस्यश्रस्य श्रद् एवं कृतेरिति नेदादिशिष्टस्य
स्थानिनो भावान्नस्याविमौ भवत इत्यर्थः लुङि अजिज्यपत् अववर्षत् प्रिया अपिप्रियत् स्थिर अतिस्थपत् सस्यास्फावयवत्वात्स्त्र
नस्मिन् अपिस्फिरत् इत्यमिति स्थादेश इन्नसंज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाभावेन विकल्पेनापि शाहद्विरुक्तेतिस्यमपि तथैवाह नयतीति
अचीकरत् वदयतीति अग्लोपित्वाद्ववद्गरयतीति अजीगरत् श्रपयतीति अतिश्रपत् ज्ञापयतीति अदद्भावत् द्रढयतीति अद
द्रढत् इति नामधातुप्रक्रिया कंथादिस्त्योन्म् धातोरेकाच इत्यस्मात्प्रत्ययादीनि वर्त्तन्त इति निवृत्त अन्यथा कंड्वतीतिस्थादन्नाद धातोर्दि
त्वमिति केचित्तु नित्यं कण्ड्वादिभ्यो यगादिभ्यो नित्यत्वं वर्तत इत्याकुलमित्थं न च हि नित्यग्रहणमेव कारार्थं वर्तते तदङ्गकौ ड्वित्यन्यायस्थानित्यत्वे
ज्ञापयस्थित्वमिति प्राग्व्याख्यातत्वात् व्याख्यातत्वात् किं च नित्यं कण्ड्वादिभ्यो यगादिभ्यश्चापि वेत्यनुवर्तते अन्यथा गत्यर्थे स्थानित्यस्यास्य
दिति सार्थयति कण्ड्वादिभ्यो यक् स्यात् स्वार्थे इति प्राचां न सम्यक् मिति भावः द्विधा इति यक्ः दित्वं धातवः इति ज्ञायते कण्डूञ् इति दी
र्घपाठेन प्रातिपदिकान्यपीति पदितु धातवस्थ सर्वे इत्यनेन पठितेऽपि किं पर अनुक्ताविति दीर्घपाठ कण्डूयतीत्यादिसिद्धेः किं न दीर्घ
पाठेनेति यद्यपि प्रत्याहारं सार्थक्यं कण्डूयतीत्यादिप्रसिद्ध्या दीर्घपाठोऽपि सार्थकः अत एवोक्तं प्राग्यथा धातुप्रकरणान्ते हलन्तः कस्य
वा संज्ञा तदपि आहत्वा धात्संज्ञार्थं कस्य धातुधातु विभाषितं इति एतेन कण्डूकरोति कण्डूयति इति प्राचां उक्तिः अपास्ता कण्ड्वादयः प्रा
तिपदिकान्येवेत्यन्ये पूर्वपक्षात् नचद्वाविध्यप्युपगमे पि प्रातिपदिकाद् वृत्तवचनादि इति वाच्यं तथा हि संति धातोर्लिङ्ग्लोपे कण्डूञ् इतीयाः
प्रातिपदिकसंज्ञात् सुपः इत्यादि प्रातिपदिके स्यात् कि अथ उपसंज्ञेन कृत्यतीत्याप सिद्धि प्रसंगाच्च यत्नु केचित् प्राहुः वरकल्प इति स्व
प्रकरणे इत्यनुवर्तनात् स्वार्थे गीति प्राचो व्याख्यासन् न किंचिद्गार्थ्य कस्मिन्नुक्तं तच्चिन्त्यं अनुवृत्तेः मानाभावात् अन्यथा विज्ञाते
विधयस्ति नस्याथ्यां व्याख्यातव्याख्यादिरितिदिक् पूर्वभाव इति पूर्ववाचित्यर्थः रोहितेति यस्यहलः इति यलोपः स्वस्यतीति चुरादौ

635
1982

तुम् वयं च रुः स्वनः क्रियायां स्तस्यतीस्या प्रवृत्तं पररूपं तात्पर्यार्थत्वादित्युक्तं नेवं अप्रत्ययेन प्रथयो अत आयान्न तोऽक्नलक्षणं कंड
नं आग्र्यं वृद्धो पार्त्यति सेत्स्यति आस्तनपसंतु स्तव्यवति प्रहिर् धेयस्त्यंमन्नासनः इति रामायणं मस्तक विलिप्सतिः प्रतिषेध्या विश्वः मन्
नवाद इति वाद्व्यस्त्ययेः प्रभृतं वस्तुरायात्सम हसंदं द्रुः लिंग्याः इत्यमरः संपयस्यति भत्सं स्वयसीत नेहसंज्ञास्य एव पृथक् निर्देशात् निपदिवस्या
नुनं ज्ञापयान कस्य स्वविधयं तत्त्वे रथकृतिरित्याहुः आह तिपण्यति नेह दुःस्वस्य संज्ञा पत्रे इत्यादि सिद्धप्रयुज्यते स्यसमित्या पि हु दस्यतद्द
निकंडूायः प्रथमस्येति अजादेस्तु द्वितीयस्याद्वित्वे ग्रामेऽस्य पिठायं प्राचां तु यथेष्टं नाम्यधातुषितिप्राप्तं कंथा वैलती वस्यस्त मित्यवतार
नं तदयुक्तं नामधातुत्वस्यानिराकृतत्वात् अतएव मूर्त्तनामधातूदसमाप्यवं रूढयः एवमेवोक्ताः द्विसारधियो व्याख्यारिति न कारस्य न चरत्वाद
द्वित्वं नेति भावः पिप्रायपियिषतीति इत्वध्रुवादिरंतिकवाढयोरिति साधादेशः साधिधिषियिषति साधयिपिषति पत्तं तुनासीति आदेशा
वयवत्वाद्दिति भावः मोच्छियियिपतीति दस्यद्वि मिनाद्वित्वकृतनाथिसन्निमित्तद्वित्ववारणाय लिडियातोरिति सूत्रे अत भ्यासस्यैतत्दवस्य क
र्त्तव्यमेव स्यात् सपनः इत्येव च वर्त्तते इत्यनभ्यासग्रहणं न च मास्मिति भाष्यस्थं प्रत्याख्यानं प्रोदिवादमात्रमिति भावः इति पक्ष्यमाणाः भावकर्म
णोः भावकर्मणि न वा लकारस्य स्थाने न परपदमित्यर्थः कर्त्तरि कर्म व्यतिहार इति शब्दस्य योऽर्थः सत्यादिलवनं ब्राह्मणः करोतीत्यर्थः परस्य कर
णमपि कर्मव्यतिहारः संप्रहरंतो राजानः एव क्रम वारमो देवक्षि्टु ः स्त्रीप्रपञ्चमनुतमार्थं व्यतिक्रम इति यत्रुः परस्त भावान्नः व्यतिसरति
उपसर्गत्वाद् स्यामिति नेदमत्रं स्वकारस्या स्वव यवत्वा भावात् आदेशाप्रत्यययोरिति मत्वं तु सात्यदादीरिति निषिद्धं एकदेशा विकृतन्याय न स्य
स्यान्यस्यपदस्वात् नगति हिंसार्थेभ्यः अर्थग्रहः प्रत्येकमभिसंबध्यते कर्मव्यतिहारायप्रात्मनेपदं तस्य निषेधः अर्थग्रहणं सामर्थ्यात्रेनां कं
नव्यनवनगति हिंसार्थवर्त्तनत एवं दृष्टं गृहंते हरतिस्म उपसर्गवशाद्धिंसायां वर्तते इति हरते रप्रतिषेधः इति वार्त्तिकं न तर्थग्रहणं स्यष्ट्यसेवत्याह
इतरेतराः न चिरतर्याद्दशास्वरेव कर्मव्यतिहारस्य द्योतित्वात द्योतकस्यात्मनेपदनप्राप्नोतीति किमर्थं निषेधः अत्राहुः लौकिके व्यवहारे साधवा
नां स्वरादद्भवनपदप्रयुज्यते तेति निषेधो यथा स्यात् अतएवव्यतिलुनीत इत्यादौ कर्मव्यतिहार द्योतनाय व्यतीत्युपसर्गोदात्मनेपदं च समुच्चित्य
प्रयुज्यते इति नैर्विद्यानिति हिंसादिति अर्थवद्ग्रहणं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा स्थाने उपसर्गस्य ग्रहणं तेनेह न भवति विद्यते इति समाराः इस्क
मत्वा मपि सीमत्ते रक्षतिहिंसात्मिकायाद्वित्यत्र तु अंगादिविघातीमिति भाष्यं दत्तपदसंस्कारपक्षत्वं के दिविंघाति मिति भाषप्रहृतिवाच्यं त्वं क

न॰ शे॰ नि॰

[illegible]

637
1982

[illegible]

न. बो. नि.

६०

[illegible]

639
1982

[illegible]

नै·सा·नि·

ज्ञाति मात्रकर्थविवक्षायामिति भावः नन्वहिति [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

645/1982

[illegible]

सं·शो·दि· ४३७

६८

परिशाकाङ्क्षितिपक्षे धातोर्धातोरितिनिर्देशः [illegible]
[illegible] अप्रवृत्तेः धातोर्धातोरित्यस्य [illegible] तस्मादित्यधात्वर्थस्य [illegible] धातुसंज्ञा [illegible]
क्रियावाचित्वं [illegible] क्रियावाचीधातुरित्यर्थः क्रियत्वं [illegible]
[illegible] धातुत्वमिति [illegible]
[illegible] धातुत्वं इति [illegible]
[illegible] प्रत्ययार्थं [illegible] तथाच भावप्रधान [illegible]
[illegible] अत्राहुः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति [illegible] क्रियाप्रधानमाख्यात
मिति [illegible] प्रत्ययार्थः प्रधानमिति निय
[illegible]
[illegible] नच [illegible]
[illegible] तथाच धातु
[illegible]

[illegible]

645 / 1982

[illegible]

प्र·मा·नि· इत्यापक्षेऽपरमते एतत्स्वभावस्येत्युक्तस्य [illegible] भवतीति बोध्यं चिण् भावकर्मणोरिति । सिद्धिरिति [illegible]
परस्मैपदे इति धातुर्वर्तते [illegible] चिण्ग्रहणं [illegible] पुनश्च चिण्ग्रहणं [illegible] किं अत्रा
६० विधानं चिण्वदिट्वदिति [illegible] स्वरादित्वादिसूत्रवर्तते इति भावः पराद्धि
ति चिण्वदिट् [illegible] इति [illegible] अतो [illegible]
परत्वाद्गुणः [illegible]
[illegible] वर्तत इति भावः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] कर्मकर्तरि [illegible] कर्मकर्तरि स्यात
[illegible] अविचार्यं [illegible]
[illegible]
[illegible] किं [illegible]
[illegible] भवति [illegible]

649
1982

[illegible] भवति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] इति भावः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] इति भावः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] भवति [illegible]
[illegible]
[illegible] इति भावः [illegible]
[illegible]
[illegible]

प॰ द्वो॰ त्रि॰

३१

[illegible]

649/1982

[illegible]

न·बो·नि·

७१

[illegible]

651/1982

[illegible]

ऽऽयंस्य स्पष्टो निरसमासग्रहणार्थं यदि तु ताच्छब्द्याद्तिस्यादिनाकार्यं चेद्यादिकानुरास्पष्टे स्पष्टस्य ततश्च तं अन्यत्र ह्यर्थे अन्तादयश्च इति
अभ्यस्ताद् अन्तर्नियुक्तं यस्मात् कर्मार्थे अतिकर्मान्ताद् [illegible] याबिवदस्थाद्ः प्रत्ययादि इति ताम्यति अन्यत्रेति आत्मनेपदस्य अभ्यस्यनिये
धमान्तरपदस्मरणमात्ये श्रमस्य [illegible] यदि च्यावितिति जयाकोऽस्तिलिङः क्रियाविरिति चेद आदिश्यतरिति तुलादिभ्याङ्क्रिङः शाय
क्रिङः [illegible] स्मादृतेति प्रव्यावितिकिलं [illegible] नकारः किङ्ते पदं इतस्तामिणत्तुमिति अत कर्मक
र्मणित्वतानुवर्तनाराद कर्मवत्येति अतवति तस्मात्प्रसङ्गत्वस्यते नतु [illegible] संस्तावदिक्तस्य कर्मणः
कर्तृत्वविवक्षायामसिद्धस्य कर्मणो विद्यमानत्वात्स कर्म [illegible] धातोरिति अन्तस्तवना [illegible] अथाकृत्र
[illegible] पक्ष्मरणत्वेऽप्युपरादि [illegible] धारणयोः [illegible] अनेन इति
णं साकाङ्क्षता स्वर्थं कुच्छः स्यगुण [illegible] स्यदस्येसिद्धिरिति प्रयोगेऽप्यत्र कर्तरि वितीस्यर्थः वक्ष्यमाणं प्रत्ययेति
उक्तस्यति अंतर्भावितणार्थत्वात्मेति यो कर्त्ता विव क्षायां प्रत्ययेति शास्त्राविरोधति किल्वादिङः नचार्थे [illegible]
[illegible] इति अयं वितिरस्यनेनादि चिरणाव्दकार्य अतिदिश्यते नचातिशब्देत्त्वस्मात्तिदेवादिषु [illegible]
[illegible] नियम इस्तात शास्त्रोऽरति [illegible] नियमात् [illegible] नमनेदं इति इतरमिताल्पमि
तथा विशेषदर्शनादृ [illegible] संख्यास्य [illegible] कर्मवद्भावस्य प्रापि
रस्तीतिभावः आविरतानि शिणिप्रतिविदुल्लिख्यतीति अङ्गार्थतिषः सामान्यग्रहणस्य फलमाहः पुरुङ्कृत्यतीत्यादि पुरुषो
इति लिङ आत्मनेपदविधायक [illegible] किन्तु वेतसेयथाऽवदति कुरिरन्ताः [illegible] नताह नय
जिति किं तु [illegible] विषयइतिभावः नगिरायनेरति [illegible] विधीय
मानं निरपदस्यादेश्यवस्थायसत्यसमिताद्यपिवत् [illegible] अतोव्याख्य
[illegible] इत्यात्मनेपदमवादाहरति [illegible] कोपिध्यते कुरु
[illegible] ऽन्यासा [illegible] आचीनव्यापि
[illegible] स्यादि [illegible] आत्म

[illegible] प्रतिदर्शयेन् तम्मनिरूपा अभिज्ञा भलेरुस्पधि तिरस्ते अवयवे लिङ्यत अनद्यतनद
निवर्तते अभिज्ञासृतिरस्य [illegible] अतिवाधितं स्यादिवन्यामइति अवस्यामेत्यथाः [illegible] तीत्यत्र वाक्यार्थ
[illegible] कर्मकोतिसंबोधनं [illegible] क्रियार्थविशे
षणात् तथा [illegible] लिङर्थः [illegible] स्मरणमिति [illegible]
ज्ञापकमित्यर्थः [illegible] पयसङः तिवन्तस्य [illegible] अतएवनयदीति
[illegible] विनाप्यसाहो [illegible] आस्यांतिकत्वनाभवपदनि [illegible]
[illegible] तीर्थयात्रादि विनाग [illegible] संस्कारस्यनीतिस्मर
णात् तस्मिन् [illegible] लिङ्गाज्जगामेति न केवलम् [illegible]
दिनं [illegible] लिङ्स्वगमइस्यत्र [illegible]
[illegible] अथवा भूतानद्यतन [illegible] आसन्नेति पञ्चवर्षाणि [illegible]
[illegible] धातुर्थे प्रत्ययसत्तार्थः
[illegible] समाहारद्वंद्वे
[illegible] नवकं नवकं तीव वर्तीवत्त्वं नि
[illegible] नयाः भूतइत्यादेः
भूतकालन्तः [illegible] भविष्यति गम्यादयइतिसूत्रात् याव
[illegible] यावद्भास्यन्तइति अनद्य
[illegible] विभाषिते [illegible] किंवृत्ते लिङ्लृटौ
[illegible] इति [illegible] भविष्यत्सामान्ये भाष्यमइदति लृटकादि यागनु

653/1982

प॰ कौ॰ टि॰

७३

[illegible]

७३

1982

[illegible]

नं·बो·मि·

७४

निमित्ताभावादित्युक्तिर्यानियमित्येवमेतस्मिल्लृङ् न भवति कालत्रयलकारादिति शेषः प्रत्यस्तमितेऽपि लिङ् कथं धर्मं न्यस्य कथं [illegible] तानतुपजने लट्
कथं क्षमस्व ज्ञः शतसाध्यमाने लृङ् अत्यासीः भविष्यदर्थत्वेन लृङ् स्यात् भविष्यत्सामान्ये लृट् कथं [illegible] इत्यादि स्मृतेति किं
यातिपत्तावितिज्ञेयं किं नेति लिङ् भूतकाले त्रयेऽनद्यतनवृत्ते नद्यतनेति एवं च क्रियातिपत्तिरिति कालत्रयेऽपि लकारः पृष्ट
भवतीति भावः प्राग्वदिति क्रियातिपत्तौ भविष्यदिति विध्यर्थे लृङ् भूतेऽपि [illegible] अनद्यतनेऽपि यथा लृङ् अनद्यतने तत्तद्भूतकालत्रयेऽपि भव
तीत्येव सर्वलकाराणामपवादः दितिस्थानाधिकारादेवादिश्चासद्भ्यां भविष्यतीत्यादि लिङ् निमित्ते [illegible] सर्वत्र यत्र तत्र स्यात् परि
पालाय यथा सम्यक्निदर्शयेः लृङ् प्राग्वदिति भवति भविष्यतीति नित्यमित्यर्थः न संभावयामि [illegible] दिव्यादिव्याद्युक्तं इत्यादि किंवा
स्यार्थे लिङ् भूतेवास्यामिति लृङ् यद्यपि लिङ् वर्तते [illegible] लिङ् [illegible] भवतीति लक्षणं [illegible] इत्यादि
सर्वः लृङ् नेति लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भावात् जातुयदोर्लिङ् अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति निवर्तते तथा च अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति लिङ्
भूते प्राप्त्याभावेऽनाशंसायां लोडर्थलक्षणे इत्यादि अनद्यतनेऽपि लृङ् प्राग्वदिति क्रियातिपत्तौ भविष्यतीत्यपि
त्यर्थः जातुयदोर्लिङ् इत्यादि [illegible] आगच्छति जातु यदा लृङ् यच्चयत्रयोः अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति नि
वर्तते यथा [illegible] अनवक्लृप्त्यादि यदि [illegible] इत्यादि लिङ् क्रियाति
पत्तौ लृङ् यच्चयत्र [illegible] इत्याह गर्हायां [illegible] क्रियातिपत्तौ सर्वलकारापवादः लिङ् यस्या
क्रियां [illegible] लृङ् [illegible] यदि [illegible] वा लिङ् लृङ् भूते [illegible]
यत्र यच्च यत्र [illegible] क्षिप्रवचने लृट् प्रथमपि [illegible] यच्च यत्र [illegible]
विध्यर्थे [illegible] सर्वलकारापवादः [illegible] लिङ् [illegible] लिङ् [illegible]
लृङ् [illegible] भवति लिङ् [illegible] कालत्रये [illegible] लृङ् [illegible]
[illegible] लिङ् स्यादिति कालत्रये सर्वलकारापवादः [illegible]
[illegible] संभावनेऽलमिति पर्याप्तिः [illegible] संभावनस्य [illegible] अलमिति
प्रयुज्यमाने [illegible] संभावने [illegible] ७४
[illegible] संभावन क्रियास्याः [illegible] अलमिति [illegible]

पतिनाद्य लिङ् [illegible] लिङ् [illegible]
[illegible] अलमिति [illegible] लिङ् [illegible]
[illegible] योग [illegible]
[illegible] लृङ् [illegible] सामान्ये लिङ्
[illegible] अलमिति [illegible] संभावन [illegible]
[illegible] विभाषा [illegible]
[illegible] भविष्यति लिङ् [illegible]
[illegible] लिङ् [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] विभाषा [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] लिङ् [illegible]
[illegible]
[illegible] लिङ् [illegible]
[illegible] लिङ् [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] लिङ् [illegible]

657
1982

नं॰बो॰दि॰

७८

निपतितप्रसवार्थस्य [illegible] अथापि [illegible]

[illegible]

[illegible]

659

न·बो·नि·

७६

[illegible]

66 / 1982

४ [illegible]

श्रीः ७ श्रीः ८ श्री

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

इतितत्वबोधिनीलिङंतसमाप्तं पत्रं ८८